www.Ghaemiyeh.com
www.Ghaemiyeh.org
www.Ghaemiyeh.net
www.Ghaemiyeh.ir

ترجمہ و تشریح

مفردات الفاظ قرآن

با تفسیر لغوی و اہل قرآن

(ذیل صفحات)

جلد دوم

بسم الله الرحمن الرحیم

ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ القرآن

نویسنده:

حسین بن محمد راغب اصفهانی

ناشر چاپی:

المکتبه المرتضویه لاحیاء آثار الجعفریه

ناشر دیجیتالی:

مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

فهرست

فهرست ----- ۵
ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ القرآن جلد ۲ ----- ۲۸
مشخصات کتاب ----- ۲۸
اشاره ----- ۲۹
باب ذال ----- ۳۲
(ذبّ) [ذبّ : ----- ۳۲
(ذبح) [ذبح : ----- ۳۳
(ذخر) [ذخر]: ----- ۳۴
(ذر) [ذر]: ----- ۳۶
(ذرع) [ذرع : ----- ۳۶
(ذرأ) [ذرأ]: ----- ۳۹
(ذرو) [ذرو]: ----- ۴۰
(ذعن) [ذعن : ----- ۴۱
(ذقن) [ذقن : ----- ۴۱
(ذکر) [ذکر]: ----- ۴۱
(ذکا) [ذکا]: ----- ۴۷
(ذلّ) [ذلّ : ----- ۴۸
(ذمّ) [ذمّ : ----- ۵۱
(ذنب) [ذنب : ----- ۵۱
(ذهب) [ذهب : ----- ۵۲
(ذهل) [ذهل : ----- ۵۴
(ذوق) [ذوق : ----- ۵۴
(ذو) [ذو]: ----- ۵۷
(ذیب) [ذیب : ----- ۶۰

(ذود) [ذود]: ---- ۶۰
(ذام) [ذام : ---- ۶۱
باب الراء ---- ۶۲
(ربّ) [ربّ : ---- ۶۲
(ربح) [ربح : ---- ۶۹
(ربص) [ربص : ---- ۷۰
(ربط) [ربط]: ---- ۷۰
(ربع) [ربع : ---- ۷۲
(ربو) [ربو]: ---- ۷۴
(رتع) [رتع : ---- ۷۵
(رتق) [رتق : ---- ۷۶
(رتل) [رتل : ---- ۷۶
(رج) [رج : ---- ۷۶
(رجز) [رجز]: ---- ۷۷
(رجس) [رجس : ---- ۷۸
(رجع) [رجع : ---- ۸۱
(رجف) [رجف : ---- ۸۸
(رجل) [رجل : ---- ۸۹
(رجم) [رجم : ---- ۹۱
(رجا) [رجا]: ---- ۹۳
(رحب) [رحب : ---- ۹۴
(رحق) [رحق : ---- ۹۵
(رحل) [رحل : ---- ۹۵
(رحم) [رحم : ---- ۹۶
(رخاء) [رخاء]: ---- ۹۸
(رد) [رد]: ---- ۹۸

(ردف) أردف : ---- ۱۰۵
(ردم) أردم : ---- ۱۰۶
(ردأ) أردأ]: ---- ۱۰۶
(رذل) أرذل : ---- ۱۰۸
(رزق) أرزق : ---- ۱۰۸
(رسّ) أرسّ : ---- ۱۱۰
(رسخ) أرسخ : ---- ۱۱۱
(رسل) أرسل : ---- ۱۱۵
(رسا) أرسا]: ---- ۱۲۲
(رشد) أرشد]: ---- ۱۲۴
(رص) أرص : ---- ۱۲۵
(رصد) أرصد]: ---- ۱۲۵
(رضع) أرضع : ---- ۱۲۶
(رضی) أرضی : ---- ۱۲۷
(رطب) أرطب : ---- ۱۲۸
(رعب) أرعب : ---- ۱۲۹
(رعد) أرعد]: ---- ۱۳۰
(رعی) أرعی : ---- ۱۳۰
(رعن) أرعن : ---- ۱۳۵
(رغب) أرغب : ---- ۱۳۶
(رغد) أرغد]: ---- ۱۳۸
(رغم) أرغم : ---- ۱۳۹
(رف) أرف : ---- ۱۴۰
(رفت) أرفت : ---- ۱۴۲
(رفث) أرفث : ---- ۱۴۲
(رفد) أرفد]: ---- ۱۴۴

(رفع) ارفع : ---- ۱۴۶
(رق) ارق : ---- ۱۵۱
(رقب) ارقب : ---- ۱۵۳
(رقد) ارقد: ---- ۱۵۷
(رقم) ارقم : ---- ۱۵۷
(رقی) ارقی : ---- ۱۵۸
(رکب) ارکب : ---- ۱۶۱
(رکد) ارکد: ---- ۱۶۲
(رکز) ارکز: ---- ۱۶۲
(رکس) ارکس : ---- ۱۶۳
(رکض) ارکض : ---- ۱۶۳
(رکع) ارکع : ---- ۱۶۴
(رکم) ارکم : ---- ۱۶۴
(رکن) ارکن : ---- ۱۶۶
(رم) ارم : ---- ۱۶۷
(رمح) ارمح : ---- ۱۶۹
(رمد) ارمد: ---- ۱۶۹
(رمز) ارمز: ---- ۱۷۰
(رمض) ارمض : ---- ۱۷۰
(رمی) ارمی : ---- ۱۷۰
(رهب) ارهب : ---- ۱۷۲
(رهط) ارهط: ---- ۱۷۳
(رهق) ارهق : ---- ۱۷۴
(رهن) ارهن : ---- ۱۷۴
(رهو) ارهو: ---- ۱۷۵
(ریب) اریب : ---- ۱۷۶

.(روح) [روح : ---- ۱۷۹
(رود) [رود]: ---- ۱۸۳
(رأس) [رأس : ---- ۱۸۵
(ریش) [ریش : ---- ۱۸۶
(روض) [روض : ---- ۱۸۶
(ریع) [ریع : ---- ۱۸۸
(روع) [روع : ---- ۱۸۹
(الرّوغ) [الرّوغ : ---- ۱۸۹
(رأف) [رأف : ---- ۱۹۰
(روم) [روم : ---- ۱۹۰
(رین) [رین : ---- ۱۹۱
(رأی) [رأی : ---- ۱۹۱
(روی) [روی : ---- ۱۹۸
«کتاب الزّاء» ---- ۲۰۰
(زبد) [زبد] ---- ۲۰۰
.(زبر) [زبر] ---- ۲۰۱
(زج) [زج] ---- ۲۰۲
(زجر) [زجر] ---- ۲۰۳
(زجا) [زجا] ---- ۲۰۴
(زحزح) [زحزح] ---- ۲۰۴
(زحف) [زحف] ---- ۲۰۵
(زخرف) [زخرف] ---- ۲۰۵
.(زرب) [زرب] ---- ۲۰۶
(زرع) [زرع] ---- ۲۰۶
(زرق) [زرق] ---- ۲۰۷
(زری) [زری] ---- ۲۰۷

(زعق) [زعق] ---- ۲۰۸
(زعم) [زعم] ---- ۲۰۸
(زفّ) [زفّ]. ---- ۲۱۲
(زفر) [زفر] ---- ۲۱۲
(زقم) [زقم]. ---- ۲۱۳
(زکا) [زکا] ---- ۲۱۳
(زلّ) [زلّ] ---- ۲۲۰
(زلف) [زلف] ---- ۲۲۱
(زلق) [زلق]. ---- ۲۲۵
(زمر) [زمر] ---- ۲۲۷
(زمل) [زمل] ---- ۲۲۷
(زنم) [زنم] ---- ۲۲۷
(زنا) [زنا] ---- ۲۲۸
(زهد «۱») [زهد] ---- ۲۲۹
(زهق) [زهق] ---- ۲۳۱
(زوج) [زوج] ---- ۲۳۲
(زاد) [زاد] ---- ۲۳۴
(زور) [زور] ---- ۲۳۶
(زیغ) [زیغ]. ---- ۲۴۰
(زال) [زال] ---- ۲۴۲
(زین) [زین] ---- ۲۴۵
«کتاب السین» ---- ۲۴۸
(سبب) [سبب] ---- ۲۴۸
(سبت) [سبت] ---- ۲۵۳
(سبح) [سبح] ---- ۲۵۴
(سبخ) [سبخ] ---- ۲۵۸

(سبط) [سبط] ---- ۲۵۸
(سبع) [سبع] ---- ۲۵۹
(سبغ) [سبغ] ---- ۲۶۰
.(سبق) [سبق] ---- ۲۶۱
(سبل) [سبل] ---- ۲۶۱
(سبأ) [سبأ] ---- ۲۶۳
(ست) [ست] ---- ۲۶۳
(سجد) [سجد] ---- ۲۶۵
.(سجر) [سجر] ---- ۲۶۹
.(سجل) [سجل] ---- ۲۷۰
.(سجن) [سجن] ---- ۲۷۲
(سجی) [سجی] ---- ۲۷۲
(سحب) [سحب] ---- ۲۷۳
.(سحت) [سحت] ---- ۲۷۴
(سحر) [سحر] ---- ۲۷۶
(سحق) [سحق] ---- ۲۸۱
(سحل) [سحل] ---- ۲۸۳
(سخر) [سخر] ---- ۲۸۳
(السّخط) [السّخط] ---- ۲۸۵
(سد) [سد] ---- ۲۸۵
(سدر) [سدر] ---- ۲۸۶
(سدس) [سدس] ---- ۲۸۷
(سرر) [سرر] ---- ۲۸۸
(سرب) [سرب] ---- ۲۹۲
(سربل) [سربل] ---- ۲۹۳
(سرج) [سرج] ---- ۲۹۴

(سرح) [سرح] ---- ۲۹۴
(سرد) [سرد] ---- ۲۹۵
(سردق) [سردق] ---- ۲۹۶
(سرط) [سرط] ---- ۲۹۶
(سرع) [سرع] ---- ۲۹۷
(سرف) [سرف] ---- ۲۹۸
(سرق) [سرق] ---- ۳۰۱
(سرمد) [سرمد] ---- ۳۰۲
(سری) [سری] ---- ۳۰۲
(سطح) [سطح] ---- ۳۰۴
(سطر) [سطر] ---- ۳۰۵
(سطا) [سطا] ---- ۳۰۸
(سعد) [سعد] ---- ۳۰۹
(سعر) [سعر] ---- ۳۱۰
(سعی) [سعی] ---- ۳۱۱
(سغب) [سغب] ---- ۳۱۲
(سفر) [سفر] ---- ۳۱۴
(سفع) [سفع] ---- ۳۱۵
(سفک) [سفک] ---- ۳۱۶
(سفل) [سفل] ---- ۳۱۶
(سفن) [سفن] ---- ۳۱۷
(سفه) [سفه] ---- ۳۱۷
(سقر) [سقر] ---- ۳۱۸
(سقط) [سقط] ---- ۳۱۹
(سقف) [سقف] ---- ۳۲۱
(سقم) [سقم] ---- ۳۲۱

(سقی) [سقی] ---- ۳۲۱
(سکب) [سکب] ---- ۳۲۲
(سکت) [سکت] ---- ۳۲۳
(سکر) [سکر] ---- ۳۲۳
(سکن) [سکن] ---- ۳۲۶
(سل) [سل]. ---- ۳۲۹
(سلب) [سلب] ---- ۳۳۳
(سلح) [سلح] ---- ۳۳۵
(سلخ) [سلخ] ---- ۳۳۵
(سلط) [سلط] ---- ۳۳۶
(سلف) [سلف] ---- ۳۴۱
(سلق) [سلق] ---- ۳۴۲
(سلک) [سلک] ---- ۳۴۳
(سلم) [سلم] ---- ۳۴۴
(سلا) [سلا] ---- ۳۵۲
(سمم) [سمم]. ---- ۳۵۳
(سمد) [سمد] ---- ۳۵۳
(سمر) [سمر] ---- ۳۵۴
(سمع) [سمع] ---- ۳۵۵
(سمک) [سمک]. ---- ۳۶۰
(سمن) [سمن] ---- ۳۶۲
(سما) [سما]. ---- ۳۶۳
(سنن) [سنن] ---- ۳۶۶
(سنم) [سنم] ---- ۳۶۷
(سنا) [سنا] ---- ۳۶۷
(سنه) [سنه] ---- ۳۶۸

(سهر) [اسهر] ---- ۳۶۹
.(سهل) [اسهل] ---- ۳۷۰
(سهم) [اسهم] ---- ۳۷۰
(سها) [اسها] ---- ۳۷۲
(سیب) [اسیب] ---- ۳۷۲
.(ساح) [اساح] ---- ۳۷۵
(سود) [اسود] ---- ۳۷۷
.(سار) [اسار] ---- ۳۷۹
(سور) [اسور] ---- ۳۸۲
(سوط) [اسوط] ---- ۳۸۴
(ساعه) [اساعه] ---- ۳۸۴
(ساغ) [اساغ] ---- ۳۸۶
(سوف) [اسوف] ---- ۳۸۷
(ساق) [اساق] ---- ۳۸۸
(سول) [اسول] ---- ۳۸۹
(سال) [اسال] ---- ۳۹۰
(سأل) [اسأل] ---- ۳۹۱
(سام) [اسام] ---- ۳۹۲
(سأم) [اسأم] ---- ۳۹۴
(سنین) [اسنین] ---- ۳۹۴
(سوا) [اسوا] ---- ۳۹۵
(سواء) [اسواء] ---- ۴۰۲
«کتاب الشّین» ---- ۴۰۵
(شبه) [اشبه] ---- ۴۰۵
.(شتت) [اشتت] ---- ۴۱۲
(شتا) [اشتا] ---- ۴۱۲

.(شجر) [شجر] ---- ۴۱۳
.(شح) [شح] ---- ۴۱۴
(شحم) [شحم] ---- ۴۱۴
(شحن) [شحن] ---- ۴۱۵
(شخص) [شخص] ---- ۴۱۵
(شد) [شد] ---- ۴۱۶
(شر) [شر] ---- ۴۱۸
(شرب) [شرب] ---- ۴۱۹
(شرح) [شرح] ---- ۴۲۲
(شرد) [شرد] ---- ۴۲۲
(شرذم) [شرذم] ---- ۴۲۳
(شرط) [شرط] ---- ۴۲۳
(شرع) [شرع] ---- ۴۲۴
(شرق) [شرق] ---- ۴۲۸
(شرک) [شرک] ---- ۴۲۹
(شری) [شری] ---- ۴۳۳
(شط) [شط] ---- ۴۳۴
(شطر) [شطر] ---- ۴۳۵
(شطن) [شطن] ---- ۴۳۶
(شطا) [شطا] ---- ۴۳۹
(شعب) [شعب] ---- ۴۳۹
(شعر) [شعر] ---- ۴۴۰
(شعف) [شعف] ---- ۴۴۵
.(شعل) [شعل] ---- ۴۴۶
(شغف) [شغف] ---- ۴۴۶
(شغل) [شغل] ---- ۴۴۶

(شفع) [شفع] ---- ۴۴۷
(شفق) [شفق] ---- ۴۴۹
(شفا) [شفا] ---- ۴۵۰
(شقّ) [شقّ] ---- ۴۵۱
(شقا) [شقا] ---- ۴۵۳
(شکک) [شکک] ---- ۴۵۴
(شکر) [شکر] ---- ۴۵۶
(شکس) [شکس] ---- ۴۵۷
(شکل) [شکل] ---- ۴۵۸
(شکا) [شکا] ---- ۴۵۹
(شمت) [شمت] ---- ۴۶۰
(شمخ) [شمخ] ---- ۴۶۰
(شمأز) [شمأز] ---- ۴۶۱
(شمس) [شمس] ---- ۴۶۱
(شمل) [شمل] ---- ۴۶۱
(شنا) [شنا] ---- ۴۶۳
(شهب) [شهب] ---- ۴۶۳
(شهد) [شهد] ---- ۴۶۴
(شهر) [شهر] ---- ۴۷۲
(شهق) [شهق] ---- ۴۷۲
(شها) [شها] ---- ۴۷۴
(شوب) [شوب] ---- ۴۷۵
(شیب) [شیب] ---- ۴۷۶
(شیخ) [شیخ] ---- ۴۷۶
(شید) [شید] ---- ۴۷۶
(شور) [شور] ---- ۴۷۶

(شیط) [شیط] ---- ۴۷۷
(شوظ) [شوظ] ---- ۴۷۷
(شیع) [شیع] ---- ۴۷۷
.(شوک) [شوک] ---- ۴۷۹
(شأن) [شأن] ---- ۴۷۹
(شوی) [شوی] ---- ۴۷۹
(شی ء) [شی ء] ---- ۴۸۰
(شیه) [شیه] ---- ۴۸۴
(باب ص) ---- ۴۸۵
(صبب) [صبب] ---- ۴۸۵
(صبح) [صبح] ---- ۴۸۶
(صبر) [صبر] ---- ۴۸۷
(صبغ) [صبغ] ---- ۴۸۹
(صبا) [صبا] ---- ۴۹۰
(صحب) [صحب] ---- ۴۹۱
(صحف) [صحف] ---- ۴۹۴
(صخ) [صخ] ---- ۴۹۵
(صخر) [صخر] ---- ۴۹۵
(صدد) [صدد] ---- ۴۹۵
(صدر) [صدر] ---- ۴۹۶
(صدع) [صدع] ---- ۴۹۹
(صدف) [صدف] ---- ۵۰۰
(صدق) [صدق] ---- ۵۰۰
(صدی) [صدی] ---- ۵۰۸
(صر) [صر] ---- ۵۱۰
(صرح) [صرح] ---- ۵۱۳

(صرف) [صرف] ---- ۵۱۳
صرفان ---- ۵۱۵
(الصّرم) [الصّرم] ---- ۵۱۵
(صراط) [صراط] ---- ۵۱۷
(صطر) [صطر] ---- ۵۱۹
(صرع) [صرع] ---- ۵۲۱
(صعد) [صعد] ---- ۵۲۲
(صعر) [صعر] ---- ۵۲۳
(صعق) [صعق] ---- ۵۲۴
(صغر) [صغر] ---- ۵۲۴
.(صغا) [صغا] ---- ۵۲۷
(صف) [صف] ---- ۵۲۷
(صفح) [صفح] ---- ۵۲۹
(صفد) [صفد] ---- ۵۳۰
(صفر) [صفر] ---- ۵۳۰
(صفن) [صفن] ---- ۵۳۱
.(صفو) [صفو] ---- ۵۳۲
(صلل) [صلل] ---- ۵۳۷
(صلب) [صلب] ---- ۵۳۷
(صلح) [صلح] ---- ۵۳۹
(صلد) [صلد] ---- ۵۴۰
(صلا) [صلا] ---- ۵۴۰
(صمم) [صمم] ---- ۵۴۷
(صمد) [صمد] ---- ۵۴۸
(صمع) [صمع] ---- ۵۴۹
(صنع) [صنع] ---- ۵۴۹

(صنم) [صنم] ---- ۵۵۰
(صنو) [صنو] ---- ۵۵۳
(صهر) [صهر] ---- ۵۵۳
(صوب) [صوب] ---- ۵۵۵
.(صوت) [صوت] ---- ۵۵۸
(صاح) [صاح] ---- ۵۵۹
(صید) [صید] ---- ۵۶۰
(صور) [صور] ---- ۵۶۱
(صیر) [صیر] ---- ۵۶۳
(صاع) [صاع] ---- ۵۶۳
(صوغ) [صوغ] ---- ۵۶۴
(صوف) [صوف] ---- ۵۶۴
(صیف) [صیف] ---- ۵۶۵
(صوم) [صوم] ---- ۵۶۵
(صیص) [صیص] ---- ۵۶۶
کتاب (ض) ---- ۵۶۷
(ضبح) [ضبح] ---- ۵۶۷
(ضحک) [ضحک] ---- ۵۶۷
(ضحی) [ضحی] ---- ۵۷۰
(ضد) [ضد] ---- ۵۷۱
(ضر) [ضر] ---- ۵۷۲
(ضرب) [ضرب] ---- ۵۸۰
(ضرع) [ضرع] ---- ۵۸۳
(ضعف) [ضعف] ---- ۵۸۴
(ضغث) [ضغث] ---- ۵۹۳
(ضغن) [ضغن] ---- ۵۹۳

(ضُلّ) [ضُلّ] ---- ۵۹۴
(ضم) [ضم] ---- ۵۹۹
(ضمر) [ضمر] ---- ۵۹۹
(ضن) [ضن] ---- ۶۰۰
(ضنک) [ضنک] ---- ۶۰۲
(ضاهی) [ضاهی] ---- ۶۰۲
(ضیر) [ضیر] ---- ۶۰۲
(ضیز) [ضیز] ---- ۶۰۴
(ضیع) [ضیع] ---- ۶۰۴
.(ضیف) [ضیف] ---- ۶۰۵
(ضیق) [ضیق] ---- ۶۰۶
(ضان) [ضان] ---- ۶۰۷
(ضوأ) [ضوأ] ---- ۶۰۷
باب (الطاء) ---- ۶۰۸
(طبع) [طبع] ---- ۶۰۸
.(طبق) [طبق] ---- ۶۱۲
(طحا) [طحا] ---- ۶۱۳
(طرح) [طرح] ---- ۶۱۵
(طرد) [طرد] ---- ۶۱۵
(طرف) [طرف] ---- ۶۱۶
.(طرق) [طرق] ---- ۶۱۸
(طری) [طری] ---- ۶۲۰
(طس) [طس] ---- ۶۲۰
(طعم) [طعم] ---- ۶۲۰
(طعن) [طعن] ---- ۶۲۷
(طغی) [طغی] ---- ۶۲۸

(طف) [طف] ---- ۶۳۲
(طفق) [طفق] ---- ۶۳۳
(طفل) [طفل] ---- ۶۳۳
(طلل) [طلل] ---- ۶۳۴
(طفی) [طفی] ---- ۶۳۵
(طلب) [طلب] ---- ۶۳۵
(طلت) [طلت] ---- ۶۳۶
(طلح) [طلح] ---- ۶۳۶
(طلع) [طلع]. ---- ۶۳۷
(طلق) [طلق] ---- ۶۳۹
(طم) [طم] ---- ۶۴۱
(طمث) [طمث] ---- ۶۴۱
(طمس) [طمس] ---- ۶۴۲
(طمع) [طمع] ---- ۶۴۳
(طمن) [طمن] ---- ۶۴۳
(طهر) [طهر] ---- ۶۴۵
(طیب) [طیب] ---- ۶۵۰
(طور) [طور] ---- ۶۵۳
(طیر) [طیر] ---- ۶۵۴
(طوع) [طوع] ---- ۶۵۶
(طوف) [طوف] ---- ۶۵۹
(طوق) [طوق] ---- ۶۶۳
(طول) [طول] ---- ۶۶۵
(طین) [طین] ---- ۶۶۵
(طوی) [طوی] ---- ۶۶۶
«باب ظاء» ---- ۶۶۹

(ظعن) [ظعن] ---- ۶۶۹
(ظفر) [ظفر] ---- ۶۶۹
(ظلل) [ظلل] ---- ۶۷۰
.(ظلم) [ظلم] ---- ۶۷۵
(ظمأ) [ظمأ] ---- ۶۷۹
(ظنّ) [ظنّ] ---- ۶۷۹
(ظهر) [ظهر] ---- ۶۸۲
«باب عین» ---- ۶۸۸
(عبد) [عبد] ---- ۶۸۸
(عبث) [عبث] ---- ۶۹۲
(عبر) [عبر] ---- ۶۹۲
(عبس) [عبس] ---- ۶۹۴
(عبقر) [عبق] ---- ۶۹۴
(عبا) [عبا] ---- ۶۹۴
(العَنَب) [العَنَب] ---- ۶۹۵
(عتد) [عتد] ---- ۶۹۶
(عتق) [عتق] ---- ۶۹۶
(عتل) [عتل] ---- ۶۹۷
(عتا) [عتا]. ---- ۶۹۸
(عثر) [عثر] ---- ۶۹۸
(عثی) [عثی]. ---- ۶۹۹
(عجب) [عجب] ---- ۶۹۹
(عجز) [عجز] ---- ۷۰۱
(عجف) [عجف]. ---- ۷۰۳
(عجل) [عجل] ---- ۷۰۳
(عجم) [عجم] ---- ۷۰۵

(عدّ) [عدّ] ---- ۷۰۷
(عدس) [عدس] ---- ۷۱۰
(عدل) [عدل] ---- ۷۱۱
(عدن) [عدن] ---- ۷۱۷
(عدا) [عدا] ---- ۷۱۷
(عذب) [عذب] ---- ۷۲۱
(عذر) [عذر] ---- ۷۲۲
(عزّ) [عزّ] ---- ۷۲۴
(عرب) [عرب] ---- ۷۲۴
(عرج) [عرج] ---- ۷۲۸
(عرجن) [عرجن] ---- ۷۲۹
(عرش) [عرش] ---- ۷۲۹
(عرض) [عرض] ---- ۷۳۳
(عرف) [عرف] ---- ۷۳۷
(عرم) [عرم] ---- ۷۴۱
(عری) [عری] ---- ۷۴۱
(عزّ) [عزّ] ---- ۷۴۳
(عزب) [عزب] ---- ۷۴۹
(عزر) [عزر] ---- ۷۵۱
(عزل) [عزل] ---- ۷۵۲
(عزم) [عزم] ---- ۷۵۴
(عزا) [عزا] ---- ۷۵۵
(عسعس) [عسعس] ---- ۷۵۵
(عسر) [عسر] ---- ۷۵۶
(عسل) [عسل] ---- ۷۵۶
(عسی) [عسی] ---- ۷۵۷

(عشر) [عشر] ---- ۷۵۸
(عشاء) [عشاء] ---- ۷۵۹
(عصب) [عصب] ---- ۷۶۰
(عصر) [عصر] ---- ۷۶۵
(عصف) [عصف] ---- ۷۶۶
(عصم) [عصم] ---- ۷۶۷
(عصا) [عصا] ---- ۷۶۸
(عضّ) [عضّ] ---- ۷۷۰
(عضد) [عضد] ---- ۷۷۲
(عضل) [عضل] ---- ۷۷۲
(عضه) [عضه] ---- ۷۷۴
(عطف) [عطف] ---- ۷۷۷
(عطل) [عطل] ---- ۷۷۸
(عطا) [عطا] ---- ۷۷۸
(عظم) [عظم] ---- ۷۷۹
(عف) [عف] ---- ۷۸۰
(عفر) [عفر] ---- ۷۸۰
(عفا) [عفا] ---- ۷۸۱
(عقب) [عقب] ---- ۷۸۴
(عقد) [عقد] ---- ۷۸۸
(عقر) [عقر] ---- ۷۸۹
(عقل) [عقل] ---- ۷۹۲
(عقم) [عقم] ---- ۷۹۴
(عکف) [عکف] ---- ۷۹۵
(علق) [علق] ---- ۷۹۶
(علم) [علم] ---- ۷۹۷

(علن) [علن] ---- ۸۰۴
(علا) [علا] ---- ۸۰۵
(عمّ) [عمّ] ---- ۸۰۹
(عمد) [عمد] ---- ۸۱۰
(عمر) [عمر] ---- ۸۱۲
(عمق) [عمق] ---- ۸۱۴
(عمل) [عمل] ---- ۸۱۴
(عمه) [عمه] ---- ۸۱۵
(عمی) [عمی] ---- ۸۱۶
(عن) [عن] ---- ۸۱۸
(عنب) [عنب] ---- ۸۱۹
(عنت) [عنت] ---- ۸۱۹
(عند) [عند] ---- ۸۲۰
(عنق) [عنق] ---- ۸۲۱
(عنا) [عنا] ---- ۸۲۴
(عهد) [عهد] ---- ۸۲۵
(عهن) [عهن] ---- ۸۲۷
(عاب) [عاب] ---- ۸۲۸
(عوج) [عوج] ---- ۸۲۸
(عود) [عود] ---- ۸۲۹
(عور) [عور] ---- ۸۳۵
(عیر) [عیر] ---- ۸۳۶
(عیس) [عیس] ---- ۸۳۷
(عیش) [عیش] ---- ۸۳۷
(عوق) [عوق] ---- ۸۳۸
(عول) [عول] ---- ۸۳۸

(عیل) [عیل] ---- ۸۳۹
(عوم) [عوم] ---- ۸۴۰
(عون) [عون] ---- ۸۴۱
(عین) [عین] ---- ۸۴۳
(عیی) [عیی] ---- ۸۴۶
«باب غین» ---- ۸۴۸
((غبر) [غبر] ---- ۸۴۸
(غبن) [غبن] ---- ۸۵۰
(غثا) [غثا] ---- ۸۵۱
(غدر) [غدر] ---- ۸۵۲
(غدق) [غدق] ---- ۸۵۴
.(غدا) [غدا] ---- ۸۵۵
(غرر) [غرر] ---- ۸۵۵
.(غرب) [غرب] ---- ۸۵۹
.(غرض) [غرض] ---- ۸۶۱
(غرف) [غرف] ---- ۸۶۱
(غرق) [غرق] ---- ۸۶۲
(غرم) [غرم] ---- ۸۶۳
(غزل) [غزل] ---- ۸۶۴
(غزا) [غزا] ---- ۸۶۴
(غسق) [غسق] ---- ۸۶۵
(غسل) [غسل] ---- ۸۶۵
(غشی) [غشی] ---- ۸۶۶
(غصّ) [غصّ] ---- ۸۶۸
(غضّ) [غضّ] ---- ۸۶۸
(غضب) [غضب] ---- ۸۶۹

(غطش) [غطش] ---- ۸۶۹
(غطا) [غطا] ---- ۸۷۰
(غفر) [غفر] ---- ۸۷۰
(غفل) [غفل] ---- ۸۷۲
(غل) [غل] ---- ۸۷۳
(غلب) [غلب] ---- ۸۷۹
(غلظ) [غلظ] ---- ۸۸۰
.(غلف) [غلف] ---- ۸۸۱
(غلق) [غلق] ---- ۸۸۱
(غلم) [غلم] ---- ۸۸۲
(غلا) [غلا] ---- ۸۸۳
.(غم) [غم] ---- ۸۸۴
(غمر) [غمر] ---- ۸۸۴
(غمز) [غمز] ---- ۸۸۵
(غمض) [غمض] ---- ۸۸۶
(غنم) [غنم] ---- ۸۸۶
(غنی) [غنی] ---- ۸۸۸
(غیب) [غیب] ---- ۸۹۳
(غوث) [غوث] ---- ۸۹۸
(غور) [غور] ---- ۸۹۹
(غیر) [غیر] ---- ۹۰۱
(غوص) [غوص] ---- ۹۰۴
(غیظ) [غیظ] ---- ۹۰۵
(غول) [غول] ---- ۹۰۵
(غوی) [غوی] ---- ۹۰۵
درباره مرکز ---- ۹۰۸

ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ القرآن جلد ۲

مشخصات کتاب

سرشناسه : راغب اصفهانی، حسین بن محمد، - ۵۰۲ق.، قرن ، .

عنوان قراردادی : المفردات فی غریب القرآن .فارسی

عنوان و نام پدیدآور : ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ القرآن / مولف ابوالقاسم حسین بن محمدبن فضل معروف به راغب اصفهانی؛ ترجمه و تحقیق همراه با تفسیر لغوی و ادبی قرآن از غلامرضا خسروی حسینی.

مشخصات نشر : تهران: المکتبه المرتضویه لاحیاء آثارالجعفریه ، ۱۳۸۳.

مشخصات ظاهری : ۳ج.

شابک : دوره: ۹۶۴-۹۲۸۳۹-۸-۶ ؛ ج. ۱: ۹۶۴-۹۰۴۶۴-۰-۱ ؛ ج. ۲: ۹۶۴-۹۲۸۳۹-۷-۸ ؛ ۲۴۰۰۰ ریال: چاپ چهارم ۹۷۸-۹۶۴-۹۰۴۶-۴۰-۱ : ؛ ۲۴۰۰۰۰ ریال: ج.۲، چاپ چهارم ۹۷۸-۹۶۴-۹۲۸۳-۹۷-۸: ؛ ۲۴۰۰۰۰ ریال: ج.۳، چاپ چهارم ۹۷۸-۹۶۴-۹۰۴۹-۴۰-۰ :

وضعیت فهرست نویسی : فاپا

یادداشت : ج. ۱(چاپ سوم:۱۳۸۳).

یادداشت : ج.۱-۳ (چاپ چهارم: ۱۳۸۷).

یادداشت : عنوان دیگر: ترجمه کتاب المفردات فی غریب القرآن.

یادداشت : کتابنامه.

مندرجات : ج.۱. الف- دال.-- ج.۲. ذال- غین.-- ج.۳. فاء- یاء.

عنوان دیگر : ترجمه کتاب المفردات فی غریب القرآن.

موضوع : قرآن -- مسائل لغوی

موضوع : قرآن -- واژه نامه ها

موضوع : قرآن -- کشف الآیات

موضوع : قرآن -- واژه نامه ها -- فارسی

شناسه افزوده : خسروی حسینی، غلامرضا، مترجم

رده بندی کنگره : BP۸۲/۳/ر۲م ۷۰۴۱ ۱۳۸۳

رده بندی دیویی : ۲۹۷/۱۳فا

شماره کتابشناسی ملی : م ۸۳-۳۱۹۷۴

ص: ۱

اشاره

باب ذال

(ذبّ) [ذبّ :

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمنِ الرَّحِيمِ و به نستعين

الذّباب به مگس و زنبوران و حشرات دیگر گفته می شود. زنبوران با عسل و بی عسل را هم نیز- ذباب- گویند.

چنانکه شاعر گوید:

فهذا أوان العرض حیّ ذبابه زنابیره و الأزرق المتلّمش

یعنی: زمانی است که مگسهایش ظاهر و زنده اند و همچنین زنبورهایش و چشم کبودان بسیار خورنده خدای تعالی گوید: وَ إِنْ یَسْلُبْهُمُ الذُّبابُ شَیْئاً- ۷۳ حجّ یعنی: اگر مگسها چیزی از خوراکشان را بردارند و ببرند به برگرداندن آن قادر نیستند ذباب العین: مردمک چشم، این تشبیه یا به تصوّر شکل آن به مگس است یا بخاطر اینکه نور چشم هم تا فاصله زیادی مثل پرواز مگس نفوذ دارد.

ذباب السیف: لبه تیز شمشیر که تشبیهی است از اذیّت کردن مگس و نیش زدن آن.

فلان ذباب: در وقتی گفته می شود که کسی مثل مگس اذیّتش زیاد است.

ذبّبت عن فلان: زنبور و مگسی را از او دور کردم.

المذبّه: مگس زن، و بعدا واژه- ذبّ- بطور استعار برای هر گونه راندن و دفع کردن بکار رفته است و گفته شده: ذببت عن فلان: یعنی او را دفع کردم و از او راندم.

ذبّ البعیر: وقتی است که مگسی در بینی شتر داخل شده است و از نظر لفظ بر اوزان مبتلا شدن به بیماریهاست مثل زکم.

بعیر مذبوب: شتری که از مگس بیمار شده. ذبّ جسمه: مثل مگس لاغر شد، یا مثل:

ذباب السّیف: که تشبیهی است به تیزی و نازکی لبه شمشیر.

(الْذَبْذَبَه:) اسم صوت برای حرکت چیزی است که آویخته شده و سپس این معنی برای هر اضطراب و جنبشی بطور استعاره بکار رفته، مثل آیه مُذَبْذَبِینَ بَیْنَ ذلِکَ- ۱۴۳/ نساء یعنی: لرزان و بی ثبات که گاهی بسوی مؤمنین و زمانی به سوی کافرین میل می کنند.

شاعر گوید: تری کلّ ملک دونها یتذبذب. یعنی: هر ملکی از هیبت او می لرزد و می ترسد ذبّبنا إبلنا: شترمان را کاملا و با ترس و لرز آب دادیم.

شاعر گوید: یذبّب ورد علی إثره «۱».

(ذبح) [ذبح:

اصل ذبح بریدن گلوی حیوانات است، و- ذبح- در معنی- مذبوح- نیز هست.

خدای تعالی گوید: وَ فَدَیْناهُ بِذِبْحٍ، عَظِیمٍ- ۱۰۷/ صافّات إِنَّ اللَّهَ یَأْمُرُکُمْ أَنْ تَذْبَحُوا بَقَرَهً- ۶۷/ بقره

---

(۱) شعر از عنتره است و بیتش چنین است:

یذیب ورد علی اثره و ادرکنه وقع مردی خشب

چون شتر مضطرب و با عجله و شتاب به دنبالش می دوید منظور ورد بن خابس اسدی است، ذیل واژه- ذبب- مقائیس اللّغه و جوان خشمگین به او اصابت می کرد.

ذبحت الفاره: شکم اش را پاره کردم که تشبیهی است از ذبح حیوان، و همچنین عبارت:

ذبح الدّنّ: سر خمره و کوزه را باز کردم.

خدای تعالی گوید: يُذَبِّحُونَ أَبْناءَكُمْ- ۴۹/ بقره یعنی عدّه زیادی از شما را پی در پی می کشتند.

سعد الذّابح «۱»: نام ستاره ای است.

مذابح: گودیهائی که در سیلگاه بوجود می آید

(ذخر) [ذخر]:

اصل ادّخار، اذتخار است می گویند: ذخرته و ادّخرته، در وقتی این واژه بکار می رود که چیزی را برای آینده ات پس انداز کنی.

از پیامبر صلّی اللّه علیه و آله روایت شده است که: «کان لا یدّخر شیئا لغد» «۲»

---

(۱) سعد الذّابح- سعد السّعود- سعد بلع- سعد الاخبیه- نام چهار ستاره ای از منازل قمر است که در برج- جدی و دلو- مثل چهار پایه دیگ در آسمان دیده می شوند به گفته فیروزآبادی- سعد الذّابح- دو ستاره روشن است میان آن دو ستاره مقدار نیم متر است و در پیش سینه یکی از آنها ستاره کوچکی است که از نزدیکی به او گویا که او را ذبح می کند. قاموس اللّغه/ فیروزآبادی

(۲) یعنی پیامبر صلّی اللّه علیه و آله چیزی برای فردایش پس انداز نمی کرد از این حدیث شریف بخوبی شخصیّت دنیایی و جهانی پیامبر اسلام صلّی اللّه علیه و آله روشن می شود البتّه با مقایسه با کاخ نشینان، قارونیان و دنیا خواران جهان کنونی که حساب ثروت و مالشان از اندازه بیرون است.

در کتاب الطّبقات الکبری کاتب واقدی می نویسد: حارث ابن خشن برادر جویریه همسر پیامبر صلّی اللّه علیه و آله خبر داد که- و اللّه ما ترک رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله عند موته درهما و لا دینارا و لا عبدا و لا امه و لا شاه و لا بعیرا و لا شیئا الا بغلته البیضاء و سلاحه.

این حدیث را از علی بن حسین علیه السّلام نیز روایت کرده اند، و همچنین از ابن عبّاس که می گوید پیامبر خدا از دنیا رفت در حالیکه نه دیناری و نه درهمی نه برده ای و نه کنیزی نه گوسفندی و نه شتری و نه چیزی به غیر از استر سواریش و سلاحش چیزی از او باقی نماند حتّی زره او نزد کسی به ۳۰ پیمانه جو گرو بود، آری به همین جهت است که پس از ۱۴ قرن ملّت های مستضعف جهان به روش پیامبری او تأسّی می جویند و از

المذاخر: امعاء و احشاء درونی انسان که مرکز طعام است- معده و روده ها شاعر گوید:

فلما سقیناها العکیس تملّأت مذاخرها و امتدرشحا وریدها

یعنی: همینکه شتر بسته شده را سیراب کردیم معده اش پر شد و از رگهایش عرق بدنش ترشّح می کرد الإذخر: گیاهی بسیار خوشبو نام فارسی آن- کوم- است. برهان قاطع.

(ذر) [ذر]:

الذرّیه، خدای تعالی گوید: وَ مِنْ ذُرِّیَّتِی- ۱۲۴/ بقره و از تبار و فرزندانم.

و در آیات: وَ مِنْ ذُرِّیَّتِنا أُمَّهً مُسْلِمَهً لَکَ- ۱۲۸/ بقره إِنَّ اللَّهَ لا یَظْلِمُ مِثْقالَ ذَرَّهٍ- ۴۰/ نساء گفته شده- در- اصلش با حرف همزه است و در باب خودش بعدا متذکّر می شویم. در ذرو.

(ذرع) [ذرع :

الذّراع عضو معروف بدن از قوزک آرنج تا سر انگشت میانی یا به اندازه شش مشت بسته در کنار هم ذراع- در معنی- مذروع- یعنی چیزی که با دست اندازه گیری شده هم هست.

هیچگونه فداکاری در راه دین اسلام دریغ نمی ورزند.

فدک را هم که خداوند به او بخشیده بود در حیاتش بحضرت فاطمه واگذار نمود که پس از غصبش بعدها عمر بن عبد العزیز در سال ۱۰۱ ه- آنرا از دولت های اموی و مروانی پس گرفت و به فرزندان فاطمه علیها السّلام واگذار کرد.

ازهری می نویسد: فذکر علی انّ النّبی صلّی اللّه علیه و آله کان جعلها فی حیاته لفاطمه رضی اللّه عنهما. طریحی می گوید:

چون پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و علی علیه السّلام بدون کمک دیگران فدک خیبر را فتح کرده بودند- و لم یکن معهما احد فزال عنها حکم الفی ء و لزمها اسم الانفال: فدک در حکم انفال به حساب می آید. مروج الذّهب/ ۳- الطّبقات الکبری ۲/ ۳۱۸ و ۳۱۴- تهذیب ۱۰/ ۱۲۴- مجمع البحرین ۵/ ۲۸۳

خدای تعالی گوید: فِی سِلْسِلَهٍ ذَرْعُها سَبْعُونَ ذِراعاً فَاسْلُکُوهُ- ۳۲/ حاقّه ذراع: در باره انـدازه گیری پارچه و زمین هم بکار می رود.

ذراع الأسد «۱»: ستاره ای است که با تشبیه بدست حیوان- اینطور نامیده شده.

ذراع العامل: نوک نیزه.

هذا علی حبل ذراعک: یعنی این در سر پنجه تو است مثل اینست که بگوئی هو فی کفّک: او در چنگ تو است.

ضاق بکذا ذرعی: دستم تنگ است.

ذرعته: به آرنجش زدم.

ذرعت: دستم را دراز کردم، و در همین معنی می گویند:

ذرع البعیر فی سیره: یعنی دستش را کشید.

فرس ذریع و ذروع: اسبی که فاصله گامهایش زیاد است.

مذرّع: سپید دست و سفید آرنج.

زق ذراع: یعنی مشک بزرگ و کوچک که از پوست گاو دبّاغی شـده درست می شود، اگر آن پوست با دست و پا باشـد آن را مشک بزرگ و گر نه کوچک گویند.

ذرعه القی ء «۲»: استفراغ به دهانش رسید و حالت قی به او دست داد.

---

(۱) این واحد طول ذراع الاسد همان اندازه ثابتی است که در عصـر مأمون خلیفه عبّاسـی برای اندازه گیری پارچه ها، مساحت بناها و حجم صخره ها بکار می رفته و برابر طول ۲۴ انگشت در کنار هم است که در حدود ۵۰ سانتی متر است.

واحـد میل هم برای دریاها برابر چهار هزار از همین ذراع معیّن می شد ذراع اسد با اندازه ثابت کنونی برابر ۷۰ سانتی متر است این اصطلاح از واحد نظری و ثابت فاصله ستاره شعرای یمانی اخذ شده است.

ابو ریحان می نویسد: ذراع اسد فاصله ثابت دو ستاره است که همواره بقدر ذراعی نمایان است، یکی از آنها شعرای عمیصا یا شعرای شـامی اسـت و نزد اعراب به نـام ذراع مبسوط معروف است. مروج الـذّهب ۱/ ۱۸۱- المنجـد- آثـار الباقیه عن القرون الخالیه ۴۰۶- قاموس اللّغه- تهذیب اللّغه ۲/ ۷۱

(۲) در حدیثی آمده است که اگر کسی را حالت تهوّع دست داد و استفراغ به دهانش رسید روزه اش قضاء ندارد «من ذرعه القی ء فلا قضاء علیه» یعنی اگر تهوّع بر او غلبه کند و اختیار از او سلب شود روزه اش قضاء ندارد. [...]

تذرّعت المرأه الخوص: آن زن شاخه های خرما را شکست و کوچک کرد تا حصیر ببافد.

تـذرّع فی کلامه: بسـرعت سـخن گفت و پر چانگی کرد که تشبیهی است به اسـتفراغ به دهان آوردن مثل عبارت سـفسف فی کلامه- که اصـلش نامنظّم و سـریع سـخن گفتن است و از، سـفیف الخوص: یعنی بسـرعت بافتن بوریا و زنبیل و حصـیر گرفته شد.

(ذرأ) [ذرأ]:

الذّرء: یعنی عیبّت بخشیدن خدای تعالی به آنچه را که آفرینششان را مقدّم داشته است اظهار اللّه تعالی ما أبداه گفته می شود:

ذرأ اللّه الخلق: یعنی ظاهر موجودات و جرم و جسمشان «۱» را ایجاد کرد.

خـدای تعالی گوید: وَ لَقَدْ ذَرَأْنا لِجَهَنَّمَ کَثِیراً مِنَ الْجِنِّ وَ الْإِنْسِ «۲» ۱۷۹/ اعراف و آیه وَ جَعَلُوا لِلَّهِ مِمَّا ذَرَأَ مِنَ الْحَرْثِ وَ الْأَنْعـامِ نَصِیباً ۱۳۶/ انعـام یعنی: برای خـدا هم نصـیبی از آنچه را که او از زراعت و چهـار پایـان برای شـما موجـودیت داده است قرار دادند و آیه وَ مِنَ الْأَنْعامِ أَزْواجاً یَذْرَؤُکُمْ فِیهِ- ۱۱/ شوری آیه تَذْرُوهُ الرِّیاحُ- ۴۵/ کهف نیز

و در حـدیثی دیگر «لیس فی القی ء وضـوء» است در مجمع البحرین حـدیث فوق چنین است «من ذرعه القی ء و هو صـائم فلا شی ء علیه و من تقیا فعلیه اعاده» کسـی که تهوّع بر او غلبه کرد و روزه بود روزه اش قضاء ندارد امّا اگر خودش بعمد قی کند و با انگشت زدن حالت تهوّع پیدا کرد روزه اش اعاده دارد.

الوسیط ۱/ ۳۱۰- مجمع البحرین ۱/ ۳۵۴ به نقل از استبصار ۱/ ۸۳

(۱) عبارت راغب رحمه اللّه برای معنی- ذرأ اللّه الخلق- به صورت- اوجـد اشخاصـهم هست، شـخص و اشـخاص هم در لغت هر جسـمی است که ظهور و بروز داشته باشد و بیشتر به انسان اطلاق می شود، پس معنی عبارت به آفرینش انسان برمی گردد یعنی خداوند جسم و بدن انسان و خلق را عیبّت بخشید.

(۲) زیان کنندگانی هسـتند، که بعدش می گوید دلها و چشمها و گوشها دارند ولی فهم نکردند گوئی که برای دوزخ آفریده شده اند.

خوانده شده. که در قرآن تذروه الرّیاح بدون همزه است.

الذّرأه: سپیدی موی سر و سپیدی نمک. می گویند- ملح ذر آنیّ نمک سپید.

رجل اذرأ و امرأه ذرآء- مردی و زنی سپید موی.

ذرئ شعره: مویش سپید شد.

(ذرو) [ذرو]:

ذروه السّنام و ذرآء: سر کوهان شتر و بالای او.

و از این واژه است عبارت- انا فی ذراک: یعنی من در حضور و کنف حمایت تو مقامم رفیع است.

المذروان: دو طرف برجسته پشت.

ذرته الرّیح تذروه و تذریه: باد او را بالا برد و پراکند.

خدای تعالی گوید: وَ الذَّارِیاتِ ذَرْواً- ۱/ ذاریات تَذْرُوهُ الرِّیاحُ- ۴۵/ کهف یعنی: سوگند به بادهایی که بذرافشانی و لقاح درختان را در همه جا انجام می دهند (الذرّیه:) اصلش فرزندان صغیر و کوچک است هر چند که در عرف سخن به فرزندان بزرگ و کوچک هر دو با هم گفته می شود- ذرّیه- در مفرد و جمع بکار می رود و اصلش در معنی جمع است.

خدای تعالی گوید: ذُرِّیَّهً بَعْضُها مِنْ بَعْضٍ- ۳۴/ آل عمران ذُرِّیَّهَ مَنْ حَمَلْنا مَعَ نُوحٍ،- ۳/ اسراء وَ آیَهٌ لَهُمْ أَنَّا حَمَلْنا ذُرِّیَّتَهُمْ فِی الْفُلْکِ الْمَشْحُونِ- ۴۱/ یس إِنِّی جاعِلُکَ لِلنَّاسِ إِماماً قالَ وَ مِنْ ذُرِّیَّتِی- ۲۱۴/ بقره در واژه- ذرّیه- سه قول هست:

اوّل- گفته اند این واژه از- ذرأ اللّه الخلق است پس حرف همزه حذف شده مثل- رویّه و بریّه.

دوّم- اینکه اصلش- ذرویّه- است.

سوّم- اینکه بر وزن فعلیّه- از- الذّرّ- مثل- قمریه- است.

ابو القاسم بلخی گوید: وَ لَقَدْ ذَرَأْنا لِجَهَنَّمَ- ۱۷۹/ اعراف از این سخن که می گویند- ذریت الحنطه- گرفته شده یعنی گندم را خرد کردم که این سخن درست نیست و اعتباری ندارد زیرا اصلش مهموز است.

یعنی: ذرأنا لجهنّم- از- ذرو- نیست چنانکه بلخی گفته است بلکه از ذرأ است چنانکه راغب آن را در واژه- ذرأ- بیان کرده.

(ذعن) [ذعن :

مذعنین- ۴۹/ نور فرمانبرداران و مطیعان. ناقه مذعان: شتر رام. از این واژه یکبار و یک آیه در قرآن آمده است که می فرماید: وَ إِنْ یَکُنْ لَهُمُ الْحَقُّ یَأْتُوا إِلَیْهِ مُذْعِنِینَ- ۴۹/ نور یعنی: اگر اسلام و حقّ به سودشان باشد به سرعت بسویش می آیند و گردن می نهند و پذیرا می شوند امّا در آیه بعد می فرماید: همینکه ایشان دعوت به حکومت حقّ می شوند روی می گردانند در حالیکه گروهی از آنها بدروغ می گویند ما بخدا و رسول ایمان داریم.

(ذقن) [ذقن :

چانه و زنخدان خدای تعالی گوید: وَ یَخِرُّونَ لِلْأَذْقانِ- یَبْکُونَ- ۱۰۹/ اسراء سر به زیر می اندازند و می گریند مفرد- اذقان- ذقن- است.

ذقنته: به چانه اش زدم. ناقه ذقون: شتر رام و سر بزیر که در راه رفتن از حرکت گردن و چانه اش کمک می گیرد.

دلو ذقون: دلو و آوند ضخیم و کج، که تشبیهی است به حالت کجی گردن.

(ذکر) [ذکر]:

الذّکر: یادآوری است. گاهی چیزی به یاد می آید و مراد از آن حالتی است در نفس که بوسیله آن انسان چیزی را که معرفت و شناخت آن را قبلا حاصل کرده است

حفظ می کند. باز اندیشی ذکر و یادآوری مانند حفظ کردن است جز اینکه واژه حفظ به اعتبار بدست آوردن و دریافتن چیزی گفته می شود ولی ذکر به اعتبار حضور در ذهن و بخاطر آوردن آن است، گاهی نیز ذکر را برای حضور در دل و سخن هر دو بکار می برند از این جهت گفته می شود که ذکر دو گونه است: یکی قلبی و دیگری زبانی هر یک از این یادآوریها هم دو نوع است:

اوّل- یاد و ذکری که بعد از فراموشی است.

دوّم- ذکری که پس از فراموشی نیست بلکه برای ادامه حفظ کردن و بخاطر سپردن است.

و لذا هر سخنی را- ذکر- گویند، و از نوع اوّل که نمونه های ذکر زبانی است.

خدای تعالی گوید: لَقَدْ أَنْزَلْنا إِلَيْكُمْ كِتاباً فِيهِ ذِكْرُكُمْ- ۱۰/ انبیاء و وَ هذا ذِكْرٌ مُبارَكٌ أَنْزَلْناهُ- ۵۰/ انبیاء هذا ذِكْرُ مَنْ مَعِيَ وَ ذِكْرُ مَنْ قَبْلِي- ۲۴/ انبیاء أَ أُنْزِلَ عَلَيْهِ الذِّكْرُ مِنْ بَيْنِنا- ۸/ ص یعنی قرآن. و ص وَ الْقُرْآنِ ذِي الذِّكْرِ- ۱/ ص و وَ إِنَّهُ لَذِكْرٌ لَكَ وَ لِقَوْمِكَ- ۴۴/ زخرف یعنی شرافتی برای خودت و قومت و فَسْئَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ- ۷/ انبیاء یعنی کتاب های دینی گذشته.

و آیه قَدْ أَنْزَلَ اللَّهُ إِلَيْكُمْ ذِكْراً رَسُولًا- ۱۰/ طلاق گفته اند واژه ذکر در این آیه وصفی است در باره پیامبر صلّی اللّه علیه و آله چنانکه کلمه هم وصفی است برای حضرت عیسی از این جهت در کتابهای دینی قبل از قرآن پیامبر صلّی اللّه علیه و آله با واژه ذکر بشارت داده شده.

در آیه قَدْ أَنْزَلَ اللَّهُ إِلَيْكُمْ ذِكْراً رَسُولًا- ۱۰/ طلاق واژه- رسولا بدل از واژه- ذکر- است و نیز گفته شده- رسولا- با گفتن- ذکرا- که در حال نصب است منصوب شده است. گوئی که گفته است:

قد انزلنا إلیکم کتابا ذکرا رسولا یتلوا- که رسولا و ذکرا بدل از کتابا هستند و منصوبند

مثل آیه أَوْ إِطْعامٌ فِی یَوْمٍ ذِی مَسْغَبَهٍ یَتِیماً- ۱۴/ بلد که یتیما به خاطر- اطعام- منصوب شده است یعنی طعام دادن یتیمی را در روزگار قحطی و سختی نوع دوّم- ذکر و یادآوری بعد از فراموشی است در آیه فَإِنِّی نَسِیتُ الْحُوتَ وَ ما أَنْسانِیهُ إِلَّا الشَّیْطانُ أَنْ أَذْکُرَهُ- ۶۳/ کهف که در باره ذکر زبانی و قلبی با هم است.

خدای تعالی گوید: فَاذْکُرُوا اللَّهَ کَذِکْرِکُمْ آباءَکُمْ أَوْ أَشَدَّ ذِکْراً ۲۰۰/ بقره همانطوری که پدرانتان را بخاطر می آورید و یاد می کنید خدای را بیاد آرید و آیه فَاذْکُرُوا اللَّهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرامِ وَ اذْکُرُوهُ کَما هَداکُمْ- ۹۸/ بقره در مشعر الحرام خدای را بیاد آرید همانطوریکه شما را هدایت کرده است و وَ لَقَدْ کَتَبْنا فِی الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّکْرِ- ۱۰۵/ انبیاء یعنی: بعد از کتاب قبلی «۱».

و آیه: هَلْ أَتی عَلَی الْإِنْسانِ حِینٌ مِنَ الدَّهْرِ لَمْ یَکُنْ شَیْئاً مَذْکُوراً- ۱/ انسان یعنی: انسان به ذات خویش چیز موجودی نبود و هر چند که در علم خدای تعالی موجود بوده «۲».

أَ وَ لا یَذْکُرُ الْإِنْسانُ أَنَّا خَلَقْناهُ مِنْ قَبْلُ- ۶۷/ مریم آیا انکار کننده قیامت و بعث،

---

(۱) تمام آیه فوق چنین است وَ لَقَدْ کَتَبْنا فِی الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّکْرِ أَنَّ الْأَرْضَ یَرِثُها عِبادِیَ الصَّالِحُونَ ۱۰۵/ انبیاء خداوند در قرآن مژده می دهد که آینده زمین بدست خدا پرستان صالح و شایسته خواهد بود و قبل از آن می گوید: در زبور هم این اصل را بعد از ذکر کتاب نوشته ایم که با تفحّص این حقیقت اصل فوق از کتاب مقدّس و مزامیر داود عینا نقل می شود «بسبب شریران خویشتن را مشوّش مساز زیرا که مثل علف بزودی بریده می شوند و مثل علف سبز پژمرده خواهند شد ... زیرا که شریران منقطع خواهند شد و امّا منتظران خداوند وارث زمین خواهند بود و امّا حلیمان وارث زمین خواهند شد و از فراوانی سلامتی متلذّذ می شوند و امّا صالحان را خداوند تأیید می کند و خداوند روزهای کاملان را می داند و میراث ایشان خواهد بود تا ابد الآباد و امّا نسل شریر منقطع خواهد شد، صالحان وارث زمین خواهند بود و در زمین تا به ابد سکونت خواهند نمود، دهان صالح حکمت را بیان می کند، امّا خطاکاران جمیعا هلاک گردند و نژاد صالحان از خداوند است.

مزمور ۳۷- زبور داود- ص ۸۵۶ کتاب مقدّس عهد عتیق و جدید و اینست معنی آیاتیکه در تأیید اصول غیر تحریفی کتب آسمانی در قرآن با عبارات مُصَدِّقاً لِما بَیْنَ یَدَیْهِ- ۹۷/ بقره آمده است، یعنی قسمتی از محتوای کتب مقدّس را قرآن تأیید می کند امّا نه موضوعات تحریف شده را.

(۲) تفسیر روشن تر آیه فوق در آیه دیگری است که می گوید: أَ وَ لا یَذْکُرُ الْإِنْسانُ أَنَّا خَلَقْناهُ مِنْ قَبْلُ وَ لَمْ یَکُ شَیْئاً- ۶۷/ مریم چنانکه حضرت صادق علیه السّلام فرماید: یعنی کان الانسان مقدرا غیر مذکورا- انسان تعیّن وجودی

خلقت اوّلیه خود را بیاد نمی آورد تا برای پذیرفتن به بازگشتن در قیامت استدلالی باشد؟

همینطور آیات: قُلْ یُحْیِیهَا الَّذِی أَنْشَأَها أَوَّلَ مَرَّهٍ- ۷۹/ یس وَ هُوَ الَّذِی یَبْدَؤُا الْخَلْقَ ثُمَّ یُعِیدُهُ- ۲۷/ روم آیه وَ لَذِکْرُ اللَّهِ أَکْبَرُ- ۴۵/ عنکبوت یعنی: یاد خداوند برای بنده اش بزرگتر از ذکر بنده برای اوست و این آیه تشویقی است بر ذکر و یادآوری زیاد خدای تعالی «۱».

(الذّکری:) یعنی ذکر زیاد که از واژه- ذکر- رساتر و بلیغ تر است خدای تعالی گوید: رَحْمَهً مِنَّا وَ ذِکْری لِأُولِی الْأَلْبابِ- ۴۳/ ص و وَ ذَکِّرْ فَإِنَّ الذِّکْری تَنْفَعُ الْمُؤْمِنِینَ- ۵۵/ ذاریات و در آیات فراوان دیگر.

(التّذکره:) یعنی آنچه را که بوسیله آن چیزی به یاد می آید و از دلالت و امارت یعنی

محسوسی که قابل ذکر انسان بودن در زمین و در میان موجودات باشد نداشته و قبل از آفرینش محسوس او از خاک یا نطفه چیزی نبوده که قابل ذکر باشد و بنا بگفته شیخ طریحی- و لم یکن تقدیر ایضا، ای نقشه موجودا فی اللّوح المحفوظ- در لوح محفوظ هم حکم و تقدیرش یا نقش وجودیش موجود نبوده است.

(۱) جلال الدّین مولوی گوید:

ذکر آرد فکر را در اهتزاز ذکر را خورشید این افسرده ساز

اینقدر گفتیم باقی فکر کن فکر اگر جامد بود رو ذکر کن

آنچنانکه غوک اندر آب جست تا در آب از زخم زنبوران برست

می کند زنبور بر بالا طواف چون برآرد سر ندارندش معاف

آب ذکر اللّه و زنبور این زمان هست یاد آن فلانه آن فلان

دم بخور در آب ذکر و صبر کن تا رهی از فکر و سودای کهن

فکر کن تا وا رهی از فکر خود ذکر کن تا فرد گردی از جسد

ذکر گو تا فکر رو بالا کند ذکر گفتن، فکر را والا کند

ذکر حقّ پاکست و چون پاکی رسید رخت بر بندد برون آید پلید

چون در آید نام پاک اندر دهان نی پلیدی ماند و نی آن دهان

لا جرم هر ذرّه زود آرد خوشی نیستشان از یاد کردن سرکشی

نام او را می شنو بی امتحان از زبان جمله ذرّات جهان

لب لباب مثنوی ص ۳۴۷

ص: ۱۴

دلیل و نشانه، عمومی تر و فراگیرتر است.

خدای تعالی گوید:

فَما لَهُمْ عَنِ التَّذْكِرَهِ مُعْرِضِينَ- ۴۹/ مدثّر و كَلَّا إِنَّها تَذْكِرَهٌ- ۵۴/ مدثّر یعنی قرآن. و- (ذکرته) کذا: بیادش آوردم.

چنانکه خدای تعالی گوید: وَ ذَكِّرْهُمْ بِأَيَّامِ اللَّهِ- ۵/ ابراهیم و فَتُذَكِّرَ إِحْداهُمَا الْأُخْرى ۲۸۲/ بقره گفته اند معنایش تکرار و اعاده یادآوری او است و نیز گفته اند: در موضوع حکم و نوشته آن را یادآوری کنید. «۱»

بعضی از دانشمندان در فرق میان دو آیه ای که ذیلا نقل می شود آیه فَاذْكُرُونِي أَذْكُرْكُمْ- ۱۵۲/ بقره اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ- ۴۹/ بقره گفته اند روی سخن در- فَاذْكُرُونِي یعنی مرا یاد آورید اصحاب پیامبر صلّی اللّه علیه و آله است که فضیلت و قدرت در معرفت و شناخت خدای تعالی برای ایشان با حضور داشتن پیامبر صلّی اللّه علیه و آله حاصل شده بود و خداوند فرمانشان می دهد که او را بدون واسطه یاد کنند.

و در آیه اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ- ۴۰/ بقره روی سخن با بنی اسرائیل است که خداوند را جز با نعمتهایش نشناخته اند و به ایشان می گوید که با بصیرت کامل نعمتش را که بوسیله آنها به شناسایی خدای می رسند ببینند و دریابند.

(الذّکر)- نقطه مقابل- الأنثی- است، خدای تعالی گوید از زبان مریم می گوید وَ لَيْسَ الذَّكَرُ كَالْأُنْثى ۳۶/ آل عمران آلذَّكَرَيْنِ حَرَّمَ أَمِ الْأُنْثَيَيْنِ- ۱۴۳/ انعام جمع ذکر- ذکور و ذکران- است.

خدای تعالی گوید: ذُكْراناً وَ إِناثاً- ۵/ شوری ذکّر بطور کنایه در معنی عضو مخصوص است.

---

(۱) عبارت فوق قسمتی از آیه ۲۸۲ بقره در باره وام دادن است که می گوید اگر یکی از آن دو شاهد که گواه بوده اند موضوع وام را فراموش کرد دیگری بیادش بیاورد، و یا در سند یادآوری شود.

مذکر: زنی که فرزند پسر زائیده.

مذکار: زنی که عادتا پسر می زاید.

ناقه مذکرّه: مادینه شتر درشت اندام که به شتر نرینه شبیه است.

سیف ذو ذکر: شمشیری که آبدیده و تیز است که تشبیهی است به برّندگی و قدرت کاری آن.

مذکّر: شمشیری است که بهمان درشتی تشبیه شده است.

ذکور البقل: سبزی خودرو و پر بار.

(ذکا) [ذکا]:

ذکت النّار تذکو: آتش روشن و افروخته شد.

ذکّیتها تذکیه: آن را افروختم.

ذکاء: اسمی است برای خورشید.

ابن ذکاء: یعنی صبح و پگاهان، برای اینکه گاهی صبح، فرزند خورشید تصوّر می شود چون مولود و نتیجه طلوع آن است و لذا صبح را- ابن ذکاء- نامیده اند و گاهی صبح مانند پرده دار و پیشقراول خورشید تصوّر می شود از این جهت آن را- حاجب الشّمس- نامند.

ذکاء: سرعت درک و تیز فهمی است چنانکه می گویند:

فلان هو شعله نار: یعنی او مانند فروزشی و اخگری از آتش است.

ذکّیت الشّاه: گوسفند را ذبح کردم.

حقیقت- تذکیه: خارج کردن حرارت طبیعی و غریزی از مذبوح است. ولی واژه- تذکیه- در شرع، باطل کردن و هدر دادن حیات به هر وجهی از وجوه است.

سلب حیات و زندگی از موجود جاندار و بر این اشتیاق یعنی بیرون کردن حرارت غریزی از موجود جاندار، واژه های- خامد و هامد یعنی سرد شده در میّت و- هامده- یعنی سرد و خاموش در باره آتش و- هامده- در مرد او، آن معنی را روشن می کند

و بر آن دلالت دارد.

ذکّی الرّجل: در مورد انسان وقتی گفته می شود که انسان پیر می شود و بخاطر تجربه ها و سختیهایش در زندگی آزموده شده و از هوش دقیقی بهره مند است از این جهت هر پیری- مذکّی- نامیده نمی شود مگر زمانی که دارای تجارب و تمرینات فکری باشد.

و در ضرب المثل فارسی می گویند: او دنیا دیده و کارآزموده است، و به گفته سعدی:

به کارهای گران مرد کار دیده فرست که شیر شرزه برآرد به زیر خم کمند

و چون اینگونه تجربه ها و کارآزمودگیها کمتر در کسی غیر از پیران یافت می شود لذا واژه- ذکاء- در باره آنان بکار می رود و همچنین در باره هر چیز دیر پای و گرامی و نجیب، و از ستوران و شتران هم برگزیده و کلانسال آنها، و در این معنی گویند: جری المذکّیات غلاب «۱».

(ذلّ) [ذلّ :

الذّلّ: زبونی و خواری که در اثر فشار و ناچاری رخ می دهد- افعالش- ذلّ، یذلّ، ذلّا- است و امّا- الذّل- حالتی است بعد از دشواری و سختی و نقطه مقابل صعوبت است و همچنین الذّلّ- یعنی چموشی و توسنی است بدون فشار و زجر، می گویند: ذلّ، یذلّ، ذلّا، خدای تعالی گوید:

---

(۱) در ضرب المثل- جری المذکّیات غلاب- مذکیه: شتر یا ستوری است که از کامل شدن دندانهایش یک سال یا دو سال گذشته و- غلاب- مصدر دوّم باب مفاعله از- مغالبه- به معنی چیره شدن و پیروز شدن است گویی که می گوید: آن اسب با قوّت و نیرویش پس از چند سال عمر، بر اسبان دیگر چیره شده بطوریکه دویدن مجدّدش از بار اوّلش بهتر و بار سوّم از بار دوّم بهتر، پس دویدن و رفتنش- همواره با پیروزی و بردن مسابقه همراه است. این ضرب المثل در باره کسی بکار می رود که در مسابقات فضیلت و رقابت ها برافزایش برتری می جوید و بصورت- جری المذکیات غلاء- هم آمده است یعنی مثل جوانسال نمی دود. مجمع الامثال ۱/ ۱۵۸- مقائیس اللّغه ۲/ ۳۵۷

وَ اخْفِضْ لَهُما جَناحَ الذُّلِّ مِنَ الرَّحْمَهِ- ۲۴/ اسراء یعنی: همچون کسی که مقهور آنهاست باش «۱».

که جَناحَ الذُّلِّ- ۲۴/ اسراء هم خوانده شده یعنی با پدر و مادر نرمخویی کن و فرمانبرشان باش.

مگر در مسائلی که ایمانی است و بخواهند فرزندان را به شرک بکشانند که می گوید: وَ إِنْ جاهَداکَ عَلی أَنْ تُشْرِکَ بِی ما لَیْسَ لَکَ بِهِ عِلْمٌ فَلا تُطِعْهُما وَ صاحِبْهُما فِی الدُّنْیا مَعْرُوفاً- ۱۵/ لقمان یعنی: اگر خواستند تو را از خدای و حقیقت دین دور کنند مپذیر امّا سخنان نیکو به آنها بگوی گفته می شود- الذّلّ و القلّ و (الذّله) و القله: آرامش و بزرگی، پستی و کاستی.

خدای تعالی گوید: تَرْهَقُهُمْ ذِلَّهٌ- ۲۷/ یونس یعنی پستی و زبونی بر آنها مستولی شد.

وَ ضُرِبَتْ عَلَیْهِمُ الذِّلَّهُ وَ الْمَسْکَنَهُ- ۶۱/ بقره و سَیَنالُهُمْ غَضَبٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَ ذِلَّهٌ- ۱۵۲/ اعراف (ذلّت:) الدّابه و هی ذلول: آن حیوان بعد از توسنی و سرکشی رام شد و دیگر سواریش سخت نیست.

خدای تعالی گوید: لا ذَلُولٌ تُثِیرُ الْأَرْضَ- ۷۱/ بقره اشاره به گاوی است که زمین را شخم می زند و می افشاند در آیه می گوید چنین گاوی نباشد اگر- ذلّ- یعنی زبون ساختن و خوار کردن نفس از ناحیه خود انسان بر نفس سرکشش باشد پسندیده است مثل آیه: أَذِلَّهٍ عَلَی الْمُؤْمِنِینَ «۲»- ۱۲۳/ آل عمران

---

(۱) اشاره ای تربیتی و روانی به حرمت داشتن و پاس زحمات پدر و مادر است که فرزندان بایستی همچون پدران و مادران خود با رحمت و محبّت با آنها رفتار کنند که گفته اند:

هر که کمتر شنید حرف پدر روزگارش زیاده پند دهد

هر که را روزگار پند نداد تیغ زهر آب داده پند دهد

(۲) اشاره به یکی از آیاتی است که در زمان پیامبر صلّی اللّه علیه و آله از آینده اسلام و مسلمین خبر می دهد در

و آیات وَ لَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ بِبَدْرٍ وَ أَنْتُمْ أَذِلَّةٌ- ۱۲۳/ آل عمران فَاسْلُكِي سُبُلَ رَبِّكِ ذُلُلًا- ۶۹/ نحل یعنی: رهسپار راههای پروردگارت باش «۱».

خدای تعالی گوید: وَ ذُلِّلَتْ قُطُوفُها تَذْلِيلًا- ۱۴/ انسان یعنی آسان شده است.

منظور از آسان بودن، چیدن میوه های بهشتی است که کاملا در دسترس بهشتیان است می گویند: الأمور تجری علی إذلالها: یعنی کارها بر راه و روش خود جریان می یابد.

حقیقت از حکومت جمهوری اسلامی کنونی و ملّت ایران می گوید: مَنْ يَرْتَدَّ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَسَوْفَ يَأْتِي اللَّهُ بِقَوْمٍ يُحِبُّهُمْ وَ يُحِبُّونَهُ أَذِلَّةٍ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ أَعِزَّةٍ عَلَى الْكافِرِينَ يُجاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ- ۱۲۳/ آل عمران ای مؤمنین زمان پیامبر صلّی اللّه علیه و آله هر که از شما از دین خویش مرتد شود در آینده خداوند قومی را می آورد که دوستشان دارد و آنها نیز خدای را دوست دارند رفتارشان در میان خویش و با مؤمنین با نرمخوئی و تواضع و با کفّار سرکش و گردنفرازانه است، در راه خدا کارزار کنند و از سرزنش و ملامت دیگران نهراسند و این لطف و کرم خداست.

و ما در جهان امروز می بینیم پس از ۱۴ قرن پرچم اللّه و اسلام از ایران اسلامی برافراشته می شود و بطور قطع و یقین آن قوم همین ملّت اسلامی است، که آثارش را هر اندیشمند و با وجدانی درمی یابد چون در تفسیر این آیه نوشته اند پیامبر صلّی اللّه علیه و آله در پاسخ اصحاب که پرسیدند این قوم کیانند دست بر شانه سلمان نهاد و فرمود از تبار و قوم این مرد.

(۱) عبارتی از آیه ۶۹/ نحل، مربوط به وحی نمودن خداوند به زنبور عسل است که این پرنده کوچک مفید را با آئین وحیش در طریقه بهره مندی و ساختن کند و در کوهها و درختان و راههای مختلف رفتن به دنبال گلها و غذاهای نیکو فرمان می دهد و سپس بهترین شربت گوارا و مفید را برای بشر تهیّه می کند تا براستی شفابخش مردم باشد.

آغاز آیه چنین است وَ أَوْحى رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ- ۶۸/ نحل انسانها را هشدار می دهد که راه پروردگار و وحی الهی همچون راه زنبور عسل جاودانه و با مهارت و با قوانین دقیق اجتماعی تنظیم می یابد، و سپس نتیجه و ثمره پیروزی از وحی، شهد شیرین بی نظیر برای خود و دیگران است.

و در پایان آیه می گوید: إِنَّ فِي ذلِكَ لَآيَةً لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ- ۶۹ نحل براستی که تفکّر برای همه انسانها در باره موجودات عالم میسور است و علم و عمل لازم ندارد.

و لذا فرمود:- یتفکّرون- و به گفته سعدی:

چشمه از سنگ برون آرد و باران از میغ انگبین از مگس نحل درّ از دریا بار

(ذمّ) [ذمّ:

سرزنش و ملامت می گویند: ذمّته، أذمّه، ذمّا- که اسم آن، مذموم و ذمیم- است.

یعنی ملامت و سرزنش شده خدای تعالی گوید: مَذْمُوماً مَدْحُوراً- ۱۸/ اسراء صورتهای فعل این واژه بصورت- ذمّته، أذمّه- با تبدیل یک میم در اصل لغت به حرف ت نیز ساخته شده.

الذّمام، الذّمه و المذمّه: یعنی عهد و پیمانی که اگر آنرا ضایع کنند مذمّت می شوند.

لی مذمّه فلا تهتکها: راز و عهدی دارم آن را افشاء مکن و مشکاف.

أذهب مذمّتهم بشی ء: یعنی از روی عهد و پیمان چیزی از مالشان به آنها ببخش.

أذمّ بکذا: عهدش را شکست و بی وفایی نمود.

رجل مذمّ: مرد بی حرکت و بی فعالیّت.

بئر ذمّه: چاه کم آب، شاعر گوید:

و تری الذّمیم علی مراسنهم یوم الهیاج کمازن النّمل

در جنگ و کارزار دانه های ریز گرد و غبار را مانند تخم مورچگان بر روی بینی شان می بینی، کنایه از گرم بودن میدان جنگ در اثر دویدن اسبها و نشستن ذرّات خال بر بینی عرق کرده جنگ جویان است الذّمیم: در شعر فوق یعنی مثل دانه های کوچک.

(ذنب) [ذنب:

ذنب الدّابه و غیرها: یعنی ذم حیوان، که معروف است.

و هر چیز خوار و عقب مانده ای هم با واژه- ذنب- تعبیر شده است، می گویند:

هم أذناب القوم: آنها دنباله روان مردمند کنایه از کم مایگی عقل و خرد است مذانب التلّاع: بطور استعاره یعنی آبراهه های کوهستانی که در اثر ریزش سیل به وجود می آید.

المذنب: خرماهائی که بر خرما بن رسیده و پخته شده.

(الذّنوب): اسب دم بلند و دلو و سطلی هم که دسته بلند دارد.

واژه- ذنب- بطور استعاره برای بهره و نصیب بکار رفته است مثل سجل- یعنی قسمت و بهره.

خدای تعالی گوید: فَإِنَّ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا ذَنُوباً مِثْلَ ذَنُوبِ أَصْحابِهِمْ ۵۹/ ذاریات یعنی: ستمکاران را همچون پیروانشان بهره و نصیبی از عذاب است.

الذّنب: در اصل بدست گرفتن دنباله و دم چیزی است.

ذنبته: به دمش زدم و آنرا گرفتم.

(ذنب:) بطور استعاره در هر کاری که عاقبتش ناروا و ناگوار است و به اعتبار دنباله چیزی بکار رفته است از این روی واژه- ذنب- باعتبار نتیجه ای که از گناه حاصل می شود، بد فرجامی و تنبیه و سیاست نامیده شده، جمع ذنب- ذنوب- است.

خدای تعالی گوید: فَأَخَذَهُمُ اللَّهُ بِذُنُوبِهِمْ- ۱۱/ آل عمران و فَكُلًّا أَخَذْنا بِذَنْبِهِ- ۴۰/ عنکبوت و وَ مَنْ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ إِلَّا اللَّهُ؟- ۱۳۵/ آل عمران و همینطور آیات دیگر غیر از اینها.

(ذهب) [ذهب :

الذّهب: یعنی طلا که معروف است و بسا که- ذهبه به براده و ریزه های طلا گفته شود که اخصّ از- ذهب- است رجل ذهب: کسیکه از دیدن معدن طلا مدهوش و سراسیمه شده. شی ء مذهب: هر چیز زر اندود.

کمیت مذهّب: اسبی که زردی رنگش از سرخیش بیشتر است، گوئی که زر اندود است.

ذهاب: رفتن، ذهب بالشّی ء و أذهبه: او را برد که فعل بردن و رفتن در اجسام و در معانی هر دو بکار می رود.

خدای تعالی گوید: وَ قالَ إِنِّی ذاهِبٌ إِلی رَبِّی- ۹۹/ صافّات یعنی: رونده بسوی پروردگارم هستم.

فَلَمَّا ذَهَبَ عَنْ إِبْراهِیمَ الرَّوْعُ «۱»- ۷۴/ هود فَلا تَذْهَبْ نَفْسُکَ عَلَیْهِمْ حَسَراتٍ- ۸/ فاطر کنایه ای از مرگ است خود را برای آنها تلف مکن و مکش یعنی: نفس و جانت با حسرت و افسوس بر کفّار که چرا ایمان ندارند از دست نرود و به هلاکت نرسد و آیات: إِنْ یَشَأْ یُذْهِبْکُمْ وَ یَأْتِ بِخَلْقٍ جَدِیدٍ- ۱۹/ ابراهیم و وَ قالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِی أَذْهَبَ عَنَّا الْحَزَنَ ۳۴/ فاطر و إِنَّما یُرِیدُ اللَّهُ لِیُذْهِبَ عَنْکُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَیْتِ ۳۳/ احزاب و وَ لا تَعْضُلُوهُنَّ لِتَذْهَبُوا بِبَعْضِ ما آتَیْتُمُوهُنَّ- ۱۹/ نساء یعنی: زنانی که می خواهید طلاقشان بدهید ناراحت نکنید که بدان وسیله بخواهید مقداری از مهریّه یا اموال آنها را که به آنها بخشیده اید به چیزی از آن دست یابید.

و آیه وَ لا تَنازَعُوا فَتَفْشَلُوا وَ تَذْهَبَ رِیحُکُمْ- ۴۶/ انفال ای مؤمنین در میان خود با یکدیگر جدال و کشمکش نکنید که در نتیجه، نیروهاتان از دست برود و کم قدرت شوید و آیات: ذَهَبَ اللَّهُ بِنُورِهِمْ- ۱۷/ بقره و وَ لَوْ شاءَ اللَّهُ لَذَهَبَ بِسَمْعِهِمْ- ۲۰/ بقره و لَیَقُولَنَّ ذَهَبَ السَّیِّئاتُ عَنِّی- ۱۰/ هود «۲»

---

(۱) همین که بیم و شگفتی از ابراهیم برطرف شد یعنی پس از اینکه دید فرشتگان مأمور عذاب قوم لوط بسوی گوشت پخته ای که برایشان آورده بود دست دراز نمی کنند و نمی خورند- اوجس منهم خیفه- در دلش بیمناک شد و پس از شنیدن ماجرای آنها شگفتی او برطرف شد. [...]

(۲) تمام آیه چنین است لَئِنْ أَذَقْناهُ نَعْماءَ بَعْدَ ضَرَّاءَ مَسَّتْهُ لَیَقُولَنَّ ذَهَبَ السَّیِّئاتُ عَنِّی إِنَّهُ لَفَرِحٌ فَخُورٌ- ۱۰/ هود با توجّه به آیات قبل از این آیه روی سخن با نوع انسان است که می گوید: وَ لَئِنْ أَذَقْنَا الْإِنْسانَ مِنَّا رَحْمَةً- ۹/ هود اشاره به یکی از طبیعت های نفسانی انسان است که بایستی با تمرین در عبادات و ایمان، آن را برطرف کرد یعنی حالت سبکسری و ضعف روانی و کم ظرفیّتی، می گوید همینکه رحمتی از جانب ما به انسان می رسد و سپس سلب می شود کفران پیشه و نا امید می شود و هر گاه بعد از سختی و محنت او را نعمتی دهیم می گوید:

بدیها از من برطرف شده است و با سرمستی و فرحناکی فخر فروشی می کند مگر کسانی که صَبَرُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحاتِ أُولئِکَ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَ أَجْرٌ کَبِیرٌ- ۱۱/ هود- کسانی که صبر و شکیبائی می ورزند و پس از رسیدن به

(.

(ذهل) [ذهل :

خدای تعالی گوید: يَوْمَ تَرَوْنَها تَذْهَلُ كُلُّ مُرْضِعَةٍ عَمَّا أَرْضَعَتْ

«۱»- ۲/ حج ذهول: کاری است که میراثش و نتیجه اش انـدوه و فراموشـی است، افعال آن- ذهل عن کـذا و أذهله کذا است: یعنی از او غفلت کرد و او را فراموش نمود.

(ذوق) [ذوق :

الذّوق: وجود طعم و چشیدن مزه غذا با دهان است و اصلش در چیزی است که خوردن و بهره او کم است نه زیاد.

و اگر خوردن از چیزی زیاد باشد آن را- آکل- گویند.

واژه- ذوق- یعنی چشـیدن و خوردن، در قرآن برای عذاب اختیار شده است، هر چند که در عرف و تکلّم معمولی ذوق را در چیزی اندک بکار می برند امّا برای چشیدن زیاد هم مناسب و شایسته است.

خداونـد واژه- ذوق- را در قرآن با این ویژگی یاد می کنـد، تا معانی هر دو امر یعنی رحمت و عذاب را شامل شود ولی بکار بردنش در عذاب بیشتر است، مانند آیات زیر:

لِيَذُوقُوا الْعَذابَ- ۵۶/ نساء و وَ قِيلَ لَهُمْ ذُوقُوا عَذابَ النَّارِ- ۲۰/ سجده

نعمات الهی کارهای شایسته می کنند که آمرزش و پاداش بزرگ دارند.

(۱) آیـه فـوق دوّمین آیه از سـوره حـجّ است که سـر آغـاز قیـامت رای برای انسانهـا پیش پیش بـازگو می کنـد تـا از غفلت و خودکامگی بـدر آیند: يا أَيُّهَا النَّاسُ ... ۱۰/ حـجّ هان ای مردم پروردگارتان را پروا کنید و اندیشـمند باشـید زیرا زلزله ای که آغاز قیامت است بسی هول انگیز است، آن هنگام را اگر ببینی خواهید دید که چگونه مادران شیرده از شیرخواره مستان غافل می شوند و زنان باردار بار خویش ساقط کنند مردمان را همانند مستان سرگشته می بینی امّا مست نیستند بلکه عذاب و رویداد سخت و سهمگین است و به گفته مولوی:

هنوزت اجل دست هوشت نبست برآور به درگاه داور دو دست

تو پیش از عقوبت در عفو کوب که سودی ندارد فغان زیر چوب

چنان شرم دار از خداوند خویش که شرمت ز همسایگانست و خویش

بترس از گناهان خویش این نفس که روز قیامت نترسی ز کس

فَذُوقُوا الْعَذابَ بِما كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ- ۱۰۶/ آل عمران ذُقْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْكَرِيمُ- ۴۹/ دخان إِنَّكُمْ لَذائِقُوا الْعَذابِ الْأَلِيمِ- ۳۸/ صافّات ذلِكُمْ فَذُوقُوهُ- ۱۴/ انفال وَ لَنُذِيقَنَّهُمْ مِنَ الْعَذابِ الْأَدْنى دُونَ الْعَذابِ الْأَكْبَرِ- ۲۱/ سجده امّا بکار بردن واژه- ذوق در رحمت مانند آیات:

وَ لَئِنْ أَذَقْنَا الْإِنْسانَ مِنَّا رَحْمَةً- ۹/ هود و وَ لَئِنْ أَذَقْناهُ نَعْماءَ بَعْدَ ضَرَّاءَ مَسَّتْهُ- ۱۰/ هود و گاهی به آزمون و امتحان تعبیر شده است، گفته می شود.

(أذقته) کذا فذاق: او را آزمودم و امتحان شد فلان ذاق کذا و أنا أکلته: یعنی بالاتر از آگاهی و خبر او آزمودمش او چشنده بود و من خورنده یا او اندک مایه بود و من بیشتر آگاه شده و آیه فَأَذاقَهَا اللَّهُ لِباسَ الْجُوعِ وَ الْخَوْفِ- ۱۱۲/ نحل بکار بردن واژه خوردن یا چشیدن ذوق که با کلمه لباس در این آیه آمده برای اینست که از ذاق، تجربه و آزمایش ارائه شده است.

و در آیه اخیر اشاره شده است یعنی در موقعیّتی واقع شده که طعم قحطی و بیم خوف را چشیده است تا از ستمگری و کفر دست بردارند، و واژه لباس بطور استعاره برای اینست که سراپای زندگیشان را گرسنگی و ترس مانند لباس فرا گرفت و پوشاند در آیه فوق هر دو کلام، گرسنگی و ترس مقدّر شده است، گوئی که گفته شده:

أذاقها طعم الجوع و الخوف و ألبسها لباسهما: طعم گرسنگی و ترس را به آنها چشانید و لباس ترس و گرسنگی را بر آنها پوشانید خدای تعالی گوید: وَ إِنَّا إِذا (أَذَقْنَا) الْإِنْسانَ مِنَّا رَحْمَةً- ۴۸/ شوری واژه- إذاقه- در رحمت بکار رفته است و نقطه مقابل این معنی مصیبت رساندن است چنانکه می فرماید: وَ إِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَةٌ- ۷۸/ نساء آگاهی و تنبیهی است بر اینکه انسان با کمترین نعمتی که به او عطاء می شود سرکشی می کند و استکبار و غرور می ورزد و اشاره به آیه ای است که می فرماید: كَلَّا إِنَّ الْإِنْسانَ لَيَطْغى أَنْ رَآهُ اسْتَغْنى ۶/ علق

اصولا انسان همینکه خود را بی نیاز دید سرکشی می کند.

(ذو) [ذو]:

ذو، دو وجه دارد:

اوّل- اینکه به وسیله- ذو- هر گونه اسمی از اجناس و انواع توصیف می شود و بوسیله- ذو- وصف و توصیف آن نامها بدست می آید- ذو- به اسم ظاهر نه مضمر اضافه می شود، تثنیه و جمع دارد و برای وصف اسم مؤنّث- ذات- و در تثنیه مؤنّث- ذواتا- و در جمع مؤنّث- ذوات- گفته می شود که هر کدام از آنها جز در حالت مضاف بکار نمی رود.

خدای تعالی گوید: وَ لكِنَّ اللَّهَ ذُو فَضْلٍ- ۲۵۱/ بقره ذُو مِرَّةٍ فَاسْتَوى ۶/ نجم و وَ ذِي الْقُرْبى ۸۳/ بقره وَ يُؤْتِ كُلَّ ذِي فَضْلٍ فَضْلَهُ- ۳/ هود ذَوِي الْقُرْبى وَ الْيَتامى ۱۷۷/ بقره إِنَّهُ عَلِيمٌ (بِذاتِ) الصُّدُورِ- ۴۳/ انفال و آیه نُقَلِّبُهُمْ ذاتَ الْيَمِينِ وَ ذاتَ الشِّمالِ- ۱۸/ کهف مربوط به خواب طولانی اصحاب کهف در غار است که می فرماید: آنها را به سوی شمال و جنوب می گرداندیم و آیه تَوَدُّونَ أَنَّ غَيْرَ ذاتِ الشَّوْكَةِ تَكُونُ لَكُمْ- ۷/ انفال دوست داشتید و می خواستید آنهائی که قدرت نداشتند برای شما باشند و نصیبتان شوند یعنی با کمک به کسانی که نیرومند نیستند- بجنگید ولی خداوند می خواست با کلماتش حقّ را استقرار دهد و بنیاد کافران براندازد و آیه ذَواتا أَفْنانٍ- ۴۸/ الرّحمن در وصف درختان و باغات بهشتی است پژوهشگران و اصحاب معانی حکمای الهی واژه- ذات- را بطور استعاره در باره عین هر چیز بکار برده اند، چه جوهر باشد یا عرض، و آن را بصورت مفرد با مضاف بر ضمیر و همچنین با ال استعمال می کنند و ذات را همچون نفس به جای نفس بکار می برند، چنانکه می گویند: ذات او- نفس او- خود او ذاته، نفسه، خاصّته این معانی از کلام عرب نیست.

یعنی حکمای الهی و فیلسوفان اسلامی چنین تعابیری را برای بکار بردن ذات که ذکر شد از مذاهب غیر عرب گرفته اند، از فلسفه های یونان و روم و ایران و هند و مصر و غیره دوّم- اینکه ذو «۱»- در زبان قبیله طیّ مثل- الّذی- است، و در حالات رفع فاعلی و نصب مفعولی و جرّ مضاف الیه قرار گرفته.

ذو- ذا- ذی، مثل- هو ذو الرّحمه و- یا ذا النّعماء و الجود، و بذی العرش العظیم و در جمع و تأنیث هم همان لفظ مفرد بکار می رود مثل:

و بئری ذو حفرت و ذو طویت: یعنی چاهی که حفرش کردم و سنگهایش را درآوردم. که واژه- ذو- در این عبارات بجای الّتی بکار رفته است.

و امّا- ذا- در- (هذا)- که اسم اشاره است، اشاره به چیز محسوس یا معقول است که در حالت تأنیث ذه، ذی، تا است چنانکه می گویند هذه، هذی، هاتا که فقط هاتا- تثنیه دارد می گویند هاتان، یا، هاتین خدای تعالی گوید: أَ رَأَیْتَکَ هذَا الَّذِی کَرَّمْتَ عَلَیَّ- ۶۲/ اسراء هذا ما تُوعَدُونَ- ۵۳/ ص هذَا الَّذِی کُنْتُمْ بِهِ تَسْتَعْجِلُونَ ۱۴/ ذاریات إِنْ هذانِ لَساحِرانِ- ۶۳/ طه و دیگر آیات ...

مثل: هذِهِ النَّارُ الَّتِی کُنْتُمْ بِها تُکَذِّبُونَ- ۱۴/ طور هذِهِ جَهَنَّمُ الَّتِی یُکَذِّبُ بِهَا الْمُجْرِمُونَ- ۴۳/ طور و برای اشاره به شخص یا مقامی و منزلتی که دور است- (ذاک و ذلک)- بکار

---

(۱) ابو العبّاس مبرّد می گوید: اذوأ- در جاهلیّت زیاد بودند از قبیل ذو نواس- ذو القرنین- ذو یزن بعد از اسلام هم عدّه زیادی همچون ذو الرای- ذو السّیفین- ذو العین- ذو الیمینین بوده اند و غیر یمنی ها به این صفات متّصف نیستند. الکامل/ مبرّد ۴۰۰ ازهری از قول لیث گوید: ذو- اسم ناقص است و تفسیرش صاحب و مالک است مثل- ذو مال- یعنی صاحب مال.

جمع ذو- ذوو است مثل اولوا. معنی ذات بینکم- یعنی پیوند حقیقی شما و معنی اللّهمّ اصلح ذات البین- یعنی خداوندا چیزی را که باعث اجتماع، و اتّحاد مسلمین است نیکو گردان.

ذات الشّی ء: حقیقت و ویژگی آن شی ء. ابن انباری گوید: در آیه إِنَّهُ عَلِیمٌ بِذاتِ الصُّدُورِ- ۴۳/ انفال معنایش، حقیقت و سویدای دلها است. کذا- هم مثل عبارات بموضع کذا و قال کذا- اسم مبهمی است برای مکان و کلام و زمان.

می رود.

خدای تعالی گوید: الم، ذلِکَ الْکِتابُ- ۱/ بقره ذلِکَ مِنْ آیاتِ اللَّهِ- ۲۶/ اعراف ذلِکَ أَنْ لَمْ یَکُنْ رَبُّکَ مُهْلِکَ الْقُری ۱۳۱/ انعام و آیات دیگر ...

(ما ذا)- هم در سخنشان به دو وجه است:

اوّل- اینکه ما با ذا بصورت اسمی واحد باشد.

دوّم- اینکه در این ترکیب ذابه منزله الّذی باشد موصول در حالت اوّل- مثل، عمّا ذا تسأل از چه چیز می پرسی و حرف الف از آن حذف نمی شود زیرا ما در واقع در اینجا مای استفهامیّه نیست بلکه با ترکیب ذا بصورت اسمی واحد در آمده است و بر این معنی شاعر گوید:

دعی ما ذا علمت سأتقیه یعنی: آنچه را که می دانی واگذار که بزودی حفظش خواهم کرد یعنی: چیزی که آموخته ای واگذار.

خدای تعالی گوید: وَ یَسْئَلُونَکَ ما ذا یُنْفِقُونَ- ۲۱۸/ بقره پس کسی که قُلِ الْعَفْوَ- ۲۱۹/ بقره را که بعد از آیه فوق آمده است با فتحه حرف و بخواند ما ذا را در آیه بمنزله اسم واحد قرار داده است گویی که می پرسد- أیّ شی ء ینفقون: یعنی چه چیزی انفاق کنند.

امّا کسی که قُلِ الْعَفْوَ- ۲۱۹/ بقره را با ضمّه حرف و بخواند پس حرف ذا در ما ذا بمنزله الّذی است و ما هم استفهامی و پرسشی است یعنی- ما الّذی ینفقون: یعنی آنکه باید انفاق کند کیست و چه کسی است؟

و بر این اساس آیه ما ذا أَنْزَلَ رَبُّکُمْ؟ قالُوا أَساطِیرُ الْأَوَّلِینَ- ۲۴/ نحل است که- اساطیر- هم در حالت نصب و هم در حالت رفع هست.

(ذيب) [ذيب :

الذّيب حيوانی است معروف (گرگ) و اصلش با همزه است (ذئب) خدای تعالی گويد: (فَأَكَلَهُ الذِّئْبُ- ۱۷/ يوسف).

أرض مذابه: سرزمينی كه در آنجا گرگ فراوان است.

ذئب فلان: گرگ به گلّه اش زد.

ذئب: از بد جنسی و خباثت چون گرگ شد.

تذأبت الرّيح: باد همچون گرگ از هر جانب می وزد و می آيد.

تذأبت للنّاقه: بر وزن تفاعلت در وقتی است كه خود را شبيه گرگ در آورده ای تا شتر مادينه از ترس برای بچّه اش ناله سر دهد و او را بطلبد.

الذّئبه: نمد زين و قسمت زيرين كوهان شتر كه شبيه گرگ است ..

(ذود) [ذود]:

(راندن، دور كردن، دفاع نمودن).

ذدته عن كذا- أذوده (از او دورش كردم و او را دور كنيم).

خدای تعالی گويد: (وَ وَجَدَ مِنْ دُونِهِمُ امْرَأَتَيْنِ تَذُودانِ- ۲۳/ قصص) كه در حالت ممانعت بودند و آنها را جدا و دور می كردند.

(راجع به دختران شعيب است كه موسی می بيند دو دختر چوپان گوسفندان خود را برای عدم ايجاد زحمت نسبت به گلّه های گوسفندان ديگران و تداخل آنها به يكديگر گوسفندان خود را از شريک شدن به آنها بازمی داشتند و از ترس زورمندان آنها را از آبشخور دور می كردند).

الذّود من الإبل «۱»: ده شتر يا گروه شتران (الذّود من الابل يعنی از ۳ تا ۱۰ اشتر-

---

(۱) اصطلاح و ضرب المثل معروفی است كه می گويند: الذّود الی الذّود ابل.

مجمع البحرین ۴/ ۴۶).

(ذام) [ذام :

خدای تعالی گوید: (اخْرُجْ مِنْها مَذْؤُماً- ۱۱۸/ اعراف) یعنی: ملامت شده و مذموم.

صورتهای فعلش- ذمته، أذیمه، ذیما و ذممته، أذمّه، ذمّا و ذأمته، ذأما- است.

ابن اعرابی می گویـد: ذود- به مفرد اطلاق نمی شود و جمع ذود- اذواد- است و اسم مؤنّثی است که بر تعـداد کمی از شتران اطلاق می شود یعنی از ۳ تا ۱۰ و ۲۰ و ۳۰ نه بیشتر این ضـرب المثل برای تقویت نیروی اجتماعی است یعنی جمع اندک ها با یکدیگر که گروه کثیری را تشکیل می دهند.

و در حدیثی هم آمده است که «لیس فی اقل من خمس ذود صدقه» مجمع الامثال ۱/ ۲۷۷.

سعدی هم در تأثیر اجتماعی این ضرب المثل می گوید:

پشه چو پر شد بزند پیل را با همه تندی و صلابت که اوست

مورچگان را چو بود اتّفاق شیر ژیان را بدرانند پوست

)

باب الراء

(ربّ) [ربّ :

الرّب: در اصل به معنی تربیت و پرورش است یعنی ایجاد کردن حالتی پس از حالتی دیگر در چیزی تا به حدّ نهائی و تمام و کمال آن برسد.

می گویند- ربّه و ربّاه و ربّبه: او را تربیت کرد و پرورشش داد.

لان یربّنی رجل من قریش احبّ الیّ من ان یربّنی رجل من هوازن: گفته شده اگر مردمی از قریش (تبار و نیای پیامبر صلّی اللّه علیه و آله مرا تربیت کند خوشتر دارم از اینکه مردمی از هوازن مرا پرورش دهند.

پس- الرّب- مصدر است که بطور استعاره بجای فاعل بکار رفته است.

(هوازن- قبیله ای است از یمن که جزء یکی از مخالیف یمن است و هوزن نام پرنده ای است. معجم البلدان ۵/ ۴۲۰).

الرّب: بطور مطلق جز برای خدای تعالی گفته نمی شود که او متکفّل مصالح موجودات و آفریده هاست.

مثل اینکه خدای تعالی گوید: (بَلْدَةٌ طَيِّبَةٌ وَ رَبٌّ غَفُورٌ- ۱۵/ سبأ) و بر این معنی گوید: (وَ لا يَأْمُرَكُمْ أَنْ تَتَّخِذُوا الْمَلائِكَةَ وَ النَّبِيِّينَ أَرْباباً- ۱۰/ آل عمران) یعنی آلهه ای، می پنداشتند که فرشتگان و پیامبران، باریتعالی و پروردگار و مسبّب اسبابند (ایجاد کننده پدیده ها) و نیز آنها عهده دار مصالح بندگانند.

واژه- ربّ- در حالت اضافه به خداوند و غیر از او بکار می رود، در آیات:

(رَبِّ الْعالَمِینَ- ۲/ فاتحه) و (رَبُّکُمْ وَ رَبُّ آبائِکُمُ الْأَوَّلِینَ- ۲۶/ شعراء).

و همینطور در معنی صاحب چیزی می گویند: ربّ الدّار و ربّ الفرس.

و بر این اساس سخن خدای تعالی است که: (اذْکُرْنِی عِنْدَ رَبِّکَ فَأَنْساهُ الشَّیْطانُ ذِکْرَ رَبِّهِ- ۴۲/ یوسف) و (ارْجِعْ إِلی رَبِّکَ- ۵۰/ یوسف) و (قالَ مَعاذَ اللَّهِ إِنَّهُ رَبِّی أَحْسَنَ مَثْوایَ- ۲۳/ یوسف) که گفته شده قصدش و توجّه اش از- ربّی- خدای تعالی است.

و نیز گفته اند: مقصودش ملکی است که او را سرپرستی کرده که البتّه نظر اوّل به سخن او شایسته تر است.

گفته شده- (ربّانی)- منسوب به- ربّان- است. یعنی: (دانشمند و راسخ در علم و دین و عارف به اللّه).

لفظ- فعلان- از فعل- است، مثل- عطشان و سکران و کمتر از- فعل- ساخته می شود. فقط نعشان از نعس آمده است.

و نیز گفته اند: ربّانی- منسوب به واژه ربّ- است که مصدر است پس- ربّانی- در این معنی، یعنی منسوب به مصدر، کسی است که علم و دانش را تکامل می بخشد، مثل حکیم، و یا منسوب به خود اوست که در این صورت ربّانی- یعنی کسی که نفس خویشتن با علم پرورش می دهد که البتّه هر دو معنی (پرورش و رشد علم یا پرورش خویش با علم) تحقیقا ملازم یکدیگر است زیرا کسی که نفس و جان خویش را با علم تربیت می کند در واقع علم و دانش را رشد داده است و کسی که در راه تکامل علم و دانش کوشید خویشتن را با آن تربیت کرده است.

و نیز گفته شده- ربّانی- با (یاء نسبت) منصوب به- ربّ- یعنی خدای تعالی است، پس- ربّانی- در این معنی مثل- الهی است (منسوب به اللّه) و اضافه شدن حرف (ن) در- ربّانی- مثل اضافه شدن حرف (ن) در- لحیانی- و جسمانی- است (که منسوب به- لحیه و جسم- است).

علی رضی اللّه عنه، گفته است: «أنا ربّانی هذه الأمّه» «۱» جمع آن- ربّانیون- است. خدای تعالی گوید: (لَوْ لا یَنْهاهُمُ الرَّبَّانِیُّونَ وَ الْأَحْبارُ- ۶۳/ مائده) و (کُونُوا رَبَّانِیِّینَ- ۷۹/ آل عمران) گفته شده- ربّانی- لفظی است در اصل سریانی، چون تازه و بی سابقه است و در کلامشان از این واژه کم و اندک یافت می شود. «۲»

در آیه ((ربّیّون) کثیر- ۱۴۶/ آل عمران) واژه ربّی مثل ربّانی و ربوبیّه- مصدر است که

---

(۱) سخن علی علیه السّلام را راغب رحمه اللّه در معنی چهارم- ربانی- یعنی کسی که صفاتش منسوب به خدای تعالی است.

ذکر می کند که ابن ابی الحدید معنی فوق را با لفظش در خطبه شماره ۱۰۷ تحت عنوان پیشامدها و حوادث ناگوار آینده آورده و اینطور است:

علی علیه السّلام می فرماید: این تذهب بکم المذاهب و تتیه بکم الغیاهب تخطئکم الکواذب و من این تؤتون و انی تؤفکون فکلّ اجل کتاب و لکلّ غیبه ایاب فاسمعوا من ربانیکم و احضروه قلوبکم و استیقظوا ان هتف بکم: این راه ها شما را به کجا می برد و تاریکیها چگونه حیرانتان می سازد و دروغها چسان شما را می فریبد و از کجا شما را می آورند و چطور سرگردان می شوید هر مدّتی را سرنوشتی و پایانی و هر غایبی را بازآمدنی است پس، از عالم الهی و ربّانی خویش بشنوید و دلهاتان را برای پذیرش حقّ حاضر کنید و چون شما را بانک برزند بیدار شوید.

بعدا- ابن ابی الحدید در ذیل این خطبه می نویسد: «الرّبانی الّذی امرهم بالاستماع منه انّما یعنی به نفسه علیه السّلام و یقال رجال ربّانی ای متأله، عارف بالرّب سبحانه و فی وصف الحسن، لأمیر المؤمنین علیه السّلام و کان و اللّه ربانی هذه الامّه و ذا فضلها و ذا قربتها و ذا سابقتها: یعنی: واژه- ربانی- که به شنیدن سخن او فرمانشان می دهد خود علی علیه السّلام است می گویند: رجل ربّانی: کسیکه بخدا پیوسته و عارف الهی بپروردگار سبحان است و در وصفی که حسن بن علی در باره امیر المؤمنین علیه السّلام نموده آمده است که بخدا سوگند او ربّانی این امّت و صاحب فضل و قرابت و سابقه آن بود». ج ۲/ ۷۱۲.

پس حدیث فوق بصورت «کان ربانی هذه الامّه» صحیح است که راغب مفهوم و معنای آن را ذکر کرده.

(۲) ترکیب واژه- ربّانی- چهار بار در قرآن آمده است آیات ۶۳ و ۴۶/ مائده و ۱۴۶ و ۷۹/ آل عمران.

جوالیقی از قول ابو عبیده می نویسد که او می گوید این کلمه عربی نیست عبرانی یا سریانی است از این روی ابو عبیده هم پنداشته که قبل از اسلام اعراب به این واژه آشنائی نداشته اند سپس می گوید: امّا ابو عبیده گفته است فقهاء و دانشمندان اسلامی با این کلمه آشنا بوده و هستند، از مردی که عالم به کتابهای دینی است شنیدم که می گوید: الرّبانیون: علمائی هستند که به حلال و حرام و امر و نهی شریعت آگاه و عالمند.

ابن منظور می نویسد: الرّبانی کسی است که خدای را می پرستد اضافه شدن حرف (ن) برای مبالغه در نسبت است یعنی به شدّت پرستنده خدای است.

سیبویه می گوید (الف و نون) در- ربّانی- برای مخصوص گردانیدن علم خدا شناسی است نه چیز دیگری گوئی که معنایش- صاحب علم الرّب دون غیره من العلوم- است.

ابن فارس هم آن را العارف بالرّب- معنی نموده.

شیخ طریحی می گوید: ربّانیون کسانی هستند که در علم و عمل کاملند، ابو الحسن احمد بن عیسی

در وصف خدای عزّ و جلّ گفته می شود- الرّبابه- هم که مصدر است در باره غیر خدا بکار می رود.

جمع ربّ- (ارباب)- است، خدای تعالی گوید: (أَ أَرْبابٌ مُتَفَرِّقُونَ خَيْرٌ أَمِ اللَّهُ الْواحِدُ الْقَهَّارُ- ۳۹/ یوسف) و حقّ نیست که واژه ربّ جمع بسته شود زیرا اطلاق آن جز خدای تعالی را در برنمی گیرد امّا در آیه فوق اگر بصورت جمع آمده است بنابر اعتقاد و سخن کفار است نه اینکه واقعا در نفس خویش و بالذّات چنین باشد در سخنان معمولی هم واژه ربّ جز در باره خدای گفته نمی شود.

جمع ربّ- اربّه و ربوب- است یعنی جماعات و گروهها.

شاعر گوید:

کانت أربّتهم حفرا و غرّهم عقد الجوار و کانوا معشرا غدرا

(شعر از ابو ذویب است می گوید تنها وسیله اجتماع و جمعشان پیمان همسایگی و چاهی است که برای آب گردش جمع می شوند و گر نه مردمی حیله گر و غدّارند).

دیگری گوید:

و کنت امرا أفضت إلیک ربابتی و قبلک ربّنی فضعت ربوب

گفته است فقهاء را ربّانیون می گویند زیرا علم و دانش را رشد و تکامل می بخشند یعنی علم را ارزنده و ثابت می دارند.

زمخشری در کشّاف می گوید: الرّبانی شدید التّمسک بدین اللّه تعالی و طاعته: یعنی ربّانی کسی است که به دین خدای و طاعت او به سختی پایبند و متمسّک است. فیروزآبادی می گوید: الرّبانی المتأله العارف باللّه تعالی. شیخ طبرسی هم می گوید: الّذی یرد امر النّاس بتدبیره و اصلاحه: ربّانی کسی است که کار مردم را با تدبیر و اصلاح خویش رشد و پرورش می دهد. شارح المعرب جوالیقی می نویسد: چگونه می توان با چنین وصف و شرح و معنایی باز هم واژه ربّانی را ترجمه از غیر عربی بدانیم برای ربّ هم چهار معنی گفته اند: ۱- مالک ۲ خالق ۳- صاحب ۴- مصلح.

امّا بصورت غیر مضاف واژه ربّ فقط به خدای تعالی اطلاق می شود و با (ال) هم مخصوص نام خدای تعالی است و به ندرت در شعر بطور مطلق و بدون اضافه در غیر خدا بکار رفته است و نیز به کسی که در پژوهشهای علمی قصدش و خواستش خدای تعالی است و خداجو است- ربّانی- گفته اند- (یقال لرئیس الملّاحین ربّانی) یعنی ناخدای کشتی را هم ربّانی- گویند. (قاموس اللّغه- مجمع البحرین ۲/ ۶۵- لس ۱/ ۳۹۹ الی ۴۰۸- المعرب جوالیقی ۱۶۱- مقائیس ۲/ ۳۸۲- صحاح- ازهری ۱۵/ ۱۷۶- مصباح المنیر رافعی).

(خطاب شاعر که علقمه بن فحل است به حارث غسانی است که او را مدح کرده و در دیوانش شعر فوق چنین است:

انت امروا افضت الیک ربابتی و قبلک ربتنی فضعت ربوب

یعنی: (تو کسی هستی که قوم من به تو رسیده اند و قبلا هم تو شاخص ملوک و مردم بودی).

ربابه: پیمان دوستی با دیگران و همچنین تیردان و جعبه تیر.

الرّابّ و (الرّابّه): پدر و مادری که متکفّل تربیت فرزند همسران قبلی خود هستند و این چنین فرزندانی را هم- ربیب و رببیه- گویند.

خدای تعالی گوید: (وَ رَبائِبُکُمُ اللَّاتِی فِی حُجُورِکُمْ- ۲۲/ نساء) فرزندان شوهران یا فرزندان زنان قبلی تان که تحت سرپرستی شما هستند.

ربّیت الأدیم: چرم را روغن مالیدم.

ربّیت الدّواء: دارو را با عسل آمیختم.

سقاء مربوب: مشک شیر و آب برای کودک یا اسب.

شاعر گوید:

فکونی له کالسّمن ربّت له الأدم .

یعنی: (برای آن فرزند و تربیتش همچون روغنی باش که چرم را نرم و اشباع می کند).

(الرباب): ابر، بخاطر اینکه با بارانش گیاه را رشد می دهد لذا- مطر را هم- درّ- نامیده اند، یعنی ریزش و فراوانی باران، ابر- هم به شتر مادینه باردار تشبیه شده است.

أربّت السّحابه: ابرها بهم پیوسته شده که در حقیقت منظور ریزش باران و تربیت گیاهان است که معنی دوام و ثبات هم در آن تصوّر می شود چنانکه می گویند:

أربّ فلان بمکان کذا: که ثبات و اقامت او به ابرهای بهم پیوسته تشبیه شده است.

(ربّ): هم برای چیزی که مستقّلا زمانی بعد از زمان دیگر وجود دارد بکار می رود.

مثل آیه: (رُبَما یَوَدُّ الَّذِینَ کَفَرُوا «۱»- ۲/ حجر) ..

(۱) تمام آیه چنین است (الر، تِلْکَ آیاتُ الْکِتابِ وَ قُرْآنٍ مُبِینٍ رُبَما یَوَدُّ الَّذِینَ کَفَرُوا لَوْ کانُوا مُسْلِمِینَ- ۲/ حجر).

)

(ربح) [ربح :

الرّبح، فزون شدن و بدست آمدن مبلغ اضافی در داد و ستد. سپس معنی- ربح- گسترش یافته و به بهره و ثمره ای که از کار و عمل به انسان برمی گردد اطلاق شده است.

گاهی سود و ربح به صاحب مال نسبت داده می شود و گاهی به خود مال و متاع مورد معامله مانند آیه: (فَما رَبِحَتْ تِجارَتُهُمْ- ۱۶/ بقره).

شاعر گوید:

قروا أضیافهم ربحا ببح (مهمانان خویش را و خیل و ستورانشان را با قرعه و تقسیم پذیرائی کردند).

الرّبح: پرنده، و نیز درخت، ولی به نظر من ربح- اسمی است برای آنچه که از سود بدست می آید مثل النّقص- یعنی کمی و کاستی (که نقطه مقابل- ربح- است).

بح: در مصراع شعر فوق اسمی است برای تیرهائی که با آنها به صورت قرعه چیزی را تقسیم می کردند، و معنی مصراع بالا این است: که مهمانان خود را پذیرائی می نمودند و در عوض حمد و سپاسگزاری مهمانان که بزرگترین سود است به آنها می رسید، چنانکه شاعر گوید:

این آیه یکی از تجلیّات فطرت خدایی بشر را در وجود کسانی که راه کفر پیموده اند نشان می دهد زیرا همانها هم با دیدن آیات الهی و قرآنی روشنگر و بیان کننده حقایق بحکم فطرت و سرشت خدائی آرزوی مسلمان شدن می نمایند ولی دنیاپرستی و لذّت خواهی مانع تصمیم و اراده قاطع آنهاست. سپس می گوید:

بگزارشان بخورند و از لذّات بهره ور شوند و آرزوها سرگرمشان کند بزودی خواهند فهمید که در اشتباهند، هیچ شهر و مردمی هلاک نشده اند مگر بعد از اینکه کتاب معلومی و آیات هدایت کننده ای داشته اند و هیچ امّتی بپایان دوره حیات خویش نمی رسد مگر اینکه اجلشان بدون تأخیر به آنها می رسد.

چنانکه می بینیم در آیات فوق هلاکت ها و سعادتها و عذاب ها نتیجه پاسخ ندادن و پاسخ دادن به سرشت و فطرت الهی و پی گیری راه حق و یا توجّه نکردن به لذّات و دنیا پرستی است.

فأوسعنی حمدا و أوسعته قری و أرخص بحمد کان کاسبه الأکل

یعنی: (من او را به خوبی و فراخی پـذیرائی کردم و او مرا بسـیار سـپاس گفت، چقـدر حمـد و سـپاس فراوان و ارزان است که نتیجه خوردن باشد و از خوردن بدست آید).

(ربص) [ربص:

التّربّص: درنـگ کردن و انتظـار داشـتن با مال و متاع که به قصـد گرانی یا ارزانی آن متاع باشـد، یا کاری که از بین رفتن و یا رسیدن به آن مورد انتظار باشد.

می گویند- تربّصت لکذا- چشم براهش بودم.

ولی ربصه بکذا و تربّص: انتظاری دارم و بایستی درنگ کنم.

خدای تعالی گوید: (وَ الْمُطَلَّقاتُ یَتَرَبَّصْنَ- ۲۲۸/ بقره) و (قُلْ تَرَبَّصُوا فَإِنِّی مَعَکُمْ مِنَ الْمُتَرَبِّصِینَ- ۳۱/ طور).

و آیه: (قُلْ هَلْ تَرَبَّصُونَ بِنا إِلَّا إِحْدَی الْحُسْنَیَیْنِ وَ نَحْنُ نَتَرَبَّصُ بِکُمْ- ۵۲/ توبه).

یعنی: (بگو غیر از این است که یکی از دو فرجام نیک را برای ما انتظار دارید ما هم منتظر عواقب کارتان هستیم).

(ربط) [ربط]:

ربط الفرس: بستن اسب در جایی که نگهداری و حفظ شود، و از این واژه است عبارت:

رباط الجیش: باقی ماندن و پیوستن سپاه، کمینگاه و استراحتگاه سربازان (چاپارخانه و قراولگاه).

رباط: مکانی که مخصوص اقامت نگهبانان است.

الرّباط: مصدر است که افعال آن- ربطت و رابطت و مرابطه- است مثل- محافظه.

خدای تعالی گوید: (وَ مِنْ رِباطِ الْخَیْلِ تُرْهِبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَ عَدُوَّکُمْ- ۶۰/ انفال).

یعنی: (پاسگاههائی برای سپاهیان و ستوران آماده کنید تا دشمنان خدا و دشمنان خویش را بیم دهید).

و آیه: (یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا اصْبِرُوا وَ صابِرُوا وَ رابِطُوا- ۲۰۰/ آل عمران) پس- مرابطه- دو گونه است:

اوّل- مرابطه- یا مراقبت و پاس دادن در سر حدّات و مرزهای بلاد مسلمین که مثل مرابطه نفس و حفظ جان آدمی از بدن خویش است و مثل این است که کسی در سر حدّ و مرزی ساکن شده است و مراقبت و نگهداری آنجا به او واگذار شده پس نیاز دارد که مرز را با نگهبانی و رعایت کامل بدون غفلت حفظ کند و این عمل مثل جهاد و مجاهده است.

پیامبر صلّی اللّه علیه و آله فرمود: «من الرّباط انتظار الصّلوه بعد الصّلاه».

(یعنی: یکی از پاسداری و مراقبت ها انتظار و یاد اقامه نماز بعد از نماز است تا مرز نفس از وسوسه های شیطانی و شهوات سدّ شود و این حدیث تفسیری از حالات مراقبین عبادات است که می فرماید: (الَّذِینَ هُمْ عَلی صَلاتِهِمْ دائِمُونَ- ۲۳/ معارج)، و این جهاد اکبر است زیرا جلوگیری از نفوذ بزرگترین دشمنان انسان یعنی وسوسه های شیطانی است).

دوّم- فلان (رابط) الجأش: این عبارت در وقتی بکار می رود که قلب انسان قوی و نیرومند باشد.

خدای تعالی گوید: (وَ رَبَطْنا عَلی قُلُوبِهِمْ- ۱۴/ کهف).

(در باره اصحاب کهف است که می فرماید: دلهاشان را قوی کرده بودیم و چون برخاستند- و قالوا ربّنا رب السّموات و الارض لن ندعو من دونه الها: پروردگار ما ربّ آسمانها و زمین است و هرگز جز او خدائی را نمی خواهیم).

و آیات: (لَوْ لا أَنْ رَبَطْنا عَلی قَلْبِها- ۱۰/ قصص) و (وَ لِیَرْبِطَ عَلی قُلُوبِکُمْ- ۱۱/ انفال).

(خداوند شما را جنگ بدر مدد رسانید تا از وساوس شیطانی مصون مانده و

دلهاتان را قوی گرداند).

و این معنی اشاره ای است به آیه: (هُوَ الَّذِی أَنْزَلَ السَّکِینَهَ فِی قُلُوبِ الْمُؤْمِنِینَ لِیَزْدادُوا إِیماناً- ۴/ فتح).

و در آیه (أُولئِکَ کَتَبَ فِی قُلُوبِهِمُ الْإِیمانَ وَ أَیَّدَهُمْ بِرُوحٍ مِنْهُ- ۲۲/ مجادله) بکار بردن قلوب در این آیه افئده و دل آنها نیست چنانکه گفت:

(أَفْئِدَتُهُمْ هَواءٌ- ۴۳/ ابراهیم) (دلهای ستمکاران هوی و باطل است).

با توجّه به این معانی است که می گوید: فلان رابط الجأش: او قوی دل است.

(پس فؤاد و افئده- مرکز امیال و خواهشهای نفسانی است که می گوئیم دلش خواست و دلش می خواهد ولی قلب همان مرکزی است در وجود انسان که اندیشه و احساس و عاطفه به او بستگی دارد).

(ربع) [ربع :

أربعه و أربعون: (چهل و چهار) و ربع و رباع همه از یک ریشه اند خدای تعالی گوید: (ثَلاثَهٌ رابِعُهُمْ کَلْبُهُمْ- ۲۲/ کهف) و (أَرْبَعِینَ سَنَهً یَتِیهُونَ فِی الْأَرْضِ- ۲۶/ مائده). (آیه اخیر در باره چهل سال سرگردانی بنی اسرائیل است).

و آیات: (أَرْبَعِینَ لَیْلَهً- ۵۱/ بقره) و (وَ لَهُنَّ الرُّبُعُ مِمَّا تَرَکْتُمْ- ۱۲/ نساء) و (مَثْنی وَ ثُلاثَ وَ رُباعَ- ۳/ نساء).

ربعت القوم أربعهم: چهارمین نفرشان بودم و یا یک چهارم مالشان را گرفتم.

ربعت الحبل: طناب را چهار تا کردم.

الرّبع: آب دادن شتران چهار روز در میان و نیز تبی که سه روز در میان عارض بیمار می شود.

أربع إبله: شترانش را به آبشخور نوبتی برد.

رجل مربوع و مربع: مردی که چهار روز در میان تب نوبه دارد.

الاربعاء: چهارمین روز هفته از روز یکشنبه.

الرّبیع: یکی از چهار فصل سال (بهار).

ربع فلان و آر تبع: در فصل بهار اقامت گزیـد و باقی ماند، سـپس این معنی به هر اقامت و منزل گزینی و یا هر وقت که اقامت کننـد و به هر منزل که در آنجا ساکن شونـد تعمیم یافته و- ربع- نامیـده شده هر چند که در اصل ویژه اقامت در فصل- ربیع- است.

الرّبع و الرّبعی: هر چیزی که در بهار بـدست می آیـد و حاصل آن فصل است، و چون فصل بهار بهترین و شایسـته ترین هنگام ولادتست بطور استعاره در باره هر فرزند و مولودی که از پدر و مادر جوان حاصل می شود، می گویند:

أفلح من کان ربعیّون: کسی که نوزاد بهاری دارد رستگار است.

مرباع: هم چیزی است که در بهار حاصل شده است.

غیث مربع: باران بهاری.

ربع الحجر و الحمل: چهار گوشه سنگ و بار را گرفت.

مربع: چوب چهار گوش که با گرفتن چهار طرف آن، بار را بر ستوران نهند (مثل برانکارد).

ربیعه: سنگی است چهارگوش.

اربع علی ضـلعک: (خود را از کاری که نتوانی نگهدار، یعنی چهار زانو بنشین) جایز است که معنی این عبارت، ساکن باش یا با توانت سکنی گزین باشد و یا اینکه به معنی، سنگ چهارگوش را با تمام توانت بردار.

المرباع: بهره یک چهارمی که سرپرستان از گوسفندان می گیرند، چنانکه می گویند:

ربعت القوم: یعنی به چهار قسمت تقسیمشان کردم، و چهار یک بهره را از آنها گرفتم.

الرّباعه: بطور اسـتعاره از معنی فوق در باره همان ریاست است که به اعتبار اینکه چهار یک سـهم شان را می گیرد از این روی می گویند:

لا یقیم رباعه القوم غیر فلان: (غیر از فلانی ریاست مردم را کسی بر پا و استوار نمی دارد).

الرّبیعه: طبله عطاری به اعتبار چهار پایه داشتن یا چهار طبقه بودن آن است.

الرّباعیتان: چهار دندان رباعی که دو به دو در بالا و پائین دهان قرار دارد.

یربوع: موشی است که در زمین چهار راه باز می کند.

ارض مربعه: سرزمینی که موش فراوان دارد همانطوری که- مضبّه- یعنی سرزمینی که سوسمار زیاد دارد.

(ربو) [ربو]:

ربوه، ربوه، ربوه، رباوه (سرزمین بلند و مرتفع) خدای تعالی گوید: (إِلی رَبْوَهٍ ذاتِ قَرارٍ وَ مَعِینٍ- ۵۰/ مؤمنون) (به سرزمین مرتفعی که آب جاری داشت).

ابو الحسن می گوید: الرّبوه- با فتحه حرف (ر) نیکوتر است زیرا می گویند: ربی و ربا فلان: یعنی او به فلاتی رسید.

ربوه- را- رابیه- نیز گویند گویی که خودش مکانی بلند یافته و از این معنی می گویند:

(ربا:) افزون شد و فراتر رفت.

خدای تعالی گوید: (فَإِذا أَنْزَلْنا عَلَیْهَا الْماءَ اهْتَزَّتْ وَ رَبَتْ- ۵/ حج).

و آیه (فَاحْتَمَلَ السَّیْلُ زَبَداً رابِیاً- ۱۷/ رعد) (پس سیلاب کفی برآمده برداشت) و (فَأَخَذَهُمْ أَخْذَهً رابِیَهً- ۱۰/ حاقّه) (عذابی مافوقشان در برشان گرفت).

اربی علیه: بر او اشراف و احاطه یافت.

ربیت الولد فربا: فرزند را تربیت کردم و رشد کرد، که از همین واژه است، و گفته اند اصلش از مضاعف یعنی (ربّ) است که یک حرف آن برای تخفیف در لفظ به حرف (ی) تبدیل شده مثل تظنّنت- که- تظنّیت شده است.

(الرّبا:) یعنی افزونی بر سرمایه، ولی واژه- ربا- در شرع مخصوص به افزون شدن

سرمایه با غیر از سود شرعی است و به اعتبار این افزونی و زیادی خدای تعالی گوید:

(وَ ما آتَیْتُمْ مِنْ رِباً لِیَرْبُوَا فِی أَمْوالِ النَّاسِ فَلا یَرْبُوا عِنْدَ اللَّهِ- ۳۹/ روم).

یعنی: (آنچه را که به- ربا- می دهید تا از مال مردم مالتان بیشتر شود در پیشگاه خدا افزون نمی شود بلکه در آنچه را که زکات می دهید و خشنودی خدا می جوئید از فزونی یافتگان هستید).

و در آیه دیگر تنبّه و هشدار می دهد که: (یَمْحَقُ اللَّهُ الرِّبا وَ یُرْبِی الصَّدَقاتِ- ۲۷۶/ بقره).

یعنی: (خداوند ربا را می کاهد و از برکت می اندازد و محو می کند ولی صدقات و بخشایش را با برکت فزونی می دهد) زیادی و فزونی معقول با واژه برکه- که از- ربا- بالاتر و فزونتر است تعبیر شده چنانکه در مقابل آیه (وَ ما آتَیْتُمْ مِنْ رِباً ... ۳۹/ روم) می گوید:

(وَ ما آتَیْتُمْ مِنْ زَکاهٍ تُرِیدُونَ وَجْهَ اللَّهِ فَأُولئِکَ هُمُ الْمُضْعِفُونَ- ۳۹/ روم).

أربیّتان: دو قسمت گوشت بن ران در قسمت میانی (کشاله ران) آن است که بالا می آید.

الرّبو: نفس عمیق و بلند که به تصوّر بالا آمدن سینه اینچنین نامیده شده و لذا می گویند:

هو یتنفّس الصّعداء: او نفس بلند و عمیقی می کشد و امّا:

الرّبیئه: با حرف همزه به معنی طلایه و پیشقراول از این باب نیست.

(رتع) [رتع:

الرّتع: اصلش چریدن و خوردن در حیوانات است.

افعالش- رتع، یرتع، رتوعا و رتاعا و رتعا- است.

خدای تعالی از قول برادران یوسف می گوید: (یَرْتَعْ وَ یَلْعَبْ- ۱۲/ یوسف). این واژه بطور استعاره برای انسان در وقتی که منظور زیاد خوردن باشد بکار رفته است، و

بصورت تشبیه شاعر گوید: و إذا یخلو له لحمی رتع ...

یعنی: (وقتی که برایش خلوت می کنند گوشتم خورده می شود).

در باره چهارپایان- راتع و رتاع- و در باره انسان، راتعون می گویند.

(رتق) [رتق:

الرّتق: پیوسته بودن و بهم برآمدن دو چیز چه از نظر خلقت و طبیعت یا از نظر کار و صنعت، خدای تعالی گوید: (کانَتا رَتْقاً فَفَتَقْناهُما- ۳۰/ انبیاء).

یعنی: (آسمانها و زمین در آغاز آفرینش بهم پیوسته بودند، سپس آنها را آفرینشی جداگانه ساختیم و بسطشان دادیم).

الرّتقاء: دوشیزه ای که پیوسته باکره است.

فلان راتق و فاتق فی کذا: او در آن کار هم گره زننده و هم گره گشا است (هم پیمان دار و هم پیمان شکن).

(رتل) [رتل:

الرّتل: درستی و آراستگی چیزی بر نظم و استواری آن.

رجل رتل الاسنان: مردی که دندانهای سپید و منظّمی دارد.

الترتیل: ادای کلمات از دهان، به آسانی و استواری و محکمی خدای تعالی گوید: (وَ رَتِّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِیلًا- ۴/ مزّمل) و (وَ رَتَّلْناهُ تَرْتِیلًا- ۳۲/ فرقان) یعنی:

(به آسانی و محکمی قرآن را تلاوت کنید و کلماتش را اداء نمائید).

(رج) [رج:

الرّجّ: حرکت و جنبش دادن و لرزندان چیزی.

فعلش- رجّه، فارتجّ- است.

خدای تعالی گوید: (إِذا رُجَّتِ الْأَرْضُ رَجًّا- ۴/ واقعه) که مثل (إِذا زُلْزِلَتِ الْأَرْضُ زِلْزالَها- ۱/ زلزال) است.

الرّجرجه: اضطراب و بی تابی.

کتیبه رجراجه: لشگر و سپاهی که از کثرت انبوه موج می زند.

جاریه رجراجه: زنی که از فربهی، گوشت بدنش در راه رفتن حرکت دارد.

ارتجّ فی کلامه: در سخنش اضطراب و لرزش بود.

الرجرجه: آبی کم و راکد که با جزئی حرکتی گل آلود می شود.

(رجز) [رجز]:

اصل رجز- حرکت و اضطراب است و از این معنی است عبارت:

رجز البعیر، رجزا فهو أرجز و ناقه رجزاء یعنی شتری که فاصله گامهایش از شدّت ضعف کوتاه است.

رجز، در شعر آنست که کلماتش از کلمات شعری کمتر و کوتاهتر است و به همین شباهت یعنی نزدیک بودن جملاتش رجز نامیده شده یا به تصوّر اینکه در موقع خواندن آن، زبان لرزش و تحرّک دارد و به این چنین شعری- ارجوزه و اراجیز- گفته می شود.

رجز فلان و ارتجز- او رجز خواند.

و خواننده- رجز- را- راجز-، رجّاز، رجّازه- گویند.

در آیه: (عَذابٌ مِنْ رِجْزٍ أَلِیمٌ- ۵/ سباء) معنی واژه- رجز، عذابی مثل زلزله است.

و در آیه: (إِنَّا مُنْزِلُونَ عَلی أَهْلِ هذِهِ الْقَرْیَهِ رِجْزاً مِنَ السَّماءِ- ۳۴/ عنکبوت) یعنی عذابی آسمانی.

و در آیه: (وَ الرُّجْزَ فَاهْجُرْ- ۵/ مدّثر) گفته اند- رجز- بتی است، و نیز گفته اند کنایه از گناه است که به نتیجه و فرجامش اینطور نامیده شده است مثل نامیدن رطوبت به چربی (چون چربی هم آغشته و مرطوب می کند).

خدای تعالی گوید: (وَ یُنَزِّلُ عَلَیْکُمْ مِنَ السَّماءِ ماءً لِیُطَهِّرَکُمْ بِهِ وَ یُذْهِبَ عَنْکُمْ رِجْزَ الشَّیْطانِ- ۱۱/ انفال). شیطان عبارت است از شهوت، چنانکه در باب خودش بیان شده است (ذیل واژه شطن).

(ترجمه: اگر چنین ناموس و فرمان الهی یعنی (ریزش بارانها) در طبیعت نبود و یا کم می بود پلیدیها برطرف نمی شد و پاکیها رخ نمی داد پس او با آب ما را پاک می کند و از رجز و پلیدیها دور).

و گفته اند بلکه مراد از- رجز الشّیطان- آن چیزی از کفر و بهتان و فساد است که شیطان انسانها را به سوی آن فرا می خواند.

الرّجازه: خورجین و عبائی است که سنگهائی در میان آن می گذراند و به طرف مقابل کجاوه که کج شده می آویزند تا بار و محموله متعادل شود و نامیدن این ظرف یا خورجین به- الرّجازه- به تصوّر حرکتی است که در راه رفتن ستور دارد.

(رجس) [رجس:

الرّجس: چیز پلید و آلوده.

می گویند- رجل رجس و رجال أرجاس: مرد و مردانی آلوده و پلید.

خدای تعالی گوید: (رِجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّیْطانِ- ۹۰/ مائده) رجس چهار وجه دارد:

۱- یا چیزی که طبیعتا ناپاک و پلید است.

۲- یا چیزی که عقلا ناپاک و پلید است.

۳- یا چیزی که شرعا ناپاک و پلید است.

۴- و یا از هر سه جهتی که ذکر شده پلید است.

مثل میته- یعنی مردار، زیرا مردار از دیدگاه عقل و طبع و شرع پلید و ترک شده است.

رجس «۱»- از جهت شرع خمر و قمار است که گفته شده از نظر عقل و خرد هم رجس و پلید است.

و این معنی را خداوند در آیه: (وَ إِثْمُهُما أَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِما- ۲۱۹/ بقره) آگاهی و هشدار می دهد زیرا هر چیزی که گناهش بر سودش بیشتر و برتر است عقل و خرد دوری از آن را حکم می دهد و اقتضای عقلی دارد و چون شرک و کفر از دیدگاه عقل زشت ترین چیزهاست لذا کافرین را در ردیف رجس قرار داده است.

---

(۱) ابن فارس، معنی اوّلیه رجس را اختلاط و درهم آمیختگی و معنی دوّم آنرا پلیدی می داند که آن را هم بخاطر آمیزش پاکی و ناپاکی که از پلیدی ظاهر با وسوسه های شیطانی حاصل می شود می داند.

زمخشری هم عینا همین نظر را ارائه می دهد و می نویسد- و النّاس فی مرجوسه ای فی اختلاط و من المجاز الرّجس: یعنی معنی اصل رجس- آمیزش و معنی مجاز آن عذاب است زیرا عذاب جزاء آن چیزی است که نام رجس بطور استعاره به آن داده شده، معانی منظّم رجس بر اساس آیات قرآن به شرح زیر است که برای اتمام مطالب متن ذکر می شود:

اوّل- رجس در معنی لعنت و عذاب: (كَذلِكَ يَجْعَلُ اللَّهُ الرِّجْسَ عَلَى الَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ- ۱۲۵/ انعام)، یعنی لعنت در دنیا و عذاب در آخرت.

دوّم- رجس در معنی کفر و عذاب: (فَزادَتْهُمْ رِجْساً إِلَى رِجْسِهِمْ- ۱۲۵/ توبه).

یعنی کفری بر کفرشان یا عذابی بر عذابشان افزوده می شود آغاز آیه چنین است (وَ أَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ- ۱۲۵/ توبه) پس چنان فرجام عذابی نتیجه دلهای بیمار خودشان است که بعدش می فرماید (وَ ماتُوا وَ هُمْ كافِرُونَ- ۱۲۵/ توبه) می میرند در حالیکه کافرند (با اسم فاعل که معنی اختیار و پیوستگی را می رساند).

سوّم- رجس در معنی شطرنج و غناء: (فَاجْتَنِبُوا الرِّجْسَ مِنَ الْأَوْثانِ- ۳۰/ حج) یعنی دوری از شطرنج و آیه (وَ اجْتَنِبُوا قَوْلَ الزُّورِ- ۳۰/ حجّ) که گفته شده- غناء- است.

چهارم- رجس در معنی پلیدی (إِنَّمَا الْخَمْرُ وَ الْمَيْسِرُ وَ الْأَنْصابُ وَ الْأَزْلامُ رِجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّيْطانِ- ۹۰/ مائده) رجس- با کسره حرف (ر) یعنی ناپاکی.

فرّاء می گوید: رجس- در آیه (كَذلِكَ يَجْعَلُ اللَّهُ الرِّجْسَ عَلَى الَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ- ۱۲۵/ انعام) یعنی عقاب و غضب.

بعضی از دانشمندان گفته اند واژه- رجس- در لغت به معنی پلیدی و ناپاکی است که اعمّ از نجاست است ولی شیخ طوسی در تهذیب می گوید: رجس- بدون خلاف همان نجس است.

پنجم- رجس- به معنی زشتی و گناه: (إِنَّما يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ- ۳۳/ احزاب) و گفته اند- رجس- یعنی

شک.

ششم- رجس در معنی وسوسه های اهریمنی و شیطانی، در حدیث پیامبر صلّی اللّه علیه و آله است که: «اعوذ بک من الرّجس النّجس».

یعنی: پلیدی و گناهی که بکار ناروا و حرام و لعنت تعبیر شده است و رجس با فتحه حرف (ر) حرکت و غرّش رعد. (مقائیس اللّغه ۲/ ۴۹۰- اساس البلاغه ۱۵۵- لس ۶/ ۹۵- مجمع البحرین ۴/ ۷۴- المصباح المنیر).

ص: ۴۵

خدای تعالی گوید: (وَ أَمَّا الَّذِینَ فِی قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزادَتْهُمْ رِجْساً إِلَی رِجْسِهِمْ- ۱۲۵/ توبه).

(وَ یَجْعَلُ الرِّجْسَ عَلَی الَّذِینَ لا یَعْقِلُونَ- ۱۰۰/ یونس).

گفته اند- رجس- هر چیز بدبو و ناخوشایند است.

و نیز گفته اند- رجس- عذاب است همانطور که خداوند فرمود:

(إِنَّمَا الْمُشْرِکُونَ نَجَسٌ- ۲۸/ توبه) و (أَوْ لَحْمَ خِنزِیرٍ فَإِنَّهُ رِجْسٌ- ۱۴۵/ انعام).

رجس در اینجا یعنی در باره گوشت خوک که از جهت منع شرعی است.

و نیز گفته اند- رجس و رجز: یعنی صدای سهمگین و سخت (مثل صدای رعد).

بعیر رجّاس: شتر سخت آوای.

غمام راجس رجّاس: ابری که غرش رعد و برقش سهمگین است.

(رجع) [رجع:

الرّجوع یعنی بازگشت به هر آنچه که آغاز و شروع از آن جا بوده، یا اندیشیدن در آغاز و ابتدای چیزی، به جزئی از اجزاء یا فعلی از افعال آن چه رجوع و بازگشت مکانی یا کاری یا زبانی «۱».

پس رجوع- همان بازگشتن است ولی- رجع- بازگرداندن و تکرار کردن است (لازم و متعدّی).

رجعه: هم در طلاق بکار می رود و هم در بازگشت به دنیا پس از مرگ.

---

(۱) برای توضیح بیشتر بیان علمی و فلسفی راغب باید گفت که رجوع یا بازگشتن سه گونه است:

الف- بازگشت علمی به کاری از نقطه آغاز تا نقطه بازگشت.

ب- رجوع زمانی یعنی حرکت فکر از زمان حال به زمان آغاز مورد بازگشت.

ج- بازگشت مکانی یعنی بهمان نقطه کار یا حرکت آغاز شده.

که در تعریف تفکّر و اندیشه هم همین اصل ثابت است یعنی حرکت از محسوس به معقول و برگشتن از معقول به محسوس و در نتیجه حکم نمودن.

می گویند:

فلان یؤمن بالرّجعه: (او به رجعت باور دارد).

رجاع: مخصوص بازگشت پرنده بعد از دوری و هجرت آن است.

از واژه رجوع- آیات: (لَئِنْ رَجَعْنا إِلَی الْمَدِینَهِ- ۸/ منافقون) و (فَلَمَّا رَجَعُوا إِلی أَبِیهِمْ- ۶۳/ یوسف) (وَ لَمَّا رَجَعَ مُوسی إِلی قَوْمِهِ ۱۵۰/ اعراف) و (وَ إِنْ قِیلَ لَکُمُ ارْجِعُوا فَارْجِعُوا «۱»- ۲۸/ نور).

رجعت عن کذا رجعا: از آن بازگشتم و منصرف شدم.

رجعت الجواب: پاسخ را برگرداندم، مثل آیات:

(فَإِنْ رَجَعَکَ اللَّهُ إِلی طائِفَهٍ مِنْهُمْ- ۸۳/ توبه) و (إِلَی اللَّهِ مَرْجِعُکُمْ- ۴۸/ مائده).

(إِنَّ إِلی رَبِّکَ الرُّجْعی

- ۸/ علق) و (ثُمَّ إِلَیْهِ مَرْجِعُکُمْ- ۶۰/ انعام) و صحیح است که- مرجعکم- از- رجوع «۲» باشد (یعنی از بازگشتن نه از بازگرداندن).

مثل آیه: (ثُمَّ إِلَیْهِ تُرْجَعُونَ- ۲۸/ بقره).

و اگر هم از- رجع- باشد درست است مانند آیه (ثُمَّ إِلَیْهِ تُرْجَعُونَ- ۲۸/ بقره) که مثل آیه: (وَ اتَّقُوا یَوْماً تُرْجَعُونَ فِیهِ إِلَی اللَّهِ- ۲۸۱/ بقره) که هم با فتحه حرف (ت) و هم با

---

(۱) آیه ای است در نهایت اوج و عظمت اخلاق اسلامی که کمال ظرفیّت و جنبه روحی انسانها را تعلیم می دهد، می گوید: هر گاه به دیدن کسی رفتید و او در خانه نبود و یا بود و به شما گفت فعلا از پذیرائی معذورم با نهایت ادب و محبّت و بدون رنجش برگردید که این حالت برای شما بهتر و پاکیزه تر است و خدا به اعمالتان دانا است، در قسمت اوّل آیه می گوید جز خانه های خودتان به خانه های دیگران داخل نشوید تا آشنائی دهید و بر آنها سلام کنید که این عمل برایتان بهتر است و اگر کسی در آن خانه نبود وارد آنجا نشوید تا اجازت دهند و به خانه های غیر مسکونی اگر متاعی و مالی در آنجا داشتید گناهی بر شما نیست که داخل شوید امّا بدانید که خداوند آنچه را که آشکار یا پنهان می کنید می داند.

و این مسئله مهمّ و دقیق را خداوند برای استحکام اساس روابط صحیح اجتماعی و خانوادگی بیان می کند تا سلامتی جامعه مصون باشد و بنیان روابط خانوادگی دستخوش هوسها و بی تربیتی ها نگردد. [...]

(۲) راغب رحمه اللّه- رجوع- را فعل لازم یعنی بازگشتن و- رجع- را متعدّی یعنی بازگرداندن می داند که در لغت نامه ها معتبر هر دو مصدر را هم لازم و هم متعدّی نوشته اند.

رافعی می نویسد: رجع من سفره و عن الامر، یرجع، رجعا، و رجوعا و رجعی و مرجعا.

ابن سیده نیز همنظر رافعی است می نویسد: رجع رجعا رجوعا رجعی رجعانا مرجعه.

ص: ۴۷

ضمّه خوانده شده «۱».

و آیه: (لَعَلَّهُمْ یَرْجِعُونَ- ۷۲/ آل عمران) یعنی از گناه بازمی گردند.

و آیه: (وَ حَرامٌ عَلی قَرْیَهٍ أَهْلَکْناها أَنَّهُمْ لا یَرْجِعُونَ- ۹۵/ انبیاء).

یعنی: برایشان حرام کردیم که توبه کنند و از گناه برگردند، که این آیه هشدار و تنبیهی است بر اینکه بعد از مرگ دیگر توبه ای نیست چنانکه فرمود: (قِیلَ ارْجِعُوا وَراءَکُمْ فَالْتَمِسُوا نُوراً- ۱۳/ حدید) و (بِمَ یَرْجِعُ الْمُرْسَلُونَ- ۳۵/ نمل) پس یا از- رجوع- به معنی برگشتن است و یا از رجع الجواب- یعنی برگرداندن پاسخ، مثل آیات: (یَرْجِعُ بَعْضُهُمْ إِلی بَعْضٍ الْقَوْلَ- ۳۱/ سباء) (سخن را به یکدیگر برمی گردانند).

(ثُمَّ تَوَلَّ عَنْهُمْ فَانْظُرْ ما ذا یَرْجِعُونَ- ۲۸/ نمل) که در همان معنی بازگرداندن جواب و پاسخ گفتن است نه چیز دیگر.

و همینطور آیه (فَناظِرَهٌ بِمَ یَرْجِعُ الْمُرْسَلُونَ- ۳۵/ نمل) و (وَ السَّماءِ ذاتِ (الرَّجْعِ)- ۱۱/ طارق) یعنی باران.

نامیده شدن باران به- رجع- به جهت رد کردن هوای بارانی است و آنچه را که از آب در بر دارد و گرفته است به زمین رد می کند و برمی گرداند.

آبگیر و غدیر را هم- رجع- نامیده اند که این نام یا برای آب بارانی است که در آن هست و یا برای اینکه حرکت موج و آبش در همان آبگیر محدود است و رفت و برگشت دارد. «۲»

لیس لکلامه (مَرجُوعٌ:) یعنی پاسخی در سخن او نیست.

یعنی: انصراف و بازگشت. (المصباح- المحکم ۱/ ۱۹۱).

(۱) رجع: استخر یا محبس الماء- همان آبگیر مصنوعی است که می سازند و آب را در آن ذخیره می کند و نگهمیدارند امّا- غدیر- قسمتی از گودی طبیعی زمین است که در اثر سیلابها بوجود آمده و آب باران در آن جمع می شود، در باره نامیده شدن باران به- رجع- گفته اند برای این است که باران آسمان بارها و پیاپی می بارد و مجدّدا یا در زمین فرو می رود و یا بخار می شود مجدّدا برمی گردد.

ثعلب گوید: نامیدن باران به- رجع- بخاطر اینست که همه ساله آسمان باران را به زمین برمی گرداند و می باراند.

(۲) لحیانی می گوید: چون باران بازگردنده است- رجع- نامیده شده.

دابه لها مرجوع: حیوانی که بعد از خرید و بکار گرفتن آن برگرداندن و فروختنش به صاحب اصلی ممکن است.

ناقه راجع- شتری که فحل و نرینه نمی پذیرد و ردّ می کند.

ارجع یده الی سیفه: دستش را برای کشیدن شمشیر برگرداند.

ارتجاع «۱»: استرداد، یعنی طلب رد کردن و بازگرداندن (و بحال اوّل بازگشتن).

فرّاء می گوید: آسمان در ابتداء شروع می کند به باریدن و سپس هر سال بهمین حالت برمی گردد.

دیگری گفته است: (وَ السَّماءِ ذاتِ الرَّجْعِ- ۱۱/ طارق) یا- ذات المطر- برای اینکه می آید و برمی گردد و این کار تکرار می شود.

(۱) در هر عصر و زمانی از تاریخ انسانها اصطلاحات و واژه هایی بیش از بقیّه کلمات مورد توجّه و بهره برداری معنوی یا مادّی یا تبلیغاتی قرار می گیرد که پاره ای از آنها به حقّ و پاره ای با روش سوفسطائی و مغالطه گرانه بکار می رود به این معنی که کسی خود مشمول چنان واژه ای است امّا آن را به دیگری نسبت می دهد مثلا- در دوره های تاریخی که بر بشر گذشته است هیچکس شک ندارد که روزگاری بشر اوّلیه بعد از تشکیل روستاها نخستین کارهایشان را اشتراکی و دستجمعی انجام می دادند و همواره اقامت و کوچشان و جنگ و صلحشان با پیمانهای دستجمعی انجام می گرفته امّا چون اندیشه و تفکّرشان با تهیّه ابزارهای تولید و با تکامل بخشیدن به وسایل زندگی تجلّی یافت به تدریج تمدّن و شخصیّت های فکری و صلاحیت افراد بروز نمود و با مبعوث شدن پیامبران برای ارائه راه صحیح حیات و سعادت فرد و جامعه به پایه ای از شکوه و عظمت رسید که امروز می بینیم محصول آن ها در صورتی که از روش پیامبران و مکمّل آنها که اسلام است پیروی شود چه دنیائی از عدل و قسط و شرافت و پاکدامنی برای انسانها حاصل می شود.

امّا کسانی که معتقد به لیبرالیسم یعنی آزادی بی بند و بار (دوران غارنشینی) در اقتصاد و شهوت و خیانت هستند و کسانی که نقطه مقابل آنها قرار دارند یعنی معتقد به سلب کمترین حدّ آزادی در شخصیت و اندیشه و عمل برای انسانها هستند و در حقیقت هر دو مکتب می خواهند بشریت را به دوران فردیت گرایی مطلق و یا اشتراک مطلق که دو دوره متمایز غارنشینی و کمون اوّلیه است برگردانند و به روشنی ارتجاعی بودن و بازگشت به حالت نخستین انسانها یعنی شبیه و همانند شدن با حیوانات را تجویز می کنند.

سخن گروه اوّل- خودکامگی، تجاوز، شهوترانی آزاد، می خوارگی و چپاول اموال مستضعفین است.

و کار گروه دوّم- بی حقّی، و سلب شخصیّت و قربانی کردن فطرت خداجویانه انسانهاست، با اینکه هر دو سیستم فکری و اجتماعی مذکور در غرقاب و امواج ارتجاع دست و پا می زنند ولی با روشی مغالطه گرانه خدا پرستان را که معتقد به رشد و تکامل انسانها از صفر تا بی نهایت هستند و حفظ حقوق مساوی فردی، اصالت شخصیّت فردی، اصالت حقّ و عدالت و قسط

در جامعه سر لوحه برنامه هاشان قرار دارد، متأسّفانه آن دو گروه به حقّ ارتجاعی، مغرضانه بر چسب ارتجاع به معتقدین رشد و حرکت انسانها می زنند به گفته آن دانشمند غربی که گفت: ای آزادی چه جنایتها که بنام تو مرتکب نمی شوند. باید گفت ای حقوق بشر و ای انسانیّت و ای ارتجاع چه سوء برداشت ها و مغالطه گریها که به نام تو تبلیغ نمی کنند، پس ارتجاع آن سیستم

ارتجع إبلا: وقتی است که کسی نرینه بفروشد و مادینه بخرد و معنی برگرداندن در آن معتبر و مقدر است اگر چه در خریدن عین آن را به دست نیاورده است.

استرجع فلان: او- انّا للّه و انّا الیه راجعون- گفت (استرجاع یعنی گفتن- انّا للّه و انّا الیه راجعون).

ترجیع: رد کردن پیوسته و پیاپی صدا با آواز موزون در تلاوت و غناء و آواز است.

و همچنین تکرار سخن بطوریکه هر بار صدا بلندتر می شود مثل- ترجیع در اذان که به همین ترتیب ادا می شود (آغاز کلمات در اذان، صدا کوتاه است و بعد با لحن موزون و بلند و کشیده اداء می شود).

رجیع: کنایه از شکمروی و مدفوع و سرگین است که برای انسان، و حیوان باعث اذیّت است که از رجوع- گرفته شده و به معنی فاعل است یا از- رجع- که در آن صورت به معنی مفعول است (چنانکه گفتیم راغب رحمه اللّه- رجع- را متعدّی دانسته است).

جبّه رجیع: جامه و لباس کهنه و وصله دار که دوباره پوشیده می شود و- رجیع- از ستور و حیوان، آن است که همواره آن را از سفری به سفر دیگر ببری، مؤنث آن رجیعه- است ولی- دابّه رجیع- می گویند نه- دابّه رجیعه.

رجع سفر: کنایه از دور شدن و بازنشستن از مسافرت و خستگی است.

الرّجیع من الکلام: سخنی که به گوینده اش برمی گردد یا تکرار می شود.

(رجف) [رجف:

الرّجف: اضطراب و حرکت سخت و شدید.

و مکتبی است که می خواهد و اصرار دارد دوران اوّلیه بشر را پس از قرنها که بر تکاملش گذشته تجویز و تجدید کند امّا آئین تکامل بخش خدائی و پیامبرش می گوید: (وَ ما أَهْدِیکُمْ إِلَّا سَبِیلَ الرَّشادِ- ۲۹/ غافر) یعنی ما شما را به راه رشد و حیات و کمال هدایت می کنیم نه راهی دیگر و خداپرستان نیز همواره می گویند (وَ هَیِّئْ لَنا مِنْ أَمْرِنا رَشَداً- ۱۰/ کهف) پروردگارا ما رای در کارمان رو به رشد قرار ده و راهش رای برایمان آماده کن.

می گویند- رجفت الارض و البحر: زمین و دریا طوفانی شد و به لرزش درآمد.

بحر رجّاف: دریای خروشان و پرخیزش.

خدای تعالی گوید: (یَوْمَ تَرْجُفُ الرَّاجِفَهُ- ۶/ نازعات) و (یَوْمَ تَرْجُفُ الْأَرْضُ وَ الْجِبالُ- ۱۴/ مزمّل) (فَأَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَهُ- ۷۸/ اعراف) یعنی: زلزله فروگرفتشان.

الارجاف: فتنه انگیزی و ایجاد اضطراب یا با کار و یا با سخن و شایعه.

خدای تعالی گوید: (وَ الْمُرْجِفُونَ فِی الْمَدِینَهِ- ۶۰/ احزاب).

(تمام آیه چنین است: (لَئِنْ لَمْ یَنْتَهِ الْمُنافِقُونَ وَ الَّذِینَ فِی قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ وَ الْمُرْجِفُونَ فِی الْمَدِینَهِ لَنُغْرِیَنَّکَ بِهِمْ- ۶۰/ احزاب) اگر دورویان و کسانی که در قلوبشان بیماری است و شایعه پراکنان آرام نگیرند و بس نکنند ترا بر آنها می گماریم، آنان طرد شدگانند).

أراجیف: سخنان آشوبگرانه و فتنه انگیزانه و دروغ و بی اصل و اساس که در پندار نهفته باشد.

(رجل) [رجل:

الرّجل، یعنی مرد، و ویژه جنس نرینه و مذکر از مردم است.

خدای تعالی گوید: (وَ لَوْ جَعَلْناهُ مَلَکاً لَجَعَلْناهُ رَجُلًا- ۹/ انعام).

رجله: به زنی می گویند که در بعضی حالات به مردان شباهت دارد.

شاعر گوید: لم ینالوا حرمه الرّجله.

یعنی: (حرمت زن مرد گونه را در نیافتند و به آن نرسیده اند).

رجل بین الرّجوله و الرّجولیّه: مردی که مردانگی و جوانمردیش روشن است.

در آیات: (وَ جاءَ مِنْ أَقْصَا الْمَدِینَهِ رَجُلٌ یَسْعی ۲۰/ قصص) و (قالَ رَجُلٌ مُؤْمِنٌ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ- ۲۸/ غافر) به چنین مردی واژه مردانگی و دلیری شایسته تر است.

(منظور همان مرد با شهامت درگاه فرعون است که به تنهایی از موسی علیه السّلام حمایت کرد.)

صفات- الرّجولیّه و الجلاده: به معنی دلیری و شرافت و مردانگی است.

در آیه: (أَ تَقْتُلُونَ رَجُلًا أَنْ يَقُولَ رَبِّيَ اللَّهُ- ۲۸/ غافر) (آیا جوانمردی که می گوید پروردگار من اللّه است می کشید).

فلان ارجل الرّجلین: او قویترین آن مردم است.

(رِجل:) یعنی پا که عضو مخصوص بیشتر حیوانات است.

خدای تعالی گوید: (وَ امْسَحُوا بِرُؤُسِكُمْ وَ أَرْجُلَكُمْ- ۶/ مائده).

یعنی: (قسمتی از سرتان را مسح کنید و پاهایتان را نیز، که جزئیات آن را فقها و مجتهدین از سنّت پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و روایات استنباط کرده و در رساله ها و تفاسیر بیان نموده اند).

از واژه رجل- یعنی پا، کلمات زیر مشتق می شود:

رجل و راجل: کسی که با پا و پیاده راه می رود.

رجل بیّن الرّجله: مردی که مردمی بودن او و خوشرفتاریش آشکار است.

جمع راجل- رجّاله و رجل- است، مثل- رکب و راکب:- سوارگان و سوار و همچنین مثل رکاب- جمع راکب.

رجل راجل: مردی که در راه رفتن قوی است جمعش- رجال- است.

مثل آیه: (فَرِجالًا أَوْ رُكْباناً- ۲۳۹/ بقره) (اشاره به پیادگان و سوارگانی است که به حجّ می روند).

و همچنین- رجیل و رجله و حرّه رجلاء: زن و مردی که در سختیها پایدار و ثابت قدمند و با تمام صعوبت و سختی پای می فشارند و استوار می مانند.

ارجل: اسبی که سفیدی در پایش هست.

رجل ارجل: مردی بزرگ پای.

رجلت الشّاه: گوسفند را با پای آویختم.

واژه- رجل- بطور استعاره در باره ملخ های زیاد و مدّت زمان زندگی انسان بکار می رود.

کان ذلک علی رجل فلان: تحت سرپرستی و پیمان و حیات او است، مثل:

علی رأس فلان: یعنی بر سر او و سرپرست اوست.

رجله: راه سیلابی است، نامگذاری نام سیلاب به- رجله- مثل نامگذاری- مذانب- است.

(یعنی راههائی که بعد از هر سیلابی بوجود می آید و در دنبال آنست، که در ذیل واژه- ذنب- آمده است).

رجله: راه طی شده و رفته، و نیز:

رجله: خرفه، یعنی گیاهی که پس از سیلابها در زمین های مرطوب آن می روید نام عربی آن- بقله الحمقاء- است (یعنی سبزی نادان که در زیر دست و پا و همه جا سبز می شود).

ارتجل الکلام: بدون تدبّر و اندیشه سخن گفت.

ارتجل الفرس فی عدوه: آن اسب در دویدنش، گاهی راهوار و گاهی آرام رفت.

ترجّل الرجل: از ستورش پائین آمد و پیاده شد.

ترجل فی البئر: وارد چاه شد، که تشبیهی از پائین آمدن از اسب است.

ترجّل النّهار: خورشید از دیوارها افول کرد، گوئی که پائین رفته است.

رجّل شعره: مویش را رها کرد و فروهشت، گویی که می خواهد آن را تا پایش برساند.

مرجل: دیگ غذا بر اجاق.

ارجلت الفصیل: نوزاد را با مادرش روانه کردم، گوئی که با این عمل برای او پایی قرار دادم.

(رجم) [رجم:

الرّجام: سنگ، و- رجم: سنگ انداختن،- رجم فهو مرجوم- سنگسار شد.

خدای تعالی گوید: (لَئِنْ لَمْ تَنْتَهِ یا نُوحُ لَتَکُونَنَّ مِنَ الْمَرْجُومِینَ- ۱۱۶/ شعراء) (اگر دست برنداری) یعنی: از کشته شدگان، بصورت بدترین مرگ (خواهی بود).

دشمنان فساد آلودِ معاصر نوح پیامبر علیه السلام به او می گویند: اگر دست برنداری از سنگسار شدگان خواهی بود).

و آیات: (وَ لَوْ لا رَهْطُکَ لَرَجَمْناکَ- ۹۱/ هود) و (إِنَّهُمْ إِنْ یَظْهَرُوا عَلَیْکُمْ یَرْجُمُوکُمْ- ۲۰/ کهف).

اگر بر شما چیره شوند سنگسارتان خواهند کرد.

واژه- (رجم)- یعنی سنگ انداختن بطور استعاره در باره گمان بد بردن به کسی یا توهّم و پندار و یا ناسزاگوئی و طرد کردن بکار رفته است.

خدای تعالی گوید: (رَجْماً بِالْغَیْبِ- ۲۲/ کهف).

(به نادیده ها و پوشیده از دیدشان گمان غلط می برند و پندار بافی می کنند و می گویند اصحاب کهف چند و چندین نفر بودند).

شاعر گوید: و ما هو عنها بالحدیث المرجّم «۱».

خدای تعالی گوید: (لَأَرْجُمَنَّکَ وَ اهْجُرْنِی مَلِیًّا- ۴۶/ مریم) در باره تو چیزی می گویم که آن را زشت خواهید شمرد.

و آیه (الشَّیْطانِ (الرَّجِیمِ)- ۳۶/ آل عمران): رانده شده از خیرات و طرد شده از مقامات گروهی بالاتر از خود و فرشتگان.

خدای تعالی گوید: (فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ مِنَ الشَّیْطانِ الرَّجِیمِ- ۹۸/ نحل) و (فَاخْرُجْ مِنْها فَإِنَّکَ رَجِیمٌ- ۳۴/ حجر).

و در باره ستارگان فروزانی که در جوّ زمین با حرکت تند دیده می شود، می گوید:

---

(۱) مصراع شعر از زهیر بن ابی سلمی است در معلّقه اش در باره جنگ، می گوید:

و ما الحرب الّا ما علمتم و ذقتم و ما هو عنها بالحدیث مرجّم

جنگ چیزی نیست جز آنچه را دانستید و طعمش را چشیدید و این موضوع تازه و پنداری نیست که حقیقتش را در نیابید و نفهمید و بلکه محسوس، و چشیدنی است و نتایج گرانبارش را در خواهید یافت، این بیت را بعد از بیتی که در باره آگاه بودن خدا به نیات و دلهای مردم است گفته، می گوید: و مهما یکتم اللّه یعلم:

هر چه پنهان باشد خدا می داند.

((رُجُوماً) لِلشَّياطِينِ- ۵/ ملک) (که آن ستارگان را در علم کیهان شناسی شهاب ثاقب نامیده اند و چه نامیدن دقیقی که بعد از قرنها معلوم شده علّت فروزششان برای نفوذ کردن و وارد شدن و سوراخ کردن در جوّ زمین است).

رجمه و رجمه: سنگ های قبر، و بعدا به خود قبر تعبیر شده، جمع آن- رجام و رجم- است.

رجعت القبر: سنگ بر قبر نهادم، در حدیثی هست که: «لا ترجعوا قبری».

مراجعه: به سختی ناسزا گفتن، که استعاره ای از سنگ اندازی و دشنام دادن است.

ترجمان «۱»: بر وزن، تفعلان- یعنی تند زبانی و مؤثّر سخن گفتن.

(رجا) [رجا]:

رجا البئر و السّماء و غیرها: لبه چاه و کرانه آسمان و غیر از اینها.

جمع آن- ارجاء- است یعنی کرانه ها و نواحی.

خدای تعالی گوید: (وَ الْمَلَکُ عَلی أَرْجائِها- ۱۷/ حاقه).

(الرّجاء:) گمان و پنداری که اقتضای رسیدن به شادی در آن هست. (امیدواری).

خدای تعالی گوید: (ما لَکُمْ لا تَرْجُونَ لِلَّهِ وَقاراً «۲»- ۱۳/ نوح)- گفته اند معنی آن- ما لکم لا تخافون- است.

شاعر گوید:

---

(۱) زبانی را به زبان دیگر برگردانـدن که آن را معرّب از آرامی یا فارسی می دانند. ترجمان و ترجمان با فتحه و ضـمّه حرف (ت) یعنی تفسیر کننـده که بـا حرف (ت) اصـلی است. قـد ترجم کلامـه: او سـخنش را به زبان دیگر برگردانـد و تفسـیر کرد جمعش تراجم است (لس ۱۲/ ۲۲۹) واژه ترجمه و تراجم در زبان امروز به معنی شـرح حال است کتاب تراجم: کتابهای شـرح حال.

(۲) آیه فوق قسـمتی از سـخن نوح پیامبر علیه السّـلام به قوم نافرمان خویش است که می فرمایـد: خـدائی که در زمین و جهان این همه نعمتها را برایتان آفریده چرا نافرمانی و ناسپاسی او می کنید شما را با فرزندان و اموال یاری رساند، برای شما باغات و بهشت ها و جویبارها پدید آورده و گونه گونتان آفریده تا رشد یابید پس چه شده است شـما را که در برابر شـکوه آفریده ها خدای را پروا ندارید.

اذا لسعته النّحل لم یرج لسعها و حالفها فی بیت نوب عوامل

(یعنی: وقتی که زنبوران عسل او را نیش زدند از نیش آنها نترسید، و پاهایش او را در کندوی زنبوران نگهداشته و ملازم کرده است).

توجیه این واژه (رجاء- یرجو) اینست که خوف و رجاء یابیم و امید هر دو در معنی ملازم یکدیگرند.

خدای تعالی گوید: (وَ تَرْجُونَ مِنَ اللَّهِ ما لا یَرْجُونَ- ۱۰۴/ نساء) و (وَ آخَرُونَ مُرْجَوْنَ لِأَمْرِ اللَّهِ- ۱۰۶/ توبه).

ارجت النّاقه: زائیدن و بهره مندی از شتر مادینه نزدیک است- حقیقت معنی آن است که ناقه در خاطر صاحبش امیدواری به نزدیکی زائیدن را قرار داده بود.

ارجوان: رنگ ارغوانی که از دیدن آن فرح و سرور و امیدواری دست می دهد.

(رحب) [رحب:

الرّحب: فراخی جا و مکان، و از این واژه است:

رحبه المسجد: یعنی فضای باز مسجد.

رحبت الدّار: خانه باز و وسیع شد.

و بطور استعاره در باره قسمت میان تهی معده بکار می رود، رحب البطن: یعنی فراخ باطن و شکم بزرگ.

و همینطور به فراخی سینه- رحب الصّدر گویند،- چنانکه- ضیق- برای تنگی سینه بطور استعاره بکار می رود.

خدای تعالی فرماید: (وَ ضاقَتْ عَلَیْکُمُ الْأَرْضُ بِما رَحُبَتْ- ۲۵/ توبه).

(اشاره به جنگ حنین است که می فرماید: از نفرات خویش به شگفت آمده بودید، حادثه ای رخ داد و زمین با همه فراخی بر شما تنگ شد و به دشمن پشت کردید).

فلان رحیب الفناء: در باره کسی است که دوستان زیادی در کنار او هستند و آنها را

در بر گرفته است.

(مرحبا) و اهلا: به مکان فراخ و راحتی رسیده ای.

خدای تعالی گوید: (لا مَرْحَباً بِهِمْ إِنَّهُمْ صالُوا النَّارِ- ۵۹/ ص).

(آسایش و فراخ برایشان مباد که بسوی آتش روانند) (قالُوا بَلْ أَنْتُمْ لا مَرْحَباً بِكُمْ- ۶۰/ ص) (گفته اند فراخی و آسایششان مباد).

(رحق) [رحق:

(نوشید).

خدای تعالی گوید: (يُسْقَوْنَ مِنْ رَحِيقٍ مَخْتُومٍ- ۲۵/ مطفّفین).

(ابرار و نیکان از نوشیدنی نانوشیده و مهر شده ای نوشیده می شوند که آغاز و پایانش مشک آمیز و پاکیزه است و در نوشیدنی بهشتی (لا فِيها غَوْلٌ وَ لا هُمْ عَنْها يُنْزَفُونَ- ۴۶/ صافّات) نه پلیدی در آن هست و نه مستی): خمر بی زیان بهشتی.

(رحل) [رحل:

الرّحل: آنچه را که برای حمل بار و سوار شدن، بر شتر می نهند، که گاهی این واژه یعنی رحل- به خود شتر و گاهی بر محموله او در محلّ فرود تعبیر می شود جمع آن- رحال- است.

آیه: (وَ قالَ لِفِتْيانِهِ اجْعَلُوا بِضاعَتَهُمْ فِي رِحالِهِمْ- ۶۲/ یوسف).

(رحله:) کوچ کردن، خدای گوید: (رِحْلَةَ الشِّتاءِ وَ الصَّيْفِ- ۲/ قریش) (اشاره به ییلاق و قشلاق کردن قریش است).

ارحلت البعیر: بار بر شتر نهادم.

ارحل البعیر: آن شتر چاق و فربه شد، بطوریکه گویی رحلی، یا باری بر کوهانش دارد.

رحلته: شبانه او را از جایش دور کردم و به سفر بردم.

راحله: شتری که برای کوچ کردن مناسب است.

راحله: در سفر او را یاری کرد.

مرحّل: جامه و گلیمی که تصویر شتر و کاروان در حال کوچ بر آن نقش شده است.

(رحم) [رحم:

الرّحم: مشیمه و بچّه دان زن.

امرأه رحوم: زنی که از درد مشیمه ناراحت است و شکایت دارد.

واژه- رحم- بطور استعاره در باره خویشاوندی و نزدیکی کسانیکه قرابت نسبی ندارند و از یک رحم نیستند نیز بکار رفته است می گویند- رحم و رحم.

خدای تعالی گوید: (وَ أَقْرَبَ رُحْماً- ۸۱/ کهف).

(رَحمَه:) نرمی و نرمخویی است که نیکی کردن بطرف مقابل را اقتضاء می کند که گاهی در باره مهربانی و نرمدلی بطور مجرّد و گاهی در معنی احسان و نیکی کردن که مجرّدا ز رقّت است بکار می رود مثل- رحم اللّه فلانا- خدا او را مورد احسان و رحمت قرار دهد (که غالبا بصورت دعاست) و هر گاه خدای باری با این واژه توصیف شود چیزی جز احسان مجرّد و بدون رقّت و رحمدلی نیست و از این معنی روایت شده است که:

«انّ الرّحمه من اللّه انعام و افضال و من الادمیّین رقّه و تعطّف» (رحمت از سوی خداوند نعمت دادن و بخشایش دادن است و از آدمیان شفقت و مهربانیست).

و هم بر این معنی است سخن پیامبر صلّی اللّه علیه و آله در حال یادآوری از پروردگارش که می فرماید:

«انّه لمّا خلق الرّحم قال له انا الرّحمن و انت الرّحم شققت اسمک من اسمی فمن وصلک وصلته و من قطعک بتّته».

(در وقت آفرینش رحم فرمود من رحمانم و تو- رحم- نامت را از اسم مشتقّ نمودم، هر که تو را پیوسته باشد او را پیوسته دارم و کسی که قطع رحم کند پیوندش

قطع کنم).

و این همان معنی است که قبلاً گفته شد، به اینکه رحمت دو معنی در بر دارد یکی رقّت و نرمدلی و دیگری احسان و بخشش، خداوند در سرشت و فطرت مردم، مهربانی و رقّت را تمرکز داده و خود را با احسان، آنچنانکه لفظ رحم، از رحمت و بخشش است و معنایش از احسان و بخشایش، که در خدای تعالی است و در معنی آن موجود گردیده، پس معنی رحم و رحم با لفظشان هم تناسب و همسانی یافته است و همینطور رحمن و رحیم- مثل ندمان و ندیم (همنشین و همدم).

واژه- (رحمن)- جز برای خدای تعالی به دیگران اطلاق نمی شود همانطور که معنی آن در باره دیگری صحیح نیست زیرا او کسی است که- شعاع رحمتش همه چیز را فرا گرفته و بر همه گسترش یافته ولی واژه- رحیم در غیر- اللّه بکار می رود، او خداوندیست که رحمتش فزونی یافته.

خدای تعالی گوید: (إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ- ۱۷۳/ بقره).

و در وصف پیامبر صلّی اللّه علیه و آله گفته است: (لَقَدْ جاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ ما عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَؤُفٌ رَحِيمٌ). (براستی پیامبری از خودتان آمد که سختی و رنجتان بر او ناگوار و بشدّت خواهان ایمان شماست به مؤمنین هم مهربان و رحیم است).

گفته شده خدای تعالی- رحمن دنیا و رحیم آخرت- است از این روی که احسان و بخشش او در دنیا مؤمن و کافر را شامل می شود و فرا می گیرد و در آخرت ویژه مؤمنین است و بر این معنی گفت:

(وَ رَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْ ءٍ فَسَأَكْتُبُها لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ- ۱۵۶/ اعراف) که آگاهی و تنبیهی است بر اینکه شمول عام رحمت در دنیا بر مؤمنین و کافرین و در آخرت ویژه مؤمنین و پرهیزکاران است (فساکتبها- یعنی حکم و فرمان پیوسته الهی در دنیا و آخرت).

(رخاء) [رخاء]:

الرّخاء: آرامش و نرمی، چنانکه گویند: شی ء رخو: چیز نرمی است.

فعلش- رخی، یرخی- است، خدای تعالی گوید:

(فَسَخَّرْنا لَهُ الرِّیحَ تَجْرِی بِأَمْرِهِ رُخاءً حَیْثُ أَصابَ- ۳۶/ ص) (پس باد را رام او کردیم که به فرمانش هر جا می خواست به آرامی جریان می یافت) از معنی فوق- أرخیت السّتر- است یعنی پرده را آویختم. و از این عبارت ارخاء سرحان- استعاره شده است یعنی آرام دویدن گرگ.

ابو ذؤیب می گوید: و هی رخو تمزع، یعنی: (ماده گرگ سست می رود امّا حیله می کند). یعنی مثل باد نرم و آرام می رود.

فرس مرخاء: اسبی دونده از میان ستوران تیز تک که وسیع تر می دود.

أرخیته: به نرمی او را فرو گذاردم و رها کردم.

(رد) [رد]:

الرّد: برگرداندن چیزی یا به ذات خود یا به حالتی از حالاتش می گویند: رددته فارتدّ.

خدای تعالی گوید: (وَ لا یُرَدُّ بَأْسُهُ عَنِ الْقَوْمِ الْمُجْرِمِینَ- ۱۴۷/ انعام).

(سختی و صلابتش از گروه مجرمین و تبهکاران برگردانده نمی شود) و در معنی- برگرداندن به ذات- در آیه: (وَ لَوْ رُدُّوا لَعادُوا لِما نُهُوا عَنْهُ «۱»- ۲۸/ انعام).

و در آیات: (ثُمَّ رَدَدْنا لَکُمُ الْکَرَّهَ- ۶/ اسراء) و (رُدُّوها عَلَیَّ- ۳۳/ ص) (فَرَدَدْناهُ إِلی أُمِّهِ- ۱۳/ قصص) و (یا لَیْتَنا نُرَدُّ وَ لا نُکَذِّبَ- ۲۷/ انعام) معنی دوّم- ردّ- یعنی برگرداندن بحالتی

---

(۱) پایان آیه- و انّهم لکاذبون- است یعنی هر گاه بازگشت داده نمی شوند، به همان چیزی که منعشان کرده اند مجدّدا بازمی گردند زیرا دروغ گو هستند و می گویند جز زندگی دنیا چیزی نیست و پس از مرگ زنده نمی شویم آیه اخیر علّت ایمان ظاهری و دروغیشان را روشن می کند، یعنی: چون قیامت یعنی روز مجازات را باور ندارند اظهار همدلی، و ایمانشان از راه خدعه و دروغ است.

از حالات قبلی، مثل آیات:

(یَرُدُّوکُمْ عَلی أَعْقابِکُمْ- ۱۴۹/ آل عمران) (بر همین حال گذشتشان بازتان می گردانند) و (وَ إِنْ یُرِدْکَ بِخَیْرٍ فَلا رَادَّ لِفَضْلِهِ- ۱۰۷/ یونس).

(اگر خیرت را بخواهد و به خیرت برگرداند هیچ کس بازدارنده فضل او نیست) یعنی: هیچ دور کننده و بازدارنده ای برای فضل او از تو نیست و بر این معنی آیه (عَذابٌ غَیْرُ مَرْدُودٍ- ۷۶/ هود) است و در معنی دوّم واژه- ردّ- یعنی بازگرداندن به حالتی از حالات به سوی خدای تعالی آیه: (وَ لَئِنْ رُدِدْتُ إِلی رَبِّی لَأَجِدَنَّ خَیْراً مِنْها مُنْقَلَباً «۱»- ۳۶/ کهف).

و آیه (ثُمَّ تُرَدُّونَ إِلی عالِمِ الْغَیْبِ وَ الشَّهادَهِ- ۹۴/ توبه) و (ثُمَّ رُدُّوا إِلَی اللَّهِ مَوْلاهُمُ الْحَقِّ- ۶۲/ انعام) پس ردّ- مثل- رجع- یعنی بازگرداندن است در آیه: (ثُمَّ إِلَیْهِ تُرْجَعُونَ- ۲۸/ بقره).

کسانی از علماء در باره- ردّ- در آیه اخیر دو سخن گفته اند:

اوّل- برگرداندن آنها یعنی مردمان بطوری که در آیه: (مِنْها خَلَقْناکُمْ وَ فِیها نُعِیدُکُمْ- ۵۵/ طه) اشاره شده است: (شما را از زمین آفریدیم و در آن بازتان می گردانیم).

دوّم- بازگرداندنشان به جایی که در آیه: (وَ مِنْها نُخْرِجُکُمْ تارَهً أُخْری ۵۵/ طه) به

---

(۱) اگر آیات قبلش دانسته نشود معنی این قسمت از آیه ابهام خواهد داشت چون مربوط به سخنان کسانی است که در دنیا با فراخی مال و استکبار و آسایش زندگی می کنند و می پندارند که مشمول رحمت خدایند و می گویند: (وَ لَئِنْ رُدِدْتُ ... ۳۶/ کهف) اگر بسوی خدا هم بازگردانده شویم خیر و برکتی همچون دنیا خواهیم یافت ولی در آیه قبل می گوید (وَ اضْرِبْ لَهُمْ مَثَلًا رَجُلَیْنِ جَعَلْنا لِأَحَدِهِما جَنَّتَیْنِ- ۳۵/ کهف) در باره کسانی است که می پندارند فراخی دنیا بدون ایمان به اللّه و ایمان به قیامت است، و بعد از مرگ هم سعادتمندند، خداوند دو مرد را ذکر می کند که یکی از آنها دو باغ و زمین زراعتی دارد و به دیگری که کمتر دارد فخر می فروشد و استکبار می ورزد که آسایش دنیائی من پس از مرگ هم ادامه خواهد داشت با کبر و غرور و ستمگری به باغهایش وارد می شد و می گفت که گمان نکنم، این همه نعمتم تباه و نابود شود و رستاخیزی برپا شود اگر قیامتی باشد آنجا هم برایم بهتر از این خواهد بود امّا دوست مستضعفش به او می گفت اگر من به مال و زمین از تو کمترم هرگز یاد خدا را فراموش نمی کنم باشد که پروردگارم بهتر از نعمت تو بمن ببخشد و اموال توی ستمگر با صاعقه ای نابود شود.

آن اشاره شده است (یعنی به زندگی اخروی و جاودانه ابدی) این نظری است در باره آن دو حالتی که در آن لفظ ردّ بطور عموم وجود دارد و داخل است.

خدای تعالی گوید: (فَرَدُّوا أَیْدِیَهُمْ فِی أَفْواهِهِمْ- ۹/ ابراهیم).

یعنی: از شدّت خشم و غیظ انگشتان خویش گزیدند و نیز گفته شده یعنی قصد سکوت کردند و با دست به دهان خویش اشاره نمودند، و همچنین گفته اند دستان خویش در دهان انبیاء برگرداندند و ساکتشان کردند، بکار بردن واژه- ردّ- در این مورد آگاهی و تنبیهی است بر اینکه چندین بار آن کار را انجام دادند.

و آیه: (لَوْ یَرُدُّونَکُمْ مِنْ بَعْدِ إِیمانِکُمْ کُفَّاراً- ۱۰۹/ بقره) یعنی پس از اینکه از کفر دوری کرده اید دوباره شما را به آن حالت بازگردانند، و بر این معنی است آیه:

(یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا إِنْ تُطِیعُوا فَرِیقاً مِنَ الَّذِینَ أُوتُوا الْکِتابَ یَرُدُّوکُمْ بَعْدَ إِیمانِکُمْ کافِرِینَ- ۱۰۰/ آل عمران).

(ای از بت ها گسستگان و به اللّه پیوستگان اگر گروهی از اهل کتاب را اطاعت کنید شما را بعد از ایمانتان به کفر برمی گردانند).

(ارتداد) و ردّه: بازگشتن به راهی است که از آنجا آمده است، ولی- ردّه- ویژه برگشتن به کفر است و- ارتداد- هم در این معنی و هم در غیر این معنی بکار می رود، آیات:

(إِنَّ الَّذِینَ ارْتَدُّوا عَلی أَدْبارِهِمْ- ۲۵/ محمّد) و (یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا مَنْ یَرْتَدَّ مِنْکُمْ عَنْ دِینِهِ- ۵۴/ مائده) که در معنی برگشتن از اسلام به کفر است و همچنین آیه:

(وَ مَنْ یَرْتَدِدْ مِنْکُمْ عَنْ دِینِهِ فَیَمُتْ وَ هُوَ کافِرٌ- ۲۱۷/ بقره) خدای تعالی گوید: (فَارْتَدَّا عَلی آثارِهِما قَصَصاً- ۶۴/ کهف) و (إِنَّ الَّذِینَ ارْتَدُّوا عَلی أَدْبارِهِمْ مِنْ بَعْدِ ما تَبَیَّنَ لَهُمُ الْهُدَی- ۲۵/ کهف) و (نُرَدُّ عَلی أَعْقابِنا- ۷۱/ انعام) و آیه (وَ لا تَرْتَدُّوا عَلی أَدْبارِکُمْ- ۲۱/ مائده).

یعنی: زمانی که کاری را تحقیق کردید و خیر و نیکی آن را شناختید دیگر از آن بازنگردید.

و آیه: (فَلَمَّا أَنْ جاءَ الْبَشِيرُ أَلْقاهُ عَلى وَجْهِهِ فَارْتَدَّ بَصِيراً- ۹۶/ یوسف) یعنی: بینائیش به او بازگشت و بینا شد.

رددت الحکم فی کذا إلی فلان: حکم و کار را به او واگذار کردم.

خدای تعالی گوید: (وَ لَوْ رَدُّوهُ إِلَى الرَّسُولِ وَ إِلى أُولِي الْأَمْرِ- ۸۳/ نساء).

(فَإِنْ تَنازَعْتُمْ فِي شَيْ ءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَ الرَّسُولِ «۱»- ۵۹/ نساء) گفته می شود- رادّه فی کلامه: یعنی او را در سخنش باز گرداند. در خبر گفته

---

(۱) تمام آیه فوق که روشنگر و راهگشای مشکلات و اختلافات اجتماعی و حکومتی و فکری جامعه اسلامی است و با توجّه به آیه قبلش چنین است: (إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَماناتِ إِلى أَهْلِها وَ إِذا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ إِنَّ اللَّهَ نِعِمَّا يَعِظُكُمْ بِهِ إِنَّ اللَّهَ كانَ سَمِيعاً بَصِيراً (۵۸) يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ وَ أُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِنْ تَنازَعْتُمْ فِي شَيْ ءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَ الرَّسُولِ إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ، وَ الْيَوْمِ الْآخِرِ ذلِكَ خَيْرٌ وَ أَحْسَنُ تَأْوِيلًا- ۵۹/ نساء).

یعنی: خداوند فرمانتان می دهد که امانات را به صاحبانشان ادا کنید و برگردانید (حقوق مردم را) و هر گاه در میان مردم داوری و حکومت کردید به عدالت حکم کنید و این اندرز نیکوئی برای شماست براستی که خداوند شنوا و بیناست (چیزی از گفتار و کردارتان بر او پوشیده نیست) تفسیر آیه دوّم را عینا از تبیان شیخ طوسی نقل می کنیم: و خطاب به مؤمنین است که به اطاعت خدای و پیامبرش و اولی الامرشان فرمانشان می دهد، طاعت: یعنی فرمان پذیری، پس طاعت خدا یعنی پذیرفتن اوامر او باز ایستادن از نواهی او، طاعت رسول هم فرمان پذیری از اوامر اوست که همان طاعت خداست زیرا خدای تعالی دستور اطاعت از رسول خود را داده، پس کسیکه پیامبر صلّی اللّه علیه و آله را اطاعت کرده خدای را اطاعت کرده چنانکه گفت: (مَنْ يُطِعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطاعَ اللَّهَ- ۸۰/ نساء).

امّا شناختن پیامبر که آیا همانست یا نیست به شناختن نبوّت و پیامبری بستگی دارد و اینهم بعد از شناختن خداوند کامل و تمام می شود یکی از این دو شناخت همان دیگری نیست (بلکه متمّم یکدیگرند) اطاعت پیامبر در حیاتش و بعد از وفاتش واجب است زیرا بعد از وفاتش هم پیروی سنّتش لازم است زیرا پیامبر صلّی اللّه علیه و آله همه مکلّفین را تا روز قیامت به رسالتش دعوت کرده است زیرا او پیامبر جمیع مردمان است:

(إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ جَمِيعاً- ۱۵۸/ اعراف) و امّا در باره (اولی الامر) مفسّرین دو تأویل دارند:

اوّل- روایتی از ابن عبّاس و ابو هریره و میمون بن مهران و سدی و جبائی که گفته اند (اولی الامر) یعنی امراء و حکّام (و به استناد همین روایت و مشابه آن در ۱۴ قرن بعضی از مسلمین هر امیر و حاکمی و لو فاسق را اولی الامر دانسته اند مثل- یزید بن ولید بن عبد الملک و حجّاج بن یوسف ... که می خوارگی و هرزه گی و ستمگریشان در تمام تواریخ ذکر شده).

دوّم- به نقل از جابر بن عبد اللّه و همچنین در روایتی دیگر از ابن عبّاس و مجاهد و حسن و عطاء و ابو الولید که گفته اند

(اولی الامر) یعنی علماء و دانشمندان (نه امراء و حکّام).

ص: ۶۳

شده که: «البیّعان یترادّان» یعنی: هر یک از متعاملین هر چه گرفته اند می توانند به یکدیگر برگردانند.

ردّه الإبل: رفت و برگشت شتران بسوی آبشخور.

اردّت النّاقه: نیز در همام معنی است.

استردّ المتاع: متاع را خواست که برگرداند.

اصحاب ما از ابو جعفر و ابو عبد اللّه علیه السّلام روایت کرده اند که (اولی الامر) امامانی از آل محمّد صلّی اللّه علیه و آله هستند. که خدای تعالی اطاعت از آنها را به طور مطلق واجب کرده است همانطور که اطاعت پیامبرش و خود را واجب گردانیده، بدیهی است کسانی که اطاعتشان در طول اطاعت خدا و پیامبر است و امرشان به سرنوشت دنیا و آخرت فرد و جامعه و عموم مسلمین بستگی دارد و بایستی عدل و قسط و حکم خدای را اجراء کنند نمی توانند افراد قدرتمندی که نسبت به معارف دین و شریعت ناآگاهند باشند و با پیامبر سنخیّت شخصیّتی و ایمانی نداشته اند باشند و این موقعیّت در علماء و امراء حاصل نشده است، پس وجوب اطاعت پس از پیامبر صلّی اللّه علیه و آله در کسانی است که دلایلی بر طهارت و عصمت آنها وجود داشته باشد. (تفسیر تبیان ۳/ ۲۵۶).

و چون حیات امامان علیهم السّلام محدود بوده برای ایجاد حکومت عدل اسلامی و جهانی شرایطی را برای (اولی الامر) بعد از خویش ذکر کرده اند که:

«من کان من الفقهاء صائنا لنفسه حافظا لدینه مخالفا لهواه مطیعا لامر مولاه فللعوام ان یقلّدوه».

شرایط (اولی الامر) پس از پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و امامان علیهم السّلام در فقهی است که:

۱- خویشتن دار. ۲- حافظ دین و نگهدارنده آن. ۳- مخالف با هوای نفسانی خویش. ۴- فرمانبردار مولا و پروردگار خویش.

باشد که بر عموم مردم پیروی از چنین (اولی الامر) یا فقیه اعلم، و اتقی و مدیر و مدبّر و شجاع و با ستم سازش ناپذیر و آگاه به مصالح حکومت دینی واجب است چنین شخصیّتی در ارجاع حکم و داوری اطاعتش لازم است و از آیات متعدّد قرآن بخوبی در باره عدم اطاعت از نادانان، هواپرستان، ستمگران، عوام فریبان و کسانی که به غیر از خدا متکی اند به شدّت تأکید شده است از آن جمله آیات:

(وَ لا تَرْکَنُوا إِلَی الَّذِینَ ظَلَمُوا- ۱۱۳/ هود) و (فَلا تُطِعِ الْکافِرِینَ- ۵۲/ فرقان) و (وَ لا تَتَّبِعْ أَهْواءَهُمْ- ۴۸/ مائده) (وَ لا تَتَّبِعُوا خُطُواتِ الشَّیْطانِ- ۱۶۸/ بقره) و (اجْتَنِبُوا الطَّاغُوتَ أَنْ یَعْبُدُوها- ۱۷/ زمر). و (وَ اجْتَنِبُوا قَوْلَ الزُّورِ- ۳۰/ حج) و (فَاجْتَنِبُوا الرِّجْسَ مِنَ الْأَوْثانِ- ۳۰/ حج) و (وَ لا تَتَّبِعْ أَهْواءَ الَّذِینَ کَذَّبُوا بِآیاتِنا- ۱۵۰/ انعام) و (وَ لا تَتَّبِعِ الْهَوی ۲۶/ ص).

و در باره پیروی کردن از سایر سیستم ها و مکتب ها با صراحت گفته است: (وَ لا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَنْ سَبِيلِهِ- ۱۵۳/ انعام).

یعنی: هرگز از راههای مختلف که غیر از راه دین است پیروی نکنید زیرا از راه مستقیم خدایی دور می شوید.

تذکّر: کلمه- عوام- که در حدیث فوق آمده به معنی عموم مردم است (قاموس فیروزآبادی و نهج البلاغه ۴۳۲). [...]

.)

ص: ۶۴

(ردف) [ردف :

الرّدف: پیرو و دنباله رو.

ترادف: پشت سر هم و پیاپی. و نیز- ردف- پشت و عقب.

رادف: تأخیر کننده و پس رو.

مردف: شتاب گر و پیشتازی که دیگران رای پشت سر می گذارد.

خدای تعالی گوید: (فَاسْتَجابَ لَكُمْ أَنِّی مُمِدُّكُمْ بِأَلْفٍ مِنَ الْمَلائِكَهِ مُرْدِفِينَ- ۹/ انفال).

(خداوند با یاری رساندن هزار فرشته پیاپی خواستتان را اجابت کرد).

ابو عبیده می گوید: مردفین یعنی، سپس آمدگان، در آنصورت ردف و اردف- را به یک معنی قرار داده و گفت: اذا الجوزاء اردفت الثّریّا (یعنی ستاره جوزاء پس از پروین در آمد).

غیر از- ابو عبیده- دیگری گفته است معنای- مردفین- در آیه فوق یعنی دیگر فرشتگان بنابراین، یکونون ممدّین بألفین من الملائکه: بایستی دو هزار فرشته یاری کرده باشند.

معنی دیگر: مردفین- اینست که گفته اند مقصود پیشقراولان سپاه است.

که در دلهای دشمنان رعب و وحشت می انداختند و نیز گفته شده- مردفین- همان- مرتدفین- است که حرف (ت) در حرف (د) ادغام شده و حرکت حرف (ت) به حرف (د) درآمده.

در سوره آل عمران فرمود: (أَ لَنْ يَكْفِيَكُمْ أَنْ يُمِدَّكُمْ رَبُّكُمْ بِثَلاثَهِ آلافٍ مِنَ الْمَلائِكَهِ مُنْزَلِينَ. بَلى إِنْ تَصْبِرُوا وَ تَتَّقُوا وَ يَأْتُوكُمْ مِنْ فَوْرِهِمْ هذا يُمْدِدْكُمْ رَبُّكُمْ بِخَمْسَهِ آلافٍ مِنَ الْمَلائِكَهِ مُسَوِّمِينَ- ۱۲۴/ آل عمران).

(آیا هرگز کافیتان نبود که پروردگارتان با سه هزار ملائکه یاریتان می کند آری اگر پایدار باشید و پرهیزکار، و دشمنان به شما بتازند و سر رسند پروردگارتان با پنج هزار فرشته مشخّص یاریتان می کند).

اردفته: او را بر پشت اسب بار کردم.

ردافٍ: مرکب سواری.

دابّه لا ترادف و لا تردف: حیوانی است که از پی نمی آید و سواری نمی دهد.

جاء واحد فأردفه آخر: یکی آمد و دیگری در پی آن.

ارداف الملوک: کسانی که جانشینشان می شوند.

(ردم) [ردم:

الرّدم: بستن سوراخ و منفذ با سنگ، خدای تعالی گوید: (أَجْعَلْ بَيْنَكُمْ وَ بَيْنَهُمْ رَدْماً- ۹۵/ کهف).

الرّدم: در معنی اسم مفعول (مردوم: سنگچین شده) است که مردم گفته شده.

شاعر گوید:

هل غادر الشّعراء من متردّم «۱» .

اردمت علی الحمّی: تب بر او مسلّط شده.

سحاب مردم ابرهائی پر آب و ثابت

(ردأ) [ردأ]:

الرّدء: کسی که دیگری را برای یاری کردن به او دنبال می کند.

خدای تعالی گوید: (فَأَرْسِلْهُ مَعِي رِدْءاً يُصَدِّقُنِي- ۳۴/ قصص) (او را با من بفرست که یاری و تصدیقم بکند) فعلش ارداه است.

ردی ء: هم در اصل مثل همین واژه است ولی در باره کسی که از دیگران عقب می ماند و صفت مذمومی است، شناخته شده، می گویند:

---

(۱) مصراع دوّمش چنین است-

ام هل عرفت الدّار بعد توهم از عنتره بن شدّاد یکی از صاحبان معلّقات است می گوید آیا شعراء جای رفیعی را در شعر باقی گذارده اند و سپس بخودش می گوید آیا تو هم بعد از مدّت زمان دوری آنجا را می شناسی؟)

ردأ الشّی ء رداءه: که اسمش- ردی ء- است (یعنی ناروا و زشت و ناپسند).

الرّدی: هلاکت و مرگ.

(تردّی:) رو برو شدن با مرگ.

خدای تعالی گوید: (وَ ما یُغْنِی عَنْهُ مالُهُ إِذا تَرَدَّی- ۱۱/ اللیل) (همینکه با مرگ رو برو شود مالش او را از هلاکت دور و بی نیاز نخواهد کرد). و آیات: (وَ اتَّبَعَ هَواهُ فَتَرْدی ۱۶/ طه) و (تَاللَّهِ إِنْ کِدْتَ لَتُرْدِینِ «۱»- ۵۶/ صافّات).

مراده: سنگ سختی که سنگهای دیگر را با آن می شکنند و خرد می کنند.

(رذل) [رذل:

الرّذل و الرّذال: یعنی چیزی که بخاطر نارواییو زشتی اش مورد رغبت و میل نیست.

خدای تعالی گوید: (وَ مِنْکُمْ مَنْ یُرَدُّ إِلی أَرْذَلِ الْعُمُرِ- ۷۰/ نحل).

(و بعضی از شما به عمر طولانی که به آن رغبتی ندارید می رسید).

آیات: (إِلَّا الَّذِینَ هُمْ أَراذِلُنا بادِیَ الرَّأْیِ- ۲۷/ هود) و (قالُوا أَ نُؤْمِنُ لَکَ وَ اتَّبَعَکَ الْأَرْذَلُونَ- ۱۱۱/ شعراء).

(سخن مخالفین انبیاء به اطرافیان ایشان است که مخالفین به آنها رغبتی نداشتند و با این واژه یعنی اراذل بیان شده است نه اینکه در حقیقت چنان باشند).

(رزق) [رزق:

(۱) اصلش لتردین- است این آیه سخن یکی از دو دوست دنیایی است که به قیامت معتقد بوده و دوست دیگرش در دنیا به او می گفت: (أَ إِذا مِتْنا وَ کُنَّا تُراباً وَ عِظاماً أَ إِنَّا لَمَبْعُوثُونَ- ۴۷/ واقعه) آیا پس از مردن و خاک و استخوان شدن مبعوث می شویم. در آیه فوق که در متن آمده دوست خوب به یار ناباور و انکار کننده اش از بهشت سر می کشد و او را در دوزخ می بیند به او می گوید سوگند بخدا نزدیک بود مرا هم بهلاکت بیندازی و به معاد و قیامت ناباورم کنی.

الرّزق: بخشش مدام و پیوسته است که گاهی دنیوی و زمانی اخروی است و گاهی نصیب و بهره را هم- رزق- گویند و همچنین به چیزی که به معده می رسد و با آن تغذیه می شود.

رزق الجند: جیره و حقوق سربازان.

رزقت علما: از نظر دانش بهره مند شدم.

در آیه: (وَ أَنْفِقُوا مِنْ ما رَزَقْناكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ- ۱۰/ منافقون) یعنی از مال و مقام و دانش. و همچنین در آیات: (وَ مِمَّا رَزَقْناهُمْ يُنْفِقُونَ- ۳/ بقره) و (كُلُوا مِنْ طَيِّباتِ ما رَزَقْناكُمْ- ۵۷/ بقره) و (وَ تَجْعَلُونَ رِزْقَكُمْ أَنَّكُمْ تُكَذِّبُونَ- ۸۲/ واقعه) یعنی بهره خویش را از نعمت الهی تنها به دروغ گویی و تکذیب نمودن قرار داده اند.

و در آیه: (وَ فِي السَّماءِ رِزْقُكُمْ- ۲۲/ ذاریات) گفته اند بارانی است که حیات جانداران بسته به آن است و نیز گفته اند معنیش مثل آیه: (وَ أَنْزَلْنا مِنَ السَّماءِ ماءً- ۱۸/ مؤمنون) است. و باز گفته شده آیه: (وَ فِي السَّماءِ رِزْقُكُمْ- ۲۲/ ذاریات) هشداری و تنبیهی است بر بهره های مقدر، و طبیعی و الهی.

و آیه: (فَلْيَأْتِكُمْ بِرِزْقٍ مِنْهُ- ۱۹/ کهف) به طعامی که با آن تغذیه می شوید.

و آیه (وَ النَّخْلَ باسِقاتٍ لَها طَلْعٌ نَضِيدٌ رِزْقاً لِلْعِبادِ- ۱۰/ ق).

یعنی: (نتیجه ریزش بارانها نخلهای بلندیست که میوه هایش متراکم و برای بندگان خدا بهره و نصیب است).

گفته اند مقصود از رزق غذاهاست و ممکن است بر عموم خوراکیها، نوشیدنیها، و هر چه که به صورت ابزار بکار می رود و تمام چیزهایی که از سرزمینی بدست می آید و خداوند همه آنها را نتیجه آب و باران که از آسمان نازل می کند مقدر فرموده است، اطلاق می شود.

و نیز گفته اند- رزقا للعباد- در باره پاداش اخروی است.

و آیه: (وَ لا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْواتاً بَلْ أَحْياءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ- ۱۶۹/ آل عمران). خداوند نعمتهای اخروی را بر آنها عنایت و افاضه می کند، مثل:

آیه: (وَ لَهُمْ رِزْقُهُمْ فِيها بُكْرَةً وَ عَشِيًّا- ۶۲/ ۴) (صبحگاهان و شامگاهان در آنجا نصیبی و رزقی دارند).

و آیه (إِنَّ اللَّهَ هُوَ (الرَّزَّاقُ) ذُو الْقُوَّهِ- ۵۸/ ذاریات) بر عموم رزق حمل شده است. رازق:

به آفریننده رزق و بخشنده و مسبّب آن نیز اطلاق می شود.

ولی- رزّاق- جز در باره خدای تعالی گفته می شود و آیه: (وَ جَعَلْنا لَكُمْ فِيها مَعايِشَ وَ مَنْ لَسْتُمْ لَهُ بِرازِقِينَ- ۲۰/ حجر).

یعنی: معیشت را برای شما در دنیا سببی و وسیله ای در رزقش قرار داده است و گر نه برای شما راهی در آن نبود.

و آیه: (وَ يَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ ما لا يَمْلِكُ لَهُمْ رِزْقاً مِنَ السَّماواتِ، وَ الْأَرْضِ شَيْئاً وَ لا يَسْتَطِيعُونَ- ۷۳/ نحل).

بت ها و مورد پرستش آنها به هیچوجه سببی و علّتی برای رزق نیستند و سببی از اسباب آن هم نمی توانند باشند.

ارتزق الجند: سربازان جیره و رزق خویش گرفتند.

الرّزقه: یکبار بخشیدن جیره و رزق (مثل مهمانی و رسوم جشنها، و اعیاد).

(رسّ) [رسّ:

اصحاب الرس- گفته شده- رسّ- درّه ای است.

شاعر گوید: و هنّ لوادی الرّسّ کالیدّ للفم «۱» اصل- رسّ- اثر کمی است که در چیزی موجود باشد.

---

(۱) شاعر زهیر بن ابی سلّمی است، می گوید:

بکرن بکورا و استحرن بسحره و هن و وادی کالید فی الفم

یعنی پگاهان و سحرگاهان به درّه رسیدند و مثل داخل شدن دست در دهان به آنجا وارد شدند و جلوتر نرفتند، همانطور که دست از جلوی دهان بیشتر داخل نمی شود.

وادی- در زبان فارسی بجای دشت و بیابان بکار می رود و در زبان عربی- وادی- یعنی درّه یا

سمعت رسّا من خبر: یعنی نشانه کمی از خبر را شنیدم.

رسّ الحدیث فی نفسی: یادآوری و اثر سخن در خاطر من.

وجد رسّا من حمّی: اثر تب را فهمید.

رسّ المیّت: مرده دفن شد و بعد از دفن خاطره ای از او باقی است.

(رسخ) [رسخ:

رسوخ الشّی ء: یعنی ثابت شدن و استوار ماندن آن چیز در نهایت پایداری.

رسخ الغدیر: آب برکه و آبگیر فرو رفت و کم شد.

رسخ تحت الارض: در زمین نفوذ کرد و فرو رفت.

الرّاسخ فی العلم: همانهائی هستند که خدای تعالی اینچنین وصفشان کرده که می فرماید:

(الَّذِینَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَ رَسُولِهِ ثُمَّ لَمْ یَرْتابُوا- ۱۵/ حجرات).

(راسخین در علم کسانی هستند که به خدا و پیامبرش آنچنان ایمانی دارند که گرفتار شک و ریب نمی شوند).

و نیز فرمود: (و لکن الرّاسخون فی العلم منهم»

- ۱۶۲/ نساء) (بحث بی نظیر این مطلب در ذیل واژه- شبه بطور کامل آمده است).

فاصله میان دو کوه و دو پشته.

رس- چاهی است که مخصوص قوم ثمود بوده که در دیار اطراف آن چاه زندگی می کردند، پیامبر خود را تکذیب نمودند و او را در آن چاه انداختند و از بین بردند و در قرآن بنام- اصحاب الرّس- معرّفی شدند.

(۱) قسمتی از آیه ۱۶۲/ نساء، است که راسخون در علم اهل کتاب و مؤمنین یا کسانی که در علم دین با پژوهشگری حقیقی و ثابت قدمند معرّفی می کند که: (لکِنِ الرَّاسِخُونَ فِی الْعِلْمِ مِنْهُمْ وَ الْمُؤْمِنُونَ یُؤْمِنُونَ بِما أُنْزِلَ إِلَیْکَ وَ ما أُنْزِلَ مِنْ قَبْلِکَ وَ الْمُقِیمِینَ الصَّلاهَ وَ الْمُؤْتُونَ الزَّکاهَ وَ الْمُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَ الْیَوْمِ الْآخِرِ أُولئِکَ سَنُؤْتِیهِمْ أَجْراً عَظِیماً).

ولی راسخین در علم از ایشان (اهل کتاب) و از مؤمنین کسانی هستند که به آنچه بر تو وحی و نازل شده ایمان می آورند آنها بر پایدارندگان نماز و دهندگان زکاتند در حالیکه به خدا و روز جزا مؤمنند و آنها را پاداش عظیمی خواهیم داد.

جوهری می نویسد: هر ثابت و پایداری راسخ است. (صح) ابن فارس می گوید: هر راسخی ثابت و پایدار است و- رسخ- در لغت اصلی است که بر پایداری و ثبات دلالت کند (مقائیس/ ۲/- ۶۵) شیخ طریحی می گوید: «رسخ یرسخ رسوخا اذا ثبت فی موضعه و فی الحدیث الرّاسخون فی العلم امیر المؤمنین و الائمّه من بعده» مجمع البحرین ۲/ ۳۳۱.

ابو عبیده از قول مجاهد نقل می کند و می گوید: شما قرآن رای می آموزید و می گوئید- آمنّا به- اگر برای راسخین در علم بهره ای از متشابهات قرآن نبود جز اینکه بگویند- آمنّا به کلّ من عند ربّنا- دیگر فضیلتی بر آموزندگان قرآن ندارند حتّی بر جهّال مسلمین نیز فضیلتی نخواهند داشت زیرا همگی می گویند- آمنّا به- و سپس می نویسد:

و لسنا ممّن یزعم انّ المتشابه فی القرآن لا یعلمه الرّاسخون فی العلم و هذا غلط من متأولیه علی اللّغه و المعنی.

یعنی: ما از کسانی نیستیم که می پندارند- راسخین در علم متشابهات قرآن رای نمی دانند و چنان بر سخنی از نظر کسانی که بر تأویل لغت و معنی آگاهی دارند غلط است زیرا خداوند هیچ چیز از قرآن رای نازل نکرده است مگر اینکه به بندگانش سودی برساند، آیا جایز است بگوئیم پیامبر خدا صلّی اللّه علیه و آله متشابهات قرآن را نمی دانست اگر جایز است که پیامبر صلّی اللّه علیه و آله متشابهات رای بداند جایز است که ربائیون از صحابه او نیز- راسخون در علم- باشند و متشابهات رای بدانند و به راستی که علی علیه السّلام تفسیر قرآن رای به دیگران تعلیم فرمود و برای ابن عبّاس دعا کرد که:

«اللّهم علّمه التّأویل و فقّهه فی الدّین» (تأویل مشکل القرآن صفحه ۷۲).

راغب رحمه اللّه- هم در ذیل واژه- شبه می نویسد: الفاظ غریبه قرآن و تأویل احکام متشابه آن را راسخین در علم می دانند و می گوید:

معرفت آنها ویژه بعضی از راسخین است که به حقیقت آنها آگاهی دارند و پس از تقسیم بندی متشابهات می گوید: نوع سوّم از آنها همانهائی هستند که پیامبر صلّی اللّه علیه و آله در حدیثی در باره علی (رض) به آن اشاره کرده است که «اللّهمّ فقّهه فی الدّین علمه التّأویل».

و در باره ابن عبّاس (رض) هم مثل همین سخن رای فرموده است.

علی علیه السّلام در نهج البلاغه در خطبه ۹۰ که کسی در باره شناخت خدا از او سؤال می کند می گوید: «فانظر ایّها السّائل فما ذلک القرآن ...» ای پرسش کننده در هر فرصتی از صفات خداوند که قرآن تو رای به آن راهنما نموده بنگر و آن رای پیروی کن و از نور هدایتش بهره گیر ولی هر صفاتی که شیطان تو رای می آموزد و در کتاب خدا و سنّت و روش پیامبر و ائمّه هدی اثر از آن نیست دانستن آن رای به خدای سبحان واگذار و بدانکه راسخین و پایداران در علم و دانش کسانی هستند که به آنچه غیب و پوشیده است اقرار دارند و خود رای بی نیاز از فرو رفتن در کنه آنها می دانند خداوند هم اقرارشان رای در احاطه نداشتن به پوشیده ها و غیب ستوده است (مثل زمان قیامت و ذات خداوند) و چیزی که بحث در آنها رای امر

نکرده است رسوخ و استواری در علم نامیده است پس تو نیز به آنچه که قرآن کریم هدایتت می کند اکتفا کن و عظمت و بزرگی خداوند سبحان را به اندازه عقل خود نسنج که تباه خواهی شد و اگر عقلها بسیار کنجکاوی کنند تا به کنه ذاتش غیر از صفاتش پی ببرند ولی کارشان از روی اخلاص باشد به این حقیقت یعنی عجز خود اعتراف می کنند.

.)

ص: ۷۱

(رسل) [رسل :

اصل- رسل- برانگیخته شدن به آرامی و نرمی است.

ناقه رسله: شتری که آرام راه می رود.

و در خطبه ۱۴۴ که توضیحی دیگر بر حدیثی که ذکر شد می باشد و تمام مفسّرین بزرگ بدون استثناء آن رای نقل کرده اند می فرماید: کجا هستند کسانی غیر از ما که گمان می کنند راسخ در علمند ادّعاشان دروغ و ستم است زیرا رفعنا اللّه و وضعهم و ادخلنا و اخرجهم ... فضیلت و رفعت و دخول ایمان ما از سوی خداست و خروج و واماندگی و فروگذاری آنها هم بخاطر نپذیرفتن حقّ از سوی اوست- بنا یستعطی الهدی و یستجلی العمی- بوسیله راه ما هدایت از گمراهی و بینائی از نابینائی در دین مشخّص می شود.

ابن منظور می گوید: همانگونه که جوهر بر صفحه کتاب ثبت و ثابت می شود علم هم در قلب راسخین، استوار و ثبت می گردد- و الرّاسخون فی العلم فی کتاب اللّه: المدارسون.

ابن اعرابی هم می گوید: هم الحفاظ المذاکرون: پس کسانی که پیوسته قرآن رای علما و عملا یاد می کنند و نگهدارنده آنند راسخ در علمند، مسروق می گوید: به مدینه وارد شدم و زید بن ثابت رای راسخ در علم یافتم (لس ۳/ ۱۸).

ابن سیده و رافعی هم می گویند: به کسی راسخ در علم گفته می شود که سر آمد دیگران، و علمش فزون تر از سایرین باشد. (المحکم ۵/ ۴۷- المصباح المنیر ۱/ ۲۷۴).

زمخشری هم راسخون رای به- الّا اللّه- عطف نموده و می نویسد آیه: (وَ ما یَعْلَمُ تَأْوِیلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَ الرَّاسِخُونَ فِی الْعِلْمِ- ۷/ آل عمران) ای لا یهتدی الّتی تأویله الّذی یجب ان یحمل علیه الّا اللّه و عباده الّذین راسخوا فی العلم. یعنی:

جز خداوند و بندگان مؤمن او که در علم راسخ و ثابت قدمند بحقّ تأویل متشابهات قرآن که بر آن حمل می شود راه نمی یابند و کسانی که در- الّا اللّه- وقف می کنند متشابهاتی رای که تأویلش رای کسی جز خدا نمی داند مثل تعداد نگهبانان دوزخ و غیر از آن رای به آن مربوط می دانند ولی- الاوّل هو الوجه: یعنی نظر و سخن اوّل موجّه است.

و گفته اند- کلام و سخنی آغازین در موضع حال برای راسخین و مؤمنین است یعنی آنگونه عالمان به تأویل همواره و در هر حال می گویند: (آمَنَّا بِهِ کُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنا- ۷/ آل عمران). (کشّاف ۱/ ۳۳۸) صاحب تبیان هم بعد از بحث مفصّل در باره محکمات و متشابهات می نویسد:

وجه اوّل- کسانی که در- الّا اللّه وقف کرده اند می گویند تأویل تمام متشابهات را خدا می داند و از میان آنها تأویل قسمتی را هم مردم می دانند و تأویل در گفتار اینان- تأویل- یعنی تدبیر و تقدیر و رسیدن به خیر است.

وجه دوّم- همان است که ابن عبّاس و مجاهد و ربیع، گفته اند که راسخون در علم تأویل متشابهات را می دانند و می گویند- آمنّا به- چنانکه شاعر گوید:

و الرّیح تبکی شجوه و البرق یلمع فی الغمامه

یعنی: برق هم در میان ابر می درخشد و می گرید. (تبیان ۲/ ۴۰۰) بقیّه لغت نویسان- تأویل- را هم- مطاوعه تأویل معنی کرده اند تأویل الکلام اوّله اوّل الکلام تأوله.

ص: ۷۲

ابل مراسیل- شتری که به سهولت برانگیخته می شود، و از این واژه: عبارت- الرّسول المنبعث- است (پیامبر مبعوث و برانگیخته شده). که گاهی معنی رفق و مدارا از آن تصوّر می شود می گویند:

علی رسلک: در وقتی که کسی را به مهربانی و آرامش امر کنی بکار می رود و گاهی فقط در معنی برانگیخته شدن است و واژه- رسول- از آن مشتقّ شده است و گاهی در باره رسالت و رساندن و تبلیغ زبان بکار می رود.

چنانکه شاعر گوید: ألا ابلغ أبا حفص رسولا (پیغام را به ابا حفص برسان).

و گاهی رسالت، با زبان و کتاب و نوشتن است، واژه رسول در مفرد و جمع هر دو بکار می رود.

خدای تعالی گوید: (لَقَدْ جاءَکُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِکُمْ- ۱۲۸/ توبه) و در معنی جمع مانند، آیه: (ُولا إِنَّا رَسُولُ رَبِّ الْعالَمِینَ

- ۱۶/ شعرا) شاعر گوید:

الکنی و خیر الرّسو ل اعلمهم بنواحی الخبر

یعنی: (رسالت مرا که بهترین رسول هستم برسان که به همه جوانب خبر آگاهترشان هستم).

جمع- رسول- (رسل)- است و گاهی مراد از- رسل اللّه فرشتگان هستند و گاهی پیامبران.

در باره فرشتگان آیات: (إِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ کَرِیمٍ- ۴۰/ حاقّه) و (إِنَّا رُسُلُ رَبِّکَ لَنْ یَصِلُوا إِلَیْکَ- ۸۱/ هود) (وَ لَمَّا جاءَتْ رُسُلُنا لُوطاً سِی ءَ بِهِمْ- ۷۷/ هود) و (وَ لَمَّا جاءَتْ رُسُلُنا إِبْراهِیمَ بِالْبُشْری ۲۹/ هود) (وَ الْمُرْسَلاتِ عُرْفاً- ۱/ مرسلات) و (بَلی وَ رُسُلُنا لَدَیْهِمْ یَکْتُبُونَ- ۸۰/ زخرف).

و امّا واژه- (رَسُول)- در باره پیامبران آیات: (وَ ما مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ- ۱۴۴/ آل عمران).

(یا أَیُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ ما أُنْزِلَ إِلَیْکَ مِنْ رَبِّکَ- ۶۷/ مائده) و (وَ ما نُرْسِلُ الْمُرْسَلِینَ إِلَّا مُبَشِّرِینَ وَ مُنْذِرِینَ- ۴۸/ انعام)

واژه مرسلین- در این آیه بر- ملائکه و آدمیان- هر دو تعبیر شده است و در آیه:

(یا أَیُّهَا الرُّسُلُ «۱») گفته شده مقصود پیامبران و یاران پاک و خالص آنهاست که چون در همه حال مطیعان و پیوستگان راستین او هستند آنها را نیز- رسل- نامیده است مثل واژه مهلّب و اولاد او که آنها را- مهالبه- نامیده اند.

(ارسال:) فرستادن و رسالت یافتن که در باره انسان و اشیاء در حالت پسندیده و ناپسند هر دو بکار می رود که گاهی یا با تسخیر و جبری است مانند- ارسال با دو باران در آیه: (وَ أَرْسَلْنَا السَّماءَ عَلَیْهِمْ مِدْراراً- ۶/ انعام).

و یا- ارسال- گاهی در باره گروهی که دارای اختیار هستند.

خدای تعالی گوید: (وَ یُرْسِلُ عَلَیْکُمْ حَفَظَهً- ۶۱/ انعام).

(فَأَرْسَلَ فِرْعَوْنُ فِی الْمَدائِنِ حاشِرِینَ «۲»- ۵۳/ شعراء).

اینگونه ارسال- در معنی واگذاری و رها کردن و ترک ممانعت است، مثل آیه:

---

(۱) ابو عبیده در تفسیر آیه فوق ۵۱/ مؤمنون می نویسد: یرید النّبی صلّی اللّه علیه وحده: یعنی خداوند از کلمه رسل- پیامبر به تنهائی را اراده کرده است. (تأویل مشکل القرآن ۲۸۰).

صاحب تبیان همه اقوال را اینطور ذکر می کند که: قال قوم هذا خطاب لعیسی ...- بعضی گفته اند مورد خطاب و روی سخن عیسی علیه السّلام است چون قبل از این آیه از او سخن گفته است گویا که می گوید: یا عیسی کلوا من الطّیبات. دیگران گفته اند خطاب مخصوص پیامبر صلّی اللّه علیه و آله است که به لفظ جمع مخاطب شده است چنانکه گاهی به یک فرد گفته می شود:

ایّها القوم کفّوا عنها: ای مردم از ما دست بدارید. گروهی گفته اند چون قبل از این آیه در باره بعضی از پیامبران سخن رفته است گویی که می گوید به آن پیامبران گفتیم- یا ایّها الرسل کلوا من الطیّبات ای فرشتگان از پاکیزه ها بخورید. (تبیان ۷/ ۳۳۱).

ولی نظر منتخب راغب رحمه اللّه با آیات دیگر قرآن مطابقت دارد. زیرا پیامبران و مؤمنین را در آیات دیگر بطور عموم به چنین امری معیّن کرده است و می گوید: (یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا کُلُوا مِنْ طَیِّباتِ ما رَزَقْناکُمْ ۱۷۲/ بقره) و (یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لا تُحَرِّمُوا طَیِّباتِ ما أَحَلَّ اللَّهُ لَکُمْ- ۸۷/ مائده) و در باره کرامت بنی آدم نیز می گوید:

(و رزقناهم من الطّیبات- ۱۶ جاثیه) بنابراین کسانیکه مؤمن حقیقی اند و پیرو پیامبر از پاکیزه ها می خورند و به فرمان خداوند از ناپاکیها مثل خمر، قمار، ظلم و دروغ و هر پلیدی دیگر اجتناب می کنند و از همه پاکیها بهره و نصیب خویش برمی گیرند.

(۲) ارسل، یرسل، ارسالا در معانی زیر بکار رفته است: ۱- برانگیختن و آزاد و رها کردن. ۲- فرستادن

ص: ۷۴

(أَ لَمْ تَرَ أَنَّا أَرْسَلْنَا الشَّياطِينَ عَلَى الْكافِرِينَ تَؤُزُّهُمْ أَزًّا- ۸۳/ مریم).

یعنی: (آیا نمی دانی که شیاطین را بر کافرین واگذاردیم و آنها را به سختی مضطرب و هیجان زده می کنند) و گاهی ارسال- نقطه مقابل امساک- است، خدای تعالی گوید:

(ما يَفْتَحِ اللَّهُ لِلنَّاسِ مِنْ رَحْمَةٍ فَلا مُمْسِكَ لَها وَ ما يُمْسِكْ فَلا مُرْسِلَ لَهُ مِنْ بَعْدِهِ- ۲/ فاطر).

(خداوند هر چه را از رحمت و بخشایش برای مردم می گشاید و روا می دارد هیچکس مانع و بازدارنده آنها نیست و هر چه را روا ندارد و نگشاید کسی غیر از خدای بر آن توانا و رساننده آنها نیست.)

الرّسل من الإبل و الغنم: گلّه های رها شده در چراگاه.

و برانگیختن با تکلیف و فرمان پذیری و انقیاد که در موجودات غیر عاقل در کارهای زشت و زیانبار بکار می رود.

۳- بعث و فرستادن موجودات عاقل در امور دنیایی.

۴- ارسال و فرستادن عاقل در امور دینی و این قسمت اخیر بیشتر از سه موارد دیگر در قرآن کریم ذکر شده است معانی فوق با توجّه به موضوع مورد بحث فهمیده می شود.

۵- استرسال یعنی رها کردن و نستردن موی سر و صورت و یال و دم علی رسلک: آرام باش. التّرسل فی الکلام: وقار در سخن همراه با صدای آرام. مرسل: پر شیر.

ابن انباری می گوید: اشهد ان لا اله الّا اللّه و اشهد انّ محمّدا رسول اللّه: اعلام می دارم و بیان می کنم که محمّد رسول اللّه، و پیرو اخباری است که از خداوند دریافته و بر آنها مبعوث شده است.

اخفش می گوید: پیامبر را از اینجهت رسول گویند که او- ذو رساله- یعنی صاحب رسالت است.

رسول و رسوله- اسمی از مصدر- ارسال- است در آیه: (أَ رَسُولُ رَبِّ الْعالَمِينَ- ۱۶/ شعراء) که سخن موسی و هارون است اگر به صیغه تثنیه- رسولا- یعنی ما دو فرستاده هستیم گفته نشده برای این است که وزن فعول و فعیل مذکّر و مؤنّث و مفرد و جمع در آنها یکی است و بکار بردن رسول- در تثنیه و جمع جایز است. ارسال- هم یعنی گروههای پیاپی- و- ارسال کلام: سخنی که بدون تقیید و تکلّف اداء شود.

تراسل النّاس فی الغناء: سرودی که یکی آغاز می کند دیگران آهنگش را ادامه می دهند.

ترسل: در قرائت، خواندن بدون شتاب و عجله است. رسل و رسله: مدارا و نرمخویی است.

حدیث مرسل: حدیثی است که اسناد آن بصاحبش متّصل نباشد یا اسنادش حذف شده باشد.

مرسلات: در قرآن به سه معنی ۱- بادها ۲- فرشتگان ۳- اسبان جنگی. مرسله: گردن بندی که از مهره ها باشد (لس ۱۱/ ۲۸۳- مصباح ۱/ ۲۷۴- صح- اساس ۱۶۲- تهذیب اللغه ۱۲/ ۳۹۲- مجمع البحرین ۵/ ۳۸۲).

جاءوا أرسالا: پی در پی آمدند.

الرّسل: شیر زیادی که پی در پی از پستان دوشیده می شود.

(رسا) [رسا]:

رسا الشی ء یرسو: آن چیز ثابت و پا بر جا شد.

أرساه: او را ثابت و محکم کرد.

آیه: (وَ قُدُورٍ راسِیاتٍ- ۱۳/ سباء) (دیگ های بزرگ و سنگین، و ثابت).

و آیه: (رَواسِیَ شامِخاتٍ- ۲۷/ مرسلات) کوههای سربرافراشته و استوار.

آیه: (وَ الْجِبالَ أَرْساها- ۳۱/ نازعات) که اشاره به معنی آیه: (وَ الْجِبالَ أَوْتاداً- ۷/ نباء) است. (یعنی: کوههائی چون میخ ها محکم و فرو کوفته).

شاعر گوید: و لا جبال إذا لم ترس اوتاد.

یعنی: (کوههائی که چون میخ ها ثابت نباشند و ریزش کنند کوه نیستند).

ألقت السّحابه مراسیها: ابرها پیوسته و با ثبات و پی در پی بارید مثل: ألقت طنبها:

ریشه هایش را افکند و رها کرد.

خدای تعالی گوید: (ارْکَبُوا فِیها بِسْمِ اللَّهِ مَجْراها وَ مُرْساها «۱»- ۴۱/ هود). مجراها و مرساها- در آیه از- اجریت اجراء و ارسیت ارساء- است.

(مرسی)- در معنی مصدر- اسم مکان- اسم زمان- اسم مفعول- است که-

---

(۱) ازهری از قول ابو اسحاق می نویسد کسی که- مجراها و مرساها- می خواند یعنی روان کردن و نگهداشتن کشتی ها از خدای تعالی است. و کسی که- مجریها و مرسیها- می خواند یعنی خدای تعالی است که با قوانین خلقتش کشتی ها را روان می سازد و نگهمیدارد. و کسی که- مجراها و مرساها- می خواند معنی آن روان شدن و بازماندن کشتی هاست.

(تهذیب اللّغه ۱۳/ ۵۶) آیه فوق سخن حضرت نوح است در وقتی که آغاز طوفان است و کشتی را آماده کرده به اصحابش می گوید: (ارکبوا فیها بسم اللّه مجراها و مرساها انّ ربی لغفور رحیم و هی تجری بهم فی موج کالجبال- ۴۱/ هود) را در موج

و خیزش همانند کوه ها روان می ساخت و چنانکه لغت نویسان نوشته اند واژه های- مرسی- و مجری- در حکم مصدر اسم مکان، (لنگرگاه) اسم زمان حرکت، و اسم مفعول است.

ص: ۷۶

مجریها و مرسیها- نیز خوانده شده.

در آیه: (یَسْئَلُونَکَ عَنِ السَّاعَهِ أَیَّانَ مُرْساها- ۱۸۷/ اعراف) یعنی زمان ثبوت و وقوع قیامت.

رسوت بین القوم: برای صلح و آشتی در میانشان باقی ماندم.

(رشد) [رشد]:

الرّشد: راهیابی و ثبات در حقّ که در برابر- غیّ- یعنی گمراهی است. واژه- رشد- مثل واژه هدایه- بکار می رود.

می گویند: رشد، یرشد، و رشد، یرشد.

در آیات: (لَعَلَّهُمْ یَرْشُدُونَ- ۱۸۶/ بقره) و (قَدْ تَبَیَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَیِّ- ۲۵۶/ بقره).

خدای تعالی گوید: (فَإِنْ آنَسْتُمْ مِنْهُمْ رُشْداً- ۶/ نساء) و (وَ لَقَدْ آتَیْنا إِبْراهِیمَ رُشْدَهُ مِنْ قَبْلُ- ۵۱/ انبیاء).

ولی در دو آیه اخیر میان رشدی که یتیمان به آن می رسند و رشدی که در آیه دوّم ذکر شده و خداوند آن را به حضرت ابراهیم علیه السّلام عطا کرده است، فرق زیادی هست.

فرمود: (هَلْ أَتَّبِعُکَ عَلی أَنْ تُعَلِّمَنِ مِمَّا عُلِّمْتَ رُشْداً- ۶۶/ کهف) آیا می توانیم همراهت بیایم و بر آنچه از رشد و کمال آموخته ای مرا بیاموزی؟).

و آیه: (لِأَقْرَبَ مِنْ هذا رَشَداً- ۲۴/ کهف).

عدّه ای از- علماء- گفته اند- الرّشد اخصّ از- الرّشد- است زیرا- رشد- در امور دنیوی و اخروی است و- رشد- در امور اخروی است نه در چیز دیگر.

راشد و رشید- در هر دو مصدر بکار می رود.

خدای تعالی گوید: (أُولئِکَ هُمُ الرَّاشِدُونَ- ۷/ حجرات) و (وَ ما أَمْرُ فِرْعَوْنَ بِرَشِیدٍ- ۹۷/ هود) ..

)

(رص) [رص:

خدای تعالی گوید: (كَأَنَّهُمْ بُنْيانٌ مَرْصُوصٌ- ۴/ صف) یعنی: استوار و محکم، گوئی که با سرب و قلع ساخته شده.

رصصته و رصّصته: محکمش کردم.

تراصّوا فی الصّلاه: در صف نماز متراکم شدند و بسختی به هم پیوستند (دوش به دوش و صف به صف).

ترصیص المرأه: نگهداشتن و بستن روسری و نقاب بر سر.

مصدر- ترصیص- از- ترصّص- بلیغ تر و رساتر است.

(که در- ترصیص- فعل متعدّی است و با اختیار انجام می شود ولی در- ترصّص- این چنین نیست).

(رصد) [رصد]:

الرّصد، آمادگی برای مراقبت و دیده بانی است.

فعلش- رصد له و ترصّد و ارصدته له- است.

خدای تعالی گوید: (وَ إِرْصاداً لِمَنْ حارَبَ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ مِنْ قَبْلُ «۱»- ۱۰۷/ توبه).

خدای عزّ و جل ق گوید: (إِنَّ رَبَّكَ لَبِالْمِرْصادِ- ۱۴/ فجر) هشداری است بر اینکه هرگز بر ایشان گریز گاهی و پناگاهی نیست. (زیرا پهنه جهان در حکومت خداوند است- وسع کرسیّه السّموات و الارض- قدرت آفرینش او تمام هستی یعنی آسمانها و زمین را فرا گرفته).

برای راصد- بصورت- مفرد و- راصدین- بصورت جمع هر دو- رصد- گفته می شود و همچنین برای مرصود- چه مفرد و چه جمع.

خدای تعالی می گوید: (يَسْلُكُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَ مِنْ خَلْفِهِ رَصَداً- ۲۷/ جنّ) که احتمال همه آنها را دارد (یعنی هم اسم فاعل و مفعول چه مفرد و چه جمع) (المَرصَد)- اسم مکان است یعنی رصدگاه، خدای تعالی گوید: (وَ اقْعُدُوا لَهُمْ كُلَّ مَرْصَدٍ- ۵/ توبه).

---

(۱) گویی که قرن ۱۴۰۰ سال پیش صحنه های مبارزات امروز مسلمین با کفّار رای تجسّم بخشیده است

مرصاد- هم مثل- مرصد- است ولی- مرصاد- جای انتظار با- ترصّد- یعنی چشم داشتن است.

خدای تعالی گوید: (إِنَّ جَهَنَّمَ كانَتْ مِرْصاداً- ۲۱/ نباء) تنبیه است بر اینکه گذرگاه مردم بر جهنّم است و بر این معنی آیه: (وَ إِنْ مِنْكُمْ إِلَّا وارِدُها- ۷۱/ مریم) است.

(رضع) [رضع:

رضع المولود، برضع و رضع، یرضع رضاعا و رضاعه: کودک را شیر داد و شیر می دهد. و بطور استعاره شخص تنگ نظر و فرومایه را- راضع- می گویند یعنی کسی که تنگ نظریش به نهایت رسیده هر چند که در اصل به کسی که گوسفندان خود را در شب می دوشد تا صدای دوشیدنش شنیده نشود اطلاق شده، پس هر گاه در این معنی باشد و به این تعبیر شناخته شود می گویند: رضع فلان- مثل- لؤم: فرومایه شد.

راضعتین: دندانهای ثنایا، زیرا کودک در شیر خوردن برای گرفتن و فشار دادن پستان مادر از آنها کمک می گیرد.

خدای تعالی گوید: (وَ الْوالِداتُ يُرْضِعْنَ أَوْلادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كامِلَيْنِ لِمَنْ أَرادَ أَنْ يُتِمَّ الرَّضاعَةَ- ۲۳۳/ بقره).

که درست سنگرهای فرهنگی و عملی و جنگی و اقتصادی رای برای پیشبرد اهداف مستضعفین خدا پرست یاد آوری می کند تا بی خبری و غفلت و غرق شدن در رفاه و تفریح آنها رای از رسالت جهانیشان باز ندارد بهمین جهت است که قرآن کلماتش، آیاتش سوره ها و تمام محتوایش آئین نجات بخش و جاودانه است، گویی که تمام ابعاد زمانی و مکانی انسانهای وارسته و مؤمن رای در نظر گرفته است.

و یکی از اصطلاحات تاریخی کشورهای اسلامی واژه رصد خانه بوده که در دوران بربریت اروپا مسلمانان، عالی ترین رصدخانه ها و عملی ترین روشها رای در اثر داشتن دانشمندان بی نظیری مانند خواجه نصیر الدّین طوسی (رصدخانه مراغه) و ابو ریحان بیرونی داشته اند تا جائی که مغولهای خونخوار رای در توجّه به جنبه های علمی، به تسلیم و اسلام وا داشتند.

(فَإِنْ أَرْضَعْنَ لَكُمْ فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ- ۶/ طلاق) فلان أخو فلان من الرّضاعه: برادر شیری و رضاعی که از یک پستان شیر خورده اند هر چند که از پدر و مادر دیگری باشند.

پیامبر صلّی اللّه علیه و آله فرمود: «یحرم من الرّضاع ما یحرم من النّسب» «۱» خدای تعالی فرماید: (وَ إِنْ أَرَدْتُمْ أَنْ تَسْتَرْضِعُوا أَوْلادَكُمْ- ۲۳۳/ بقره).

یعنی: اگر خواستید فرزندانتان را زنان دیگر در مقابل پرداخت وجه شیر دهند مزدی که قرار گذارده اید به شایستگی بدهید که گناهی بر شما نیست از خدا پروا کنید و بدانید که به کارهاتان بینا و آگاه است.

(رضی) [رضی:

می گویند- رضی، یرضی، رضا: (خشنود شد) که اسم آن- مرضیّ و مرضوّ- است.

رضا العبد عن اللّه: بنده از اجرای قضاء و حکم خدا اکراه ندارد و به آن خشنود است.

رضا اللّه عن العبد: یعنی خشنودی خدا از بنده، در این است که می بیند امرش را بکار می برد، امر به معروف می کند و از نهی و نهی می کند و باز می دارد، خدای تعالی گوید:

(رَضِیَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَ رَضُوا عَنْهُ ۱۱۹/ مائده) و (لَقَدْ رَضِیَ اللَّهُ عَنِ الْمُؤْمِنِینَ ۱۸/ فتح) (وَ رَضِیتُ لَكُمُ الْإِسْلامَ دِیناً ۳/ مائده) (أَ رَضِیتُمْ بِالْحَیاهِ الدُّنْیا مِنَ الْآخِرَهِ ۳۸/ توبه) و

---

(۱) هر چه رای که از هم نسب بودن در میان برادران و خواهران حرام است حکم آن در میان برادران و خواهران رضاعی و همشیر نیز حرام است. این حدیث پیامبر صلّی اللّه علیه و آله عظمت و ارزشمندی نقش مادران شیر ده و نیز اثر عامل شیر و تأثیر نهادن آن در همسان نمودن جسم و روح کودک رای نشان می دهد که در امور روانشناسی و تربیت و رشد کودک بایستی مسئله ای قابل توجّه باشد. [...]

(يُرْضُونَكُمْ بِأَفْواهِهِمْ وَ تَأْبى قُلُوبُهُمْ ۸/ توبه) يعنى: چگونه مشركين عهد و پيمان نگه مى دارند و حال اينكه اگر بر شما پيروز شوند هيچ چيز را رعايت نمى كنند با دهانشان و شعارشان و الفاظ فريبنده شان ديگران را خشنود مى كنند در حاليكه دلهاشان از آن سخنان ابا دارند زيرا بيشترشان فاسق و عصيانگرند).

خداى عزّ و جلّ گويد: (لا يَحْزَنَّ وَ يَرْضَيْنَ بِما آتَيْتَهُنَّ كُلُّهُنَّ- ۵۱/ احزاب).

(يعنى: البتّه نبايستى محزون شوند بلكه از رفتارى كه با همگى شان مى كنى خشنود باشند).

(رضوان:) خشنودى زياد، و چون بزرگترين رضا، خشنودى خداى تعالى است واژه رضوان- در قرآن به هر چه كه از اوست اختصاص يافته است.

خداى تعالى گويد: (وَ رَهْبانِيَّةً ابْتَدَعُوها ما كَتَبْناها عَلَيْهِمْ إِلَّا ابْتِغاءَ رِضْوانِ اللَّهِ «۱»- ۲۷/ حديد) و (يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنَ اللَّهِ وَ رِضْواناً- ۲۹/ فتح) و (يُبَشِّرُهُمْ رَبُّهُمْ بِرَحْمَةٍ مِنْهُ وَ رِضْوانٍ- ۲۱/ توبه) و (إِذا تَراضَوْا بَيْنَهُمْ بِالْمَعْرُوفِ- ۲۳۲/ بقره) يعنى: هر كدام از آنها رضايت دوستش را ظاهر كرد و او را با نكوكارى خشنود نمود.

(رطب) [رطب:

الرّطب: تر و رطوبت، نقطه مقابل- يابس: خشكى.

---

(۱) اين آيه بعد از آيه اى است كه يكى از علل ارسال پيامبران و كتاب و ميزان را اشاره مى كند و اجراى قسط و تعادل ثروت و ايجاد عدل در ميان انسانهاست، سپس به شدّت خشونتى را كه از بكار بردن فلزّات بخصوص آهن حاصل مى شود و منافع سرشارى براى انسانها دارد بحث مى كند تا معلوم شود كداميك از انسانها با سود و زيان آهن دين خداى را در آينده و پيامبر صلّى اللّه عليه و آله او را كه نديده اند يارى مى كنند و او توانا و نيرومند است. مى گويد بعد از نوح و ابراهيم كه در تبار و پيروانشان بسيارى هدايت يافته و بعضى عصيانگر شده اند پيامبران بسيارى آمدند تا اينكه عيسى عليه السّلام را با انجيل مبعوث كرديم و در دل كسانى كه پيرو او بودند رأفت و رحمت نهاديم امّا آنها رهبانيت را كه ما بر آنها مقرّر نكرده بوديم بدعت نهادند گرچه كارشان جز براى رضاى خدا نبود امّا چنانكه شايسته است آن را رعايت نكردند، و مؤمنينشان را پاداش داديم و بسيارى از آنها عصيان ورزيدند.

خدای تعالی گوید: (وَ لا رَطْبٍ وَ لا یابِسٍ إِلَّا فِی کِتابٍ مُبِینٍ- ۵۹/ انعام).

رطب: مخصوص خرمای تازه و نرم است، خدای تعالی گوید: (وَ هُزِّی إِلَیْکِ بِجِذْعِ النَّخْلَهِ تُساقِطْ عَلَیْکِ رُطَباً جَنِیًّا- ۲۵/ مریم).

یعنی: (شاخه نخل را حرکت بده تا خرمای تازه بر تو فرو ریزد).

ارطب النّخل- مثل- اتمر و اجنی- است (خرمای رسیده، و چیده شده).

رطبت الفرس و رطّبته: اسب را خرما خوراندم.

رطب الفرس: آن اسب خرما خورد.

رطب الرّجل رطبا: وقتی است که کسی سخن درست و نادرست می گوید که تشبیهی است به خوردن خرمای خشک و تر.

رطیب: عبارتست از نرمی.

(رعب) [رعب:

الرّعب: بریده شدن از بسیاری ترس و خوف در دل.

فعلش، رعبته، فرعب، رعبا و هو رعب- یعنی به سختی ترساندش و ترسید.

ترعابه: مرد بسیار ترسو و گریزان و جدا شده، خدای تعالی گوید:

(وَ قَذَفَ فِی قُلُوبِهِمُ الرُّعْبَ- ۲۶/ احزاب) و (سَنُلْقِی فِی قُلُوبِ الَّذِینَ کَفَرُوا الرُّعْبَ- ۱۵۱/ آل عمران) (وَ لَمُلِئْتَ مِنْهُمْ رُعْباً- ۱۸/ کهف).

و به تصوّر رسیدن ترس در سراسر وجود و پر شدن از خوف، گفته می شود:

رعبت الحوض: حوض را پر کردم.

و- سیل راعب: سیلی که درّه را پر می کند و به اعتبار معنی قطع و بریدن بوسیله ترس می گویند:

رعبت السّنام: کوهان شتر را بریدم.

جاریه رعبوبه: دوشیزه فربه و بالا بلند، جمع آن- رعابیب- است.

(رعد) [رعد]:

الرّعد: غرّش و صدای ابرها.

روایت شده- رعد «۱»- فرشته ای است که ابرها را می راند.

می گویند: رعدت السّماء و برقت و ارعدت و أبرقت- و نیز رعد و برق کنایه از ترساندن است.

صلف تحت راعده: لاف و گزافی در لوای سر و صدای زیاد و در باره کسی بکار می رود که می گوید و تحقیق نمی کند.

رعدید: ترسوی لرزان و مضطرب.

ارعدت فرائصه خوفا: بند بندش از ترس می لرزید.

(رعی) [رعی:

الرّعی: در اصل نگهداشتن حیوان است یا با غذایی که جانش را حفظ کند یا با دور کردن دشمن از او.

می گویند: رعیته: حفظش کردم.

أرعیته: گذاشتم تا بچرد و چراندمش.

الرّعی: علف و خوراک حیوان.

مرعی: چراگاه.

خدای تعالی گوید: (کُلُوا وَ ارْعَوْا أَنْعامَکُمْ- ۵۴/ طه).

---

(۱) بدیهی است سراسر جهان، پهنه کارگزاران الهی است که مجریان نوامیس و قوانین خلل ناپذیر آفرینش اند و تمام عرصه گیتی حتّی به اندازه یک اتم خالی از این حقیقت نیست و به گفته آن دانشمند علوم تجربی: در عالم خلاء وجود ندارد. بنابراین فرشتگان همان کارگزاران الهی اند هر چند که از دیده محدود و ناقص ما پوشیده باشند چنانکه در جو زمین و هر متر مکعّب از هوا شاید میلیونها موجود جاندار وجود دارد که جز با چشم مسلّح دیده نمی شوند، دیدن کارگزاران الهی نیز با دید دل دریافته می شوند و باور داشتن بوجود آنها همان ایمان به غیب است یعنی ایمان به حقایقی که توان دید محدود ما یارای دیدن آنها را نداشته باشد، مثل روح که مورد قبول تمام علماء الهی و غیر الهی است- و از آثار آن شناخته می شود.

(أَخْرَجَ مِنْها ماءَها وَ مَرْعاها- ۳۱/ نازعات) و (وَ الَّذِی أَخْرَجَ الْمَرْعی ۴/ اعلی).

رعی و رعاء: در باره حفظ و نگهداری و سیاست و کشورداری است.

خدای تعالی گوید: (فَما رَعَوْها حَقَّ رِعایَتِها- ۲۷/ حدید) یعنی حقّ حفاظت و سرپرستی بجای نیاوردند.

راعی: هر سیاستمدار و سرپرستی یا برای نفس خویش یا برای دیگران.

روایت شده که: «کلّکم راع و کلّکم مسئول عن رعیّته «۱»» شاعر گوید: و لا المرعیّ ه فی الاقوام کالرّاعی

---

(۱) حدیث هماره جاویدان پیامبر اسلام که تفسیر آیات متعدّدی از قرآن است یکی از بزرگترین مزایا و ضمانت اجرایی انسانی و همگانی مکتب اسلام است زیرا اسلام بر خلاف سایر مکاتب و ادیان که برای پیاده کردن عدل و قسط و قانون فقط یک ضمانت اجرائی آن هم قدرت دیکتاتوری و خشونت قانونی دارند بر عکس در اسلام سه ضمانت اجرا یا سه رکن اساسی در حکومت اسلامی هست:

اوّل- ایجاد ایمان و رشد تربیت فطری و وجدانی انسانها با مبانی:

۱- گسترش علم و دانش.

۲- توجّه و اهتمام به امر ازدواج و تربیت کودک از شیرخوارگی تا رشد، و والایش او.

۳- تقویت روحیه برادری در میان پیروان خویش.

۴- ایجاد روحیه نیک اندیشی و حسن نظر به جهان و جامعه انسانی با ایجاد ایمان به جهان پس از مرگ و هنگامه داوری در پیشگاه اللّه.

۵- تقویت روحیه حمایت از مستضعفین از هر رنگ و نژاد.

۶- تشویق به مسابقات در نیکی ها و تعاون و همیاری که بر این اساس گرامی ترین انسانها را علماء- شهداء و پرهیزکاران می داند و این اصول را وظیفه حتمی فرد و دولت می شمارد.

دوّم- ضمانت اجرایی مکتب اسلام که سایر مکتب ها فاقد آن هستند نظارت همگانی و دادن مسئولیّت به عموم افراد در کار یکدیگر است، در کار حکومت نظارت در اجرای کار قانونی با گزینش انسانهای عالم و پرهیزکاری که بدون هوی و هوس و بدون روحیه عوامفریبی؟؟؟؟ گردد، بدون حب دنیا و جاه طلبی، امّا با داشتن روحیّه ایثار، شجاعت و فداکاری باشند انجام می دهد زیرا قرآن می گوید: (کُنْتُمْ خَیْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَ تَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْکَرِ- ۱۰۴/ آل عمران) اینطور

نیست که مثل کشورهای غربی و شرقی و جهان کنونی عدّه ای را بنام نماینده برگزینند و دیگر به دنبال کار خود بروند و سپس چنانکه در جهان معاصر خویش می بینیم در همه سیستم ها فقط یک نفر و یک جوّ و گروه حاکم است ولی در اسلام اکثریّت واقعی حاکم است چنانکه در زمان حاضر و حکومت اسلامی می بینیم که همه جا خود مردم دخالت دارند امّا اقلیّت های دینی هم با حقّ نظارت در مسئولیّت، و سرنوشت کشور دخالت دارند و اصولا شور و مشاوره از ارکان عملی حکومت اسلامی در تمام شئون، از کانون خانواده تا خانواده بزرگ یعنی جامعه هست و این اصل

یعنی: (شخصی بی مسئولیّت و بی تفاوت در میان جامعه هرگز همانند فرد مسئول نیست).

جمع راعی- رعاء و رعاه- است.

مراعاه الانسان للامر: مراقبت و نگهداری در کار است که چگونه و چه چیز از آن بدست می آید و به چه چیزی منتهی می شود از این معنی است عبارت:

راعیت النّجوم: (ستارگان را نظاره و مراقبت کردم).

ارعیته سمعی: به حرف او گوش دادم و خود را متوجّه سخنش کردم.

خدای تعالی گوید: (لا تَقُولُوا راعِنا وَ قُولُوا انْظُرْنا «۱»- ۱۰۴/ بقره) ارعنی سمعک: به من گوش دار و متوجّه من باش.

ارع علی کذا- او را باقی نگهدار و به او مهربانی کن (که با حرف (علی) متعدّی شده است) و حقیقتش، یعنی او را با علم و اطّلاع رعایت و مهربانی کن.

مقدّس در فرهنگ و قاموس غرب و شرق سابقه ندارد و در قرن ۱۹ و ۲۰ از اسلام گرفته اند (زبان های مختلف را مطالعه کنید، تا حقیقت روشن شود).

و لذا پیامبر صلّی اللّه علیه و آله در حدیث فوق فرمود: همه شما سرپرستید و مسئول و همه در سرنوشت جامعه شریک و بالاخره:

سوّمین: ضمانت اجرا حفظ و حرمت اجرای قانون الهی است که اساس قوانین اجتماعی جامعه مسلمین است و تا آنجا مقدّس است که از قدیمترین ایّام، مسلمین به قرآن سوگند می خورند و بعدها اروپائیان همین سوگند خوردن را هم از مسلمین گرفته اند چون در اسلام قرآن و سنّت پیامبر خدا صلّی اللّه علیه و آله از وحی جدا نیست و احترامش بر عهده همه است و لذا پیروی از قانون را همانند سایر واجبات می دانند.

(۱) راعنا- در اصل لغت یعنی ما را ملاحظه کن و صبر کن زیرا پیامبر همین که آیات را تلاوت می فرمود یهودیان این عبارت را که در عبرانی به معنی- سب و سخریه- است بکار می بردند و خداوند آنها را از گفتن آن نهی نمود که به جای آن- انظرنا- بگویند.

لذا فرمود: (یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لا تَقُولُوا راعِنا وَ قُولُوا انْظُرْنا- ۱۰۴/ بقره) چون واژه- راعنا- از کلمات متشابه و دارای ایهام و دو معنی مختلف بود مؤمنین آن را در معنی اصلی آن یعنی صبر کن تا بنویسیم، و حفظ کنیم بکار می بردند امّا مورد سوء استفاده دیگران قرار گرفت و لذا نهی شد.

ابن سیده می گوید: به نظر من در زبان یهود این واژه- راعنا- است که به همین صیغه است و معنی سست بودن و احمق را دارد.

ص: ۸۵

(رعن) [رعن:

خدای تعالی گوید: (لا تَقُولُوا راعِنا- ۱۰۴/ بقره) و (وَ راعِنا لَيًّا بِأَلْسِنَتِهِمْ وَ طَعْناً فِي الدِّينِ- ۴۶/ نساء).

سخنی بود که بطور نیشخند به پیامبر صلّی اللّه علیه و آله می گفتند و قصدشان سست کردن و فریب بود که بطور ایهام می خواستند بگویند که ما می گوئیم ما را ملاحظه کن.

از واژه- رعن الرّجل یرعن رعنا- که اسمش- رعن و ارعن و امرأه رعناء است:

احمق و گول شد، یعنی مرد و زن احمقی هستند، علّت نامیدن به این صفت به خاطر کژی و انحراف از عقل است که تشبیهی به- رعن- یعنی ستیغ کوه است که غالبا متمایل و جلو آمده و غیر مستقیم است.

شاعر گوید:

لو لا ابن عتبه عمرو و الرّجاء له ما کانت البصره الرّعناء لی وطنا «۱»

که وصف بصره با واژه- رعناء «۲»- یا به نسبت معیشت و شادمانی در آنجا است و یا نسبت به قریه و روستا سنجیده شده و تشبیهی است از بصره به زن رعناء و یا به خاطر دگرگونی و تغییرات هوای آنجا.

---

(۱) شعر از فرزدق است که در مآخذ دیگر چنین است:

لو لا ابو مالک المرجو نائله ما کانت البصره الرّعناء لی وطنا

یعنی: اگر امیدواری به بخشش ابو مالک یا ابن عتبه نبود این شهر بصره که هوایش و موقعیّتش متغیّر و غیر طبیعی است وطن من نمی بود.

(۲) واژه- رعناء- در ادبیّات فارسی بیشتر با عبارات- رعنا قد- و یا- گل رعنا- در معانی زیبا و متکبّر و خرامان و چالاک و لطیف بکار رفته است و آوای حروف و ادای کلمه هم همین معانی را تداعی می کند ولی در زبان عرب این واژه با همزه آخر یعنی (رعناء) در معنی گول و سست و احمق و پیش آمده و عظیم و فربه و متمایل به سقوط بکار می رود که البتّه از یک جهت و از یک نظر معانی فارسی و عربی آن به هم نزدیک می نماید و آن هم بی اعتنائی در آن معانی است چه در زیبائی که در معرض تلف و تباهی است و چه در معنی قلّه کوه و عظیم و فربه که توهّم افتادن و تلف شدن در آن نیز وجود دارد. گویی که در هر دو معنی سکونت و آرامش متصوّر نیست بلکه انحراف متصوّر است.

(رغب) [رغب:

اصل رغبت فراخی و گنجایش در چیزی است.

رغب الشّی ء: آن چیز وسیع و گسترده شد.

حوض رغیب: آبگیر و حوض بزرگ.

فلان رغیب الجوف: او فراخ بطن است.

فرس رغیب العدو: اسبی که با گامهای فراخ و بلند می دود.

الرّغبه و الرّغب و الرّغبی: وسعت و توانایی در اراده و خواست.

خدای تعالی گوید: (وَ یَدْعُونَنا رَغَباً وَ رَهَباً «۱»- ۹۰/ انبیاء).

زمانی که گفته شود- رغب فیه و رغب الیه: علاقه و تمایل شدید را در آن اقتضاء میکند.

خدای تعالی گوید: (إِنَّا إِلَی اللَّهِ راغِبُونَ- ۹۵/ توبه).

ولی اگر گفته شود- رغب عنه- دوری و بی میلی نسبت به چیزی را می رساند، مثل آیه:

(وَ مَنْ یَرْغَبُ عَنْ مِلَّهِ إِبْراهِیمَ- ۱۳۰/ بقره)

---

(۱) قسمتی از آیه ای است در باره زکریّای پیامبر صلّی اللّه علیه و آله که می گوید (و زَکَرِیَّا إِذْ نادی رَبَّهُ رَبِّ لا تَذَرْنِی فَرْداً ... ۸۹/ انبیاء) یعنی: زکریّا را یادآوری کن زمانی که پروردگار خویش را ندا کرد و گفت پروردگارم مرا بی فرزند و تنها مگذار که تو از همه بازماندگان بهتری اجابتش کردیم و یحیی را به او دادیم و همسرش را شایسته گردانیدیم زیرا زکریّا و همسرش (کانُوا یُسارِعُونَ فِی الْخَیْراتِ وَ یَدْعُونَنا رَغَباً وَ رَهَباً وَ کانُوا لَنا خاشِعِینَ- ۹۰/ انبیاء).

گویی که خداوند می خواهد انسانها را آگاهی دهد به اینکه علّت اجابت و خواست و آرزوی زکریّا و همسرش این بود که همواره به کارهای نیکو می شتافتند و در همان حال مغرور نبود و باز هم با شتاب در نیکی ها خدای را با بیم و امید می خواندند و از او با کمال خشوع و ادب و متانت تقاضا می نمودند تمام آیات و کلمات و سوره های قرآن این چنین درسی آموزنده و اجتماعی و تربیتی برای انسانهاست تا نپندارند که فرجام و پاداش و هدایت مبتنی بر زمینه های قبلی نیستند و یا اینکه در پیشگاه کردگار همچون جامعه پر تبعیض بشر رابطه جای ضابطه است بلکه بر عکس در پهنه گیتی و آفرینش الهی هر چیز با مقدّمه قبلی و با اختیار و گزینش و قدم نهادن، در نیکی هاست.

(و کسی که از کیش و شریعت ابراهیم رو گرداند کسی نیست مگر آنکه نفس خود به جهالت و نادانی متمایل کرده باشد).

و آیه (أَ راغِبٌ أَنْتَ عَنْ آلِهَتِی- ۴۶/ مریم) (آیا از- آلهه- و مورد پرستش من روی گردان هستی).

و- الرّغیبه: بخشش بسیار، نامیدن بخشش فراوان به- رغیبه یا از جهت پسندیدگی و تمایل و رغبتی است که در این واژه وجود دارد و در آن صورت از- رغبه- مشتق شده است و یا به خاطر فراوانی و فراخی آن بخشش است که از معنی اصل لغت یعنی وسعت مشتقّ شده است.

شاعر گوید: یعطی الرغائب من یشاء و یمنع (با فراوانی و فراخی به هر که می خواهد می بخشد و منع می کند).

(رغد) [رغد]:

«۱» عیش رغد و رغید: زندگی پاکیزه و فراخ.

خدای تعالی گوید: (وَ کُلا مِنْها رَغَداً- ۳۵/ بقره) و (یَأْتِیها رِزْقُها رَغَداً مِنْ کُلِّ مَکانٍ- ۱۱۲/ نحل).

ارغد القوم: آن مردم به زندگی پر نعمت و وسیعی رسیدند.

ارغد ماشیته: ستورانش را رها کرد و به آسانی آنها را چرانید.

أرغد- دو وجه دارد: ۱- از باب جدب و اجدب: خشکسالی شد (به صورت لازم) ۲- از باب- دخل و ادخل- داخل کردن فراخی معیشت و فراوانی رزق در زندگی

---

(۱) ابن فارس می نویسد: «الرّاء و الغین و الدّال» یعنی: رغد دو اصل است یکی به معنی زندگی پاکیزه و دیگری بر خلاف آن یعنی- مرغاد- که همان ضعف و سستی و ناتوانی جسمی است- و مرغاد کسی است که نظر و رأی درستی ندارد و نمی داند چه بگوید. (مقائیس اللّغه ۲/ ۴۱۷).

و نیز مرغاد- یعنی کسی که خشمگین شده و رنگش تغییر کرده و از شدّت خشم پاسخت نمی دهد و یا بیماری او را ناتوان ساخته و نیز- مرغاد- مرد برخاسته از خواب و کسل. (لس ۳/ ۱۸۱- تهذیب اللّغه ۸/ ۱۷).

دیگری (به صورت متعدّی) المرغاد من اللّبن: شیر آمیخته با آرد که دلالت بر کثرت و فراوانی و فراخی معیشت دارد.

(رغم) [رغم:

الرّغام: خاک نرم.

رغم انف فلان رغما: به خاک افتاد (یعنی بینی او به خاک مالیده شد).

ارغمه غیره: دیگری او را به خاک انداخت و از این معنی به خشم و سخط نیز تعبیر شده است.

شاعر گوید:

اذا رغمت تلک الأنوف لم ارضها و لم اطلب العتبی و لکن أزیدها

(معنی این بیت در ذیل واژه انف- قبلا آمده و در آنجا به جای- رغمت- غضبت- ذکر شده که هر دو به یک معنی است).

نقطه مقابل اسخاط و ارغام یعنی به خشم آوردن- ارضاء- یعنی خشنود کردن و بخشیدن چیزی است که دلالت بر ایجاد خشم داشته و لذا گفته می شود:

ارغم اللّه انفه و ارغمه: خدا او را به سخط آورد و بینیش را به خاک مالید.

راغمه: خشمگینش کرد و به خاکش مالید و در باره دو نفر، به این معنی است که هر یک بکوشد دیگری را بکوبد و به خاک بمالد و سپس از این معنی مصدر- مراغمه- در باره نزاع و کشمکش طرفین استعاره شده است.

خدای تعالی گوید: (یَجِدْ فِی الْأَرْضِ (مُراغَماً) کَثِیراً «۱» ۱۰۰/ نساء)

---

(۱) آیات قبل از آن هم مربوط به هجرت است که زنان و مردان و کودکان مستضعف را از آن مستثنی می کند زیرا چاره ای دیگر از ماندن در مسکن خویش ندارند و راهی دیگر نیافته اند سپس آیه فوق است که می گوید کسی که در راه خدا هجرت کند ناگزیر در پهنه زمین از همان راه و روشهای ناروائی که باعث مهاجرتش شده بود در همه جا خواهد دید و خشمگین خواهد شد امّا فراخی زمین خدا و راه سلامت هم فراوان می بیند. پس در مقابل روشهای غیر دینی ذلّت بار که مردم را به خاک و خواری و مذلّت می کشاند و

یعنی: روشها و مذاهبی در زمین می یابید که مردمان آنها را دنبال می کنند و لذا هر گاه منکری و ناروائی ببینند از دیدن آن ناگزیر خشمگین می شوند چنانکه می گویی- رغمت الیه: بر او خشمگین شدم.

(رف) [رف:

رفیف الشّجر: گستردگی و پخش شدن شاخه های درخت.

رفّ الطّیر: پرنده ها بالهایشان را باز کردند. (طیر جمع طائر است و گاهی در معنی مفرد هم هست).

رفّ الطّائر یرفّ و رفّ فرخه یرفّه: در وقتی است که پرنده با مهربانی برای جوجه هایش بال می گسترد.

واژه- الرّف- برای هر سرپرستی و رئوفی استعاره شده است.

می گویند: ما لفلان حافّ و لا رافّ: چیزی که او را پیرایش کند یا آرایش دهد ندارد یعنی نه مال زایل شدنی دارد و نه چیزی که او را بسنده، و احاطه کند، گفته می شود:

من حفّنا او رفّنا فلیقتصد «۱».

الرّفرف: برگهای گسترده و پراکنده، خدای تعالی گوید: (عَلی رَفْرَفٍ خُضْرٍ- ۷۶/

همچنین در برابر دیدن مردمانی که یا ستمگرند و یا ستم پذیر راههای وسیع دیگری که او را به خدا متوجّه می کند و می رساند نیز می یابد.

یافتن چنین راههایی همان است که خود خواسته زیرا می گوید: (وَ مَنْ یَخْرُجْ مِنْ بَیْتِهِ مُهاجِراً إِلَی اللَّهِ وَ رَسُولِهِ ثُمَّ یُدْرِکْهُ الْمَوْتُ فَقَدْ وَقَعَ أَجْرُهُ عَلَی اللَّهِ وَ کانَ اللَّهُ غَفُوراً رَحِیماً- ۱۰۰/ نساء) کسی که هجرتش صرفا به سوی خدا، و پیامبرش باشد و او را مرگ دریابد پاداش او با خداوند است او آمرزنده، و بخشایش گر است.

رغم انفی لامر اللّه: مطیع امر خدایم، خلیل بن احمد گوید: الرّغم کاری است که انسان با کراهت انجام می دهد.

علی رغمه: بر خلاف پسند او و بر خلاف میل مخالف او. در لغت نامه ها- مراغم- یعنی جای فراخ و پر اضطراب، راه و روش و گریزگاه- جای هجرت و سیر در زمین.

(۱) حفّنا- از حفّ المراه است: آن زن موی صورتش را چید.

رفّنا- هم از- رف الغزال ثمر الاراک: آهو میوه درخت اراک را خورد گرفته شده.

معنی ضرب المثل فوق این است که می گوید: کسی که در باره ما مبالغه می کند یا ما را خوب جلوه می دهد بایستی میانه رو باشد.

ص: ۹۰

الرّحمن) که نوعی از جامه سبز شبیه به باغ سبز است گفته اند- رفرف- گوشه ای از خیمه و چادر است که بدون میخ و طناب بر زمین قرار گرفته.

از- حسن- نقل شده است که گفته است- رفرف- همان بهشتی، و بالش است.

(رفت) [رفت:

رفت الشیی ء ارفته رفتا: خاک و خاشاکش کردم.

رفات و فتات: کاه ریزه های خرد شده و پراکنده شده و مانند آن. خدای تعالی گوید: (وَ قالُوا أَ إِذا کُنَّا عِظاماً وَ رُفاتاً- ۴۹/ اسراء)- به طور استعاره- رفات- ریسمان پاره پاره شده است.

(رفث) [رفث:

الرّفث: سخنی است که ذکرش متضمّن آغاز- مغازله- در باره آمیزش و تمتّع از همسری است طوری که آشکارا و با صراحت گفتن آن زشت و شرم انگیز است و به طور کنایه در باره مزاوجت و همبستری با همسران بکار می رود، در آیه: (أُحِلَّ لَکُمْ لَیْلَهَ الصِّیامِ الرَّفَثُ إِلی نِسائِکُمْ- ۱۸۷/ بقره)

ابو عبید می گوید: یعنی حقگو باشد و گفته اند- من حفّنا- یعنی کسی که با ما مهربانی و یاری می کند و- رفّنا- کسی که بر ما احاطه دارد و این اصطلاح از زنی است که قومی او رای دوست داشتند اتّفاقا روزی بر شتر مرغ بزرگی می گذرد که به صمغ غلیظ درختی چسبیده بود جامه اش رای بر سر او می اندازد و او رای به درخت می بندد سپس به سوی آن مردم می رود تا بیایند و شتر مرغ رای برایش بگیرند و به آنها می گوید:

من کان یحفنا او یرفنا فلیترک: کسی از آنها به کمکش نمی رود و همین که خود برمی گردد می بیند شتر مرغ با جامه گریخته.

این ضرب المثل رای برای کسی می زنند که مهربانی و کار آسان فریبش دهد و به نامطمئن اعتماد کند (مجمع الامثال ۲/ ۳۲۰- اساس البلاغه ۱۷۱).

ازهری از قول ابو علی می نویسد: یحفنا و یرفنا- کسی که ما رای طواف می کند و تزیین می نماید (تهذیب ۱۵/ ۱۷۰) ابن درید می گوید: رفّ یعنی بوسید و در حدیثی از پیامبر آمده است که «انّی لارفها و انا صائم» یعنی در حال روزه زن رای نمی بوسم. الرّف- یعنی گله بزرگ شتر، رففت الرّجل- به او نیکی کردم و از امثال معروف- من حفنا اورفنا فلیتزل است و- رف- هم در اتاقها معروف است (جمهره اللّغه ۱/ ۸۵- ۳/ ۱۴۹).

جایز بودن آمیزش و تمتّع از همسران در شب های صیام، توجّه و هشداری است بر تمتّع خواستن از آنها و مکالمه و مغازله با ایشان در آن امر.

این واژه با حرف (الی) متعدّی شده است که دربرگیرنده و شامل همان معنی باشد یعنی (تمتّع) ولی در آیه: (فَلا رَفَثَ وَ لا فُسُوقَ- ۱۹۷/ بقره).

تمام آیه چنین است: (فَمَنْ فَرَضَ فِیهِنَّ الْحَجَّ فَلا رَفَثَ وَ لا فُسُوقَ وَ لا جِدالَ فِی الْحَجِّ- ۱۹۷/ بقره).

یعنی: هر که در ماههای حجّ ملتزم آن شود آمیزش و تمتّع از زنان، و زشتکاری و مجادله و ستیز در حجّ نیست) نهی نمودن و امر به خودداری از- رفث- احتمال دارد که نهی از تمتّع و مقاربت با آنان باشد یا اینکه نهی از سخن گفتن و مغازله برای تمتّع آنان زیرا این امور هم به گونه ای سوق دهنده به آن عمل است ولی معنی اوّل یعنی نهی از تمتّع و آمیزش صحیح تر است برای اینکه از ابن عبّاس روایت شده است که در حال احرام و طواف شعر زیر را سروده است:

فهنّ یمشین بنا همیسا ان تصدق الطّیرننک لمیسا «۱»

فعلش- رفث- ارفث- فرفث- یعنی انجام داد و عمل کرد.

---

(۱) در اکثر تفاسیر و لغت نامه ها این روایت و شعر فوق از ابن عبّاس نقل شده که در حالت محرم بودن در باره زنان سخنانی که به هنگام آمیزش و نکاح از سر شوخی گفته می شود بیان کرده و می گفت آنها به آرامی بر ما می گذرند اگر آن کارها مهر و صداقشان باشد برخوردمان همان تمتّع است و ما از ملامست آنها بهره مند می شویم.

سپس باو می گویند آیا در حالت احرام از این قبیل سخنان می گوئی؟ پاسخ می دهد که- رفث- آمیزش و مخاطب ساختن در آن سخنان مستقیما با زبان است پس رفثی که خداوند نهی فرموده است نکاح و تمتّع از آنها است ولی اگر مغازله و سخنانی از آن قبیل گفته می شود که زنی نشنود در حکم آیه داخل نیست و شامل آن نمی شود (یعنی من پیش خود چنان می گفتم).

ازهری می نویسد: رفث یعنی آمیزش و تمتّع و اصلش سخن زشت و آشکار و صریح است.

زجاج می گوید: این واژه جامع تمام خواست های مرد از اهل و همسر خویش است و در باره آیه (فَلا رَفَثَ وَ لا فُسُوقَ- ۱۹۷/ بقره) می گوید همبستری و سخنانی که اسباب و مقدّمه آن عمل شود بایستی در حج [...]

ارفث: ازدواج کرد و تمتّع برگرفت که معانی هر دو فعل متلازم و در یکدیگر داخل شده و لذا هر یک به جای دیگری بکار می رود.

(رفد) [رفد]:

الرّفد: یاری کردن و بخشش نمودن، رفد- مصدر است و- مرفد چیزی است که طعام مهمانی در آن گذاشته می شود و لذا به- قدح- تفسیر رفدته: یاریش نمودم و طعامش دادم.

خدای تعالی گوید: (بِئْسَ الرِّفْدُ الْمَرْفُودُ- ۹۹/ هود) (دوزخ بد جای ورود و پذیرائی است).

ارفدته: بخششی برایش قرار دادم که به تدریج دریافت کند.

نباشد (تهذیب- ۱۵/ ۷۷).

شیخ طریحی که با راغب رحمه اللّه هم نظر است می نویسد: و الا صح انّه الجماع: قبل از اسلام در شبهای صیام خوردن و نوشیدن و تمتّع از همسران تا خوابشان نمی برد یعنی قبل از خواب مباح بوده ولی هر گاه به خواب می رفتند بر آنان حرام می شد.

سپس آیه (فَالْآنَ بَاشِرُوهُنَّ- ۱۸۷/ بقره) آن مشکل را برطرف نمود که پیش از سحر یا قبل از خواب و بعد از خواب آن شرط برداشته شد (مجمع البحرین- ۲/ ۲۵۵).

در معجم الفاظ نوشته شده: الرّفث در آیه یعنی الفحش فی القول (۱/ ۵۰۹).

زمخشری می نویسد: رفث فی کلامه: چیزی است که در باره امر نکاح است و بایستی به کنایه بیان شود و بر سه معنی است:

۱- تمتّع ۲- سخن گفتن با مغازله.

۳- اشاره با چشم. (اساس البلاغه- ۱۶۹) ابن منظور از قول ثعلب می گوید: در حجّ چیدن ناخن و ستردن مو زیر بغل و زهار که محلّ پلیدی است اگر انجام شود رفث نیست بلکه الرّفث: التّعرض بالنّکاح که کنایه از نکاح و تمتّع است.

دیگری گفته است- الرّفث- کلمه جامع و فراگیری است که همه خواست های مرد از همسر را در برمی گیرد (لس ۲/ ۱۵۲) الرّفث: النّکاح و در آیه: (أُحِلَّ لَکُمْ لَیْلَهَ الصِّیامِ الرَّفَثُ- ۱۸۷/ بقره) مراد- تمتّع- است (مصباح ۱/ ۲۸۱).

الرّفث: سخنانی است که از اظهارش شرم کنند و آزرم نمایند و اصلش نکاح است و چیزی است که صراحتش نیکو نیست و شایسته است کنایه از قول و عمل باشد (مقائیس اللّغه/ ابن فارس ۲/ ۴۲۱).

پس- رفده- و ارفده- مثل- سقاه و اسقاه- است (یعنی آب دادن و آب خوراندن).

رفد فلان فهو مرفد: به طور استعاره در باره کسی که مقامی، و ریاستی به او داده شده بکار می رود.

رفود: شتری که از زیادی شیرش قدح را پر می کند- رفود- در معنی فاعل است و مرافید: شتران و گوسفندانی که پیوسته در تابستان و زمستان شیر می دهند.

شاعر گوید:

فاطعمت العراق و رافدیه فزاریّا احد ید القمیص «۱»

ترافدوا: یکدیگر را یاری کردند.

رفاده: یاری نمودن حجّاج بیت اللّه است که قبیله قریش قبل از اسلام هر کدام سهمی به صورت تعاون می دادند و آن را به افرادی که نیازمند بودند اختصاص داده و آنها را پذیرائی می کردند.

(رفع) [رفع:

(۱) شعر از فرزدق است که در مآخذ دیگر مختلف ذکر شده در- لسان العرب: بعثت الی العراق- و در مقائیس اللّغه و الکامل مبرّد ص ۴۷۹- بعثت علی العراق- در حیوان جاحظ ۵/ ۱۹۷ و ۶/ ۵۱- و معارف ابن قتیبه ص ۹۷۹- و الشّعر و الشّعراء- هم آمده است.

یعنی: به عراق و دو رودخانه دجله و فراتش که میزبان واردین هستند و همه را اطعام می کنند فزاری را فرستاده ای که قطع کننده دست سپید و بی گناه است و تبهکاری خیانت پیشه است.

در حدیثی از پیامبر صلّی اللّه علیه و آله در باره آغاز و آستانه قیامت آمده است که «من اقتراب السّاعه ان یکون الفی ء رفدا» یعنی در آستانه فیامه «فی ء» و خراج که متعلّق به عموم مسلمین است در مورد خودش به کار نمی رود، بلکه به صورت عطاء و بخشش در می آید، و با استحقاق تقسیم نمی شود و به گروه خاصّ تعلّق می گیرد.

رافد- جانشین زمامدار که در غیابش انجام وظیفه می کند.

ابو زید انصاری می گوید: رفدت علی البعیر: وسایل مهمانی را بر شتر نهادم. جوهری می گوید: مرفد- قدح بزرگی است که با محتوایش- مهمانی می کنند. کسانی هم- رفد و مرفد- را همان قدح شیر می داند.

زجاج می گوید: رفدته چیزی است که کمک چیز دیگر قرار دهی و از آن یاری جویی- رفد- هم گروهی از مردم است. (صح- لس مقائیس- النّوادر فی اللّغه).

الرّفع: برداشتن، و گاهی در باره احساس است که آنها را از جایشان برمی داری در آیات: (وَ رَفَعْنا فَوْقَکُمُ الطَّورَ- ۶۳/ بقره) و (اللَّهُ الَّذِی رَفَعَ السَّماواتِ بِغَیْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَها «۱»-

---

(۱) از آیه فوق و عبارت (بغیر عمد ترونها) دانسته می شود، که نیرویی غیر محسوس در برپا داشتن و جریان آسمانها و کرات مؤثّر است که از نوع نیروهای مادّی و محسوس نیست زیرا نفی عامل محسوس، اثبات عامل دیگری است که غیر محسوس است.

در آیه هم می گوید: اللّه کسی است که آسمانها را بغیر از ستونهای بسیار زیادی که شما ببینید و محسوس نیستند بر پا داشته است هر چند که شما در نیابید- ترونها صفت عمد است پس- بغیر عمد مرنیه- یعنی برای آسمانها ستونهایی هست که بدون ستونهای دیدنی است یعنی آسمانها عواملی غیر محسوس و نگهدارنده دارند که کارگزاران آفرینشند.

فخر رازی پس از بحث مفصّلی می گوید: نظری که از همه نیکوتر است، اینکه آسمانها به قدرت خدای تعالی برقرارند و- عمدها هو قدره اللّه تعالی فنتج ان یقال انّه رفع السّماء بغیر عمد ترونهای ای لها عمد فی الحقیقه الا ان تلک العمد هی قدره اللّه تعالی و حفظه و تدبیره و ابقائه ایّاها فی الجوّ العالی و انّهم لا یرون ذلک التّدبیر و لا یعرفون کیفیّه ذلک الامساک.

یعنی: نتیجه اینکه گفته شود آسمانها را در حقیقت با ستونهائی برافراشته هر چند که شما آنها را نبینی و آن قدرت خداوندیست و حفظ و تدبیر او که آنها را در جو با عظمت جهان باقی و بر پا داشته و ایشان، آن تدبیر را نمی بینند و کیفیّت نگهداشتن آن را هم نمی شناسند (تفسیر کبیر- ۱۸/ ۲۲۲) چهار صد سال قبل از نیوتن.

ابو عبد اللّه یاقوت حموی می نویسد: انّ الارض مدوّره کتدویر الکره موضوعه فی جوف الفلک: زمین همچون گویی می چرخد و در وسط فلک قرار گرفته است.

و سپس در باره نیروی نگهدارنده زمین در فضا و اجسام بر روی آن می نویسد: لأنّ الارض بمنزله حجر المغناطیس الّذی یجتذب الحدید و ما فیها الحیوان و غیره بمنزله الحدید.

زمین مثل آهن ربا که آهن را جذب می کند زمین هم نیروی جاذبه دارد و جانداران را همچون آهن به خود جذب می کند.

ابن برده دانشمند گرانقدر مسلمان سیاه پوست در قرن هفتم هجری یعنی ۷۰۰ سال قبل و ۴۰۰ سال قبل از گالیله- کپرنیک- نیوتن، عامل نگهدارنده زمین و کرات را در میان فضا نیروی غیر محسوس و نامرئی که خداوند در طبیعتشان نهاده می داند.

و بعد می گوید: و اجزاء الفلک تجذبها من کلّ وجه فلذلک لا تمیل الی ناحیه من الفلک دون ناحیه لان قوّه الاجزاء متکافئه: همه اجزاء فلک یعنی آسمانها، زمین را از همه طرف جذب می کنند و لذا می بینیم که تمایل به یک سوی ندارد زیرا نیروی جاذبه جهان و آسمانها از همه سوی به طور مساوی بر زمین وارد می شود.

سپس می گویـد: لأنّ فی طبع الفلك ان تجتـذب الارض- زیرا در سـرشت و خلقت آسـمان نیروی جذب کننده نهاده شده که زمین را جذب می کند و می گرداند.

نتیجه اینکه آیه می فرماید: اللّه کسـی است که آسـمانها را با عواملی به غیر از سـتونهایی که شـما آنها را نمی بینید بر پا داشته است و اگر آن عوامل کارگزار آفرینش در کار نبود می گفت: هو الّذی رفع السّموات و

۲/ رعد).

و گاهی واژه- رفع- در ساختن و بنا کردن در وقتی که آن را برپا می داری و می سازی، بکار می رود مثل آیه: (وَ إِذْ یَرْفَعُ إِبْراهِیمُ الْقَواعِدَ مِنَ الْبَیْتِ- ۱۲۷/ بقره).

و گاهی در یادآوری و ذکر زمانی است که آن را فراگیر و جاری می سازی مثل آیه: (وَ رَفَعْنا لَکَ ذِکْرَکَ- ۴/ انشراح).

و زمانی- رفع- در جاه و منزلت است وقتی که ارزشمند، و شرافتمندش می کنی مثل آیات زیر:

(وَ رَفَعْنا بَعْضَهُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجاتٍ- ۳۲/ زخرف) و (نَرْفَعُ دَرَجاتٍ مَنْ نَشاءُ- ۸۳/ انعام) و (رَفِیعُ الدَّرَجاتِ ذُو الْعَرْشِ).

خدای تعالی می گوید: (بَلْ رَفَعَهُ اللَّهُ إِلَیْهِ- ۱۵۸/ نساء) (در باره حضرت عیسی است که می پنداشتند کشته شده) که احتمال برداشتن او به آسمان و یا رفعت دادن از نظر شرافت و بزرگی مقام می باشد.

و آیات: (خافِضَةٌ رافِعَةٌ- ۳/ واقعه) و (وَ إِلَی السَّماءِ کَیْفَ رُفِعَتْ- ۱۸/ غاشیه) که رفعت و بر پا داشتن آسمان، اشاره به دو معنی است:

۱- از جهت بلندی مکان و موقعیّت مادّی.

۲- از جهت ویژگی فضیلت و شرف و مقام آسمان.

و در آیه: (وَ فُرُشٍ مَرْفُوعَةٍ- ۳۴/ واقعه) یعنی شریف و با ارزش. و همچنین آیات: (فِی صُحُفٍ مُکَرَّمَةٍ مَرْفُوعَةٍ مُطَهَّرَةٍ- ۱۴/ عبس) و (فِی بُیُوتٍ أَذِنَ اللَّهُ أَنْ تُرْفَعَ- ۳۶/ نور).

یعنی: خانه هائی که شریف و متعالی اند، مثل آیه: (إِنَّما یُرِیدُ اللَّهُ لِیُذْهِبَ عَنْکُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَیْتِ- ۳۳/ احزاب) است، گفته می شود:

الارض، و دیگر نامی از بغیر عمد ترونها- برده نمی شد. نتیجه علمی دوّم که از آیه فهمیده می شود مسطّح نبودن کرات و آسمانها است، زیرا هر ستونی برای نگهداشتن چیزی بایستی بجایی تکیه داشته باشد تا سطحی و جسمی را از سقوط حفظ کند، آسمانها که فاقد ستون محسوسند بناچار معلّقند و غیر مسطّح چنانکه می بینیم که سقوط نمی کنند. (معجم البلدان ج ۱/ ۱۶ یاقوت حموی).

رفع البعير فی سیره: آن شتر به سختی و سرعت دوید.

رفعته انا: او را بلند کردم و راندم.

مرفوع السّیر: تیزتک و سخت رو. (مرفوع در باره ستوران، نوعی دویدن سریع است که دستها را با سختی بلند می کنند و می دوند- (مصباح و مقائیس).

رفع فلان علی فلان کذا: چیزی که پوشیده بود پخش و پراکنده کرد.

الرّفاعه: چیزی که زنان بر پشت می بندند و بر آمده می شود.

(رق) [رق:

الرّقّه مثل الدّقه:- است ولی- دقّه- در وقتی گفته می شود که مراعات همه جوانب کار بشود و- رقّه- به اعتبار عمق و ژرفی آن است پس وقتی واژه- رقّه- در باره جسمی بکار رود، نقطه مقابلش صفاقه: سختی و زمختی است مثل:

ثوب رقیق و ثوب صفیق: جامه نرم و جامه خشن.

و هر گاه- رقیق- در باره جان و نفس باشد نقطه مقابلش جفوه و قسوه است یعنی سخت دل، چنانکه می گویند:

فلان رقیق القلب: یعنی او نرمدل است و عکسش- قاسی القلب- است.

الرّقّ- چیزی است مثل کاغذ که بر آن می نویسند، خدای تعالی گوید: (فِی رَقٍّ مَنْشُورٍ- ۳/ طور).

و نیز- رقّ- یعنی لاک پشت نر و باخه.

و الرّقّ: برده داشتن و رقیق: برده و بنده، که جمع آن ارقّاء- است.

استرقّ فلان فلانا: او را برده و بنده کرد.

رقراق: رقیق بودن نوشیدنی و شربت.

رقراقه: زلال و کمرنگ.

الرّقّه: زمینی که اطرافش را آب فرا گرفته و به علّت رطوبتش نرم است.

أعن صبوح ترقّق «۱»؟: یعنی آیا از نوشیدنی چاشت و صبحانه به نرمی سخن

---

(۱) این ضرب المثل به صورت- عن صبوح ترقق- در مآخذ دیگر ذکر شده فقط زمخشری و راغب رحمه

می گویی؟.

(رقب) [رقب:

الرّقبه: اسم عضو معروف بـدن (گردن) سـپس به تمـام تن تعبیر شـده است و در عُرف سـخن آن را برای بردگان بکار برده اند چنانکه از واژه های رأس و ظهر (سر و پشت) هم به مرکوب- تعبیر کرده اند و می گویند:

فلان یربط کـذا راسا و کذا ظهرا «۱» (او آن تعـداد- رأس و ظهر (سـتوران را) نگه می دارد و در جایگاهشان می بندد کنایه از اغنام و حلال گوشتها و مرکبهای سواری است).

خدای تعالی گوید: (وَ مَنْ قَتَلَ مُؤْمِناً خَطَأً فَتَحْرِیرُ رَقَبَهٍ مُؤْمِنَهٍ- ۹۶/ نساء) و (وَ فِی الرِّقابِ «۲»- ۱۷۷/ بقره).

اللّه به صورت جمله پرسشی که صحیح آن است ذکر کرده اند. اصلش این است که مردی به نام- جابان- شبانگاه قومی می شود و او را کاملا از غذا و نوشیدنی اشباع می کند پس از نوشیدن، به نرمی می گوید اگر چاشت هم همین گونه سیرم کنید چگونه مسافرتم را ادامه دهم، میزبان به او می گوید: حالا که شب است با این نرمی از صبح سخن می گوئی کنایه از اینکه تو دلت می خواهد صبح هم بهتر از این پذیرائی شوی ولی به روی خودت نمی آوری و نیّتت را به صورت سؤال آن هم با نرمی بیان می کنی زیرا همیشه- الکنایه ابلغ من التّصریح- (مجمع الامثال ۲/ ۲۱- اساس البلاغه ۱۷۳- لس ۱۰/ ۱۲۵).

این ضرب المثل در باره کسی بکار می رود که دلش چیزی را می خواهد و با زبان چیز دیگر می گوید.

(۱) در زبان فارسی همچنین تعبیراتی هست مثلا برای شتر- نفر و برای گوسفند و گاو- رأس- بکار می برند- صد نفر شتر- هزار رأس گاو و گوسفند و برای نسل انسانها واژه پشت مثل- چهار پشت- ده پشت، هزار پشت آدم، از واژه گردن هم عبارات گردن ها را به اطاعت آورد، و گردنکشان نظم یعنی شعرای نامدار، گرد نفر از یعنی مغرور و متکبّر.

سعدی می گوید: تواضع ز گردانفرازان نکوست.

(۲) دو فرمان مهمّی است که از سوی اللّه برای آزادی بردگان و راه به سوی آزادیشان صادر شده است یکی آیه ۱۷۷/ بقره است.

دیگری آیه ۶۰/ توبه است که با شکوهترین مواد جهان شمول قانون اساسی اسلام است، آنهم در دنیائی که پس از بیست قرن تمدّن، و تکامل ابزار تولید هنوز در جهان غرب یا به اصطلاح متمدّن گردن انسانها و

یعنی بنده ای که می خواهد بهای خود را بپردازد تا آزاد شود اینان از کسانی

اندیشه شان در زیر بار بردگی و اسارت شهوات و هوسهای برتری جویی و قدرت طلبی کاپیتالیزم و سرمایه داری از یک طرف و از سوی دیگر اندیشه ها و گردنهای فکری میلیونها انسان که سلب تفکّر آزاد و یک بعدی و محدود نمودن مستضعفان جهان، که فریادشان آوای هابیلیان و بردگان شکنجه قرون را در زیر ضربات تازیانه بازگو می کنند در جهانی که هنوز انسانهای سیاه و سپید را به جان هم می اندازند و جدا از هم می دانند، ثروتهای سرشار کشورشان را در قارّه های آفریقا و آسیا غارت می کنند می بینیم که از تبعیض نژادی حمایت می شود و در راه مکتب ها و آرمانهای برتری جویانه به نام امپریالیزم و نازیزم و صهیونیزم و سوسیالیزم و ...

میلیاردها انسان قربانی می شوند و آن اصول غیر انسانی را با قدرت و شدّت تبلیغ و تقویت می کنند یعنی همان مکتب هائی که محتوایش انسانها را سرمست غرور برتری جویی و بی اعتقادی به هستی بخش جهان و آینده انسان می نماید و حیوانی زیستی، با تمام تبلیغاتش ارائه می شود در میان این غوغا و هرج و مرج و جنایتها تنها اسلام و آئین رهائی بخش اوست، که چهارده قرن است بانگ برمی دارد و یکی از مصارف و پرداخت مالیات اسلامی را برای آزاد کردن برده ها و گردن ها از یوغ ستم استعمار برقرار می سازد اینک ترجمه آیات فوق:

آیه ۱۷۷/ بقره: نیکی آن نیست که صورتهای خود را به سوی مشرق و مغرب کنید بلکه نکوکاران آن کسی است که به خدا و روز جزا- فرشتگان- کتابهای آسمانی- و پیامبران ایمان دارد و از دست رنج خویش که آن را دوست دارد به خویشان- یتیمان- تنگدستان- در راه مانده ها- خواهندگان نیازمند و در راه آزادگی بردگان بدهند، و نماز کنند و زکات دهند و به پیمان خویش وفا دارند و در سختی و بیماری و میدان جنگ پایداران، آری همین کسانند که راستگویان و پرهیزکارانند.

آیه ۶۰/ توبه: زکات (مالیات اسلامی) فقط از آن:

۱- تنگدستان ۲- مسکینان ۳- کسانی که در کار اجرای زکاتند.

۴- کسانی که کافرند ولی توجّه و تمایل آنها به جهاد و اسلام در برنامه حکومت اسلامی است.

۵- یا کسانی از مسلمین که در عقیده ضعیفند و بایستی مؤمنشان کرد.

۶- و بالاخره آزادی بردگان.

۷- و کسانی که قدرت پرداخت قرض خود ندارند.

۸- و مصرف در راه خدا.

۹- کمک به درماندگان از دیار خویش، اینها واجباتی از سوی فرمان الهی است و او علیم و حکیم است.

حکم صرف هزینه زکات در راه آزادی بردگان را همه رساله ها نوشته اند ولی حکم قاطع امام خمینی در تحریر الوسیله که شامل مطلق بردگان پیمانی و اجباری می شود چنین است: که در ذیل قسمت پنجم تفسیر (فی الرّقاب) می نویسند: بل مطلق عتق العبد سواء وجد مستحقّ للزّکاه ام لا فهذا الصّنف عام المطلق عتق رقبه: آزادی بردگان به طور مطلق در باره همه بردگان است که عمومیّت دارد و به مطلق آزادی آنها تعلّق می گیرد، در بردگان پیمانی ناتوانی هم شرط آنهاست.

ص: ۹۹

هستند که بایستی مقداری از زکات در راه آزادیشان صرف و هزینه شود.

رقبته: به گردنش زدم.

رقبته: حفظش کردم.

(رقیب:) نگهبان، و این معنی یا به خاطر مراعات کردن و حفظ نمودن شخص مورد نگهداری است و یا به خاطر این است که- رقیب- برای مراقبت گردن می کشد و سرش را بالا نگه می دارد.

خدای تعالی گوید: (وَ ارْتَقِبُوا إِنِّی مَعَکُمْ رَقِیبٌ- ۹۳/ هود).

(سخن حضرت شعیب به قوم نافرمان خویش است که به آنها می گوید از سرنوشت قوم عاد و ثمود و هود عبرت گیرید آنها باز لجاجت می کنند، سپس شعیب می گوید: بنابراین منتظر عذاب و فرجام کارتان باشید من هم با شما منتظر می مانم).

در آیات: (إِلَّا لَدَیْهِ رَقِیبٌ عَتِیدٌ- ۱۸/ ق) و (لا یَرْقُبُونَ فِی مُؤْمِنٍ إِلًّا وَ لا ذِمَّهً- ۱۰/ توبه) (در باره مؤمنین پیمان خویش رعایت نمی کنند) مرقب: پاسگاه و مکان مرتفعی که نگهبان بر آن اشراف دارد، و همچنین- امین و مسئول کسانی که با قرعه و شرط تیراندازی می کنند و سرپرست کسانی که با تیراندازی شرطی قمار می بازند و می خورند و می نوشند و نیز رقیب- سومین تیری است که پرتاب می کنند.

(ترقّب:) با احتیاط نگهبانی و دور اندیشی کرد مثل آیه: (فَخَرَجَ مِنْها خائِفاً یَتَرَقَّبُ- ۲۱/ قصص).

رقوب: زنی که به خاطر داشتن فرزندان زیاد منتظر مردن نوزادان خویش است و نیز- شتری که به انتظار سیراب شدن شتر دیگر می ایستد تا نوبتش برسد.

فخر رازی می نویسد: در چهار گروه فوق حرف (ل) هست مثل للفقراء و للمساکین- ولی در قسمت پنجم (و فی الرّقاب) آمده یعنی سهمشان در راه آزادی آنها صرف شود نه اینکه به خودشان داده شود بلکه در راه آزادی بردگان جهان شناخته و ناشناخته بایستی هزینه شود. فیوضع نصیبهم فی تخلیص رقبتهم عن الرّق (تفسیر کبیر- ۱۶/ ۱۱۲).

ارقبت فلانا هذه الدّار: این است که خانه ای به کسی ببخشی که تا پایان عمرش و مرگش از آن خانه استفاده کند گویی که آن خانه مرگش را انتظار می کشد و این چنین بخشش را- رقبی و عمری- گویند.

(رقد) [رقد]:

الرّقاد: خواب اندک و خوش، می گویند: رقد رقودا- که اسم فاعلش- راقد- و جمعش- رقود است.

خدای تعالی گوید: (وَ هُمْ رُقُودٌ- ۱۸/ کهف) (مربوط به خواب اصحاب کهف است که می گوید: تحسبهم ایقاظا و هم رقود.

یعنی آنچنان بودند که بیدارشان می پنداشتی و حال آنکه خفتگان بودند.

و به این خاطر با واژه- رقود- توصیفشان کرده است که از زیادی و طول خوابشان به حالت مرگ به نظر می آمدند زیرا در باره آنها اعتقاد داشتند که مرده اند و این چنین خوابی، با مرگ کمی فاصله دارد.

و آیه: (یا وَیْلَنا مَنْ بَعَثَنا مِنْ مَرْقَدِنا- ۵۲/ یس) (ای وای چه کسانی از خوابگاهمان ما را برانگیخت).

ارقد الظّلیم: شتر مرغ به سرعت برخاست گویی که خواب را از خودش رانده است.

(رقم) [رقم:

الرّقم: خط پر رنگ، و نیز گفته اند: الرّقم: نقطه گذاری کتاب و نوشته.

خدای تعالی گوید: (کِتابٌ مَرْقُومٌ- ۹/ مطفّفین) بر دو وجهی است که در بالا گفته شد.

فلان یرقم فی الماء: (او بر آب رقم می زند و می نویسد) این مثل در باره کسی گفته می شود که در کارها مهارت و استادی دارد و حاذق است.

و در باره اصحاب الرّقیم «۱»- دو نظر هست:

۱- نام مکانی است.

۲- منسوب به سنگی است که نامشان بر آن حک شده است.

رقمتا الحمار: اثر و نشانه ای که بر دستان الاغ و اسب داغ می کردند و می نهادند.

ارض مرقومه: زمینی که مثل خطوط کتاب به ردیف سبزی دارد. (سبزیکاری خطی و کَردی).

الرّقمیّات: تیرهایی که منسوب به قسمتی از شهر مدینه منوّره است. (و در آن بخش از شهر مدینه آن تیرها را می ساختند).

(رقی) [رقی:

رقیت فی الدّرج و السّلم: از پلّه ها و نردبان بالا رفتم.

ارتقیت: نیز در همان معنی است که ذکر شد.

خدای تعالی گوید: (فَلْیَرْتَقُوا فِی الْأَسْبابِ- ۱۰/ ص) (با سبب ها و وسایلی بالا روید).

ارق علی ضلعک: هر چقدر می توانی و نیرو داری بالا برو.

رقیت من الرقیه: از سحر و افسون دور شدم (رقیه- کنایه از افسون کردن است فعلش- رقی، یرقی، رقیا- اسمش- رقیا و اسم مرّه اش- رقیه- جمعش- رقی- است ولی- رقی یرقی رقیّا و ارتقاء و ارقاء و ترقی- یعنی صعود و بالا رفتن).

کیف رقیک و رقیتک- اولی مصدر است و دوّمی اسم است. (افسون و صعودت

---

(۱) یاقوت می گوید: از طرف شام محلّی است به نام- رقیم که بعضی پنداشته اند اصحاب کهف در آنجا بوده اند ولی صحیح نیست، در کشورهای روم بودند.

فرّاء می گوید: آیه (أَمْ حَسِبْتَ أَنَّ أَصْحابَ الْکَهْفِ وَ الرَّقِیمِ کانُوا مِنْ آیاتِنا عَجَباً- ۹/ کهف) لوح سربی بوده که نام انساب و اسماء و دینشان را بر آن نوشته بودند و نیز گفته شده: رقیم- اسم قریه ای است که در آنجا ساکن بودند و اسم کوهی است که غار اصحاب کهف است عکرمه از ابن عبّاس نقل کرده است که گفته: ما ادری ما الرّقیم، اکتاب ام بنیان یعنی ندانستم که رقیم نوشته ای و لوحی بوده یا ستون و بنیانی.

چگونه است؟).

خدای تعالی گوید: (لَنْ نُؤْمِنَ لِرُقِيِّكَ- ۹۳/ اسراء) (در باره معراج یا اسراء پیامبر صلّی اللّه علیه و آله است که مخالفین آن می گویند باور نداریم تا اینکه از آنجا کتابی برای ما بیاوری که آن را بخوانیم).

و آیه: (وَ قِيلَ مَنْ (راقٍ)

- ۲۷/ قیامه) چه کسی پناهش می دهد و با افسون نجاتش می دهد که تنبیهی است بر اینکه کسی او را حمایت نخواهد کرد و این معنی اشاره ای است که شاعر گفته است:

و اذا المنیّه انشبت اظفارها الفیت کلّ تمیمه لا تنفع «۱»

(زمانی که مرگ چنگال خود را به انسان فرو می برد آنگاه در می یابی که دعاء چشم زخم به او سودی نمی دهد).

ابن عبّاس می گوید: معنای آیه: (وَ قِيلَ مَنْ راقٍ

- ۲۷/ قیامه) یعنی چه کسانی روح ترا می گیرند آیا فرشتگان رحمتند یا فرشتگان عذاب؟

(التّرقوه): استخوان چنبره گردن که جلوی گلو و بالای سینه است و جائی که نفس در آن بالا می آید (به خاطر نرمی و خمیدگیش) (كَلَّا إِذا بَلَغَتِ التَّراقِيَ- ۲۶/ قیامه).

---

(۱) این تشبیهات زیبا در قصیده عینیّه معروف ابو ذؤیب هذلی است.

تمیمه: یعنی مهره ها و دعایی که به گردن و بازوی نوزادان زیبا می بندند که به پندار خود از زهر چشم دیگران مصون بماند مطلع قصیده چنین است:

امن المنون و ریبها تتوجّع و الدهر لیس بمتعب من یجزع!؟

آیا از مرگ و روزگار ناله سر می دهی ولی دهر روزگار دلش نرم نیست و کسی را که زاری می کند خشنود نمی سازد.

ابو ذؤیب هفت پسر داشت که از بیماری طاعون در مصر می میرند و طفل کوچکی برایش می ماند که مرتّبا با مادرش گریه می کردند و این قصیده پند آموز را خطاب به آنها سروده می گوید:

فالعین بعدهم کان حداقها کحلت بشوک فهی عور تدمع

و لقد اری انّ البکاء سفاهه و لسوف یولع بالبکاء من یفجع

گوی که حدقه چشم را با خار بیابان سرمه کشیده اند که از شدّت سوزش درد مرتّب اشک می ریزد. به راستی که من گریه را سفاهت و نادانی می دانم ولی به زودی کسی که مصیبت زده شود به گریه حریص خواهد شد.

ص: ۱۰۳

(ركب) [ركب:

الرّكوب: در اصل يعنى سوار شدن انسان بر پشت حيوان كه در سوار شدن بر كشتى هم بكار مى رود.

(و در عرف امروز سوار شدن در ماشين و فضا پيما همين واژه است و- ركاب:

مسافرين).

راكب: در عرف سخن ويژه كسى است كه بر بارگى و پشت ستور مى نشيند جمع آن- ركب، ركبان و ركوب- است.

خداى تعالى گويد: (وَ الْخَيْلَ وَ الْبِغالَ وَ الْحَمِيرَ لِتَرْكَبُوها وَ زِينَةً- ٨/ نحل) و (فَإِذا رَكِبُوا فِي الْفُلْكِ- ۶۵/ عنكبوت) و آيه: (الرَّكْبُ أَسْفَلَ مِنْكُمْ- ۴۲/ انفال) (و سواران كاروان دور از شما بودند) و (فَرِجالًا أَوْ رُكْباناً «١»- ٢٣٩/ بقره).

اركب المهر: هنگام سوارى اسب جوان نزديك شد. (وقت سواريش رسيد).

مركّب: مخصوص كسى است كه اسب ديگرى را سوار مى شود و نيز كسى كه در سوارى ناتوان است و خوب سوارى نمى داند.

(متراكب:) رويهم سوار شده و انباشته شده.

خداى تعالى گويد: (فَأَخْرَجْنا مِنْهُ خَضِراً نُخْرِجُ مِنْهُ حَبًّا مُتَراكِباً- ٩٩/ انعام) (قسمتى از آيه ٩٩/ انعام است و اشاره به يكى از پديده هاى حياتبخش اللّه است كه مى فرمايد:

اوست كه از آسمانها باران فرو ريزاند و در اثر ريزش باران همه روئيدنى ها را از زمين

---

(١) يعنى پيادگان يا سواران، قسمتى از آيه اى است كه مربوط به اقامه نمازها و محافظت بر ادای آنهاست به خصوص نماز ظهر كه مى فرمايد: (حافِظُوا عَلَى الصَّلَواتِ وَ الصَّلاةِ الْوُسْطى ...).

همه نمازها و نماز ميانه روز را مواظبت كنيد و بر ادای آنها اهتمام بورزيد، برای خدا مطيعانه قيام كنيد و بر پا خيزيد.

هر گاه در ادای نماز به صورت معمول بيم داشتيد و در سفر بوديد در حالى كه حركت مى كنيد و پياده و سواره هستيد نماز خوف يعنى در حال حركت بخوانيد و چون ايمن شديد خدای را ياد كنيد و نماز از همانطور كه يادتان داده است و نمى دانستيد به جای آريد.

خارج می کنیم، از جمله خوشه گندم است که دانه هایش به طور منظّم بر روی هم قرار دارد).

رکبه: زانو.

رکبته: به زانویش زدم مثل- فادته و راسته و همچنین رکبته یعنی با زانویم به او زدم مثل یدیته و عنته یعنی با دستم و چشمم.

رکب- به طور کنایه به جای مطیّه و قعیده- بکار می رود یعنی نشیمنگاه یا بُنِ رانِ مرد و زن که بر پشت مرکب قرار می گیرد.

(رکد) [رکد]:

رکد الماء و الرّیح: آب باران و باد ساکن و آرام شد و همینطور در باره کشتی.

خدای تعالی گوید: (وَ مِنْ آیاتِهِ الْجَوارِ فِی الْبَحْرِ کَالْأَعْلامِ- ۳۲/ شوری) و (إِنْ یَشَأْ یُسْکِنِ الرِّیحَ فَیَظْلَلْنَ رَواکِدَ عَلی ظَهْرِهِ «۱»- ۳۳/ شوری).

جفنه رکود: کاسه و قدح پر.

(رکز) [رکز]:

الرّکز: بانگ و صدای آرام.

خدای تعالی گوید: (هَلْ تُحِسُّ مِنْهُمْ مِنْ أَحَدٍ أَوْ تَسْمَعُ لَهُمْ رِکْزاً- ۹۸/ مریم).

یعنی: (آیا وجود کسی از ایشان را حس می کنی یا صدای آرامی از ایشان

---

(۱) قبل از آن می گوید (و ما اصابکم من مصیبه فبما کسبت ایدیکم ...) هر مصیبتی و عقوبتی که به شما رسید نتیجه کارهائی است که خود کرده اید و دستهاتان انجام داده است (یَد در قرآن به معنی قدرت و نیروی کار انسانی است) و بسیاری را خداوند می بخشد شما در هر کجای زمین باشید آن نیستید که بتوانید از او پیشی گیرید و غیر از اللّه یاری و فریاد رسی برایتان نیست یکی از آیات خداوند همین کشتی هائی است که چون کوهها بر آب روانند و اگر بخواهد آنها را ساکن گرداند و در آنها بای شکیبایان نشانه هائی است از نیروی لا یزال الهی. [...]

می شنوی؟).

رکزت کذا: به آرامی دفنش کردم.

رکاز: دفینه و مال پنهان شده که یا کسی آن را در خاک نهاده مثل گنج و یا مانند معادن در اثر آفرینش و خلقت الهی در خاک قرار گرفته که هر دو قسمت مشمول دفینه و گنجینه اند و حدیث پیامبر صلّی اللّه علیه و آله که فرموده است:

«و فی الرّکاز الخمس» که به هر دو گنج تفسیر شده است.

رکز رمحه: نیزه اش را در زمین فرو برد و بر آن تکیه داد.

مرکز الجند: پادگان سربازان و جائی که نیزه هایشان (سلاحها) را در آنجا نگاه می دارند (انبار مهمّات و اسلحه خانه).

(رکس) [رکس:

الرّکس: وارونه شدن هر چیز به طوری که سر به جای پا و پا به جای سر قرار گیرد یا برگشتن اوّل چیزی به آخرش، می گویند- ارکسته فرکس: نگونسازش کردم و چنان شد.

ارتکس فی امره: بهمان کارش بازگشت.

خدای تعالی گوید: (وَ اللَّهُ أَرْکَسَهُمْ بِما کَسَبُوا- ۸۸/ نساء)- یعنی آنها را به کفرشان بازگرداند.

(رکض) [رکض:

الرّکض: دواندن و لگد زدن و پای جنبانیدن، وقتی این فعل از سوار باشد او دواننده مرکوب است.

مثل- رکضت الفرس: اسب را دواندم.

و هر گاه فعل- رکض- به پیاده نسبت داده شود قدم زدن و پای گذاردن بر زمین است.

مثل آیات: (ارْكُضْ بِرِجْلِكَ- ۴۲/ ص) و (لا تَرْكُضُوا وَ ارْجِعُوا إِلى ما أُتْرِفْتُمْ فِيهِ- ۱۳/ انبياء) كه نهى از فرار كردن است (اشاره به موقعى است كه عذاب مى رسد و عياشان و تفريح پرستان از ترس مى گريزند فرمان مى رسد مگر يزيد به همان لذّتها و عيّاشى هاى خانه هاتان برگرديد بسا كه سراغتان را مى گيرند.

(ركع) [ركع:

الرّكوع: خم شدن، كه گاهى در شكل خم شدن مخصوص و ركوع در نمازها همانطور كه هست اطلاق مى شود.

و گاهى- ركوع- در تواضع و فروتنى بكار مى رود يا تواضع در عبادت و يا در غير آن، مثل آيات:

(يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ارْكَعُوا وَ اسْجُدُوا- ۷۷/ حجّ) و (وَ ارْكَعُوا مَعَ الرَّاكِعِينَ- ۴۳/ بقره) (وَ الْعاكِفِينَ وَ الرُّكَّعِ السُّجُودِ- ۱۲۵/ بقره) و (الرَّاكِعُونَ السَّاجِدُونَ- ۱۱۲/ توبه).

شاعر گويد:

أخبّر اخبار القرون الّتى مضت ادبّ كانّى كلّما قمت راكع «۱»

(ركم) [ركم:

سحاب مركوم: ابرهاى متراكم و انبوه.

---

(۱) شعر از قصيده لبيد است كه سراسرش آداب تهذيب نفس و پاكى جان است كه با آيه (فَاعْتَبِرُوا يا أُولِي الْأَبْصارِ- ۲/ حشر) كه در باره تاريخ و سرگذشت ملّتهاست مطابقت دارد مطلعش چنين است:

بلينا و ما تبلى النّجوم الطّوالع و تبقى الجبال بعدنا و المصانع

و ما النّاس الا كالدّيار و اهلها بها يوم حلّوها و غدوا بلاقع

و ما البرّ الّا مضمرات من التّقى و ما المال الّا معمرات ودائع

اليست و رائى ان تراخت منيتى لزوم العصاتحنى عليها الاصابع

اخبر اخبار القرون الّتى مضت ادب كانى كلّما قمت راكب

يعنى: ۱- فرسوده شديم و ستارگان طلوع كننده فرسوده نمى شوند، كوهها و قصرها و آبگيرها بعد از ما پايدار و باقى اند.

۲- مردمان همچون ديار و شهرها هستند كه در عين زنده بودن ناگهان مى ميرند و شهرها هم پس از آبادانى ويران مى شوند.

الرّكام: آنچه كه بر روى هم انباشته باشد.

خداى تعالى گويد: (ثُمَّ يَجْعَلُهُ رُكاماً- ۴۳/ نور).

ريگها و سربازان هم كه در يك جا انبوه و جمعند با واژه- ركام توصيف مى شوند.

مرتكم الطّريق: راه و جاده اصلى كه خاك و گلش در اثر عبور و مرور كوبيده شده (جاده شوسه يا شسته).

(ركن) [ركن:

ركن الشّى ء: پهلو و جانب هر چيز كه بر آن تكيه مى شود و به طور استعاره براى قدرت و نيرو بكار مى رود.

خداى تعالى گويد: (لَوْ أَنَّ لِي بِكُمْ قُوَّةً أَوْ آوِي إِلى رُكْنٍ شَدِيدٍ- ۸۰/ هود).

(اگر نيروئى عليه شما مى داشتم و يا به قدرتى سخت متكى بودم از او يارى مى جستم).

ركنت الى فلان اركن: با فتحه حرف (ك) (يعنى- ركن، يركن- به او اعتماد و تكيه كردم بر وزن- فعلت و افعل، چون- ركن، از غير حروف حلقى است در ماضى و مضارع فتحه عين الفعل شاذ و اندك است. مقائيس اللّغه و مصباح و صحيح آن ركن- يركن- ركن يركن است.

خداى تعالى گويد: (وَ لا تَرْكَنُوا إِلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا- ۱۱۳/ هود) (بر ستمكاران اعتماد

۳- نيكى ها جز آنچه از روى پرهيزكارى باشد نيست، و مال و ثروت هم جز امانتى گذرا نيست مگر آنچه در زندگى صرف شود.

۴- آيا جز اينست كه اگر مرگم تأخير شود الزاما با دستهايم بر عصا تكيه مى دهم و به آنها مشتاق مى شود.

۵- در آن صورت از اخبار قرون گذشته خبر مى دهم، خميده حركت مى كنم هر گاه برخيزم دو تا و خميده هستم.

نکنید و آنها را دوستان و یاران خود مگیرید.)

ناقه مرکّنه الضّرع: شتری که پستانش چند مجرا دارد و بزرگش می کند.

مرکن: پیاله و حوضچه پای درختان.

ارکان العبادات: آنچه که در عبادات پایه و اساس هستند و اگر ترک شوند عبادات باطل می شود.

(رم) [رم:

الرّمّ: اصلاح چیزی که کهنه و فرسوده شده.

الرّمّه: نامی است ویژه استخوان پوسیده.

خدای تعالی فرماید: (مَنْ یُحْیِ الْعِظامَ وَ هِیَ رَمِیمٌ- ۷۸/ یس) و (ما تَذَرُ مِنْ شَیْ ءٍ أَتَتْ عَلَیْهِ إِلَّا جَعَلَتْهُ کَالرَّمِیمِ- ۴۲/ ذاریات) (آیه در باره باد هلاکت کننده قوم عاد است که بر چیزی نمی گذشت مگر اینکه آن را چون خاشاک و استخوان پوسیده خرد می کرد).

الرّمّه: نامی است ویژه ریسمان پوسیده.

الرّمّ: ریزه های کاه و چوب (خاک ارّه).

رمّمت المنزل: خانه را از ریزش و خراب شدن مرمّت و حفظ کردم مثل- تفقّدت:

سرپرستی کردم.

ادفعه الیه برمّته «۱»: مثل معروفی است.

ارمام: سکوت و آرامش.

ارمّت عظامه: استخوانهایش پوسیده و پوک شد به طوری که اگر در آن دمیده شود صدایی شنیده نمی شود.

---

(۱) ضرب المثل فوق در باره کسی است که چیزی می فروشد و از آن متاع هیچ چیز کم نمی گذارد و از خریدار وجه اضافی نمی گیرد، مردی شتری فروخت و در گردنش طنابی بود به او گفتند شتر را با طنابش به او بده یعنی همه لوازم او را در مثل فارسی هم می گوئیم خر با پالانش و در دنیائی امروز که به جای اسب و استر و شتر، ماشین و موتور است بایستی گفت ماشین را با تمام لوازمش بده.

ترمرم القوم: وقتی است که دهانهایشان را در حرف زدن حرکت دهند ولی چیزی از سخنانشان فهمیده نشود و با صراحت سخن نگویند.

(ترمرم مثل- تزمزم و زمزمه) است.

رمّان: بر وزن فعلان یعنی انار، که معروف است.

(رمح) [رمح:

خدای تعالی گوید: (تَنالُهُ أَیْدِیکُمْ وَ رِماحُکُمْ- ۹۴/ مائده)- (دستها و نیزه هاتان به آن می رسد و آن را می گیرد).

رمحه: با نیزه او را زد.

رمحته الدّابه: حیوان او را زد، که تشبیهی است به همان نیزه زدن.

السّماک الرّامح: ستاره ای است در برج اسد که ستاره ای مثل نیزه در پیش روی دارد. (و دیگر ستاره ای است در همان برج که آن را السماک الاعزل- گویند).

اخذت الابل رماحها: وقتی است که شتر به خاطر خوبیش نمی گذارد نحرش کنند. اخذت البهمی رمحها. بهمی گیاهی است خاردار که خارش مانع چیدن و چریدنش می شود.

(رمد) [رمد]:

می گویند- رماد و رمد و ارمد و ارمداء: (خاکستر) «۱» خدای تعالی گوید: (کَرَمادٍ اشْتَدَّتْ بِهِ الرِّیحُ- ۱۸/ ابراهیم) (مثل خاکستری است که به سختی باد بر آن بوزد).

---

(۱) واژه های (همد- خمد- رمد) در باره فرسوده شدن لباس و خاموش شدن آتش است.

همدت النّار: حرارت آتش از بین رفت. همدت الرّیح: باد آرام شد.

خمدت النّار: آتش خاموش شد. رمدت النّار: آتش خاکستر شد. نار هامده- مثل- نار خامده- است.

رمد- هم به معنی چشم درد است. (مصباح المنیر/ رافعی)

رمـدت النّار: آتش خاکستر شـد. واژه- رمـد- به هلاکت و نابودی تعبیر شده است همانطور که به هموده- یعنی مرگ نیز تعبیر شده.

رمد الماء: آب شور و بد مزه شد. (گوئی از بدمزگی خاکستر در آن هست). ارمد:

خاکستری رنگ و هر چه که به رنگ خاکستر باشد.

رمـد: مگس. الرّمـاد: سـال هلاـکت سـتوران و مردم (به این تشبیه که همه جانـداران چون خـاکستر بی حرارت و بی جـان می شوند).

(رمز) [رمز]:

الرّمز: اشاره با لب و دهان و صـدای آرام و اشاره با ابرو و لـذا هر سـخنی که مثل اشاره باشد به- رمز- تعبیر شده است چنانکه شکایت به- غمز- تعبیر شده.

خدای تعالی گوید: (قالَ آیَتُکَ أَلَّا تُکَلِّمَ النَّاسَ ثَلاثَهَ أَیَّامٍ إِلَّا رَمْزاً- ۴۱/ آل عمران).

ما ارمازّ: به رمز هم سخن نه گفته است.

کتیبه رمّازه: سپاهیانی که از زیادیشان رمز و اشاره ای شنیده می شود.

(رمض) [رمض:

شهر رمضان:- که از- رمض- یعنی شدّت گرمای خورشید گرفته شده.

ارمضته فرمض: ریگهای داغ او را سوزانده و همان شدّت گرمی خورشید است.

ارض رمضه: زمینی تفتیده و داغ.

رمضت الغنم: گوسفندان در گرما چریدند و کبدهاشان مجروح شد.

فلان یترمّض الظّباء: آهو را در گرما و ریگستان داغ دنبال می کند.

(رمی) [رمی:

الرّمی: در اجسام مثل تیر و سنگ بکار می رود.

مانند آیه: (ما رَمَیْتَ إِذْ رَمَیْتَ وَ لکِنَّ اللَّهَ رَمی ۱۷/ انفال)

و در گفتگو واژه- رمی- کنایه از بدگویی و دشنام و تهمت است مثل آیات زیر:

(وَ الَّذِینَ یَرْمُونَ أَزْواجَهُمْ- ۶/ نور) و (یَرْمُونَ الْمُحْصَناتِ- ۴/ نور) ارمی فلان علی مائه: به طور استعاره، یعنی زیادتر از سایرین تیر انداخت.

خرج یترّمی: به هدف تیر انداخت و به او رسید.

(رهب) [رهب:

الرّهبه و الرّهب: ترس و خوف با دور اندیشی و احتیاط و اضطراب، در آیات: (لَأَنْتُمْ أَشَدُّ رَهْبَةً- ۱۳/ حشر) و (جَناحَکَ مِنَ الرَّهْبِ- ۳۲/ قصص) که- الرّهب- هم خوانده شده یعنی بیم و ترس.

(تمام آیه چنین است- لَأَنْتُمْ أَشَدُّ رَهْبَةً فِی صُدُورِهِمْ مِنَ اللَّهِ ذلِکَ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لا یَفْقَهُونَ- ۱۳/ حشر- شما در دلهایشان از خدا پر مهابت ترید زیرا ایمان به خدا ندارند و نمی فهمند و از شما بیمناک می شوند).

مقاتل «۱» می گوید: الرّهب یعنی آستین، چنانکه روزی به صحرا رفتم تا تفسیر درست رهب- را از عربهای اصیل بدانم داشتم غذا می خوردم که عربی گفت: گفت

---

(۱) ابو الحسن بن مقاتل بن سلیمان شیرازی خراسانی، قاری و مفسّر و محدّث که به- ابو الحسن- نیز معروف است از بزرگان علماء تفسیر، و از اصحاب امام باقر علیه السلام و امام صادق علیه السلام بوده و گفتارش در تمام تفاسیر نقل شده است. شافعی می گوید مردم در تفسیر عیال مقاتل هستند.

از منصور دوانیقی خلیفه عبّاسی نقل شده است که مگسی او را آزار می رساند و نمی توانستند دورش کنند مرتّب بر صورتش می نشست سپس گفت ببینید از دانشمندان چه کسی حاضر است گفتند مقاتل بن سلیمان گفت او را بیاورید، همین که آمد پرسید آیا می دانی خداوند چرا مگس را خلق کرده؟ قال نعم: لیذّل الجبابره: گفت آری برای اینکه ستمگران و جور پیشگان را از مگس عاجز کند سپس منصور ساکت شد. و چون در نقل احادیث جسور بود و کمتر تقیّه می نمود مخالفینش او را متّهم می ساختند.

ابن خلکان می نویسد: مقاتل تفسیر مشهوری دارد و از مجاهد و عطاء و ابو اسحاق و ضحّاک و محمّد بن مسلم زهری حدیث را اخذ کرده است. و کان من العلماء الاجلّاء- مقاتل از بزرگان علماء و دانشمندان بوده از آثارش التّفسیر الکبیر- الجوابات فی القرآن- متشابه القرآن- النّاسخ و المنسوخ- نوادر التّفسیر وفاتش ۱۵۰ هجری قمری است. (وفیات الاعیان/ ابن خلکان ۴/ ۳۴۱).

ای بنده خدا به من هم چیزی بده دستم را از غذا پر کردم که به او بدهم گفت- ههنا فی رهبی- یعنی اینجا در آستینم بریز.

معنی اوّل- رهب- در آیه: (جَناحَکَ مِنَ الرَّهْبِ- ۳۲/ قصص) صحیح تر است.

آیات: (رَغَباً وَ رَهَباً- ۹۰/ انبیاء) و (تُرْهِبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ- ۶۰/ انفال) و (وَ اسْتَرْهَبُوهُمْ- ۱۱۶/ اعراف) یعنی به ترس و بیم وادارشان کرده.

و آیه: (وَ إِیَّایَ فَارْهَبُونِ- ۴۰/ بقره) یعنی ترسیدند.

الرّهب: در معنی به عبادت پرداختن، همان بکار بردن- رهبه است.

(رهبانیّه:) زیاده روی در تحمّل عبادات از فرط بیم و خوف.

و آیه: (وَ رَهْبانِیَّةً ابْتَدَعُوها- ۲۷/ حدید) رهبان- هم بصورت جمع و مفرد بکار می رود.

آنکه رهبان را مفرد بداند به- رهابین- جمع می بندد ولی واژه رهابنه در معنی جمع باشد شایسته تر است.

ارهاب: ترسیدن شتران که از- ارهبت- است.

الرّهب من الابل- از همین معنی- ارهاب- است.

عرب می گوید: رهبوت خیر من رحموت: (بیم داشتن و در صدد چاره بودن بهتر از مورد رحم قرار گرفتن و خوار شدن است).

(رهط) [رهط]:

الرّهط: گروه و جمعیّتی که از ده نفر کمتر باشد و گفته اند تا چهل نفر را- رهط- گویند.

آیات: (تِسْعَةُ رَهْطٍ یُفْسِدُونَ- ۴۸/ نمل) و (وَ لَوْ لا رَهْطُکَ لَرَجَمْناکَ- ۹۱/ هود) و (یا قَوْمِ أَ رَهْطِی «۱»- ۹۲/ هود).

---

(۱) آیات ۹۱ و ۹۲/ سوره هود است که قوم نافرمان شعیب به او می گویند اگر به خاطر خویشاوندانت

الرّهطاء: سوراخی از سوراخهای موش صحرایی که آن را- رهطه نیز گویند.

شاعر گوید: أجعلک رهطا علی حیّض.

یعنی: (آیا ترا کهنه زنان دشتان و بی نماز قرار داده است).

گفته اند- رهط- جرم و پوست پاره ای است که حایض یا دشتان بکار می برد.

در اصطلاح می گویند- هو أذلّ من الرّهط- او از کهنه حائض هم خوارتر است.

(رهق) [رهق:

رهقه الأمر: او را با قهر و خشم فرا گرفت و پوشاند.

فعلش- رهقته و أرهقته است مثل- ردفته و اردفته و بعثته و ابتعثته در آیه: (وَ تَرْهَقُهُمْ ذِلَّةٌ- ۲۷/ یونس) یعنی خواری و زبونی آنها را فرا گرفت.

و آیه: (سَأُرْهِقُهُ صَعُوداً- ۱۷/ مدّثر) (بزودی او را به سختی فراگیریم).

ارهقت الصَّلاه: نماز را به تأخیر انداختم به طوری که وقت نماز دیگر فرا رسید.

(رهن) [رهن:

الرّهن- چیزی است که در گرو وام و دین قرار می گیرد.

الرّهان- هم در همان معنی است ولی- رهان- چیزی است که برای شرطبندی در میان می گذارند.

رهن و رهان- هر دو مصدرند مثل- رهنت الرّهن و راهنته رهانا اسمش- رهین و مرهون- است.

(یعنی گروی) در جمع رهن واژه های- رهان- رهن، رهون نیز بکار می رود.

نبود تو را سنگسار می کردیم که پیش ما عزیز نیستی، شعیب در پاسخشان می گوید آیا خویشان من از خداوند عزیزترند که او را فراموش کرده و پشت سر گذاشته اید بدانید که پروردگار من به اعمالی که مرتکب می شوید آگاه است و احاطه دارد (إِنَّ رَبِّی بِما تَعْمَلُونَ مُحِیطٌ- ۹۲/ هود).

آیه: (فرهن مقبوضه- ۲۸۳/ بقره) که- فرهان نیز خوانده شده.

گفته انـد در آیه: (كُـلُّ نَفْسٍ بِما كَسَـبَتْ (رَهِينَةٌ)- ۳۸/ مـدّثر) واژه- رهیـن- فعیـل به معنی فاعـل است پس رهینه- در این آیه یعنی پایـدار و ثابت و بر پای دارنده کارهای خویش، و نیز در معنی مفعول هم گفته شده یعنی هر کسـی در گرو پاداش همان کـاری که کرده است قرار می گیرد و چـون از واژه- رهن- و گروی معنی ضـبط و نگهداشـتن تصـوّر می شود و لـذا رهینه به طور اسـتعاره برای حبس و نگهـداری هر چیزی بکار می رود، پس (بِما كَسَـبَتْ رَهِينَةٌ- ۳۸/ مدثر) یعنی هر کسـی در حبسی و ضبط چیزی است که کسب کرده.

رهنت فلانا: او را پا برجا کردم.

رهنت عنده: نزدش گرو گذاردم.

ارتهنت: گروی گرفتم.

ارهنت فی السّـلعه: قیمت متاع را گرو گرفتم و حقیقت آن این است، متاعی را که قیمتش معیّن شده در گرو نگهداری، تا تمام قیمت آن را دریافت کنی.

(رهو) [رهو]:

«۱» آیه: (وَ اتْرُكِ الْبَحْرَ رَهْواً- ۲۴/ دخـان) یعنی دریا را ساکن واگـذار که (إِنَّهُمْ جُنْـدٌ مُغْرَقُونَ- از پی تو آنها سـپاهیانی غرق شدگانند).

گفته انـد- رهوا- در این آیه یعنی فراخی و گشـادی راه دریـا و این درست است- رهـاء- دشت و بیابـان مرتفع و صاف که از همین واژه است.

رهو: آبگیر عمیقی که آب در آن جمع باشد.

---

(۱) واژه- رهو- از اضـداد است یعنی زمین مرتفع و گود یـا آرامش و اضـطراب و بـا تنگی و وسـعت که این معـانی در اشـعار شعراء بکار رفته است.

رهوه: کوه بسیار بلند، عیش راه: زندگی آرام.

می گویند: لا شفاعه فی رهو: در آبگیر هیچ خرید و فروشی نیست (آبگیرها خرید و فروش شدنی نیستند).

مردی عرب به شتر فالجش نگاه کرد و گفت- رهو بین سنامین- (همچون گودی میان دو کوهان است).

(ریب) [ریب:

رابنی کذا و ارابنی: (مرا به تردید و دو دلی انداخت و مرا ناخوش آمد) پس- ریب- این است که تو در باره کاری یا موضعی چیزی رای بپنداری سپس حقیقت آن روشن شود.

خدای تعالی گوید: (یا أَیُّهَا النَّاسُ إِنْ کُنْتُمْ فِی رَیْبٍ مِنَ الْبَعْثِ- ۵/ حجّ) و (فِی رَیْبٍ مِمَّا نَزَّلْنا عَلی عَبْدِنا- ۲۳/ بقره) تنبیهی و هشداری است بر اینکه تردیدی در باره آن نیست.

و آیه: (رَیْبَ الْمَنُونِ- ۳۰/ طور) یعنی مرگ و مردن نه از این جهت که در بودنش و وجودش تردید هست، ریب- نامیده است، بلکه از این جهت که زمان مرگ و رسیدن مرگ مورد توهّم و شکّ است و آن را- ریب نامیده پس انسان پیوسته در باره زمان رسیدن مرگ در دو دلی و شک است نه از جهت وجود مرگ، بر این اساس شاعر گوید:

النّاس قد علموا ان لا بقاء لهم لو انّهم عملوا مقدار ما علموا

(مردم می دانند که همیشه زیستن و بقائی در دنیا برایشان نیست ای کاش به اندازه ای که دانسته اند عمل می کردند) مثل معنی این شعر امن المنون و ریبها تتوجّع؟

یعنی: (آیا از مرگ و تردید در زمان وقوعش دردمند می شوی) خدای تعالی گوید: (لَفِی شَکٍّ مِنْهُ مُرِیبٍ- ۱۱۰/ هود) و (مُعْتَدٍ مُرِیبٍ- ۲۵/ ق) (یعنی ستمگر و ناباور). (ارتیاب)- مثل- ارابه- است یعنی شکّ و پندار ناپایدار داشتن، در آیات:

(أَمِ ارْتابُوا أَمْ یَخافُونَ- ۵۰/ نور) و (تَرَبَّصْتُمْ وَ ارْتَبْتُمْ- ۱۴/ حدید) که ارتیاب و بد گمانی

را از مؤمنین نفی می کند. می گوید: (وَ لا یَرْتابَ الَّذِینَ أُوتُوا الْکِتابَ وَ الْمُؤْمِنُونَ- ۳۱/ مدثر) و (ثُمَّ لَمْ یَرْتابُوا- ۱۵/ حجرات).

در مثل می گویند: دع ما یریبک الی ما لا یریبک.

(از آنچه که تو را به بدگمانی می اندازد در گذر و به آنچه بدگمانست نمی کند روی آور) «۱».

ریب الدّهر: تغییرات و دگرگونیهای روزگار، به خاطر اینکه چون برای دهر و روزگار مکر و فریب پنداشته اند آن را- ریب- گفته اند.

(الرّیبَه:) دو دلی که اسمی است از ریب.

خدای تعالی گوید: (بَنَوْا رِیبَهً فِی قُلُوبِهِمْ- ۱۱۰/ توبه) یعنی شک و ریب که بر دغلکاری و نقص ایمانشان دلالت می کند.

---

(۱) لغت نامه ها و تفاسیر عبارت فوق را به صورت حدیثی مشهور ذکر کرده اند.

ابن منظور می نویسد: در حدیث «دع ما یریبک الی ما لا یریبک» با فتحه حرف (ی) نیز خوانده شده.

طریحی نیز همین نظر را دارد و می گوید بیشتر با فتحه خوانده شده معنی حدیث این است که پیامبر صلّی اللّه علیه و آله می فرماید هر کاری و هر اندیشه ای که گمان انگیز است و در آن دو دلی و شک و ریب باشد رها کن و به سوی اندیشه و کاری که شک و گمان ایجاد نمی کند توجّه کن که خلاصه اش- دع ذاک الی ذاک است یعنی چیزی را که با بعد منفی ترا به تردید می اندازد به چیزی که یقین آور است تبدیل کن.

در عصر ما محتوای این حدیث که رهائی بخش انسانها از منفی بافی هاست به ویژه برای جوانان بسیار آموزنده و با اهمیّت است تا در معرض اندیشه های شک برانگیز و منفی بافی نسبت به آغاز و پائین جهان رها نشده و به سوی اندیشه ای که او را آرامش می بخشد روی آورد.

نسلی که هر روز باید با ایمان و یقین در راه نجات مستضعفین از یوغ ستمگران با اعتقاد مثبت به روز جزاء مصمّم تر باشد و قیام کند متأسفانه، در معرض دیدگاههای محدود و ناقص و تردیدآور منفی با تبلیغات جهان سرمایه داری و مادی واقع شده است، گویی که پیامبر اسلام علیه السّلام دیدگاهش در عصر ما تجلّی یافته و بایستی با تبعیّت از حدیث نجاتبخش پیامبر صلّی اللّه علیه و آله از گمان ها و بدگمانی ها به یقین داشتن نسبت به آغاز، و پایان جهان خود را با ایمان به اللّه و جاودانه بودن روح و هستی سوق داد حدیث فوق تفسیر کننده آیه دوّم سوره بقره است که قرآن را- لا ریب فیه- ۲/ بقره) معرّفی می کند و همین طور آیه: (الَّذِینَ یَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَیَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ ... ۱۸/ زمر) یعنی نیکوترین سخن قرآن است که سراسر اثبات حقایق و امیدوار کننده انسانها به جهان پاداش و یادآور حکومت حقّه مستضعفین صالح و مؤمن جهانی است مآخذ دیگر حدیث فوق عبارتند از: تهذیب اللّغه ۱۵/ ۲۵۴- لسان العرب واژه ریب- در مجمع البحرین.

۰(روح) [روح:

الرّوح و الرّوح- در اصل یکی است ولی- روح- اسمی برای دم و نفس است.

شاعر در وصف آتش می گوید:

فقلت له ارفعها الیک و احیها بروحک و اجعلها لها فیئه قدرا «۱»

زیرا دمیدن و نفس هم قسمتی از روح است مانند نامیدن- نوع- به اسم جنس مثل نامیدن انسان به حیوان لذا- روح- اسمی است برای نفس یا جزئی که بوسیله آن حیات و جنبش و تحرّک حاصل می شود و نیز به همان چیزی است که سودها و منفعت ها رای جلب و زیان و ضررها رای دفع می کند اطلاق شده است و همین است که در آیات:

(یَسْئَلُونَکَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّی- ۱۵/ اسراء) و (وَ نَفَخْتُ فِیهِ مِنْ رُوحِی- ۲۹/ حجر) بیان شده است، اضافه شدن روح- به خداوند اضافه ملکی است و تخصیصی است که باعث شکوهمندی، و شرافت روح است، مثل آیات:

(طَهِّرا بَیْتِیَ- ۲۶/ حج) و (یا عِبادِیَ

- ۵۶/ عنکبوت) (که بیت- و- عباد- به ضمیر (ی) که ضمیر اللّه- است اضافه شده یعنی خانه من را پاک گردان- و ای بندگان من).

فرشتگان والا و ارزشمند- ارواح- نامیده شده اند مثل آیات: (یَوْمَ یَقُومُ الرُّوحُ وَ الْمَلائِکَهُ صَفًّا- ۳۸/ نباء) و (تَعْرُجُ الْمَلائِکَهُ وَ الرُّوحُ ۴/ معارج) و (نَزَلَ بِهِ (الرُّوحُ الْأَمِینُ)- ۱۹۳/ شعراء) که- جبرئیل- روح الامین- روح القدس نامیده شده در آیات:

(قُلْ نَزَّلَهُ رُوحُ الْقُدُسِ- ۱۰۲/ نحل) و (وَ أَیَّدْناهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ ۸۷/ بقره) (پس روح القدس

---

(۱) شعر از ذی الرمه- است، می گوید: به او گفتم آتش را با نفست مشتعل و زنده کن و فروزش آن را با دمیدنت از سوی خویش برای آن بخششی والا قرار ده. ازهری با استشهاد به شعر فوق می گوید: روح با ضمّه حرف (ر) در زبان عرب یعنی نفخ و دمیدن برای اینکه دمیدن از- روح است و موجود زنده نفس دارد. احیها بروحک: یعنی با نفخ و دمیدنت، همین نظر را ابن منظور نیز آورده است. (تهذیب اللّغه ۲/ ۲۲۵ لسان ۲/ ۴۲۶- اساس البلاغه ۱۸۳).

و روح الامین در قرآن صفت جبرئیل است) و حضرت عیسی علیه السّلام نیز روح- نامیده شده در آیه: (وَ رُوحٌ مِنْهُ ۱۷۱/ نساء، ۴۹/ آل عمران) این نامگذاری برای توانائی در زنده کردن مردگان برای او بوده (باذن اللّه).

قرآن- نیز- روح- نامیده شده در آیه: (وَ کَذلِکَ أَوْحَیْنا إِلَیْکَ رُوحاً مِنْ أَمْرِنا- ۵۲/ شوری) زیرا قرآن سببی است برای حیات اخروی که در آیه: (وَ إِنَّ الدَّارَ الْآخِرَهَ لَهِیَ الْحَیَوانُ- ۶۲/ عنکبوت) توصیف شده است.

روح- در معنی تنفّس نیز هست- اراح الإنسان- وقتی است که انسان نفس می کشد و دم برمی آورد.

آیه: (فَرَوْحٌ وَ (رَیْحانٌ)- ۸۹/ واقعه) ریحان چیزی است که بوئی خوش دارد و نیز گفته اند- ریحان- گفته اند در آیه (وَ الْحَبُّ ذُو الْعَصْفِ وَ الرَّیْحانُ- ۱۲/ الرّحمن).

به عربی اصیل گفتند: الی این؟ به کجا می روی؟

پاسخ داد: اطلب من ریحان اللّه، یعنی رزق خدا می جویم، و اصلش همان است که گفتیم.

روایت شده است که: (الولد من ریحان اللّه) فرزند از- رزق- خداوند نیست.

چنانکه شاعر گوید:

یا حبّذ ریح الولد ریح الخزامی فی البلد

(چه نیکوست بوی خوش فرزند و بوی خوش گل خیری صحرایی در شهر و دیار).

یا برای اینکه فرزند رزقی است از سوی خدای تعالی- (ریح)- نیز معروف است و همان هوای متحرّک است. در عموم آیاتی که خدای تعالی ارسال باد را مفرد ذکر می کند در معنی عذاب است هر جائی که ریح- با لفظ جمع (ریاح) آمده است به معنی رحمت الهی است، به صورت مفرد مثل: (إِنَّا أَرْسَلْنا عَلَیْهِمْ رِیحاً صَرْصَراً- ۱۹/ قمر) و (فَأَرْسَلْنا عَلَیْهِمْ رِیحاً- ۱۶/ فصّلت) (ثَلِ رِیحٍ فِیها صِرٌّ

- ۱۱۷/ آل عمران) و (اشْتَدَّتْ بِهِ الرِّیحُ- ۱۸/ ابراهیم).

و در صورت جمع که به معنی رحمت است مثل آیات:

(وَ أَرْسَلْنَا الرِّياحَ لَواقِحَ- ۲۲/ حجر) و (أَنْ يُرْسِلَ الرِّياحَ مُبَشِّراتٍ ۴۶/ روم) و (يُرْسِلُ الرِّياحَ بُشْراً- ۵۷/ اعراف).

و امّا در آیه: (يُرْسِلُ الرِّياحَ فَتُثِيرُ سَحاباً- ۴۸/ روم) معنی آشکارتر و روشن تر آن رحمت است که به لفظ جمع هم خوانده شده و صحیح تر است.

واژه- ریح- به صورت استعاره برای قدرت و غله هم بکار رفته است مثل آیه:

(وَ تَذْهَبَ رِيحُكُمْ- ۴۶/ انفال).

اروح الماء: بوی آب تغییر کرد که مخصوص بوی بد آب است.

ریح الغدیر یراح: برکه و آبگیر بوی بد گرفت.

اراحوا: آسایش یافتند و یا به شادمانی شب کردند.

دهن مروّح: روغن خوش بوی.

روایت شده است که (لم یروح رائحه الجنّه) یعنی بوی بهشت را نیافته.

مروحه: گذرگاه باد.

مروحه: باد بزن و وسیله ای که باد با آن تولید می شود.

رائحه: وزش هوا و بوی خوش.

راح فلان الی اهله: به دو معنی است:

۱- او به سرعت و مثل باد بسوی خانواده اش آمد.

۲- یا با برگشتن بسوی خانواده اش از آسایش و مسّرت بهره مند شد.

الرّاحه: مشتّق از- روح- است یعنی آسایش، چنانکه می گویند:

افعل ذلک فی سراح و رواح: آن را به آسانی انجام ده.

المراوحه فی العمل: یکبار این عمل می کند و یکبار دیگری (از باب مفاعله است یعنی کار طرفین).

الرّواح: به طور استعاره برای استراحت در نیمروز که انسان آسایش دارد بکار می رود و از همین معنی می گویند:

ص: ۱۲۰

ارحنا ابلنا: شترانمان را در نیمروز استراحت دادیم.

ارحت الیه حقّه: از همان استراحت دادن شتران استعاره شده است یعنی حقّش را به او پرداختم و آسوده خیالش کردم.

مراح: جائی است که شتران شب در آنجا بسر می برند (آرامشگاه شتران در شب).

تروّح الشّجر و راح یراح: درخت دوباره شکوفه برآورد و چون از واژه روح، وسعت و فراخی تصوّر می شود لذا گفته اند:

قصعه روحاء: یعنی قدحی بزرگ.

و آیه: (لا تَیْأَسُوا مِنْ (رَوْحِ اللَّهِ)- ۸۷/ یوسف) یعنی از رحمت و گشایش دادن خدای تعالی مأیوس نشوید و این خود قسمتی از- روح- یعنی رزق و بخشایش است.

(رود) [رود]:

الرّود: رفت و آمد با مدارا در طلب چیزی.

می گویند- راد و ارتاد- و همینطور- رائد- یعنی جوینده گیاه و علوفه.

راد الابل فی طلب الکلاء: (شتران را به طلب علوفه فرستاد). و به اعتبار معنی رفق و مدارا در این واژه می گویند.

رادت الابل فی مشیها ترود رودانا: (شتران به آرامی رفتند) و از این معنی واژه مرود- ساخته شده یعنی: (میل سرمه و آهن حلقه ای شکل و چرخ آهنین و دلو که همواره در رفت و آمدند).

ارود، یرود، ارودا: مدارا و مهربانی کرد و از همین معنی واژه روید- یعنی آرام، مشتقّ شده، مثل:

رویدک الشّعر یغبّ: (شعرت را مخوان و بگذار بماند تا وقتی که کم و کاستی آن بر خودت روشن شود) (ارادَه)- از- راد، یرود- است یعنی وقتی که کسی در طلب چیزی سعی و کوشش کند- اراده- در اصل- قدرت و نیروی است که از شهوت و نیاز و

آرزو ترکیب شده- اراده اسمی است برای تمایل نفس به چیزی که حکم و فرمان انجام دادن و یا انجام ندادن در آن چیز باشد و اینکه سزاوار است انجام بشود یا نشود (تا اراده آزاد و خواست نفسانی یکی از آن دو امر را برگزیند) سپس اینگونه اراده، و خواست نفسانی در باره اصل چیزی، گاهی میل و کشمکش در مبدأ و آغاز آن چیز است و گاهی در نتیجه حکم و دستور آن چیز که جایز و شایسته است و انجام گیرد یا نگیرد.

اگر واژه- اراده- در خدای تعالی بکار رود مراد حکم و نتیجه و پایان آن است نه تمایل و خواست نفسانی به مبدأ و آغاز چیزی که او متعالی است از معنی دل بستن و تمایل. هر گاه گفته شود: اراد اللّه بکذا یعنی خداوند در آن حکم کرد که آنطور هست و آنطور نیست مثل آیه:

(إِنْ أَرادَ بِكُمْ سُوءاً أَوْ أَرادَ بِكُمْ رَحْمَةً «۱»- ۱۷/ احزاب) گاهی منظور از یادآوری اراده، امر است چنانکه می گوئی:

ارید منک: به آن کار امرت می کنم.

مثل آیه: (يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَ لا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ- ۱۸۵/ بقره) (قسمتی از آیه روزه است که می فرماید: اگر مریض و مسافر بودید روزهای دیگر روزه بگیرید که این امر خدای تعالی امر در سهولت برای شماست نه امر در سختی.

گاهی واژه- اراده- ذکر می شود و مراد قصد و هدف است مثل آیه:

---

(۱) قسمتی از آیات مربوط به جنگ است که می گوید: (قُلْ لَنْ يَنْفَعَكُمُ الْفِرارُ ... ۱۶/ احزاب) بگو اگر از کشته شدن و مرگ می گریزید فرار کردن سودتان ندهد و در آن صورت هم جز مدّت اندکی، از حیات بهره مند نخواهید شد، چه کسی شما را در قبال امر و اراده خدا اگر برایتان محنت یا رحمتی بخواهد نگه می دارد؟ و همانها برای خود جزا و یاوری نخواهند داشت، از آیه فوق می فهمیم که شهادت و کشته شدن در راه خدای تعالی امری است اختیاری و پذیرفتنی، نه حتمی و قطعی که مشمول اجل حتمی باشد چون می گوید اگر هم شهادت را برنگزینید و بگریزید، مگر نه این است که بالاخره مدّت کمی تا سر رسید اجلتان زنده اید پس گزینش راه شهادت امری است اختیاری و شهید خود انتخاب می کند و برمی گزیند که در نتیجه برای ابد در پیشگاه خدا جاودان و مرزوق است.

(لا يُرِيدُونَ عُلُوًّا فِي الْأَرْضِ وَ لا فَساداً- ۸۳/ قصص).

یعنی: (حیات اخروی را برای کسانی قرار می دهیم که قصد برتری جویی و فساد در زمین نداشته و پایان و فرجام کار از آن پرهیزکار است)، نه می خواهند چنان باشند و نه قصد آن را دارند.

اراده- در انسان بر حسب نیروی حسّی و جبری و فطری است همانطور که بر اساس نیروی اختیاری نیز هست از این روی در جماد، و حیوان هر دو بکار می رود مثل:

آیه: (جِداراً يُرِيدُ أَنْ يَنْقَضَّ- ۷۷/ کهف) (دیواری که می خواست فرو ریزد و خراب شود) و می گویند- فرسی تريد التّبن: اسبم کاه و علوفه می خواهد.

(مُراوَدَه:) یا اینکه جدال در امر و فرمان است یعنی تو چیزی را امر می کنی غیر از آن چیزی که دیگری امر می کند و یا- مراوده- نزاع در خواستن و طلب کردن است یعنی تو چیزی را می خواهی و می طلبی و دیگری چیز دیگر را.

راودت فلانا عن کذا- در همان دو معنی است مثل آیات:

(هِيَ راوَدَتْنِي عَنْ نَفْسِي- ۲۶/ یوسف) و (تُراوِدُ فَتاها عَنْ نَفْسِهِ ۳۰/ یوسف) یعنی او را از رأیش برمی گرداند.

و بر این اساس است آیات: (وَ لَقَدْ راوَدْتُهُ عَنْ نَفْسِهِ- ۳۲/ یوسف) و (سَنُراوِدُ عَنْهُ أَباهُ- ۶۱/ یوسف) یعنی: (به زودی پدرش را از او بازمی گردانیم).

(رأس) [رأس:

الرّأس: سر، که عضو معروفی است جمع آن- رءوس.

آیات: (وَ اشْتَعَلَ الرَّأْسُ شَيْباً- ۴/ مریم) و (وَ لا تَحْلِقُوا رُؤُسَكُمْ- ۱۹۶/ بقره) و با واژه رأس- از- رئیس- تعبیر می شود. (رأس القوم: رئیس و سرپرست قوم).

اراس: بزرگ سر.

شاه رأساء: سر گوسفند سیاه شد.

رياس السّيف: دسته و قبضه شمشير.

(ريش) [ريش:

پر پرنده.

از ميان پرهاى بدنش، واژه- ريش- ويژه بال اوست و به خاطر اينكه پر براى پرنده مثل لباس و جامه براى انسان است لذا واژه- ريش- براى لباس استعاره شده است، خداى تعالى گويد: (وَ رِيشاً وَ لِباسُ التَّقْوى ٢۶/ اعراف) مى گويند- اعطاه إبلا بريشها: شتر را با همه ساز و برگش به او بخشيد.

رشت السّهم أريشه ريشا: كه اسم فاعلش- مريش- است يعنى: به تير پيكان پر نصب كردم، و براى اصلاح كارها به طور استعاره مى گويند:

رشت فلانا فارتاش: ياريش كردم، حالش خوب شد.

شاعر گويد:

فرشنى بحال طالما قد بريتنى فخير الموالى من يريش و لا يبرى «١»

رمح راش: نيزه تو خالى، كه به تصوّر تو خالى بودن پر چنين گفته اند.

(روض) [روض:

الرّوض: سبزه زار زيبا و بركه يا آب زياد جمع شده در يك جا (مثل نى زارها و مرغزارها). آيه: (فِي رَوْضَةٍ يُحْبَرُونَ- ١۵/ روم).

(تمام آيه چنين است: فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحاتِ فَهُمْ فِي رَوْضَةٍ يُحْبَرُونَ- ١۵/ روم) آنان كه از پرستش غير خدا گسسته و به پرستش اللّه پيوسته اند و كارهاى

---

(١) شعر از سويد انصارى است مى گويد: پس از مدّت طولانى كه رنجورم نمودى اكنون ياريم كن زيرا بهتر دوستان كسى است كه دوستش را رحمت آرد نه زحمت يار شاطرش باشد نه بار خاطر و به گفته معلّم اخلاق سعدى:

دوست نبود آنكه در نعمت زند لاف يارى و برادر خواندگى

دوست آن باشد كه گيرد دست دوست در پريشان حالى و درماندگى

صالح می کند در باغی خرّم و سرسبز و شادمانه درآیند).

و به اعتبار معنی آب فراوان در واژه- روض- می گویند: اراض الوادی و استراض:

آب درّه فراوان شد.

اراضهم: سیرابشان کرد.

الرّیاضه: بکار بردن و واداشتن نفس در زحمت، برای اینکه رام و آرام شود و از این معنی عبارت: رضت الدّابّه- است یعنی: (حیوان را رام کردم) می گویند:

افعل کذا ما دامت النّفس مستراضه: آن طور کار کن تا وقتی که نفس برای ریاضت قابل و ارزشمند باشد و یا معنایش این است که آنچنان بکوش تا نفس ظرفیت و گنجایش داشته باشد. که از معنی روض و اراضه است.

اراضه: شایسته و پاکیزه شدن (و همچنین- اراضه- سیراب شدن و شیر روی شیر ریختن).

در آیه: (فِی رَوْضَهٍ یُحْبَرُونَ- ۱۵/ روم) عبارت از باغ بهشتی و زیبائیها و جای شادی و آرامش است.

آیه: (فِی رَوْضاتِ الْجَنَّاتِ- ۲۲/ شوری) اشاره به چیزهائی است که از نظر ظاهر برای مؤمنین در آخرت آماده شده است.

و نیز گفته اند: روضات الجنّات- اشاره به شایسته گردانیدن- ایشان از علوم و اخلاقی است که هر کس واجد آنها باشد قلبش پاکیزه و طیب است.

(ریع) [ریع :

الرّیع جای بلندی است که از دور نمایان باشد، مفردش- ریعه است.

خدای تعالی می گوید: (أَ تَبْنُونَ بِکُلِّ رِیعٍ آیَهً- ۱۲۸/ شعراء) یعنی در هر جای رفیع و بلند. (آیا در هر مکان مرتفعی قصری و نشانه ای می سازند).

ریع البئر: سنگ چینی که اطراف چاه بنا شده و بلند است.

ریعان کلّ شی ء: آغاز هر چیز که از آن ظاهر می شود. و به طور استعاره به زیادتی

و دستآوردها- ریع- گفته می شود. تریّع السّحاب: ابرها جمع شدند.

(روع) [روع:

الرّوع: نفس و خاطر انسان و قلب و دل.

در حدیث پیامبر صلّی اللّه علیه و آله است که «انّ روح القدس نفث فی روعی» یعنی: جبرئیل به خاطرم آورد و به جانم رساند و القاء کرد.

الرّوع: به شگفت آمدن و نیز ترسیدن و ترساندن و هر چیزی که مایه شگفتی و ترس شود.

خدای تعالی گوید: (فَلَمَّا ذَهَبَ عَنْ إِبْراهِیمَ الرَّوْعُ- ۷۴/ هود) می گویند: رعته و روعته- او را بیم دادم و شگفت آوردم.

ریع فلان: ترسید.

ناقه روعاء: شتر ترسو.

اروع: کسی است که از زیبائیش به شگفت آید و گوئی که دیگران را آگاه می کند و توجّه می دهد.

چنانکه شاعر گوید: یهولک أن تلقاه فی الصّدر محفلا.

یعنی: (اگر در صدر مجلس او را ببینی به شگفت می آیی).

روغ:.

(الرّوغ) [الرّوغ:

تمایل به راه حیله گری و چاره جوئی.

از این معنی- راغ الثّعلب یروغ روغانا- است یعنی روباه به سختی حیله کرد.

طریق رائغ: راه غیر مستقیم و گمراه کننده، گویی که انسان را فریب می دهد.

راوغ فلان فلانا و راغ فلان الی فلان: برای حیله و چاره جوئی در کاری به سوی او میل نمود.

در آیات: (فَراغَ إِلی أَهْلِهِ- ۹۱/ صافّات) و (فَراغَ عَلَیْهِمْ ضَرْباً بِالْیَمِینِ- ۹۳/ صافّات).

یعنی: متمایل شد و حقیقت معنی آن طلب کردن با نوعی مکر و حیله است و با حرف (علی) بیان شده است، تا هشداری بر معنی غلبه و استیلاء باشد.

(رأف) [رأف:

الرّأفه: مهربانی و رحمت.

قد رءوف فهو رءوف و رءوف: مهربانی کرد و او مهربان است مثل- یقظ و حذر- (بیدار و دوراندیش و محتاط).

خدای تعالی گوید: (لا تَأْخُذْکُمْ بِهِما رَأْفَهٌ فِی دِینِ اللَّهِ- ۲/ نور) (اشاره به اجرای حدود و قصاص الهی است، در باره مجرمین قطعی که می گوید:

به خاطر سلامت جامعه نسبت به اجرای خدا رأفت نگیرید).

(روم) [روم:

آیه: (الم، غُلِبَتِ الرُّومُ «۱»- ۲/ روم) که گاهی به نسلی و نژادی معروف و گاهی به جمع و گروه رومی اطلاق می شود مثل واژه- عجم (واژه عجم نیز در معنی غیر عربها و همچنین ایرانیها بکار می رود).

---

(۱) ابو عبد اللّه یاقوت حموی نظر ازهری و جوهری را در نژاد رومی که آنها را منسوب به عیصو بن اسحق ابراهیم می دانند تأیید می کند و می نویسد: همانطور که می گویند زنگی و زنگ رومی و روم- هم همین طور است رومی ها بودند که در بلاد وسیعی زندگی می کردند و کشور روم به آنها منسوب است و سپس شعر جریر را که با نسبت دادن خود به ایران و روم بر یمنی ها فخر می کند، می آورد.

ابونا ابو اسحق یجمع بیننا و قد کان مهدیا نبیّا مطهّرا

و یعقوب منّا زاده اللّه حکمه و کان ابن یعقوب امینا مصوّرا

۱- پدر ما پدر اسحق است که ما را مجتمع کرده است و پیامبری هدایت گر و پاک بود.

۲- یعقوب علیه السّلام از ماست که خداوند حکمتش را افزود و پسر یعقوب امینی واقعی بود. (معجم البلدان ۳/ ۹۸).

(رین) [رین :

الرّین: چرک و زندگی که بر روی چیزی (یا صفحه) با ارزشی می نشیند و آن را فرا می گیرد و می پوشاند. آیه: (بَلْ رانَ عَلی قُلُوبِهِمْ- ۱۴/ مطفّفین) یعنی: گناه و ستمگری بر صفحه دلهایشان رسید و نشست و مثل جرمی سیاه بر آنها چیره گردید به طوری که شناختن و معرفت نیکی از شر و بدی بر آنها پوشیده شد.

شاعر گوید: اذا ران النّعاس بهم.

یعنی: وقتی که خواب و پینکی بر آنها غلبه کرد.

رین علی قلبه: تاریکی بر دلش چیره شد.

(رأی) [رأی :

رأی: که حرف دوّم یا عین الفعل آن همزه و حرف سوّم یا لام الفعل آن حرف (ی) است چنانکه می گویند- رؤیه: دیدن، و شاعر حرف (ی) را مقلوب کرده و می گوید:

و کلّ خلیل رأنی فهو قائل من اجلک هذا هامه الیوم اوغد «۱»

و از فعل مضارعش حرف همزه حذف شده است می گویند: تری و یری و نری:

(می بینی- می بیند- می بینیم) در آیه: (فَإِمَّا تَرَیِنَّ مِنَ الْبَشَرِ أَحَداً- ۲۶/ مریم).

---

(۱) شعر از- کثیر عزّه- است که شاعری است در غزلسرائی به روش ابن ابی ربیعه وطنش مدینه را بسیار دوست می داشته ولی طبع شعر خود را در خدمت مدیحه سرایی عبد الملک و کسب روزی نهاده، در عین حال طرفدار مذهب حقّ و عدل بوده، در باره بهترین دوست می گوید:

خیر اخوانک المشاکه فی الامر و ابن الشّریک فی الامر اینا

الّذی ان حضرت سرک فی الحیّ و ان غبت کان اذنا عینا

۱- بهترین دوست تو، کسی است که در کارت و مشکلت شریک باشد ولی چنین کسی کجاست؟! ۲- او کسی است که در حضورت و در مجمع شادت کند و در نبودن، و غیبتت گوش و چشم تو باشد.

و در شعر فوق می گوید: هر دوستی که مرا دید می گفت به خاطر توست این بزرگی امروز و فردا. [...]

(مربوط به تولّد حضرت عیسی علیه السلام خطاب به مریم است که می گوید اگر کسی را از آدمیان دیدی بگو من برای خدا روزه سکوت گرفته ام که امروز با هیچ انسانی سخن نگویم).

و آیه: (أَرِنَا الَّذَیْنِ أَضَلَّانا مِنَ الْجِنِّ وَ الْإِنْسِ- ۲۹/ فصّلت).

(کفّار با دیدن عذاب می گویند: خدایا کسانی از جنّ و انس که ما را گمراه کردند به ما بنمایان تا زیر لگدهامان خردشان کنیم) ارنا- نیز خوانده شده.

(رُؤیَه:) دیدن و ادراک چیزی است که دیدنی و قابل دیدن باشد دیدن بنا به نیروی نفسانی انواعی دارد.

اوّل- دیدن و ادراک با حواس ظاهر و آنچه را که بر این اساس باشد مثل:

آیه: (لَتَرَوُنَّ الْجَحِیمَ ثُمَّ لَتَرَوُنَّها عَیْنَ الْیَقِینِ- ۷/ تکاثر) (دوزخ را به طور قطع خواهید دید و آنگاه به دیده یقین هم آن را خواهید دید).

و آیه: (وَ یَوْمَ الْقِیامَهِ تَرَی الَّذِینَ کَذَبُوا عَلَی اللَّهِ- ۶۰/ زمر) (تو در قیامت کسانی که بر خدا تکذیب کردند خواهی دید).

و آیه: (فَسَیَرَی اللَّهُ عَمَلَکُمْ- ۱۰۵/ توبه) (بزودی اعمالتان را خداوند خواهد دید). هر چند که دیدن خدای تعالی که در این آیه اشاره شده است به صورت دیدن حواس جریان یافته و بیان شده است امّا- حاسّه و حواس- بر خدای تعالی صحیح نیست، او متعالی از آن است.

و آیه: (إِنَّهُ یَراکُمْ هُوَ وَ قَبِیلُهُ مِنْ حَیْثُ لا تَرَوْنَهُمْ «۱»- ۲۷/ اعراف)

---

(۱) آیه در باره ابلیس و ابلیسیان است که خدا انسان را هشدار می دهد که: (یا بَنِی آدَمَ لا یَفْتِنَنَّکُمُ الشَّیْطانُ ... - ۲۷/ اعراف) هان ای فرزندان آدم، شیطان فریبتان ندهد چنانکه پدر و مادرتان را برهنه کرده بود تا عورتشان را در نظرشان ظاهر کند از بهشت بیرون کرد، او و قبیله اش را از جائی که شما آنها را نمی بیند، شیطان را دوستان و یاوران کسانی قرار دادیم که به اللّه ایمان ندارند و هر گاه کارهای زشت می کنند می گویند پدرانمان هم چنان کرده اند و خدا ما را فرمان داده است، ای پیامبر صلّی اللّه علیه و آله به آنها بگو که: (إِنَّ اللَّهَ لا یَأْمُرُ بِالْفَحْشاءِ أَ تَقُولُونَ عَلَی اللَّهِ ما لا تَعْلَمُونَ قُلْ أَمَرَ رَبِّی بِالْقِسْطِ ... ۲۸/ اعراف) خداوند به زشتی امر نمی کند، چرا چیزهایی که نمی دانید در باره خدا می گوئید بگو خدای من به اجرای قسط و انصاف و عبادات و خواندن او و خالص گردانیدن دین

دوّم- دیدن با وهم و تخیّل مثل- اری انّ زیدا منطلق: خیال می کنم که زید رفته باشد، مثل آیه: (وَ لَوْ تَری إِذْ یَتَوَفَّی الَّذِینَ کَفَرُوا- ۵۰/ انفال).

سوّم- دیدن با تفکّر و اندیشه، مثل آیه: (إِنِّی أَری ما لا تَرَوْنَ- ۴۸/ انفال).

چهارم- دیدن و ادراک با عقل و خرد و بر این معنی آیه: (ما کَذَبَ الْفُؤادُ ما رَأی ۱۱/ نجم) و همین طور آیه: (وَ لَقَدْ رَآهُ نَزْلَةً أُخْری ۱۳/ نجم) نیز حمل و تعبیر شده است.

(قلب او آنچه را که دید دروغ ندانست چرا با پیامبر صلّی اللّه علیه و آله در باره آنچه که می بیند ستیزه می کنید او بار دیگر نیز فرشته را دید).

فعل رأی، اگر متعدّی به دو مفعول شود اقتضای معنی علم و دانش دارد مثل آیات (وَ یَرَی الَّذِینَ أُوتُوا الْعِلْمَ- ۶/ سباء) و (إِنْ تَرَنِ أَنَا أَقَلَّ مِنْکَ ۳۹/ کهف) (اگر علم داری که من از تو کمترم) (ارَایتَ)- مثل- اخبرنی است یعنی به من بگو و خبر ده که گاهی ضمیر (که) به آخر آن افزوده می شود و حرف (ت) در حالت تثنیه و جمع و تأنیث به حال خود باقی است فقط ضمیر (که) تغییر می کند.

مثل آیات: (أَ رَأَیْتَکَ هذَا الَّذِی- ۶۲/ اسراء) و (قُلْ أَ رَأَیْتَکُمْ- ۴۰/ انعام).

اما در آیات: (أَ رَأَیْتَ الَّذِی یَنْهی ۹/ علق) و (قُلْ أَ رَأَیْتُمْ ما تَدْعُونَ- ۴/ احقاف) و (قُلْ أَ رَأَیْتُمْ إِنْ جَعَلَ اللَّهُ ۷۱/ قصص) و (قُلْ أَ رَأَیْتُمْ إِنْ کانَ- ۵۲/ فصّلت) و (أَ رَأَیْتَ إِذْ أَوَیْنا- ۶۳/ کهف).

همه این آیات در معنی آگاهی و هشدار است (آیا نیستید، آیا نمی دانی- آیا نمی دانید).

(الرّأی:) باور و اعتقاد نفسانی در باره دو امر نقیض که قبول یکی از آنها در ظنّ و گمان غلبه دارد و بر این معنی است آیه: (یَرَوْنَهُمْ مِثْلَیْهِمْ رَأْیَ الْعَیْنِ- ۱۳/ آل عمران) یعنی:

بنا به حکم مشاهده و دیدن، چنان می پنداشتید که هر دو گروه (مؤمن و کافر) همانند و در سخن می گوئی:

فرمان می دهد.

فعل ذلک رأی عینی: او آن را در جلوی چشمم انجام داد و یا راءه عینی.

رویّه و ترویه: اندیشیدن و تفکّر در چیزی و برگرداندن تصوّر آن چیز به میان خاطرات نفسانی است برای کسب نظر و اندیشه صحیح.

مروّی و مرتئی: متفکّر و اندیشمند (اسم فاعل از (رویّه و ترویه از باب- تفعیل و تفعله است) و اگر- رأیت- با حرف (الی) متعدّی شود در حکم و در معنی نظری با ارزش و اعتبار است.

در آیات: (أَ لَمْ تَرَ إِلی رَبِّکَ- ۴۵/ فرقان) و (بِما أَراکَ اللَّهُ- ۱۰۵/ نساء) یعنی: به آنچه که تو را می آموزد.

الرّایه: پرچم و علامتی که برای دیدن از دور افراشته و نصب شده است.

مع فلان رئی ء من الجنّ: (چنان می نماید که با او اثری و علامتی از جنون است).

ارات النّاقه فهی مرأ: وقتی است که شتر مادینه علائم آبستنی را ظاهر کند به طوری که صدق نوزادش دانسته شود.

(الرّؤیا:) آنچه که در خواب دیده می شود- رؤیا- بر وزن فعلی- است که همزه آن تخفیف داده شده و با حرف (و) گفته می شود.

روایت شده است که «لم یبق من مبشّرات النّبوّه الّا الرّؤیا» یعنی: (به غیر از رؤیا چیزی از مژده دهندگان به غیب نمانده است و به گفته سعدی در تفسیر همین حدیث می گوید:

نگر خواب را بیهده ننگری یکی بهره دانش ز پیغمبری

و فرمود (لَقَدْ صَدَقَ اللَّهُ رَسُولَهُ الرُّؤْیا بِالْحَقِّ- ۲۷/ فتح) و (ما جَعَلْنَا الرُّؤْیَا الَّتِی أَرَیْناکَ- ۶۰/ اسراء) و در آیه: (فَلَمَّا (تَراءَا) الْجَمْعانِ- ۶۱/ شعراء).

یعنی: همین که رو در رو و نزدیک به هم شدند، به طوری که هر یک از آنها در موقعیّتی قرار گرفتند که دیگری را می دیدند و در همین معنی است- لا یترأی نارهما- و- منازلهم رئاء: خانه هاشان مقابل هم بود.

فعل ذلک رئاء النّاس: آن کار را برای نمایاندن به دیگران و دنباله روی مردم

انجام داد.

مرآه: آینه و چیزی که صورت اشیاء در آن دیده شود، بر وزن- مفعله از رایت است- مثل- مصحف از صحفت- جمع مرآه- مرائی است.

الرّئه: محلّ تنفّس و عضو ظاهر و گسترده از قلب و جمعش از لفظش رؤون- است.

ابو زید میگوید:

حفظنا همو حتّی اتی الغیظ منهمو قلوبا و اکبادا لهم و رئینا «۱»

رئته: به ریه اش زدم.

---

(۱) شعر از اسود بن یعفر، شاعر قبل از اسلام و از شعراء بخشنده و بزرگوار بوده که اشعاری زیبا و ادبی سروده است به خصوص قصیده دالیّه او که اشعاری عبرت انگیز دارد، می گوید:

نام الخلی و ما احس رقادی و انهموا محتضر لدی و سادی

من غیر ما سقم و لکن شفنی هم اراه قد اصاب فوادی

این الّذین بنو او طال بناءهم و تمتّعوا بالاهل و الا ولادی

فاذا النعیم و کلّ ما یلهی به یومه یصیر الی بلی و نفاد

۱- بی غمی در من نیست و خوابیدن و استراحت و خوابم را حس نمی کنم، غم و اندوه بربالینم حاضر است.

۲- بدون اینکه دردی داشته باشم ولی اندوهی که به دلم رسیده است مرا رنجور و ناتوان ساخته.

۳- آنهائی که بناهای عظیم و مرتفع ساختند کجایند، همانها که از همسر و فرزندان خویش بهره می گرفتند.

۴- ناگهان روزی نعمتها و هر چه را که از آنها لذّت می بردند به تباهی و نابودی تبدیل شد.

امّا شعری که راغب رحمه اللّه از قول ابو زید انصاری نقل نموده، در کتابش (النّوادر فی اللّغه) ضمن چهار بیت چنین است:

تحیه من لا قاطع حبل و اصل و لا صارم قبل الفراق قرینا

فغظناهم حتّی اتی الغیظ منهم قلوبا و اکبادا لهم و رئینا

۱- درود از کسی که قبل از جدائی و فراق، گسلاننده و قطع کننده پیوند دوستی است که پیوسته به دوست است نیست.

۲- و ما آنها را آنطور به خشم آوردیم که خشمشان به دلها و جگرها و ریه ها رسید.

و در متن حفظنا نوشته شده که غلط است.

ص: ۱۳۲

(روی) [روی:

می گوئی- ماء رواء و روی یعنی آب فراوان و گوارا.

روی- بر وزن- عدی و سوی- است.

شاعر گوید:

من شک فی فلج فهذا فلج ماء رواء و طریق نهج

یعنی: (آنکه در پیروزی تردید کرد اینک این پیروزی است که همواره چون آبی گوارا و راه روشن است).

و آیه: (هُمْ أَحْسَنُ أَثاثاً وَ رِءْیاً «۱»- ۷۴/ مریم).

کسی که واژه- رئیا- در آیه فوق را بدون همزه بخواند از- روی- است که معنی- ریّان- و زیبائی است و اگر با همزه بخواند یعنی کسی که اثری از زیبائی و خوبی در او هست و گفته شده معنی اوّل یعنی بدون همزه مراد آیه است.

الرّی: اسمی است برای طراوت و حسنی که از چیزی ظاهر می شود.

الرّواء: هم از همان معنی است و گفته اند- رواء- مقلوب از رایت است. ابو علی فسوی (منسوب به فساء در استان فارس) (شرح حالش قبلا نوشته شده) می گوید:

المروءه: از عبارتی است که می گویند- حسن فی مرآه العین: (در آئینه چشم زیباست) ولی این سخن اشتقاق غلطی است زیرا حرف (م) در- مرآه- اصلی نیست و زائده است و از- رویّه- گرفته شده، و- مرؤه بر وزن- فعوله- حرف (م) آن اصلی است.

---

(۱) تمام آیه چنین است: (کَمْ أَهْلَکْنا قَبْلَهُمْ مِنْ قَرْنٍ هُمْ أَحْسَنُ أَثاثاً وَ رِءْیاً- ۷۴/ مریم) چه بسیار نسلها که پیش از ایشان فساد کردند و هلاکشان کردیم که از نظر اسباب زندگی و قدرت و منظر از آنها بهتر بودند و سپس گوید:

همین که آیات روشن خدای بر کفّار ستمگر خوانده شود می گویند: کدام گروه مکانشان و مجالسشان آراسته تر است و نتیجه این استکبار و غرور هلاکتی است که گفته شد.

انت بمرای «۱» و مسمع: تو نزدیک هستی و- عبارت- انت منّی مرای و مسمع- با حذف حرف (ب) از سر- مرای- باز در همان معنی است مرأی: دیدار، بر وزن- مفعل- از رایت- است.

---

(۱) مرای: بر وزن- معنا- یعنی دیدار. رجل حسن المرای: مرد خوش دیدار.

و- هو منّی مرای و مسمع: او مقابل و رو بروی من است و در جائی است که او را می بینم و سخنش را می شنوم که- مرای و مسمع- هم می شود، و خلاصه اش چنانکه راغب گفته یعنی او به من نزدیک است.

)

«کتاب الزّاء»

(زبد) [زبد]

(کف روی آب و کف شیر و فلزّات)- الزّبد- زبد الماء: کف روی آب.

ازبد: کف برآورد.

خدای تعالی گوید: (فَأَمَّا الزَّبَدُ فَیَذْهَبُ جُفاءً «۱»- ۱۷/ رعد).

الزّبد: کره و سر شیر که بخاطر شباهت رنگ آن به کف روی سیلاب، از آن واژه مشتق شده است.

زبدته زبدا: مال و هدیه زیادی (همچون سر شیر) به او دادم و یا اینکه به او کره دادم و خوراندم.

الزّباد: غنچه و شکوفه سپید درختان به شباهت سپیدی کف (به شباهت بر سر بودن شکوفه ها چون بر سر بودن کف بر آب).

---

(۱) حقّ و باطل و ایمان و کفر را با عالیترین تشبیه ادبی و معنوی بیان کرده، نفوذ و بقاء آب باران در زمین و رویاندن گیاهان را به حقّ و ایمان، و کفی که بر روی سیلابها در کرانه ها قرار می گیرد و با نسیمی نابود می شود به باطل و کفر مثل می زند یعنی با اینکه کف ها دیدنی نیست امّا باقی و پایدار، و حیاتبخشند کف و کفک ها با بادی و حرکتی نابود می شوند و آن آب ها در شکل حیات موجودات باقیند.

و به راستی تشبیهی برای حقّ و باطل از این زیباتر امکان دارد؟

در آیات: (وَ أَمَّا ما یَنْفَعُ النَّاسَ فَیَمْکُثُ فِی الْأَرْضِ کَذلِکَ یَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثالَ- ۱۷/ رعد).

هر چه برای مردم سودمند است مانند آثار مردانی چون پیامبران صلّی اللّه علیه و آله و اولیاء آنها بر جبین صفحات افق با نیکنامی ثبت و باقی است و آثار ستمگران با ننگ همراه و ناپایدار.

۰(زبر) [زبر]

الزّبره: تکّه بزرگی از آهن، جمع آن- زبر- خدای تعالی گوید: (آتُونِی زُبَرَ الْحَدِیدِ- ۹۶/ کهف) گفته اند- الزّبره من الشّعر- که جمعش- زبر- است یعنی دسته موی (یال شیر نر و هر حیوان نرینه ای) که بطور استعاره به هر چیز جدا شده هم گفته می شود.

در آیه: (فَتَقَطَّعُوا أَمْرَهُمْ بَیْنَهُمْ زُبُراً- ۵۳/ مؤمنون) یعنی از یکدیگر بریدند و گروهها و احزاب مختلفی شدند.

زبرت الکتاب: نامه و کتاب را با خط درشت نوشتم.

(زبور:) هم، هر کتابی است که خطّش و نوشته اش درشت باشد و نام- زبور- ویژه کتابی است که بر داود علیه السلام نازل شده است، در آیات: (وَ آتَیْنا داوُدَ زَبُوراً- ۵۵/ اسراء) و (وَ لَقَدْ کَتَبْنا فِی الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّکْرِ- ۱۰۵/ انبیاء) که با ضمّه حرف (ز) یعنی (زبور) هم خوانده شده، در آن صورت (زبور) جمع- زبور- خواهد بود، چنانکه جمع ظریف- ظروف است و یا اینکه- زبور- جمع- زبر- با کسره حرف (ز) است و- زبر- مصدری است که جمعش- زبر- و هر نوشته ای مثل کتاب را به آن نامیدند و سپس به- زبر- جمع بسته شده مثل کتب که جمع- کتاب- است.

گفته شده بلکه- زبور- هر کتابی است از میان کتب الهی که آگاهی بر آن مشکل باشد، در آیات:

(وَ إِنَّهُ لَفِی زُبُرِ الْأَوَّلِینَ- ۱۹۶/ شعراء) و (وَ الزُّبُرِ وَ الْکِتابِ الْمُنِیرِ- ۱۸۴/ آل عمران) و (أَمْ لَکُمْ بَراءَهٌ فِی الزُّبُرِ- ۴۳/ قمر).

عدّه ای از علماء گفته اند: زبور «۱» اسمی است برای کتابی که محتوایش به

---

(۱) زبور اسمی است غیر عربی و عبری به معنی مطلق کتاب و کتاب داود نبی علیه السلام.

مسعودی می نویسد: خداوند زبور را به زبان عبری در ۱۵۰ سوره بر داود علیه السلام وحی کرد که سه قسمت

حکمت های عقلانی محصور باشد بدون اینکه احکام شرعی داشته باشد (مثل صحیفه سجّادیه منسوب به امام علی بن حسین علیه السلام که چون احکام شرعی در آن نیست آن را- زبور آل محمّد- نامیده اند). ولی:

واژه کتاب (قرآن) به آن چیزی گفته می شود که متضمّن و در برگیرنده احکام شرعی و حکمت های عقلی باشد و چیزی که بر این معنی دلالت می کند اینست که زبور داود علیه السلام هیچ چیز از احکام را در بر ندارد.

زئبر الثوب: خز و پرز و ضخامت جامه و لباس که معروف است (و نیز کیسه ضخیم پارچه ای بنام پلنگ پوش یا لباس نمدین که از پشم شتر درست می کنند).

ازبر: هر چیز ضخیم و پر پشت و با یال و کوپال و از این معنی عبارت هاج زبرؤه: در باره کسی است که خشمگین می شود.

(زج) [زج]

الزّجاج: سنگی است (آبگینه، بلور و شیشه) مفردش- زجاجه- است.

در آیه: (فِی زُجاجَهٍ الزُّجاجَهُ کَأَنَّها کَوْکَبٌ دُرِّیٌّ- ۳۵/ نور).

بود. یک سوّم آن در باره سرگذشت او در آینده، و بدیهائی که می باید از- بخت النّصر- ببیند. و یک سوّم در باره سختی هائی که از مردم آشور به او می رسد. و یک سوّم دیگر هم پند و ترغیب و تمجید و تهدید، هیچگونه امر و نهی و سخن از حرام و حلال در آن نیست. (مروج الذّهب ۱/ ۱۰۸).

جیمز هاکس می گوید: حیات روحانی داود نبی در زبور نبشته شده امّا از پنج کتاب مزامیر فقط ۳۷ فصل آن به داود منسوب است و بقیّه را مؤلّفان بعدی نوشته اند. (قاموس کتاب مقدّس ص ۷۹۹).

حبیشی تفلیسی می نویسد: زبور در قرآن با پنج وجه و یازده معنی آمده است:

۱- پندهای پیشینیان در کتابها (جاؤُ بِالْبَیِّناتِ وَ الزُّبُرِ وَ الْکِتابِ الْمُنِیرِ- ۱۸۴/ آل عمران) ۲- به معنی مطلق کتابها: (وَ إِنَّهُ لَفِی زُبُرِ الْأَوَّلِینَ- ۱۹۶/ شعراء) ۳- کتاب مخصوص داود: (وَ آتَیْنا داوُدَ زَبُوراً- ۱۶۳/ نساء) ۴- به معنی نقش ثابت و محفوظ: (وَ کُلُّ شَیْ ءٍ فَعَلُوهُ فِی الزُّبُرِ- ۵۲/ قمر).

۵- قطعه ها و پاره ها: (فَتَقَطَّعُوا أَمْرَهُمْ بَیْنَهُمْ زُبُراً- ۵۳/ مؤمنون) (وجوه قرآن- ۱۲۱ و معجم الفاظ القرآن الکریم).

الزّجّ: آهن بن نیزه و پیکان، جمعش- زجاج- است.

زججت الرّجل: او را با نیزه زدم.

ازججت الرّمح: بن نیزه را آهن زدم.

ازججته: آهن نیزه را بر کندم.

الزّجج: باریکی و کشیدگی ابروان که تشبیهی است به آهن تیز نیزه.

ظلیم ازجّ و نعامه زجّاء: شتر مرغی نرینه و مادینه بلند پای.

(زجر) [زجر]

الزّجر: راندن با بانگ و صدا.

گفته می شود: زجرته فانزجر: راندمش پس رانده شد.

در آیه: (فَإِنَّما هِیَ زَجْرَةٌ واحِدَةٌ- ۱۹/ صافات) (یکبار بانگی و راندنی سخت بیش نیست). سپس واژه- زجر- گاهی در مطلق طرد کردن و راندن و گاهی در بانگ و صدا، بکار رفته است.

در آیه: (فَالزَّاجِراتِ زَجْراً- ۲/ صافّات) یعنی: فرشتگانی که ابرها را به سختی برانگیزانند و روان سازند. در آیه: (ما فِیهِ مُزْدَجَرٌ- ۴/ قمر) منع و طرد از انجام گناهان در آن اخبار هست.

(تمام آیه چنین است- وَ لَقَدْ جاءَهُمْ مِنَ الْأَنْباءِ ما فِیهِ مُزْدَجَرٌ- ۴/ قمر- از اخبار گذشتگان حقایقی و چیزهائی بر ایشان آمده است که توجّه و عبرت به آنها مانع انجام گناهان می شود و مایه منع و جلوگیری در آن اخبار هست).

و در آیه: (وَ ازْدُجِرَ- ۹/ قمر) یعنی: مطرود و دور شد، بکار بردن واژه- زجر- در اینباره برای بانگ و فریادشان بر سر کس است که گفتند مطرود است مثل اینکه گفته می شود- اعزب و تنحّ و وراک: یعنی دور مشو و برخیز و برگرد.

(واژه- و ازدجر- از آیه ۹/ قمر است که سراسر سوره قمر بازگو کننده ستیزه جوئیها و گستاخی نامردمان و نافرمانان نسبت به پیامبران علیه السّلام است می گوید:

(كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نُوحٍ فَكَذَّبُوا عَبْدَنا وَ قالُوا مَجْنُونٌ وَ ازْدُجِرَ- ۹/ قمر).

یعنی: قوم نوح او را تکذیب کردند و نوح بنده ما را تکذیب نموده اند، به او گفتند: مجنون است و مطرود و طرد شده).

(زجا) [زجا]

التّزجیه: دفع کردن و بر انگیختن به آرامی چیزی است تا حرکت کند مثل راندن قطار شتران و راندن باد، ابرها را، در آیات: (یُزْجِی سَحاباً- ۴۳/ نور) و (یُزْجِی لَکُمُ الْفُلْکَ- ۶۶/ اسراء) و از این معنی است عبارت:

رجل مزجا: مردی ناقص و ضعیف و متّکی به غیر (که بایستی دیگری او را حرکت دهد و بکار وادارد).

ازجیت ردی ء التّمر فزجا: خرماهای بد و خراب را دور و جدا کردم و بطور استعاره می گویند:

زجا الخراج یزجو: خراج و مالیات داده شده.

شاعر گوید: و حاجه غیر مزجاه عن الحاج یعنی: نیازی کم، که مختصری از نیازهای کلّی است و بخاطر کم اعتنائی به آن بر آوردنش سهل است.

(بضاعه مزجاه: چیزی اندک و ناقابل).

(زحزح) [زحزح]

آیه: (فَمَنْ زُحْزِحَ عَنِ النَّارِ- ۱۸۵/ آل عمران) یعنی از جایگاهش دور شود. (تمام آیه چنین است: کلّ نفس ذائقه الموت و انّما توفون اجورکم یوم القیامه فمن زحزح عن النّار و ادخل الجنّه فقد فاز و ما الحیاه الدّنیا الّا متاع الغرور- یعنی: هر نفس چشنده مرگ است و به پاداششان در قیامت وفا خواهد شد، پس کسی که از آتش عذاب دور شد و به رضوان خدای در آمد به راستی که رستگار است

و زندگی دنیا جز متاع غرور و نخوت نیست).

(زحف) [زحف]

اصل زحف: خزیدن و راه رفتن با کشاندن پاهاست، مثل حرکت کودک قبل از براه افتادن و رفتن شتر وقتی که خسته شده و سمّش را روی زمین می کشد و همچنین سربازان انبوه و متراکمی که از زیادی نفراتشان نمی توانند خوب حرکت کنند (و یا سینه خیز رفتن آنها).

خدای تعالی گوید: (إِذا لَقِيتُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا زَحْفاً- ۱۵/ انفال) (هر گاه کفّار را انبوه دیدید از آنها روی بر می گردانید و پشت به دشمنان نکنید) زاحف: تیری است که به غیر هدف می نشیند.

(زخرف) [زخرف]

الزّخرف: زینت و آرایشی زرین و طلائی، و از این معنی طلا را هم- زخرف- گفته اند.

آیه: (أَخَذَتِ الْأَرْضُ زُخْرُفَها- ۲۴/ یونس) (زمین زینت خود برگرفت).

آیه: (بَيْتٌ مِنْ زُخْرُفٍ- ۹۳/ اسراء) خانه ای زرّین و تزیین شده. (وَ زُخْرُفاً- ۳۵/ زخرف) و (زُخْرُفَ الْقَوْلِ غُرُوراً «۱»- ۱۱۲/ انعام) یعنی سخنان و گفتاری آراسته که غرور انگیز است.

---

(۱) اشاره به گفتار و کردار مشرکین است یعنی هر گاه بر گروه مشرک و کافر، فرشتگان هم نازل کنیم و حتّی مردگان زنده شوند و با آنان سخن گویند و تمام شرایط را نزدشان فراهم آریم مؤمن نخواهند شد مگر اینکه خدا بخواهد و قهرا مؤمن شوند بدینگونه هر پیامبری را دشمنی از دیو سیرتان آدمی و پری نهاده ایم که غرور و خود برتری و گفتار ظاهر فریب و آراسته به یکدیگر و به دیگران القاء می کنند و باز هم اگر پروردگارت قهرا می خواست چنین نمی کردند پس آنها را با چیزهائی که با آنان متّکی هستند واگذار.

از این آیات بخوبی دانسته می شود که در راه گزینش و پذیرفتن حق هیچگونه قهر و جبری نیست بلکه خداوند تمام آیات را برای رهیابی و رشد انسانها بیان می کند تا گول سخنان ظاهر فریب و زر اندود و شیرین کلمات کفّار و مشرکین را نخورند که آن سخنان همان وحی شیاطین و دیو سیرتان به یکدیگر است اگر حقّ در

۰(زرب) [زرب]

الزّرابی- جمع- زرب- نوعی لباس نیکو و آراسته که منسوب به جائی است و بصورت تشبیه و استعاره، در آیه: (وَ زَرابِیُّ مَبْثُوثَةٌ «۱»- ۱۶/ غاشیه) یعنی: زیر اندازهای زیبا و گسترده و پهن شده.

زرب و زریبه: رمه گاه و جای گوسفندان و نیز زیر انداز تیر انداز.

(زرع) [زرع]

الزّرع: رویاندن، و حقیقت آن مربوط به امور الهی است نه بشری.

در آیه: (أَ أَنْتُمْ تَزْرَعُونَهُ أَمْ نَحْنُ الزَّارِعُونَ- ۶۴/ واقعه) که شیار کردن، کشت کردن، آماده کردن زمین را و بذر افشاندن را به انسانها نسبت داده است (کشت، داشت، برداشت). و لذا- زرع- یعنی رویانیدن را از قدرت و توان آنها نفی نموده است و بخودش نسبت داده است.

و هر گاه- زرع- به بنده نسبت داده شود برای این است که او فاعل اسبابی

لباس حقّ و با بیان حقّ اداء شود آوای فطرت و ایمان زاست و نیازی به ظاهرسازی و طلا کاری سخنان نیست.

(۱) زرابی- را عدّه کمی از لغت نویسان به بالش و متّکا معنی کردند که به قرینه صفت- مبثوثه- که بعد از زرابی- آمده است و به معنی پهن و گسترده شده است می فهمیم که معنی- زرابی- فرش و زیر انداز است در حدیثی از پیامبر صلّی اللّه علیه و آله آمده است «محادثه العالم علی المزابل خیر من محادثه الجاهل علی الزّرابی» یعنی همصحبتی و گفتگو نمودن با عالم بر خاک و خاشاک نیکوتر است از همصحبتی جاهل بر فرش های زیبا.

در این حدیث شریف تقدیر و تشویق پیامبر صلّی اللّه علیه و آله را بر شکوهمندی مقام علم و عالم بخوبی در می یابیم و نیز بی اعتبار دانستن نادانی و جهل را هر چند که بر فرش های زیبا و ثروت و سرمایه باشد.

ازهری می گوید: زرابی- همان فرش و زیر انداز است (بسط، و طنافس) فرّاء نیز همین را می گوید: و از قول ابن زرین نقل می کند که: زرابی در اصل گیاهان و سبزه هائی است که به رنگهای زرد و سرخ و سبز به نظر می آید و چون در فرشها هم همین رنگها دیده می شوند لذا آنها را به شباهت همان گیاهان رنگین- زرابی- گفته اند مثل عبقری- در باره لباس و فرش (کافی ۱/ ۳۹- مجمع البحرین ۲/ ۷۸- تهذیب اللّغه ۱۳/ ۱۹۹).

است که سبب روئیدن می شود، چنانکه می گوئی- انبتّ کذا- در وقتی که تو سبب رشد گیاه هستی (با آبیاری، کود دادن و سرپرستی) زرع- در اصل مصدر است که به- مزروع- تعبیر شده است- آیات:

(فَنُخْرِجُ بِهِ زَرْعاً- ۲۷/ سجده) و (وَ زُرُوعٍ وَ مَقامٍ کَرِیمٍ- ۲۶/ دخان) و عبارت- زرع اللّه ولدک: تشبیهی است چنانکه می گوئی- انبته اللّه- خدا رویاندش و رشدش داد.

مزرع: زراعتکار، کشتکار و کشاورز.

ازدرع النّبات: گیاه بارور شد.

(زرق) [زرق]

الزّرقه: بعضی رنگها میان سیاه و سپید (رنگ کبود).

زرقت عینه زرقه و زرقانا: چشمش کبود شد.

خدای تعالی گوید: (زُرْقاً یَتَخافَتُونَ- ۱۰۲/ طه) یعنی: دیدگانشان کور است و نوری ندارد.

و- الزّرق- پرنده ای است (باز سپید شکاری که کبود چشمست) زرق الطّائر یزرق و زرقه بالمزراق: پرنده را تیر زد (مزراق: نیزه کوتاه- قاموس اللّغه و مجمع البحرین).

(زری) [زری]

زریت علیه: او را عیبجویی کردم.

ازریت به: آهنگش نمودم، و همچنین- ازدریت- که اصلش بر وزن- افتعلت- است.

آیه: (تَزْدَرِی أَعْیُنُکُمْ- ۳۱/ هود) یعنی: دیدگانتان کوچکشان شمرد. در واقع- تزدریهم اعینکم- است. یعنی: آنها را چشمانتان کوچک شمردند و خوارشان شمردند.

(زعق) [زعق]

الزّعاق «۱»: آب: بسیار شور و تلخ (شورا به و نمکزار).

طعام مزعوق: غذائی که از شوری زیاد مثل آب شور شده.

زعق به: با فریادش او را ترساند.

فانزعق: ترسید. الزّعق: پر سر و صدا و صدای زیاد. الزّعّاق: فریاد زن و نعره زن.

(زعم) [زعم]

الزّعم، حکایت از سخنی است که در مظان و معرض دروغ و باطل باشد (دروغ پنداری و دروغ گفتاری) و از این روی در قرآن همه جا از واژه- زعم- به صورت مذمّت نسبت به گویندگانش آمده است.

مثل آیات: (زَعَمَ الَّذِینَ کَفَرُوا- ۷/ تغابن) و (ْ زَعَمْتُمْ

- ۴۸/ کهف) (کُنْتُمْ تَزْعُمُونَ- ۲۲/ انعام) و (زَعَمْتُمْ مِنْ دُونِهِ- ۶۵/ اسراء) تضمین و تعهّد شفاهی و سرپرستی و ریاست را- (زعامت)- و سرپرستی و رئیس را هم- زعیم- گفته اند چون اعتقاد داشتند به اینکه قول و سخن آنها یعنی تکفّل زبانی

---

(۱) جار اللّه زمخشری در ذیل این واژه می نویسد: و یروی لعلی بن أبی طالب رضی اللّه تعالی عنه یوم حنین:

دونکها مترعه دهاقا کاسا زعاقا مزجت زعاقا

از علی (ع) روایت شده که در جنگ حنین که پس از فتح مکّه اتّفاق افتاد. در باره حنین چنین سروده است: در پائین تو نهری خروشان هست امّا آبش مانند کاسه ای از زهر و آمیخته با تلخابه است، این شعر را ابن منظور- کاسا زعاقا- که در همان معنی است روایت کرده: در جنگ حنین مسلمانان از زیادی سپاهیان خود در شگفت شدند که خدای می فرماید: (إِذْ أَعْجَبَتْکُمْ کَثْرَتُکُمْ- ۴۵/ توبه) زیادی و انبوهی شما را متعجب نمود.

یاقوت حموی می نویسد: حنین درّه ای در مقابل طائف و در صد میلی مکّه است. شاعری تعداد لشگریان اسلام را در آن جنگ، هشتاد هزار نفر تخمین زده می گوید:

اذا ما لقینا جند آل محمّد ثمانین الفا و استمدوا بخندقا

یعنی: همینکه سربازان آل محمّد را برخورد کردیم هشتاد هزار نفر بودند که با دویدن امداد و یاری می شدند.

(اساس البلاغه ۱۹۴- لس ۱۰/ ۱۴۱- معجم البلدان ۲/ ۳۱۳)

ص: ۱۴۳

و ریا همواره در مظان دروغگوئیست.

در آیات: (وَ أَنَا بِهِ زَعِیمٌ- ۷۲/ یوسف) و (أَیُّهُمْ بِذلِکَ زَعِیمٌ- ۴۰/ قلم) که معنی- زعیم- در این آیات یا از- زعامت- تعهّد، و کفالت است و یا از- زعم «۱»- به معنی گفتن.

---

(۱) ابن بری می گوید واژه- زعم- در کلام عرب بر چهار وجه است:

۱- پذیرفتن کفالت و ضمانت.

۲- گفتن.

۳- وعده.

۴- ظنّ و گمان، و از- ابن خالویه- نقل می کند که- زعم- همواره در موارد مذمّت بکار می رود تا جائی که بعضی از مفسّرین در ذیل آیاتی که زعم در آنها بکار رفته، گفته اند اصل زعم- یعنی کذب و دروغ، در اشعار شعراء هم به همین معانی است.

زمخشری می گوید: اکثر ما یستعمل فی الباطل: زعم بیشتر در سخن باطل و ناپایدار بکار می رود.

طریحی نیز- زعم- را در وجوه: ۱- قول و سخن ۲- ظنّ و اعتماد در باطل و یا حقّ، می داند و حدیثی را نقل می کند که (کلّ زعم فی القرآن کذب) یعنی: همه جا در قرآن واژه- زعم- به معنی کذب و دروغ است.

ازهری می گوید: بیشتر چیزی که در باره معنی- زعم- است این است که- زعم- یعنی چیزی که مورد شکّ و تردید باشد و در آن تحقیق بعمل نیامده باشد.

مرزوقی می گوید: بیشتر چیزی که در آن شک و ریب و بطلان باشد زعم است.

ابن سیده هم با استشهاد به آیات قرآن کریم- زعم- را قول و گمان و دروغ دانسته است و در باره زعامت می نویسد:

الزّعامه: السّیاده و الرّیاسه و السّلاح و قیل الدّرع او الدّروع و زعامه المال افضله و اکثره عن المیراث: یعنی:

زعامت در معنی سلاح و ریاست یا بزرگی و زره است و زعامت مال و سرمایه هم یعنی فزونی و زیادتی مال میراث است. ابن منظور نیز عینا همین نظر را آورده و می گوید: فسّره ابن الاعرابی فقال الزّعامه الدّرع و الرّیاسه و الشّرف: زعامت یعنی زره و سرپرستی و شرف.

صاحب مصباح المنیر می گوید: و فی الزّعم ثلاث لغات (با فتحه و ضمّه و کسره- ن) و الزّعم یطلق علی القول و علی الظّن و

علی الاعتقاد: یعنی: زعم- بر سخن و گمان و اعتقاد هر سه اطلاق می شود.

ابن قوطیه می گوید: زعم، زعما قال خبرا لا یدری احقّ هو ام باطل: زعم- گفتن چیزی است که دانسته نمی شود حقّ است یا با باطل. عبد اللّه بن مقفع این واژه را در ترجمه کلیله و دمنه از فارسی قدیم به زبان عربی بکار برده است و اکثر داستانهایش با عبارت- زعموا ان اسدا- زعموا ان تاجرا- زعموا ان غدیرا- و در سراسر کتاب، قصّه ها با همین عبارت شروع شده است و مترجم فاضل و ارجمند کلیله و دمنه یعنی نصر اللّه ابو المعالی آن کلمات را به معنی آورده اند- ترجمه کرده است که به راستی معانی مختلف زعم را که بزرگان واژه شناسی گفته اند در بردارد.

ابن فارس می گوید: اصل زعم- سخنی است بدون صحّت و راستی و بدون یقین، و اصل دیگر تکفّل و قبول سرپرستی است. ازهری از قول لیث نقل می کند که می گوید: اگر بگویند- ذکر فلان کذا- یعنی یقینا و

.(زفّ) [زفّ]

زفّ الاءبل، یزفّ، زفّا و زفیفا: آن شتر به شتاب رفت.

ازفّها: آن را دوانید.

آیه: (إِلَیْهِ یَزِفُّونَ- ۹۴/ صافّات) یعنی با شتاب به سویش آمدند و- یزفّون- یعنی یارانشان را بر دویدن سریع وادار می کنند.

اصل- زفیف- وزیدن باد و دویدن سریع شتر مرغ است که راه رفتن را با دویدن مخلوط می کند.

زفزف النعام: شتر مرغ سرعت گرفت و به طور استعاره می گویند:

زفّ العروس: به سوی شویش و همسرش رفت و استعاره ای که اقتضای معنی سرعت را در این عبارت دارد نه به خاطر تند رفتن اوست بلکه از شادی و سبکبال رفتن به سوی شوهر است.

(زفر) [زفر]

در آیه: (لَهُمْ فِیها زَفِیرٌ- ۱۰۶/ هود)- زفیر- یعنی رفت و آمد نفس به طوری که دنده ها بالا و پائین بیاید.

ازدفر فلان کذا: با تحمّل و سختی آن را انجام داد به طوری که نفسش تند شد و به نفس زدن افتاد.

زوافر: زنانی که مشک آب حمل می کنند.

حقّا- چنان گفت امّا اگر در سخنی شک باشد و ندانند که دروغ یا باطل است می گویند- زعم فلان. (تهذیب اللّغه ۲/ ۱۵۶- مقائس ۳/ ۱۰- مصباح ۱/ ۳۰۶- مجمع البحرین ۶/ ۷۸- اساس البلاغه ۱۹۲ لس ۱۲/ ۲۶۶- المحکم ۱/ ۳۳۴- کلیله و دمنه عربی و ترجمه فارسی- با شرح مرحوم قریب). [.....]

۰(زقم) [زقم]

در آیه: (إِنَّ شَجَرَةَ الزَّقُّومِ- ۴۳/ دخان) زقّوم- عبارت از طعام و غذای ناگوار در آتش دوزخ است.

زقم فلان و تزقّم: به طور استعاره یعنی چیز پلیدی و زشتی را بلعید و خورد.

(زکا) [زکا]

اصل زکاه- رشد و فزونی است که از برکت دادن خدای تعالی حاصل می شود و در امور دنیوی و اخروی هر دو در نظر گرفته می شود، می گویند:

زکا الزّرع یزکو: وقتی است که از کشت و زراعت فزونی و برکت حاصل شود.

در آیه: (أَیُّها أَزْکی طَعاماً- ۱۹/ کهف) اشاره به چیزی است که حلال است و فرجامش ناگوار نیست و نیز (زکاه)- در باره چیزی است که: انسان از حقّ خدای برای مسکینان و فقرا کنار می گذارد و از مالش خارج می کند و نامیدن چنان مالی به زکاه برای امیدوار بودن در برکت و فزونی در زکات دادن است یا برای تزکیه نفس یعنی والایش دادن نفس با خیرات و برکات و یا نامیدن آن مال به زکات برای همه موارد فوق است زیرا هر دو خیر و نیکی در آن موجود است (هم فزونی و برکت مال و والایش و رشد نفس) (سعدی گوید:

زکات مال بدر کن که فضله رز را چو باغبان ببرد بیشتر دهد انگور

) خداوند همواره- زکاه- را با- صلاه- در قرآن قرین نموده است می گوید:

(وَ أَقِیمُوا الصَّلاهَ وَ آتُوا الزَّکاهَ- ۴۳/ بقره) با- زکاه- و تزکیه نفس و پاکیزه داشتن آن، انسان در دنیا شایسته و مستحقّ اوصاف پسندیده می شود و در آخرت هم در خور پاداش و ثواب است.

این گونه شایستگی را انسان با پیگیری و خواستن چیزی که پاکیش در آن است بدست می آورد که گاهی تزکیه از ناحیه بنده است، برای این که آن را کسب می کند و

به آن می رسد مثل آیه: (قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكّاها- ۹/ شمس) (کسی که تزکیه نفس کرد رستگار شد).

و گاهی چون خداوند در حقیقت منشاء و فاعل آن هاست تزکیه به خدای تعالی نسبت داده می شود مثل آیه:

(بَلِ اللَّهُ يُزَكِّي مَنْ يَشاءُ «۱»- ۴۹/ نساء).

---

(۱) چون انسان با تزکیه نفس و پاکی جان خویش با قدرت و اراده و خودداری از زشتی ها و تمایل به نیکیها در دنیا و آخرت استحقاق اوصاف نیک و پاداش می یابد. بنابراین و در حقیقت آفریدگار و خالق است که نیروی اراده را در انسان قرار داده و راه تزکیه را هم توسط پیامبرانش به انسان نشان داده است و گر نه همان بودیم که فرشتگان در آغاز خلقتمان گفتند (أَ تَجْعَلُ فِيها مَنْ يُفْسِدُ فِيها وَ يَسْفِكُ الدِّماءَ- ۳۰/ بقره) آیا کسی که فساد می کند، و خون می ریزد در زمین قرار می دهی؟

انسان بدون هدایت انبیاء و بدون اینکه خداوند راهنمائیش کند حیوانی و ددی و درنده خوی بیش نیست و در طول تاریخ همانهائی که انکار شریعت و پیامبران و مبدأ و معاد می کنند می خواهند این چنین تحقیر و ستمی بر انسان روا دارند و آدمیزادگان را محکوم جبر جهان- جبر محیط- جبر تاریخ و همانند حیوانات وحشی قرار دهند و انسانها را از اراده خدادادی که برمی گزیند، پی می گیرد، می آفریند، و والایش می یابد و افزون بر آن را هم خداوند و آئین متعالیش توسط پیامبران برایش حاصل می کنند با مغالطه کاری محروم قلمداد کنند.

زهی تصور باطل، زهی خیال محال، و به گفته مولوی:

۱-

در حدیث آمد که یزدان مجید خلق عالم را سه گونه آفرید ۲-

یک گروه را جمله عقل و علم وجود او فرشته است و نداند جز سجود ۳-

نیست اندر عنصرش حرص و هوا نور مطلق، زنده از عشق خدا ۴-

یک گروه دیگر از دانش تهی همچون حیوان از علف در فربهی ۵-

او نبیند جز که اصطبل و علف از سعادت غافلست و از شرف ۶-

این سوم هست آدمی زاد و بشر از فرشته نیمی و نیمی ز خر ۷-

نیم خر خود مایل سفلی بود نیم دیگر مایل علوی بود ۸-

عقل اگر غالب شود پس شد فزون از ملائک این بشر در آزمون ۹-

شهوت ار غالب شود پس کمترست از بهائم این بشر زان کابتر است ۱۰-

این بشر هم ز امتحان قسمت شدند آدمی شکلند و سه امّت شدند ۱۱-

یک گره مستغرق مطلق شده همچو عیسی با ملک ملحق شده ۱۲-

قسم دیگر با خران ملحق شده خشم محض و شهوت مطلق شده ۱۳-

پس در این ترکیب، حیوان لطیف آفرید و کرد با دانش الیف

(دفتر چهارم مثنوی معنوی- ص ۲۴۰)

ص: ۱۴۷

و گاهی تزکیه انسانها به پیامبر که واسطه ای در وصول آن به ایشان است، نسبت داده شده مثل آیات:

(تُطَهِّرُهُمْ وَ تُزَكِّيهِمْ بِها- ۱۰۳/ توبه) و (يَتْلُوا عَلَيْكُمْ آياتِنا وَ يُزَكِّيكُمْ- ۱۵۱/ بقره) و گاه نیز تزکیه به عبارتی که وسیله آن است منسوب شده.

(انجام تمام عبادات و رعایت کردن دستورات پیامبر (ص) همان است که نتیجه اش تزکیه است و عمل به آنها انسانها را از آلودگی به شهوات و نفس امّاره باز می دارد و رعایت مسایل اخلاقی نیز بر آن تزکیه می افزاید لذا خداوند می گوید: (ذلِكَ أَزْكى لَهُمْ- ۲۰/ نور) و (هُوَ أَزْكى لَكُمْ- ۲۸/ نور) یعنی: آن اعمال تزکیه کننده هستند و همین طور آیه: (إِنَّ الصَّلاةَ تَنْهى عَنِ الْفَحْشاءِ وَ الْمُنْكَرِ- ۴۵/ عنکبوت) یعنی: نماز از آلودگی نفس جلو می گیرد و در نتیجه تزکیه می کند.) مثل آیات:

(وَ حَناناً «۱» مِنْ لَدُنَّا وَ زَكاةً- ۱۳/ مریم) و (لِأَهَبَ لَكِ غُلاماً زَكِيًّا

- ۸۹/ مریم). یعنی: با خلقت و آفرینش تزکیه شده است.

و این در همان راهی است که از برگزیدن انسانها ذکر کردیم و آن اینست که بعضی از بندگانش را پاکیزه اخلاق و عالم قرار داده است نه با تعلیم و تمرین بلکه به وسیله توفیق الهی همان طور که تمام پیامبران و رسولان چنان هستند، جایز است که معنی دو آیه فوق یعنی مزکّی بودن در آغاز خلقت برای آن چیزی باشد که وقوع آن از ناحیه آنها در آینده است نه در حال، و معنی آن- سیتزکّی- است (یعنی به زودی

ای عزیز، تو مکتب ها را با انسانیت انسان و دین و شریعت را با پرورش تن و روح آدمی مقایسه کن و بکوش تا محتوای اندیشه ات با گفته پیامبران تطبیق نماید و از شهوت، خشم، حرص و ددمنشی و زر پرستی و ماده گرایی به حقیقت متوجّه شوی چرا که (الْعاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ- ۱۲۸/ اعراف).

(۱) قسمتی از آیه ۱۴/ مریم است که با آیات قبلش چنین است: (يا يَحْيى خُذِ الْكِتابَ بِقُوَّةٍ وَ آتَيْناهُ الْحُكْمَ صَبِيًّا وَ حَناناً مِنْ لَدُنَّا وَ زَكاةً وَ كانَ تَقِيًّا وَ بَرًّا بِوالِدَيْهِ وَ لَمْ يَكُنْ جَبَّاراً عَصِيًّا) هان ای یحیی کتاب را با قدرت و استواری بگیر، در طفولیّت او را مردانگی و والایش دادیم و نیز مهربانی و پاکیزگی و او پرهیزگار بود با پدر و مادرش هم نیکوکار بود، نافرمان و ستمگر نبود، به هنگام تولّد و روزی که می میرد و روزی که برانگیخته می شود اسلام بر او بود (یعنی ایمنی خاطر).

تزکیه خواهند شد).

و آیه: (وَ الَّذِینَ هُمْ لِلزَّکاهِ فاعِلُونَ- ۴/ مؤمنون).

یعنی: اینگونه عبادات را که بایستی انجام دهند، انجام می دهند و خداوند تزکیه شان می کند و خود خویشتن پاکیزه گردانند که هر دو معنی- یکی است.

در آیه اخیر واژه- للزّکاه «۱»- برای فاعلون، مفعول نیست بلکه حرف (ل) بر سر

---

(۱) این واژه با معانی مختلفش به طور خلاصه از مآخذ مهم دیگر و معانی که راغب رحمه اللّه آورده به شرح زیر است:

زکا، یزکو، زکاء (بدون تشدید حرف کاف که فعل لازم است) یعنی:

۱- نموّ کرد و فزون شد. ۲- پاکیزه و اصلاح شد و افعل تفضیلش- ازکی- است.

زکّا، یزکّی، تزکیه (با تشدید حرف کاف که فعل متعدّی است) یعنی:

۱- پاکش کرد و اصلاحش نمود. ۲- مدحش کرد و آن را ستود و به پاکی نسبتش داد.

پس این فعل در حالت اثبات و امر متعدّی است و به معنی اصلاح کردن و پاکیزه کن هست. ولی به صورت نهی و مضارع اخباری در مدح، و خود بزرگ بینی، ستایش نفس و به پاکی نسبت دادن خویش است که بسیار ناپسند است. مثل آیات: (فَلا تُزَکُّوا أَنْفُسَکُمْ- ۳۲/ نجم) و (أَ لَمْ تَرَ إِلَی الَّذِینَ یُزَکُّونَ أَنْفُسَهُمْ- ۴۹/ نساء) (معجم الفاظ القرآن الکریم و خلاصه متن راغب) زکّی و تزکّی: پاک شدن از گناهان با عمل صالح. و زکوه طهارت و پاکی است که در زکات مال بکار می رود. زیرا پرداخت آن مال را که احتمال گناه و حرام در آن هست و حقّ خداوند تعالی که همان حق مستضعفین جامعه است پرداخت نشده پاک می کند، برکتش می دهد و از آفات مصونش می دارد.

زاکیه: نفس و جانی است که هرگز گناه نکرده و به گناه آلوده نشده ولی- زکیه- نفسی است که گناه کرده و توبه نموده.

و در آیه: (غُلاماً زَکِیًّا- ۱۸/ مریم) فرزندی که از گناه پاک و در کارهای نیک رو به کمال است و آیه: (قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَکَّاها- ۹/ شمس). یعنی: پیروز و ظفرمند است کسی که با عمل صالح، نفس خویش پاک کرد. (تفسیر غریب القرآن ص ۳۴/ طریحی).

جمیل بن دراج از ابی عبد اللّه (ع) در باره آیه (فَلا تُزَکُّوا أَنْفُسَکُمْ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنِ اتَّقی- ۲۲/ نجم) سؤال می کند می فرماید:

هو قول الانسان: صلّیت البارحه و صمت امس و نحو هذا: یعنی در آیه نهی از این است که انسان بگوید دیشب نماز خواندم و

دیروز روزه بودم و از این قبیل سخنان.

واژه- زکوه- در قرآن و سنّت تکرار شده است یا مصدر- زکّی، یزکّی است یعنی رشد کرد و برکت یافت و یا از مصدر- زکا، یزکو- است یعنی پاک شدن، زکات مال پاکی مال است و زکات فطره پاکی بدن است.

(مجمع البحرین ۱/ ۲۰۴).

ابن منظور و ابن سیده در حدیثی از علی (ع) نقل می کنند که: و فی حدیث علی رضی اللّه عنه و کرّم اللّه

- زکـاه- برای علّت و قصـد و هـدف است (یعنی: به خـاطر اطـاعت امر خـدای تعـالی و رسـیدن به تزکیه نفسـانی زکـات می پردازند).

(تزکیه) کردن انسان، خویشتن و نفس خویش را دو گونه است:

اوّل- با تزکیه عملی که پسـندیده است مثل آیه: (قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَکَّاها- ۹/ شمس) که اشاره شده است و همینطور آیه: (قَدْ أَفْلَحَ مَنْ تَزَکَّی- ۱۴/ اعلی).

دوّم- تزکیه زبانی با سـخن گفتن، مثل اینکه شاهدی و گواهی غیر خود را توصـیف کند و پاک بداند و این تزکیه زبانی یعنی مدح دیگری مذموم و ناپسـند است و در آیه: (فَلا تُزَکُّوا أَنْفُسَکُمْ- ۳۲/ نجم) نهی از چنین تزکیه ای است (که انسـان با زبان و سخن خود را و دیگری را مـدح کنـد و به طهارت و تزکیه نسـبت دهد). که این نهی در آیه تأدیب و تربیتی است برای زشـت بودن خود ستایی و اینکه انسان نفس خویش را بستاید که عقلا و شرعا ناپسند است و لذا به حکیمی گفته شد چه چیزی است که اگر حقّ هم باشد ناپسند است و نیکو نیست پاسخ داد- مدح الرّجل نفسه: یعنی حقّی که

وجهه: المـال تنقصه النّفقه و العلم یزکو علی الانفـاق: یعنی: خرج و هزینه زنـدگی از مال می کاهـد و کم می کنـد ولی علم و دانش بـا انفاق و به دیگران رسانـدن و یاد دادن افزون می شود و رشـد علمی حاصل می شود واژه- زکاه- در حـدیث فوق به طور استعاره بکار رفته است هر چند که علم ماده و جرم نیست.

ابن منظور می گویـد: اصـل زکوه در لغت به معـانی: ۱- طهـارت و پاکی ۲- نمو و رشـد ۳- برکت و فزونی از سوی خـدا ۴- مدح و ستایش و همه این معانی در قرآن و حدیث آمده است.

و فی حدیث باقر (ع) انّه قال زکاه الارض یبسها یرید طهارتها من النّجاسه کالبول و الشّباهه فان یجف و یذهب اثره:

زکـات زمین خشـک شـدن آن است که منظور پاکی زمین از نجاست و ادرار و امثال آن است که خشک شود و آثار آنها در زمین زایـل شود. (لس ۳/ ۳۵۸- المحکم ۷/ ۹۴) ازهری می نویسـد: در آیـه: (وَ الَّذِینَ هُمْ لِلزَّکـاهِ فـاعِلُونَ- ۴/ مؤمنون) یعنی کسـانی که انجام دهنـده کار نیکنـد. ابن انباری می گویـد: در آیه: (وَ حَناناً مِنْ لَدُنَّا وَ زَکاهً- ۱۲/ مریم) معنایش اینسـتکه عطا کردن چنان فرزنـدی شایسـته به آنها به خاطر رحمت و بخشایش به پـدر و مادرش و تزکیه برای او بوده. فرّاء- هم می گویـد: زکاه- در این آیه یعنی صـلاح، و شایستگی، و عبارت- هذا الامر لا یزکو بفلان: این کار شایسته او نیست. (تهذیب ۱۰/ ۳۲۰) صاحب مصـباح المنیر می گوید: لفظ زکوه- اگر به مال نسـبت داده شود واجب است این حرف (ه) حذف و حرف (و) آن به الـف قلـب شـود. زیرا گفته می شـود زکـوی- که منسـوب به آن است و همیشه صـفت نسـبی به اصـل لغت برمی گردد ولی- زکاتیه- عوامانه است و صحیح- زکویه- است (۱/ ۳۰۸).

ناپسند است ستودن انسان است، خویشتن را.

(زلّ) [زلّ]

الزّلّه: در اصل یعنی بدون قصد و هدف پای نهادن و گام برداشتن، می گویند:

زلّت رجل تزلّ: (گامی و قدمی لغزید).

و زلّه: لغزشگاه و نیز گناه بدون قصد و غیر عمد که تشبیهی به لغزیدن پا است.

خدای تعالی گوید: (فَإِنْ زَلَلْتُمْ- ۲۰۹/ بقره) و (فَأَزَلَّهُمَا الشَّيْطانُ- ۳۶/ بقره).

و (- استزلّه)- وقتی است که قصد لغزش او را دارد. (یعنی به خطایش افکند) در آیه:

(إِنَّمَا اسْتَزَلَّهُمُ الشَّيْطانُ- ۱۵۵/ آل عمران) شیطان آنها را می کشانند تا بلغزند و به خطا بیفتند، زیرا اگر انسان در خطا و گناه کوچک خود را آزاد نگهدارد انجام آنها در نظرش آسان می نماید و آن گناهان کوچک راهی می شوند برای نفوذ شیطان در نفس و جان.

سخن پیامبر علیه السّلام که می فرماید: (من أزلّت الیه نعمه فلیشکرها).

کسی که نعمتی به او می رسد بدون اینکه قصدی در رسیدن و بدست آوردن آن نعمت را داشته باشد (بایستی نسبت به همین نعمت ناخواسته هم سپاسگزار باشد) که تنبیهی و هشداری است بر اینکه اگر شکر و سپاس در برابر دریافت چنان نعمتی لازم باشد پس در مقابل رسیدن به نعمتهایی که خود می خواهد و می رسد شکر و سپاس چگونه باید باشد؟

(تزلزل:) اضطراب و نگرانی.

تکرار شدن حرف (ز) و (ل) در این واژه تکرار معنی لغزیدن و در آن حالت را می دهد (هیجان و اضطراب پیاپی).

در آیات: (إِذا زُلْزِلَتِ الْأَرْضُ زِلْزالَها- ۱/ زلزله) و (إِنَّ زَلْزَلَهَ السَّاعَهِ شَیْ ءٌ عَظِیمٌ- ۱/ حجّ) و آیه (وَ زُلْزِلُوا زِلْزالًا شَدِیداً- ۱۱/ احزاب) یعنی: از رعب و ترس بر خود لرزیدند ..

(

(زلف) [زلف]

الزّلفه: مقام و منزلت و بهره مندی.

در آیه: (فَلَمَّا رَأَوْهُ زُلْفَهً- ۲۷/ الملک) گفته اند معنایش، یعنی: همینکه مقام مؤمنین را می بینند که از عذاب محرومند و عذاب به آنها نمی رسد.

(در دو آیه قبل از آیه فوق می گویند: کفّار می گویند که اگر راستگو هستید این وعده عذاب کی می رسد. بگو علم آن نزد خداست و من بیم دهنده ای روشنم و چون عذاب را نزدیک بینند که به مؤمنین نمی رسد، چهره های کفّار از ترس درهم می رود و به آنها گفته می شود این همان است که می خواستید).

و نیز گفته اند استعمال واژه- زلفه- در مقام عذاب مثل بکار بردن واژه- بشاره- و الفاظی مانند آنهاست.

(زلف:) ساعاتی و مواقعی از شب، در آیه: (وَ زُلَفاً مِنَ اللَّیْلِ- ۱۱۴/ هود).

(در حدیثی از حضرت باقر (ع) است که: (و زلفا من اللّیل) در آیه: نماز عشا است.

مجمع البحرین ۵/ ۶۷).

شاعر گوید: طیّ اللّیالی زلفا فزلفا «۱» ...

یعنی: گذراندن و طیّ کردن اوقات پیاپی شب ها به تدریج.

(الزّلفی:) منزلت و بهره مندی.

خدای تعالی گوید: (إِلَّا لِیُقَرِّبُونا إِلَی اللَّهِ زُلْفی- ۳/ زمر).

(معنی تمام آیه این است: کسانی که غیر از خدا، دوستان و اولیائی اتّخاذ کرده اند.

می گویند عبادتشان نمی کنیم مگر برای اینکه ما را به خدا نزدیک کنند ولی خدای

---

(۱) رجزی است از عجاج- که در وصف مسافرت شبانه می گوید:

ناج طواه اللّیل ممّا و جفا طیّ اللّیالی زلفا فزلفا

سماوه الهلال حتّی احقوقفا

یعنی آن شتر در حالت بی تابی با طپش در رفتن گذرانیـده و نجات دهنـده سوار است و شب را هماننـد ماه بـدر که بتدریج و در طول شب ها می رسد او هم ساعات شب را در هم می نوردد و کم می کند.

ص: ۱۵۲

میانشان حکم می کند و دروغ گویان کفر پیشه را هدایت نمی کند).

مزالف: نردبان.

و (ازلفته): مقامی برایش قرار دادم. و در آیه: (وَ أَزْلَفْنا ثَمَّ الْآخَرِينَ- ۶۴/ شعراء).

(قسمتی از آیه ۶۴/ شعراء است که در باره غرق شدن فرعونیان است می گوید: و دیگران را به آنجا یعنی گذرگاه آبی که بنی اسرائیل عبور کردند فرعونیان را نیز نزدیک کردیم و- انجینا موسی و من معه اجمعین ثمّ اغرقنا الآخرین- یعنی موسی و همراهانش را نجات دادیم و دیگران را غرق کردیم).

و همینطور در آیه: (وَ أُزْلِفَتِ الْجَنَّةُ لِلْمُتَّقِينَ- ۹۰/ شعراء) نزدیک شدن بهشت به پارسایان و پرهیزکاران است.

لیله المزدلفه: شبهایی به این نام مخصوص شده است برای نزدیکی حاجیان به منی بعد از روان شدن مردم به طور پراکنده از عرفات به سوی منی (که خداوند می فرماید: اذا افضتم من عرفات: وقتی که از عرفات متفرّق و روان شدید و حرکت کردید) و در حدیثی آمده است که ((ازدلفو الی اللّه برکعتین)) «۱»

---

(۱) این حدیث در مآخذ دیگر بصورت (فاذا زالت الشّمس فازدلف الی اللّه برکعتین) هست یعنی پس از گذشتن خورشید با دو رکعت نماز خود را مقرب خدا گردان، خطاب حدیث به مصعب بن عمیر در مدینه است که می گوید: (فاذا زالت الشّمس فازدلف الی اللّه برکعتین و اخطب فیها) و نیز آمده است که ازدلاف: تقدّم و پیشی گرفتن است- ازدلف القوم: وقتی است که گروه بر سایرین پیشی گرفته اند و همچنین- ازدلاف یعنی گرد آمدن مردم.

در حدیثی آمده است که مشعر الحرام را از این جهت- مزدلفه- گفتند که جبریل در عرفات به ابراهیم (ع) گفت: یا ابراهیم- ازدلف الی المشعر الحرام- و سپس در تسمیه مکان به فعل آنجا را- مزدلفه- گفته اند.

ابن منظور می نویسد: و فی حدیث باقر علیه السّلام (مالک من عیشک الّا لذّه یزدلف بک الی حمامک).

یعنی: هیچ لذّتی از زندگیت برای تو نیست مگر این که تو را به مرگت نزدیک می کند.

ابن بری می گوید: الزّلفه، سه چیز است: ۱- آبگیر ۲- باغ ۳- آینه.

ازهری می گوید: اصل الزلفی فی کلام العرب: القربی، یعنی: اصل زلفی در سخن عرب تقرّب و نزدیکی است.

خدای تعالی گوید: (وَ أَقِمِ الصَّلاةَ طَرَفَيِ النَّهارِ وَ زُلَفاً مِنَ اللَّيْلِ- ۱۱/ هود).

یعنی: قبل از طلوع و پس از غروب آفتاب و نماز صبح و مغرب و عشا.

۰(زلق) [زلق]

الزّلق و الزّلل در معنی به هم نزدیکند، آیه: (صَعِیداً زَلَقاً- ۴۰/ کهف) یعنی زمینی که گیاه در آن نیست (زمین بی گیاه) مثل آیه: (فَتَرَکَهُ صَلْداً- ۲۶۴/ بقره) (زمین سفت و سخت بی گیاه) و- مزلق- جای سنگی و سخت.

آیه: (لَیُزْلِقُونَکَ بِأَبْصارِهِمْ «۱»- ۵۱/ قلم) مثل سخن این شاعر است که می گوید:

نظرا یزیل مواضع الاقدام ...

یعنی: (با نگریستن و نظری که قدمگاهها را از جای خود دور می کند و بر می گرداند).

می گویند- زلقه و ازلقه فزلق: لغزاندش پس لغزید.

یونس می گوید: واژه الزّلق والاء زلاق: جز در قرآن شنیده نشده است.

و از أبیّ بن کعب روایت شده است که آیه: (وَ أَزْلَفْنا ثَمَّ الْآخَرِینَ- ۶۴/ شعراء) را- ازلقنا- خوانده است یعنی هلاکشان کردیم.

زجاج می گوید: تأویل آیه: (وَ أُزْلِفَتِ الْجَنَّهُ لِلْمُتَّقِینَ- ۹۰/ شعراء) یعنی داخل شدن متّقین به بهشت که دیدگانشان به سوی آن نزدیک شد.

(مجمع البحرین ۵/ ۶۸- لسان العرب ۹/ ۱۳۹- مقائیس اللّغه ۳/ ۲۱- تهذیب اللّغه ۱۳/ ۲۱۴).

(۱) قسمتی از آیه: (وَ إِنْ یَکادُ الَّذِینَ کَفَرُوا لَیُزْلِقُونَکَ بِأَبْصارِهِمْ لَمَّا سَمِعُوا الذِّکْرَ وَ یَقُولُونَ إِنَّهُ لَمَجْنُونٌ وَ ما هُوَ إِلَّا ذِکْرٌ لِلْعالَمِینَ- ۵۱/ قلم). که مفهوم درست آیه با تقدّم و تأخر کلمات به خوبی روشن می شود و در دو سه آیه قبل از آیه فوق به پیغمبر (ص) می گوید: در حکم و فرمان پروردگارت پایدار و استوار باش یعنی: اگر مخالفین تو را مجنون و سخنانت را شعر گونه و اساطیر الاوّلین خطاب کردند هرگز نگران مباش آنها پیوسته می خواهند با این جملات و تلقینات تو را نگران و از ثبات در راه بلغزانند، چون زلق در اصل و ریشه لغت- لغزیدن- است و کسی که تحت تأثیر تلقینات و لاطائلات دیگران قرار می گیرد مسلّما در راهش استواری و اثبات ندارد، لذا به پیامبر (ص) می گوید:

اگر آنها می خواهند تو را از موضع قاطعت بلغزانند هرگز چنان مباد، زیرا باثبات و پایداری حقایق که ذکری است برای جهانیان، در حال و آینده، دین حق و آیات قرآن از اثر نخواهد افتاد زیرا:

(إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّکْرَ وَ إِنَّا لَهُ لَحافِظُونَ- ۹/ حجر)

تا قیامت زنده اش داریم ما تو مترس از نسخ دین ای مصطفی

ص: ۱۵۴

(زمر) [زمر]

در آیه: (وَ سِیقَ الَّذِینَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ إِلَی الْجَنَّهِ زُمَراً- ۷۳/ زمر).

یعنی: (پرهیزکاران را گروه گروه به سوی بهشت روان سازند).

زمر جمع- زمره- است یعنی جمع و گروه کم و از این معنی: شاه زمره: گوسفند کم مو، است.

و- رجل زمر: مرد کم مروّت و ناجوانمرد.

و- زمرت النّعامه تزمر زمارا: (شتر مرغ به سختی رم کرد).

و این معنی- الزّمر و الزمّاره- که کنایه از خود سر و فاجر و بدکاره است، مشتق شده.

(زمل) [زمل]

آیه: (یا أَیُّهَا الْمُزَّمِّلُ- ۱/ مزمّل) یعنی: ای کسی که در جامه ات پوشیده شده ای، و به طور استعاره کنایه از کسی است که در کارش کوتاهی و غفلت نموده که تعریضی نسبت به اوست.

الزّمیل: ضعیف و ناتوان.

مادر تأبّط شرّا (شاعر معروف قبل از اسلام) گفته است: لیس بزمیل شروب للغیل «۱».

(زنم) [زنم]

(۱) تأبّط شرّا- که اسمش جابر بن سفیان فهمی است یکی از عیّاران شب رو و شعرا پیشتاز جاهلی است نام تأبّط شرّا را مادرش بر او نهاده. روزی از منزل بیرون رفته و شمشیرش زیر بغلش بود کسی احوالش را از مادرش پرسید گفت (لا ادری تأبّط شرّا و خرج) نمی دانم شرّ زیر بغل داشت و خارج شد و تمام عبارت فوق هم چنین است:

وا ابناء وا ابن السّبیل، لیس بزمیل شروب للغیل یضرب بالذیل کمقرب الخیل: وای بر کسی که فرزند راه و سفر است او ضعیف نیست که شیر زن باردار خورده باشد همچون اسب اصیل بکنار صاحبش برمی آید (لس ۱۱/ ۳۱۱).

الزّنیم و المزنّم: مردی از قومی نیست و نـاکس است و در میـان آن قوم انگـل و زایـد است که تشبیهی است به دو پاره معلّق و شکافته شده گوش گوسفند که از طرفین سرش آویخته شده و یا به حلقه ای که به گردنش آویزان است.

خدای تعالی گوید: (عُتُلٍّ بَعْدَ ذلِکَ زَنِیمٍ «۱»- ۱۳/ قلم).

العبد زلمه و زنمه: او خود را به قومی منسوب می کند در صورتی که از آنها نیست و اجنبی است.

چنانکه شاعر گوید:

فانت زنیم نیط فی آل هاشم کما نیط خلل الرّاکب القدح الفرد

(تو غریبه و ناکسی، هر چند که خود را در خاندان هاشم چسبانده و منسوب کنی، تو مثل آویختگی پیکان بی نوک یا کاسه ای کوچک در پشت زین سوار هستی).

(زنا) [زنا]

الزّنا: مقاربت نامشروع و بدون عقد شرعی که لفظش با الف مقصوره است.

(یعنی: همزه نـدارد، چنانکه می گویند: زنی، یزنی- و اسم فاعلش- زان- و جمعش- زناه- مثل قاض و قضاه) ولی اگر ممدود و چهار حرفی باشد بهتر است مصدر دوّم باب مفاعله یعنی فعال باشد مثل زناه که صفت نسبی آن را- زنوی- گویند و عبارت فلان لزنیه و زنیه (با کسره و فتحه حرف اوّل است).

خدای تعالی گوید: (الزَّانِی لا یَنْکِحُ إِلَّا زانِیَهً أَوْ مُشْرِکَهً وَ الزَّانِیَهُ لا یَنْکِحُها إِلَّا زانٍ- ۳/ نور) و (الزَّانِیَهُ وَ الزَّانِی- ۲/ نور).

---

(۱) مربوط به آیات سوره قلم است که حالت سرمایه گزاران بیگانه و قوم و قبیله پرستان استعمارگر را این چنین یاد می کند:

تکـذیب کننـدگان را اطـاعت مکن، آنها می خواهنـد تو نرمی کنی تا نرمی کننـد دروغ می گوینـد مطیع هر سوگنـد خورنـده فرومایه مشو، اینان عیب جو و سـخن چینند و مانع خیر و سـتمکار و تجاوزگرند و بعد از همه اینها اجنبی و ناکس و بی حیایند هر چند که صاحب مال و سرمایه و تبار باشند.

و عبارت- زنأ فی الجبل- با حرف همزه زنأ و زنؤا یعنی از کوه بالا رفت.

الزّناء- کسی است که ادرارش و بولش بند آمده، که در حدیثی از نماز خواندن مردی که بولش بند آمده باشد نهی شده است.

(زهد «۱») [زهد]

الزّهید: چیز کم و اندک.

و- الزّاهد فی الشّی ء: کسی که از چیزی روی گردان و بی میل باشد و به اندک آن خشنود.

الرّاضی منه بالزّهید: خشنود به کم.

در آیه: (وَ کانُوا فِیهِ مِنَ الزَّاهِدِینَ- ۲۰/ یوسف).

---

(۱) چون واژه زهد حتّی قرنها قبل از اسلام و در مذاهب روح گرایانه مفصل مورد توجّه بوده و بعد از اسلام هم چنانکه سیره و اصحاب صفّه و بعدها سیره ائمّه اطهار (ع) به طور صحیح قرار گرفته، لازم است آن را از زبان امیر المؤمنین (ع) نقل کنیم تا متن راغب رحمه اللّه هر چند بیشتر مورد استفاده قرار گیرد:

(نهج البلاغه/ صبحی صالح- خطبه ۸۱ ص ۱۰۶):

ایّها النّاس، الزّهاده قصر الامل، و الشّکر عند النّعم، و التورع عند المحارم، فان عزب ذلک عنکم فلا یغلب الحرام صبرکم و لا تنسوا عند النّعم شکرکم فقد اعذر اللّه الیکم بحجج مسفره ظاهره و کتب بارزه العذر واضحه:

ای مردم زهد ورزیدن، کوتاه نمودن آرزوها، و سپاسگزاری در برابر نعمت های خداست و خودداری هوسها از محارم، اگر این حالت در شما بود عمل حرام بر صبر شما غلبه نمی کند و شکرگزاری در برابر نعمت ها را از یاد شما نمی برد خداوند عذر شما را با دلایل آشکار و گناههای روشن و عذر آشکار بیان کرده است.

(خطبه ۱۱۳ ص ۱۶۸):

انّ الزّاهدین فی الدّنیا تبکی قلوبهم و ان ضحکوا یشتد حزنهم و ان فرحوا و یکثر مقتهم انفسهم و ان اغتبطوا بما رزقوا.

زهد پیشگان در دنیا دلهاشان در حال خندیدن می گرید و اگر سرمست و فرحناک شدند حزنشان شدید می شود، هر گاه از آنچه که روزی داده شده اند به دیگران خودداری کنند جانشان گناه آلوده می شود.

(حکم ۴۳۹ ص ۵۵۳):

الزّهد كلّه بين كلمتين من القرآن: قال اللّه سبحانه: (لِكَيْلا تَأْسَوْا عَلى ما فاتَكُمْ، وَ لا تَفْرَحُوا بِما آتاكُمْ).

زهـد به طور كلّى در ميـان دو كلمه از قرآن قرار دارد، چنـانكه حقّ سـبحانه فرموده: تا اينكه بر آنچه از دست داده ايـد متأثّر و اندوهگين نشويد و آنچه داده مى شويد سرمست نگرديد.

ص: ۱۵۷

(مربوط به کاروانیانی است که حضرت یوسف (ع) را از چاه در آوردند، و شروه بثمن بخس دراهم معدوده و کانوا فیه من الزّاهدین: او را به بها اندک و درمهای چند فروختند در حالی که به آن بی اعتنا بودند).

(زهق) [زهق]

زهقت نفسه: از غم و اندوه آن چیز خارج شد.

خدای تعالی گوید: (وَ تَزْهَقَ أَنْفُسُهُمْ «۱»- ۵۵/ توبه).

زیت: زیتون و زیتونه:- مثل- شجر و شجره.

خدای تعالی گوید (زَیْتُونَهٍ لا شَرْقِیَّهٍ وَ لا غَرْبِیَّهٍ- ۳۵/ نور) زیت عصاره و جوهر زیتون است: (یَکادُ زَیْتُها یُضِی ءُ- ۳۵/ نور).

زات طعامه: در غذایش زیتون ریخت، مثل سمنه: در آن روغن ریخت.

زات رأسه: سرش را زیتون مالید، مثل- دهنه به- که در همان معنی است یعنی چرب کردن سر.

اذدات: یعنی ادّهن: روغن مالید (بحث تاریخی و جغرافیائی این واژه در ذیل واژه

---

(۱) آیه: (وَ تَزْهَقَ أَنْفُسُهُمْ وَ هُمْ کافِرُونَ- ۵۵/ توبه) یعنی: جانهاشان در حالیکه کافرند از جسمشان خارج می شود.

و- زهق الباطل: باطل نابود شد و از بین رفت که حق بیاید و بر باطل غلبه کند و پیشی گیرد که در حقیقت باطل زایل شدنی است.

زهی الشّی ء: آن چیز تلف شد، ولی- ازهاق- از باب افعال یعنی پر شدن مثل ازهقت الأنا: ظرف را پر کردم.

ازهری از قول لیث نقل می کند که- الزّهق- گودالی است که حیوانات در آن می افتند و هلاک می شوند.

ابن قتیبه از قول ابن عبّاس به روایت کلبی نقل می کند که در آیه: (إِنَّما یُرِیدُ اللَّهُ لِیُعَذِّبَهُمْ بِها فِی الْحَیاهِ الدُّنْیا وَ تَزْهَقَ أَنْفُسُهُمْ وَ هُمْ کافِرُونَ- ۵۵/ توبه) خداوند به پیامبر (ص) می فرماید (فَلا تُعْجِبْکَ أَمْوالُهُمْ وَ لا أَوْلادُهُمْ إِنَّما- ۵۵/ توبه).

یعنی: هزاران سرمایه و تبارشان یا گروه و قبیله شاه در دنیا تو را به شگفتی نیندازد، خداوند می خواهد با همان ها در آخرت عذابشان کند.

(تهذیب اللّغه- ۵/ ۳۹۲- تأویل مشکل القرآن ۱۶۰- مجمع البحرین ۵/ ۱۷۹- مصباح المنیر ۱/ ۳۱۳).

تین آمده است).

(زوج) [زوج]

زوج به هر یک از دو همسر مرد و زن (نرینه و مادینه) و در حیوانات که با هم جفت هستند و آمیزش جنسی نموده اند، گفته می شود و همچنین به هر دو جفتی، چه در مزاوجت و یا در غیر آن، مثل جفت کفش و نعلین و نیز به هر دو چیزی که با یکدیگر شبیه یا همانند باشند، خواه شباهتی یکسان و یا ناهمسان باشد باز هم آنها را- زوج- گویند.

خدای تعالی گوید: (فَجَعَلَ مِنْهُ الزَّوْجَيْنِ الذَّكَرَ وَ الْأُنْثى- ۳۹/ قیامه) و (وَ زَوْجُكَ الْجَنَّهَ- ۳۵/ بقره) ولی واژه- زوجه- ناپسند است و بکار نمی رود (در قرآن نیامده است، می گویند زوج المرئه: شوهر آن زن و زوجه الرّجل: زن آن مرد) جمعش زوجات است.

شاعر گوید:

فبکا بناتی شجوهنّ و زوجتی

. یعنی: (همسرم و دخترانم از غم و اندوهشان گریستند).

جمع زوج- (ازواج)- است. در آیه: (هُمْ وَ أَزْواجُهُمْ- ۵۶/ یس) و (احْشُرُوا الَّذِينَ ظَلَمُوا وَ أَزْواجَهُمْ- ۲۲/ صافّات).

ازواجهم- یعنی یاران و کسانی که در کردار و رفتار از ستمگران پیروی می کردند (که در دوزخ هم با هم قرینند).

و آیه: (إِلى ما مَتَّعْنا بِهِ أَزْواجاً مِنْهُمْ- ۸۸/ حجر) یعنی: کسانی که همسان و همگنان و اقران آنهایند.

و آیات: (سُبْحانَ الَّذِي خَلَقَ الْأَزْواجَ- ۳۶/ یس) و (وَ مِنْ كُلِّ شَيْ ءٍ خَلَقْنا زَوْجَيْنِ- ۴۹/ ذاریات) آگاهی و هشداری بر این امر است که اشیاء تمامشان از جوهر و عرض، مادّه و صورت ترکیب شده اند و این که هر چیز ساخته شده و مصنوع از قاعده ترکیب عاری و مستثنی نیست.

هر مصنوعی به ناچار، اقتضاء صانعی و سازنده ای دارد و این امر خود تنبیهی است برای این که خدای تعالی فرد است (چون از حکم مصنوع خارج است- کان اللّه و لم یکن معه شی ء- به حکم آیه قرآن که هو الاوّل و همچنین- لیس کمثله شی- یعنی ذات باریتعالی از حکم و قانون اشیاء که مرکّبند خارج است.

و آیه: (خَلَقْنا (زَوْجَيْنِ)- ۴۹/ ذاریات) این آیه روشن کرده است که هر چه در عالم است، زوج است از جهت این که برای آن چیز، یا ضدّی یا چیزی شبیه به آن، یا چیزی در ترکیب آن هست و بلکه به هیچ وجه از ترکیب و مرکّب بودن جدا نیست. در آیه اخیر: زوجین رای از این جهت بیان کرد تا تنبیهی و هشداری باشد بر این که: شی، هر چند ضد و مثل و شبیهی نداشته باشد امّا از ترکیب جوهر و عرض ناگزیر و جدا نشدنی است و آن زوجین است.

در آیه: (أَزْواجاً مِنْ نَباتٍ شَتَّى- ۵۳/ طه) یعنی: انواعی از گیاهان همسان و شبیه و همجنس.

آیه: (مِنْ كُلِّ زَوْجٍ كَرِيمٍ- ۷/ شعراء) و (ثَمانِيَةَ أَزْواجٍ- ۴۳/ انعام) یعنی: اصناف و گونه هایی.

و آیه: (وَ كُنْتُمْ أَزْواجاً ثَلاثَةً- ۷/ واقعه) (۱- اصحاب المیمنه ۲۰ اصحاب المشئمه ۳۰ السّابقون السّابقون، یعنی یاران دست راستی و دوستان دست چپی و پیشی گیرندگان به ایمان- اولئک المقرّبون- و همین گروه سوّم هستند که مقرّب پیشگاه الهی اند، دست راست و دست چپ کنایه از انحراف و تمایل از خط مستقیم به غیر خطّ مستقیم است).

و این یاران سه گانه کسانی هستند که بعدا تفسیرشان کرده است که: (وَ إِذَا النُّفُوسُ زُوِّجَتْ- ۷/ تکویر) گفته اند معنای این آیه اینست که هر دنباله رو و پیروی به جلوداران خویش در بهشت و دوزخ نزدیک می شوند مثل: (احْشُرُوا الَّذِينَ ظَلَمُوا وَ أَزْواجَهُمْ- ۲۲/ صافّات) گفته شده یعنی ارواح با اجسادشان قرین می شوند بر حسب آنچه که در سخن خدای تعالی است و در یکی از دو تفسیر آیه: (يا أَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ

ارْجِعِی إِلی رَبِّکِ راضِیَهً مَرْضِیَّهً

- ۲۷/ فجر) آگاهی و خبر داده است یعنی به صاحبت برگرد.

و نیز گفته اند: نفوس و ارواح- با اعمالشان قرین می شوند، چنان که در آیه:

(یَوْمَ تَجِدُ کُلُّ نَفْسٍ ما عَمِلَتْ مِنْ خَیْرٍ مُحْضَراً وَ ما عَمِلَتْ مِنْ سُوءٍ- ۳۰/ آل عمران).

و در آیه: (وَ زَوَّجْناهُمْ بِحُورٍ عِینٍ- ۵۴/ دخان) یعنی با آنها قرینشان کردیم.

در قرآن آن طوری که در عرف می گویند زوّجته امرأه و زوّجناهم حورا نیامده است چنانکه در سخن معمولی زوجته امرأه گفته می شود. تا آگاهی و تنبیهی بر این امر باشد که قرین شدن با حور عین بر حسب امور متعارفی که از نکاح در میان مردم هست، نیست.

(زاد) [زاد]

الزّیاده: نمو و افزایش یعنی افزودن و ضمیمه کردن چیزی به چیز دیگری در همان حالی که هست، می گویند:

زدته فازداد: افزودمش و افزون شد.

و آیه: (وَ نَزْدادُ کَیْلَ بَعِیرٍ- ۶۵/ یوسف) مثل عبارت- ازددت فضلا- یعنی از نظر فضل و زیادی رشد کردم، است. و این معنی از باب (سَفِهَ نَفْسَهُ- ۱۳۰/ بقره) است یعنی خویشتن را نادان و تباه کرد، و اینگونه زیادی و افزونی ناپسند و مذموم است، مثل اضافه و افزونی بر احتیاج و بسندگی است، همچون انگشت ششم در دستهای انسان و انگشت اضافی در پای چهارپایان و زیادتی در کبد که قطعه گوشت معلّق و آویخته ای است و تصور می شود که نیازی به آن نیست (مثل روده کور که گلبول سفید تولید می کند و در بیماری آن را جراحی می کنند) زیرا آن پاره گوشت اضافی در حیوانات حلال گوشت خوراکی نیست.

ولی در باره زیادتی و افزونی پسندیده، مثل آیه (لِلَّذِینَ أَحْسَنُوا الْحُسْنی وَ زِیادَهٌ «۱»- ۲۶/ یونس). از طرق مختلف روایت شده است که این زیادتی و افزونی پاداش نیکوکاری

---

(۱) تمام آیه که پاداش نیکوکاران است چنین است: (لِلَّذِینَ أَحْسَنُوا الْحُسْنی وَ زِیادَهٌ وَ لا یَرْهَقُ وُجُوهَهُمْ قَتَرٌ وَ لا ذِلَّهٌ، أُولئِکَ أَصْحابُ الْجَنَّهِ هُمْ فِیها خالِدُونَ- ۲۹/ یونس). برای کسانی که نکوکارند همان پاداش و افزون بر آن را دارند سختی و زبونی چهره هاشان را فرا نمی گیرد و آنها بهشتیانند و در آنجا جاودانند. [.....]

و توجّه داشتن و به وجهه خدایی است که اشاره به بخشایش نعمت و حالاتی است که تصور آن در دنیا ممکن نیست. و آیه: (وَ زادَهُ بَسْطَةً فِی الْعِلْمِ وَ الْجِسْمِ- ۲۴۷/ بقره).

یعنی: آن اندازه از دانش و قدرت بدنی که به مردم همعصرش بخشیده است فزون تر و بیشتر عطا کرد.

و آیه: (وَ یَزِیدُ اللَّهُ الَّذِینَ اهْتَدَوْا هُدیً- ۷۶/ مریم) (خداوند به کسانی که خود هدایت یافته اند، هدایتی افزون دهد).

و امّا در باره زیادی و افزونی مذموم و ناپسند، در آیات: (وَ ما یَزِیدُهُمْ إِلَّا نُفُوراً- ۴۱/ اسراء) و (زِدْناهُمْ عَذاباً فَوْقَ الْعَذابِ- ۸۸/ نحل) و (فَما تَزِیدُونَنِی غَیْرَ تَخْسِیرٍ- ۶۳/ هود) (پس نمی فزایند مرا مگر زیانکاری).

و امّا در آیه: فَزادَهُمُ اللَّهُ مَرَضاً- ۱۰/ بقره) زیاد شدن مرض نفاق در آیه اخیر، همان است که سرشت آدمی بر آن نهاده شده که هر گاه به کاری خیر یا شر، دست می یازد و در آن فرو می رود و مرتکب آن عمل می شود در انجامش توانا می شود و پی در پی آن حالتش افزون تر.

و آیه: (هَلْ مِنْ مَزِیدٍ- ۳۰/ ق) جایز است که استدعا و تقاضا برای زیادی باشد و نیز جایز است که آگاهی بر این امر باشد که دوزخ انباشته شده و به چیزی که در آیه (لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّهِ وَ النَّاسِ- ۱۱۹/ هود) ذکر کرده حاصل کرده باشد، می گویند:

زدته و زاد هو و (ازداد): آن را زیاد کردم و افزون شد.

آیه: (وَ ازْدَادُوا تِسْعاً- ۲۵/ کهف) (مربوط به خوابیدن اصحاب کهف است که فرمود نه سال بر سیصد سال افزودند).

و آیه: (ثُمَّ ازْدادُوا کُفْراً- ۹۰/ آل عمران) و (وَ ما تَغِیضُ الْأَرْحامُ وَ ما تَزْدادُ- ۸/ رعد).

یعنی: (و آنچه رحمها از بار هر باروری و از بارداری می کاهد و می افزاید) شر زائد و زید هر دو به کار می رود، یعنی: (فتنه ای افزون شده).

شاعر گوید:

و انتموا معشر زید علی مائه فأجمعوا امرکم کیدا فکیدونی

(شعر از ذو الاصبع است می گوید: شما مردمی هستید که از صد بیشترید، تمام کید و مکرتان را فراهم کنید و در باره من به کار گیرید).

(الزّاد): توشه و چیزی که اضافه بر نیاز است و برای وقت دیگری ذخیره شود.

و- التَّزوّد: بر گرفتن توشه و زاد، خدای تعالی گوید: (وَ تَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوى- ۱۹۷/ بقره).

المزود: توشه دادن و جای غذا.

المزاده: آب دان و جای آب.

(زور) [زور]

الزّور: قسمت بالای سینه، (جای بهم پیوستگی استخوانهای سینه و میانه آنها).

زرت فلانا: او را سینه به سینه ملاقات کردم یا- قصدت زوره- مثل عبارت:

وجهته: با او رو برو شدیم (چهره به چهره اصطلاحی است که در زبان فارسی و برخورد و دیدار حضوری بکار می رود، یعنی رو در روی).

رجل زائر و قوم زور: (مردی و قومی زیارت کننده) مثل سافر و سفر.

و هر گاه گفته شود- رجل زور- مصدری است به صورت صفت مثل ضیف یعنی:

مهمان.

و- الزّور- کج روی و عدول از حقّ، لغتی است در واژه زور.

الازور: کسی که استخوان سینه اش برآمده و کج است (کوژ سینه).

در آیه: (تَتَزاوَرُ عَنْ كَهْفِهِمْ- ۱۷/ کهف) (در باره غار اصحاب کهف است که می فرماید چون خورشید طلوع می کند نورش از غارشان به طرف راست متمایل شود) که

- تزاور- به تخفیف حرف (ز) و تشدید آن هر دو خوانده شده و همینطور تزوّر.

ابو الحسن می گوید: تزوّر در اینجا معنی ندارد زیرا- ازورار- یعنی گرفتن و درهم رفتن، می گویند:

تزاور عنه و ازور عنه و رجل أزور و قوم زوّر و بئر زوراء: (از آن برگشت و عدول کرد- مرد کوژ سینه و سینه برآمده- مردی که زائر را گرامی می دارند چاهی که کندنش کجکی انجام شده).

دروغ- را هم- (زُور)- گفته اند که از جهت حقیقت و اصلیش منحرف شده است.

(ظُلْماً وَ زُوراً- ۴/ فرقان) (از نظر ستمگری و دروغگویی است)، و همچنین: در آیات (قَوْلَ الزُّورِ- ۳۰/ حج) و (لا یَشْهَدُونَ الزُّورَ- ۷۲/ فرقان).

بت- هم- زور- نامیده شده، برای اینکه بت پرستی و بت، دروغین است و انحرافی است از حقّ به سوی باطل و از حقیقت خالی.

چنانکه شاعر گوید: جاءوا بزور بینهم و جئنا بالأمم «۱».

---

(۱) این مصراع از نظر متن و وزن شعری چنانکه در کتاب آمده غلط است. ابن بری از قول ابو عبیده نقل می کند که مصراع فوق از- یحیی بن منصور- است که ما قبلش چنین است:

۱-

کانت تمیم معشرا ذوی کرم ۲- غلصمه من الغلاصیم العظم ۳-

ماجینوا و ماتولوا من امم ۴- قد قابلوا لو ینفخون فی فهم ۵-

جاءوا بزوریهم و جئنا بالاصم ۶- شیخ لنا کاللّیث من باقی ارم ۷-

شیخ لنا معاود ضرب البهم

اصم- یعنی عمرو بن قیس که رئیس قبیله بکر بن وائل بوده بزوریهم که در متن به غلط- بزور بینهم آمده- بزوریهم- یعنی دو شتر بچّه ای که به جای بت آورده بودند و می گفتند از جنگ نمی گریزم مگر این که این دو شتر بچّه که بت ماست بگریزند، و شاعر این موضوع را عیبشان دانسته و به صورت طنز هجوشان کرده، قبیله تمیم شکست خورد و فاتحین یکی از دو بچّه شتر را ذبح کردند.

۱- تمیم قوم با سخاوت بودند ۲- مهتری از مهتران و بزرگان ۳- نترسیده اند و از مردمان روی برنمی گردانند ۴- با دشمن رو

در روی مقابله اگر بادشان کنند و فریادشان زنند.

۵- آنها با دو بچّه شتر آمده اند و ما با رئیسمان اصم ۶- بزرگ ما چون شیر از بر پا دارندگان پرچم

ص: ۱۶۴

۰(زیغ) [زیغ]

الزّیغ: انحراف از راستی و درستی، به کژی و نادرستی.

التّزایغ: انحراف و تمایل.

رجل زائغ: مرد کج رو و کج اندیش.

قوم زاغه و زائغون: گروه منحرف و متمایل از حقّ به باطل.

زاغت الشّمس: خورشید از وسط آسمان متمایل شد.

زاغ البصر: در آیه: (وَ إِذْ زاغَتِ الْأَبْصارُ- ۱۰/ ۱ احزاب) صحیح است که اشاره ای باشد به خوف و بیم که از جنگ در دل آنها داخل می شود به طوری که چشمانشان تار و سیاه می شود و نیز صحیح است که اشاره ای به این آیه باشد که می فرماید: (یَرَوْنَهُمْ مِثْلَیْهِمْ رَأْیَ الْعَیْنِ- ۱۳/ آل عمران).

(که آنها را یعنی سپاه کفّار را با چشم دو برابر تعداد خود می دیدند).

آیه: (ما زاغَ الْبَصَرُ وَ ما طَغی- ۱۷/ نجم) (چشم خیره نگشت و شگفت زده و منحرف نشد).

آیه: (مِنْ بَعْدِ ما کادَ یَزِیغُ- ۱۱۷/ توبه) (اشاره به دوران عسرت و سختی پیامبر (ع) و مهاجرین و انصار است که می فرماید: در آن آزمایش نزدیک بود، دلهای بعضی از ایشان دگرگون و منحرف شود ولی پیامبر (ص) را پیروی کردند و خداوند توبه شان را پذیرفت که- إِنَّهُ بِهِمْ رَؤُفٌ رَحِیمٌ- ۱۱۷/ توبه).

و در آیه: (فَلَمَّا زاغُوا أَزاغَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ «۱»- ۵/ صف) همین که از پایداری و استقامت در

جنگ آمده.

۷- و بزرگی از ما و دلاوری که زننده مردان جنگی است.

آن جنگ را در تاریخ عرب- یوم الزّورین- نامیده اند (لسان العرب ۴/ ۳۳۸- صحاح اللّغه).

(۱) بعضی از آیات قرآن میزانی و ملاکی برای حلّ مشکلات فکری و عملی بشر در تمام زمان ها بدست می دهد و حقّ هم همین است مگر نه اینست که قرآن برای همیشه تاریخ بشر را راهنماست. مثلا- در آیه خمر و قمار می فرماید هر چند سود مادّی و تجاری یا غیر از آن برای شما دارد ولی گناه بزرگی، و نتایج سوئی هم در آن هست به طوری که گناه و عواقب زشت خمر و قمار از سودش بیشتر است، پس بایستی در تمام

راه حقّ دور و منحرف شدند، خداوند به همان سرنوشت دچارشان کرد (که خداوند عصیان پیشگان را هدایت نمی کند: وَ اللَّهُ لا یَهْدِی الْقَوْمَ الْفاسِقِینَ- ۱۰۸/ مائده).

(زال) [زال]

زال الشّی ء یزول زوالا: آن چیز از راه خود جدا شد و از آن برگشت.

ازلته و زوّلته: هر دو گفته می شود، یعنی: دورش کردم، در آیات: (أَنْ تَزُولا- ۴۱/ فاطر) و (وَ لَئِنْ زالَتا- ۴۱/ فاطر) و (لِتَزُولَ مِنْهُ الْجِبالُ- ۴۶/ ابراهیم).

زوال: در چیزی که قبلا ثابت بوده، به کار می رود و اگر گفته شود پس چرا

مواردی که این چنین سود مادی در برابر گناه اجتماعی و فردی قرار می گیرد جانب ترک سود و منفعت را بگیرید و آن عواقب سوء را از زندگی خویش دور کنید یعنی در هر امر محتملی که دو جنبه دارد، همین ملاک و حکم کلّی را در نظر بگیرید.

در آیه فوق هم که در متن آمده با توجّه به چند آیه قبل از آن که آغاز سوره صفّ است میزانی و ملاکی برای تمام مواردی است که مثل گمراهی و هدایت- عزّت و ذلّت- حکمت و بسط رزق- برکت و فضیلت و رحمه نصرت و یاری- عذاب و غفران- و آمرزش- و بالاخره تزکیه و اصلاح که خداوند به خود نسبت می دهد، بعد از زمینه ای است که انسان ها در خویش به وجود می آورند و آنها را با گزینش و اراده آغاز می کنند.

می فرماید: (یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ ما لا تَفْعَلُونَ کَبُرَ مَقْتاً عِنْدَ اللَّهِ أَنْ تَقُولُوا ما لا تَفْعَلُونَ إِنَّ اللَّهَ یُحِبُّ الَّذِینَ یُقاتِلُونَ فِی سَبِیلِهِ صَفًّا کَأَنَّهُمْ بُنْیانٌ مَرْصُوصٌ- ۲ و ۱/ صفّ).

پس ایمان بایستی با عمل به آن توأم باشد و گر نه با حرف و گفتن و خود را مؤمن دانستن بدون عمل به ارکان، گناه است، زیرا او کسانی را دوست می دارد که در راهش همچون بنیانی پولادین و استوار بایستند و نبرد کنند.

سپس می گوید: موسی به قوم خویش گفت: شما که می دانید من پیامبرم چرا آزارم می دهید و اذیّتم می کنید (فَلَمَّا زاغُوا أَزاغَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ- ۵/ صف) چون انحراف یافتند خداوند دلهاشان را از حقیقت دور کرد خداوند عصیان پیشگان از حقّ را هدایت نمی کند.

بنابراین همان هائی که پیامبری موسی را قبول داشتند و همان ها که ایمان آورده بودند، چون پایداری نورزیدند و سر بر خط فرمان حقّ و اللّه ننهادند و دلهای خویش از راه حق به شهوت، فسق و فجور، استکبار دنیا پرستی و ظلم و ستم توجّه دادند، نتیجه وضعی و عملی چنین انحرافات همان است که گفت: (اللَّهُ لا یَهْدِی الْقَوْمَ الْفاسِقِینَ- ۱۰۸/ مائده) و (وَ یُضِلُّ اللَّهُ الظَّالِمِینَ

وَ يَفْعَلُ اللَّهُ ما يَشاءُ- ۲۷/ ابراهیم) نتیجه این که مشیت حقّ و خواست و اراده او در اموری که ذکر شد بعد از فراهم نمودن مقدّمات و زمینه آنها از طرف خود انسانهاست.

ص: ۱۶۶

می گویند: زوال الشّمس و معلوم است که از جهتی برای خورشید ثباتی نیست.

در پاسخ گفته شده: این جمله را در باره خورشید، بنابر اعتقادشان گفته اند که در نیمروز خورشید در وسط آسمان ثباتی دارد و لذا گفته اند: قام قائم الظّهیره و سار النهار، یعنی: (سر ظهر شد و خورشید در نصف النهار یا نیم روز قرار گرفت و روز گشت).

و- زاله یزیله زیلا- چنانکه شاعر گوید: زال زوالها.

یعنی: حرکتش (حیات و ثباتش) را خداوند از میان برد.

الزّوال: تصرّف و دگرگونی است و گفته شده معنی عبارت فوق مثل این است که می گویند:

اسکت اللّه نامته: خداوند او را بمیراند، (نامه یعنی جنبش و حس و حیات).

شاعر گوید: اذا ما رأتنا منها زویلها.

یعنی: (زمانی که ما را دید، از ترس از جای رفت و پریشان شد).

در این مصراع کسی که- زال- را متعدّی می داند، می گوید: زوالها منسوب بر مصدر بودن است (یعنی حرکتش و جنبشش).

(تَزَیّلُوا:) پراکنده شدند.

در آیه: (فَزَیَّلْنا بَیْنَهُمْ- ۲۸/ یونس) که بر زیادتی و بسیاری دلالت دارد، در نظر کسی که- زلت- را متعدّی بداند مثل- مزته و میّزته- (جدایش کردم و از میان همه تمیزش دادم و شناختمش) است، این که می گویند: (ما زال) و لا یزال که مخصوص جملات و عبارات است مثل کان در رفع اسم جمله و نصب خبر عمل می کند و اصلش (یائی) است (یعنی زال یزیل) چنانکه می گویند:

زیّلت- که معنایش مثل معنی- ما برحت- یعنی پیوسته و دائم بودم، است و بر این معنی آیه:

(وَ لا یَزالُونَ مُخْتَلِفِینَ- ۱۱۸/ هود) (همواره پراکنده و مختلفند) و در آیات:

(لا یَزالُ بُنْیانُهُمُ «۱»- ۱۱۰/ توبه) و (لا یَزالُ الَّذِینَ کَفَرُوا- ۳۱/ رعد) و (فَما زِلْتُمْ فِی شَکٍّ- ۳۴/ غافر).

صحیح نیست که گفته شود، ما زال زید الّا منطلقا چنان که می گویند ما کان زید الّامنطلقا زیرا زال حکم نفی را دارد و نقطه مقابل ثبات است و حروف (ما) و (لا) نیز در حکم منفی است. پس در- ما زال- نفی در نفی یا جمع دو منفی حکم اثبات و مثبت را دارد. بنابراین:

ما زال در معنی- کان- و در معنی اثبات عمل می کند، همان طور که گفته نمی شود کان زید الا منطلقا. عبارت- ما زال زید الّا منطلقا- هم درست نیست و گفته نمی شود.

(زین) [زین]

الزّینه الحقیقه: زینت اصلی و راستین یا آن چیزی است که انسان را در هیچ یک از حالاتش نه در دنیا و نه در آخرت آلوده و ناپاک نمی سازد.

(یعنی آراستگی ظاهری، باطنی، دنیوی، اخروی، فکری، اخلاقی، ایمانی، عملی و بالاخره زینت حقیقی یعنی به سوی کمال رفتن و در جهت کمال مطلق بودن در همه ابعاد وجودی).

و امّا آنچه را که انسان را در حالتی غیر از حالتی دیگر زینت دهد و آراسته دارد از یک جهت در همان معنی شین «۲» یا (زشتی) است.

---

(۱) در باره پایه ها و بنیان به ظاهر محکم مسجد ضرار است که گروهی دو چهره برای انحراف مسلمانان در مدینه ساختند، خداوند به پیامبر (ص) می گوید: همان مسجدی که بنیانش بر تقوی نهاده شده، شایسته تر است که در آن بایستی و نماز اقامه کنی، زیرا در آنجا مردانی هستند که دوست دارند پاکیزه باشند و خداوند پاکیزگان و پاکیزه خویان را دوست می دارد.

بنیان مسجد ضرار بر پرتگاهی سست و فرو ریختن در آتش دوزخ است (وَ اللَّهُ لا یَهْدِی الْقَوْمَ الظَّالِمِینَ- ۱۰۹/ توبه).

و سپس می گوید: (لا یَزالُ بُنْیانُهُمُ الَّذِی بَنَوْا رِیبَهً فِی قُلُوبِهِمْ إِلَّا أَنْ تَقَطَّعَ قُلُوبُهُمْ وَ اللَّهُ عَلِیمٌ حَکِیمٌ- ۱۱۰/ توبه) اساسی که نهاده اند و بنیانی که ساخته اند پیوسته مایه تردید و اضطراب دلهای آنهاست تا دلهاشان پاره پاره شود، خداوند دانا و حکیم است.

(۲) و در روایتی از امامان (ع) آمده است که خطاب به آیندگان، و منسوبین به خاندان اهل بیت و فرموده اند: (کونوا لنا زینا و لا تکونوا لنا شینا) در کردار و گفتار و اندیشه تان طوری باشید که برای ما آراستگی

ولی زینت در کوتاه سخن بر سه گونه است:

۱- زینت و آرایش نفسانی مانند علم و اعتقادات نیکو (باورهای درست).

۲- زینت بدنی مثل نیرومندی و بلندی قامت.

۳- زینت خارجی یعنی به وسیله چیزی جدا از انسان مثل مال و مقام.

پس آیه (حَبَّبَ إِلَیْکُمُ الْإِیمانَ وَ زَیَّنَهُ فِی قُلُوبِکُمْ- ۷/ حجرات) (ایمان را محبوبتان گردانید و آن را در دلهاتان بیاراست و امّا نافرمانی و عصیان را در نظر شما و برای شما مکروه کرد که خودتان رشد یافته و راهیافتگانید) این قسمت در آیه آراستگی و زینت نفسانی است.

و در آیه: (مَنْ حَرَّمَ زِینَهَ اللَّهِ- ۳۲/ اعراف) به زینت و آرایش مادّی حمل شده است برای این که روایت شده گروهی خانه خدا را برهنه طواف همی کردند و با آیه فوق از این عمل نهی شده اند.

بعضی گفته اند بلکه زینتی که در آیه فوق یاد شده است اشاره به کرامتی است که در آیه: (إِنَّ أَکْرَمَکُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقاکُمْ- ۱۳/ حجرات) آمده است و بر این معنی شاعر گفته است:

و زیته المرء حسن الأدب: آرایش مرد، ادب و رفتار نیکوی اوست.

در آیه: (فَخَرَجَ عَلی قَوْمِهِ فِی زِینَتِهِ- ۷۹/ قصص) اشاره به زینت دنیایی از مال و متاع و جاه است.

زانه کذا و (زَیَّنَهُ) وقتی گفته می شود که کسی نیکی در گفتار و کردارش را آشکار کند، خدای تعالی تزیین را:

۱- در مواضعی به خود نسبت داده است.

۲- و در جاهائی به شیطان.

۳- و در بعضی اوقات بدون این که فاعل آن نام برده شود، ذکر شده است.

آرید، و نباشید از کسانی که در خور ملامتند و برای ما وسیله مذمّت شوید.

امّا قسمت اوّل که به خود نسبت دادهاست مثل گفتگو در ایمان است، که می گوید: (وَ زَیَّنَهُ فِی قُلُوبِکُمْ- ۷/ حجرات) و نیز در باره کفر می گوید: (زَیَّنَّا لَهُمْ أَعْمالَهُمْ- ۴/ نمل) و (زَیَّنَّا لِکُلِّ أُمَّهٍ عَمَلَهُمْ- ۱۰۸/ انعام) قسمت دوّم- یعنی منسوب بودن به شیطان آیه: (إِذْ زَیَّنَ لَهُمُ الشَّیْطانُ أَعْمالَهُمْ- ۴۸/ انفال) و (لَأُزَیِّنَنَّ لَهُمْ فِی الْأَرْضِ- ۳۹/ حجر) که در این آیه مفعول ذکر شده است زیرا معنی آن فهمیده می شود (اشاره به مواردی است که در نظر انسان جاذب و زیباست و همین جذّابیت و کشش آدمی را از حقایق دور می کند) (زُیِّنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَواتِ- ۱۴/ آل عمران) و (زُیِّنَ لَهُمْ سُوءُ أَعْمالِهِمْ- ۳/ توبه).

و (زُیِّنَ لِلَّذِینَ کَفَرُوا الْحَیاهُ الدُّنْیا- ۲۱۲/ بقره) و (زَیَّنَ لِکَثِیرٍ مِنَ الْمُشْرِکِینَ قَتْلَ أَوْلادِهِمْ شُرَکاؤُهُمْ- ۱۳۷/ انعام) تقدیرش این است که شرکائشان کشتن اولادشان را بر ایشان آراسته و نکو شمرده است.

در آیات: (زَیَّنَّا السَّماءَ الدُّنْیا بِمَصابِیحَ- ۱۲/ فصّلت) و (إِنَّا زَیَّنَّا السَّماءَ الدُّنْیا بِزِینَهٍ الْکَواکِبِ- ۶/ صافات).

و در آیه: (وَ زَیَّنَّاها لِلنَّاظِرِینَ- ۱۶/ حجر) اشاره به ستارگان آسمان است که با دیده و چشم درک می شوند و آنها را عموم مردم از خاص و عام می شناسند و می فهمند و همچنین اشاره به زینت معقول و خردپسندی است که ویژه شناسایی و معرفت خاصّان است و همان احکام سیر و گردش حرکت ستارگان است.

زینت دادن خدای برای اشیاء و پدیده های عالم گاهی ابداع و آفرینش بی سابقه آنها از نظر آراسته بودنشان است و هم چنین با ایجاد و موجودیت دادن به آنها (یعنی در این که به همان حالت که هستند آراسته اند و زیبا و هم در اینکه آفرینش آنها خود از ارزشمندی و آراستگی برای آنهاست). و تزیین دادن مردم به چیزی، عبارت از زر اندود کردن و نقش و نگار نمودن یا با زبان و سخن که همان مدح و ستایش چیزی با چیزهایی است که یادش می کنند تا از آنچه که هست برتر شود و رفعت یابد.

)

«کتاب السین»

(سبب) [سبب]

السّبب: ریسمانی و طنابی است که با آن از درخت خرما بالا می روند و جمع آن- اسباب- است.

خدای تعالی گوید: (فَلْيَرْتَقُوا فِي الْأَسْبابِ- ۱۰ ص) که اشاره به معنی آیه: (أَمْ لَهُمْ سُلَّمٌ يَسْتَمِعُونَ فِيهِ- ۳۸/ طور)، یعنی: (آیا نردبانی دارند که بر آن به آسمان بالا می روند و گفتارها می شنوند؟).

هر چیزی که وسیله رسیدن به چیزی دیگر باشد- سبب نامیده می شود.

در آیه: (وَ آتَيْناهُ مِنْ كُلِّ شَيْ ءٍ سَبَباً فَأَتْبَعَ سَبَباً- ۸۴/ کهف) (او را از هر چیزی سببی دادیم و او آن را دنبال و پیروی کرد).

و معنایش این است که خدای تعالی او را از هر چیزی، شناختی و وسیله ای داده بود که به آنها پیوسته شود و برسد، سپس یکی از آن اسباب ها را پی گرفت و بر آن مبنا، خدای گوید:

(لَعَلِّي أَبْلُغُ الْأَسْبابَ أَسْبابَ السَّماواتِ- ۳۶/ غافر) «۱» یعنی بسا که وسیله ها و اسبابی که در آسمان به وجود می آید و حادث می شود

---

(۱) ازهری در ذیل آیه: (وَ تَقَطَّعَتْ بِهِمُ الْأَسْبابُ- ۱۶۶/ بقره) می نویسد: ابن عبّاس می گوید: اسباب- در

بشناسیم.

(سخن فرعون است که می گوید: و به آنها دسترسی یابم و به وسیله آنها به آنچه را که موسی مدّعی آنست شناسایی حاصل کنم).

سبب: دستار و عمّامه و مقنعه و دستار بلند که در بلندی تشبیهی است به

این آیه یعنی پیوند دوستی و محبّت در دنیا است.

ابو زید انصاری معنی منازل را هم به معنی که ابن عبّاس گفته است می افزاید و در آیات: (لَعَلِّی أَبْلُغُ الْأَسْبابَ- ۳۶/ غافر) و (أَسْبابَ السَّماواتِ- ۳۷/ غافر).

می گوید: اسباب در این آیات یعنی راههای نفوذی به آسمانها. ابو عبیده هم می گوید: سبب هر ریسمانی است که از بالا به پائین آویخته شود. (تهذیب اللّغه- ۱۲/ ۳۱۴).

الدّهر سبابون: روزگار متغیر و دگرگونه است. سبنسب و سباسب: بیابانهای دور و کویری است.

احادیث بسیار ارزشمندی در ذیل این واژه در مآخذ متعدّدی نقل شده است (و فی الحدیث ابی اللّه ان یجری الاشیاء الّا بالاسباب فجعل لکلّ شی ء سببا و لکلّ سببا شرحا علما و لکلّ شرحا علما و لکل علما بابا ناطقا و قیل فی تفسیره الشّی ء: دخول الجنّه و السّبب الطّاعه و الشّرح، الشّریعه و العلم، رسول اللّه و بابا امام من ائمّه الهدی).

یعنی: خدای تعالی پدیده ها و اشیاء عالم را بدون اسباب جاری نساخته پس برای هر چیزی سببی و برای هر سببی شرحی و برای هر شرحی علمی و برای هر علم و دانشی با بی یا راهی گویا یا ناطق قرار داده است.

در تفسیر این حدیث گفته شده- شی ء- یعنی به بهشت در آمدن و یا هر چیزی که انسان را به سعادت دو جهانی می رساند. سبب یعنی طاعت و بندگی خدا، شرح: دین و شریعت، علم: پیامبر خدای، بابا: امامی هدایتگر (کافی ۱/ ۱۸۳- مجمع البحرین ۲/ ۸۰) در حدیثی دیگر در مورد فرزند و پدر هست که: (لا تمشین امام ابیک و لا یجلس قبله و لا تدعه باسمه و لا تستسب له) یعنی پیشاپیش پدرت راه مرو و قبل از او منشین و پدرت را با اسمش صدا مزن و او را ناسزا مگو.

تفسیر ناسزا گفتن این است که به پدر و مادر دیگری دشنام دهی و او را هم پدر تو را ناسزا گوید:

ابن اثیر می گوید: در حدیثی دیگر آمده است که: (انّ من اکبر الکبائر ان تسبّ الرّجل والدیه قیل و کیف یسبّ والدیه؟ قال یسبّ ابا الرّجل فسبّ اباه و یسبّ امّه فیسبّ امّه).

یعنی: از گناهان بزرگ این است که کسی پدر خود را ناسزا گوید گفته شد چه طور کسی به پدر خود ناسزا گوید؟ فرمود:

فرزندی یا کسی پدر و مادر دیگری را دشنام دهد و او هم همینکار را بکند.

و در حدیثی دیگر آمده است: (سبّ المسلم فسوق و قتله کفر) یعنی فحش دادن مسلمان فسق است و کشتن او کفر. و در حدیثی دیگر (المیراث من جهه السّبب) مثل همسری و نکاح نه از جهت دوستی و خویشاوندی.

سب: پارچه و سبوت: پارچه های نازک، سبائب: پارچه کتانی و در حدیثی دیگر: (لیس فی السّبوب زکاه) پارچه های کتانی که در غیر تجارت باشد زکات ندارد. (لسان العرب ۱/ ۴۵۶- مجمع البحرین ۲/ ۸۰).

ص: ۱۷۲

ریسمان (یعنی معنی اصلی واژه) و همین طور راه روشن و فراخ نیز با واژه- سبب- توصیف شده است. مثل تشبیه نمودن راه روشن گاهی به ریسمان و گاهی به جامه بریده شده و محدود (چون هر راهی را نیز پایانی است).

(السّب:) ناسزا و دشنام دردناک و زشت، در آیه: (وَ لا تَسُبُّوا الَّذِینَ یَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ فَیَسُبُّوا اللَّهَ عَدْواً بِغَیْرِ عِلْمٍ- ۱۰۸/ انعام)، سبب کردن مشرکین نسبت به خداوند نه از این جهت است که با صراحت ناسزا می گویند بلکه به طریقی به یادآوری نام خدای پردازند که او را با آنچه که سزاوار او نیست، در میان خود بیان می کنند و در آن سخنان ناروا آنقدر لجاجت و گستاخی می ورزند که کار به مجادله می کشد و در ذکر خدا به نسبت هایی ناروا می رسند، که خدای تعالی از آنها منزّه است.

شاعر گوید:

فما کان ذنب بنی مالک بأن سبّ منهم غلاما فسب

بابیض ذی شطب قاطع یقدّ العظام و یبری القصب «۱»

و بر این معنی شاعر دیگر آگاهی داده است که:

و نشتم بالافعال لا بالتّکلّم یعنی: (ما با عمل سبب و شتم می کنیم نه با سخن گفتن).

السّب: ناسزاگوئی، شاعر گوید: (عبد الرّحمن حسان):

لا تسبّنّی فلست بسبّی انّ سبّی من الرّجال الکریم

---

(۱) غالب اشعاری که در متن کتاب آمده است در متون دیگر، با روایات و کلمات و اعرابی دیگر نوشته شده، شعر فوق مربوط به نبرد کردن و هجو نمودن پدر فرزدق و سحیم بن وسیل در پی کردن عرقوب یعنی پشت پنجه شتران خویش است، که پرد فرزدق را به بخل نسبت داد و او را هم عرقوب صد شتر را پی کرد و صحیح شعر فوق چنین است:

۱-

فما کان ذنب بنی مالک بان سبب منهم غلام فسب ۲-

بابیض ذی شطب باتر یقظ العظام و یبری العصب

۱- گناه قبیله بنی مالک نبود، جز اینکه به نوجوانی از ایشان ناسزا گفته شد و آنهم همچنان کرد.

۲- امّا با شمشیری تیز و برّنده که استخوانها را دو نیم می کرد و عصب را حسّاس و تیز.

شعر از ذو الخرق الطّهوی است شمشیر را هم- اسباب العراقیب به این جهت گویند که شتر را به سرعت پی می کنند (تهذیب اللّغه ۱۲/ ۳۱۳- لس ۱/ ۴۵۵).

ص: ۱۷۳

(مرا سخت دشنام مده، تو ناسزا گوی من نیستی زیرا ناسزا گوئی من از مردان بخشنده است).

السّبّه: آنچه که مورد سبّ و دشنام قرار می گیرد و به طور کنایه یعنی: پشت و دبر، این چنین نامگذاری مثل- سبّه- در معنی- سوأه- یعنی عورت و عمل زشت زناست.

السّبّابه- انگشت کناری، انگشت ابهام و از داخل دست، انگشت دوّم سبّابه است که در موقع دشنام دادن با آن انگشت به طرف مقابل اشاره می شود مثل نامیدن همان انگشت به- مسبّحه- برای اینکه در موقع تسبیح گفتن حرکت دارد.

(سبت) [سبت]

اصل سبت یعنی قطع کردن و بریدن و از این معنی است عبارت- سبت السّیر- یعنی راه و مسیر را طیّ کرد.

سبت شعره: مویش را چید.

سبت انفه: بینی اش را بر کند.

گفته اند: نامیدن یوم السّبت (روز شنبه) برای این است که خدای تعالی در روز یکشنبه آفرینش آسمانها و زمین را آغاز کرده و پس از شش دوران (ستّه ایّام) چنانکه در قرآن یاد کرده است در روز شنبه بعد آن را قطع کرد (این مطالب را مرحوم مؤلّف، با واژه قیل یعنی گفته شد در مورد عقاید یهود که در آیات دیگر قرآن آمده است نقل می کند و گر نه کلّ یوم هو فی شان: آفرینش خدای، تداوم دارد). از این روی آخرین روز، یعنی شنبه- یوم السّبت- نامیده شد.

سبت فلان: روز شنبه بازگشت.

و آیه: (یَوْمَ سَبْتِهِمْ شُرَّعاً- ۱۶۳/ اعراف) گفته شده یعنی روز پایان کار.

و آیه: (یَوْمَ لا یَسْبِتُونَ- ۱۶۳/ اعراف) روزی که کار را تمام نمی کنند و یا روزی که در شنبه نبودند، که هر دو اشاره به یک معنی است و آیه: (إِنَّما جُعِلَ السَّبْتُ- ۱۲۴/ نحل)

یعنی دست کشیدن از کار در آن روز. و آیه: (وَ جَعَلْنا نَوْمَکُمْ سُباتاً- ۹/ نبا) یعنی: خواب را وسیله قطع و تعطیلی کارتان قرار دادیم و این معنی در آیه: (لِتَسْکُنُوا فِیهِ- ۶۷/ یونس) تا در شب بیارامید و آرامش گیرید آمده است.

(سبح) [سبح]

السّبح: گذشتن با شتاب در آب و هوا است.

سبح سبحا و سباحه: سیر کرد و گذشت.

و این معنی برای عبور سریع ستارگان در فضا استعاره شده است، مثل: (وَ کُلٌّ فِی فَلَکٍ یَسْبَحُونَ «۱»- ۳۳/ انبیاء) و نیز برای دویدن اسب، در آیه: (وَ السَّابِحاتِ سَبْحاً- ۳/ نازعات).

---

(۱) در سوره یس بعد از ذکر زمین و آنچه در اوست و بعد از ذکر آفتاب و ماه و منازل آسمانی می فرماید: (وَ کُلٌّ فِی فَلَکٍ یَسْبَحُونَ- ۴۰/ یس) یعنی هر یک در مداری و دایره ای به سرعت سیر می کنند.

از این آیه لطایفی استفاده می شود از جمله این که اجرام آسمانی مطابق گفتار متأخّرین در فلک می گردند، بر خلاف پندار پیشینیان که اجرام علوی را مانند میخ در پیکر افلاک کوبیده و ثابت می دانستند و انتقال آنها را از جای خود ممتنع می شمردند، فقط حرکتشان را به تبعیّت حرکت افلاک پنداشته اند و مطابق تعبیر فخر رازی: (آنچه ظاهر قرآن دلالت دارد این است که خود افلاک بر جای خود ایستاده و ستارگان در آن گردش می کنند، چنانکه ماهی در آب) و دیگر حرکت زمین است، زیرا پیش از این آیه از زمین و آنچه در اوست یاد نموده و بعد لفظ- کلّ- را به طور نکره آورده تا ماه و خورشید و زمین و ستارگان همه را در برگیرد. تقدیر آیه: ۱- آنکه هر یک از آنها و همه آنچه که یاد شد، در فلکی شنا می کنند و به سرعت می گردند. ۲- آنکه هر چیزی مطلقا در فلک شنا می کند و از جمله معانی- کلّ- در آیه- زمین- است.

(الهیئه و الاسلام/ ۱۵۲ و ۱۵۳).

ولی خوشبختانه جغرافی دانان اسلامی، به ویژه ابو عبد اللّه یاقوت حموی در کتاب گران قدر و بی نظیرش معجم البلدان می نویسد:

انّ الّذی یری من دوران الکواکب انّما هو دور الارض لا دور الفلک: یعنی: اینکه به نظر ما می آید که خورشید و ماه و ستارگان همه در اطراف زمین می گردند چنین نیست بلکه این زمین است که می گردد نه فلک.

و باز می گوید: انّ الارض مدوره کتدویر الکره.

زمین مسطّح نیست، کروی است و همانند کره حرکت می کند. بنابراین علماء اسلام پیشتازان تئوریها و آثار علمی و عمل تمام علوم هستند از (پزشکی، جراحی، طبیعی، تاریخی، جغرافی، ستاره شناسی، جامعه شناسی، حقیقت شناسی). (معجم

البلدان ۱/ ۱۶ و ۱۷).

ص: ۱۷۵

و در مورد با سرعت و شتاب رفتن در کار، آیه: (إِنَّ لَکَ فِی النَّهارِ سَبْحاً طَوِیلًا- ۷/ مزّمل).

(تسبیح) منزّه دانستن و تنزیه خدای تعالی است و اصلش عبور و گذشتن با شتاب در پرستش و عبادت خداوند است، تسبیح برای کار خیر نیز هست همان طور که برای دور کردن شر و بدی، چنانکه گفته می شود:

ابعده اللّه: خدا دورش گرداند.

واژه تسبیح: به طور کلّی در عبادات چه زبانی، چه عملی و چه در نیّت، به کار می رود. در آیه: (فَلَوْ لا أَنَّهُ کانَ مِنَ الْمُسَبِّحِینَ- ۴۳/ صافّات) که گفته اند او از نمازگزاران بود ولی شایسته تر است که به هر سه قسمت (گفتن، عمل و نیّت) از عبادات حمل شود.

در آیات: (وَ نَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِکَ- ۳۰/ بقره) و (سَبِّحْ بِالْعَشِیِّ- ۴۱/ آل عمران) و (فَسَبِّحْهُ وَ أَدْبارَ السُّجُودِ- ۴۰/ ق).

و در آیه: (لَوْ لا تُسَبِّحُونَ- ۲۸/ قلم) یعنی: چرا عبادتش نمی کنید و سپاسش نمی گزارید که آن را بر استثناء حمل کرده اند و استثناء این است که می گویند: ان شاء اللّه.

و بر این معنی آیه: (إِذْ أَقْسَمُوا لَیَصْرِمُنَّها مُصْبِحِینَ وَ لا یَسْتَثْنُونَ- ۱۷/ قلم) دلالت دارد.

و آیه: (تُسَبِّحُ لَهُ السَّماواتُ السَّبْعُ وَ الْأَرْضُ وَ مَنْ فِیهِنَّ وَ إِنْ مِنْ شَیْ ءٍ إِلَّا یُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَ لکِنْ لا تَفْقَهُونَ تَسْبِیحَهُمْ- ۴۴/ اسراء) مثل آیه: (وَ لِلَّهِ یَسْجُدُ مَنْ فِی السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ طَوْعاً وَ کَرْهاً- ۱۵/ رعد).

و (وَ لِلَّهِ یَسْجُدُ ما فِی السَّماواتِ وَ ما فِی الْأَرْضِ- ۴۹/ نحل) که اقتضاء دارد تسبیحی بر اساس حقیقت و سجودی بر ایشان بر وجهی باشد که ما آن را در نمی یابیم و تفقّه نمی کنیم و بر آن آگاهی نداریم به دلالت (وَ لکِنْ لا تَفْقَهُونَ تَسْبِیحَهُمْ- ۴۴/ اسراء) و دلالت (وَ مَنْ فِیهِنَّ- ۴۴/ اسراء) بعد از ذکر آسمانها و زمین (که موصل- من- به گفته راغب برای

ناطقین است). صحیح نیست که تقدیر آیه فوق یعنی: (یسبّح له السماوات- ۴۴/ اسراء) و (یسجد له من فی الارض- ۴۹/ نحل) باشد زیرا این امر از چیزهایی است که ما آن را می فهمیم و تفقّه می کنیم و محال است که آن معنی تقدیر آیات فوق باشد و سپس عبارت (وَ مَنْ فِیهِنَّ- ۴۴/ اسراء) به آن عطف شود زیرا- من- ضمیر برای موجود صاحب اختیار است.

اشیاء همگیشان تسبیح او می کنند ولی بعضی در سجود مسخر او هستند و بی اختیار ساجدند و بعضی با اختیار، خلافی نیست در اینکه آسمانها و زمین و جانداران قهرا و طبیعتا تسبیح می کنند به طوری که حالاتشان دلالت بر حکمت خدای تعالی دارد، بحث و اختلاف در تسبیح گفتن آسمانها و زمین است این اختیاری است و قهری و طبیعی و بنابر دلالتی که از آیه ذکر کردیم اقتضای همان را دارد (یعنی- و من فیهنّ- تسبیح و سجود بشر است که آن را می فهمیم).

(سُبحان) در اصل مصدر است، مثل- غفران- در آیات: (فَسُبْحانَ اللَّهِ حِینَ تُمْسُونَ- ۱۷/ روم) و (سُبْحانَکَ لا عِلْمَ لَنا- ۳۲/ بقره). و سخن شاعر که می گوید:

سبحان من علقمه الفاجر «۱» گفته اند تقدیرش- سبحان علقمه- به صورت تنفر و استهزاء است به همین جهت حرف (من) را به آن افزوده که به معنی اصلی- علقمه- آن را برگرداند (علقمه یعنی حنظل تلخ).

و نیز گفته اند: مقصودش- سبحان اللّه من اجل علقمه- است که مضاف الیه آن در

---

(۱) مصراع دیگر شعر که از- اعشی- است چنین است:

اقول لما جاءنی فخره سبحان من علقمه الفاجر

یعنی: همینکه سخن فخر و افتخارش به من آمد، گفتم خداوند منزّه است از تسبیح گفتن علقمه فاجر یعنی حنظل تلخ است.

حنظل تلخ: کنایه از علقمه بن فحل شاعر جاهلی است که با- امروء القیس- مقایسه شده و اعشی او را با حنظل و با صفت فاجر یعنی بدکار مقایسه کرده و او را نیشخند و استهزاء می گیرد و با بیزای فخر او را یاد می کند.

شعر حذف شده است.

السبوح القدّوس: از نامهای خدای تعالی است و در کلامشان وزن فعول جز این دو اسم نیست ولی با فتحه حرف اوّل مثل کلّوب و سمّور هست.

السّبحه- تسبیح و نیز- سبحه- مهره هایی که با آن تسبیح می کنند.

(سبخ) [سبخ]

در آیه: (إِنَّ لَکَ فِی النَّهارِ سَبْحاً- ۷/ مزّمل) یعنی وسعت در کار و تصرف در امور سبخ اللّه عنه الحمیّ: خدا تب را از او سلب گردانید، در آیه سبخا با سکون حرف- ب- هم خوانده شد.

تسبّخ: آرام گرفت و آرمید و سبک شد.

تسبیخ: پرهای پرنده و پنبه زده شده و از این قبیل موادی که سبک وزنند نه زیاد سنگینی دارند و نه متراکمند.

(سبط) [سبط]

اصل سبط، انبساط یا گستردگی و گشادگی است.

می گویند: شعر سبط و سبط: موی فروهشته و آزاد و بلند.

افعالش- سبط، سبوطا و سباطه و سباطا است.

امرأه سبطه الخلقه و رجل سبط الکفّین: زن نیکو قامت و نرمخو و مرد دست باز که به جود و بخشش نیز تعبیر شده است.

السّبط: فرزند فرزند (نوه) گویی که امتداد شاخه های وجودی آدمی است.

در آیه: (وَ یَعْقُوبَ وَ الْأَسْباطِ- ۱۳۶/ بقره) یعنی قبیله ها که هر قبیله ای از نسل و تبار مردی است، در آیه: (أَسْباطاً أُمَماً «۱»- ۱۶۰/ اعراف) (اسباطی و گروه های).

---

(۱) ابو منصور ازهر می نویسد: و اخبرنی المنذر ری عن ابن العباس انّه قال: الحسن و الحسین سبطا النّبی صلّی اللّه

ساباط: راه عبور و راه گذر میان دو خانه که مسقف است (دالان).

اخذت فلانا سباط: تبی طولانی گرفت.

السّباطه خیر من قمامه: (خاکدانی از خاکروبه بهتر است).

سبطت النّاقه ولدها: شتر مادینه نوزادش را انداخت.

(سبع) [سبع]

اصل- سبع- عدد است یعنی (هفت) در آیات (سَبْعَ سَماواتٍ- ۲۹/ بقره) و (سَبْعاً شِداداً- ۱۲/ نباء) یعنی آسمانهای هفتگانه.

و آیات: (سَبْعَ سُنْبُلاتٍ- ۴۳/ یوسف) و (سَبْعَ لَیالٍ- ۷/ حاقّه) و (سَبْعَهٌ وَ ثامِنُهُمْ کَلْبُهُمْ- ۲۲/ کهف) و (سَبْعُونَ ذِراعاً- ۳۲/ حاقّه) و (سَبْعِینَ مَرَّهً- ۸۰/ توبه).

و در آیه (سَبْعاً مِنَ الْمَثانِی- ۸۷/ حجر) گفته شده سوره حمد است زیرا هفت آیه است.

و السّبع الطّوال: از سوره بقره تا اعراف (با سوره حمد و اعراف جمعا هفت سوره است).

سوره های قرآن- مثانی- نامیده شده برای اینکه قصص یا (بازگو کردن تاریخ امّت های گذشته) در آنها تکرار شده، از این واژه سبع، سبیع، سبع است یعنی: به نوبت آب دادن شتران هفت روز یکبار.

هفته را هم- اسبوع- گویند، جمعش اسابیع.

علیه و آله و سلم أی هما طائفتان منه، قطعتان منه، یعنی: می گوید- منذری از ابن عبّاس به من خبر داد که حسن و حسین دو سبط نبی (ص) هستند یعنی دو طایفه ای از پیامبر (ص) و یا دو پاره ای از وجود او (تهذیب ۱۲/ ۳۴۲).

جار اللّه زمخشری می گوید: الحسن و الحسین سبطا رسول اللّه صلّی اللّه تعالی علیه و سلّم. (اساس البلاغه- ۲۰۰).

اشاره ای که ازهری به معنی- سبطا- یعنی دو طایفه و امّت می کند نظرش به کثرتی است که خداوند از نسل حضرت فاطمه علیها السّلام در سوره کوثر وعده داده است ک: (إِنَّا أَعْطَیْناکَ الْکَوْثَرَ ... إِنَّ شانِئَکَ هُوَ الْأَبْتَرُ). [.....]

سبعت القوم: هفتمین آنها شدم و یا اینکه هفت یک مال شان را گرفتم.

سبع: حیوان درنده، که معروف است، علّت نامگزاریش به این واژه برای تمام بودن قدرت اوست، زیرا عدد هفت در ارقام، عدد تام نامیده شده.

هذلّی گوید: کانّه عبد لآل ابی ربیعه مسبع «۱».

یعنی: گرگی در گوسفندانش افتاده و گفته اند یعنی حیوانی بیابانی که بیکاره رها شده و با فتحه حرف (ب) هم آمده است و به طور کنایه یعنی کسی که پدرش شناخته نشده و (دعی) است.

سبع فلان فلانا: غیبتش کرد و مثل درندگان گوشتش را خورد.

مسبع: زیستگاه وحشیان و درندگان.

(سبغ) [سبغ]

درع سابغ: زره گشاد و کامل.

خدای تعالی گوید: (أَنِ اعْمَلْ سابِغاتٍ- ۱۱/ سبأ).

(زره های بلند و کامل بساز) و از این واژه به طور استعاره إسباغ الوضوء: کامل کردن وضو است.

اسباغ النّعم: فراوان بخشیدن نعمت.

و آیه: (وَ أَسْبَغَ عَلَیْکُمْ نِعَمَهُ- ۲۰/ لقمان) (بخشایش خویش بر آنها فراوان کرد).

---

(۱) شعر از ابو ذویب است که خروجش را توصیف می کند، می گوید:

صحبت الشّوارق لا یزال کانه عبد لآل ابی ربیعه مسبع

در این شعر چوپان وحشت زده ای را که گرگی به گله اش زده به گورخر وحشی که می دود و نفس می زند تشبیه کرده، یعنی: سعد بن بکر که از گله داران بزرگی بود و همسایه ابو ذویب، در شعر فوق او را هجو کرده.

صحبت الشّوارق: چیزی که با صدای بلند نعره می زند.

.(سبق) [سبق]

اصل- سبق- پیشی گرفتن در حرکت است، مثل آیه (فَالسَّابِقاتِ سَبْقاً- ۴/ نازعات).

استباق: مسابقه دادن و پیشی گرفتن بر یکدیگر است مثل آیات: (إِنَّا ذَهَبْنا نَسْتَبِقُ- ۱۷/ یوسف) و (وَ اسْتَبَقَا الْبابَ- ۲۵/ یوسف) سپس معنایش فراگیرتر و متعدّی در پیشی جستن بر دیگری شده).

آیات: (ما سَبَقُونا إِلَیْهِ- ۱۱/ احقاف) و (سَبَقَتْ مِنْ رَبِّکَ- ۲۹/ یونس) یعنی جریان یافت و پیشی گرفت.

واژه السّبق برای برتری و فضیلت و ابراز شخصیّت بر دیگران نیز استعاره شده است.

در آیه: (وَ السَّابِقُونَ السَّابِقُونَ- ۱۰/ واقعه) یعنی: کسانی که با اعمال صالحه به سوی ثواب خدا و رضوان و بهشت او بر دیگران سبقت گرفته اند، در معنی آیه: (وَ یُسارِعُونَ فِی الْخَیْراتِ- ۱۴۴/ آل عمران).

و همچنین آیات: (وَ هُمْ لَها سابِقُونَ- ۶۱/ مؤمنون) و (وَ ما نَحْنُ بِمَسْبُوقِینَ- ۶۰/ واقعه) یعنی در تقدیر پیشی نمی گیرند.

و آیات: (وَ لا یَحْسَبَنَّ الَّذِینَ کَفَرُوا سَبَقُوا- ۵۹/ انفال) و (وَ ما کانُوا سابِقِینَ- ۳۹/ عنکبوت) آگاهی و هشداری بر این امر است که بر او (موسی) پیشی نجستند «۱».

(سبل) [سبل]

السّبیل: راهی است نرم که سهل گذر و هموار باشد، جمعش سبل است، در آیات

---

(۱) تمام آیه چنین است: (وَ قارُونَ وَ فِرْعَوْنَ وَ هامانَ وَ لَقَدْ جاءَهُمْ مُوسی بِالْبَیِّناتِ فَاسْتَکْبَرُوا فِی الْأَرْضِ وَ ما کانُوا سابِقِینَ- ۳۹/ عنکبوت).

یعنی: هارون و فرعون و هامان، نمایندگان زرپرستان و فرعونیان و بت پرستان بودند.

موسی با دلائل روشن بر ایشان آمد ولی آنان استکبار ورزیدند و بر تقدیر و سرنوشت شومشان پیشی گرفتند.

(وَ أَنْهاراً وَ سُبُلًا- ۱۵/ نحل) و (وَ جَعَلَ لَكَمْ فِيها سُبُلًا- ۱۰/ زخرف).

و آیه: (لَيَصُدُّونَهُمْ عَنِ السَّبِيلِ- ۳۷/ زخرف) که منظور در این آیه راه حقّ است زیرا اسم جنس اگر مقیّد نباشد به آن معنی که حقّ آنست مخصوص می شود و بر این معنی آیه:

(ثُمَّ السَّبِيلَ يَسَّرَهُ- ۲۰/ عبس) (آنگاه راه حقّ بر او آسان کرد).

رونده راه را- سابل- گویند، مثل شعر، شاعر، جمع سابل سابله است یعنی روندگان.

ابن السّبیل: مسافری دور از خانمان و منزل، منسوب شدن او به راه، برای راه رفتن پیوسته اوست که در یک جا ثابت و ساکن نیست.

واژه- سبیل- برای هر چیزی که به وسیله آن به چیز دیگری، چه خیر باشد یا شر، رسیده می شود به کار می رود.

در آیات: (ادْعُ إِلى سَبِيلِ رَبِّكَ- ۱۲۵/ نحل) و (قُلْ هذِهِ سَبِيلِي- ۱۰۸/ یوسف) در این دو آیه راه یکی است. ولی در آیه اوّلی- سبیل- به تبلیغ کننده اضافه شده است و دوّمی را به راهرو، و سالک، و در آیات (قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ- ۱۶۹/ آل عمران) و (إِلَّا سَبِيلَ الرَّشادِ- ۲۹/ غافر) (لِتَسْتَبِينَ سَبِيلُ الْمُجْرِمِينَ- ۵۵/ انعام) و (فَاسْلُكِي سُبُلَ رَبِّكِ- ۶۹/ نحل).

سبیل: به راه مستقیم و اقامه شده با دلیل تعبیر شده است، مثل آیات:

(قُلْ هذِهِ سَبِيلِي- ۱۰۸/ یوسف) و (سُبُلَ السَّلامِ- ۱۶/ مائده) یعنی راه بهشت.

(ما عَلَى الْمُحْسِنِينَ مِنْ سَبِيلٍ- ۹۱/ توبه) و (فَأُولئِكَ ما عَلَيْهِمْ مِنْ سَبِيلٍ- ۴۱/ شوری) (إِنَّمَا السَّبِيلُ عَلَى الَّذِينَ- ۴۲/ شوری) و (إِلى ذِي الْعَرْشِ سَبِيلًا- ۴۲/ اسراء).

گفته می شود أسبل السّتر و الذّیل: دامان و پرده را رها کرد، و آویخت.

فرس مسبل الذّنب: اسبی دم آویخته.

سبل المطر و اسبل: باران فرو ریخت.

باران را تا وقتی که می بارد و در هوا ریزش دارد- سبل- گویند.

سبله: مخصوص سبیل مرد است که بر لب بالای آدمی است و به پائین آویخته

می شود.

(سُنبُلَه)- جمعش سنبل: خوشه گندم و زراعت، در آیات: (سَبْعَ سَنابِلَ فِی کُلِّ سُنْبُلَهٍ- ۲۶۱/ بقره) و (سَبْعَ سُنْبُلاتٍ خُضْرٍ- ۴۳/ یوسف).

و أسبل الزّرع: گیاه خوشه دار شد، مثل أحصد و أجنی (درو کرد و چید).

مسبل: نام تیر پنجم در شرطبندی تیر اندازی.

(سبأ) [سبأ]

در آیه (وَ جِئْتُکَ مِنْ سَبَإٍ بِنَبَإٍ یَقِینٍ- ۲۲/ نمل).

سبأ «۱» اسم شهر و ناحیه ای است که مردمش پراکنده شده اند از این روی می گویند:

ذهبوا أیادی سبأ- به صورت ضرب المثل یعنی همانند مردمان سبأ، اهل این محل نیز از هر سوی متفرق و پراکنده شدند.

سبأت الخمر: خمر را خریدم.

و سابیاء: بچه دان و مشیمه زن.

(ست) [ست]

آیه: (فِی سِتَّهِ أَیَّامٍ- ۵۴/ اعراف) و (سِتِّینَ مِسْکِیناً- ۴/ مجادله) (شصت بینوا) که اصلش- سدس- است و ان شاء اللّه در جای خود ذکر می شود.

ستر: السّتر، پوشاندن چیزی است.

---

(۱) سرزمینی که در قرآن به نام سبأ و یک سوره قرآن هم به همین نام است مربوط به سرزمینی است در یمن که شهر بزرگش- مأرب- بوده و فاصله آنجا تا صنعا ۳ روز راه بوده که تمدّنی بسیار شکوفا داشته اند.

و حادثه سیل عرم باعث ویرانی و تفرقه اهالی آنجا شده که از راههای مختلف دریا و خشکی خود را به مکانهای دیگر رساندند از این روی در عربها سرگذشت قوم سبأ ضرب المثل در آمده که گفته اند:

ذهب القوم ایدی سبأ ...

الید: طریف و راه. (معجم البلدان ۳/ ۱۸۱).

السّتر و السّتره: آنچه را که با آن پوشانده می شود (وسیله پوشش).

آیات: (لَمْ نَجْعَلْ لَهُمْ مِنْ دُونِها سِتْراً- ۹۰/ کهف) و (حِجاباً مَسْتُوراً- ۴۵/ اسراء).

استتار: پوشیده و پنهان شدن، و در آیه: (وَ ما كُنْتُمْ تَسْتَتِرُونَ- ۲۲/ فصّلت).

(سجد) [سجد]

السّجود اصلش، آرامش و فروتنی و اطاعت است، که عبارت از فروتنی برای عبادت خدای و پرستش او، قرار داده شده.

سجود- واژه عام و فراگیری است که در انسان ها و حیوانات، و جمادات به طور عموم هست و بر دو نوع است:

۱- سجودی با اختیار، این سجود اختیاری نیست مگر برای انسان که به وسیله آن استحقاق و شایستگی ثواب و پاداش می یابد مثل آیه: (فَاسْجُدُوا لِلَّهِ وَ اعْبُدُوا- ۶۲/ نجم) یعنی: برای اللّه فروتنی کنید.

۲- سجودی که قهری و طبیعی است که هم برای انسان و هم برای حیوانات هست و بر این معنی آیه:

(وَ لِلَّهِ يَسْجُدُ مَنْ فِي السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ طَوْعاً وَ كَرْهاً وَ ظِلالُهُمْ بِالْغُدُوِّ وَ الْآصالِ- ۱۵/ رعد).

(یعنی: هر که در آسمانها و زمین است خواسته و ناخواسته خدای را سجده کند، در انسان، طبیعت مادّی و قهرا ساجد است و طبیعت ارادی از روی رغبت و میل یا ساجد است یا گستاخ و نافرمان).

و آیه: (يَتَفَيَّؤُا ظِلالُهُ عَنِ الْيَمِينِ وَ الشَّمائِلِ سُجَّداً لِلَّهِ- ۴۸/ نحل) «۱» و این سجودی است

---

(۱) تمام آیه چنین است: (أَ وَ لَمْ يَرَوْا إِلى ما خَلَقَ اللَّهُ مِنْ شَيْ ءٍ يَتَفَيَّؤُا ظِلالُهُ عَنِ الْيَمِينِ وَ الشَّمائِلِ سُجَّداً لِلَّهِ وَ هُمْ داخِرُونَ- ۴۸/ نحل) آیا آن چیزهائی که خدای آفریده است نمی بینید که سایه هایش از راست و چپ می آید و با تمکین و فروتنی خدای را سجده می کنند.

۲- ازهری می نویسد: فانّ اهل اللّغه و اکثر اهل التّفسیر قالوا، ان النجم کلّ ما نبت علی وجه الارض ممّا لیس له

طبیعی و قهری و دلالتی است آرام و گویا و آگاهی دهنده بر اینکه مخلوق و آفریده است و این موجود آفریده کردگار حکیم است (این همه نقش عجب بر در و دیوار وجود هر که فکرت نکند نقش بود بر دیوار) و آیه: (وَ لِلَّهِ یَسْجُدُ ما فِی السَّماواتِ وَ ما فِی الْأَرْضِ مِنْ دابَّةٍ وَ الْمَلائِکَهُ وَ هُمْ لا یَسْتَکْبِرُونَ- ۴۹/ نحل) این آیه در برگیرنده و شامل دو نوع از سجود یعنی سجود قهری و اختیاری است.

و آیه: (وَ النَّجْمُ وَ الشَّجَرُ یَسْجُدانِ- ۶/ رحمن) که به صورت تسخیری و قهری است یعنی: (گیاهان با ساقه خزنده و ساقه دار).

و آیه: (اسْجُدُوا لِآدَمَ- ۳۴/ بقره) گفته شده، امر شدند به اینکه آدم را قبله خویش گیرند و یا امر شدند به اینکه برای او و قیام به مصالح او و فرزندانش منقاد و کارساز و فروتن باشند (چنین که می بینیم این طور نیز هست).

و آیه: (ادْخُلُوا الْبابَ سُجَّداً- ۵۸/ بقره) یعنی: به صورت مطیع و رام وارد شدید.

در شریعت و دین، سجود به یکی از ارکان نماز مخصوص شده است و آن طور که در سجده قران و سجده شکر عمل می شود، خود نماز هم به سجود تعبیر شده چنانکه در آیه:

(وَ أَدْبارَ السُّجُودِ- ۴۰/ ق) یعنی: ادبار الصّلاه که بعد از سایر نمازها است.

نماز ظهر هم- سبحه الضّحی و سجود الضّحی- نامیده شده.

در معنی آیه: (وَ سَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّکَ- ۱۳۰/ طه) گفته اند نماز اراده شده و مقصود نماز

ساق و معنی سجودهما دوران الظّل معهما:

یعنی: بنا به گفته واژه شناسان و بیشتر مفسرین گفته اند النجم هر گیاهی است که بر سطح زمین می روید و ساقه عمودی چون درخت ندارد و معنی سجود- نجم و شجر- که در آیه آمده است، گردش سایه است که بیان کننده آفرینش وجودی آنهاست و به گفته فیروزآبادی نجم یعنی گیاه و چیزی که برمی آید به غیر ساق.

ابو اسحاق می گوید: و یقال لکلّ ما طلع نجم: یعنی- نجم- به هر چیزی گفته می شود که طلوع می کند و یا از زمین سر برمی آورد (قاموس اللّغه- تهذیب اللّغه ۱۱/ ۱۲۸).

است.

(مَسجِد «۱»:) هم به اعتبار سجود یعنی جای نماز گزاردن است.

و آیه: (وَ أَنَّ الْمَساجِدَ لِلَّهِ- ۱۸/ جنّ) گفته شده مقصود زمین است به طوری که در خبر روایت شده است زمین همه اش مسجد و طهور (یعنی جای نماز و پاک) قرار داده شده، و نیز گفته شده- مساجد- قسمت هائی از بدن انسان که در حال سجده بر زمین قرار می گیرد مثل: ۱- پیشانی. ۲- بینی. ۳- دو کف. ۴- دو زانو. ۵- دو پای (هفت موضع واجب و بینی هم مستحبّ است).

و آیه: (أَلَّا یَسْجُدُوا لِلَّهِ- ۲۵/ نمل) یعنی ای مردم برای خدا سجده کنید.

و آیه: (وَ خَرُّوا لَهُ سُجَّداً- ۱۰۰/ یوسف) در حال فروتنی به سجده در آمدند.

و گفته اند- سجود- در آن وقت به طریق قهری کاری ساده و آسان بوده، چنانکه شاعر گوید:

وافی بها کدراهم الأسجاد ...

مقصود شاعر از- دراهم الأسجاد- سکّه هائی بوده که عکس ملک در حالیکه برایش سجده کرده اند بر آن نقش شده بود.

---

(۱) مبرّد از ابن اعرابی نقل می کند که- مسجد- با فتحه حرف (ج) محراب خانه ها و محلّ نماز گزاران دسته جمعی است، جمع مسجد به کسره حرف (ج) و فتحه آن، مساجد است.

فرّاء می گوید: (وَ أَنَّ الْمَساجِدَ لِلَّهِ- ۱۸/ جن) مقصود اینست که و ان السّجود للّه یعنی سجده هاتان برای خدا باشد.

زجاج می گوید: یکی از سنّت های مردمان گذشته این بوده که: بزرگداشت کسی را با سجده کردن تعبیر می نمودند و (خَرُّوا لَهُ سُجَّداً- ۱۰۰/ یوسف). یعنی: برای خدا سجده کنید. امّا در امّت محمّد (ص) از سجده کردن برای غیر خدا نهی شده است.

سجود مخلوقات و پدیده های جهان غیر جاندار که در قرآن آمده است. طاعته لما سخر له پرستش اوست به آنچه را که برایش تسخیر شده است و تسبیح آنها از قبیل کوهها و پرنده ها و چهار پایان ما را ملزم به ایمان به آن تسبیح می کند و اعتراف به نارسایی فهم ما از آن (گوئی که می گویند):

(ما سمیعیم و بصیریم و هشم با شما نامحرمان ما خامُشیم

)

.(سجر) [سجر]

السجر: افروختن آتش است.

سجرت التّنّور: تنور را افروختم و گرم کردم و بر این معنی است آیه: (وَ الْبَحْرِ الْمَسْجُورِ- ۶/ طور).

شاعر گوید:

اذا ساء طالع مسجوره تری حولها النّبع و السّمسما

یعنی: (وقتی ضعیف می شود با اشتعال افروخته و ظاهر می گردد و تو در اطرافش چوبهای آتشزنه و گیاه خشک می بینی).

و آیه: (وَ إِذَا الْبِحارُ سُجِّرَتْ «۱»- ۶/ تکویر) یعنی دریاها همچون آتش افروخته می شود، این معنی از حسن است و نیز گفته شده است آب آنها کم می شود و کم شدن آب به خاطر فروزش آتش است که در آنها هست.

(ثُمَّ فِی النَّارِ یُسْجَرُونَ- ۷۲/ غافر) مثل آیه: (وَقُودُهَا النَّاسُ وَ الْحِجارَهُ- ۲۴/ بقره) است (یعنی آتشی که آتش زنه آن سنگ و مردم است و آنان به پاداش آتش افروزی دنیائیشان در آنجا افروخته می شوند و به گفته مولوی:

آتشی اینجا که بر دلها زدی مایه نار جهنّم آمدی

سجرت النّاقه: استعاره از هیجان شتر در دویدن است مثل: اشتعلت النّاقه.

السّجیر: کسیکه در محبّت با دوستش گرم و با حرارت است مثل فلان محرق فی مودّه یعنی: (او در آتش دوستی سوخته و مشتعل است) شاعر گوید: سجراء نفسی غیر جمع اشابه (فروزش جانم آنچنان است که موهایم سپید شده و پیرم).

---

(۱) فرّاء می گوید: در سخن خدای عزّ و جل (وَ الْبَحْرِ الْمَسْجُورِ- ۱۰/ طور) و (وَ إِذَا الْبِحارُ سُجِّرَتْ- ۶/ تکویر) علی بن أبی طالب (رض) می گوید: مسجور بالنّار ای مملؤ یعنی صفت مسجور برای دریاها پر بودن از آتش است و مسجور در کلام عرب همان، پر شده است. سجرت الاناء: ظرف را پر کردم. و باز فرّاء می گوید: (وَ إِذَا الْبِحارُ سُجِّرَتْ ۶/ تکویر) یعنی دریاها همه به صورت دریائی واحد در می آیند. (تهذیب اللّغه ۱۰/ ۵۷۶).

.(سجل) [سجل]

السّجل: سطل و دلو بزرگ.

سجلت الماء فانسجل: آب را در در دلو ریختم و پر شد.

أسجلته: دلوی یا نصیبی به او دادم و به طور استعاره در معنی بخشش فراوان، به کار می رود.

مساجله: با سطل آب دادن که در مورد مسابقه و جنگ نیز بکار رفته است.

شاعر گوید، من یساجلنی یساجل ماجدا ...

یعنی: (کسی که با من برابری و نبرد می کند با شخص بزرگی نبرد نموده است).

السّجّیل: آمیخته ای از سنگ و گل و اصل آن چنانکه گفته شده فارسی است که معرّب شده «۱» در آیه (حِجارَةً مِنْ سِجِّیلٍ- ۸۲/ هود). و سجلّ: لوحه سنگی و گلی که بر آن می نوشتند و سپس به هر چیزی که در آن نوشته شود سجل گفته اند.

خدای تعالی گوید: (کَطَیِّ السِّجِلِّ لِلْکُتُبِ- ۱۰۴/ انبیاء). یعنی مثل پیچاندن آن که برای نگهداری و حفظ نوشته ها، نوشته و کتاب را می پیچد.

---

(۱) واژه های- سجیل و سجل- که در قرآن آمده است، تفسیرش را (سنگ و گل) به هم فشرده می دانند.

ازهری می گوید:

((قال اهل اللّغه، هذا فارسی معرب خداوند چنین تفسیر صحیحی را با معنی فارسی آن در سوره الذّاریات به روشنی بیان داشته که: (لِنُرْسِلَ عَلَیْهِمْ حِجارَةً مِنْ طِینٍ- ۳۳/ الذّاریات) این آیه برای اعراب با روشنی تمام معنی سجیل را بیان داشته، از امام محمد بن علی الباقر (ع) نقل شده که مسجله احسان نمودن بدون شرط است و- سجل- نیز همان کتاب و سنّت و نوشته است که نیکوترین دلیلش آیات ۷ و ۸/ مطفّفین است (کَلَّا إِنَّ کِتابَ الْفُجَّارِ لَفِی سِجِّینٍ وَ ما أَدْراکَ ما سِجِّینٌ کِتابٌ مَرْقُومٌ) بنابراین- سجیل- و سجین و سجل- سنگ نبشته (لوحه) و فرمانی است قطعی ... و هذا احسن ما مرّ فیها عندی. یعنی تفسیری است که (تهذیب اللّغه ۱۰/ ۴/ ۵۸) به نظر من از تمام تفاسیری که گذشته نیکوتر است.

ابن خالویه می نویسد: السّجیل، الشّدید و قیل حجر و طین و الاصل سنگ و گل معرب (اعراب ثلاثین سوره ص ۹۴).

به گفته سیوطی- سجیل- به نقل از فارابی و او از مجاهد، قال سجیل بالفارسی اولها حجاره و آخرها طین.

(اتقان جلد ۲).

.(سجن) [سجن]

السّجن: حبس شدن در زندان.

آیه: (رَبِّ السِّجْنُ أَحَبُّ إِلَيَّ- ۳۳/ یوسف) که واژه سجن با فتحه و کسره حرف (س) هر دو خوانده شده.

و آیات: (لَيَسْجُنُنَّهُ حَتَّى حِينٍ- ۳۵/ یوسف) و (وَ دَخَلَ مَعَهُ السِّجْنَ فَتَيانِ- ۳۶/ یوسف) و- (السّجّین)- نامی است برای دوزخ در مقابل علّیین (که نامی است برای بهشت).

در علّیین حرفی زاید است تا آگاهی بر زیادتی معنای آن باشد.

و گفته اند- سجّین- اسمی است برای زمین هفتم.

و در آیه: (لَفِي سِجِّينٍ وَ ما أَدْراكَ ما سِجِّينٌ- ۷ و ۸/ مطفّفین) گفته شده هر چیزی را که خداوند آن را در قرآن با عبارت (وَ ما أَدْراكَ- ۸/ مطفّفین) یاد نموده آن را تفسیر نموده و هر چه را که با عبارت (وَ ما يُدْرِيكَ- ۶۳/ احزاب) بیان شده بدون تفسیر و ناگفته گزارده است در اینجا در باره سجّین گفته است (وَ ما أَدْراكَ- ۸/ مطفّفین) همان طور که در باره علّیین می گوید: (وَ ما أَدْراكَ ما عِلِّيُّونَ- ۱۹/ مطفّفین) و سپس کتاب را تفسیر نموده نه خود واژه سجّین و علّیین را که در این قسمت لطیفه ای است و جای بحث آن کتابهائی است که ان شاء اللّه در پی این کتاب خواهد آمد.

(سجی) [سجی]

خدای تعالی گوید: (وَ اللَّيْلِ إِذا سَجى- ۲/ ضحی) یعنی آرام یافت و اشاره ای است به عبارت هدأت الأرجل (یعنی پاها ساکت شد که در حقیقت انسان است که آرامش می یابد و پاهایش به تبع او آرام می گیرد پس انسانها هستند که در شب آرامش می یابند و این فعل به لیل تخصیص یافته).

عین ساجیه: چشم فروهشته و آرام.

سجی البحر سجوا: امواج دریا آرام گرفت، و از این معنی به طور استعاره ...

تسجیه المیّت: پوشاندن میت با پارچه است.

(سحب) [سحب]

اصل سحب کشیدن است مثل کشیدن دامن بر خاک و کشیدن انسان با صورت به زمین.

و از این واژه- واژه سحاب است یعنی ابرها، یا برای اینست که باد آن را می کشاند. یا آب، و یا کشیده شدن خودش در حال گذشتن، خدای تعالی گوید:

(یَوْمَ یُسْحَبُونَ فِی النَّارِ عَلی وُجُوهِهِمْ- ۴۸/ قمر) و (یُسْحَبُونَ فِی الْحَمِیمِ- ۷۱/ غافر) می گویند: فلان یستحبّ علی فلان: بر او گستاخی می کند مثل: ینجر وقتی که زیاده روی و تجرّی و گستاخی می کند.

(سَحاب:) ابرهائی است که آب و باران داشته یا نداشته باشد، و لذا می گویند:

سحاب جهام: ابرهای بی آب.

خدای تعالی گوید: (أَ لَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ یُزْجِی سَحاباً- ۴۳/ نور) و (حَتَّی إِذا أَقَلَّتْ سَحاباً- ۵۷/ اعراف) و (وَ یُنْشِئُ السَّحابَ الثِّقالَ- ۱۲/ رعد).

که لفظ- سحاب- ذکر می شود و مراد از آن به طور تشبیه سایه، و سیاهی است.

خدای تعالی گوید: (أَوْ کَظُلُماتٍ فِی بَحْرٍ لُجِّیٍّ یَغْشاهُ مَوْجٌ مِنْ فَوْقِهِ مَوْجٌ مِنْ فَوْقِهِ سَحابٌ ظُلُماتٌ بَعْضُها فَوْقَ بَعْضٍ «۱»- ۴/ نور).

---

(۱) قرآن کتاب آسمانی همواره حقایق معنوی به خصوص سرنوشت انسانها را با تشبیهاتی زیبا و ادبی آنچنان بیان می کند، که هر شنونده ای را که از اندیشه سالم و سلامتی جان و روح بی بهره نباشد توجّه می کند و همین یک تشبیه کافی است که او را از خواب غفلت بیدار و در مسیر رشد و سعادت قرار دهد در آیه فوق که دوّمین تشبیه از سرنوشت خدا ناباوران و کفّار است می گوید:

اعمال و کردار کفّار یا همچون تاریکها و ظلمتهائی است در دریای ژرف و سهمگین که تصور شود موجی آن را فرا گرفته و باری آن موجی دیگر و روی این امواج خروشان ابری است و این تاریکیها و ظلمت های طوفانی آنچنان رویهم متراکم است که: (إِذا أَخْرَجَ یَدَهُ لَمْ یَکَدْ یَراها وَ مَنْ لَمْ یَجْعَلِ اللَّهُ لَهُ نُوراً فَما لَهُ مِنْ نُورٍ- ۴۰/ نور) در دل آن ظلمت ها حتّی اگر کافر دست خویش برآرد، آن را نمی بیند و کسی را که خداوند نوری قرار نداد او را نور و روشنایی نیست.

و در آیه قبل می گوید: (وَ الَّذِینَ کَفَرُوا أَعْمالُهُمْ کَسَرابٍ بِقِیعَهٍ یَحْسَبُهُ الظَّمْآنُ ماءً حَتَّی إِذا جاءَهُ لَمْ یَجِدْهُ شَیْئاً-

.(سحت) [سحت]

السّحت: پوستی است که از چیزی بر کنده شود.

خدای تعالی گوید: (فَيُسْحِتَكُمْ بِعَذابٍ- ۶۱/ طه) که- فیسحتکم- نیز خوانده شده (یعنی عذابی ریشه بر انداز هلاکتان می کند) فعلش- سحته و أسحته- است و از این فعل- المسّحت- مشتق شده، برای محظور و گناهی که صاحبش را عار و ننگ ملازم و همراه می شود گوئی که دینش و جوانمردیش را از ریشه برکنده و از بین برده و نابود کرده.

خدای تعالی گوید: (أَكَّالُونَ لِلسُّحْتِ- ۴۲/ مائده) یعنی بسیار خورندگان حرام و چیزهائی هستند که دینشان را از بین می برد.

۳۹/ نور).

یا اینکه اعمال و کارهای کفّار همچون سرابی است بس دور افتاده که تشنگان آن را آب پندارند همینکه نزدیک می شوند چیزی نمی یابند.

آیا براستی این دو تشبیه از شخصیّت وجودی و پر طمطراق کفّار، با فلسفه های پوچ و دروغینشان نشان نمی دهد که کردارشان با ناشناختن حقیقت انسانیت و سر در گمی در راه آرزوهای زر پرستانه و حیوان زیستی آنقدر از خویش غافلند که حتّی سر انگشتان خویش را با چنان ظرافتی و حقیقتی که آفریده شده است نمی شناسند و نمی دانند که در پوست سر انگشتانش بزرگترین شاهکار خلقت به کار رفته است.

تاریک دلان سنگ اندیش و ماده پرست نمی توانند دریابند که آیا از این زیباتر و با حقیقت تر تشبیهی برای اعمال کفّار می توان یافت، که انسانهای کور دل و تاریک بین و از خدا گسسته و به بت ها پیوسته عظمت سر انگشتان خود را نیز نمی بینند چه رسد به اینکه در میان ظلمات (شهوت، حسادت، زرپرستی، می خوارگی، شکمبارگی، بت سازی، محدود دانستن جهان به همین ظواهر، نا امیدی و دلهره از آینده، باور نداشتن به جهان عدل گسترانه اللّه) و ده ها پرده غفلت و نادانی بتوانند حقیقت وجودی خویش دریابند.

کافر، در امواج ژرف فتنه ها و هوسها محتضرانه دست و پا می زند و کوشش دارد همچون غریقی به هر چه دسترسی پیدا کرد در آن گرداب فنا و لجنزارش دست بزند.

و این نیست مگر اطاعات از اهریمن نفس که:

(إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ، إِلَّا ما رَحِمَ رَبِّی- ۵۳/ یوسف).

به گفته مولوی:

کاری کنیم ورنه خجالت بر آورد روزی که رخت جان به سرای دگر بریم

ص: ۱۹۱

پیامبر علیه السّلام فرمود: (کلّ لحم نبت من سحت فالنّار اولی به) یعنی: (هر گوشتی که از گناه و لذّات حرام در بدن روئیده و افزوده شود آتش عذاب برایش شایسته تر است).

رشوه: هم- سحت- نامیده شده، روایت شده که: حجامتگری و رگزنی گناه است نه از جهت شریعت که از جهت جوانمردی، مگر نمی بینی که پیامبر علیه السّلام (برای تقویت روح جوانمردیش) دستور داده است که شتران آبکش را علوفه دهد و بندگان را اطعام کند. (نه حجامتگری).

(سحر) [سحر]

السّحر: ریه و شش و کنار خشک نای گلو.

انتفخ سحره: از حدّش تجاوز کرد و ترسید و بد دلی کرد.

بعیر سحر: شتری با ریه و گلوی بزرگ.

السّحاره: آنچه که از نای و گلوی شتر در موقع ذبح کردن جدا می شود- سحاره- بر وزن و معنی- نفایه و سقاطه- یعنی دور و ساقط شده.

گفته اند واژه- سحر- یعنی گلو درد، از این ریشه مشتق شده ولی- سحر- در معانی مختلف آمده است:

اوّل- خدعه و فریب، و همچنین پندارهائی که حقیقت ندارد، مثل شعبده بازی که دیدگاههای بینندگان را با تردستی و از آنچه که می کند برمی گرداند و همین طور- سحر- یعنی، کاری که سخن چین می کند که با سخنان مزخرف و ظاهر فریبش باز دارنده گوشها از شنیدن حقّ است.

چنانکه خدای تعالی در این باره می گوید: (سَحَرُوا أَعْیُنَ النَّاسِ، وَ اسْتَرْهَبُوهُمْ- ۱۱۶/ اعراف).

(در باره ساحران دربار فرعون است که می گوید: (قالَ أَلْقُوا فَلَمَّا أَلْقَوْا سَحَرُوا أَعْیُنَ النَّاسِ وَ اسْتَرْهَبُوهُمْ وَ جاؤُ بِسِحْرٍ عَظِیمٍ).

(یعنی: همینکه القاء سحر و شعبده کردند، دیدگان مردم را سحر زده نمودند و آنها را ترساندند، که سحری بزرگ آورده بودند).

و آیه: (یُخَیَّلُ إِلَیْهِ مِنْ سِحْرِهِمْ- ۶۶/ طه) (از سحرشان چنان پنداشت که ریسمانها و عصاهاشان حرکت می کند) و به همین نظر موسی (ع) را- ساحر- نامیده اند و گفته اند:

(یا أَیُّهَا السَّاحِرُ ادْعُ لَنا رَبَّکَ- ۴۹/ زخرف).

دوّم- سحر در معنی یاری و معاونت شیطان به گونه تقرّب جستن و نزدیکی به او.

چنانکه خدای تعالی گوید: (هَلْ أُنَبِّئُکُمْ عَلی مَنْ تَنَزَّلُ الشَّیاطِینُ تَنَزَّلُ عَلی کُلِّ أَفَّاکٍ أَثِیمٍ- ۲۲۱/ شعراء) «۱».

(تنزّل در اصل- تتنزل- است که به قاعده تتابع دو حرف (ت) در فعل مضارع تخفیفا- تنزّل- گفته می شود مثل- تتصدّق- تصدّق و از این قبیل افعال).

و بر این معنی سخن خدای تعالی است که: (وَ لکِنَّ الشَّیاطِینَ کَفَرُوا یُعَلِّمُونَ النَّاسَ السِّحْرَ- ۱۰۲/ بقره).

یعنی: (ولی شیاطین کفر ورزیدند و به مردم جادو می آموزند چنانکه روشهائی

---

(۱) آیه ۲۲۱/ شعراء اشاره ای به جهان چند بعدی وجود روانی انسانها دارد که بکارگیری آن ابعاد و نیروها در راه نادرست و کجروشانه، انسان فرشته خوی، به صورت دیو سیرتی گمراه کننده و آشوبگر در می آید در آیه می گوید: آیا آگاهتان کنم و خبرتان بدهم که شیاطین بر چه کسانی مسلّطند و شیطنت در اعماق جان چه آدمیانی جای می گیرد؟ بر تمام دروغ گویان گناه پیشه که:

(یُلْقُونَ السَّمْعَ وَ أَکْثَرُهُمْ کاذِبُونَ- ۲۲۳/ شعراء) شنیده های دروغ خود را به دیگران القاء می کنند و بیشتران کاذبند و همچنین شاعرانی که پیروانشان گمراهانند.

مگر نمی بینی که اینگونه شعراء در هر وادی سرگردانند چیزهائی می گویند و می سرایند که به آن عمل نمی کنند مگر شاعرانی که ایمان آورده اند، و با کارهای شایسته خدای را بسیار یاد کرده اند و بعد از ستم هائی که از آنها دیده اید جبران کنند و یاریتان نمایند و دادتان بستانند به زودی کسانی که ستم کرده اند خواهند دانست که به کجا باز می کردند و بازگشت می کنند. در سوره شعراء پرده از چهره پاک خردمندان خدا پرستان، راستگویان و همچنین پرده از پندارها و تخیّلات ظاهر فریب دروغ بافان و سرگردانان در وادی دروغ و تباهی برمی دارد.

ناصحیح و شیطانی است).

سوّم- سحر در معنای چیزی است که مرتاضین به سویش می روند و در این مورد- سحر- اسمی و افسونی است برای فعلی که می پندارند در اثر تداوم و نیروی آن صورتها و طبیعت ها دگرگون می شود مثلا انسان را الاغی می کند در صورتی که از نظر محقّقین و کسانی که با پژوهش از شستن و خالص کردن خاک معدن زر بدست می آورند، هیچ حقیقتی برای عمل فوق و پندارهای آنچنانی قائل نیستند. و گاهی از- سحر- جنبه شگفتی و خوبیش تصوّر می شود وی می گویند: (انّ من البیان لسحرا) «۱».

گاهی در- السّحر- وجه ظرافت و دقّت کارش تصوّر می شود تا جائیکه پزشکشان گفته اند:

الطّبیعه ساحره: طبیعت سحر کننده است و غذا را هم سحر نامیده اند از جهت اینکه تأثیرش دقیق و لطیف می شود.

(یعنی غذای مادّی با دقّت و لطافت خاصّی که از حکمت بالغه آفریدگار است به نیروهای روانی تبدیل می شود، به گفته مولوی:

آن خورد گردد همه نور احد وین خورد گردد همه حرص و حسد

گوید: (بَلْ نَحْنُ قَوْمٌ مَسْحُورُونَ- ۱۵/ حجر) یعنی با سحر و افسون از معرفت و

---

(۱) حدیث فوق در بیشتر مآخذ مهمّ تفسیری و لغوی ذکر شده، شأن نزولش اینستکه سرپرست دو طایفه به نامهای- عمرو بن اهتم و زبرقان- به حضور پیامبر (ص) رسیدند و ایشان از- عمرو- در باره زبرقان پرسید گفت: کسی است که همه مطیع اویند، سخت برخورد است و سدّ و مانعی برای قدرت دیگران است.

زبرقان گفت: ای رسول خدا او بیشتر از این، در باره من می داند ولی بر من حسد می برد.

دوباره عمرو گفت: به خدا سوگند که او کم مروّت، تنگ چشم، خسیس، نادان زاده و پست نسب است.

ای پیامبر خدا (ص) به خدا سوگند بار اوّل در معرّفی او دروغ نگفتم همینکه خشمگین شدم بدتر از آنچه دریافته بودم، گفتم: و اللّه یا رسول اللّه ما کذبت الاولی و لقد صدقت فی الآخر و لکنّی رجل رضیت، فقلت احسن ما علمت و سخطت، فقلت اقبح ما وجدت فقال علیه الصّلاه و السّلام: (ان من البیان لسحرا). یعنی بعضی از سخنان کار سحر و افسون می کند و باطل را در لباس حقّ عرضه می کند، چون کار سحر در گوش و نظر دیگران با سرعت، و حدّت انجام می شود و دل هم به سرعت می پذیرد مثال فوق بیشتر در نیکویی سخن و بیان دلایل روشن به کار می رود (مجمع الامثال ۱/ ۷- المحکم ۳/ ۱۰۳).

شناختمان برگشته ایم.

و در آیه: (إِنَّما أَنْتَ مِنَ الْمُسَحَّرِينَ- ۱۵۳/ شعراء) گفته شده، یعنی از کسانی هستی که غذای سحرآمیز برایت قرار داده اند، اشاره به این معنی است که تو محتاج غذائی، مثل سخنی که در باره پیامبر (ص) می گفتند: (ما لِهذَا الرَّسُولِ يَأْكُلُ الطَّعامَ- ۷/ فرقان) یعنی او بشری است مثل ما چنانکه گفت: (ما أَنْتَ إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُنا- ۱۵۴/ شعراء).

و نیز گفته اند معنی: (مِنَ الْمُسَحَّرِينَ- ۱۵۳/ شعراء) اینستکه از کسانی است که سحر و افسون برایش نهاده اند که به وسیله ظرافت و دقّت آن به سحر، باین چیزهائی که می آورد و ادّعا می کند می رسد و معنی آیه فوق بر آن دو وجه حمل شده است.

خدای تعالی گوید: (إِنْ تَتَّبِعُونَ إِلَّا رَجُلًا مَسْحُوراً- ۴۷/ اسراء).

و آیه: (فَقالَ لَهُ فِرْعَوْنُ إِنِّي لَأَظُنُّكَ يا مُوسى مَسْحُوراً- ۱۰۱/ اسراء) (فرعون به موسی (ع) گفت گمان کنم تو سحر و افسون شده ای).

بنابراین معنی دوّم، دلالت سخن خدای تعالی از زبان آن قوم است که گفته اند:

(إِنْ هذا إِلَّا سِحْرٌ مُبِينٌ- ۱۱۰/ مائده) (این نیست مگر افسونی آشکار).

و آیات: (وَ جاؤُ بِسِحْرٍ عَظِيمٍ- ۱۱۶/ اعراف) و (أَ سِحْرٌ هذا وَ لا يُفْلِحُ السَّاحِرُونَ- ۷۷/ یونس) و (فَجُمِعَ السَّحَرَةُ لِمِيقاتِ يَوْمٍ مَعْلُومٍ- ۳۸/ شعراء) و (فَأُلْقِيَ السَّحَرَةُ «۱»- ۷۰/ طه).

---

(۱) اشاره ای بیدار کننده و تازیانه ای بر گرده کسانی است که علم و دانش را در خدمت قدرتها یا شهوات و یا اغراض مادّی قرار می دهند ساحران دربار فرعون با اینکه اسیر و اجیر و برده فرعون بودند و علمشان در خدمت فرعون بود و خود فرعون تهدید شدیدی نسبت به آنها برای برتری بر موسی نموده بود ولی چون به راستی عالم و دانشمند و پی جوی حقیقت بودند با دیدن آیه الهی و معجزه موسی (ع) که از همان سنخ دانش آنها بود ولی مافوق بودن و الهی بودنش بر آنها ثابت شد، بدون ترس از فرعون و آن جلّاد ستمگر حقّ را برگزیدند و در همان دربار گفتند: (آمَنَّا بِرَبِّ هارُونَ وَ مُوسى- ۷۰/ طه) که ناگهان خشم ددمنشانه فرعون مشتعل شد و گفت بدون اجازه من به موسی ایمان آورده اید، نکند موسی استاد بزرگ شماست. دستور می دهم دستها و پاهایتان را ببرند و بدارتان بیاویزند.

گفتند: هرگز ما تحت تأثیر بیم و خوفت قرار نمی گیریم برای ما بیّناتی از آنکه ما را بر سرشت اللّه آفرید روشن شد. لکن آنچه می خواهی تو تنها در همین حیات دنیا می توانی حاکم باشی (إِنَّا آمَنَّا بِرَبِّنا لِيَغْفِرَ لَنا خَطايانا وَ ما أَكْرَهْتَنا عَلَيْهِ مِنَ السِّحْرِ وَ اللَّهُ خَيْرٌ وَ أَبْقى- ۷۳/ طه).

سحر و سحره: با فتحه اوّل و دوّم، آمیخته بودن تاریکی آخر شب به روشنائی روز است (تاریک و روشن یا گرگ و میش بودن هوا).

سحر را به صورت اسم برای همان زمان به کار برده اند، گفته می شود لقیته باعلی السّحرین «۱»: او را پیشتر از دو سحر دیدم.

مسحر: کسی که برای مسافرت، وقت سحر خارج می شود.

سحور: غذائی که در سحر و سحری خورده می شود.

تسحّر: سحری خوردن.

(سحق) [سحق]

السّحق: کوبیدن و خرد کردن که بیشتر در کوبیدن داروها به کار می رود (در قدیم بیشتر کیمیاگران یا اساتید شیمی اسلامی چنان اصطلاحی به کار برده اند) می گویند- سحقته فانسحق- در باره جامه و لباس وقتی که کهنه می شود، می گویند:

أسحق: آن جامه و لباس کهنه شد. و السّحق: لباس فرسوده، و از این واژه است عبارت- اسحق الضّرع: پستانش بی شیر شد. و صحیح است که واژه- اسحاق- از این واژه باشد که منصرف می شود (جرّ و تنوین می گیرد).

ابعده اللّه و أسحقه: خدای او را دور و خرد گرداند.

سحقه: او را فرسوده کرد.

خدای تعالی گوید: (فَسُحْقاً لِأَصْحابِ السَّعِیرِ- ۱۱/ ملک) یعنی: دوزخیان را از

ما به پروردگارمان ایمان آوردیم تا ما را بیامرزد و از گناهان گذشته و آنچه تو ما را با اکراه بر آن وارد کردی درگذرد و خداوند به راستی نیکوتر و پایدارتر است. [.....]

(۱) ازهری در باره اصطلاح فوق از قول لیث می گوید: السّحر- آخر اللّیل تقول لقیته سحره یا هذا، و سحره بالتّنوین و لقیته بالسّحر الاعلی و لقیته باعلی السّحرین.

که عجاج در شعرش به کار برده، منظور از- اعلی السّحرین نخستین تنفّس و تجلّی صبح است که به صبح کاذب نزدیک است و بعد از او صبح صادق است.

عبارت فوق یعنی: او را بیشتر از اوقات صبح صادق و کاذب ملاقات کردم. (تهذیب- ۴/ ۲۹۳).

رحمت حقّ دور باش باد.

و آیه: (أَوْ تَهْوِی بِهِ الرِّیحُ فِی مَکانٍ سَحِیقٍ- ۳۱/ حجّ).

دم منسحق و سحوق: خون روان و جاری که به صورت استعاره به کار رفته مثل مزرور (مرد با نفوذ که حکم و امرش جاری است).

(سحل) [سحل]

خدای تعالی گوید: (فَلْیُلْقِهِ الْیَمُّ بِالسَّاحِلِ- ۳۹/ طه).

(در باره به آب افکندن حضرت موسی (ع) است که خداوند به مادرش وحی می کند به آبش بیفکن. دریا او را به ساحل می افکند).

ساحل: کرانه دریا، (شاطی البحر).

ساحل- اصلش از سحل الحدید: آهن را برّاده کرد و سمباده کشید، گرفته شده، گفته اند: ساحل اصلش- مسحولا- است که به لفظ فاعل آمده است مثل هم ناصب:

غمی جانکاه و پر رنج و گفته اند اطلاق واژه ساحل برای کرانه دریا شاید از این جهت است که تصور می شود آب را می پراکند و دریا را تنگ و محدود می کند.

سحاله: براده آهن.

سحیل و سحالی: آوا و بانگ الاغ، گویی که صدایش شبیه صدای سوهان کشیدن بر آهن است.

مسحل اللّسان: بلند آواز، گویی که بانگ بلند الاغ از آن تصور می شود یعنی از جهت بلند بودن صدای او نه از این جهت که صدایش نازیبا و گوش خراش باشد چنانکه خدای تعالی گوید: (إِنَّ أَنْکَرَ الْأَصْواتِ لَصَوْتُ الْحَمِیرِ- ۱۹/ لقمان).

مسحلتان: طنابهای دو طرف لگام ستور.

(سخر) [سخر]

التّسخیر: حرکت دادن و رانده قهری به سوی هدفی معیّن، خدای تعالی گوید:

(وَ سَخَّرَ لَکُمْ ما فِی السَّماواتِ وَ ما فِی الْأَرْضِ- ۱۳ جاثیه) و (وَ سَخَّرَ لَکُمُ الشَّمْسَ وَ الْقَمَرَ دائِبَیْنِ- ۳۳/ ابراهیم)

و (وَ سَخَّرَ لَكَمُ اللَّيْلَ وَ النَّهارَ- ۳۳/ ابراهیم و (وَ سَخَّرَ لَكَمُ الْفُلْكَ- ۳۲/ ابراهیم) مثل آیات: (سَخَّرْناها لَكَمْ لَعَلَّكَمْ تَشْكَرُونَ- ۳۶/ حجّ) و (سُبْحانَ الَّذِی سَخَّرَ لَنا هذا- ۱۳/ زخرف) مسخّر: آماده کننده برای کار و تقدیر کننده.

(سُخرِیّ:) کسی است که قهرا به کاری واداشته می شود و با داشتن اراده رام و تسخیر است.

در آیه: (لِیَتَّخِذَ بَعْضُهُمْ بَعْضاً سُخْرِیًّا- ۳۲/ زخرف).

سخرت منه و استسخرته للهزء: او را به استهزاء و سخریّه گرفتم.

خدای تعالی گوید: (إِنْ تَسْخَرُوا مِنَّا فَإِنَّا نَسْخَرُ مِنْكُمْ كَما تَسْخَرُونَ فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ- ۳۸/ هود).

(سخن حضرت نوح (ع) به قوم سبکسر و بی ایمان خویش است که در موقع ساختن کشتی در خشکی نابخردانه استهزایش می کردند پاسخشان می دهد به زودی خواهید دانست و ما نیز شما را در آن روز استهزاء می کنیم).

و آیه: (بَلْ عَجِبْتَ وَ یَسْخَرُونَ- ۱۲/ صافات) گفته می شود:

(سُخَرَه): استهزاء کننده.

سخره: استهزاء شده.

سخریّه و سخریّه: استهزاء کردن.

در آیه: (فَاتَّخَذْتُمُوهُمْ سِخْرِیًّا- ۱۱۰/ مؤمنون) آنها را مسخّر کردید و به استهزاء گرفتید، که- سخریّا- با کسره حرف (س) نیز خوانده شده، و به دو صورت توجیه شده است:

اوّل- بر معنی تسخیر، یعنی بیگاری و قهرا به سوی هدفی راندن و به کاری تحمیل کردن.

دوّم- بر معنی سخریّه: استهزاء کردن، خدای تعالی گوید:

(وَ قالُوا ما لَنا لا نَرى رِجالًا كُنَّا نَعُدُّهُمْ مِنَ الْأَشْرارِ أَتَّخَذْناهُمْ سِخْرِيًّا- ۶۲/ ص) (سخن ملالت بار و رنج آور دوزخیان است که می گویند چرا مردانی را که در دنیا آنها را شریر و بد به حساب می آوریم و قهرا به کارشان می گرفتیم، در دوزخ نیستند) این معنی به وجه اوّل برمی گردد و دلالت بر وجه دوّم یعنی تمسخر و استهزاء، آیه سوره بعدی است که می گوید: (وَ كُنْتُمْ مِنْهُمْ تَضْحَكُونَ- ۱۱۰/ مؤمنون).

یعنی: (اینان که امروز در بهشتند و رستگارند کسانی هستند که شما در دنیا به آنها می خندیدید).

(السّخط) [السّخط]

و السّخط: خشم شدیدی که مقتضی عقوبت و بد فرجامی است. در آیه:

(إِذا هُمْ يَسْخَطُونَ- ۵۸/ توبه) و این- سخط- از سوی خدای تعالی نزول و فرستادن عقوبت است.

خدای تعالی گوید: (ذلِكَ بِأَنَّهُمُ اتَّبَعُوا ما أَسْخَطَ اللَّهَ- ۲۸/ محمّد) یعنی: (عذابشان به خاطر این است که گناهان و آنچه را که عقوبت خدای در پی دارد پیروی کردند).

آیات: (أَنْ سَخِطَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ- ۸۰/ مائده) و (كَمَنْ باءَ بِسَخَطٍ مِنَ اللَّهِ «۱»- ۱۶۲/ آل عمران).

(سد) [سد]

السّد و السدّ: که گفته اند هر دو یکی است و نیز گفته شده- سدّ- با ضمّه حرف (س) دیوار و مانعی است طبیعی ولی- سدّ- با فتحه حرف (س) مانعی است ساختگی و

---

(۱) با روش مقایسه ای که یکی از امور ادبی و تربیتی قرآن است در آیه فوق هم با همان روش فرجام نیک و بد، دو گروه را یادآوری می کند می گوید (أَ فَمَنِ اتَّبَعَ رِضْوانَ اللَّهِ كَمَنْ باءَ بِسَخَطٍ مِنَ اللَّهِ وَ مَأْواهُ جَهَنَّمُ وَ بِئْسَ الْمَصِيرُ- ۱۶۲/ آل عمران) آیا کسی که خشنودی خدا را پیروی می کند با کسی که همدوش و قرین خشم خداست و جایگاهش جهنّم است و چه بد سر انجامی است، یکسانند آنها در پیشگاه خدای درجاتی دارند (وَ اللَّهُ بَصِيرٌ بِما يَعْمَلُونَ- ۱۶۳/ آل عمران) و خداوند به کارهائی که می کند آگاه است.

مصنوع. اصل- سدّ- مصدر است.

سد- به موانع تشبیه شده است مثل: (وَ جَعَلْنا مِنْ بَیْنِ أَیْدِیهِمْ سَدًّا وَ مِنْ خَلْفِهِمْ سَدًّا- ۹/ یس) که سدّا با ضمه حرف (س) هم خوانده شده.

السّدّه- مثل- ظلّه- سایبانی است که بر درگاه خانه برای حفاظت از باران ساخته می شود (قرنیز و سر درب طاقی یا مسطح خانه ها) و- سدّه- به خود درب تعبیر شده است، چنانکه فقیری که برایش درب باز نمی شود می گویند- سده السّلطان.

سداد و سدد- استقامت و پایداری است.

سداد- چیزی است که سوراخ و یا مرز یک کشور را با آن می بندند.

و نیز- سداد- به طور استعاره چیزی است که مانع فقر باشد، و نیازمندی را رفع کند.

(سدر) [سدر]

السّدر (درخت کنار) درختی است که کمتر نیاز خوراک را برمی آورد (بر و برگ و ساقه و ریشه اش خوراکی نیست).

خدای تعالی گوید: (وَ أَثْلٍ وَ شَیْ ءٍ مِنْ سِدْرٍ قَلِیلٍ- ۱۶/ سباء) یعنی: (و از درخت شورگز و اندکی درخت سدر یا کنار) چوب و شاخه سدر بی خار است و خمیده می شود و از آن سایبان درست می شود از این روی- سدر- مثلی است برای سایبان بهشت، و نعمتهایش، خدای تعالی می گوید: (فِی سِدْرٍ مَخْضُودٍ- ۲۸/ واقعه).

و به خاطر زیادی سایه اش، می فرماید: (إِذْ یَغْشَی السِّدْرَهَ ما یَغْشی- ۱۶/ نجم). اشاره به مکانی است که پیامبر (ص) در آنجا به افاضات و بخشایش الهی و نعمتهای جسمانی مخصوص بوده و نیز گفته اند- سدر- درختی است که در زیر آن با پیامبر (ص) بیعت شد و سپس خدای تعالی آرامش خاطر و سکینه بر مؤمنین نازل کرد.

سدر: یعنی حیرانی چشم و دیده آدمی.

سادر: شخص متحيّر و سرگردان.

سدر شعره: مويش را فرو هشت كه گفته اند- سدر- در اينجا مقلوب- دسر- (يعنى دفع كردن و راندن) است.

(سدس) [سدس]

السّدس: يک جزء از شش جزء (يک ششم) خداى تعالى گويد (فَلِأُمِّهِ السُّدُسُ- ١١/ نساء).

السّدس فى الاظماء: آب دادن شش روز در ميان شتران تشنه است.

(ست:) شش، اصلش- سدس- است.

سد ست القوم: ششمين آنها شدم و يک ششم اموالشان را گرفتم.

جاء سادسا و ساتا و ساديا: هر سه به يک معنى است يعنى ششمى آمد.

خداى تعالى گويد: (وَ لا خَمْسَهٍ إِلَّا هُوَ سادِسُهُمْ- ٨/ مجادله) و (وَ يَقُولُونَ خَمْسَهٌ سادِسُهُمْ كَلْبُهُمْ- ٢٢/ كهف) گفته مى شود لا افعل كذا سديس عجيش: ابدا آن كار را انجام نمى دهم.

سدوس: رداء و طيلسان يا سرانداز.

سندس: ديباى «١» نازک و سبز.

---

(١) ديبا يكى از جامه ها و پارچه هاى بسيار گرانقدر است كه در ميان مسلمانان از قديم به خصوص در ايران مثل خز و سندس معروف بوده و با همين نام ايرانيش به كار رفته است: ديباى زربفت بر برد يمانى ترجيح داشته از اين روى دستبافته هاى ايرانيان در همه كشورهاى اسلامى شهرتى به سزا داشته. ابن دريد مى گويد: اصله فارسى معرب: جامه اى است كه تار و پودش از ابريشم باشد: ابن جنّى حديثى را از پيامبر (ص) در باره ديبا نقل مى كند كه فرمود (و هى الثّياب المتّخذ من الابريشم) بنابراين سندس: ديباى نازک و ظريف زربفت و ابريشمين است و- استبرق- ديباى ضخيم (المعرب جواليقى ١۴٠/ لسان العرب ٢/ ٢۶٣) (مِنْ سُنْدُسٍ وَ إِسْتَبْرَقٍ- ٣١/ كهف و ۵٣) (دخان) و (سُنْدُسٍ خُضْرٌ وَ إِسْتَبْرَقٌ- ٢١/ انسان) استبرق اصلش استروه

و- استبرق: دیبای ضخیم.

(سرر) [سرر]

الاسرار، یعنی پنهان داشتن، نقطه مقابل اعلان: آشکار کردن.

خدای تعالی گوید: (سِرًّا وَ عَلانِیَةً- ۲۷۴/ بقره) و (یَعْلَمُ ما یُسِرُّونَ وَ ما یُعْلِنُونَ- ۷۷/ بقره).

و آیه: (وَ أَسِرُّوا قَوْلَکُمْ أَوِ اجْهَرُوا بِهِ- ۱۳/ ملک) (سخنان را پنهان کنید یا آشکارا) واژه- سرّ- در مخفی کردن مواد محسوس و مادّیات یا معانی، هر دو به کار می رود.

و- السِّرّ: سخن پوشیده و پنهان در دل، خدای تعالی گوید: (یَعْلَمُ السِّرَّ وَ أَخْفی- ۷/ طه) و (أَنَّ اللَّهَ یَعْلَمُ سِرَّهُمْ وَ نَجْواهُمْ- ۷۸/ توبه).

(سارّه:) سفارشش کرد که پنهانش دارد.

تسارّ القوم: آن قوم پنهانی با هم سخن گفتند.

در آیه: (وَ أَسَرُّوا النَّدامَةَ- ۵۴/ یونس) یعنی: پشیمانی را کتمان داشتند، گفته شده اظهارش کردند به دلالت آیه: (یا لَیْتَنا نُرَدُّ وَ لا نُکَذِّبَ بِآیاتِ رَبِّنا- ۲۷/ انعام).

(در آن آیه ندامت و پشیمانی اظهار شده است که وای بر ما کاش ما را به دنیا باز می گرداندند و دیگر آیات خدای را تکذیب نمی کردیم) که این طور نیست زیرا پشیمانی و ندامتی که پنهانش داشته اند و در آیه (وَ أَسَرُّوا النَّدامَةَ- ۵۴/ یونس) گفته شده، اشاره به آن چیزی که اظهار کرده اند نیست که در آیه: (یا لَیْتَنا نُرَدُّ وَ لا نُکَذِّبَ بِآیاتِ رَبِّنا- ۲۷/ انعام) آمده است.

اسررت الی فلان حدیثا: سخن را پنهانی به او رساندم.

در آیات: (وَ إِذْ أَسَرَّ النَّبِیُّ- ۳/ تحریم) و (تُسِرُّونَ إِلَیْهِمْ بِالْمَوَدَّةِ- ۱/ ممتحنه) یعنی به محبّتی که در دل نسبت به آنها دارند آگاه شان نموده اند و این معنی به- یظهرون- یعنی

یعنی جامه حریر نرم مثل دیبا است (جمهره اللّغه ۲/ ۵ ز ۲ ابن درید)

دوستی را بر آنان آشکار می کنند تفسیر شده است و این معنی صحیح است زیرا- اسرار- سر گفتن به غیر اقتضاء، آشکار کردن آن است برای کسیکه راز به او می رسد هر چند که معنی صحیح- سرّ- اینستکه کسی آن را از غیر خویش پنهان دارد پس وقتی می گویند- اسررت الی فلان- از جهتی پنهان داشتن و از جهتی دیگر اظهار کردن آن را، اقتضاء می کند و بر این اساس، آیه: (وَ أَسْرَرْتُ لَهُمْ إِسْراراً- ۹/ نوح) است.

سرّ- به طور کنایه یعنی نکاح، به جهت این که پوشیده و مخفی از نظرها انجام می شود (نکاح دو معنی حقیقی و مجازی دارد:

۱- عقد ازدواج و همسری که آشکار است.

۲- مقاربت که مخفی و پوشیده از انظار دیگران است).

سرّ: به طور استعاره در مورد خالص و پاک بودن چیزی به کار می رود مثل عبارت: هو من سرّ قومه: او از پاکان قوم خویش است.

سرّ الوادی و سرارته: جای خوش آب و هوای دره کوهستان.

سرّه البطن «۱»- نافی که نوزاد بعد از بریدن نافش باقی می ماند و در قسمت پوست شکم پوشیده می شود.

سرّ و سرر: آنچه که از چیزی قطع می شود.

أسرّه الرّاحه: خطوط میانی کف دست.

أسارير الجبهه: خطوط پیشانی.

سرار: روزی که در آخر ماه، قمر پوشیده است و دیده نمی شود.

(سُرُور:) شادمانی و آنچه که از شادی در خاطر پوشیده است (شادی تازه روئی و شادمانی).

خدای تعالی گوید: (وَ لَقَّاهُمْ نَضْرَةً وَ سُرُوراً- ۱۱/ انشقاق) (یعنی تازه روئی و

---

(۱) سرّ- در معنی وسط دره است که محلّی است گود و آب در آنجا جمع می شود که از نظرها پنهان است و بهترین محلّ کوهستان است. و وسط هر چیزی را- سرّه- گویند (مصباح المنیر- لس).

شادمانی).

و آیه: (تَسُرُّ النَّاظِرِینَ- ۶۹/ بقره) (بینندگان را شادمان می دارد) و در باره بهشتیان می گوید: (یَنْقَلِبُ إِلی أَهْلِهِ مَسْرُوراً- ۹/ انشقاق).

آگاهی بر این امر است که سرور در آخرت، ضدّ سرور دنیائی است «۱».

(سَریر:) «۲» چیزی است که شادمانه بر آن می نشینند (تخت) زیرا سریر برای منعمین است و جمع آن اسرّه و سرر است، خدای تعالی گوید (مُتَّکِئِینَ عَلی سُرُرٍ مَصْفُوفَهٍ- ۲۰/ طور).

و (فِیها سُرُرٌ مَرْفُوعَهٌ- ۱۳/ غاشیه) و (وَ لِبُیُوتِهِمْ أَبْواباً وَ سُرُراً عَلَیْها یَتَّکِؤُنَ- ۳۴/ زخرف).

سریر المیّت: تابوت، تشبیه ظاهری به تخت است که به خاطر فال نیک زدن برای

---

(۱) آیه فوق را که مؤلّف محترم رحمه اللّه برای معنی سرور در آخرت ذکر کرده و دو معنی متضادّ در حالات بهشتیان و دوزخیان در ذیل آن بیان می کند. با توجّه به آیه بعد که می گوید: (إِنَّهُ ظَنَّ أَنْ لَنْ یَحُورَ- ۱۴/ انشقاق) دلالت دارد بر اینکه منظور بازگو کردن حال غرورانگیز و سرور دوزخیان در دنیاست نه در آخرت، که می گوید: (إِنَّهُ کانَ فِی أَهْلِهِ مَسْرُوراً- ۱۳/ انشقاق) که بیان حال دنیائی است یعنی او در میان خانواده اش شادمان بود و می پنداشت که به سوی خدا و آخرت باز نمی گردد، و باز در آیه بعد می گوید (بَلی إِنَّ رَبَّهُ کانَ بِهِ بَصِیراً- ۱۵/ انشقاق) آری خداوند به حال او آگاه بود بنابراین با توجّه به واژه های (ینقلب الی اهله) در باره بهشتیان و (انّه کان فی) در باره دوزخیان دانسته می شود که واژه- سرور- اخبار از حال آنهاست که نیکان با مسرّتند و تبهکاران در دنیا نیز چنان بودند که گمان سرور دائمی داشتند و به دنیای مجازات و پاداش ناباور می پنداشتند که به دوزخ نمی رسند و قبل از این آیه می گوید: وَ یَصْلی سَعِیراً- ۱۲/ انشقاق) به دوزخ می رسند و در چند آیه بعد می گوید: (فَبَشِّرْهُمْ بِعَذابٍ أَلِیمٍ إِلَّا الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحاتِ لَهُمْ أَجْرٌ غَیْرُ مَمْنُونٍ- ۲۵/ انشقاق) آنهائی که سرور دنیائی داشتند و گمان می کردند دائمی است و کفر ورزیدند بشارتشان به عذابی دردناک ده، مگر کسانی که با ایمان اعمال صالح انجام داده اند که پاداشی بی منّت دارند. آیات اوّل الگوی ایمان و کفر و آیات بعد گروه کفّار و مؤمنین را مطرح می کند و مسرور بودن آخرت و دنیایی نیکان و بدان را توجیه.

(۲) حمزه اصفهانی می نویسد- سریر- عربی نیست اسمی است فارسی یعنی تخت کوچک، از این واژه در قرآن شش مورد و همگی به صورت جمع به کار رفته معانی بسیار زیبا و شایسته (سرر متقابلین- مصفوفه- موصوفه- مرفوعه) در سوره های (حجر- صافات- طور- واقعه- غاشیه- زخرف) در کتاب لسان التّنزیل که در قرن چهارم تألیف شده معنی سریر تخت و عرش ترجمه شده. ولی فخر رازی می گوید: لفظ سریر فیه حروف السّرور بخلاف تخت.

و ابن منظور می گوید: سریر جای نشستن تشریفاتی یا خوابگاه است چنانکه سریر العیش: زندگی آرام و شادی بخش (تاریخ

سنی ۵۱- تفسیر کبیر- ۲۸/ ۲۴۹).

ص: ۲۰۴

شادی روح میّت چنین گفته انـد که میّت با رجوع به جوار و پیشـگاه خـدای تعالی به شادی می رسد و به خاطر خلاصـی او از زندان دنیائیش که پیامبر (ص) به آن اشاره فرموده که (الدّنیا سجن المؤمن).

یعنی: (دنیا زندان مؤمن و بهشت کافر است).

(سرب) [سرب]

السّرب: رفتن در گودیها و شیب ها، و نیز سرب جای فرود و سراشیبی. خدای تعالی گوید:

(فَاتَّخَذَ سَبِیلَهُ فِی الْبَحْرِ سَرَباً- ۶۱/ کهف) (راه خویش در دریا پی گرفت). می گویند سـرب، سربا و سروبا مثل مرّ، مرّا و مرورا یعنی گذر کرد.

انسـرب، انسـرابا- در معنی سـرب است ولی در سـرب تصوّر فاعـل از فعل رفتن است امّا در انسـرب تصوّر انفعال آن فعل یا به نشیب افتادن است.

سرب الدّمع: اشک روان شد.

انسربت الحیّه: آب از مشک ریخت.

ماء سرب و سرب: آبی که قطره قطره از مشک می چکد.

(سارِب:) رونده، در هر راهی که باشد، خدای تعالی گوید:

(وَ مَنْ هُوَ مُسْتَخْفٍ بِاللَّیْلِ وَ سارِبٌ بِالنَّهارِ- ۱۰/ رعد) (کسی که در شب پنهان است و در روز مسافر و رونده است).

سرب جمع سارب است مثل رکب جمع راکب.

این واژه در باره شتران هم به کار می رود، می گویند: زعرت سربه یعنی شترانش کم شد.

هو آمن فی سـربه: او در نفس و جـانش ایمن است و فارغ البال، که گفته انـد یعنی در میان خانواده و همسـرش ایمن است و- سرب- در این معنی کنایه است.

اذهبی فلا أنده سربک: کنایه از طلاق است یعنی برو و او را به خانواده ات میفزای،

ولی معنایش اینستکه شترت را که به گلّه اش می رود برنمی گردانم. (نـده، ینـده، ندها الابل شتران را راند که در جاهلیّت به معنی طلاق دادن بوده- صحاح).

سربه: قسمتی از شتران از ده تا بیست.

مسربه: موهای ریز فرو هشته از سینه به پائین.

(سَراب:) درخشش، که در بیابان مثل آب از دور نمایان است که در دیدگاه بیننده، آب روان تصوّر می شود و واژه- سراب- در باره چیزی است که حقیقتی از آب ندارد مقابل واژه شراب برای نوشیدنی در چیزی که حقیقتی از آب را در بر دارد، خدای تعالی گوید:

(کَسَرابٍ بِقِیعَهٍ یَحْسَبُهُ الظَّمْآنُ ماءً- ۳۹/ نور) (همچون سراب دوری که تشنگان آبش پندارند) و (سُیِّرَتِ الْجِبالُ فَکانَتْ سَراباً- ۲۰/ نباء) (کوهها ریزان و روان شوند).

(سربل) [سربل]

السّربال: پیراهن بلند از هر جنسی که باشد، در آیات:

(سَرابِیلُهُمْ مِنْ قَطِرانٍ «۱»- ۵۰/ ابراهیم).

---

(۱) آیه ۸۱/ نمل است که نعمتهای ریشه ای و واقعی رفاهی را برای انسانی که بانسان و فراموشی انس دارد و نعمتهای الهی را از یاد می برد یادآوری می کند که: شما بر اساس نظام فطری و فکری که خداوند در وجودتان نهاده با ساختن خانه ها آنها را محلّ آسایشتان قرار داده نه تنها خانه های ثابت بلکه از پوست حیوانات و شاخه های درختان نیز سر پناهی قابل حمل و نقل و سبک برایتان فراهم آورد که اگر حیوانات دست آموز نبودند نه تنها از پوست و گوشت که از پشم و شیر و بقیّه مواهبشان، بشر بی بهره بود، سپس گوید- از کرک و پشم و موهای آنها تا مدّتی معیّن برایتان وسیله اثاث و کالا قرار داد برای شما در طبیعت از مواد سنگی و خاکی آن وسیله ساختمان و سایبان و همچنین از مواد طبیعت غیر از چهارپایان موادی برای لباستان فراهم کرد که از گرما و از آزار و سختی نسبت به یکدیگر حفظتان می کند و سپس می گوید: (کَذلِکَ یُتِمُّ نِعْمَتَهُ عَلَیْکُمْ لَعَلَّکُمْ تُسْلِمُونَ- ۸۱/ نحل) یعنی بدینگونه نعمت خویش بر شما تمام می کند، بسا که مسلمان و تسلیم امر او شوید، سپس می فرماید: ناسپاسان (یَعْرِفُونَ نِعْمَتَ اللَّهِ ثُمَّ یُنْکِرُونَها وَ أَکْثَرُهُمُ الْکافِرُونَ- ۸۳/ نحل) نه اینست که تشخیص نعمت های خدای و عجز و زبونی خویش نمی دهند بلکه می شناسند و انکار می کنند و بیشترشان کافر و ناسپاسند.

و- سَرابِيلَ تَقِيكَمُ الْحَرَّ وَ سَرابِيلَ تَقِيكَمْ بَأْسَكَمْ- ۸۱/ نحل).

یعنی: بخاطر داشتن پوشش و پیراهن از دردسرهای زشت به یکدیگر حفظتان کند و در امانتان نگهدارد.

(سرج) [سرج]

السِّراج: هر چیزی که با فتیله و روغن روشن می شود (اشاره به فتیله و روغن است که در تمام عناصر روشن کننده وجود دارد که یکی مایع سوختی و دیگری وسیله سوختن و نشان نور و روشنائی است) و سپس به هر چیز روشن کننده و نورانی- سراج- گفته اند، در آیات:

(وَ جَعَلَ الشَّمْسَ سِراجاً- ۱۶/ نوح) و (سِراجاً وَهَّاجاً- ۱۳/ نباء) یعنی خورشید. و اسرجت السّراج: چراغ را روشن کردم.

سرّجت کذا: آن را در زیبائی چون چراغ ساختم، شاعر گوید:

و فاحما و مرسنا مسرّجا

(شعر از عجّاج است که می گوید شمشیر تیز و صیقلی یافته مثل بینی نازک و ظریف حسّاس و تیز است).

(سرح) [سرح]

السّرح: درختی که میوه دارد، مفردش- سرحه- است.

سرّحت الابل اصلش چرانیدن به برگ و میوه و درخت است سپس به فرستادن گلّه ها به چراگاه به کار رفته است. خدای تعالی گوید:

(وَ لَكُمْ فِيها جَمالٌ حِينَ تُرِيحُونَ وَ حِينَ تَسْرَحُونَ- ۶/ نحل).

سارح: گلّه بان و چراننده.

سرح: جمع است مثل واژه شرب.

(تسریح:) طلاق دادن، در آیات: (أَوْ تَسْرِيحٌ بِإِحْسانٍ- ۲۲۹/ بقره) (یا به نیکی طلاق

دهید).

و (وَ سَرِّحُوهُنَّ سَراحاً جَمِیلًا «۱»- ۴۹/ احزاب) که به طور استعاره از همان- تسریح- است.

واژه های- تسریح و طلاق- هر دو استعاره از همان معنی به خوبی رفتار کردن و اطلاق یعنی به حال خود گذاردن است.

از واژه- سرح- معنی گذرنده و رونده تعبیر شده است می گویند: ناقه سرح: به سرعت و آسانی حرکت می کند.

و منسرح: نوعی از موی فروهشته و بلند بدن عریان که لفظش از آن واژه استعار شده است (چون باب انفعال از- سرح- در معنی درخت با میوه یا چریدن و رها کردن نیست بلکه برهنه شدن و موی رها کردن و بر پشت خوابیدن است پس لفظش استعاره شده نه معنی آن).

(سرد) [سرد]

الرد: بافتن با حلقه و مهره و آنچه که درشت و خشن بافته می شود مثل بافتن زره و دوختن پوست و چرم، و به طور استعاره در تنظیم نمودن آهن به کار می رود، چنانکه در آیه: (وَ قَدِّرْ فِی السَّرْدِ- ۱۱/ سباء) (دستور زره سازی به داود نبی (ع) است که

---

(۱) یعنی با کمال خوبی و محبّت طلاق دهید، قابل توجّه است که قرآن در مورد طلاق بر واژه های (احسان- جمیل- معروف- مودّت- رحمت) تکیه می کند که در امور همسری و خانوادگی بایستی بر همین اساس باشد زیرا پی ریزی و زیر بنای وجود انسان همین معانی است نه اینکه بر روش حیوان زیستی و اقتصاد و سود طلبی که صاحبان مکاتب غیر الهی بر آن تکیه می کنند و سرمایه حیات فردی، خانوادگی و اجتماعی را بر تضادّ و اختلاف و سود پرستی می پندارند. ولی قرآن در باره روابط خانوادگی می گوید: (وَ جَعَلَ بَیْنَکُمْ مَوَدَّةً وَ رَحْمَةً- ۲۱/ روم) یعنی رابطه ازدواج و همسری شما را بر پایه محبّت و رحمت قرار داده ایم و بایستی زندگی خانوادگی طوری باشد که با همسرانتان سکینه و آرامش یابید نه تضادّ و ستیزه و جدال و اگر در صورت اضطرار و استثناء و به خاطر عواملی ایجاب کرد جدا شوند بایستی با تمام احسان و جمال و نیکی انجام دهید.

می گوید: بایستی اندازه و نظم در کارت باشد نه اینکه مفتول ها و سوزن ها و سوراخهای زره نامرتب و ناموزن باشد).

سرد و زرد- هر دو در این معنی گفته می شود.

السّراد و الزّراد- مثل سراط و صراط و زراط است که هر سه در مورد راه به کار می رود.

(سردق) [سردق]

السّرادق «۱»: خیمه بزرگ و سراپرده که فارسی و معرّب است زیرا هیچ اسم مفردی در کلام عرب وجود ندارد که حرف سوّمش الف باشد و بعد از الف دو حرف دیگر آمده باشد.

خدای تعالی گوید: (أَحاطَ بِهِمْ سُرادِقُها- ۲۹/ کهف).

اگر می گویند- بیت مسردق- خانه ای که به شکل سراپرده ساخته شده.

(سرط) [سرط]

(۱) استدلال جالبی که راغب رحمه اللّه بر فارسی بودن سرادق و اینکه در زبان عرب کلمه ای مفرد این چنین نیست نشانه تبحّر و تسلّط کامل او به زبان عرب است، جوهری می نویسد: چیزی است مثل سایبان که بر روی خانه ها می کشند تا مانع گرما و باران باشد. صاحب غرائب اللّغه می نویسد خیمه ها و دیوارهای حفاظتی را هم- سرادق- گفته اند این اصطلاح فارسی است (صحح- غرائب اللّغه ۳۳۲).

جوالیقی فارسی سرادق را- سرایدار- می داند ولی در معنی آن اشتباه کرده و می گوید و هو الدّهلیز (المعرب) و ابن درید هم فعلی از سرادق را به کار برده و می گوید سردق البیت: خانه را محصور کرد.

در ادبیّات فارسی هم اصطلاح- سرادق- همچون زبان عربی به همان معنا باقی بوده، سعدی می گوید:

بر آستان عبادت وقوف کن سعدی که و هم منقطع است از سرادقات جلال

سنایی گوید:

برای جلوه گری از سرادق عرشی کند منور مغرب به روی خوب هلا

ل به هر تقدیر واژه- سرادق- که از ریشه های (سرادک- سر اطاق- سراده) معرّب شده همان سراپرده و خیمه و خرگاه و یا سر پناه است که دینوری آن را مرکز ستاد فرماندهی در جنگها می داند. که پشت جبهه بر پا می شده (اخبار الطّوال ۱۱۲- دیوان سنایی ۲۴۹- سعدی ۱۹۶).

السّراط: راهی هموار و آسان گذر، اصلش از- سرطت الطّعام و زردته- است یعنی غذا را به راحتی بلعیدم (ناجویده خوردن غذا).

گفته شده راه سهل العبور را به این تصوّر- سراط- گفته اند که سالک و رهروش آن را به سرعت طی می کند گویی که مثل بلعیدن سریع غذا است و با اینکه راه، رهرو خود را می بلعد و فرو می برد (به سرعت از چشم دورش می کند) مگر نمی بینی گفته اند- قتل ارضا عالمها و قتلت ارض جاهلها: (که دانا و آگاه به سر زمین است راه را در می نوردد، گویی که آن را می کشد ولی مرد جاهل و ناآگاه به سر زمین، راه و سر زمین او را می کشد و در آن هلاک می شود) این دو نظر را ابو تمام در شعرش آورده است:

دعته الفیا فی بعد ما کان حقبه دعاها اذا ما المزن ینهلّ ساکبه «۱»

(بعد از اینکه باران بند آمده بود، بیابانها او را می راندند که باران شدید ریزش داشت او در بیابان می راند).

(سرع) [سرع]

السّرعه: نقطه مقابل کندی و آرامی است واژه سرعت در اجسام، و افعال هر دو به کار می رود. می گویند- سرع فهو سریع: تند رفت و با سرعت است.

و اسرع فهو مسرع: به سرعت راند و چالاک و شتابنده است.

و اسرعوا: دارای شتربانی شتابنده اند، که مثل واژه های- ابلدوا و سارعوا و تسارعوا- است (یعنی کندی کردند- شتاب کردند- و به سوی چیزی شتافتند)

---

(۱) شعر فوق از حبیب بن اوس معروف به ابو تمام از قبیله طی است، که پدرش چنانکه گویند نصرانی بود پس از تشرّف به اسلام نام فرزندش را حبیب گزارد که در زمان خویش در شعر و ادب یگانه بود با حسن اسلوب و زیبایی شعر کتاب حماسه او دلیلی بر فزونی فضیلت او دارد، می گویند ابو تمام ۱۴۰۰ ارجوزه شعری غیر از قصاید حفظ بوده، بیتی از قصیده (بائیّه) او چنین است:

و من ذا الّذی ترضی سجایاه کلّها کفی المرء نبلا ان تعد معایب

یعنی: چه کسی یافت می شود که همه سجایای او، خشنود کند برای انسان همین بس که معایبش کم و اندک باشند. ولادتش ۱۹۰ هجری، و وفاتش ۲۳۱ (وفیات اعیان- ۱/ ۳۲۳).

خدای تعالی گوید:

(وَ سارِعُوا إِلی مَغْفِرَهٍ مِنْ رَبِّکُمْ- ۱۳۳/ آل عمران) و (وَ یُسارِعُونَ فِی الْخَیْراتِ- ۱۱۴/ آل عمران).

و (یَوْمَ تَشَقَّقُ الْأَرْضُ عَنْهُمْ سِراعاً- ۴۴/ ق) (هنگامه ای که برای خروج شان، زمین به سرعت شکافته شود و آنها به آسانی از دل زمین برخیزند و محصورشان کنیم).

و آیه: (یَوْمَ یَخْرُجُونَ مِنَ الْأَجْداثِ سِراعاً- ۴۳/ معارج).

سرعان القوم: طلیعه و پیشاپیش قوم و نیز گفته اند- سرعان- یعنی سرعت.

و سریع الخیر کسی است که چیزی را قبل از وقت آن می بخشد و این واژه مبنی از سرع است (یعنی همواره حرکت حرف آخرش مبنی بر فتحه است) مثل وشکان «۱» از- وشک- و عجلان از عجل. که هر دو واژه در معنی سرعان یعنی شتاب و سرعت است).

خدای تعالی گوید: (إِنَّ اللَّهَ سَرِیعُ الْحِسابِ- ۱۹۹/ آل عمران) و (سَرِیعُ الْعِقابِ- ۱۶۵/ انعام) که تنبّه و آگاهی بر معنی آیه: (إِنَّما أَمْرُهُ إِذا أَرادَ شَیْئاً أَنْ یَقُولَ لَهُ کُنْ فَیَکُونُ- ۸۲/ یس).

(سرف) [سرف]

السّرف: تجاوز کردن و در گذشتن از حدّ در هر کاری که انسان آن را انجام می دهد هر چند که در مورد انفاق یعنی بخشش (که به کار رفتنش نهی شده) مشهورتر است.

خدای تعالی گوید: (وَ الَّذِینَ إِذا أَنْفَقُوا لَمْ یُسْرِفُوا وَ لَمْ یَقْتُرُوا- ۶۷/ فرقان) (کسانی که به گاه انفاق و بخشش زیاده روی و تنگ نظری نکردند) و آیه: (وَ لا تَأْکُلُوها إِسْرافاً وَ بِداراً-

---

(۱) مصدر این فعل با سه حرکت حرف اوّل (وَشکا- وُشکا- وشاکه- وشکانا) است. و شک الامر: آن کار نزدیک شد. ولی وشکان- وشکا- وشکان- هم درست است و به کار بردن این فعل به معنی نزدیکی وقوع فعل جمله است که آن را (از افعال مقاربه می دانند) و مضارع آن بیشتر از ماضی به کار می رود یعنی- یوشک، نه- اوشک و وشک- استعمال اسم فاعل آن کم است.

۶/ نساء) (اموال یتیمان را قبل از رشدشان با اسراف و پیش خوری تباه نکنید و نخورید) واژه- سرف- گاهی به اعتبار قدر و اندازه و گاهی به اعتبار کیفیّت است.

و لذا- سفیان- «۱» گفته است (هر چه را که در راه غیر خدا انفاق کنی آن کار اسراف است هر چند که کم باشد).

خدای تعالی گوید: (وَ لا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ- ۱۴۱/ انعام) و (وَ أَنَّ الْمُسْرِفِينَ هُمْ أَصْحابُ النَّارِ- ۴۳/ غافر) یعنی کسانی که در کارهاشان از حدّ آن تجاوز می کنند.

در آیه: (إِنَّ اللَّهَ لا يَهْدِي مَنْ هُوَ مُسْرِفٌ «۲» كَذَّابٌ- ۲۸/ غافر) خداوند قوم لوط را برای اینکه وضع نطفه آدمی را در بذر افشانی (تولید نسل) بر روشی که خداوند در آیه:

(نِساؤُكُمْ حَرْثٌ لَكُمْ- ۲۲۳/ بقره) همسران را برای آن مخصوص گردانیده است آن قوم از

---

(۱) سفیان ثوری ملقّب به ابو عبد اللّه در علم حدیث و علوم دیگر سر آمد بوده و مردمان معاصرش بر دینداری و پارسایی و زهد و ثقه بودنش همنظرند و می گویند شیخ ابو القاسم جنید بر روش او بوده، سفیان بن عیینه می گوید: مردی را داناتر به حلال و حرام از سفیان ثوری ندیدم، مسعودی در مروج الذهب از شهامت و شجاعت و صراحت لهجه او در حضور مهدی خلیفه عبّاسی یاد می کند و می گوید در موقع ورود به صدارت عمومی سلام می کرد و نام مهدی را به نام خلافت نمی برد در یک گفتگو همینکه تقوا و قدرت نفسانیش به ثبوت رسید و وزیر مهدی خواست او را گردن زند، مهدی نگذاشت و حکم قضاوت کوفه را برای او نوشتند فاخذه و خرج و رمی به فی دجله و هرب: حکم قضاوت مهدی عبّاسی را به دجله انداخت و گریخت به هر حال سفیان ثوری یکی از بزرگان و حافظین دین بوده و تولدش در ۹۶ هجری و وفاتش در سال ۱۶۱ هجری بوده (وفیات الاعیان ۲/ ۱۲۷).

(۲) خداوند قوم لوط را که الگو و نمونه فساد اخلاق جنسی بودند با واژه- مسرفین- معرفی می کند و ما امروز پس از چندین هزار سال می بینیم، کشورهای به اصطلاح پیشرفته به آن عمل ننگین طوری آلوده اند که به خاطر دنباله روی از اقوام فاسد گذشته چه رسمی و چه غیر رسمی با خون ریزی و فساد و آنچنان تباهی ها خو گرفته اند که در حیوانات دست آموز و درندگان و چرندگان هم اینچنین انحرافی وجود ندارد.

اینان در غرقاب لجن زار غرایز دست و پا می زنند و بی شرمانه آن را قانونی هم می کنند.

آیا، معنای درست ارتجاع در باره آنها صدق نمی کند که با وقاحت، پاکان و مصلحین پهنه زمین یعنی: مؤمنین و پارسایان را که از این انحرافات دورند بنیادگرا و ارتجاعی می دانند با برتری قدرت مادّی، جهانیان را از رابطه صحیح با آفریدگار عالم و جهان بازپسین دور می کند و شب و روز لذّت پرستی و شهوات را تبلیغ می کنند باز هم مدّعی تمدّن و پیشرفت بودن هستند، زهی شرم و بی حیائی. [.....]

از این اصل الهی تجاوز کردند از این جهت آنها مسرفین نامیده شدند.

و در آیه: (یا عِبادِیَ الَّذِینَ أَسْرَفُوا عَلی أَنْفُسِهِمْ- ۵۳/ زمر) این آیه اسراف در مال و غیر آن را در بر می گیرد.

و در باره قصاص فرمود: (فَلا یُسْرِفْ فِی الْقَتْلِ- ۳۳/ اسراء) اسراف و زیاده روی در قصاص اینستکه آنکه قاتل نیست، کشته شود و این عمل یا با عدول از کشتن قاتل به کسی که برتر از اوست انجام می گرفت و یا به تجاوز نمودن از کشتن قاتل به غیر از او که قاتل نبود و چنانکه در جاهلیّت، عرب اینطور عمل می کرد. اینکه می گویند- مررت بکم فسرفتکم- بر شما گذشتم و شما را نشناختم بر این معنی است که طوری بر آنها گذشته است که حقّش نبوده و نمی بایستی آنطور بگذرد و لذا آنها را نشناخته است و این عمل عبور غیر حقّ با واژه- سرف- تفسیر شده است.

سرفه: کرم ابریشم که زیاد برگ می خورد، علّت نامیدنش به سرفه به تصوّر معنی اسراف از عمل اوست در باره اش می گویند سرفت الشّجره درخت به زیادی کرم، خورده شد.

(سرق) [سرق]

السّرقه (دزدی) یا گرفتن و برداشتن چیزی در خفا و پنهانی، که نبایستی برداشته شود، زیرا از آن او نیست، سرقت در عرف شرع دزدی و برداشتن چیزی است از جای معیّن و به اندازه معیّن، خدای تعالی گوید: (وَ السَّارِقُ وَ السَّارِقَهُ- ۳۸/ مائده).

و آیه: (قالُوا إِنْ یَسْرِقْ فَقَدْ سَرَقَ أَخٌ لَهُ مِنْ قَبْلُ- ۷۷/ یوسف) (در باره تهمت زدن برادران نابخرد و حسود حضرت یوسف به برادر کوچکترشان است) و گفت: (أَیَّتُهَا الْعِیرُ إِنَّکُمْ لَسارِقُونَ- ۷۰/ یوسف) و (إِنَّ ابْنَکَ سَرَقَ- ۸۱/ یوسف) و- (استرق) السّمع- وقتی است که کسی دزدانه به سخن کسی گوش فرا دهد و بشنود.

خدای تعالی گوید: (إِلَّا مَنِ اسْتَرَقَ السَّمْعَ- ۱۸/ حجر).

سرق و سرقه «۱»: حریر سفید

(سرمد) [سرمد]

السّرمد: پیوسته و دائم. خدای تعالی گوید: (قُلْ أَ رَأَیْتُمْ إِنْ جَعَلَ اللَّهُ عَلَیْکُمُ اللَّیْلَ سَرْمَداً «۲»- ۷۱/ قصص) و (عَلَیْکُمُ النَّهارَ سَرْمَداً- ۷۲/ قصص).

(سری) [سری]

(۱) واژه- سرق و سرقه- را عموم واژه شناسان و لغت نویسان از ابو عبیده نقل کرده اند که گفته است (هو بالفارسیه سره- ای جید) یعنی سرق همان حریر فارسی است و اصلش- سره- است یعنی خوب و نیکو مثل نوزاد گوسفند که در عربی، برق و فارسی آن- بره- است و استبرق که فارسی اش ستبره یعنی دیبای ضخیم و یلمق یعنی قبا فارسی یلمه است) ابو عبیده خود در کتاب مجاز القرآن می نویسد (قرآن به زبان عربی فضیح و روشن نازل شده است و کسی که می پندارد در آن غیر عربی هم هست سخن عظیم و بزرگی گفته، تحقیقا چنین است که گاهی لفظی موافق لفظی دیگر و نزدیک به آن است، معانیشان هم یکی است یکی در عربی و دیگری در فارسی یا زبان دیگر، از این قبیل کلمات مثل استبرق در عربی یعنی پارچه دیبای ضخیم و در فارسی- ستبره- است و گَوز به معنی گردو، در فارسی که در عربی- جوز- است و نظیر این واژه ها سجیل هم به معنی شدید است نه از سنگ و گل) طریحی- ستبرق- را دیبای ضخیم و سندس را دیبای نازک می داند.

(تفسیر غریب القرآن/ طریحی ۴۰۸- مجاز القرآن ۱/ ۱۸ تهذیب اللّغه ۸/ ۴۰۱- المحکم ۶/ ۱۴۱- معجم البلدان ۳/ ۲۱۵).

(۲) تمام آیه چنین است: بگو آیا نمی بینید که اگر خداوند شب را تا قیامت بر شما دائمی کند چه کسی غیر از خدای یکتا برای شما روشنائی روز را می آورد. آیا نمی شنوید؟ و همچنین اگر روز را پیوسته و دائمی کند چه کسی غیر از خدای یکتا شبی را که در آن آرامش می یابید برایتان می آورد. آیا نمی بینید. عبارت (أَ فَلا تَسْمَعُونَ- ۷۱/ قصص) در باره روز شدن شب و (أَ فَلا تُبْصِرُونَ- ۷۲/ قصص) برای شب شدن روز است که در پایان دو آیه نقل شده است نکات بسیار شکوهمند علمی و محسوس است که خداوند به تناسب موضوع در این دو مورد بیان می کند. چون پس از گذشتن ساعات شب در سحرگاه و صبحگاه زمزمه ها و صدای موجودات طبیعت از پهنه زمین در فضا طنین می افکند، و آدمیان را برای فعالیّت مجدّد بیدار می کند و گوش قبل از چشم و دیده به کار می افتد لذا عبارت- افلا تسمعون- بیان شده و در باره سپری شدن ساعات روز که انسانها از کار خسته و کوفته هستند و نیاز به استراحت مجدّد دارند چشمشان تاریک شدن را می بیند عبارت- افلا تبصرون- را اشاره می کند، و همین واژه های پایان آیات، خلاصه ای معنوی و علمی از خود آیات است که براستی انگیزه اندیشه هاست و سپس می گوید (وَ مِنْ رَحْمَتِهِ جَعَلَ لَکُمُ اللَّیْلَ وَ النَّهارَ لِتَسْکُنُوا فِیهِ وَ لِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ وَ لَعَلَّکُمْ تَشْکُرُونَ- ۷۳/ قصص) ای انسانها همین روز و شب که برای شما در اثر تکرار شدنشان امری عادی است یکی از آثار رحمت اوست که با حساب منظّم و ناموسی که در طبیعت آفریده در شب آرامش می یابید و در روز از نعمات فضل او بهره مند می شوید و در پایان این آیه- لعلّکم تشکرون- یادآوری شده یعنی سپاس گوش و چشم و بهره مندی از نعمتهایش.

السّری: یعنی سیر و حرکت شبانه، می گویند سری و أسری: شب رفت و حرکت کرد.

خدای تعالی گوید: (فَأَسْرِ بِأَهْلِکَ- ۸۱/ هود) و (سُبْحانَ الَّذِی أَسْری بِعَبْدِهِ لَیْلًا- ۱/ اسراء) (در باره سیر شبانه و معراج پیامبر است).

گفته شده- اسری- از لفظ سری، نیست بلکه از سراه است یعنی: سرزمین وسیع و گسترده که اصلش واوی است (از سری، یسروا، سروا و سراوه یعنی بالا رفت) شاعر گوید: بسر و حمیر ابوال البغال به (به سرزمین حمیر که آبشخور و سراب ستوران در آن هست) پس، اسری مثل اجبل و اتهم است.

(اسری: در آن سرزمین وسیع رفت. اجبل: به کوهستان رفت. اتهم: به زمین تهامه و دشت رفت) پس آیه: (سُبْحانَ الَّذِی أَسْری بِعَبْدِهِ- ۱/ اسراء) یعنی او را در فراخنای زمین مرتفعی برد.

و سراه کلّ شی ء: بالا و بلندی هر چیز است. و از این معنی عبارت سراه النّهار است یعنی بلندترین فاصله آفتاب و ارتفاع روز.

و آیه: (قَدْ جَعَلَ رَبُّکِ تَحْتَکِ (سَرِیًّا)- ۲۴/ مریم) واژه- سریّا- یعنی نهری که آبش روان و جاری است و گفته اند بلکه از- سرو- یعنی رفعت و بلندی است، چنانکه می گویند.

رجل سرو: جوانمردی بلند مرتبه، و نیز گفته اند- سریّا- در آیه فوق اشاره به وجود حضرت عیسی و ویژگیهائی از رفعت و بزرگی اوست (که در تحت و سرپرستی مادری چون مریم عذرا بوده).

سروت الثّوب: جامه را از تن درآوردم.

سروت الجلّ عن الفرس: روی انداز اسب را از پشتش برگرفتم.

رجل سریّ: مردی عریان که گویی لباس از تن برگرفته، نقطه مقابل متدثّر و متزمّل و زمیل است یعنی جامه بر خود پیچیده.

در آیه: (وَ (أَسَرُّوهُ) بِضاعَةً- ۱۹/ یوسف) پیش خود تخمین زدند که از فروش او بضاعتی حاصل کنند. (مربوط به کاروانی است که حضرت یوسف را از چاه درآورده

و به خیال فروشش افتادند).

ساریه «۱»: هم سه معنی دارد ۱- قومی که شبانه سفر می کنند ۲- ابرهائی که به سرعت می گذرند ۳- استوانه و عمود.

(سطح) [سطح]

السّطح: بام خانه.

سطحت البیت: پشت بام خانه را ساختم.

سطحت المکان: آنجا را چون بام هموار کردم، و آیه: (وَ إِلَی الْأَرْضِ کَیْفَ سُطِحَتْ- ۲۰/ غاشیه).

انسطح الرّجل: بر پشت دراز کشید و خوابید. و گفته شده نام. سطیح کاهن: «۲» برای این بوده که زمانهای زیادی بر پشت بر زمین قرار داشته که چنین نامیده شده.

مسطح: عمود خیمه و سایبان که بر روی آن چادر گسترانند.

---

(۱) ساریه: جمعش- سواری- است یعنی دکل های بزرگ و بلند کشتی و ستون های مرمرین بناها، ساریه، در لغت شبر و باران و اصطلاحا به ستونهایی که از سنگ و آجر و مرمر در بناهای تاریخی قدیم می سازند گفته می شود (رحله ابن بطوطه- ۱۰/ ۱۴۸- جمهره اللّغه).

ولی- سریه- که جمعش- سرایا- است پیشقراولان سپاه، و دسته هایی از ۵ تا ۳۰۰ نفری است در مثل می گویند خیر السّرایا اربعمائه رجل: بهترین دسته های سربازان چهار صد نفری است (فقه اللّغه ۳۲۹- مروج الذّهب ۲/ ۲۴۳).

(۲) سطیح کاهن مردی از- بنی ذئب- بوده که قبل از اسلام کهانت می کرده و از آینده چیزهائی می گفته، چون مفصلهای بدنش استحکام نداشته، همواره در حال دراز کش بوده و خودش نمی توانست برخیزد که گفته اند سرش استخوان محکم داشت و ۱۵۰ سال هم عمر نموده، اخبار خواب دیدن موبدان و کسری را در باره رخدادهای اجتماعی و طبیعی مقارن ولادت پیامبر (ص) که به وقوع پیوست به خواهر زاده خودش که از طرف کسری برای تعبیر خوابش آمده بود می گوید: قل ما هو آت آت: یعنی هر چه که بیاید می آید. ازهری در ذیل داستان سطیح کاهن می نویسد: به خواهر زاده اش گفت وقتی تلاوت و خواندن زیاد شد صاحب قدرت و بخشش مبعوث شود سپس ازهری می نویسد: و هذا الحدیث فیه ذکر آیه من آیات نبوه سیّدنا محمّد (ص) قبل مبعثه و هو حدیث حسن غریب: یعنی این سخن سطیح کاهن ذکر و نشانه ای از نشانه های سیّد ما پیامبر (ص) قبل از بعثت اوست و حدیثی است نیکو و شگفت انگیز (لس ۲/ ۴۸۲ تهذیب ۴/ ۲۷۶).

سطحت الثّريده فی القصعه: نان و ترید را در کاسه نهادم.

(سطر) [سطر]

السّطر و السطر: هر خط از نوشتن.

و السّطر من الشّجر: ردیف درختان غرس شده.

و النّطر من القوم: ردیف وصف ایستاده مردم.

سطّر فلان کذا: آن را سطر نوشت.

خدای تعالی گوید: (ن وَ الْقَلَمِ وَ ما يَسْطُرُونَ- ۱/ قلم) و (وَ الطُّورِ وَ كِتابٍ مَسْطُورٍ- ۲/ طور) و آیه: (كانَ ذلِكَ فِي الْكِتابِ مَسْطُوراً- ۵۸/ اسراء) یعنی ثابت و محفوظ شده در آن کتاب جمع سطر- أسطر، سطور و أسطار- است، شاعر گوید:

إنّی و اسطار سطرن لنا سطرا ...

(من و خطوطی که سطر سطر بر ایمان نوشته شده).

و امّا در مورد آیه ((اساطیر) الأوّلین) ابو العبّاس مبرّد می گوید: اساطیر جمع- اسطوره- است مثل- ارجوحه و اراجیح- (طناب تاب بازی کردن کودکان) و اثفیّه و أثافی (سه پایه زیر دیگ) و- احدوثه و أحادیث (سخن جدید و بازگو شده).

خدای تعالی گوید: (وَ إِذا قِيلَ لَهُمْ ما ذا أَنْزَلَ رَبُّكُمْ قالُوا أَساطِيرُ الْأَوَّلِينَ- ۲۴/ نحل) یعنی بنا بر آنچه می پنداشتند آن آیات چیزی است که آن را به دروغ و باطل نوشته اند. مثل گفتارشان در این آیه: (أَساطِيرُ الْأَوَّلِينَ اكْتَتَبَها فَهِيَ تُمْلى عَلَيْهِ بُكْرَةً وَ أَصِيلًا- ۵/ فرقان) (اساطیری است که نوشته شده و صبح و شام بر او املاء می شود).

خدای تعالی گوید: (فَذَكِّرْ إِنَّما أَنْتَ مُذَكِّرٌ لَسْتَ عَلَيْهِمْ (بِمُصَيْطِرٍ) «۱»- ۲۲/ غاشیه) و

---

(۱) متأسفانه آیه فوق هم مثل آیات دیگر قرآن مورد سوء استفاده قرار گرفته و هرگز نخواسته اند در معانی آن همانند راغب رحمه اللّه دقیق شوند و یا با آیات دیگر قرآن و احادیثی که در این زمینه هست مطابقت دهند غالبا لیبرال مآب ها و آنهائی که قرآن رای با عینک غرب گرایانه و اندیشه هایی که آبشخورش مرعوب و مجذوب شدن به ظواهر تمدّن خالی از اصول اخلاقی غرب است، سر چشمه می گیرد، اینان استدلالی

(أَمْ هُمُ الْمُصَيْطِرُونَ- ۳۷/ طور).

پس اینکه می گویند: تسیطیر فلان علی کذا و سیطر علیه: در وقتی است که کسی بر چیزی مثل اقدام و تسلّط بر خط و نوشتن محافظت، و اشراف داشته باشد، می گوید: تو بر آنها حافظ و قائم بر آنها نیستی. به کار بردن- مسیطر- در آیه فوق مثل:

۱- به بکار بردن واژه- قائم- در آیه ای است که می گوید: (أَ فَمَنْ هُوَ قائِمٌ عَلی کُلِّ نَفْسٍ بِما کَسَبَتْ- ۳۳/ رعد).

آزاد منشانه برای تبعیّت نکردن از متخصّصین واقعی مکتب الهی می نمایند این آیات را با آب و تاب در سخنرانی ها و کتاب هاشان بیان می کنند و می گویند آقا مگر نمی بینی که خداوند به پیغمبر گفته است (لَسْتَ عَلَیْهِمْ بِمُصَیْطِرٍ- ۲۲/ غاشیه) پس به کسی ربطی ندارد که ما چه می کنیم و چه هستیم ما مطلقا آزادیم و هر طور می خواهیم با سلیقه و برداشت خود عمل می کنیم و حال اینکه هر آیه ای از قرآن پیوسته به آیاتی است که در معنی به آن ربط دارد و در همان حدود بایستی فهمیده و بیان شود.

در حکومت الهی و جامعه مسلمین همه ما نسبت به هم مسئولیم مگر امر به معروف و نهی از کفر و منکر را قرآن دستور نداده است، مگر اجرای آیه امر به معروف از پیامبر (ص) شروع نمی شود و حکم آن تمام مردم را شامل نمی شود پس پیامبر (ص) و سرپرست جامعه مسلمین و همه مؤمنین حقّ تذکر و امر و نهی را با شرایطش نسبت به هم دارند.

قرآن سرپرستی و ولایت را در امور قضایی، اجرایی و سیاسی، نخست به عهده پیامبر (ص) گذارده که می گوید: (فَلا وَ رَبِّکَ لا یُؤْمِنُونَ حَتَّی یُحَکِّمُوکَ فِیما شَجَرَ بَیْنَهُمْ ثُمَّ لا یَجِدُوا فِی أَنْفُسِهِمْ حَرَجاً مِمَّا قَضَیْتَ وَ یُسَلِّمُوا تَسْلِیماً- ۶۵/ نساء) به خدا سوگند که ایمان ندارند و مؤمن نیستند مگر اینکه تو را در آنچه که مایه اختلافشان هست حاکم و داور کنند و سپس بعد از رأی و نظرت در دلهای خویش ملالی نیابند و بی چون و چرا گردن نهند و بپذیرند.

عبارت- فی ما شجر بینهم- در آیه اخیر، تمام اموری را که به حکومت و داوری نیاز دارد اعمّ از امور سیاسی و قضائی و اجرایی به عهده پیامبر (ص) و قرآن و سنّت و اولیاء دین قرار داده است زیرا می گوید:

(أَطِیعُوا اللَّهَ وَ أَطِیعُوا الرَّسُولَ وَ أُولِی الْأَمْرِ مِنْکُمْ- ۹۵/ نساء) یعنی عموم مردم در حکومت اسلامی بایستی فرامین خدا و رسول را با اطاعت از حاکمانی که از خود مسلمین یعنی مؤمن، صالح، متّقی، عالم، شاهد، مدیر، بشیر، مدبّر، نذیر، حافظ دین، مخالف هوای نفس و مطیع محض خدا هستند بگیرند و بپذیرند نه از الگوهای غیر از اینها و نه از مدعیّان دروغین و بازمی گوید: (یا أَیُّهَا النَّبِیُّ إِنَّا أَرْسَلْناکَ شاهِداً وَ مُبَشِّراً وَ نَذِیراً- ۴۵/ احزاب) و در آیه دیگر خطاب به عموم مسلمین می گوید: (وَ یَکُونَ الرَّسُولُ عَلَیْکُمْ شَهِیداً- ۱۴۳/ بقره) یعنی پیامبر (ص) با سخن و عمل بر شما مراقب است همانگونه که مسلمین بر یکدیگر شاهدان و مراقبانند، پس (لَسْتَ عَلَیْهِمْ بِمُصَیْطِرٍ- ۲۲/ غاشیه) در همان معنی که مؤلّف محترم در متن به اشاره بیان کرده یعنی فقط خداوند است که می داند هر کسی چه می کند و از حال او آگاه است و این ربطی به مسئولیّت و ولایت و مراقبت و نظارت همگانی ندارد و بدیهی است که حافظ و قائم به حیات هر کسی خداست.

یعنی: (آیا کسی که قائم و حافظ بر نفس است که می داند چه چیزی کسب کرده است با دیگران همانند است).

۲- مسیطر- در معنی حفیظ و نگهبان مثل آیه: (وَ ما أَنَا عَلَیْکُمْ بِحَفِیظٍ- ۱۰۴/ انعام) است که گفته اند معنایش (لست علیهم بحفیظ) است یعنی: (تو حافظ و نگهبانشان نیستی).

۳- مسیطر- مثل نویسنده و کاتب است، در آیه (وَ رُسُلُنا لَدَیْهِمْ یَکْتُبُونَ- ۸۰/ زخرف) این نوشتن و کتابت همانستکه در آیه (أَ لَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ یَعْلَمُ ما فِی السَّماءِ وَ الْأَرْضِ إِنَّ ذلِکَ فِی کِتابٍ إِنَّ ذلِکَ عَلَی اللَّهِ یَسِیرٌ- ۷۰/ حج) ذکر شده است.

یعنی: (آیا نمی دانی که خداوند هر چه که در آسمانها و زمین است می داند و در آن کتاب ثبت است و بر خدا سهل و آسان است).

(سطا) [سطا]

السّطوه: دلیری و حمله نمودن با بلند کردن دست (برای زدن) می گویند: سطا به: (به او گستاخی و دلیری کرد).

خدای تعالی گوید: (یَکادُونَ یَسْطُونَ بِالَّذِینَ یَتْلُونَ عَلَیْهِمْ آیاتِنا «۱»- ۷۲/ حج). سطا اصلش از- سطا الفرس علی الرّمکه یسطو- است در وقتی که اسب برای مادینه دو دست بالا می برد، چه در حال هیجان یا خیز برداشتن بر آن.

سطا الرّاعی: چوپان، نوزاد مرده را از شکم مادرش خارج کرد.

به طور استعاره به طغیان آب هم- سطوه- گویند- سطا الماء- آب طغیان کرد و بالا آمد.

---

(۱) تمام آیه چنین است که می گوید: (وَ إِذا تُتْلی عَلَیْهِمْ آیاتُنا بَیِّناتٍ تَعْرِفُ فِی وُجُوهِ الَّذِینَ کَفَرُوا الْمُنْکَرَ یَکادُونَ ...

وقتی آیات روشن ما برای ایشان تلاوت می شود در چهره کسانی که کفر ورزید اثر انکار را می شناسی، و در می یابی و نزدیک است بر روی کسانی که آیات ما را تلاوت می کنند دست بگشایند، بگو آیا از چیزی به بدتر از این حالتان خبرتان دهم آن آتش عذابی است که به کافران وعده داده شده و بد فرجامی است.

).

(سعد) [سعد]

السّعد و السّعاده: یاری کردن در کارهای خدایی و الهی است برای رسیدن به خیر و نیکی، نقطه مقابلش- شقاوت- است.

می گویند: سعد و أسعده اللّه: خداوند به نیکیش رسانید و یاریش کرد.

رجل سعید: مرد نیک فرجام.

قوم سعداء: ملّتی سعادتمند و به خیر و نیکی الهی رسیده.

گفته شده- اعظم السّعادات الجنّه: بزرگترین سعادتها بهشت و رضوان خداست، از این روی خدای تعالی گوید: (وَ أَمَّا الَّذِینَ سُعِدُوا فَفِی الْجَنَّهِ- ۱۰۸/ هود) (و امّا کسانی که سعادتمندند در بهشتند) و گفت: (فَمِنْهُمْ شَقِیٌّ وَ سَعِیدٌ- ۱۰۵/ هود) (اشاره به دو گروه سعادتمند و بد سرشت در قیامت است).

مساعده: یاری نمودن در چیزی است که گمان سعادت در آن هست.

لبیک و سعدیک: خداوند پی در پی سعادتت دهد یا پیاپی یاریت نماید که معنی اوّل مناسب است.

و اسعاد: یاری نمودن در گریه و نوحه است (که این کار در شریعت نهی شده است از پیامبر (ص) روایت شده که فرمود: (لا اسعاد فی الإسلام).

تأویلش اینستکه در جاهلیّت، زنان وقتی که مصیبتی به یکی از آنها می رسد به کسان او تعزیت می گفتند و همسایگان و خویشاوندان دورش جمع می شدند و در گریه و زاری او را مساعدت و یاری می کردند و همگی با هم در اوقات معیّن ضجّه و شیون می کردند و این کار ادامه داشت، و پیامبر (ص) از اینگونه اسعاد و یاری در اسلام نهی فرموده است، چون پیامبر (ص) نظر به شخصیّت رو برشد زنان و مسلمین داشته که بیش از حد اظهار عجز و زاری ننمایند- تهذیب اللّغه ۲/ ۷۰).

استسعدته: از او کمک خواستم.

اسعدنی: یاریم کرد.

ساعد «۱»: بازو، به تصوّر یاری کردن و بازو گرفتن است که اینطور نامیده شده.

دو بال پرندگان هم- ساعدین- نامیده شده، مثل- یدین: دو دست.

سعدان: گیاهی است که خوردنش ستور را فربه و شیرش را زیاد می کند (خوشترین و بهترین علف برای ستوران و گوسفندان است) از این روی در مثل می گویند:

مرعی و لا- کالسّعدان: (چراگاهی است امّا نه همچون مرتعی از شیرین گیاه و سعدان نیز در باره مردمان قانع که به کم می سازند به کار می رود).

سعدانه: ۱- کبوتر ۲- گره بند کفش ۳- سپیدی سینه شتر.

سعود الکواکب هم معروف است (ستاره های دهگانه که هر کدام از آنها را ستاره سعد گویند و- سعدین- هم دو ستاره زهری و مشتری از آنها است. قرآن سعدین نزدیک شدن آن دو ستاره به هم است).

(سعر) [سعر]

السّعر: لهیب و فروزش آتش.

سعرتها و سعّرتها و اسعرتها: آتش را افروختم.

مسعر: هیزم و چوبی که با آن آتش افروزند.

استعر الحرب: آتش جنگ افروخته شد مثل اشتعل.

استعر اللّصوص: دزدان به حرکت در آمدند، گویی که مشتعل شدند. ناقه مسعوره:

یعنی شتری برانگیخته و هیجان زده، مثل الفاظ موقده و مهیّجه یعنی مشتعل شدن و هیجان زده.

---

(۱) رافعی می نویسد: و السّاعد من الانسان ما بین المرفق و الکف یسمّی ساعدا لأنّه یساعد الکف فی بطشها و عملها:

ساعد در انسان عضوی است از مرفق تا کف دست و چون در موقع حمله کردن به دشمن ساعد کف دست را یاری می کند، ساعد، نامیده شده و نیز السّاعد هو العضد و الجمع سواعد: ساعد همان عضد و بازو است و جمعش- سواعد- است.

(السّعار): حرکت آتش.

سعر الرّجل: گرما زده شده.

خدای تعالی گوید: (وَ سَیَصْلَوْنَ سَعِیراً- ۱۰/ نساء) و (وَ إِذَا الْجَحِیمُ سُعِّرَتْ- ۱۲/ تکویر) که سعّرت بدون تشدید حرف (ع) هم خوانده شده.

و آیه: (عَذابِ السَّعِیرِ- ۴/ حج) که فعیل در معنی مفعول است. (عذاب شعله ور و افروخته است) و آیه: (إِنَّ الْمُجْرِمِینَ فِی ضَلالٍ وَ سُعُرٍ- ۴۷/ قمر) (مجرمین در دنیا در گمراهی و در آخرت در عذابند).

السّعر فی السّوق: یعنی فزونی نرخ امتعه بازار که تشبیهی به بالا رفتن شعله آتش است (تورّم).

(سعی) [سعی]

السّعی: تند راه رفتن که از دویدن آرام تر است و به طور استعاره در جدیّت و کوشش در کار، به کار می رود، چه کار خیر و چه کار شرّ خدای تعالی در هر دو معنی و در آیات زیر گوید:

(وَ سَعی فِی خَرابِها- ۱۱۴/ بقره) و (نُورُهُمْ یَسْعی بَیْنَ أَیْدِیهِمْ- ۸/ تحریم) و (وَ یَسْعَوْنَ فِی الْأَرْضِ فَساداً- ۳۳/ مائده) (وَ إِذا تَوَلَّی سَعی فِی الْأَرْضِ- ۲۰۵/ بقره) و (وَ أَنْ لَیْسَ لِلْإِنْسانِ إِلَّا ما سَعی وَ أَنَّ سَعْیَهُ سَوْفَ یُری- ۴۰/ نجم) و (إِنَّ سَعْیَکُمْ لَشَتَّی- ۴/ اللّیل) و (وَ سَعی لَها سَعْیَها- ۱۹/ اسراء).

و (کانَ سَعْیُهُمْ مَشْکُوراً- ۱۹/ اسراء) و (فَلا کُفْرانَ لِسَعْیِهِ- ۹۴/ انبیاء) و البتّه به کار بردن بیشتر واژه- سعی- در کارهای پسندیده است، شاعر گوید:

ان اجز علقمه بن سعد سعیه لا اجزه ببلاء یوم واحد

یعنی: (اگر جزای کوشش علقمه را ادا کنم یک روز هم پاداش بدی و سختی به او نمی دهم).

خدای تعالی گوید: (فَلَمَّا بَلَغَ مَعَهُ السَّعْیَ- ۱۰۲/ صافّات) یعنی به آنچه که در طلبش

بود، رسید و دریافت.

واژه- السّعی- مخصوص راه رفتن میان صفا و مروه است (دو کوه نزدیک مکّه).

سعایه: ۱- سخن چینی ۲- گرفتن زکات ۳- تعهد گرفتن برده برای آزادی خویش.

مساعاه: فجور و خلاف عفّت.

مسعاه: کوشش در طلب مجد و شرف.

خدای تعالی گوید: (وَ الَّذِینَ سَعَوْا فِی آیاتِنا مُعاجِزِینَ- ۵۱/ حج).

یعنی: کوشیدند در آیاتی که نازل کرده ایم با چیرگی خود عجز و فتوری در آنها ظاهر کنند.

(سغب) [سغب].

خدای تعالی گوید: (أَوْ إِطْعامٌ فِی یَوْمٍ ذِی مَسْغَبَةٍ «۱»- ۱۴/ بلد) که از- سغب- یعنی

---

(۱) آیه فوق بهترین مشخّصه انسانهایی است که خداوند در باره آنها می فرماید: ای انسان ما تو را در رنج آفریدیم، نطفه ای با نهایت ضعف در جهان تاریک عاجز و ناتوان بودی که در آنجا چشم و زبان و گوش برای بهره مندی صحیح از دنیا در تو آفریدیم پس چگونه با غرورت گمان می کنی که کسی بر تو غلبه ندارد. آگاه باش که مال و سرمایه برای این است که به سپاس تندرستی و داشتن چشم و گوش و زبان و با ارائه فطری راههای حقّ و باطل را حقّ برگزینی، بنده آزاد کنی، در روز گرسنگی و سختی در راه اطعام گرسنگان کوشش کنی، یتیم و مسکین را نوازش کنی و سپس سفارش در پایداری در این راهها و سفارش به مرحمت و احسان بنمائی تا از اصحاب المیمنه یعنی سعادتمندان واقعی باشی. علی (ع) هم در خطبه شقشقیه در تأیید همین سوره و مفاهیم متعالی آیات آن می گوید:

اما و الّذی فلق الحبّه، و برء النّسمه، لو لا حضور الحاضر و قیام الحجّه بوجود النّاصر، و ما اخذ اللّه علی العلماء ان یقاروا علی کظّه ظالم، و لا سغب مظلوم، لالقیت حبلها علی غاربها و سقیت آخرها، بکأس اولها، و لألفیتم دنیاکم هذه ازهد عندی من عفطه عنز.

یعنی: آگاه باشید، سوگند به خدائی که میانه دانه و حبّه را شکافت و انسان را خلق نمود اگر حاضر نمی شدند آن جمعیّت بسیار و یاری نمی دادند که حجّت تمام شود و نبود عهدی که خدای تعالی از علماء و دانایان گرفته تا راضی نشوند، بر سیری ظالم و گرسنه ماندن مظلوم هر آینه ریسمان و مهار شتر خلافت را بر کوهانش می انداختم و آب می دادم، آخر خلافت را با کاسه اوّل آن، و فهمیدید که این دنیای شما نزد من خوارتر است از عطسه بز مادّه. (خطبه شماره ۳/ ص ۵۰ نهج البلاغه).

گرسنگی با درد و رنج و یا گرسنگی با عطش و تشنگی و رنج گرفته شده.

سغب سغبا و سغوبا: که اسمش.- ساغب و سغبان- است، مثل عطشان (سغبان یعنی گرسنه و عطشان یعنی تشنه).

(سفر) [سفر]

السّفر: برداشتن پرده است، که به اجسام و اعیان مخصوص می شود. مثل- سفر العمامه عن الرّاس: دستار و عمّامه از سر برداشت.

و سفر الخمار عن الوجه: روپوش از چهره برگرفت.

سفر البیت: پاک کردن خانه با جاروب (مکنس یا مسفر).

مسفر یا مکنس: جاروب و تمیز کردن خانه یا روبیدن.

سفیر: گرد و خاکی که با جاروب پاک می شود.

(اسفار:) به رنگ اختصاص دارد مثل آیه: (وَ الصُّبْحِ إِذا أَسْفَرَ- ۳۴/ مدثّر) یعنی رنگ صبح روشن و آشکار می شود.

و مثل آیه: (وُجُوهٌ یَوْمَئِذٍ مُسْفِرَةٌ- ۳۸/ عبس) (چهره هایی که در آن روز، روشن است و می درخشد).

اسفروا بالصّبح تؤجروا: (که در فارسی می گوئیم سحر خیز باش، تا کامروا باشی) از این معنی است که می گویند- اسفرت: در صبح داخل شدم مثل- أصبحت: داخل صبح شدم و صبح کردم.

(سَفَرَ) الرّجل فهو سافر: آن مرد سفر کرد و مسافر است، جمع آن سفر یعنی مسافرین، مثل رکب یعنی سواران.

سافر- که از باب مفاعله است به اعتبار اینستکه انسان از مکانی دور شود و بگذرد و مکان هم از او دور شود و از این لفظ واژه- سفره- برای غذای سفر است که در آن قرار می گیرد، مشتقّ شده است، خدای تعالی گوید: (وَ إِنْ کُنْتُمْ مَرْضی أَوْ عَلی سَفَرٍ- ۴۳/ نساء).

(سِفر)- کتابی است که از حقایق پرده برمی دارد و آنها را آشکار می کند جمعش- اسفار- است.

خدای تعالی گوید: (کَمَثَلِ الْحِمارِ یَحْمِلُ أَسْفاراً- ۵/ جمعه) لفظ اسفار در این آیه تنبیهی و هشداری است بر اینکه هر چند تورات محتوای آن را تصدیق کند (که آن کتاب به راستی تورات است) ولی شخص جاهل و نادان به فهم درست آنها نزدیک نیست مثل حماری که حامل آنهاست.

و آیه: (بِأَیْدِی (سَفَرَهٍ) کِرامٍ بَرَرَهٍ- ۱۵/ عبس) همان فرشتگانی هستند که با صفت (کِراماً کاتِبِینَ- ۱۱/ انفطار) توصیف شده اند سفره جمع سافر است مثل کاتب و کتبه.

(سَفِیر)- فرستاده و رسول از میان قوم و ملّت که با سفارت خود و رابطه با سایر ملّت ها انزوا و انقطاع قومش را نسبت به دیگران برطرف می کند.

سفیر- بر وزن فعیل در معنی فاعل است.

سفاره- یعنی رسالت و پیام و پیامبری، پس رسول و ملائکه و کتب برای اینست که اشتباهات مردم را از قوم خود برطرف می کند و در معنی مشترکند.

سفیر- گرد و خاک، در معنی مفعول است.

و سفّار- در سخن این شاعر که گوید:

و ما السّفار قبح السّفار گفته شده- سفّار حدیده ای است که در بینی شتر قرار می دهند که در این معنی اگر دلیلی غیر از این شعر نمی بود احتمال داشت که اسفار در این شعر مصدر دوّم مسافره باشد.

(سفع) [سفع]

السّفع: گرفتن موی سیاه پیشانی اسب (کاکل اسب)، خدای تعالی گوید: (لَنَسْفَعاً بِالنَّاصِیَهِ- ۱۵/ علق).

و به اعتبار معنی سیاهی در این واژه، سه پایه دیگ را که سیاه است- سفع-

گویند.

و به سفعه غضب: یعنی افروختگی و سیاهی خشم در اوست، به اعتبار اینستکه رنگی دود مانند (سرخ و سیاه) بر چهره کسی که خشمگین است، ظاهر می شود.

شاهین یا باز شکاری را هم- اسفع- گویند چون سیاهی از او نمایان است.

امرأه سفعاء اللّون: زنی سیاه چهره.

(سفک) [سفک]

السّفک فی الدّم: ریختن خون.

خدای تعالی گوید: (وَ یَسْفِکُ الدِّماءَ- ۳۰/ بقره) واژه سفک در معنی مواد آب شده و مذاب و در اشک نیز به کار می رود.

(سفل) [سفل]

السّفل: پائین و نقطه مقابل- علو- یعنی بالا است (رفعت و خواری معنوی) فعلش- سفل، یسفل- اسمش- سافل- است.

خدای تعالی گوید: (فَجَعَلْنا عالِیَها سافِلَها- ۷۴/ حجر).

و- أسفل- نقطه مقابل- اعلی- است، در آیه (وَ الرَّکْبُ أَسْفَلَ مِنْکُمْ- ۴۲/ انفال).

یعنی: (سواران و کاروانیان پائین و دورتر از شمایند).

(سَفُل:) به پستی فرو افتاد، خدای تعالی گوید: (ثُمَّ رَدَدْناهُ أَسْفَلَ سافِلِینَ «۱»- ۵/ تین) و (وَ جَعَلَ کَلِمَهَ الَّذِینَ کَفَرُوا السُّفْلی- ۴۰/ توبه) (که هر دو آیه اخیر تأیید معنای آیه قبل است) واژه- اسفل- گاهی هم با واژه بالا و فوق مکانی برابر می شود: در آیه:

---

(۱) اشاره به درجات روحی مادون انسانیت کسانی است که به اللّه و پیامبران (ع) و در حقیقت آغاز و انجام جهان ایمان ندارند و نه کارهای شایسته و صالح انجام می دهند، خداوند می گوید: ما انسان رای در نیکوترین وجود و ارزش انسانی آفریدیم ولی او رای به خاطر زشتی کردارش به درجات سفلگان باز گردانیم.

(إِذْ جاؤُكُمْ مِنْ فَوْقِكُمْ وَ مِنْ أَسْفَلَ مِنْكُمْ- ۱۰/ احزاب).

سفاله الرّيح: جهت پائين و آغاز وزش باد.

و علاوه الرّيح: عكس آن است يعنى به سويى كه باد مى وزد، و جريان دارد.

السّفله من النّاس: از فرومايگان مردم، مانند، دون و پست.

امرهم فى سفال: (كارشان در ركود و پستى است).

(سفن) [سفن]

السّفن: تراشيدن پوست و ظاهر چيزى، مثل تراشيدن چوب و چرم و پوست.

سفن الرّيح التّراب عن الأرض: باد خاك را از سطح زمين بر كند.

شاعر گويد: فجاء خفيّا يسفن الأرض صدره.

يعنى: به آرامى وزيد و سينه اش زمين را تراشيد.

السّفن لفظا مثل- النّقض- است، يعنى آنچه كه تراشيده شده. واژه- سفن- به چرم دسته شمشير و آهنى كه چيزى را مى تراشد نيز اطلاق شده و به اعتبار شكافتن و تراشيدن كه در معنى- سفن- است، كشتى را نيز سفينه ناميده اند كه سينه آب دريا را مى شكافد. خداى تعالى گويد: (أَمَّا السَّفِينَهُ- ۷۹/ كهف) سپس معنى اين واژه تعميم يافته و هر مركوب خوشخرام و راهوارى را هم سفينه گفته اند.

(سفه) [سفه]

السّفه: خفّت و سبكى در بدن، و از اين معنى است كه مى گويند:

زمام سفيه: دهانه و مهار لرزان. «۱»

و- ثوب سفيه: لباس بد بافت.

---

(۱) عبارت متن يعنى (زمام سفيه) بصورت (ناقه سفيه الزّمام) نيز آمده است يعنى شترى كه دهانه اش به گردنش آويخته شده و به آرامى حركت مى كند و در واقع سبك رو است و از باب (تفعّل) اين واژه عبارت

این واژه در سبکسری و ناآرامی نفس که نتیجه کمبود عقل و خرد است در کارهای دنیوی و اخروی هر دو بکار می رود. پس گفته شده (سَفِهَ نَفْسَهُ- ۱۳۰/ بقره) (جانش را بی خرد کرد) اصلش- سفه نفسه یعنی جانش بی خرد شده است که فعل- سفه- از فاعل که نفس است برگشته، مثل بطر معیشته: یعنی زندگی خویش تباه و بیهوده کرد یا بیهوده و تباه شد.

در باره سفاهت دنیایی، آیه: (وَ لا تُؤْتُوا السُّفَهاءَ أَمْوالَكُمُ- ۵/ نساء) (اموال خویش به کم خردان ندهید).

و در باره سفاهت اخروی می گوید: (وَ أَنَّهُ كانَ يَقُولُ سَفِيهُنا عَلَى اللَّهِ شَطَطاً- ۴/ جنّ) یعنی: (به راستی که کم خرد و سفیه ما، در باره خداوند سخنان ناحق و بیهوده گفت) و این سفاهت در دین است، و آیه (أَ نُؤْمِنُ كَما آمَنَ السُّفَهاءُ أَلا- إِنَّهُمْ هُمُ السُّفَهاءُ- ۱۳/ بقره).

تنبّه و آگاهی می دهد که کسانی که مؤمنین را سفیه نامیده اند، خود کم خردان و سفیهانند.

و بر این معنی آیه: (سَيَقُولُ السُّفَهاءُ مِنَ النَّاسِ ما وَلَّاهُمْ عَنْ قِبْلَتِهِمُ الَّتِي كانُوا عَلَيْها- ۱۴۲/ بقره) یعنی: (کم خردان از مردم، خواهند گفت چه چیز آنها را از قبله ای که بر آن بودند تغییر داد، بگو مغرب و مشرق از آن خداست).

(سقر) [سقر]

سقر: از- سقرته الشّمس: خورشید او را گداخت، گرفته شده که: صقرته- هم گفته

(تسفهت الرّیح الغصون) ساخته شده یعنی باد شاخه های درخت را بگونه ای حرکت داد که برگهایش ریخته شد و درخت را سبک کرد.

و به گفته ازهری (رجل سافه و ساهف) یعنی مردی که به سختی تشنه کام است و (سفه حلمه و رایه و نفسه) یعنی عقل و رای و جان خویش را بی خرد و سبک گردانید. (تهذیب اللّغه- لسان العرب ج ۱۳-).

ابن اثیر می نویسد- سفه فلان رایه- به کسی گفته می شود که بی اراده و ناپایدار باشد و نیز- سفیه- یعنی جاهل و- سفه الحقّ- سبک شمردن حقّ است- (نهایه ج ۲ ص ۳۷۷).

شده، یعنی سوزاندنش و ذوبش کرد.

سقر- اسم علم است برای جهنّم و دوزخ در آیات «۱»:

(ما سَلَکَکُمْ فِی سَقَرَ- ۴۲/ مدثّر) و (ذُوقُوا مَسَّ سَقَرَ- ۴۸/ قمر) (برخورد و تماس با جهنّم را بچشید. که قبل از این آیه فرعونیان و مجرمین و گناهکاران جامعه را معرّفی می کند که به چنین سرنوشتی دچار خواهند شد، می گوید: إِنَّ الْمُجْرِمِینَ فِی ضَلالٍ وَ سُعُرٍ- ۴۷/ قمر) از آنجایی که دوزخ و سقر در اصل اقتضاء سوزاندن دارد، خبر می دهد که:

(وَ ما أَدْراکَ ما سَقَرُ لا تُبْقِی وَ لا تَذَرُ لَوَّاحَهٌ لِلْبَشَرِ- ۲۷/ مدّثر) (چه دانی که- سقر- چیست، چیزی است که نه باقی می گذارد و نه رها می کند، پوست ها و بشره ها را می سوزاند) و این صفت برای دوزخ غیر از آن چیزی است که ما از حالات- سقر- یعنی سوختن در دنیا می شناسیم.

(سقط) [سقط]

السّقوط: افتادن و افکنده شدن چیزی یا از مکان بلند به مکان پائین مثل افتادن انسان از بام.

خدای تعالی گوید: (أَلا فِی الْفِتْنَهِ سَقَطُوا- ۴۹/ توبه) (بدانید که در فتنه و گناه افتادند) و- سقوط منتصب القامه: خمیدگی و دو تا شدن کسی که پیر شده است و قامتی افراشته داشته است.

خدای تعالی گوید: (وَ إِنْ یَرَوْا کِسْفاً مِنَ السَّماءِ ساقِطاً «۲»- ۴۴/ طور) و (فَأَسْقِطْ عَلَیْنا کِسَفاً مِنَ السَّماءِ- ۱۸۷/ شعراء).

---

(۱) سقر: و هو اسم عجمی علم لنار الآخره: سقر اسمی است غیر عربی که به صورت اسمی معیّن و علم برای آتش آخرت بکار رفته است. (النّهایه ابن اثیر ج ۲ ص ۳۷۷).

(۲) اشاره به آغاز و آستانه قیامت است می گوید: (اگر پاره ای از آسمان رای در حال سقوط ببینند می گویند: ابری است متراکم، بگذارشان تا هنگامی که از ترس حادثه آن روز مدهوش شوند و ببینند روزی که حیله و مکرشان دیگر به حالشان سودی ندارد و نه یار و یاوری خواهند داشت. [.....]

(سخن کفّار و ستمگران است که با غرور می گویند بر سر ما آسمان را فرود آر و ساقط کن).

سقط و سقاط: هر چیز بی ارزشی که کم به حساب می آید و از این معنی است عبارت: رجل ساقط: کسی که از نظر شخصیّت بی مقدار و پست است.

در- أسقطه کذا و اسقطت المرأه- دو معنی فوق که گفته شد یعنی (سقوط و پستی با هم در هر دو عبارت معتبر است یعنی: ۱- سقوط از بلندی ۲- پستی و فرومایگی.

ولی عبارت، أسقطت المرأه: گفته نمی شود مگر در باره زنی که بچّه اش را قبل از تولّد طبیعی اش سقط کند و بیندازد و به آن بچّه هم- سقط گویند.

و عبارت- سقط الزّند «۱»: یعنی: اخگر جهنده به شباهت همان بچّه سقط شده است که چنین نامیده شده.

خدای تعالی گوید: (وَ لَمَّا سُـقِطَ فِی أَیْدِیهِمْ- ۱۴۹/ اعراف)- یعنی: همینکه پشیمان شدند. و ((تُساقِطْ) عَلَیْکِ رُطَباً جَنِیًّا- ۲۵/ مریم) یعنی تا نخل بر تو خرمای تازه فرو ریزد که- تساقط- با تخفیف حرف (ت) تتساقط بوده که یک حرف (ت) حذف شده و هر گاه تساقط خوانده شود بر وزن تفاعل- مطاوعه فاعل است که متعدّی شده چنانکه وزن تفعّل- متعدّی می شود، مثل تجرّعه.

آیه فوق بصورت: (یسّاقط علیک) هم خوانده شده، یعنی (خرما بن برایت رطب فرو ریزاند).

---

(۱) سقط الزّند همان کتاب معروف ابو العلی معرّی است که سه دانشمند معروف- تبریزی- بطلمیوسی- خوارزمی- بر آن شرح نوشته اند و در چهار مجلّد چاپ شده گوئی مثل کودکی سقط شده و ناقص است که کمبود دارد و بایستی با شرح مفصّل و تأویلات تفسیر شود.

(سقف) [سقف]

سقف البیت (بام خانه) جمعش- سقف- است.

آسمان را هم سقف قرار داده است در آیات:

(وَ السَّقْفِ الْمَرْفُوعِ- ۵/ طور) و (وَ جَعَلْنَا السَّماءَ سَقْفاً مَحْفُوظاً- ۳۲/ انبیاء) و (لِبُیُوتِهِمْ سُقُفاً مِنْ فِضَّهٍ- ۳۳/ زخرف).

سقیفه: هر جایی که بامی و سقفی داشته باشد مثل درگاهی، یا طاقنما و بام خانه.

سقف: خط درازی که انحناء و خمیدگی داشته باشد که تشبیهی به همان نام طاق گونه خانه است.

(سقم) [سقم]

السّقم و السّم: اختصاص به بیماری جسمی و بدنی دارد ولی بیماری و مرض گاهی در بدن است و گاهی در نفس و جان مثل آیات:

(فِی قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ- ۱۰/ بقره) و (إِنِّی سَقِیمٌ- ۸۹/ صافّات).

پس واژه بیماری بطور کنایه یا اشاره به بیماری گذشته، آینده و یا به اندک بیماری است که اکنون در کسی موجود است اطلاق می شود، زیرا انسان پیوسته از تباهی و خللی که وجود او را فرا می گیرد جدا نیست هر چند که آن را خود احساس نکند.

مکان سقیم: در وقتی است که در جائی خوفی و ترسی باشد.

(سقی) [سقی]

السّقی و السّقیا: آنچه که می نوشد به او می دهد، ولی- اسقاء- اینست که نوشیدنی را در اختیارش بگذارد و او هر طور خواست مصرف کند پس اسقاء- از- سقی- رساتر و بلیغ تر است زیرا- اسقاء- یعنی چیزی که از آن نوشیده می شود و می نوشد در اختیارش قرار دهی چنانکه می گوئی أسقیته نهرا: او را از نهر آب دادم.

خدای تعالی گوید: (وَ سَقاهُمْ رَبُّهُمْ شَراباً طَهُوراً «۱»- ۲۱/ انسان) و (وَ سُقُوا ماءً حَمِیماً- ۱۵/ محمّد) و (وَ الَّذِی هُوَ یُطْعِمُنِی وَ یَسْقِینِ- ۷۹/ شعراء). و در معنی اسقاء می گوید: (وَ أَسْقَیْناکُمْ ماءً فُراتاً- ۲۷/ مرسلات) (و آبی گوارا، شما را نوشانیدیم و بشما دادیم).

و (فَأَسْقَیْناکُمُوهُ- ۲۲/ حجر) (آن را آبشخورتان قرار دادیم).

و آیه: (نُسْقِیکُمْ مِمَّا فِی بُطُونِها- ۲۱/ مؤمنون) که با فتحه و ضمّه حرف اوّل (حرف نون) هر دو هست. نصیب و بهره از آب و نوشیدنی را هم- سقی- گفته اند.

ولی- سقی- زمینی است که آبیاری می شود چون سقی و سقی هر دو مفعولند مثل- نقض- بجای- منقوض.

(استِسقاء:) آب خواستن و طلب نصیب و سهم، آب خدای تعالی گوید: (وَ إِذِ اسْتَسْقی مُوسی- ۶۰/ بقره).

(سِقاء): مشک و ظرف آب.

أسقیتک جلدا: پوست و چرمی به تو دادم که مشک درست کنی.

خدای تعالی گوید: (جَعَلَ السِّقایَةَ فِی رَحْلِ أَخِیهِ- ۷۰/ یوسف)- سقایه- همان- صاع و صواع- یعنی پیمانه ملک بوده بخاطر اینکه با آن آب داده می شود سقایه و یا بخاطر اینکه با آن وزن و پیمانه می کردند- صواع- نامیده شد.

(سکب) [سکب]

آیه (وَ ماءٍ مَسْکُوبٍ- ۳۱/ واقعه) یعنی آب ریخته شده.

فرس سکب الجری: اسب تیزرو و فراخ گام.

سکبته فانسکب: آن را ریختم و جاری ساختم سپس جاری شد.

---

(۱) چون واژه شراب- در زبان عربی به معنی هر نوع نوشیدنی است. لذا خداوند برای رفع ابهام آن را با صفت طهورا- یعنی پاک نه آلوده و حرام بیان نموده تا از نوشیدنی نوع پلید و حرام آن- مشخّص باشد که متأسّفانه بعدها از واژه شراب همان خمر و می که حرام است تصوّر شده است.

دمع ساکب: اشک ریزان به تصوّر اینکه خود اشک ریخته می شود که بصورت- ساکب- بر وزن اسم فاعل گفته شده، دمع منسکب هم درست است (اشک ریخته شده).

ثوب سکب: لباس بسیار نازک و ظریف که بخاطر ظرافتش، گویی که همانند آب جاری و روان است. (و هذا امر سکب: این کار لازمی است.).

(سکت) [سکت]

السّکوت: ویژه سخن نگفتن و حرف نزدن، است.

رجل سکّیت و ساکوت: مردی که بیشتر سکوت می کند و حرف نمی زند.

السّکته و السّکات: چیزیست از بیماری که انسان را فرا می گیرد و به او می رسد و از تکلّم باز می ایستد.

سکت: مخصوص آرامش جان در بی نیازی از سخن گفتن است.

السّکتات فی الصّلاه: سکوت در حال آغاز و فراغت از نماز است.

سکیت: اسبی که در مسابقه سوارکاری، آخر از همه می آید.

و چون سکوت- نوعی از سکون و آرامش است لذا برای- سکون استعاره شده است، چنانکه در آیه: (وَ لَمَّا سَکَتَ عَنْ مُوسَی الْغَضَبُ- ۱۵۴/ اعراف) (همینکه خشم موسی فرو نشست) آمده است.

(سکر) [سکر]

السّکر: حالتی است که میان انسان و عقل او عارض می شود و قرار می گیرد.

واژه سکر- بیشتر در باره- مسکر- بکار می رود و گاهی نیز این حالت از خشم و عشق عارض می شود و انسان را فرو می گیرد، از این روی شاعر گوید:

سکران، سکر هوی و سکر مدام

یعنی: (مستی دو گونه است، مستی هوی و هوس و مستی نوشیدنی حرام) از این واژه عبارت- سکرات الموت- است، خدای تعالی گوید: (وَ جاءَتْ سَکْرَهُ الْمَوْتِ- ۱۹/ ق).

(سَکَر)- اسمی است برای هر چیزی که سکر آور و مست کننده است، خدای تعالی گوید:

(تَتَّخِذُونَ مِنْهُ سَکَراً وَ رِزْقاً حَسَناً «۱»- ۶۷/ نحل).

و- (سَکر)- یعنی بند آوردن و بسته شدن مجرای آب و این تعبیر به اعتبار همان

---

(۱) اشاره به آیه ایست که می گوید: خداوند از آسمان باران فرو فرستاد و زمینها را بعد از خشکی و مرگشان زنده کرد و حیات بخشید و در این امر برای کسانی که از آنچه در شکمهاشان در میان سرگین و خون آنهاست، شیر خالص و گوارا برای نوشندگان فراهم آورد و دیگر اینکه از میوه نخلها و تاک ها شما خمر مسکر و رزق نیکو می گیرید که این امر برای کسانی که عاقلند آیت و نشانه ای است. خداوند در این آیه صفت- حسنا- یعنی نیکو را برای رزق انسان و چیزی که بر او حلال است توصیف می کند ولی- سکر- را بدون صفت نیکو می آورد و سپس فهم و درک این نکته را به عقلا و خردمندان وامی گذارد تا عبرت گیرند و عبرت آموزند و چیزی که زایل کننده عقل است و بیماری زاست تا عبرت گیرند و عبرت آموزند و چیزی که زایل کننده عقل است و بیماری زاست از خود دور کنند بعد به عسل که نوعی نوشیدنی پاک و شفابخش است، اشاره می کند تا انسانها باز هم با تعقّل و برگزیدن پاکیزه ها و شفا بخش ها از مواد طبیعت چیزی را که موجب زیان و خسران عقل و اندیشه و نتیجه اش پلیدی اخلاق و روح است ننوشند چنانکه همه انبیاء نوشیدن مسکرات را نهی کرده اند آیه را با عبارت (إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیَهً لِقَوْمٍ یَتَفَکَّرُونَ- ۱۱/ نحل) پایان می دهد تا بدانیم و تمام انسانها در پهنه تاریخ بدانند که در اسلام همه چیز و همه جا با علم و قلم آغاز و با عقل و تفکّر به کمال می رسد و سر انجامش بهشت موعود است و در آیه دیگر می گوید (إِنَّهُمْ لَفِی سَکْرَتِهِمْ یَعْمَهُونَ- ۷۲/ حجر) یعنی آنها در نتیجه غفلت و سرمستی همواره متحیّر و سرگردانند، متأسّفانه بعد از انقلاب اسلامی که می خوارگی تعطیل شده است شاعرکی تقواستیز و هوسناک اصرار دارد که دامن قدسی و پاک جامعه را دوباره با رواج دادن اصطلاحات قلندرهای می پرست بنام شعر و شطحیّات رواج دهد.

رافعی می نویسد: و (سکره الشّراب ازال عقله و یروی ما اسکر کثیره و قلیله حرام): یعنی شراب او را مست کرد و عقل و خردش را از بین برد، و روایت شده است هر چیزی که زیادش مست کند اندک آنهم حرام است و در حدیثی دیگر هست «کلّ مسکر حرام» هر مست کننده ای حرام است (مصباح المنیر- ۱/ ۳۴۰) در آیه (تَتَّخِذُونَ مِنْهُ سَکَراً- ۶۷/ نحل) شما از خرما و انگور خمر تهیّه می کنید و این آیه قبل از تحریم خمر است زیرا دیگر مسلمانان پس از حرمت خمر، آن را نساختند و تهیّه نکردند و فی الحدیث: «حرمت الخمر بعینها و السّکر من کلّ شراب» یعنی خود خمر و هر خمری که از هر نوشیدنی باشد حرام شده است (لس ۴/ ۳۷۴- تفسیر غریب القرآن/ طریحی ۲۴۸- معانی القرآن/ فراج ۲ ص ۱۰۹) در حدیث ابی واثل آمده است که مردی به بیماری گرمازدگی مبتلا شد و برایش سکر یعنی خمر و عصاره انگور فرستاده شد، پیامبر صلّی اللّه علیه و آله بعد از اطّلاع فرمود: «انّ اللّه لم یجعل شفائکم فی ما حرم علیکم» خداوند بهبودی و شفای شما را در چیزهایی که حرام کرده است قرار نداده است (لس ۴/ ۳۷۴- نهایه ج ۲ ص ۳۸۳) ابن منصور ازهری، مستی و هوشیاری را در برابر هم قرار داده می نویسد- ذهب بین الصّحوه و السّکر: یعنی او میان عقل و بی عقلی و مستی و بیهوشی قرار گرفت.

و- السّکر- خود- خمر- است که از خرما و گیاهی مخصوص می گرفتند پیامبر فرمود: «حرمت الخمر

حالتی است که در میان انسان و عقلش سدّ می شود و نیز- سکر- همان سد و بند است. (یعنی انسان میان خود و آب حیاتبخش عقلش سد ایجاد کرده است).

خدای تعالی گوید: (إِنَّما سُكِّرَتْ أَبْصارُنا «۱»- ۱۵/ حجر) که گفتند ندیدن و بسته شدن چشمان یا از سد شدن جلوی دیدگان است یا از سکر و مدهوشی.

لیله ساکره: شبی ساکن و آرام که به اعتبار مستی و بی حال شدن در حال مدهوشی است (بادی نمی وزد).

(سکن) [سکن]

السّکون: ایستادن و ثابت شدن چیزی بعد از حرکت است و در ساکن شدن و منزل گزیدن نیز بکار می رود- مثل- سکن فلان مکان کذا: یعنی: منزل گزید. مسکن:

اسم مکان است، یعنی جای سکونت، جمعش- مساکن- است.

خدای تعالی گوید: (لا یُرى إِلَّا مَساكِنُهُمْ- ۲۵/ احقاف) (اشاره به آثار و باقیمانده های دیار گذشتگان است).

و (وَ لَهُ ما سَكَنَ فِي اللَّيْلِ وَ النَّهارِ- ۱۳/ انعام) (هر چه در شب و روز آرام و قرار گرفته از اوست و او شنوا و داناست).

و آیه: (لِتَسْكُنُوا فِيهِ- ۶۷/ یونس) در معنی اوّل می گویند- سکنته و در معنی دوّم می گویند- اسکنته: سکنایش دادم. مثل آیه: (رَبَّنا إِنِّي أَسْكَنْتُ مِنْ ذُرِّيَّتِي- ۳۷/ ابراهیم) و

بعینها و السّکر من کلّ شراب» یعنی خمر و هر نوشیدنی مست کننده ای حرام است (نهایه ۲/ ۳۸۳).

فخر رازی به نقل از ابو مسلم اصفهانی حدیثی عقل می کند که پیامبر صلّی اللّه علیه و آله فرمود: «کلّ مسکر خمر و کلّ خمر حرام و من شرب الخمر فی الدّنیا و لم یتب منها لم یشربها فی الآخره» یعنی هر مست کننده ای خمر است و هر خمری حرام و کسی که در دنیا خمر بنوشد و از آن توبه نکند در آخرت از نوشیدنی پاک بهشتی محروم است (تفسیر کبیر- ۴/ ۱۴۶).

(۱) اشاره به حالت لجاج و خودسری استهزاء کنندگان به مؤمنین و خودفریفتگانی است که خداوند در باره شان می گوید: اگر اینان به آسمان هم راهی برایشان باز کنیم و بر آن بالا روند، شکوه آفرینش و حقایق را نیز مشاهده کنند باز می گویند چشمان ما بسته شده و گیج هستیم (بَلْ نَحْنُ قَوْمٌ مَسْحُورُونَ- ۱۵/ حجر).

(أَسْكِنُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ سَكَنْتُمْ مِنْ وُجْدِكُمْ- ۶/ طلاق) (زمانی که همسرانتان را طلاق دادید در آنجا که خود سکونت دارید بقدر توانتان آنها را نیز سکونت دهید و زبانشان نرسانید که بخواهید بر آنها سخت گیرید).

و آیه (وَ أَنْزَلْنا مِنَ السَّماءِ ماءً بِقَدَرٍ فَأَسْكَنَّاهُ فِی الْأَرْضِ- ۱۸/ مؤمنون) آگاهی و تنبیهی است از اینکه او بر ایجادش و قدرت بر فنایش تواناست.

(السّکن): آرامش یافتن و هر چیزی که موجب آرامش است، خدای تعالی گوید:

(وَ اللَّهُ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ بُيُوتِكُمْ سَكَناً- ۸۰/ نحل) و (إِنَّ صَلاتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ- ۱۰۳/ توبه) و (وَ جَعَلَ اللَّيْلَ سَكَناً- ۹۶/ انعام).

و نیز- سکن- در معنی آتشی است که بوسیله آن آرامش می یابند و گرم می شوند و در اطرافش استراحت می کنند.

سکنی: خانه و جایی است که در آنجا بدون اجرت و کرایه، سکونت می یابند.

السّکن: ساکنین خانه، مثل سفر: مسافرین.

و گفته شده جمع ساکن- سکّان- است و معنی سکّان السّفینه برای اینست که کشتی را از حرکت باز می دارد و آرام می کند.

سکّین: یعنی چاقو، چون حرکت حیوان را از بین می برد و آن را بی تحرّک و ساکن می کند، چنین نامیده شده، خدای تعالی گوید: (أَنْزَلَ السَّكِينَةَ فِی قُلُوبِ الْمُؤْمِنِينَ- ۴/ فتح) گفته شده:

واژه (سَكِينَه) در این آیه، فرشته ای است که دلهای مؤمنین را تسکین می دهد و ایمنیشان می دهد، چنانکه از امیر المؤمنین علیه السّلام روایت شده است «انّ السّکینه لتنطق علی لسان عمر» و نیز گفته شده واژه- سکینه- در آیه فوق همان عقل است (و در روایت همان سکون- نهایه ۲/ ۳۸۶) و- له سکینه- وقتی است که کسی از تمایل به شهوات باز ایستد و آرام گیرد و بر این معنی آیه: (وَ تَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ- ۲۸/ رعد) دلالت دارد، و گفته اند- السّکینه و السّکن- در معنی یکی است، و آن از بین رفتن رعب و ترس است و بر این معنی است آیه: (أَنْ يَأْتِيَكُمُ التَّابُوتُ فِيهِ سَكِينَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ- ۲۴۸/ بقره) آنطوری که

ذکر شده است در میان تابوت چیزی بوده مثل سَرِ گربه ولی من آن را سخن صحیح نمی بینم «۱».

(مِسکِین:) کسی است که هیچ چیز نداشته باشد و از واژه- فقر- رساتر و بلیغ تر است و در آیه: (أَمَّا السَّفِینَهُ فَکانَتْ لِمَساکِینَ- ۷۹/ کهف) علت- مساکین- نامیدن صاحبان کشتی یا بعد از بین رفتن کشتی شان بوده و با به خاطر اینکه کشتی آنها در کنار مسکنتشان قابل توجّه نبوده و به حساب نمی آمده.

و آیه: (وَ ضُرِبَتْ عَلَیْهِمُ الذِّلَّهُ وَ الْمَسْکَنَهُ- ۶۱/ بقره).

که در میان یکی از دو سخن و دو معنی سخن صحیح تر اینستکه حرف (م) در مسکنه زاید است «۲».

---

(۱) در بعضی از تفاسیر و لغت نامه ها، این معنی که راغب آن را ردّ می کند و غیر معقول می داند به صورتی دیگر آمده است، طبرسی ضمن نقل مطالب فوق می نویسد: التّابوت: صندوق التوراه و از علی (ع) نقل می کند: نسیم و بادی از بهشت از آن می وزیده که مایه آرامش و پیروزیشان می شد (ج ۱ ص ۱۳۵) و اشاره ای که راغب آن را صحیح نمی داند در تفسیر آیه فوق ذکر کرده اند ابن اثیر می نویسد: (و قیل فی تفسیرها انّها حیوان کوجه الانسان، و قیل هو صوره کالهرّه کانت معهم فی جیوشهم) که چیزی است ناصحیح.

(۲) اینکه راغب رحمه اللّه می گوید حرف (م) در واژه- مسکنه- زائد است اشاره به نظراتی است که در باره این کلمه گفته شده- لیث می گوید: (مسکنه مصدر فعل مسکین است وقتی که فعلی از آن مشتق شود می گویند تمسکن الرّجل یعنی او به فقر اخلاقی و معنوی و مادی دچار شد، و- اسکنه اللّه- یعنی خداوند او را مسکین کرده ولی ثعلب می گوید: اسکن الرّجل و سکن هر دو به معنی مسکین شده است و تمسکن وقتی به کار می رود که کسی برای خداوند خاضع شود.

سیبویه می گوید هر حرف (م) که در اوّل واژه ای باشد زیادی است و اضافه شده است مگر حرف (م) در- معزی- و- معدّ- و (م) منجنیق و ما حج- و مهد- که اینها اصلی است.

ازهری می نویسد نظر سیبویه در صورتی صحیح است که آن کلمه بر وزن مفعل یا مفعل یا مفعیل باشد امّا اگر بر وزن فعل یا فعال باشد حرف (م) در آنها اصلی است مثل- مسهد و مهاد و المرد- و آنچه را که شبیه این جملات باشد.

پس نظر راغب اینست که حرف (م) در مسکنه زائد است که در آن صورت- سکنه- است و به معنی خانه بدوشی است نه خواری که مترادف ذلّت است و نه فقیر بودن که در ثروت و اقتصاد همواره آزمند بوده اند. آیه مورد بحث یعنی (ضُرِبَتْ عَلَیْهِمُ الذِّلَّهُ وَ الْمَسْکَنَهُ- بقره که در آیه ۱۱۲ آل عمران) به صورت ضربت علیکم الذّله این ما تقفو الّا بحبل من اللّه و حبل من النّاس و باء و أ بغضب من اللّه و ضربت علیهم المسکنه ... ذکر شده خود یکی از

.(سل) [سل]

سلّ الشّی ء من الشّی ء: کشیدن و بیرون آوردن چیزی از چیز دیگر مثل کشیدن شمشیر از غلاف. و مثل سلّ الشّی ء من البیت، بیرون بردن چیزی از خانه به صورت سرقت و دزدی.

سلّ الولد من الأب: بیرون آمدن فرزند از پدر (نسل) چنانکه فرزند را هم- سلیل- گویند.

خدای تعالی گوید: (یَتَسَلَّلُونَ مِنْکُمْ لِواذاً «۱»- ۶۳/ نور) و (مِنْ سُلالَهٍ مِنْ طِینٍ- ۱۲/ مؤمنون) یعنی از فشرده و خلاصه ای که از زمین گرفته می شود.

گفته شده واژه- سلاله- در آیه اخیر کنایه از- نطفه- است که تصور خلاصه و

معجزات تاریخی و پیشگویی بزرگ قرآن در باره گروهی عصیانگر و تجاوزگر از بنی اسرائیل است که خداوند در باره شان می گوید (بِأَنَّهُمْ کانُوا یَکْفُرُونَ بِآیاتِ اللَّهِ وَ یَقْتُلُونَ النَّبِیِّینَ بِغَیْرِ الْحَقِّ ذلِکَ بِما عَصَوْا وَ کانُوا یَعْتَدُونَ) محکومیّت ذلّت و خواری تاریخی و بی خانمانی و خشم خدا بر آنان نتیجه عصیان، کفران، کشتن پیامبران و تجاوزگری آنان است و بعد می فرماید: إِنَّ الَّذِینَ آمَنُوا وَ الَّذِینَ هادُوا وَ النَّصاری وَ الصَّابِئِینَ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَ الْیَوْمِ الْآخِرِ وَ عَمِلَ صالِحاً فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَ لا خَوْفٌ عَلَیْهِمْ وَ لا هُمْ یَحْزَنُونَ.

یعنی: قوم یهود و نصاری و پیروان حضرت یحیی هرگاه به خداوند و روز بازپسین ایمان آورند و عمل نیک انجام دهند بیم و اندوهی بر آنان نیست و اجرشان در پیشگاه خداوند محفوظ است. و به صورت استثناء که همان معجزه قرآن است و در آیه ۱۱۲ آل عمران هم می گوید- مگر اینکه یا به ایمان حقیقی خدائی متوسّل شوند و یا اینکه در پناه دیگران در آیند که در آن صورت راهی برایش میسور است.

الا- بحبل من اللّه و حبل من النّاس ... در مورد معنی سکنه و سکنات، ابن اثیر می نویسد: پس از فتح مکّه پیامبر به مسلمین فرمود: (استقرّوا علی سکناتکم فقد انقطعت الهجره- یعنی: پس از پایان یافتن هجرت و خانه بدوشی اینک بر مواضع خویش استقرار یابید و منزل گزینید) در مورد ضربت علیه یا علیهم ابن منظور در باره اصحاب کهف می نویسد: (فَضَرَبْنا عَلَی آذانِهِمْ) کنایه از خواب آنهاست که صدا و حس را از آنها پوشیده داشت گوئی که- قد ضرب علیها حجاب.

یعنی: بر گوش اصحاب کهف در غار پرده ای قرار گرفته بود، و لذا این فعل در آیه ۱۱۲ آل عمران دو بار، آنهم با فاصله، یکی بر سر- ذلّه- و در جای دیگر با مسکنه آمده است که افاده دو معنی ۱- محکومیّت به خواری و ۲- منع از استقرار که همان آوارگی تاریخی ایشان است باشد.

(لسان العرب ج ۱/ ۵۵۰- تبیان ج ۱/ ۲۷۸. تهذیب اللّغه ۱۰/ ۶۶- کشاف ۱/ ۱۴۵ النّهایه ج ۲/ ۳۸۶/ ابن اثیر).

(۱) تمام آیه چنین است: (قَدْ یَعْلَمُ اللَّهُ الَّذِینَ یَتَسَلَّلُونَ مِنْکُمْ لِواذاً) خداوند از شما کسانی را که خود را برای نرفتن به جنگ، پنهانی بیرون می کشند می شناسد و به آنها آگاه است.

ص: ۲۳۸

عصاره بودن آن از چیزهایی است که نطفه از آنها حاصل می شود.

السّل: نوعی بیماری است که انسان را ضعیف و گوشت بدنش را از بین می برد.

أسلّه اللّه- جمله دعائیّه است و در سخن پیامبر (ص) آمده است که فرموده: (لا اسلال و لا اغلال) «۱».

(تَسَلسَلَ) الشّی ء: آن چیز لرزان و متحرک شد، گویی که معنی متردّد بودن و حیرانی از لفظش تصوّر می شود. پس لفظ- تسلسل- مفهومش اضطراب است که در شی ء حکایت از برگشتن لفظش به معنای آن است.

سلسله: زنجیر، که از همین واژه است. خدای تعالی گوید:

(فِی سِلْسِلَهٍ ذَرْعُها سَبْعُونَ ذِراعاً- ۳۲/ حامه) و (سَلاسِلَ وَ أَغْلالًا وَ سَعِیراً- ۴/ انسان) و (وَ السَّلاسِلُ یُسْحَبُونَ- ۷۱/ غافر) (وقتی که زنجیرها به گردن دارند، کشیده شوند).

روایت شده است: (یا عجبا لقوم یقادون الی الجنّه بالسّلال) «۲» ماء سلسل: آبی که در ظرف و محلّش حرکت می کند تا صاف شود شاعر گوید:

أشهی الیّ من الرّحیق السّلسل

. «۳»

و ((سَلْسَبِیلًا)- ۱۸/ انسان) یعنی روان و لذیذ و گوارا که در نوشیدن زود گذر است.

---

(۱) لا اسلال و لا اغلال عبارتی از نامه ای است که در صلح حدیبیّه به دستور پیامبر (ص) نوشته شده و با اهالی مکّه صلح کردند. ابن فارس می نویسد: الاغلال: الخیانه و- الاسلال: السّرفه: یعنی: خیانت و دزدی در محتوای پیمان نامه نیست و نباید باشد، جوهری می گوید: اسلال در معنی رشوه است و ابو عمر می گوید: اسلال دزدی پنهانی است، ابن سیده هم اسلال را رشوه و سرقت باهم می داند (مقائیس اللّغه ۳/ ۵۸- لس ۱۱/ ۳۴۲).

(۲) حدیث فوق در مآخذ دیگر به صورت (عجب ربّک من اقوام یقادون الی الجنّه بالسّلاسل) شگفتا از مردمانی که مسئولیّت اعمال نیک را با اکراه می پذیرند و به سوی بهشت کشانده می شوند، در این حدیث شگفتی از این است که کار نیکشان پاداش دارد ولی چه بهتر که آنها را خود برمی گزیدند و با رغبت انجام می دادند تا بهشت به سوی آنها بیاید که فرمود: (وَ أُزْلِفَتِ الْجَنَّهُ لِلْمُتَّقِینَ- ۹۰/ شعراء) پرهیزکاران را بهشت فراز آید و با نزدیک شدن دعوتشان می نماید.

(۳) شاعر ابو کبیر است که یاد جوانی را بر نوشیدنی سکرآور ترجیح می دهد تمام بیت چنین است.

ام لا سبیل الی الشّباب و ذکره اشهی الی من الرّحیق السّلسل

یعنی آیا راهی به سوی جوانی و یاد جوانی نیست که برای من خاطره انگیزتر و محبوبتر از می گوارا است.

ص: ۲۳۹

و نیز گفته شده- سلسبیل- نام چشمه ای است در بهشت.

و بعضی از دانشمندان گفته اند این واژه مرکب از دو واژه- سل و سبیلا- است مثل حوقله و بسمله و مانند اینها (حوقله: مخفّف لا حول و لا قوه الّا باللّه و بسمله- مخفّف بسم اللّه الرّحمن الرّحیم) و همچنین گفته اند- سلسبیل- اسمی است که برای هر چشمه ای که جریان آبش سریع است. «۱» و اسله اللّسان: کناره نازک زبان.

(سلب) [سلب]

السّلب چیزی را با زور از دیگری گرفتن و برکندن.

خدای تعالی گوید: (وَ إِنْ یَسْلُبْهُمُ الذُّبابُ شَیْئاً لا یَسْتَنْقِذُوهُ مِنْهُ «۲»- ۷۳/ حج) السّلیب:

مردی که متاعش گرفته شده و همچنین شتری که نوزادش گرفته شده.

سلب همان مسلوب است و به پوست کنده شده از درخت هم سلب گویند.

سلب در شعر شاعر که می گوید: فی السّلب السّود و فی الأمساح.

یعنی: در لباسها و در پوستهای سیاه که گفته اند همان جامه سیاهی است که مصیبت دیده ها می پوشند، گویی که آن لباس به خاطر اینکه لباسهای قبلی را دور کرده- سُلُب- نامیده شده.

تسلّبت المرأه: مثل- أحدّت المرأه- است یعنی آن زن در سوگ شوهرش سیاه

---

(۱) ابن منظور می نویسد: قال ابو جعفر محمّد بن علی (ع) (معناها (سلسبیل) لینه فیما بین الحنجره و الحلق و اما من فسره- سل- ربّک سبیلا الی هذه العین و هو خطاء غیر جائز) یعنی حضرت باقر (ع) گفته است:

سلسبیل گذشت آب آن چشمه از میان دستگاه گوارش به طور ملایم، و گوارائی است و کسی که- سلسبیل- را به معنی (از پروردگارت راهی به سوی این چشمه سؤال کن) تفسیر کرده است به خطا رفته و جایز نیست (لسان العرب ۱۱/ ۳۴۴).

(۲) اگر مگس ها چیزی از خوراکشان بگیرد نمی توانند آن را از آنها بازپس گیرند، این آیه از آیات اعجاز آمیز تربیتی و هشدار دهنده قرآن است که انسانهای مغرور و مستکبر و فریفته شده به قدرت زور و سرمایه را که داعیه فرعونیت دارند و خود را از هر چیز و هر کس برتر می دارند هشدار می دهد و بانگ می زند که ای غافلان مغرور، شما آنقدر ناتوانید و عاجز، که اگر مگسان ذره ای از غذایتان را با خرطومشان و پاهایشان بردارند و پرواز کنند، نمی توانید آن ذره را از آنها بازپس گیرید. [.....]

پوشید.

اسالیب: فنون گوناگون.

(سلح) [سلح]

السّلاح: هر چیزی که با آن مبارزه و جنگ می شود، جمعش أسلحه است. خدای تعالی گوید: (وَ لْيَأْخُذُوا حِذْرَهُمْ وَ أَسْلِحَتَهُمْ- ۱۰۲/ نساء) یعنی تمام وسایل جنگیشان.

اسلیح: گیاهی است که از خوردنش شتران چاق و فربه شوند گویی که با خوردن آن گیاه یعنی (اسلیح) و قوی شدن، سلاح برگرفته و نمیگذارد آنها را نحر کنند و بکشند، اشاره ای است به آنچه که شاعر گوید:

ازمان لم تأخذ علیّ سلاحها ابلی بجلّتها و لا ابکارها

یعنی: (مدّتهاست که نه شتران بزرگسال و نه جوانسال به طور کلّی برای من سلاحشان را برنداشته اند و چاق نشده اند).

سلاح: سرگین است، که شتران از گیاه اسلیح دفع می کنند و به طور کنایه در باره هر پلیدی به کار رفته است تا اینکه در باره زاغ و کلاغ هم گفته شده: مدفوعش سلاح اوست (زمخشری می نویسد: اسلح من حباری: از کلاغ زیرک تر و قویتر، اساس البلاغه/ ۲۱۶).

(سلخ) [سلخ]

السّلخ: کندن پوست حیوان است، می گویند: سلخته فانسلخ.

و به طور استعاره در باره کندن زره می گویند- سلخت درعه- زره اش را درآوردم و برکندم.

سلخ الشّهر و انسلخ: ماه به پایان رسید و آخر شد، خدای تعالی گوید: (فَإِذَا انْسَلَخَ الْأَشْهُرُ الْحُرُمُ- ۵/ توبه) (زمانی که ماههای حرام به پایان رسید، یعنی ماههایی که جنگ در آنها حرام است).

و (نَسْلَخُ مِنْهُ النَّهارَ- ۳۷/ یس) یعنی روز را از شب جدا می کنیم و در پایان تاریکی و استراحت در شب روز را برای فعالیت تان با ایجاد قانون نظم طبیعی جدا می کنیم و بعدش اشاره به حرکت خورشید می کند.

اسود سالخ: مار سیاهی که هر سال پوست می اندازد و پوستش را از تنش دور می کند.

نخله مسلاخ: خرما بنی که خرمای سبز و نارسش ریخته می شود.

(سلط) [سلط]

السّلاطه: توانایی و قدرت از روی قهر.

سلّطته فتسلّط: چیرگیش دادم پس مسلط شد.

خدای تعالی گوید: (وَ لَوْ شاءَ اللَّهُ لَسَلَّطَهُمْ- ۹۰/ نساء) و (وَ لكِنَّ اللَّهَ يُسَلِّطُ رُسُلَهُ عَلى مَنْ يَشاءُ- ۶/ حشر) (ولی خداوند پیامبرانش را بر هر که خواهد پیروز گرداند و تسلّط دهد).

و از این معنی است واژه (- سلطان-) «۱» که به خاطر سلطه اش و غلبه با زور و قهرش

---

(۱) از واژه فوق ۳۸ بار در قرآن آمده است، ۲۴ بار به معانی (حجّت- دلیل- برهان) و ۱۳ بار به معانی (قهر و غلبه- قدرت) که بیشتر قدرت روحی و معنوی منظور است (۲۶/ ابراهیم- ۲۴/ حجر- ۱۰۱/ نحل- ۶۷/ اسراء- ۲۰/ سباء) این واژه و معنای آن از زبان سریانی به معنی نیرو و قدرت گرفته شده، در احادیث این واژه مشتق از سلیط: روغن زیتون، دانسته شده. تا قرن چهارم تمام کتابها و تألیفات همان معانی قرآن را از واژه- سلطان- فهمیده اند (البلدان/ یعقوبی- فتوح مصر/ ابن عبد الحکم- ابن حوقل ص ۱۴۳/ صوره الارض). در اواخر قرن چهارم خلفائی مانند (قادر و موفّق) و مردانی چون- یعقوب لیث- به این لقب ذکر شده اند (طبری ۳/ ۴۲۶- و ۲/ ۹۹۷- مسعودی ۸/ ۲۸۴ و ۲۸۷ و ۱۹۶). چنانکه می بینیم در این تألیفات از (قرن چهارم هجری) به بعد خلفاء بعد از مقتدر را با این لقب نام می برند.

ابن خلدون برای جعفر برمکی چنین لقبی ذکر کرده و همینطور در باره آل بویه.

پس واژه سلطان در معنی حاکم و زمامدار مستحدث است و ریشه ای در دین به معنی ملک ندارد ابن اثیر می نویسد: محمود غزنوی از قادر خلیفه عبّاسی چنین لقبی را گرفته است، ابو الفضل بیهقی و حمد اللّه مستوفی در تاریخ گزیده می نویسند: یمین الدّوله از- القادر- لقب خواست، چون ولایت نیمروز بگرفت و در هندوستان چندین ولایت و شهر تا سومنات برفت سمرقند و خوارزم را بگشود، ری و اصفهان و همدان

این طور نامیده شده.

بگرفت و طبرستان در طاعت آورد، رسولی به خلیفه فرستاد با تحفه ها و خدمتها و از وی القاب خواست او اجابت نکرد و گویند ده بار رسول فرستاد، سود نداشت، سپس نوشت، بنده چندین فتح های بلاد کرده است به نام تو شمشیر می زنم خاقان سمرقند را سه لقب بود که از مطیعان من است و من بنده را یک لقب با چندین خدمت و هواخواهی، جواب آمد که لقب تشریفی باشد مرد را و تو خود شریفی و معروف امّا خاقان کم دانش است حاجتش برآوردیم (بیهقی ۱/ ۱۷۶- تاریخ گزیده ۳۸۹ و ۴۰۲).

ابن منظور می نویسد: حرف نون در سلطان زائد است زیرا اصلش از سلیط است و لذا باب رباعی یعنی سلطن و سلطنه در عربی اصلی ندارد. بدیهی است این لقب یعنی سلطان از قرن چهارم و آن هم با التماس، و خواهش یمین الدّوله محمود بوده است. و محمود غزنوی همان کسی است که هزاران کتاب فلسفه و علم را در شهر ری سوزاند و علما را به دار آویخت.

ازهری از زجّاج و عکرمه و ابن عبّاس نقل می کند که: کلّ سلطان فی القرآن فهو حجّه- یعنی این واژه در قرآن به معنی دلیل و برهان است نه لقب شخص معیّنی (لسان العرب- ۷) این واژه در ترکی هم به کار رفته و از عهد مغول به بعد صوفیه به این نام خوانده می شدند، مثل سلطان العاشقین و سلطان العلماء (چلبی ۳/ ۲۶۷ و ۴۶۸) چنانکه راغب رحمه اللّه در معنی آن نوشته است، و سلطه را با قهر و زور دانسته یعنی از سلاطه، به معنی قهر و زور.

از قرن چهارم به بعد چنانکه تاریخ گواهی می دهد از این واژه که در معنی دلیل و برهان و سلطه معنوی و الهی است سوء استفاده شده و جنبه های مادّی به خود گرفته تا جائی که مترادف خوف و رعب و فساد و وحشت گردیده، همانند واژه هایی که در قرآن مترادف همین معانی است، مثل (فرعون، ملک، نمرود و شدّاد) و چون چنین روشی با فطرت انسانی سازش نداشته، شعرا و ادبای بزرگمقدار ما هرگز فرعون ها را نستوده اند و گمنامی را بر بدنامی ترجیح داده اند، عطّار نیشابوری گوید:

به عمر خویش مدح کس نگفتم دری از بهر دنیا من نسفتم

ناصر خسرو گوید:

من آنم که در پای خوکان نریزم مرین قیمتی لفظ درّ دری را

اگر شاعری را تو پیشه گرفتی یکی نیز بگزیده خنیاگری را

که آواز خوانی و مطربی و نوازندگی را در ردیف مدّاحی جبّاران تاریخ و فرعونها قرار داده است.

ابو العبّاس احمد ابن علی قلقشندی در کتاب چهارده جلدی (صبح الاعشی فی صناعه الانشاء) می نویسد:

(آگاه باش که در میان نویسندگان و نمایندگان ملوک در باره لقب سلطان جلال الدّوله سلجوقی در سال ۴۲۹ هجری و در میان علما و فقها نزاعی واقع شد، و آن طور که ابن اثیر در تاریخش به نام (الکامل) حکایت کرده است چنین است، که جلال الدّوله از خلیفه عباسی (القائم بامر اللّه) درخواست کرد که او را با عبارت ملک الملوک یا شاه شاهان خطاب کند، خلیفه هم از این کار خودداری کرد، لذا جلال الدّوله از فقها فتوی خواست، چند نفر قاضی به نام های قاضی ابو طالب طبری و ابو عبد اللّه صمیری و ابن بیضاوی و ابو القاسم کرخی اجازه دادند، ولی رئیس دیوان داوری و قاضی القضاه ابو الحسن ماوردی فتوی نداد، لذا میان او و آن چند نفر گفتگوها و مشاجراتی در مورد لقب ملک الملوک برای جلال الدّوله درگرفت و ماوردی خود از نزدیکان و خاصّان جلال الدّوله بود و هر روز به درگاهش رفت و آمد داشت امّا همین که چنین فتوائی مخالفت آمیز داد با جلال الدّوله قطع رابطه کرد. و در خانه خود از ترس منزوی شد تا اینکه ماه رمضان گذشت و عید

مثل آیه: (وَ مَنْ قُتِلَ مَظْلُوماً فَقَدْ جَعَلْنا لِوَلِيِّهِ سُلْطاناً- ۳۳/ اسراء) (ترجمه تمام آیه چنین است، هر که مظلوم کشته شد سرپرست و ولی او را بر احقاق حقّش تسلّط و قدرت داده ایم ولی در کشتن و قصاص مظلوم زیاده روی نکنید). و آیه: (إِنَّهُ لَيْسَ لَهُ سُلْطانٌ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَلى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ- ۹۹/ نحل).

یعنی: (شیطان و اهریمن بر کسانی که ایمان آورده اند، و به پروردگارشان توکل می کنند، تسلّطی ندارد) و آیه: (إِنَّما سُلْطانُهُ عَلَى الَّذِينَ يَتَوَلَّوْنَهُ- ۱۰۰/ نحل) (تسلّط شیطان تنها بر کسانی است که او را دوست دارند و به کارهای شیطانی او روی می آورند و نیز کسانی که به خدا شرک می ورزند) و (لا تَنْفُذُونَ إِلَّا بِسُلْطانٍ- ۳۳/ الرّحمن) (جز به وسیله نیرو و قدرتمندی به فضا نخواهید شد).

که بیشتر به هر قدرتمندی که با قهر و زور بر دیگران چیره می شود- سلطان- گفته می شود حجّت و دلیل هم- سلطان- نامیده شده به خاطر اینکه ناگهان بر دلها و اندیشه ها می رسد ولی بیشتر تسلّط و رسیدن دلیل و برهان بر دلهای دانشمندان مؤمن و حکمای مؤمن است.

قربان رسید جلال الدّوله با ارسال پیام از ماوردی خواست تا پیش او حاضر شود و او را در حالیکه بیم ناک بود وارد کردند، سپس جلال الدّوله به او گفت هر کسی می داند که تو از بیشتر فقها از نظر جاه و مال و تقرّب به ما نزدیکتری و در این فتوی که با میل و هوس من با آن لقب مخالفت کردی، موفقیّت و مقام تو در دین و علم برای من مسلّم و روشن شد و به پاداش این عمل و اثبات اکرام و احترام بیشتر من نسبت به تو اینست که همیشه به تنهایی بر درگاه من وارد شوی و اجازه ورود سایرین نیز به عهده تو است تا محقّقا و به راستی ثابت شود که من به فتوی تو که دوست داری عمل می کنم.

ماوردی هم از اینکه فتوایش قبول شد تشکر کرد و تمام کسانی را که برای خدمتش حاضر شده بودند دستور بازگشت داد) سپس قلقشندی می نویسد پیامبر از این گونه القاب نهی فرموده است زیرا- لا ملك الا ملاك الّا اللّه- جز خدای متعال دیگر کسان شایسته چنین لقبی نیستند. (صبح الاعشی ج ۲ ص ۱۶- الکامل فی التاریخ ج ۸ ص ۱۶) و گفته حکیم نظامی گنجوی باید گفت:

خدایا جهان پادشاهی تراست ز ما خدمت آید خدائی تراست

پناه بلندی و پستی تویی همه نیستند آنچه هستی تویی

توئی کاسمان را برافراختی زمین را گذرگاه او ساختی

نبود آفرینش تو بودی خدای نباشد همی هم تو باشی بجای

همه زیر دستیم و فرمان پذیر توئی باوری ده توئی دستگیر

خدای تعالی گوید: (الَّذِینَ یُجادِلُونَ فِی آیاتِ اللَّهِ بِغَیْرِ سُلْطانٍ- ۳۵/ غافر). (که در این آیه به ستیزه گران و مجادله کنندگان بی دلیل و برهان اشاره شده).

و (فَأْتُونا بِسُلْطانٍ مُبِینٍ- ۱۰/ ابراهیم) و (وَ لَقَدْ أَرْسَلْنا مُوسی بِآیاتِنا وَ سُلْطانٍ مُبِینٍ- ۹۶/ هود). و (أَ تُرِیدُونَ أَنْ تَجْعَلُوا لِلَّهِ عَلَیْکُمْ سُلْطاناً مُبِیناً- ۱۴۴/ نساء) و (هَلَکَ عَنِّی سُلْطانِیَهْ- ۲۹/ حاقّه) که در آیه اخیر احتمال هر دو معنی سلطان می رود (یعنی ۱- قهر و تسلّط ۲- دلیل و برهان).

السّلیط: به زبان یمنی ها یعنی روغن زیتون.

سلاطه اللّسان: تسلّط و قدرت بر زبان آوری که بیشتر به صورت مذموم و ناپسند به کار می رود. می گویند: امرأه سلیطه: زن بد زبان.

و سنابک سلطان: کلاه خودها و شمشیرهائی که محکم و بلندند.

(سلف) [سلف]

السّلف: پیشرو و طلایه دار و پیشی گیرنده، خدای تعالی گوید: (فَجَعَلْناهُمْ سَلَفاً وَ مَثَلًا لِلْآخِرِینَ- ۵۶/ زخرف) (آنها را پیشرو و نمونه ای برای دیگران قرار دادیم یعنی پیشی گیرنده و عبرت آور).

و آیه: (فَلَهُ ما سَلَفَ «۱»- ۲۷۵/ بقره) یعنی: از گناهی که قبلا مرتکب شده، دور می شود.

---

(۱) عبارت (فله ما سلف) قسمتی از آیه ۲۷۵/ بقره است که مفهوم این عبارت با تمام آیه به خوبی روشن می شود. می گوید- رباخواران از گورشان برنمی خیزند مگر مانند کسانی که دیوانه اند و شیطان آنها را مجنون و آشفته نموده، زیرا اینان کسب حلال و معامله را با رباخواری برابر می دانستند ولی خداوند داد و ستد را حلال و ربا را حرام کرده است (فَمَنْ جاءَهُ مَوْعِظَهٌ مِنْ رَبِّهِ فَانْتَهی فَلَهُ ما سَلَفَ وَ أَمْرُهُ إِلَی اللَّهِ وَ مَنْ عادَ فَأُولئِکَ أَصْحابُ النَّارِ هُمْ فِیها خالِدُونَ- ۲۷۵/ بقره).

یعنی: آنکه از پروردگارش پند پذیرد و از رباخواری باز ایستد گذشته او و کار او در گذشته با خداست و هر که تکرار کند و به رباخواری بازگردد از دوزخیان است و در آنجا جاودان.

لذا مؤلّف محترم راغب رحمه اللّه می گوید- الّا- در آیه ۲۲/ سوره نساء برای گذشته آنهاست نه اینکه زنان پدرانشان را که به نکاح درآورده اند نگهدارند.

و همچنین آیه: (إِلَّا ما قَدْ سَلَفَ- ۲۲/ نساء) یعنی: آنچه را که قبلا از کارهاتان انجام داده اید و این معنی همان دور شدن از آن است پس استثناء از گناه است نه از فعل و مجاز دانستن آن و لفلان سلف کریم: یعنی پدرانی که در گذشته و در بزرگواری پیشرو بوده اند جمعش أسلاف و سلوف است.

سالفه: قسمت پهن گردن که به شانه متصل است.

سلف: پیش پرداخت برای خرید و فروش و آنچه که داد و ستد می شود.

السّالفه و السّلاف: پیشتازان جنگی و چاوشان کاروانیان.

سلافه الخمر: تفاله باقیمانده از عصاره خمر.

سلفه: آنچه که قبل از طعام در مهمانی برای مهمانان آورده می شود لذا می گویند.

سلّفوا ضیفکم و لهنوه: مهمانتان را ناشتائی و پیشکش دهید. (پذیرائی قبل از اطعام و غذا).

(سلق) [سلق]

السّلق: گستاخی و چیرگی قهری یا با دست یا با زبان! «۱».

و عبارت التّسلّق علی الحائط: از دیوار بالا رفتن، از همین واژه است. آیه: (سَلَقُوکُمْ بِأَلْسِنَةٍ حِدادٍ- ۱۹/ احزاب) (با زبانهای زهر آگین و تیز بر شما تاختند و چیره شدند).

سلق امرأته: وقتی است که کسی با زنش همبستر شود، مسیلمه (کذّاب) به همسرش گفت: اگر خواهی به روش انسانی و گر نه حیوانی با چهار دست و پا «۲».

السّلق: اینستکه یکی از دسته های جوال و کیسه بار در قسمت دیگر آن داخل

---

(۱) در حدیثی از پیامبر (ص) آمده است که (لیس منّا من سلق او حلق) یعنی زنان مسلمان و مردان مسلمان نبایستی در مصیبت ها ناله و شیون سر دهند و نباید به صورت خود بزنند و زنان نبایستی با شیون موی خود برکنند و بر سر و صورت خود بزنند (تهذیب اللّغه ۸/ ۴۰۲- لسان العرب ۱۰/ ۶۰).

(۲) اشاره مؤلّف رحمه اللّه به روش ننگینی که حتّی حیوانات هم به آن آلوده نیستند می باشد و مسیلمه کذّاب یعنی همان کسی که ادّعای پیامبری داشت، شیوه فساد آلوده و تبهکارانه اقوام به هلاکت رسیده و

شود.

السّليقه: نان نازک (لواش) جمعش- سلائق و همچنين- سليقه طبيعت و سرشت گوناگون آدمی.

السّلق: سرزمين قابل اطمينان.

(سلک) [سلک]

السّلوک: نفوذ و داخل شدن در راه و در گذشتن از آن.

سلکت الطّريق و سلکت کذا فی طريقه: (راه را طی کردم و در راهش آنگونه وارد شدم) خدای تعالی گويد: (لِتَسْلُکُوا مِنْها سُبُلًا فِجاجاً- ۲۰/ نوح) (تا راههای فراخ و گسترده آن را طی کنيد و راهسپر آن باشيد).

و (فَاسْلُکِی سُبُلَ رَبِّکِ ذُلُلًا- ۶۹/ نحل) (سپس راههای پروردگار را به فرمانبری طی کن) و (يَسْلُکُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ- ۲۷/ جنّ) و (وَ سَلَکَ لَکُمْ فِيها سُبُلًا- ۵۳/ طه) «۱».

و از معنی دوم اين واژه راهروی و راه پيمودن فطری و معنوی يا اعتقادی است در آيات:

(ما سَلَکَکُمْ فِی سَقَرَ- ۴۲/ مدّثر) و (کَذلِکَ نَسْلُکُهُ فِی قُلُوبِ الْمُجْرِمِينَ- ۱۲/ حجر)

بدفرجام قوم لوط و نوح را ترويج نموده است و در متن با عفّت کلام يادآوری شده است.

(۱) اشاره به يکی از نشانه های وجود خداوند در حيات انسان ها است و آنها: ۱- راههای زندگی در زمين ۲- و حس راهيابی در فطرت آدمی است، که اگر راههائی باشد امّا درک و فهم يافتن آن راهها نباشد انسان کور است و نابينا و زندگی او با رنجی و محروميّتی بس گرانبار سپری می شود، اين دو نعمت هم مانند ساير نعمت ها برای ما انسانها عادی شده است، ارزش آن را در نمی يابيم و لذا خداوند آن را توسط پيامبران به ما يادآوری می کند تا وجود خداوند و لطف پروردگار عالم را در جهان خارج و بر سطح زمين با عينيّت آن و در جهان فطرت با توجّه به بفهميم، و سپاسش گوئيم، پس اوست که برای ما در زمين و دريا و فضا راههائی ايجاد نموده و در فطرتمان نيز تشخيص راه از چاه و هدايت از گمراهی را نهاده است به گفته سعدی:

راه است و چاه و ديده بينا و آفتاب تا آدمی نگاه کند پيش پای خويش

چندين چراغ دارد و بيراهه می رود بگذار تا بيفتد و بيند سزای خويش

و (كَذلِكَ سَلَكْناهُ- ۲۰۰/ شعراء).

و (فَاسْلُكْ فِيها- ۲۷/ مؤمنون) «۱» و (يَسْلُكْهُ عَذاباً- ۱۷/ جن) بعضی گفته اند: سلكت فلانا طريقا: (سلك با دو مفعول ذكر می شود يعنی او را راهی نمایاندم و در آن راه وارد كردم) پس در آيه اخير عذابا مفعول دوّم است (۱- او را ۲- عذاب).

و نيز گفته شده- عذابا مصدری است برای فعل محذوف، گويی كه نعذّبه به عذابا است.

سلكه: يعنی نيزه راست و مستقيم در مقابل صورتت و نيز كارد و همچنين بچه كبك مادينه كه نرينه آن- سلك- است.

(سلم) [سلم]

السّلم و السّلامه: از بيماری ظاهری و باطنی مصون بودن، خدای تعالی گويد:

(بِقَلْبٍ سَلِيمٍ- ۸۹/ شعراء) يعنی: دل و انديشه ای كه از دغل و نادرستی عاری باشد و اين سلامتی باطنی است.

و گفت: (مُسَلَّمَةٌ لا شِيَةَ فِيها- ۷۱/ بقره) (سالم است و نشانه ای و عيبی در آن نيست) اين آيه اشاره به سلامتی ظاهری است. افعالش سلم، يسلم، سلامه و سلاما است.

سلّمه اللّه: (جمله دعائيّه است يعنی خدا در امان و سلامتش دارد).

خدای تعالی گويد: (وَ لكِنَّ اللَّهَ سَلَّمَ- ۴۳/ انفال) (ولی خدای از پاشيدگی در امان و سلامتتان داشت).

و آيه: (ادْخُلُوها (بِسَلامٍ) آمِنِينَ- ۴۶/ حجر) يعنی با سلامتی و ايمنی. و همينطور آيه:

(اهْبِطْ بِسَلامٍ مِنَّا- ۴۸/ هود) (اشاره به وارد شدن حضرت نوح (ع) به خشكی است به او

---

(۱) در مآخذ و لغتنامه ها- سلكی- به معنی فوق ذكر شده.

می گوید، با سلام و برکتهای ما بر تو و بر امّت هایی که با تواند به خشکی در آی).

ولی سلامت حقیقی جز در بهشت نیست، زیرا در آنجا بقا هست بدون فنا و نیستی- بی نیازی هست بدون فقر و نیازمندی، عزّت هست بدون ذلّت و خواری- و صحّت هست بدون بیماری.

چنانکه خدای تعالی گوید: (لَهُمْ دارُ السَّلامِ عِنْدَ رَبِّهِمْ- ۱۲۷/ انعام) یعنی سلامت کامل و مطلق.

و (وَ اللَّهُ یَدْعُوا إِلی دارِ السَّلامِ- ۲۵/ یونس) و (یَهْدِی بِهِ اللَّهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوانَهُ سُبُلَ السَّلامِ- ۱۶/ مائده) که جایز است معنی واژه سلام در آیات فوق همگی از سلامت باشد.

گفته شده واژه سلام، اسمی است از اسماء خدای تعالی و همچنین گفته شده در آیات:

(لَهُمْ دارُ السَّلامِ- ۱۲۷/ انعام) و (السَّلامُ الْمُؤْمِنُ الْمُهَیْمِنُ- ۲۳/ حشر) چون آفات و عیوبی که به آفریده ها می رسد به خدای تعالی نمی رسد با واژه- سلام- توصیف شده است.

و آیات: (سَلامٌ قَوْلًا مِنْ رَبٍّ رَحِیمٍ- ۵۸/ یس) و (سَلامٌ عَلَیْکُمْ بِما صَبَرْتُمْ- ۲۴/ رعد) و (سَلامٌ عَلی إِلْ یاسِینَ- ۱۳۰/ صافّات) همه این سلام ها از ناحیه مردم با گفتن و زبان و بیان است ولی- سلام- از سوی خدای تعالی با فعل، یعنی اعطاء و بخشایش در آنهایی است که قبلا گفته شد و هر آنچه که از سلامتی و نعمت در بهشت هست.

و آیه: (وَ إِذا خاطَبَهُمُ الْجاهِلُونَ قالُوا سَلاماً- ۶۳/ فرقان) یعنی ما از شما سلامتی می خواهیم و اینکه واژه- سلاما- منصوب است به خاطر اضمار فعل (خواستن) است.

و نیز گفته اند معنای- قالوا سلاما- یعنی سخنی و گفتاری راست و درست، و از این روی- سلاما- صفتی است برای مصدر محذوف.

(یعنی- نطلب منکم قولا سلیما و سدیدا- یا- نطلب سدادا من القول- خدای تعالی گوید: (إِذْ دَخَلُوا عَلَیْهِ فَقالُوا سَلاماً، قالَ سَلامٌ- ۲۵/ ذاریات).

سلام- دوّم در آیه اخیر از این جهت مرفوع شده است که حالت رفع در دعا

بلیغ تر و رساتر است، گویی که او در مورد ادب و آئینی که مأمور به آن است به روش نیکوتری پاسخ داده که در آیه: (وَ إِذا حُيِّيتُمْ بِتَحِيَّةٍ فَحَيُّوا بِأَحْسَنَ مِنْها- ۸۶/ نساء) به آن اشاره شده است و با گفتن سلام آن معنی را قصد نموده (یعنی وقتی شما را تحیّت یا درود و سلام گفتند به وجهی نیکوتر از آن تحیّت گوئید و پاسخ دهید) و کسی که واژه- سلام- را در آیه مورد بحث- سلم- خوانده است برای این بوده که- سلام- هرگز در حکم صلح و تسلیم نیست، ابراهیم (ع) همینکه آنها را یعنی: (فرشتگان عذاب قوم لوط را) دید ابتدا بیمی در دل خود احساس کرد همینکه آنها را در حال اظهار صلح و تسلیم دید تصور کرد آنها با او از در صلح درآمده و تسلیم او هستند سپس در پاسخشان اظهار- سلم و تسلیم- نمود تا گواه بر این باشد که از جهت من هم همان چیزی هست که از سوی شما برای من حاصل شده و فهمیده می شود.

و آیه: (لا يَسْمَعُونَ فِيها لَغْواً وَ لا تَأْثِيماً إِلَّا قِيلًا سَلاماً سَلاماً- ۲۶/ واقعه) یعنی: (بهشتیان در آنجا بیهوده نمی شنوند و گناهی نمی بینند جز آنکه آنجا همواره سلامتی و ایمنی است) که گفته می شود واژه- سلام- برای آنها (بهشتیان) تنها با گفتن نیست بلکه با کردار و گفتار هر دو هست و بر این اساس خدای تعالی گوید: (فَسَلامٌ لَكَ مِنْ أَصْحابِ الْيَمِينِ- ۹۱/ واقعه) و (وَ قُلْ سَلامٌ «۱»- ۸۹/ زخرف). و این گفتن سلام در ظاهر اینست که بر ایشان سلام کن ولی در حقیقت تقاضایی از خدا برای سلامت ماندن و ایمن بودن از آنهاست، و آیات:

(سَلامٌ عَلى نُوحٍ فِي الْعالَمِينَ- ۷۹/ صافات) و (سَلامٌ عَلى مُوسى وَ هارُونَ- ۱۲۰/ صافات) و (سَلامٌ عَلى إِبْراهِيمَ- ۱۰۹/ صافات) همه این سلام ها بر پیامبران (ع) گواه بر این امر است که خداوند ایشان را آن گونه قرار داده که بر ایشان دعا و ثنا گفته است.

---

(۱) مربوط به آیه ای است که پیامبر (ص) می گوید: پروردگارم این قوم گروهی هستند که ایمان نمی آورند. خداوند می گوید: (فَاصْفَحْ عَنْهُمْ وَ قُلْ سَلامٌ فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ- ۸۹/ زخرف) تو از نادانیشان چشم بپوش و با گفتن سلام، و از خدا سلامتی و ایمنی ایشان را درخواست کن که به زودی خواهند دانست حقیقت چیست.

و در آیه: (فَإِذا دَخَلْتُمْ بُیُوتاً (فَسَلِّمُوا) عَلی أَنْفُسِکَمْ- ۶۱/ نور) یعنی: بعضی از شما بر بعضی دیگرتان بایستی سلام کند.

سلام و سلم و سلم: در معنی صلح و آشتی است.

در آیه: (وَ لا تَقُولُوا لِمَنْ أَلْقی إِلَیْکُمُ السَّلامَ لَسْتَ مُؤْمِناً- ۹۴/ نساء) گفته اند این آیه در باره کسیکه بعد از اقرارش به اسلام و تقاضایش به صلح کشته شده، نازل شده است. (نه سلام کنندگان ستیزه خوی و کینه توز).

و آیات: (یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا ادْخُلُوا فِی السِّلْمِ کَافَّةً- ۲۰۸/ بقره) و (وَ إِنْ جَنَحُوا لِلسَّلْمِ- ۶۱/ انفال) که للسّلم با فتحه حرف (س) نیز خوانده شده.

و آیات: (وَ أَلْقَوْا إِلَی اللَّهِ یَوْمَئِذٍ السَّلَمَ- ۸۷/ نحل) و (یُدْعَوْنَ إِلَی السُّجُودِ وَ هُمْ سالِمُونَ- ۴۳/ قلم) یعنی در حالیکه متواضع و فرمانبری دارند. و آیه (وَ رَجُلًا سَلَماً لِرَجُلٍ- ۲۹/ زمر) (و مردی که تسلیم مرد دیگری است) که سلما و سلما نیز خوانده شده یعنی در حال صلح، و آشتی است که هر دو مصدرند و مانند- حسن و نکد- صفت نیستند. چنانکه می گویند- سلم سلما و سلما و ربح، ربحا و ربحا که هر کدام دو مصدر دارند.

گفته اند السّلم در معنی صلح اسمی است در برابر حرب.

و (- الاسلام-) یعنی دخول در صلح و خیر، به این معنی که هر یک از آنها طوری در صلح و دوستی اند که هر کدام می خواهند درد و رنج و دوستش و معاشرش به او برسد و همچنین اسلام مصدری است در عبارت، اسلمت الشی ء الی فلان وقتی که چیزی را برای او خارج کنی و از این معنی واژه- سلم- در خرید و فروش به کار می رود.

اسلام- در شرع دو گونه است:

اوّل- اسلامی که مادون ایمان است و همان اقرار به زبان است و با آن اقرار، خون اقرار کننده ریخته نمی شود چه اعتقاد با آن ثابت شود یا نشود (و بدیهی است به شرط عدم ارتکاب جرم و گناه).

و در آیه: (قالَتِ الْأَعْرابُ آمَنَّا، قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَ لکِنْ قُولُوا أَسْلَمْنا- ۱۴/ حجرات) همان

معنی مقصود است.

دوّم- اسلامی که بالاتر از ایمان است یعنی با اعتراف زبانی اعتقاد به قلب و دل و وفای به عمل و طاعت و فرمانبرداری برای خدای تعالی در آنچه که حکم و تقدیر نموده است، همراه باشد «۱» چنانکه در باره حضرت ابراهیم (ع) یادآوری شده است که:

---

(۱) نوع دوّم اسلام که راغب آن را بالاتر از ایمان می داند اشاره به ایمانی است که در نظر فرقه ها و مکتب های مختلف با معانی گونه گون تفسیر و توجیه شده است و آن توجیهات نتیجه شرایطی بوده که در اثر دوری و نزدیکی به خلفا و شاهان داشته اند، و این تقسیم بندی را از تفسیر کبیر فخر رازی که خود وابسته به دربار غوریان و خوارزمشاهیان می خواره بوده و بالاخره آن شاهان در اثر بی سیاستی و عیّاشی و دائم الخمر بودن تمام فرهنگ و تمدّن اسلامی و ایرانی را که نمونه اش دانشگاههای نیشابور، و اصفهان بوده در دام مغولان گرفتا و ملّت را در لبه تیغ خونخوارانه آنها قرار دادند، یادآوری می شود فخر رازی می نویسد:

(اختلف اهل القبله فی مسمی الایمان فی عرف الشّرع و یجمعهم فرق اربع) یعنی اهل قبله در مصداق مؤمن و ایمان در عرف شرع اختلاف کرده اند که آنها را چهار دسته جمع نموده اند:

اوّل- الّذین قالوا الایمان لا فعال القلوب و الجوارح و الاقرار باللّسان و هم المعتزله، الخوارج و الزّیدیّه و اهل الحدیث، یعنی: اوّل کسانی که گفته اند ایمان اقرار به دل، عمل به ارکان و اقرار به زبانست و آنها معتزله و خوارج و زیدیّه و اهل حدیث هستند (بدیهی آقای فخر رازی نخوانده بود که در نهج البلاغه نوشته شده- و سئل عن الایمان فقال: الایمان معرفه بالقلب، و اقرار باللّسان و عمل بالارکان، ص ۵۸ حکم ۲۲۷ نهج البلاغه دکتر صبحی صالح و ابن ابی الحدید در ذیل آن می گوید: عمل به ارکان داخل در ایمان است- اعنی فعل الواجبات (ج ۵/ ۲۲- شرح نهج البلاغه).

دوّم- کسانی که ایمان را قلبی و زبانی با هم می دانند- قالوا انّ الایمان اقرار باللّسان و معرفه بالقلب- و هو قول ابی حنیفه و عامه الفقها و ابی الحسن الاشعری.

سوّم- کسانی که ایمان را فقط قلبی و اعتقادی بدون عمل و بیان می دانند، و هو قول جهم من صفوان.

چهارم- کسانی که می گویند ایمان فقط اقرار به زبان است، و هو قول غیلان دمشقی و رقاشی و زعموا انّ المنافق مؤمن الظّاهر کافر السّیره فهذا مجموع اقوال النّاس فی مسمّی الایمان، این بود سخنان مردم در مصداق بیان.

سپس فخر رازی می نویسد: و الّذی نذهب الیه انّ الایمان عباره عن التّصدیق بالقلب (التّفسیر الکبیر فخر رازی- جلد دوّم ص ۲۵ به بعد).

لذا راغب با توجّه به تمام این سخنان می نویسد اسلام برتر از اینهاست و همان ایمان کامل با سه شرط است. و هو ان یکون

مع الاعتراف، اعتقاد بالقلب و دفاع بالفعل و استسلام للّه فی جمیع ما قضی و قدّر- و این همان مفهومی است که از زبان تمام پیامبران از آدم تا ابراهیم و نوح و موسی و عیسی، و محمّد (ص) علیهم السّلام در قرآن بیان شده که می گویند: (یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تُقاتِهِ وَ لا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ) و خطاب به کسانی که ایمان رای از سه رکن اصلیش جدا می دانند می گوید: (یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا آمِنُوا- آل عمران) و لذا آنها که در صدد تبرئه ستمکاران و مجرمین بوده اند، با وابسته شدن به آنها این چنین در ایمان که چهار صد بار در قرآن با عمل صالح و نیکوکاری همراه است تردید حاصل کردند.

(إِذْ قالَ لَهُ رَبُّهُ أَسْلِمْ قالَ أَسْلَمْتُ لِرَبِّ الْعالَمِينَ- ۱۳۱/ بقره) و (إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلامُ- ۱۹/ آل عمران) و (تَوَفَّنِی مُسْلِماً- ۱۰۱/ یوسف) یعنی: مرا از کسانی قرار ده که برای رضای تو فرمانبردارند و نیز جایز است که معنیش این باشد که مرا از بندگی و اسارت شیطان در امان نگهدار، آنچنان که شیطان گفت و استثناء کرد:

(لَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ إِلَّا عِبادَكَ مِنْهُمُ الْمُخْلَصِينَ- ۴۰/ حجر) و (إِنْ تُسْمِعُ إِلَّا مَنْ يُؤْمِنُ بِآياتِنا فَهُمْ مُسْلِمُونَ- ۸۱/ نحل) یعنی: کسانی که فرمانبردار و مطیع حقّند و به آن اقرار دارند.

و (يَحْكُمُ بِهَا النَّبِيُّونَ الَّذِينَ أَسْلَمُوا- ۴۴/ مائده) یعنی پیامبرانی که اولی العزم نیستند مطیع و فرمانبردار پیامبران اولی العزمی که به امر خدا هدایت شده اند و شریعت هایی آورده اند شده اند.

(السّلّم:) یعنی نردبان که به وسیله آن به مکانهای مرتفع می رسند و امید سلامتی در آن می رود، سپس این واژه، اسمی شده است برای هر وسیله ای که به چیزی رفیع و بلند برساند، مثل واژه سبب.

خدای تعالی گوید: (أَمْ لَهُمْ سُلَّمٌ يَسْتَمِعُونَ فِيهِ- ۳۸/ طور) و (أَوْ سُلَّماً فِی السَّماءِ- ۳۵/ انعام) شاعر گوید: و لو نال اسباب السّماء بسلّم. (هر چند که با نردبان و وسایل آسمان را بدست آورد). «۱»

---

(۱) شعر از زهیر بن ابی سلمی است می گوید:

و من هاب اسباب المنایا ینلنه و ان یرق اسباب السماء بسلّم

یعنی: کسیکه از جنگ و اموری که به مرگ ها منتهی می شود ترسید مرگها او را فرا می گیرند هر چند که با وسایل آسمان رو بالا روند و بزرگی و شکوهی داشته باشند.

-۲

و من یجعل المعروف فی غیر اهله یکن حمده ذمّا علیه و یندم

و کسیکه نیکی و خوبی را در جای خودش به کار نبرد و به غیر اهلش خوبی کند به جای ستایش و حمد مذمّت می بیند و پشیمان می شود.

-۳

و من یغترب یحسب عدوا صدیقه و من لا یکرم نفسه لا یکرم

و کسیکه در غربت است دشمن را دوست خود می پندارد زیرا که او را نیازموده و کسیکه خود را با عزّت نفس و کرامت

گرامی نداشت دیگران گرامیش نمی دارند.

ص: ۲۵۳

السّلم و السّلام: درختی است بسیار بزرگ، گویی که این نامگذاری بر آن درخت بنا بر اعتقادشان است که: درخت تناور از آفات، و گزند مصون است.

و السّلام: جنگ سخت.

(سلا) [سلا]

خدای تعالی گوید: (وَ أَنْزَلْنا عَلَيْكُمُ الْمَنَّ وَ السَّلْوى- ۵۷/ بقره) اصلش چیزی است که انسان را تسلّی می بخشد. و لغات- السّلوان و تسلّی- از همین معنی است یعنی: (دارو وسیله بی غمی و مهره افسونگری و خرسندی) گفته شده- سلوی- پرنده ای است مثل:

سمانی (بلدرچین و تیهو).

ابن عبّاس، گفته است، المن: الّذی یسقط من السّماء و السّلوی طائر، یعنی المنّ از آسمان فرو می ریزد و سلوی مرغی است.

بعضی از علماء گفته اند، اشاره ابن عبّاس به- رزق- است مثل گوشتها و گیاهان که خدای تعالی بندگانش را با آنان روزی می دهد و در آیه فوق مثالی از آنها را آورده است. (در حقیقت در اثر بارانی که از آسمان نازل می شود تولید می شوند).

اصل- سلوی- از تسلّی و آرامش دادن است.

سلّیت عن کذا و سلوت عنه تسلّیت: وقتی گفته می شود، که محبّت آن چیز از تو برطرف شده است. گفته شده- السّلوان- آن چیزی است که تسلّی بخش است و برای رهائی از شیفتگی و علاقه شدید، مهره های سنگی مخصوص را می سائیدند و سائیده اش را با آب مخلوط کرده می خوردند لذا اسم آن را، سلوان یعنی تسلّی بخش نهاده اند.

(دیوان زهیر بن ابی سلمی معلقه)

.(سمم) [سمم]

السّمّ و السّمّ: روزنه و هر سوراخ ریز و تنگی، مثل سوراخ سوزن و سوراخ بینی و گوش. جمعش- سموم- است خدای تعالی گوید: (حَتَّی یَلِجَ الْجَمَلُ فِی سَمِّ الْخِیاطِ- ۴۰/ اعراف).

و سمّه: یعنی در آن داخل شد و از این معنی واژه- السّامّه- است و در باره کسانی به کار می رود که آنها را- دخلل- می گویند که در اعماق کارها و رازها داخل می شوند و نفوذ می کنند.

و السّمّ القاتل: مصدری است در معنی اسم فاعل و نامیدن آن مادّه کشنده به سمّ برای اینستکه تأثیر ظریف و نرمش در ریشه ها و اعماق بدن انسان داخل می شود.

(السّمُوم:) باد داغ و گرم استوائی که چون سم تأثیر کشنده دارد، از زبان گناهکاران، خدای تعالی گوید: (وَ وَقانا عَذابَ السَّمُومِ- ۲۷/ طور) (ما را از عذاب کشنده نگهدار) و (فِی سَمُومٍ وَ حَمِیمٍ- ۴۲/ واقعه) و (وَ الْجَانَّ خَلَقْناهُ مِنْ قَبْلُ مِنْ نارِ السَّمُومِ- ۲۷/ حجر).

(سمد) [سمد]

السّامد: باطل گرائی که سر بالا دارد و گردنفرازی کند و این معنی از اینستکه می گویند: سمد البعیر فی سیره: شتر در حرکتش سر بالا برد، آیه (وَ أَنْتُمْ سامِدُونَ «۱»- ۶۱/ نجم).

سمّد راسه و سبّد: موی سرش را از بن چید.

---

(۱) ترجمه تمام آیاتش در باره مشرکین مغرور چنین است می گوید: قوم نوح از اینان ستمکارتر بوده اند شهرهاشان واژگون است و به سرنوشت کردار بدشان رسیدند مگر از این سخن، تعجّب می کنید که می خندید و به پایان نکبت بار خود نمی نگرید و با غفلت و غرور گردنفرازی می کنید. [.....]

(سمر) [سمر]

السّمره: (گندمگون و رنگ خاکستری) یکی از رنگهای ترکیب شده از سیاه و سپید.

و- سمراء- از همین معنی گندمگون بودن در مورد گندم کنایه شده است.

السّمار: شیر رقیقی که رنگش تغییر کرده.

و السّمره: درختی که به خاطر شباهت رنگش به گندمگونی این طور نامیده شده و السّمر: سیاهی شب.

و عبارت- لا آتیک السّمر و القمر «۱»- از همین معنی است یعنی چه شب تاریک و چه مهتابی، نمی آیم. و نیز- سمر- داستانهایی است که در شب گفته می شود.

سمر فلان: شب هنگام سخن گفت.

و عبارت لا آتیک ما سمر ابنا سمیر «۲»: هرگز نمی آیم چه روز و چه شب.

و آیه: (مُسْتَکْبِرِینَ بِهِ سامِراً تَهْجُرُونَ- ۶۷/ مؤمنون).

یعنی: (در حالیکه از شنیدن آیات حقّ استکبار می ورزیدند داستان سرایی می کردند و هذیان می گفتند) گفته شده- سامرا- در آیه اخیر معنی آن- سمّارا- است یعنی داستانسرایان، که مفرد به جای جمع در آیه آمده است و نیز گفته اند- السّامر- همان شب تاریک است.

سامر و سمّار و سمره و سامرون: نیز گفته شده.

سمرت الشّی ء: آن را محکم کرد. (از باب، نصر و ضرب)

---

(۱) اصمعی در باره ضرب المثل فوق می گوید: سمر در نظر اعراب یعنی تاریکی و در اصل این بوده که در شبهای تار گردهم جمع می شدند و در تاریکی افسانه می گفتند، سپس در اثر کثرت استعمال ظلمت و تاریکی را هم سمر نامیده اند.

(۲) ابنا سمیر: یعنی روز و شب، و در عبارت لا آتیک ما سمرا بنا سمیر: هرگز نمی آیم چه روز و چه شب و سمیر: کنایه از خود روزگار و زمانه هم هست. ابنا سمیر: فرزندان روزگار کنایه از همان شب و روز است.

(مجمع الامثال/ میدانی ۲/ ۲۲۸)

ابل مسمره: شتری واگذاشته شده.

السّامری: منسوب به مردی است.

(سمع) [سمع]

السّمع: حسّ شنوائی در گوش که صداها را درک می کند، فعل آن هم سمع یعنی شنیدن، است سمع، سمعا که گاهی واژه سمع در چهار مورد به کار می رود:

۱- به خود گوش نیز تعبیر می شود، مثل آیه: (خَتَمَ اللَّهُ عَلی قُلُوبِهِمْ وَ عَلی سَمْعِهِمْ- ۷/ بقره).

۲- گاهی واژه سمع به فعل شنیدن، مثل سماع تعبیر شده در آیات:

(إِنَّهُمْ عَنِ السَّمْعِ لَمَعْزُولُونَ- ۲۱۲/ شعراء) (آنها از شنیدن حقّ بی نصیبند). و (أَوْ أَلْقَی السَّمْعَ وَ هُوَ شَهِیدٌ «۱»- ۳۷/ ق).

۳- و زمانی واژه سمع، همان فهم و ادراک است.

۴- و گاهی نیز سمع: طاعت و فرمانبری حقّ.

می گوئی اسمع ما اقول لک: آنچه را گفتم بفهم.

و همچنین لم تسمع ما قلت: آنچه گفتم نفهمیده ای. که مقصود لم تفهم است در دو عبارت اخیر، مقصود از- سمع- درک و فهم است.

خدای تعالی گوید: (وَ إِذا تُتْلی عَلَیْهِمْ آیاتُنا قالُوا قَدْ سَمِعْنا، لَوْ نَشاءُ لَقُلْنا- ۳۱/ انفال) (زمانی که آیات ما بر ایشان خوانده می شود می گویند شنیدیم و اگر بخواهیم ما هم مثل آنها می گوئیم) و آیه: (سَمِعْنا وَ عَصَیْنا- ۹۳/ بقره) و شنیدیم و نافرمانی کردیم و به کار نبستیم.

---

(۱) تمام آیه چنین است: (إِنَّ فِی ذلِکَ لَذِکْری لِمَنْ کانَ لَهُ قَلْبٌ أَوْ أَلْقَی السَّمْعَ وَ هُوَ شَهِیدٌ- ۳۷/ ق) در تاریخ عبرت زای گذشتگان برای کسی که دل دارد و با حضور قلب گوش فرا می دهد و در حال شهود و آگاهی است یادآوری و ذکری سودمند است.

و همچنین آیه: (سَمِعْنا وَ أَطَعْنا- ۲۸۵/ بقره) یعنی شنیدیم و فرمانبرداری نمودیم.

و آیه: (وَ لا تَكُونُوا كَالَّذِينَ قالُوا سَمِعْنا وَ هُمْ لا يَسْمَعُونَ- ۲۱/ انفال) که جایز است معنای سمعنا فهمیدیم باشد و آنها نمی فهمیدند و یا اینکه معنایش، فهمیدیم باشد امّا به موجب آن عمل نمی کردند و زمانی که به مقتضای آنچه را که می گفتند، شنیدیم و فهمیدیم عمل نمی کنند، در واقع در حکم اینستکه چیزی را نشنیده باشند، سپس خدای تعالی گوید:

(وَ لَوْ عَلِمَ اللَّهُ فِيهِمْ خَيْراً لَأَسْمَعَهُمْ وَ لَوْ أَسْمَعَهُمْ لَتَوَلَّوْا- ۲۳/ انفال) یعنی اگر خداوند چیزی در آنها می دانست قدرت فهمشان می داد به این معنی که برای آنها نیرویی قرار می داد که با آن بفهمند.

و در معنی آیه: (وَ اسْمَعْ غَيْرَ مُسْمَعٍ- ۴۶/ نساء) دو وجه گفته می شود:

۱- درخواست ناشنوائی و نااستواری در رای برای او (برای پیامبر) ۲- دعا و درخواست مستقیم در حقّ او.

معنی اوّل مثل اسمعک اللّه است: خداوند ناشنوایت کند.

معنی دوّم اینکه، گفته شود- اسمعت فلانا- زمانی است که او را ناسزا بگوئی و این عبارت در ناسزا گفتن معمول است.

روایت شده است که اهل کتاب آیه فوق را به پیامبر (ص) می گفتند با این توهّم و ایهام که او را تعظیم می کنند و بزرگ می دارند و در حقّش دعا می کنند و حال اینکه آن را علیه او می گفتند.

و خداوند در هر موضعی از قرآن واژه سمع: شنیدن، را در باره مؤمنین اثبات نموده و آن را از کافرین نهی می کند، یا تشویق بر بکار بردن نیروی شنوایی است و یا قصد و هدف تصوّر در معنی شنیدن، و اندیشیدن در آن است: مثل آیات: (أَمْ لَهُمْ آذانٌ يَسْمَعُونَ بِها- ۱۹۵/ اعراف) و (صُمٌّ بُكْمٌ- ۱۸/ بقره) و (وَ فِي آذانِهِمْ وَقْراً- ۲۵/ انعام) و هر گاه خدای تعالی را با کلمه- سمع- توصیف کنی (سمیع- سامع- ۹ مقصود علم و آگاهی خداوند به مسموعات و پاداش به آنهاست مثل آیات: (قَدْ سَمِعَ اللَّهُ قَوْلَ الَّتِي تُجادِلُكَ

فِی زَوْجِها

- ۱/ مجادله) و (لَقَدْ سَمِعَ اللَّهُ قَوْلَ الَّذِینَ قالُوا- ۱۸۱/ آل عمران) و (إِنَّکَ لا تُسْمِعُ الْمَوْتی وَ لا تُسْمِعُ الصُّمَّ الدُّعاءَ- ۸۰/ نمل) یعنی تو آنها را نمی فهمانی زیرا به خاطر کارهای زشتشان و از دست دادن نیروی عاقله ای که ویژه زندگانی مختصّ به انسانیت است، مانند مردگانند.

و آیه: (أَبْصِرْ بِهِ وَ أَسْمِعْ- ۲۶/ کهف) (ترجمه تمام آیه: بگو خداوند بهتر می داند که اصحاب کهف چه مدّت در غار بوده اند، غیب دانستن آسمان و زمین ویژه اوست چه بیناست و چه شنواست خدای تعالی) یعنی در باره آن امر خدای تعالی که آگاه بر شگفتی های حکمت خویش است، می گوید: و خبر می دهد و در این آیه نگفته است ما ابصره و ما اسمعه «۱».

و بنا بر آنچه قبلا ذکر شد، خدای تعالی جز در آنچه که علم و آگاهی به مسموعات و

---

(۱) در زبان عرب افعالی برای تعجّب داشتن و در شگفت شدن از چیزی به کار می رود که در واقع نمایاندن خوبیها و بزرگ داشتن آن ها یا بدی چیزی است، بطوریکه آن دو صفت جالب توجّه و شگفت آور است. اوّل به صورت الفاظی که از قرینه کلام فهمیده می شود مثل: سبحان الله و کیف تکفرون بالله که حالت شگفتی و تعجّب از کفر ورزیدن مردمی است که هیچ بوده اند و خدای آنها را حیات داده و باز کافرند و مثل عبارت: للّه درّه فارسا براستی خداوند چنین دلاور و شجاعی را افزون کند.

دوّم- افعال تعجّب به صورت فعل تعجّب که بر دو قسم است:

۱- از هر صفتی به صورت- افعل به- ساخته می شود، مثل اقبح بالجهل: نادانی چقدر زشت و ناپسند است.

و احسن بالعلم: دانش چقدر خوب و زیباست. هر چند که اینگونه فعل تعجّب به صورت امر است ولی در حقیقت فعل ماضی است و آن صفات مورد شگفتی و تعجّب مثل همان حسن و قبح در خود علم و جهل وجود دارد. و در باره خداوند که در متن کتاب و قرآن به صورت ابصر به و اسمع آمده است مراد و مقصود علم ذاتی خداوند به مسموعات و پاداش آنهاست اینگونه افعال تعجّب از افعال ثلاثی مجرّد که (مثبت- معلوم- تام- متصرف) که قابل تفضیل و برتری دادن باشد، ساخته می شود و هر گاه بخواهیم تعجّب را شدّت بخشیم واژه های- اکثر و اشدّ- یا- اطول- و از این قبیل واژه ها را با مصدر آن فعل به کار می بریم مثل- ما اشدّ ایمانه- چقدر ایمانش قوی است. و عبارت ما اکثر علمه: چقدر علمش زیاد است.

۲- فعل تعجّب به صورت- ما افعل- مثل- ما ابصره و ما اسمعه- که در متن کتاب و در قرآن آمده است و یا عبارت ما اجمل الفضیله: فضیلت چقدر زیبا است. و ما اقبح الرّذیله: رذالت و پستی چقدر ناپسند است که اینگونه افعال تعجّب، چون صفات کسی است و جدا از اشیاء تصوّر می شود یا جداگانه وجود دارد، اطلاقش در باره خدای تعالی صحیح نیست و چیزی هم که مورد تعجّب قرار می گیرد، بایستی معرفه و نکره معروف و

پاداش به آنهاست به مفهومی دیگری که در مورد واژه- سمع- هست، توصیف نمی شود.

و در صفت کفّار می گوید: (أَسْمِعْ بِهِمْ وَ أَبْصِرْ یَوْمَ یَأْتُونَنا- ۳۸/ مریم) معنایش اینستکه آنها در آن روز (روز بعث و قیامت) چیزی که امروز به خاطر ستمکاری به نفس خویش و ترک نظر و اندیشه در حقایق برایشان پوشیده بود و به آن راه نیافتند چه خوب می شنوند و چه خوب می بینند.

و گفت: (خُذُوا ما آتَیْناکُمْ بِقُوَّةٍ وَ اسْمَعُوا- ۹۳/ بقره) (آنچه را به شما دادیم بگیرید و بشنوید، گفتند شنیدیم و کار نبستیم) و (سَمَّاعُونَ لِلْکَذِبِ- ۴۱/ مائده) یعنی سخنانی را که از تو می شنوند نه برای ایمان و تصدیق است بلکه به خاطر اینکه آنها را تکذیب کنند و دروغ پندارند.

و آیه: (سَمَّاعُونَ لِقَوْمٍ آخَرِینَ «۱»- ۴۱/ مائده) یعنی به خاطر موقعیت دیگران سخن آنها را می شنوند.

استماع همان- اصغاء- است مثل آیات:

(نَحْنُ أَعْلَمُ بِما یَسْتَمِعُونَ بِهِ إِذْ یَسْتَمِعُونَ إِلَیْکَ- ۴۷/ اسراء) و (وَ مِنْهُمْ مَنْ یَسْتَمِعُ إِلَیْکَ- ۲۵/ انعام) و (وَ مِنْهُمْ مَنْ یَسْتَمِعُونَ إِلَیْکَ- ۴۲/ یونس) و (وَ اسْتَمِعْ یَوْمَ یُنادِ الْمُنادِ- ۴۱/ ق) و (أَمَّنْ یَمْلِکُ السَّمْعَ وَ الْأَبْصارَ- ۳۱/ یونس) یعنی کیست که ایجاد کننده گوشها، و دیدگان آنها و عهده دار حفظ و تداوم خلقتشان است.

مسمع و مسمع: سوراخ گوش و دسته دلو آب که به آن تشبیه شده است.

مخصوص باشد تا فایده مطلوب حاصل شود، مثل ما احسن رجلا یفعل الخیر: چقدر مرد نیکوکار، زیباست، که واژه- رجلا- هر چند نکره است ولی با فعل (خیر) مخصوص و معین شده است.

(۱) آیه ای است در باره غمگین نشدن پیامبر (ص) از مخالفین می گوید ای پیامبر (ص) کسانی که به کفر روی می آورند، تو را غمگین و محزون نسازد، همانهائی که به زبان اظهار ایمان می کنند و در دل مؤمن نیستند.

و کسانی از یهود که به دروغ ها و اکاذیب و سخن دیگران گوش فرا می دهند.

(سَمَّاعُونَ لِلْکَذِبِ، سَمَّاعُونَ لِقَوْمٍ آخَرِینَ- ۴۰/ مائده).

.(سمک) [سمک]

السّمک: سقف بلند خانه.

سمکه: آن را بالا برد و برافراشت.

آیه: (رَفَعَ سَمْکَها فَسَوَّاها- ۲۸/ نازعات) یعنی: سقف رفیع آسمان را برافراشت و آن را استوار ساخت.

شاعر گوید: انّ الّذی سمک السّماء مکانها «۱».

و در بعضی دعاها آمده است که: یا بارئ السّموات و المسموکات «۲» ای کسی که

---

(۱) مصراع فوق از قصیده فرزدق است و در دیوانش به صورت زیر آمده است:

انّ الذی سمک السّماء بنی لنا بیتا دعائمه اعز و اطول

یعنی: براستی خداوندی که آسمان را برافراشت برای ما خانه ای ساخت که ستون ها و پایه هایش بسی بلندتر و ارزشمندتر است. که قصد فرزدق از واژه- بیتا- کعبه و بیتی است که در قرآن، گفت: (أَوَّلَ بَیْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ- ۹۶/ آل عمران) یعنی: نخستین خانه پرستش خدای و کعبه مسلمین. شیخ طبرسی در ذیل آیه: (رَفَعَ سَمْکَها فَسَوَّاها- ۲۸/ نازعات) می نویسد: فسوّاها: بلا شقوق و لا فطورا و لا تفاوه و قیل سواها احکمها یعنی آسمانها را که در آیه قبل نام برده و می گوید: (أَأَنْتُمْ أَشَدُّ خَلْقاً أَمِ السَّماءُ بَناها رَفَعَ سَمْکَها فَسَوَّاها- ۲۸/ نازعات) خطاب به فرعون است که می گوید: آیا آفرینش مجدّد تو و تدبیر کار تو بعد از مرگ مشکل تر است یا آسمانی که با این عظمت مدبّرانه با قدرت اللّه بنا شده است آنهم با چنین عظمت و رفعت و استواری که بی نظمی و نابرابری و جدایی در آن نیست، شب را تاریک و روز را روشن قرار داد و پس از آن زمین را با گسترش و وسعتش به وجود آورد و آب و چراگاه و کوهها و وسایل زندگی و چارپایان در آن آفرید و ایجاد کرد بدانید با همین دلایل محسوس، قیامت هم آمدنی و شدنی است و انسان کوشش را که در دنیا نموده، نیک یا بد همه را به یاد خواهد آورد و به پاداشش می رسد: (فَأَمَّا مَنْ طَغی وَ آثَرَ الْحَیاهَ الدُّنْیا فَإِنَّ الْجَحِیمَ هِیَ الْمَأْوی وَ أَمَّا مَنْ خافَ مَقامَ رَبِّهِ وَ نَهَی النَّفْسَ عَنِ الْهَوی فَإِنَّ الْجَنَّهَ هِیَ الْمَأْوی- ۳۷ الی ۴۱/ نازعات) پس هر کس طاغی شده و حیات دنیا را برگزید دوزخ جای او است و کسیکه از عقوبت بیم داشت و خود را از هوی و هوس نگهداشت بهشت جای او است.

(۲) روایتی که مؤلّف (ره) نقل نموده در مآخذ دیگر و نهج البلاغه آمده است، ابن منظور آن را با دو وجه ذکر می کند و فی الحدیث انّ علی رضوان اللّه علیه انّه کان یقول فی دعائه اللّهم ربّ المسمکات السّبع و ربّ المدحیات السّبع: یعنی حضرت علی علیه السّلام در دعایش می گفت الهی تو پروردگار برافراشته های هفتگانه و گردنده های هفتگانه ای. و قول علی رضی اللّه عنه صواب مسمکات که علی (ع) در دعایش گفته صحیح است.

و در حدیثی دیگر گفته است: اللّهم باری المسموکات السّبع و ربّ المدحوات. و مسموکات: در سخن علی (ع) همان آسمانها است.

و باز از علی رضی اللّه روایت شده که او می گفت سمک اللّه السّماء سمکا رفعها: یعنی خداوند آسمان را

ایجاد کننده آسمانهای رفیع و شکوهمند هستی.

سنام سامک: کوهان بلند.

السّماک: آنچه که خانه را با آن برپا می داری.

السّماک: ستاره ای است (سمکان، دو ستاره در پای تصویر شیر در آسمان تصور شده).

سمک: ماهی:.

(سمن) [سمن]

السّمن: فربهی، نقطه مقابل هزال: لاغری است.

سمین و سمان: فربه و چاق.

آیه: (أَفْتِنا فِی سَبْعِ بَقَراتٍ- ۴۶/ یوسف) (ما را در باره هفت گاو فربه آگاهی ده).

اسمنته و سمّنته: آن را قوی و چاق کردم.

آیه: (لا یُسْمِنُ وَ لا یُغْنِی مِنْ جُوعٍ- ۷/ غاشیه) (نه فربه می کند و نه دفع گرسنگی) و اسمنته: آن را در حال فربهی خریدم یا بخشیدم.

استسمنته: فربهش ساختم.

السّمنه: داروی چاقی.

السّمن: روغن، چون مولد چاقی و از جنس آن است.

السّمانی: بلدرچین (که آن را- قتیل الرّعد- هم می گویند، زیرا از غرّش رعد می میرد).

مرتفع و بلند برافراشت (لس- ۱۰/ ۴۴۴).

ابن سیده نیز پس از ذکر حدیث می نویسد: المسمکات و المدحیات فی قول علی صواب (۶/ ۴۵۶). ابو منصور ازهری حدیث دوّم را که (یا باری السّموات) است از قول علی (ع) ذکر می کند. (تهذیب ۱۰/ ۸۴).

.(سما) [سما]

سماء كلّ شی ء: فوق و بالای هر چیز، شاعر در وصف اسب گفته است

و احمر كالدّيباج امّا سماؤه فريّا و امّا ارضه، فمحول

یعنی: (اسبی است چون دیبا امّا پشتش و فوقش مرطوب و زیرش خشک است).

بعضی گفته اند: هر بالایی به نسبت پائینش- سماء- است و به نسبت مافوق و بالاترش- ارض. به استثناء بلند آسمان مرتفع که آسمانی است بدون زمین (منظور سراسر جهان است).

و آیه: (اللَّهُ الَّذِی خَلَقَ سَبْعَ سَماواتٍ وَ مِنَ الْأَرْضِ مِثْلَهُنَّ- ۱۲/ طلاق) بر آن معنی حمل شده است.

یعنی: (آسمانها بگونه خود هفتگانه، و زمین هم همانندش هست که خداوند آنها را آفریده است) و باران هم چون از آسمانها خارج می شود- سماء- نامیده می شود و به همان اعتبار است که گفته شده (برتر و بالاتر از سطح زمین است). گیاه- را هم یا به اعتبار اینکه از بارانی که- سماء- نامیده شده سیراب می شود و بهم می رسد به اسم- سماء- نامیدند و یا به اعتبار اینکه درختان و گیاهان از زمین بالاتر قرار می گیرند.

واژه- السّماء- در برابر واژه- ارض- مؤنّث است، مذکّر هم می شود که در جمع و مفرد هر دو بکار می رود، مثل آیه: (ثُمَّ اسْتَوی إِلَی السَّماءِ فَسَوَّاهُنَّ- ۲۹/ بقره) (آنگاه تدبیر آسمانها فرمود و برابر، و استوارشان داشت) سماء- بصورت- سماوات- هم جمع بسته می شود، آیات: (خَلْقِ السَّماواتِ- ۱۶۴/ بقره) و (قُلْ مَنْ رَبُّ السَّماواتِ- ۱۶/ رعد) ولی در آیه: (السَّماءُ مُنْفَطِرٌ بِهِ- ۱۸/ مزمّل) بصورت مذکّر ذکر شده.

و آیات: (إِذَا السَّماءُ انْشَقَّتْ- ۱/ انشقاق) و (إِذَا السَّماءُ انْفَطَرَتْ- ۱/ انفطار) مؤنّث بیان شده، توجیه و جهتش اینست که واژه- سماء- مثل واژه- نخل- در شجر است و کار بردش مثل اسم جنس است که مذکر و مؤنّث دارد و بالفظ مفرد و جمع هر دو بیان می شود ولی سمائی که نام باران است همیشه مذکّر است و بصورت- اسمیه- یعنی باران ها جمع بسته شده.

سماوه- شخص متعالی و بلند مرتبه، شاعر گوید: سماوه الهلال حتّی احقوقفا «۱».

و- سمالی: برخاست و بالا رفت.

و- سما الفحل: آن فحل بر مادینه جهید.

(اسم)- هر چیزی است که ذات اشیاء با آن شناخته می شود و اصلش سمو- است به دلالت واژه های اسماء و سمّی، و اصلش- السّموّ- است یعنی چیزی که بوسیله آن مسمّی (یعنی کسی یا چیزی که نام بر آن نهاده شد). یادآوری و بلند آوازه و شناخته می شود.

در آیات: (بِسْمِ اللَّهِ- ۱/ فاتحه) و (ارْكَبُوا فِيها بِسْمِ اللَّهِ مَجْراها- ۴۱/ هود). (بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمنِ الرَّحِيمِ- ۱/ فاتحه) و (وَ عَلَّمَ آدَمَ الْأَسْماءَ- ۳۱/ بقره) اسماء در این آیه یعنی الفاظ و معانی چه مفرداتش و چه ترکیب شده ها، یا اسماء ترکیبی آنها، بیان و توضیح این مطلب این است که اسم دو گونه بکار می رود:

اوّل- بنابر وضع اصطلاحی آن اسم بر چیزی که آن اسم از آن چیز خبر دهنده است مثل- رجل و فرس.

دوّم- بنابر وضع اوّلیه هر چیز که در باره انواع سه گانه آن:

۱- خبر دهنده از چیزی ۲- فعل یا خبر از چیزی، ۳- حرف که رابطه میان آنها و مسمّی است، مراد و مقصود آیه فوق همین است زیرا آدم علیه السّلام همینکه اسم را آموخت و دانست، فعل و حرف را نیز آموخت و انسان وقتی که اسمی بر او عرضه می شود عارف و شناسا به مسمّی آن اسم نمی شود مگر اینکه ذات آن اسم را هم بشناسد.

مگر نمی بینی اگر ما اساس اشیاء را به زبان هندی یا رومی بدانیم ولی صورتی که آن اسماء به آنها تعلّق می گیرد نشناسیم تنها با شناسائی اسماء مجرّده از سوی خود و اگر هم آن اشیاء را دیده باشیم باز هم- مسمّیات- را نشناخته ایم بلکه ما عارف به اصوات مجرّده بوده ایم.

---

(۱) این مصراع در جای دیگر با سایر ابیات ترجمه شده است.

پس ثابت شد که معرفت اسماء بدست نمی آید مگر به معرفت مسمّای آن اسماء و دریافت صورتش در دل و خاطر انسان.

لذا وقتی که مراد از آیه: (وَ عَلَّمَ آدَمَ الْأَسْماءَ کُلَّها- ۳۱/ بقره) انواع سه گانه کلام و صورتهای مسمّاها در ذاتشان باشد و در آیه: (ما تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِهِ إِلَّا أَسْماءً سَمَّیْتُمُوها- ۴۰/ یوسف) می گوید اسمائی که ذکر می کنید- مسمّیات- ندارند و نامهای بدون مسمّی هستند، زیرا حقیقتی که در باره بت ها اعتقاد دارید بنابر همان اسمائی است که در آنها وجود ندارد.

و آیه: (وَ جَعَلُوا لِلَّهِ شُرَکاءَ قُلْ سَمُّوهُمْ- ۲۳/ رعد) یعنی بت ها را نام ببرید و در این آیه مراد آن نیست که- اسماء- آنها را مثل- لات و عزّی- نام ببرید بلکه مراد اظهار و بیان تحقیق در چیزی است که آن را- اله- می خوانید تا معلوم شود که آیا معانی این اسماء در بت ها یافت می شود یا نه، و لذا بعد از آن می گوید:

(أَمْ تُنَبِّئُونَهُ بِما لا یَعْلَمُ فِی الْأَرْضِ أَمْ بِظاهِرٍ مِنَ الْقَوْلِ- ۳۳/ رعد) (آیا می خواهید خدای را از چیزهایی که در زمین نمی شناسیدشان، و حقیقتی ندارند و یا از سخنی که ظاهر و آشکار است خبر دهید؟) و آیه: (تَبارَکَ اسْمُ رَبِّکَ- ۷۸/ الرّحمن).

یعنی: برکت و نعمتی که اگر در نظر گرفته شود صفاتش سرشار و ریزان است، مثل صفات: کریم- علیم- باری- رحمن- رحیم و آیات: (سَبِّحِ اسْمَ رَبِّکَ الْأَعْلَی- ۱/ اعلی) و (وَ لِلَّهِ الْأَسْماءُ الْحُسْنی- ۱۸۰/ اعراف) و (اسْمُهُ یَحْیی لَمْ نَجْعَلْ لَهُ مِنْ قَبْلُ سَمِیًّا- ۷/ مریم) و (لَیُسَمُّونَ الْمَلائِکَهَ تَسْمِیَهَ الْأُنْثی- ۲۷/ نجم) آیه اخیر یعنی: می گویند فرشتگان دختران خدایند.

و آیه: (هَلْ تَعْلَمُ لَهُ (سَمِیًّا)- ۶۵/ مریم) نظیری و همسانی برایش می دانی و می شناسی که استحقاق اسمش را داشته باشد) و یا چیزی که تحقیقا شایسته و در خور صفتش باشد.

در آیه اخیر مقصود- هل تجد من یتسمّی باسمه: یعنی آیا کسی که همنام او باشد می یابی، زیرا زیادند اسمهای خداوند که بر غیر او اطلاق می شود و لکن معنای آن اسم

وقتی در باره خداوند بکار می رود همان معنایی نیست که در باره غیر خداوند بکار می رود.

(سنن) [سنن]

السّنّ (دندان) که معروف است، جمعش- اسنان- در آیه (وَ السِّنَّ بِالسِّنِّ- ۴۵/ مائده).

و- سانّ البعیر النّاقه: شتر نرینه، مادینه را گاز گرفت.

السّنون: دارویی که دندانها با آن معالجه می شود.

سنّ الحدید: ذوب شدن و تیز شدن آهن.

المسنّ: وسیله تیز کردن.

السّنان: نوک نیزه و تیر، مخصوص چیزی است که در سر نیزه با آن ترکیب می شود.

سننت البعیر: شتر را با کم دادن علف بعد از فربهی لاغر کردم که تشبیهی به صیقل دادن و تیز کردن آهن است، و به اعتبار جاری شدن آهن مذاب می گویند:

سننت الماء: آب را جاری ساختم یا به جریان انداختم.

تنحّ عن سنن الطریق: از راههای مستقیم آن دور شد.

(سُنَنِهِ) و سننه: راه و روش های آن، پس- سنن- جمع- سنّه است. و- سنّه الوجه:

طریقت و روش آن.

و- سنّه النّبیّ: راه و روش پیامبر صلّی اللّه علیه و آله که آن را برمی گزیند و مقصد خویش قرار می دهد.

و- سنّه اللّه تعالی: به دو صورت گفته شده، یکی برای روش حکمت خدایی و دیگر روش طاعت و بندگی به او.

مثل آیات: (سُنَّهَ اللَّهِ الَّتِی قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلُ وَ لَنْ تَجِدَ لِسُنَّهِ اللَّهِ تَبْدِیلًا- ۲۳/ فتح). و (وَ لَنْ تَجِدَ لِسُنَّتِ اللَّهِ تَحْوِیلًا- ۴۳/ فاطر).

که آگاهی و هشداری است بر اینکه فروع ادیان و شرایع هر چند که صورتشان

مختلف باشد هدف و غرض، اراده شده و مقصود از آنها مختلف و گونه گون نیست و تبدیل هم نمی گردد و آن همان پاکیزه نمودن نفس و آماده ساختنش برای رسیدن به ثواب و پاداش خدای تعالی و جوار رحمت اوست.

و در آیه: (مِنْ حَمَإٍ (مَسْنُونٍ)- ۲۶/ حجر) گفته اند یعنی تغییر کننده. و آیه: (لَمْ یَتَسَنَّهْ «۱»- ۲۵۹/ بقره) معنایش- لم یتغیّر- است یعنی تغییر نکرده و حرف (ه) در آخر آن برای وقف است.

(سنم) [سنم]

آیه: (وَ مِزاجُهُ مِنْ تَسْنِیم- ۲۷/ مطفّفین) گفته اند- تسنیم- چشمه ای است در بهشت که بسیار با شکوه و ارزشمند است و معنی آن به معنی آیه: (عَیْناً یَشْرَبُ بِهَا الْمُقَرَّبُونَ- ۲۸/ مطفّفین) تفسیر شده است.

(سنا) [سنا]

السّنا: نور و روشنایی پراکنده شده.

السّناء: رفعت و بزرگی.

السّانیه: شتر آبکش- دلو بزرگ- و ابرهای پر باران که به وسیله آن ها همه چیز آب داده می شود. و بخاطر ارزشمندی و رفعتشان- سانیه- نامیده شده و آیه: (

---

(۱) عبارت- لم یتسنّه- در آیه، که اصلا- یتسنّ- است یعنی تغییر نکرده. حرف (ه) در اصل فعل نیست و ضمیر هم نیست، به گفته مؤلّف رحمه اللّه- الهاء للاستراحه: حرف (ه) در آخر کلمه برای وقف است ولی زمخشری می گوید: و الهاء اصلیّه اوهاء سکت: حرف (ه) یا اصلی است یا برای جدا کردن و فاصله آن کلمه با کلمه بعدی است، اشتقاقش از- سنه- یعنی سال است که حرف آخرش (ه) است، معنیش این است که به مرور زمان و گذشت سالها تغییر نکرده و نیز گفته اند اصلش- یسنن- از (حَمَإٍ مَسْنُونٍ- ۲۶/ حجر) است که حرف (ن) به حرف علّه زاید نباشد، بلکه از- سنه- گرفته شده باشد و معنیش این است که سالها بر آن اثر نگذشته و بحال اوّلش باقی است گویی که صد سالی که قرآن بیان داشته بر او نگذشته، به قرائت عبد اللّه- لم یتسن- است (کشّاف زمخشری ۱/ ۳۰۷).

يَكادُ سَنا بَرْقِهِ «۱»- ۴۳/ نور).

و- سنت النّاقه تسنو: شتر آبكش، زمين را آب داد.

(سنه) [سنه]

السّنه- در اصلش دو نظر هست، اوّل اينكه- سنهه- باشد چنانكه می گويند:

سانهت فلانا: همه ساله با او داد و ستد كردم، و همينطور- سنيهه- يعنی ساليانه. كه گفته اند (لَمْ يَتَسَنَّهْ- ۲۵۹/ بقره) از همين ريشه است يعنی با گذشت سالها بر او، تغيير نكرده و تازگيش از بين نرفته.

دوّم- اينكه از- سنه- واوی است، چنانكه جمعش- سنوات است و فعلش- سانيت- و حرف (ه) برای وقف است مثل- كتابيه و حسابيه. و در آيات:

(أَرْبَعِينَ سَنَةً/- ۱۵/ ۱ احقاف) و (سَبْعَ سِنِينَ دَأَباً- ۴۷/ يوسف) و (ثَلاثَ مِائَةٍ سِنِينَ- ۲۵/ كهف) و (وَ لَقَدْ أَخَذْنا آلَ فِرْعَوْنَ بِالسِّنِينَ- ۱۳۰/ اعراف).

كه در آيه اخير واژه- سنين- عبارت از خشكسالی و قحطی است و بيشتر كاربرد واژه- سنه- در سالی است كه در آن خشكسالی و قحطی باشد نه هر سالی.

می گويند: اسنت القوم: يعنی قحطی زده شدند.

شاعر گويد: لها أرج ما حولها غير مسنت.

يعنی: (آشوب و سر و صدايی دارد و در اطرافش غير از سال قحطی و گرسنگی چيزی نيست).

و ديگری گويد: فليست بسنهاء و لا رجبيّه

---

(۱) تمام آيه چنين است: (يكاد سنا برقه يذهب بالابصار): نزديك است كه تابش برقش ديدگان را ببرد و خيره كند.

(یعنی نه سال سختی است و نَه سال پرباری. رجبیّه- درختی است که از پرباری ستونی زیرش می گذارند تا شاخه هایش شکسته نشود).

چنانکه می بینی- سنهاء- با حرف (ه) که در اصل واژه است بکار رفته. دیگری می گوید: ما کان ازمان الهزال و السّنی (یعنی زمانهای لاغری و قحطی نبود). واژه- السّنی- مرخّم نیست بلکه جمع- فعله بر وزن- فعول- است مثل مائه و مئین و مؤن که حرف (فاعل الفعل) آن مکسور شده مثل عصیّ، و- سنی که بخاطر وزن قافیه بدون تشدید آورده است. و در آیه: (لا تَأْخُذُهُ (سِنَةٌ) وَ لا نَوْمٌ- ۲۵۵/ بقره).

سنه: چرت و پینکی، از ریشه- و سن- است نه از، سنه.

(سهر) [سهر]

السّاهره: سطح و رویه زمین، فَإِذا هُمْ بِالسَّاهِرَهِ- ۱۴/ نازعات) و یا سرزمین قیامت که هر دو معنی گفته شده ولی حقیقتش زمینی است که گام نهادن و رفت و آمد بر آن زیاد است گویی که بدان خاطر- ساهره «۱»- یعنی بیدار، نامیده شده و اشاره ای از این معنی در سخن شاعر است که می گوید: تحرّک یقظان التّراب و نائمه.

یعنی: (خاک بیدار و خفته را به جنبش درمی آورد).

الأسهران: دو رگ در بینی، است.

---

(۱) ابن فارس سخن لطیفی در این مورد دارد و می گوید «زمینی را که پیوسته و شب و روز در رویاندن گیاهان است و گویی خواب ندارد و همیشه بیدار است ساهره نامیده اند و بعد به هر سرزمینی ساهره گفته اند و همچنین به زمینی که پیوسته آب جاری دارد و شب و روز آب در آن جریان دارد.

ساهور هم که از همین واژه است اسمی است برای ماه، زیرا- یسبّح فی الفلک دائما، لیلا و نهارا- و چون ماه شب و روز و پیوسته در گردش و حرکت دایره ای در مدار خویش است و لحظه ای سکون ندارد- ساهور- یعنی همیشه بیدار نامیده اند. (مقائیس اللّغه ج ۳ ص ۱۰۹).

ابن اثیر می نویسد: در حدیثی از پیامبر هست که «خیر المال عین ساهره لعین نائمه» یعنی: بهترین ثروت و سرمایه چشمه ای است که پیوسته آبش جاری است در حالیکه صاحبش شب در خواب است، و آب روان و جاریش را در حکم بیداری او قرار داده (النّهایه ج ۲ ص ۴۲۸)

.(سهل) [سهل]

السَّهل: زمین هموار و مسطّح، نقطه مقابلش الحزن: زمین سنگلاخ و مرغزار است در آیه: (مِنْ سُهُولِها قُصُوراً «۱» - ۷۴/ اعراف).

اسهل: به زمین هموار رسید.

رجل سهلی: مردی دشتی و بیابانی.

نهر سهل: جوی آبی که در دشت جاری است.

رجل سهل الخلق: مردی نرمخوی، و حزن الخلق- درشتخوی و خشن. سهیل- نام ستاره ای است (که سحرگاهان در آخر فصل گرما برمی آید و در زمان از سال میوه ها می رسند و پخته می شوند).

(سهم) [سهم]

السّهم: (تیر) چیزی است که پرتاب می شود و نیز آنچه را که برای تیر پرتاب های شرطی زده می شود. و مانند آنها. در آیه: (فَساهَمَ فَکانَ مِنَ الْمُدْحَضِینَ

- ۱۴۱/ صافات).

(آیه در باره حضرت یونس علیه السّلام است که در کشتی پر از مسافر وارد شد سپس قرعه زدند و او از پرتاب شدگان در آب شد).

استهموا: قرعه زدند.

---

(۱) تمام آیه چنین است: (تَتَّخِذُونَ مِنْ سُهُولِها قُصُوراً وَ تَنْحِتُونَ الْجِبالَ بُیُوتاً فَاذْکُرُوا آلاءَ اللَّهِ وَ لا تَعْثَوْا فِی الْأَرْضِ مُفْسِدِینَ- ۷۴/ اعراف).

سخن حضرت صالح به قوم خویش، بعد از هلاکت و سرنگونی قوم ستمگر و عیّاش، عاد است که می گوید:

ای مردم خدای را پرستش کنید که جز او معبودی و آفریدگاری نیست، ناقه ای که می بینید، نشانه ای است از پروردگارتان، او را واگذارید تا در سرزمین خدا بچرد آزارش نرسانید که عذابی دردناک شما را فرا خواهد گرفت.

خداوند شما را بعد از قوم عاد جانشین گردانید، و در این سرزمین هموار سکناتان داد که در دشتهایش کاخ ها می سازید و از کوه ها خانه می تراشید، نعمتها و بخششهای خدای را به یاد آرید و با گردنکشی و گستاخی در زمین فساد نکنید. [.....]

برد مسهّم: پارچه برد یمانی که نقش تیر بر آن باشد.

سهم وجهه: چهره اش دگرگون شد.

السّهام: دردی است که روی و چهره از آن تغییر می کند (سوختن از گرما و گرما زدگی).

(سها) [سها]

السّهو: خطا از روی غفلت و نادانی، که بر دو گونه است: اوّل- سهو و خطایی که انگیزه ها و کشش هایش از انسانیت انسان نباشد مثل دیوانه ای که انسانی را ناسزا می گوید:

دوّم- سهو و خطایی که انگیزه ایجاد آن از اراده خود اوست، مثل کسی که شرب خمر می کند و سپس کار منکر و ناروایی از او سر می زند هر چند که قصد آن کار نکرده باشد.

سهو کننده و خطا کار یا غفلت زده اوّل که دیوانه است قابل بخشش است و از او درمی گذرند ولی دوّمی یعنی خطا کار می خواره به جرم گناهش مجازات می شود و بر اساس معنی دوّم مذموم دانستن آن از سوی خدای تعالی است، در آیات:

(فِی غَمْرَهٍ ساهُونَ- ۱۱/ ذاریات) (در ورطه ای غافل، و بی خبرند).

(عَنْ صَلاتِهِمْ ساهُونَ- ۵/ ماعون) (آیه چنین است، ویل للمطفّفین الّذینهم عن صلاتهم ساهون: وای بر نماز گزارانی که از نمازشان غافلند).

(سیب) [سیب]

السّائبه (در آیه- ما جَعَلَ اللَّهُ مِنْ بَحِیرَهٍ وَ لا سائِبَهٍ وَ لا وَصِیلَهٍ وَ لا حامٍ «۱»- ۱۰۳/ مائده)

---

(۱) در مورد آیه (ما جَعَلَ اللَّهُ مِنْ بَحِیرَهٍ وَ لا سائِبَهٍ وَ لا وَصِیلَهٍ وَ لا حامٍ- ۱۰۳/ مائده) که این اصطلاحات در آن بکار رفته است شیخ طوسی می نویسد: این آیه از دلایل روشنی است بر بطلان مذهب مجبره (جبری مسلکان)

شتری است که در چراگاه به حال خود رها می شود و از آب و علف دورش نمی کنند و این در صورتی است که پنج بار زائیده باشد.

و- انسابت الحیّه انسیابا: مار بسرعت خزید.

السائبه: بنده ای است که آزاد می شود ولی آزادی و توان قدرتش باز هم در اختیار آزاد کننده اش باشد و مال و میراثش و رابطه اش را هر طور و هر کجا می خواهد قرار می دهد و این همان چیزی است که در شرع از آن نهی شده است.

السیب: بخشش، و نیز- السیب: راه و مجرای آب و اصلش از- سیبته فساب- گرفته شده، یعنی به جریانش انداختم و جاری شد.

که می گویند: خدای تعالی آفریننده کفر و گناهان و بت پرستی و سایر قبایح است. ولی خداوند در این آیه این نظر را نفی می کند از اینکه او جاعل- بحیره- سائبه- وصیله- حام- باشد و آنها می پندارند که خداوند جاعل و خالق صفات و نامگذاری آنهاست و این سخن نسبت به خدای تعالی تکذیبی و جسارتی بر اوست، سپس می گوید: آنها به این سخنانشان کفر ورزیدند و افتراء زدند به اینکه چیزی را به خداوند نسبت دادند که از فعل او نیست و این موضوعی روشن است و اشکالی در آن نیست و معنی آیه اینست: خداوند چیزهایی از این قبیل که قبل از اسلام حرام می کردند، حرام نکرده است و امر به آن هم ننموده:

۱- بحیره شتری بود که پنج بار می زائید و آخرینش شتر نر بود، و گوشش را شکاف می دادند و رهایش می کردند و خوردن گوشتش را حرام می دانستند، سوار بر آن نمی شدند و بار بر آن نمی نهادند حتّی اگر علیل یا درمانده ای از راهی هم به آن شتر می رسید سوارش نمی شد.

۲- سائبه: وقتی کسی برای وارد شدن کسی از سفر یا بیماری و از این قبیل چیزها نذری می کرد می گفت: شترم- سائبه- است و آن را رها می کرد و یا اگر بنده ای آزاد می شد او را بدان حمایت و میراث و پیوند در دوستی رها می کردند و او را نیز- سائبه- می گفتند.

۳- وصیله: مادّه گوسفندی بود که نوزاد دو قلویش را اوّل ماده بعد نر می زائید آن را هم رها می کردند و یا اینکه برای بت هاشان ذبحش می کردند و اگر نوزاد اوّل نر و دوّم مادّه بود ذبحش نمی کردند.

۴- حام- شتر نرینه ای بود که سوارش نمی شدند و اگر ده بار می زائید می گفتند پشت او بیمه شده است و نباید باری بر آن نهند و رهایش می کردند (تبیان/ شیخ طوسی- ۴/ ۱۰۶).

۵ و در آیه بعد سخن دروغین آنها را که چنین مسائلی را از سوی خدای می دانستند رد می کند و می گوید: (یَفْتَرُونَ عَلَی اللَّهِ الْکَذِبَ وَ أَکْثَرُهُمْ لا یَعْقِلُونَ- ۱۰۳/ مائده).

نکته ای که قابل ذکر است اینست که در سراسر قرآن عبارت- اکثر هم لا- یعقلون- و مشابه آن عبارت، هرگز در باره مسلمانان بیان نشده، زیرا همواره خداپرستی و اسلام و ایمان لازمه اش اندیشه و تعقّل و عمل و هدایت یافتگی است تمام آیات (اکثرهم لا یعقلون) در قرآن در باره غیر مسلمین است.

ص: ۲۷۲

.(ساح) [ساح]

الساحه: میدان و مکان وسیع، و از این معنی است- ساحه الدّار: فضاء منزل، در آیه:

(فَإِذا نَزَلَ بِساحَتِهِمْ- ۱۷۷/ صافات).

السائح: آبی که دائما در میدانی جاری است.

ساح فلان فی الارض: او مثل گذشتن و جریان آب، در زمین شتافت.

آیه: (فَسِيحُوا فِي الْأَرْضِ أَرْبَعَهَ أَشْهُرٍ- ۲/ توبه) (چهار ماه در این سرزمین بگردید).

رجل سائح فی الارض و سیاح «۱»: مردی است سیّاح و جهانگرد.

و در آیه: ((السَّائِحُونَ)- ۱۱۲/ توبه) یعنی روزه داران، و (سائِحاتٍ- ۵/ تحریم) یعنی زنان روزه دار. بعضی گفته اند- صوم- دو گونه است:

اوّل- صوم و روزه حقیقی و آن نخوردن غذا و ترک همبستری در روز با همسران است.

دوّم- صوم و روزه حکمی، و آن نگهداشتن اعضاء و جوارح از گناهان است مثل:

گوش و چشم و زبان. پس- سائح: کسی است که این روزه دوّم را بجا می آورد با روزه اوّل- و نیز گفته شده- سائحون: همان کسانی هستند که مقتضای مفهوم آیه:

---

(۱) در حدیثی آمده است- لا سیاحه فی الاسلام- یعنی بریدن و دور شدن از جامعه و ترک نمودن نماز جمعه و جماعات کار خلافی است که از- سیح- است یعنی آبی که می رود و می گذرد و همچنین- لا سیاحه فی الاسلام- به معنی افساد و شرّ آفرینی است که در اسلام چنین اعمالی نیست (النّهایه ۲/ ۴۳۲).

علی علیه السّلام در صفات و نشانه های هر مؤمنی می گوید: اولئک مصابیح الهدی و اعلام السری، لیسوا بالمساییح و لا المذایع البذر اولئک یفتح اللّه لهم ابواب الجنّه و یکشف عنهم ضراء نقمته.

یعنی: آنان مشعل های فروزان هدایت و نشانه های راهروی در تاریکی ها بسوی نورند، آنان فسادانگیز و نمّام و سخن چین نیستند، اشاعه دهنده فحشاء و زشتی ها نیستند که با شایعه پراکنی در میان مردم بذر فتنه و فساد بیفشانند، بی خردی و بیهوده گویی ها رای رواج نمی دهند. و از این روی خداوند بر این گونه کسان که راهنمای نیکی ها و دور از فسادند درهای بهشت به رویشان می گشاید و سختیها و زیان های عقوبت و بدفرجامی رای از ایشان بر می دارد و دور می کند. (نهج البلاغه خطبه

۱۰۲ شرح ابن ابی الحدید ج ۲ ص ۶۵۵) (النّهایه ۲/ ۴۳۲ ابن اثیر) و مقائیس اللّغه ج ۳/ ۱۲۰ ابن فارس.

در این خطبه مساییح جمع مسیاح از ساح یسیح است در همان معنای سخن چینان و شر و فساد آفرینان جوامع بشری است.

ص: ۲۷۳

(أَ فَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَتَكُونَ لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ بِها أَوْ آذانٌ يَسْمَعُونَ بِها- ۴۶/ حجّ) «۱» را می طلبند و پی می گیرند.

(سود) [سود]

السواد: رنگی که نقطه مقابل سپید است (سیاهی).

اسودّ و اسواد: سیاه شد.

آیه: (يَوْمَ تَبْيَضُّ وُجُوهٌ وَ تَسْوَدُّ وُجُوهٌ- ۱۰۶/ آل عمران) (روزی که چهره هائی سپید و شاد و چهره هایی تار و ناشاد می شود) پس سپید شدن چهره ها عبارتست از مسرّت و شادی و سیاهی آنها عبارت از اندوه و بد حالی است مثل آیه: (وَ إِذا بُشِّرَ أَحَدُهُمْ بِالْأُنْثى ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَ هُوَ كَظِيمٌ- ۵۸/ نحل).

(همینکه بشارتشان دهند که همسرشان دختر زائید چهره شان در حالیکه خشمگینند سیاه می شود و خشم فرو می برند) که بعضی سیاه شدن و سپید شدن صورت ها را بر محسوس و ظاهر معنی آن حمل کرده اند ولی نظر اوّل شایسته تر است زیرا سیاه و سپید شدن پوست صورت در دنیا هم می شود و آیه فوق مربوط به آخرت است.

و بر اساس معنی مسرّت و شادی و یا سپیدی چهره و عکس آن می گوید:

(وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ ناضِرَةٌ- ۲۲/ قیامه) و (وَ وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ باسِرَةٌ- ۲۴/ قیامه)

---

(۱) آیا در زمین سیر نکرده اند تا دلهایی اندیشمند و گوشهائی درک کننده داشته باشند، بدیهی است عقل و شنیدن ظاهری مراد آیه نیست بلکه منظور عبرت گیری و دریافتن حقیقت حیات است، تا نپندارند که نعمات الهی در زمین بی جهت در اختیار آنهاست و فرجام ندارند، که به گفته سعدی:

ای که بر پشت زمینی همه وقت آن تو نیست دگران در شکم مادر و پشت پدرند

آنکه پا از سر نخوت ننهادی بر خاک عاقبت خاک شد و خلق بر او می گذرند

تا تطاول نپسندی و تکبر نکنی که خدا را چو تو در ملک بسی جانورند

سعدیا مرد نکو نام نمی رد هرگز مرده آنست که نامش به نکوئی نبرند

و (وَ وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ عَلَيْها غَبَرَةٌ تَرْهَقُها قَتَرَةٌ- ۴۰/ عبس) و (وَ تَرْهَقُهُمْ ذِلَّةٌ ما لَهُمْ مِنَ اللَّهِ مِنْ عاصِمٍ- ۲۷/ یونس) و (كَأَنَّما أُغْشِيَتْ وُجُوهُهُمْ قِطَعاً مِنَ اللَّيْلِ مُظْلِماً- ۲۷/ یونس) و بر این مثال روایت شده است که: «انّ المؤمنین یحشرون غرّا محجّلین من آثار الوضوء».

(مؤمنینی که از بت ها گسسته و به حق پیوسته اند در قیامت با آثاری از شادی و سپیدی چهره در دستها و صورتشان که نتیجه وضوء است محشور می شوند).

سواد: به کسی که از دور دیده می شود، تعبیر می شود- سواد العین- سیاهی و مردمک چشم. می گویند- لا یفارق سوادی و سواده: تعبیر می شود (که بر راه مستقیم باشند. النّهایه).

و- (السّیّد): سرپرست جمعیّت زیاد، و بهمین جهت می گویند:

سیّد القوم: بزرگ و سرپرست قوم و مردمی فراوان و زیاد، از اینرو واژه سید به جماعت منسوب می شود و نمی گویند سید الثوب و سید الفرس: (پس واژه سید در مورد جامه و غیر انسان بکار نمی رود).

ساد القوم یسودهم: بر آن قوم سیادت و سرپرستی نمود، و چون شرط سرپرستی در جماعت و ملّت تهذیب نفس است به هر کس که در نفس خویش فضیلت و شخصیّت نفسانی دارد- سیّد- گفته اند.

و بر این معنی آیه: (وَ سَيِّداً وَ حَصُوراً- ۳۹/ آل عمران) و (وَ أَلْفَيا سَيِّدَها- ۲۵/ یوسف) است (یعنی شوهرش را) همسر و شوی زن هم به خاطر سیاست و تدبیر در همسریش- سیّد- نامیده شده (و هم چنین زن را سیّده گویند بخاطر سرپرستی خانواده و فرزندانش) و آیه: (رَبَّنا إِنَّا أَطَعْنا سادَتَنا- ۶۷/ احزاب) یعنی از والیان و سیاستمدارانمان پیروی کردیم «۱».

---

(۱) ابن اثیر می نویسد: «مردی بر پیامبر وارد شد و گفت- انت سید قریش- فقال السید اللّه یعنی فقط

.(سار) [سار]

السیر: گذشتن و سیر کردن در زمین.

رجل سائر و سیار: مردی سیر کننده.

السیاره: گروه و جماعت، خدای تعالی گوید: (وَ جاءَتْ سَیَّارَةٌ- ۱۹/ یوسف) افعال این واژه، ۱- سرت: گردش کردم و گذشتم ۲- سرت بفلان- ۳- سرته، ۴- سیرته.

(۱- رفتم ۲- فلانی را بردم ۳- بردمش ۴- زیاد گردشش دادم و گرداندمش، این فعل بدون حرف جارّه، هم لازم است و هم متعدّی).

در معنی اوّل یعنی (لازم) آیه: (أَ فَلَمْ یَسِیرُوا- ۱۰۹/ یوسف) و (قُلْ سِیرُوا- ۱۱/ انعام) و (سِیرُوا فِیها لَیالِیَ- ۱۸/ سباء) و در معنی دوّم (متعدّی با حرف جرّ) آیه: (سارَ بِأَهْلِهِ- ۲۹/ قصص).

امّا قسمت سوّم، یعنی- سرته (متعدّی بدون حرف جرّ) در قرآن نیامده است.

و در قسمت چهارم، آیه: (وَ سُیِّرَتِ الْجِبالُ- ۲۰/ نباء) و (هُوَ الَّذِی یُسَیِّرُکُمْ فِی الْبَرِّ وَ الْبَحْرِ- ۲۲/ یونس) است.

امّا در مورد آیه: (سِیرُوا فِی الْأَرْضِ- ۱۱/ انعام) گفته شده تشویقی است بر سیر و سیاحت در زمین با جسم و بدن و نیز گفته شده تشویقی است بر جولان و حرکت

خداوند است که شایسته سیادت است». گویی پیامبر دوست نداشت که رو در روی و در حضورش او را مدح کنند و او- فروتنی را دوست می داشت.

و در حدیثی دیگر فرموده است مرا همانگونه که خداوند با واژه های نبی و رسول نامیده است بنامید- و لا تسمونی سیدا کما تسمون رؤساءکم فانّی است کأحدکم ممّن یسودکم فی اسباب الدّنیا- مرا همچون رؤسای دنیای خویش ننامید زیرا من در اسباب دنیاوی همانند رؤساتان که بر شما سیادت دارند نیستم. (النّهایه ج ۲ ص ۴۱۷) در این حدیث و احادیث دیگر که پیامبر صلّی اللّه علیه و آله واژه سید را در مورد فرزندانش بکار برده معنای صحیح بزرگواری و سیادت و سروری معنوی و دینی بخوبی دانسته می شود و او در جهات دیگر که همان سرپرستی امور حکومتی و سیادت واقعی است با واژه- ولی- نام برده شده که گفت (إِنَّما وَلِیُّکُمُ اللَّهُ وَ رَسُولُهُ وَ الَّذِینَ آمَنُوا ...) یعنی پیامبر در آن امور همانند خداوند به شما ولایت دارد و مولای تان است به گفته مولوی:

کیست مولی آنکه آزادت کند بند رقّیّت ز پایت بر کند

زین سبب پیغمبر با اجتهاد نام خود و آن علی مولا نهاد

ص: ۲۷۶

فکری و دریافت حالات دگرگون شده اقوام و زمین، چنانکه در خبری در وصف اولیاء روایت شده است:

«ابدانهم فی الارض سائره و قلوبهم فی الملکوت جائله» (بدن های اولیاء در زندگی و زمین سیر کننده است ولی دلهاشان در ملکوت در حال طواف است). و بعضی مفهوم این روایت رای به کوشش در عبادتی که به وسیله آن انسان به ثواب و پاداش می رسد حمل کرده اند و سخن پیامبر صلّی اللَّه علیه و آله که فرمود: «سافروا تغنموا» یعنی سفر کنید تا غنیمت یابید و بهره مند شوید، به همین معنی تعبیر شده است (یعنی به معنی کوشش در عبادت).

(تیسیر:) هم بر دو گونه است:

اوّل- حرکت با فرمان و اختیار و اراده از سوی سیر کننده مثل: (هُوَ الَّذِی یُسَیِّرُکُمْ «۱»- ۲۲/ یونس).

دوّم- حرکت قهری با تسخیر مثل تسخیر کوهها در آیات: (وَ إِذَا الْجِبالُ سُیِّرَتْ- ۳/ تکویر) و (سُیِّرَتِ الْجِبالُ- ۲۰/ نباء).

(سیره:) حالتی و روشی است که انسان و سایر جانداران نهادشان و وجودشان بر آن قرار دارد، خواه غریزی و خواه اکتسابی چنانکه گفته می شود: فلانی سیره و روشی نیکو و قبیح دارد.

و آیه: (سَنُعِیدُها سِیرَتَهَا الْأُولی- ۲۱/ طه) یعنی حالتی که بر آن حالت بوده که همان چوب بودن آنست (در باره عصای حضرت موسی علیه السّلام است بعد از اعجازش در

---

(۱) صاحب مجمع البیان در باره آیه فوق که راغب رحمه اللّه آن را سیر و حرکت اختیاری و ارادی بشر در زمین به فرمان خدای می داند، می نویسد سیر دادن خداوند انسان را در زمین به اینست که او را توانایی داده و برای حرکت و مسافرتش در خشکی و دریا، ابزار و وسایلی آفریده و آماده نموده است مثل دست آموز شدن حیوانات سواری و ایجاد قوانینی در ابزارهایی که از آنها کشتی ساخته می شود و در جهات مختلف دریاها که وسایل سیر و حرکت انسانها است.»

(مجمع البیان ۵/ ۱۰۰)

حرکت کردن، که می گوید: نترس طبیعت و نهاد اوّلش را به آن باز می گردانیم).

(سور) [سور]

السور: جهیدن و چیره شدن با برتری است، این واژه در خشم و خمر نیز بکار می رود. می گویند: سوره الغضب: چیرگی و شدّت خشم و غضب بر انسان. و- سوره الشّراب: غلبه و تأثیر خمر در عقل و دماغ.

ساورنی فلان: بر من جست و سرم را گرفت.

فلان سوار: بسیار جهنده و حمله کننده است.

(اسوار:) «۱» از- اساوره الفرس- است یعنی سرداران سپاه ایران که بیشترین کار برد این واژه در مورد تیراندازان است که گفته شده از زبان فارسی معرّب شده است و سوار المرأه- هم به معنی دست بند و دستیاره زنان است اصلش دستوار- است و هر چه که بوده باشد- اسوار را بکار برده اند، هر چه باشد اعراب این واژه ها را بکار برده اند.

و از این واژه عبارت- سورت الجاریه: (دوشیزه را دستیاره دادم) است و- جاریه مسوره و مخلخله: دوشیزه ای که دستیاره در دست و خلخال در پای دارد.

در آیات: (أَسْوِرَةٌ مِنْ ذَهَبٍ- ۵۳/ زخرف) و (أَساوِرَ مِنْ فِضَّةٍ- ۲۱/ انسان) (دستبند و دستیاره هایی از طلا و نقره که- اسوره و اساور جمع آن است).

بکار بردن واژه- اسوره- در آیه فوق و مخصوص گرداندن آن با فعل (القی) و استعمال- أساور- در نقره و تخصیص آن با فعل (حُلُّوا- ۲۱/ انسان) نکات مفیدی است

---

(۱) همانطور که راغب رحمه اللّه می گوید: واژه- اسوار- ریشه در زبان فارسی دارد. خلف تبریزی می نویسد: اسوار- بر وزن- رهوار- به معنی سواره است در مقابل پیاده و به زبان گیلانی، جمعی باشند از لشگریان که حدّ اقل تیری و چماقی همراه دارند که بدان جنگ کنند و بر کلاه خود یکدیگر زنند، آن نوع چوب را هم- اسواری- گویند (برهان قاطع) اسوار- یعنی پیشوای ایرانیان قدیم که مخفّف- اسب سوار- است (غرائب اللّغه ۲۱۶).

بنابر این- اساوره- همان حماه العرب- یعنی قوی ترین- دلاوران و پیشتازان جنگی هستند که پیروزی در جنگ به تدبیر ایشان بستگی دارد. (لس ۱/ ۱۴۹)

که بحث آن به غیر این کتاب اختصاص می یابد «۱».

(السّوره:) مقام و منزلت رفیع، شاعر گوید:

الم تر انّ اللّه اعطاک سوره تری کلّ ملک دونها یتذبذب

(آیا نمی بینی که خدای، رفعتی به تو داده است و هر ملکی مادون این مقام سرگردان و مضطرب است).

سور المدینه: دیوارهای شهر که آن را کاملا دربرمی گیرد و احاطه می کند. و- سوره القرآن: تشبیهی است یا به همان- سور- و دیوار شهر که قرآن هم مانند احاطه و فراگیری دیوار به شهر محاط به سورهاست یا اینکه مثل منازل قمر، هر- سوره- در قرآن منزلتی و جایگاهی دارد. و کسی که- سوره- را- سوره (با مجزوم نمودن حرف واو) بگوید در آنصورت از- اسارت- است یعنی تتمّه ای از آن را باقی گذاردم، گویی که هر سوره قرآن قطعه ای و جزئی از کلّ سوره ها و تمام قرآن است.

و آیه: (سُورَةٌ أَنْزَلْناها- ۱/ نور) یعنی قسمتی از احکام و حکمتها.

أسأرت فی القدح: بقیّه اش را در قدح گذاردم.

شاعر گوید: لا بالحصور و لا فیها بسأر- که واژه- بسأر- در این مصراع- سوار-

---

(۱) نظر مؤلّف محترم از (القی) در تمام آیه اوّل مربوط به سخن فرعون است که می گوید: (یا قَوْمِ أَ لَیْسَ لِی مُلْکُ مِصْرَ وَ هذِهِ الْأَنْهارُ تَجْرِی مِنْ تَحْتِی أَ فَلا تُبْصِرُونَ؟ أَمْ أَنَا خَیْرٌ مِنْ هذَا الَّذِی هُوَ مَهِینٌ وَ لا یَکادُ یُبِینُ فَلَوْ لا أُلْقِیَ عَلَیْهِ أَسْوِرَةٌ مِنْ ذَهَبٍ ...- ۵۳ و ۵۴/ زخرف) فرعون که حقّ را در داشتن مادّیّات و انباشتن طلا- و قدرت و غلبه و تسلّط بر نهرها می داند به طرفداران خود می گوید: آیا این من نیستم که همه این وسایل رفاهی را دارم، آیا نمی بینید، و آیا من از موسی که خوار و ذلیل است و درست نمی گوید برتر و بهتر نیستم و اگر او حقّ است چرا برایش دستیاره های طلا نیفکنده اند و فرشتگان دوش به دوش او و همراهش نیستند؟ فرعون می خواهد بگوید اینها که من دارم بخشایشی است که به من داده شده و موهبتی است که نتیجه جبری لیاقت و حق بودن من است و گر نه چرا به موسی داده نشده و او مستضعف است.

در جای دیگر هم می گوید: مگر نمی بینید لباس او هم جامه ای نمدین و چوپانی است نه لباس اشرافی و فرعونی.

امّا واژه (حلّوا) در باره بهشتیان اشاره به جامه های زیبا و زیور داشتن است که میزبانشان و بخشایشگرشان پروردگارشان است و نتیجه اعمال نیک دنیائیشان ثمرات جهان بازپسین است.

هم روایت شده است که از همان معنی- سوره- یعنی خشم و غضب است (نه با تنگدلی، و نه در آن خشم و غضبی است).

(سوط) [سوط]

السّوط (تازیانه) یعنی پوست و چرمی نازک و بهم تابیده و بافته شده که با آن کسی را می زنند و اصل- سوط- آمیختن بعضی از چیزی با بعض دیگر آن است.

سطته و سوطته: آن ها را بهم آمیختم و بافتم.

پس تازیانه از این جهت- سوط- نامیده شده که رشته های چرمش به یکدیگر و بهم تابیده شده.

آیه: (فَصَبَّ عَلَيْهِمْ رَبُّكَ سَوْطَ عَذابٍ- ۱۳/ فجر) تشبیه به عذابی است که در دنیا با تازیانه انجام می شود و گفته شده اشاره به انواع عذابهایی است که با هم آمیخته است.

و در آیه (حَمِيماً وَ غَسَّاقاً «۱»- ۲۵/ نباء) هم به آن معنی اشاره شده است.

(ساعه) [ساعه]

السّاعه: جزئی است از اجزاء زمان که به قیامت تعبیر شده است در آیات: (اقْتَرَبَتِ السَّاعَهُ- ۱/ قمر) و (يَسْئَلُونَكَ عَنِ السَّاعَهِ- ۱۱۷/ اعراف) و (وَ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَهِ- ۲۴/ لقمان).

قیامت هم بخاطر سرعت حسابرسی اعمال با واژه- ساعه- که بسرعت در گذر است تشبیه شده، چنانکه گفت: (وَ هُوَ أَسْرَعُ الْحاسِبِينَ- ۶۲/ انعام) و یا آنچه که در آیات:

(كَأَنَّهُمْ يَوْمَ يَرَوْنَها لَمْ يَلْبَثُوا إِلَّا عَشِيَّهً أَوْ ضُحاها- ۴۶/ نازعات) و (لَمْ يَلْبَثُوا إِلَّا ساعَهً مِنْ نَهارٍ- ۳۵/ احقاف) و (وَ يَوْمَ تَقُومُ السَّاعَهُ- ۱۲/ روم) که قیامت را با آن سرعت در گذران زمان

---

(۱) ترجمه آیه چنین است: دوزخ کمینگاهی است که سر انجام طاغیان و سرکشان از فرمان الهی است و مدّت زیادی در آنجا درنگ خواهند کرد، خنکی و نوشیدنی جز آب جوشان و آمیخته و چرکین نچشند و این پاداش و فرجام اعمال آنهاست که از حسابش و سر انجامش باک نداشتند و آیات الهی را لجوجانه و گستاخانه تکذیب نموده و دروغ می پنداشتند.

خبر داده است و خود قیامت هم به- ساعه- تشبیه شده است پس معنی اوّل آن قیامت است و معنی دوّم آن کمی از زمان «۱».

گفته اند ساعاتی که همان قیامت است، سه قسمت است:

۱- السّاعه الکبری: که همان برانگیخته شدن مردم برای محاسبه است و همانست که پیامبر صلّی اللّه علیه و آله در سخنش به آن اشاره کرده است که:

«لا تقوم السّاعه حتّی یظهر الفحش و التفحّش و حتّی یعبد الدّرهم و الدّینار» یعنی:

(قیامت برپا نمی شود و زمانش سر نمی رسد تا اینکه زشتیها و گناهان بسیار قبیح از حد درگذرد و بیهوده گوئیها ظاهر شود، و تا اینکه درهم و دینار یا زر و سیم چون بت ها پرستیده شود و معبود مردم قرار گیرد) و غیر از اینها، اموری را ذکر کرده که در زمان خودش و بعدش واقع نشده (تا زمان حیات مؤلّف رحمه اللّه- قرن ۵ ه).

۲- السّاعه الوسطی: مرگ و مردن مردمان یک قرن، و زمان واحد آنطوری که روایت شده است، پیامبر صلّی اللّه علیه و آله عبد اللّه ابن انیس را دید و گفت «ان یطل عمر هذا الغلام لم یمت حتی تقوم السّاعه» یعنی: (اگر عمر و مدّت زندگی این پسر به درازا کشد نمی میرد تا اینکه مردمان هم عصرش بمی رند) گفته شده عبد اللّه بن انیس، آخرین فردی از صحابه بود که مرد و وفات کرد.

۳- السّاعه الصّغری: که همان مرگ هر انسانی است، پس- ساعه- یا قیامت هر فردی مرگ او است و همانست که در آیه زیر به آن اشاره شده است که آیه: (قَدْ خَسِرَ الَّذِینَ کَذَّبُوا بِلِقاءِ اللَّهِ حَتَّی إِذا جاءَتْهُمُ السَّاعَهُ بَغْتَهً- ۳۱/ انعام) و معلوم است که این حسرت و افسوس هنگام مردن به انسان می رسد و سراسر وجود او را فرا می گیرد چنانکه گفت: (وَ أَنْفِقُوا مِنْ ما رَزَقْناکُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ یَأْتِیَ أَحَدَکُمُ الْمَوْتُ فَیَقُولَ ...- ۱۰/ منافقون) و

---

(۱) زجاج می گوید: «معنی السّاعه فی کل القرآن، الوقت الّذی تقوم فیه القیامه» یعنی: در تمام قرآن- ساعه به معنی زمانی است که قیامت برپا می شود و اشاره به این است که چنان حادثه عظیمی در آن رخ می دهد پس بخاطر اندک زمانی که چنان حادثه عظیمی در آن رخ می دهد آن را- ساعه- نامیده است و اللّه اعلم.

(معانی القرآن- فرّاء- النّهایه- ابن اثیر)

همینطور آیه: (قُلْ أَ رَأَیْتَکُمْ إِنْ أَتاکُمْ عَذابُ اللَّهِ أَوْ أَتَتْکُمُ السَّاعَهُ «۱»- ۴۰/ انعام) روایت شده است که هر گاه باد و طوفان شدیدی می وزید رنگ پیامبر صلّی اللّه علیه و آله تغییر می کرد و می گفت:

«تخوّفت السّاعه و قال: ما امدّ طرفی و لا اغضّها الّا و اظنّ انّ الساعه قد قامت» یعنی:

(دیدگانم را باز نمی کنم و آن را بر هم نمی گذارم مگر اینکه می پندارم مرگ فرا رسیده است).

می گویند- عاملته مساوعه: ساعتی با او داد و ستد کردم مثل معاومه: معامله سالیانه و- مشاهره: داد و ستد ماهیانه.

و- جاءنا بعد سوع من اللّیل: در ساعات اوّل شب پیش ما آمد.

و- سواع: بعد از این.

و از معنی- ساعه- اهمال یعنی سستی و رها کردن، تصور شده است. گفته می شود: اسعت الإبل أسیعها و هو ضائع سائع: شتر را مهمل و بیهوده واگذاردم.

و- سواع: نام بتی است، در آیه: (وَدًّا وَ لا سُواعاً- ۲۳/ نوح) (نام دو بت در جاهلیّت است).

(ساغ) [ساغ]

نوشیدن و قورت دادن نوشیدنی آسان شد.

اساغه کذا: پایان یافت و کامل شد.

آیه: (سائِغاً لِلشَّارِبِینَ- ۶۲/ نحل) (اشاره به آفرینش شیر در وجود پستانداران است که می گوید: یکی از آثار نعمت های خدا بر شما شیر است که بر نوشندگانش گوارا است).

---

(۱) بگو اگر چیزی فهمیده اید و راست می گوئید آیا اگر عذاب خدای بر شما بیاید یا اینکه مرگتان فرا رسد مگر جز خدای را به کمک می خوانید؟ بلکه او را می خوانید و اوست که خواست شما را اگر بخواهد برآورده می کند و شما در آن هنگام غیر خدای را که می پرستیدید فراموش خواهید کرد.

و (وَ لا یَکادُ یُسِیغُهُ- ۱۷/ ابراهیم) (به زحمت می خورد و نوشیدن و فرو بردنش را نمی تواند زیرا از هر سوی مرگ او را می گیرد امّا مردنی نیست).

سوّغته مالا: مالی به او بخشیدم.

واژه- تسویغ- استعاره از همان معنی است.

فلان سوغ اخیه: وقتی است که یکی از دو نوزاد پشت سر اولی به سرعت زائیده شود (دوقلوها) که تشبیهی از راحتی و به سرعت نوشیدن است (سوغ: همزاد، که مذکّر و مؤنّث در آن یکسان است).

(سوف) [سوف]

سوف حرفی است مخصوص افعال مضارع برای انجام فعل در آینده که از زمان حال جدایش می کند، مثل آیات:

(سَوْفَ أَسْتَغْفِرُ لَکُمْ رَبِّی- ۹۸/ یوسف) و (فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ- ۱۳۵/ انعام) یعنی: آنچه که در طلبش هستید و می طلبید به زودی خواهید دانست هر چند که در وقت حاضر بدست آید ولی ناچار برای بعد است.

واژه- سوف- اقتضاء معنی به تأخیر انداختن و درنگ نمودن در کار را دارد.

تسویف- هم به اعتبار سخن وعده دهنده است که می گوید: سوف افعل کذا- و از آن مشتقّ شده است.

السّوف: بوی خاک و بول.

مسافه: بیابانی است که راهیاب با بوئیدن خاک، آنجا را و راه صحیح را تشخیص می دهد (چون با بوئیدن خاک می فهمد که چهارپایان از آنجا عبور کرده اند یا نه).

و سپس در اثر کثرت استعمال، فاصله و دوری راه را هم به همان اعتبار- مسافه- گفته اند.

شاعر گوید: اذا الدّلیل استاف اخلاق الطّرق.

(وقتی که راهیاب و راهنمای کاروانیان، قدیم یا جدید بودن راهها را تشخیص می دهد).

السّواف: بیماری شتران که آنها را به هلاکت می رساند، وجه تسمیه این یا از آن جهت است که مرگ را نزدیک می بیند و حس می کند و می بوید یا مرگ او را درک می کند و می بوید و یا اینکه از آن بیماری بزودی خواهد مرد.

(ساق) [ساق]

سوق الابل: کشاندن یا راندن شتران.

می گویند- سقته فانساق: راندمش و کشاندمش.

السّیّقه: شتر رانده شده.

و- سقت المهر الی المرأه: در وقتی است که کابین زن، شتر باشد که می گویند آن را بسویش راندم و بردم.

و آیه: (إِلی رَبِّکَ یَوْمَئِذٍ الْمَساقُ- ۳۰/ واقعه) مثل معنی آیه (وَ أَنَّ إِلی رَبِّکَ الْمُنْتَهی- ۴۲/ نجم) است. یعنی: هنگامه ای که به سوی پروردگارت می روی.

و آیه: (سائِقٌ وَ شَهِیدٌ- ۲۱/ ق) یعنی: فرشته ای که او را می برد و دیگر فرشته بر آن گواه است، که گفته اند معنی آن مثل آیه: (کَأَنَّما یُساقُونَ إِلَی الْمَوْتِ- ۶/ انفال) است یعنی، گویی که به سوی مرگ رانده می شوند. و (وَ الْتَفَّتِ (السَّاقُ) بِالسَّاقِ- ۲۹/ قیامه) گفته اند مقصود بهم خوردن یا در وقت خروج روح از بدن است و یا اینکه منظور بهم چسبیدن پاها در کفن است یا اینکه منظور اینست که دو ساق پایش بعد از مردن و بعد از اینکه در زندگی او را برمی داشتند و حمل می کردند، دیگر او را حمل نمی کنند.

و نیز گفته شده- التفاف یا بهم پیوستن دو ساق در آیه اخیر برخورد سختی ها به سختی ها است (که همان عواقب یا عقبه پی در پی پس از مرگ است).

و معنی آیه: (یَوْمَ یُکْشَفُ عَنْ ساقٍ- ۴۲/ قلم) مثل اینست که می گویند کشفت الحرب عن ساقها: کارزار سخت شد و قدرتش را ظاهر کرد، که رهایی از آن مشکل است.

بعضی گفته اند، آیه: (یَوْمَ یُکْشَفُ عَنْ ساقٍ- ۴۲/ قلم) اشاره ای به شدّت و سختی است و به این معنی است که نوزاد در شکم مادرش می میرد و کمک کننده در زائیدن، دستش را در رحم حیوان می کند و با کشیدن پای نوزاد، مرده آن را بیرون می آورد و این همان معنی- الکشف عن الساق است که سپس در باره هر کار مصیبت بار و سختی بکار رفته.

و آیه: (فَاسْتَوی عَلی (سُوقِهِ)- ۲۹/ فتح) که گفته شده- سوق- جمع- ساق- است مثل- لابه و لوب- و- قاره و قور. (شتران سیاه و سنگهای سیاه).

و بر این اساس، آیه: (فَطَفِقَ مَسْحاً بِالسُّوقِ وَ الْأَعْناقِ- ۳۳/ ص) (شروع کرد به دست زدن پاها و گردن ها).

رجل اسوق و امرأه سوقاء: مرد و زنی که پاهای بزرگ پیدا و نمایان دارند. (السّوق:) بازار و جائیکه در آنجا متاع داد و ستد می شود «۱» در آیه: (قالُوا ما لِهذَا الرَّسُولِ یَأْکُلُ الطَّعامَ وَ یَمْشِی فِی الْأَسْواقِ- ۷/ فرقان) (یعنی: گفتند این چه پیامبری است که غذا می خورد و در بازارها راه می رود، به پندار باطلشان نبایستی پیامبر صلّی اللّه علیه و آله از جنس آنها باشد).

و- السّویق: نوشیدنی، چونکه بدون جویدن در حلق فرو می رود.

(سول) [سول]

السّؤل: حاجت و نیازی که نفس آدمی بر آن حریص است.

---

(۱) وجه تسمیه سوق با توجّه به ریشه این واژه بخاطر اینست که متاع و اموال برای داد و ستد به بازار آورده و برده می شود و در حدیثی در باره راه رفتن پیامبر با اصحابش آمده است که- کان یسوق اصحابه- یعنی:

- اصحاب خویش را بخاطر تواضع و فروتنی پیش می داشت و بر خود مقدّم می داشت بدیهی است این حالت در زمانی بوده که استقرار حکومت اسلامی، و یکپارچگی یارانش مسلّم بوده و گر نه در مواقع ضروری و وجود مخاطرات به فرمان خدای، علی علیه السّلام را هم بجای خویش قرار می داد و در جنگها اصحابش او را در چادر فرماندهی و در پشت جبهه قرار می دادند و خودشان پیش قراولان نبرد بودند و در تمام جنگها شرکت مستقیم داشتند.

در آیه گفت: (قَدْ أُوتِيتَ سُؤْلَكَ يا مُوسى- ۳۶/ طه) و آن چیزی بود که موسی علیه السّلام می خواست، مثل اینکه می گفت: (رَبِّ اشْرَحْ لِي صَدْرِي- ۲۵/ طه). التّسویل: جلوه دادن چیزهایی که نفس بر آنها حریص است و تصویر نمودن قبح و زشتی برای او به صورت حسن و خوبی است در آیات:

(بَلْ سَوَّلَتْ لَكُمْ أَنْفُسُكُمْ أَمْراً- ۱۸/ یوسف) و (الشَّيْطانُ سَوَّلَ لَهُمْ- ۲۵/ محمّد).

بعضی از ادباء گفته اند- سألت هذیل رسول اللّه فاحشه: از پیامبر صلّی اللّه علیه و آله چیز ناروایی که بصورت خوب و نیکو بود، طلب کردند.

چنانکه عدّه ای از ادباء گفته اند- سالت- در این عبارت از- سأل- یعنی پرسیدن نیست و معنی سؤل- نزدیک به معنی واژه- امنیّه یعنی آرزو است، ولی- امنیّه- در چیزی است که انسان آنرا اندیشه می کند و در باره اش تفکّر می نماید، ولی- سؤل- در چیزی است که مطالبه می شود، گویی که- سؤل- بعد از امنیّه و آرزوست.

(سال) [سال]

سال الشّی ء یسیل: آن چیز روان و جاری شد.

أسلته أنا: جریانش انداختم.

در آیه: گفت: (وَ أَسَلْنا لَهُ عَيْنَ الْقِطْرِ- ۱۲/ سباء) یعنی مس را برایش ذوب کردیم.

اساله: در حقیقت حالتی است در مس که بعد از گداختن و ذوب شدن بدست می آید.

(السّیل)- اصلش مصدر است و سپس برای آب فراوانی است که به سرعت به سویت می آید و بارانش به تو نرسیده. واژه- سیل- بصورت اسم قرار گرفته. در آیات:

(فَاحْتَمَلَ السَّيْلُ زَبَداً رابِياً- ۱۷/ رعد) (سیلاب کفی فراوان برداشت) و (سَيْلَ الْعَرِمِ- ۱۶/ سباء).

السّیلان: امتداد آهن و دنباله شمشیر و مانند آن از دسته شمشیر است که در قبضه آن و داخل غلاف قرار گرفته است.

(سأل) [سأل]

السّؤال طلب شناختن، یا چیزی که انسان را به معرفت و شناخت می رساند یا خواستن مال و آنچه که به مال می رساند، پس طلب معرفت و شناخت، پاسخش بر عهده زبان است، و دستی که بجای زبان می نویسد یا اشاره می کند ولی- استدعاء مال جوابش به عهده دست است و زبان بجای دست است یا با وعده دادن یا ردّ سؤال. اگر بگوئید چگونه صحیح است به اینکه گفته شود- سؤال- برای معرفت و شناخت است و حال اینکه معلوم است که خدای تعالی از بندگانش سؤال می کند، مثل آیه: (إِذْ قالَ اللَّهُ یا عِیسَی ابْنَ مَرْیَمَ- ۱۱۰/ مائده) پاسخ این است که آن سؤال برای آگاه نمودن خود مردم، و سرزنش ایشان بوده نه برای آگاه شدن خدای تعالی، زیرا او- علّام الغیوب- یعنی آگاه بر راز پنهانی ها و ناپیداهاست بنابر این از اینکه معنی سؤال برای شناخت و معرفت باشد، خارج نمی شود.

سؤال- در معنی فهمیدن و شناختن، گاهی خبر داشتن است و زمانی به منظور سرزنش، مثل: آیه: (وَ إِذَا الْمَوْؤُدَهُ سُئِلَتْ- ۸/ تکویر) که برای شناساندن و معرّفی مسئول (در سقط جنین یا گذشتن از نوزادان به هر تقدیر است).

وقتی سؤال برای تعریف و آگاهی باشد به مفعول دوّم متعدّی می شود که گاهی فعل به خودی خود و گاهی با حروف جارّه متعدّی است، چنانکه می گویی- سألته کذا و سألته عن کذا و بکذا- که متعدّی با حرف (عن) بیشتر است، در آیات: (وَ یَسْئَلُونَکَ عَنِ الرُّوحِ- ۸۵/ اسراء). (وَ یَسْئَلُونَکَ عَنْ ذِی الْقَرْنَیْنِ- ۸۳/ کهف) (یَسْئَلُونَکَ عَنِ الْأَنْفالِ- ۱/ انفال) و (سَأَلَ سائِلٌ بِعَذابٍ واقِعٍ- ۱/ معارج) (إِذا سَأَلَکَ عِبادِی عَنِّی- ۱۸۶/ بقره).

ولی اگر- سؤال- برای درخواست مال باشد آن فعل یا بنفسه و یا با حرف (من) متعدّی می شود، مثل آیات:

(وَ إِذا سَأَلْتُمُوهُنَّ مَتاعاً فَسْئَلُوهُنَّ مِنْ وَراءِ حِجابٍ- ۵۳/ احزاب) و (وَ سْئَلُوا ما أَنْفَقْتُمْ وَ لْیَسْئَلُوا ما أَنْفَقُوا- ۱۰/ ممتحنه) و (وَ سْئَلُوا اللَّهَ مِنْ فَضْلِهِ- ۳۲/ نساء). فقیری که چیزی می خواهد و تقاضا می کند به- سائل- تعبیر می شود.

مثل آیات: (وَ أَمَّا السَّائِلَ فَلا تَنْهَرْ- ۱۰/ ضحی) و (لِلسَّائِلِ وَ الْمَحْرُومِ- ۱۱/ ذاریات).

(سام) [سام]

السّوم: اصلش به سرعت رفتن در طلب چیزی است و لفظی است مرکّب از دو معنی رفتن، و جستن چیزی است. در معنی رفتن، عبارت- سامت الإبل فهی سائمه:

(رفت که بچرد و او رونده است) و در معنی ابتغاء و جستن، سمت کذا: (جستجو کردم)، چنانکه گفت:

(یَسُومُونَکُمْ سُوءَ الْعَذابِ- ۴۹/ بقره) (عذاب بدی را بر شما تکلیف می نمودند که فرزندانتان را می کشتند و زنانتان را وا می گذاشتند) و همچنین از واژه- سام- عبارت، سیم فلان الخسف «۱» فهو یسام الخسف- است یعنی (خوار شد و خوار می شود).

سوم- هم در خرید و فروش و داد و ستد بکار می رود. «۲»

---

(۱) عبارت و ضرب المثل- سیم الخسف- و- یسام الخسف در حدیثی از علی علیه السّلام نقل شده است که فرموده «من ترک الجهاد البسه اللّه الّذله و سیم الخسف» «یعنی کسیکه جهاد را واگذارد و از آن روی گرداند خداوند جامه ذلّت و لباس خواری بر او پوشاند و به ناچار تحمّل شکست و خواری را خواهند نمود».

واژه- خسف که در ردیف حرف- خ- در جلد اوّل ذکر شده بصورت استعاره یعنی سستی و خفّت و خواری- و سیم الخسف همان عبارت- تحمل فلان خسفا- است، یعنی: ننگ مشقّت و ذلّت را برای خود خرید و تحمّل کرد.

و نیز- سام- یعنی مرگ، که گفته اند- لکلّ داء دواء الّا السّام- هر دردی دوائی دارد مگر مرگ که بی درمان است حدیث فوق در نهج البلاغه چنین است «امّا بعد فانّ الجهاد باب من ابواب الجنّه ... فمن ترکه رغبه عنه، البسه اللّه ثوب الّذل و شمله البلاء ... و سیم الخسف» (خطبه ۲۷- النّهایه ج ۲/ ۴۲۶- ابن اثیر- لسان العرب ۹/ ۶۸ ابن منظور- مجمع البحرین ۵/ ۴۸ طریحی) که در تمام واژه نامه های فوق بصورت ذکر شده آمده است. [.....]

(۲) یعنی عرضه کردن متاع یا خریدن آن به کمتر یا بیشتر از آنچه خریدار یا فروشنده دیگری همان را عرضه کرده است و لذا در حدیثی آمده است که: «لا یسوم احدکم علی سوم اخیه» نباید هیچیک از شما از روی حسادت و رقابت در خرید و فروش، روی دست برادرش برود که اجناس را گران کنند و نیز در حدیثی دیگر هست که فرمود:

پگاهان که هوا کاملا روشن نشده، معامله نکنید زیرا احتمال غبن و مغبون شدن هست و در آن اوقات از ذکر و عبادت خداوند بازمی مانند.

گفته شده- صاحب السّلعه أحقّ بالسّوم: صاحب متاع برای خرید و فروش آن متاع سزاوارتر است.

سمت الابل فی المرعی: برای چریدن رهایش کردم (که به باب افعال و تفعیل، متعدّی می شود) می گویند- اسمتها و سوّمتها: (نیز در همان معنی- سمتها- است).

و آیه: (وَ مِنْهُ شَجَرٌ فِیهِ تُسِیمُونَ «۱»- ۱۰/ نحل).

السّیماء و السّیمیاء: علامت و نشان.

شاعر گوید: له سیمیاء لا تشق علی البصر.

یعنی: (نشانه ای از زیبایی بر چهره دارد که دیدنش بر چشم شادی آور است و مشکل نیست).

خدای تعالی گوید: (سِیماهُمْ فِی وُجُوهِهِمْ- ۲۹/ فتح).

سوّمته: نشانش کردم و علامتش گذاردم.

(مُسَوّمِینَ:) علامت دارها.

مسوّمین: علامت گذاران (در قدیم با داغ کردن و مهر، دامها و بردگان را نشان می کردند) که یا خودشان یا ستورانشان یا فرستاده هاشان را علامت گذاری می کردند.

---

(۱) اشاره به یکی از نعمت های با شکوه الهی است که می گوید: (هُوَ الَّذِی أَنْزَلَ مِنَ السَّماءِ ماءً لَکُمْ مِنْهُ شَرابٌ وَ مِنْهُ شَجَرٌ فِیهِ تُسِیمُونَ- ۱۰/ نحل) او کسی است که باران را از آسمان فرو ریزاند و نازل می کند که هم نوشیدنی شماست و هم گیاهان و درختانی از آن تولید می شود که چهارپایانتان را در آن می چرانید. هر کجا در قرآن، واژه- شراب- بکار رفته مطلق آب و نوشیدنی پاک و طبیعی و بدون زیان است، و هر کجا از- خمر و مسکر دنیایی نام می برد که دست ساخته خود بشر و چیزی زیانبار است آن را با واژه های (رجس و عملی شیطانی) که عامل دشمنی و عواقب سوء و بی خردی است به آن اشاره می کند.

در روایتی به سند صحیح آمده است که: «انّ اللّه لم یحرم الخمر لا سمها و لکن حرمها لعاقبتها فما کان عاقبه الخمر فهو خمر» (کافی ۶/ ۴۱۲) یعنی: خداوند خمر را به خاطر اسمش حرام نکرده بلکه بخاطر عواقب و زیانمندی و نتیجه ای که برای فرد و خانواده و جامعه از آن حاصل می شود آن را حرام نموده است، پس هر چیزی که زیانباری و عواقب خمر را داشته باشد، حرام است.

از پیامبر صلّی اللّه علیه و آله در باره ستوران جنگی روایت شده است که:

«تسوّموا فانّ الملائکه قد تسوّمت» یعنی: (علامت بگذارید، زیرا فرشتگان در جنگ بدر، مرکبهاشان را علامت گذاردند).

(سأم) [سأم]

السّآمه: ملامت و دلتنگی از چیزی که مدّتش و زمانش طولانی شده خواه کار باشد و خواه تأثیر پذیری از چیزی یا کاری، آیه: (وَ هُمْ لا یَسْأَمُونَ- ۳۸/ فصّلت) (اشاره به کسانی است که در پیشگاه خدای از تسبیح نمودن پیوسته او، ملول و خسته نمی شوند).

و آیه: (لا یَسْأَمُ الْإِنْسانُ مِنْ دُعاءِ الْخَیْرِ- ۴۹/ فصّلت) (فطرت آدمی طوری است که از طلب خیر خسته و ملول نمی شود ولی چون بدی به او رسد ناامید و مأیوس می شود).

شاعر گوید:

سئمت تکالیف الحیاه و من یعش ثمانین حولا لا أبالک یسأم «۱»

(یعنی: از سختی های روزگار خسته و ملولم، کسی که هشتاد سال زندگی می کند خسته می شود).

(سنین) [سنین]

طور سیناء: کوه معروفی است، در آیه: (تَخْرُجُ مِنْ طُورِ سَیْناءَ- ۲۰/ مؤمنون) که با فتحه و کسره حرف (س) هر دو خوانده شده حرف الف در سیناء- که مفتوح است جز

---

(۱) عبارت- لا أبالک- ناسزا و سرزنش کامل است ولی- لا امّ لک- یعنی مادرت آزاده نبوده ناسزای درستی است زیرا در نظر اعراب کنیزان و فرزندانشان ناستوده بودند و اسلام این عادت زشت را هم عملا و حکما مردود دانست.

(مجمع الامثال ۲/ ۲۴۲ میدانی)

برای تأنیث نیست، زیرا در کلام عرب، وزن- فعلال- نیست مگر در مضاعف، مثل قلقال و زلزال «۱» که حرف (ق) در قلقال و حرف (ز) در زلزال، مضاعف یعنی دو تاست) و در واژه- سیناء- صحیح است که الفش، مثل الف در واژه های علباء و حرباء، یا اینکه الف الحاق مثل الف در واژه- سرواح- باشد و نیز گفته شده- طور سنین- حرف (س) از حروف معجم است.

(سوا) [سوا]

المساواه: برابری با در نظر گرفتن ذرع و وزن و پیمایش، و در هر سه مورد زیر بکار می رود.

۱- به اعتبار اندازه گرفتن، وزن کردن و پیمانه و حجم (طول و وزن و حجم) می گویند: هذا ثوب مساو لذاک الثّوب: این پارچه با آن پارچه مساوی و برابر است.

و هذا الدّرهم مساو لذلک الدّرهم: این پول برابر آن پول است.

۲- واژه- مساواه- در معنی برابری به اعتبار کیفیّت، مثل: هذا السّواد مساو لذلک السّواد: این سیاهی برابر آن سیاهی است هر چند که تحقیق در معنی سیاهی به اعتبار مکان و موقعیّت آن سیاهی باز می گردد، بدون توجّه به ذات آن.

۳- و گاهی به اعتبار گونه ای برابر است که در آنجا، واژه- عدل- بکار می رود.

شاعر گوید:

ابینا فلا نعطی السّواء عدوّنا

یعنی: (ما دشمنان همسان خویش را بطور عادلانه نمی بخشیم و از آن کار خودداری کرده ایم). استوی دو وجه دارد:

---

(۱) قلقال و زلزال هر دو به معنی جنبش و حرکت صحیح است علباء: رگ گردن. حرباء: بوقلمون، و گل آفتاب گردان، میخ های زره، زمین سخت، برآمدگی مهره پشت، آفتاب پرست. و- سرواح- ستوران و درختان بزرگ.

(برهان زرکشی- صحاح- قاموس المحیط)

اوّل- دو فاعل یا بیشتر به آن اسناد داده می شود مثل- استوی زید و عمرو فی کذا: زید و عمر در آن برابر شدند.

در آیه: (لا یَسْتَوُونَ عِنْدَ اللَّهِ- ۱۹/ توبه) (ترجمه تمام آیه: می گوید آیا آب دادن به حاجیان و عمارت مسجد الحرام را با کسی که به خدا و روز قیامت ایمان آورده و در راه خدای جهاد کرده، یکی می دانید؟! آنان در پیشگاه خدا برابر نیستند).

دوّم- برابری و استوی در ذات شی ء و اعتدال و استقرار آن مثل آیات: (ذُو مِرَّةٍ فَاسْتَوی- ۶/ نجم) (نیرومندی، که فرود آمد و استقرار یافت) (فَإِذَا اسْتَوَیْتَ أَنْتَ- ۲۸/ مؤمنون) (همینکه در کشتی قرار گرفتی و به حال اعتدال درآمدی بگو سپاس آن خدایی را که ما را از ستمگران رهائی بخشید).

و (لِتَسْتَوُوا عَلی ظُهُورِهِ- ۱۳/ زخرف) (تا بر پشت کشتی استقرار یابند و مقتدرانه قرار گیرند(فَاسْتَوی) عَلی سُوقِهِ- ۲۹/ فتح) (بر ساقهای او قرار گرفت و معتدل شد).

استوی فلان علی عمالته: بر مزدش و اجرت عادلانه اش دست یافت.

استوی امر فلان: کارش سامان یافت و منظّم شد.

هر گاه این واژه با حرف (علی) متعدّی شود، در معنی- استیلاء و اقتدار است، مثل آیه: (الرَّحْمنُ عَلَی الْعَرْشِ اسْتَوی- ۵/ طه) یعنی مستولی شد، و نیز گفته شده معنایش اینست که آنچه در آسمان و زمین هست (معنی عرش تمام جهان است، وَسِعَ کُرْسِیُّهُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ- ۲۵۵/ بقره) تماما بر اراده او و با تعدیل و تسویه نمودن آن ها از سوی خدای تعالی، مستقرّ و معتدل گردید، مثل آیه: (ثُمَّ اسْتَوی إِلَی السَّماءِ فَسَوَّاهُنَّ- ۲۹/ بقره).

یعنی: (آنگاه به آسمان پرداخت و آن را به هفت آسمان استوار داشت و برپا ساخت).

و نیز گفته شده، معنای (عَلَی الْعَرْشِ اسْتَوی- ۵/ طه) این است که هر چیزی نسبت به او برابر است و هیچ چیز وجود ندارد که از چیز دیگری به او نزدیکتر باشد، زیرا خدای تعالی مانند اجسامی که در مکانی غیر از مکان دیگر تحوّل می یابند و می گردند نیست.

و هر گاه استوی- با حرف (الی) متعدّی شود، اقتضاء معنی پایان رساندن دارد یا چیزی به ذات خود به پایان و کمالش می رسد یا با حکم و تدبیر.

در معنی دوّم، مثل آیه: (ثُمَّ اسْتَوی إِلَی السَّماءِ وَ هِیَ دُخانٌ- ۱۱/ فصّلت).

(آنگاه آسمانی که چون دود بود با امر و اراده اش به نهایت ذات و کمال خود رسید).

(تَسویَه) الشّی ء: معتدل و برابر نمودن چیزی است یا در رفعت شکوه یا در پستی و خواری.

و آیه: (الَّذِی خَلَقَکَ فَسَوَّاکَ- ۷/ انفطار) یعنی خلقت ترا به اقتضاء حکمت قرار داد و آفرید.

و (وَ نَفْسٍ وَ ما سَوَّاها «۱»- ۷/ شمس) (اشاره به نیروهایی است در نفس و جان آدمی که

---

(۱) در آیه: (وَ نَفْسٍ وَ ما سَوَّاها- ۷/ شمس) اشاره ای علمی و تربیتی و اجتماعی وجود دارد که همه آنها در مفهوم والای (ما) موصوله در آیه اخیر نهفته است. نخست اینکه خداوند به آنچه را که نفس را استوار و معتدل می کند و از انحرافش جلو می گیرد، سوگند می خورد و این خود عظمت موضوع را می رساند، مثل سوگندهای دیگر قرآن، اکنون باید دید چه عواملی در تسویه نفس مؤثّر است و این توجّه به محتوای (ما) در آیه مسئله بعدی است که بایستی به راستی قابل سوگند باشد و ارزش وجودی داشته باشد که از این قرار است:

۱- پاکی و پاکدامنی پدر و مادر که در ایجاد نطفه ای سالم و تن و جانی منظّم و سلامت مؤثّرند.

۲- محیط خانواده و رعایت نمودن امور تربیتی از سوی افراد خانواده بخصوص نزدیکان و خویشان انسان.

۳- محیط جامعه و جوّ سالم حکومتی همانکه در شرایط انقلابی امروز جامعه اسلامی ایران آنرا به خوبی می بینیم که چگونه نفس و جان مردم ما بخصوص جوانان در پایداری و استقامت در ارزشها و دوری از زشتیها و همچنین تمایل به ایثار و خدمت و جانفشانی در راه سعادت جامعه قرار گرفته اند.

۴- تعلیم و تربیت از دامن مادر تا مدرسه و دانشگاه.

۵- کتابها و مسائل مورد اندیشه و تصمیم گیری در مسیر تکاملی انسان ۶- دوستان و یاران از آغاز تا پایان عمر.

۷- استاد و معلّم، که نقش اینها پیش از موارد قبلی می تواند در فلاح و رستگاری که در آیه بعد به آن اشاره می کند و می گوید: (قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَکَّاها) مؤثّر باشد.

نکته ای که بایستی به آن توجّه داشت واژه (من) یعنی کسیکه، در همین آیه است که می گوید تنها عوامل هفتگانه فوق یا

بیشتر برای اصلاح و تعالی و تسویه نفس آدمی یا انحراف آن کافی نیست بلکه این خود

آنها را اساس ارزش دهندگی به نفس و از انحراف دور نمودن نفس قرار داده است که فعل و کار انسان به آنها نسبت داده می شود و در جای دیگر این کتاب هم یادآوری شده است به اینکه فعل و عمل همانطور که به فاعل نسبت داده می شود صحیح است که به ابزار و وسیله و سایر چیزهایی که در عمل به آن نیاز هست منسوب شود مثل- سیف قاطع- و این وجه شایسته تر است، از سخن گوینده ای که می گوید: مقصود از حرف (ما) در آیه: (وَ نَفْسٍ وَ ما سَوَّاها- ۷/ شمس) خدای تعالی است. پس حرف (ما) به خدای تعالی تعبیر نمی شود زیرا که (ما) موضوعی است برای اسم جنس (تعیین آنچه را که در حرف (ما) به نظر بیاید) که در اعتدال نفس مؤثّر است و نیز هر آنچه که صحیح است، صحیح است هر چند به گوشی وارد نشده و نرسیده باشد.

و امّا آیه: سَبِّحِ اسْمَ رَبِّکَ الْأَعْلَی الَّذِی خَلَقَ فَسَوَّی- ۲/ اعلی).

فعل- تسویه- در این آیه به خدای تعالی منسوب است (زیرا آفریدن و ایجاد از نیست به هست از اوست) و همچنین آیات: (فَإِذا سَوَّیْتُهُ وَ نَفَخْتُ فِیهِ مِنْ رُوحِی- ۲۹/ فجر) و (رَفَعَ سَمْکَها فَسَوَّاها- ۲۸/ نازعات) پس تسویه- و استوار داشتن متعادل آسمان، دربرگیرنده اساس و استواری آن است که در آیه: (إِنَّا زَیَّنَّا السَّماءَ الدُّنْیا بِزِینَةٍ الْکَواکِبِ- ۶/ صافّات) آن را یادآوری نموده است.

(سَوِیّ:) به چیزی که در مقدار و کیفیّت از افراط و تفریط، مصون است گفته

انسان است که تصمیم می گیرد لذا (قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَکَّاها وَ قَدْ خابَ مَنْ دَسَّاها بجای موصول (ما) غیر ذی روح، (من) یعنی کسیکه، بکار رفته است- یعنی کسیکه با توجّه به عوامل مذکور خودش خود را اصلاح نکند و نخواهد که جانی متعالی داشته باشد، بقیّه عوامل بی اثر است و یکی از مسائل مهم تربیتی که اسلام بر آن تکیه دارد همین تحقیق و پذیرش و تمکین و تصمیم گیری است حتّی انسان می تواند بر عوامل هفتگانه فوق هم اگر هم منفی باشد مسلّط شود و راهی خلاف آن جهات در پیش گیرد، چنانکه در خانه فرعون آسیه و در خانه یزید و معاویه پسر یزید یا وجود پیامبران در محیطهای ناسالم و عمر بن عبد العزیز که با تذکّر استادش آنچنان تحوّلی چون نوری در تاریکی در تاریخ اسلام بوجود آوردند، پس انسان می تواند محیط ساز- شرایط- و سازنده تاریخ باشد. و در آیه: (فَأَلْهَمَها فُجُورَها وَ تَقْواها) منشاء الهام همان (ما) موصول و محتوای آن است که هم می تواند در نفس، تقوی ایجاد کند و هم فجور.

می شود.

خدای تعالی گوید: (ثَلاثَ لَیالٍ سَوِیًّا- ۱۰/ مریم) و (مَنْ أَصْحابُ الصِّراطِ السَّوِیِّ- ۱۳۵/ طه).

و- رجل سویّ: مردی که خوی و خلقتش متعادل و از افراط و تفریط مصون است.

و آیه: (عَلی أَنْ نُسَوِّیَ بَنانَهُ- ۴/ قیامه) گفته اند مقصود این است که دستهای انسان را مثل کف پا و سمّ شتران که انگشت ندارند و باز و بسته می شود، قرار می دهیم و یا اینکه همه انگشتان را اندازه ای معیّن قرار دهیم که سودی بهم ندارند و برای حکمتی انگشتان را در اندازه و شکل ظاهری متفاوت و ناهمسان قرار داده، چون همکاری انگشتان بر بستن و گرفتن دست است که چنان هم هستند.

(اعجاز این آیه و سازمان خلقتی سر انگشتان که پس از چهارده قرن با علم انگشت نگاری به اثبات رسیده و فلسفه و حکمت اشاره به سر انگشت، در ذیل واژه- بن- قبلا آمده، مراجعه شود).

و آیه: (فَدَمْدَمَ عَلَیْهِمْ رَبُّهُمْ بِذَنْبِهِمْ فَسَوَّاها- ۱۴/ شمس) یعنی سرزمین و بلادشان با خاک یکسان شد، مثل آیه: (خاوِیَةٌ عَلی عُرُوشِها- ۲۵۹/ بقره).

و گفته اند- سوّی بلادهم بهم: سرزمین و بلادشان را با آنها با خاک یکسان و ویران کرد، مثل آیه: (لَوْ تُسَوَّی بِهِمُ الْأَرْضُ- ۴۲/ نساء) «۱».

و این آیه اشاره ای است به آنچه که کفّار در آیه زیر می گویند: (یَقُولُ الْکافِرُ یا لَیْتَنِی کُنْتُ تُراباً

- ۴۰/ نباء).

مکان سوی و (سَواءٌ): جای وسط و میانه، که:

سواء، سوی و سوی- نیز گفته می شود یعنی جایی که دو طرفش برابر باشد و

---

(۱) تمام آیه چنین است (یَوْمَئِذٍ یَوَدُّ الَّذِینَ کَفَرُوا وَ عَصَوُا الرَّسُولَ لَوْ تُسَوَّی آرزو دارند که کاش با زمین یکسان شوند یعنی خاک می بودند.

اینچنین معنی بصورت صفت و ظرف مکان، هر دو بکار می رود و اصل آن مصدر است.

و گفت: (فِی سَواءِ الْجَحِیمِ- ۵۵/ صافّات) و (سَواءَ السَّبِیلِ- ۱۰۸/ بقره) و (فَانْبِذْ إِلَیْهِمْ عَلی سَواءٍ- ۵۸/ انفال) یعنی عدالت در داوری و حکم، و همینطور آیات:

(إِلی کَلِمَهٍ سَواءٍ بَیْنَنا وَ بَیْنَکُمْ- ۶۴/ آل عمران) و (سَواءٌ عَلَیْهِمْ أَ أَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ- ۶/ بقره) (سَواءٌ عَلَیْهِمْ أَسْتَغْفَرْتَ لَهُمْ- ۶/ منافقون) و (سَواءٌ عَلَیْنا أَ جَزِعْنا أَمْ صَبَرْنا- ۲۱/ ابراهیم) یعنی: هر دو امر جزع کردن یا پایداری مساوی است و سودی بحال ما ندارد. و (سَواءً الْعاکِفُ فِیهِ وَ الْبادِ- ۲۵/ حجّ) (اشاره به شرایط و احکام مسجد الحرام است که می گوید: برای ساکنین آنجا و مسافرین به آنجا یکسان و برابر است و هیچکس حقّ ممانعت دیگران را برای زیارت آنجا ندارد).

سوی و سواء- به معنی (غیر) بکار می رود، شاعر گوید:

فلم یبق منها سوی هامد

یعنی: (چیزی از آنها غیر از خشکیده و پوسیده خاموش باقی نماند) و دیگری گوید: و ما قصدت من اهلها لسوائکا یعنی: (از اهل آنجا به غیر از تو کسی آن را قصد نکرده است).

عندی رجل سواک: غیر از تو و به جای تو، کسی نزد من نیست.

و- (السّیّ:) مساوی و یکسان، مثل- عدل و معادل- و- قتل و مقاتل.

می گویی: سیّان زید و عمرو: زید و عمرو مساوی و برابرند، جمع- سیّ- اسواء است مثل- نقض و انقاض.

قوم اسواء و مستوون: مردمی یکسانند.

مساواه: در چیزهای با ارزشی که معمول و متعارف است، می گویند: هذ الثّوب

یساوی کذا: این جامه مساوی دیگری است و اصلش از- ساواه فی القدر یعنی در مقدار و اندازه مساویند، گرفته شده.

آیه: (حَتَّی إِذا ساوی بَیْنَ الصَّدَفَیْنِ- ۹۶/ کهف) (تا میان دو دیوار برابر و یکنواخت شد).

(سواء) [سواء]

السّوء: هر چیزی که انسان را از امور دنیوی یا اخروی و حالات نفسانی و بدنی و همچنین بخاطر از دست رفتن مال و جاه و از دست رفتن دوست اندوهگین و غمین سازد. آیه: (بَیْضاءَ مِنْ غَیْرِ سُوءٍ- ۲۲/ طه) یعنی: بدون اینکه آفتی در آن باشد، که به بیماری برص تفسیر شده است و آن آفاتی است که بدست می رسد.

و گفت: (إِنَّ الْخِزْیَ الْیَوْمَ وَ السُّوءَ عَلَی الْکافِرِینَ- ۲۷/ نمل) (به راستی که خواری و اندوه در آن روز، کفّار را فرا می گیرد) سوأی: به هر چیزی که قبیح و زشت است تعبیر می شود که با واژه- حسنی- مقابل شده است.

در آیات: (ثُمَّ کانَ عاقِبَةَ الَّذِینَ أَساؤُا السُّوای- ۱۰/ روم) و (لِلَّذِینَ أَحْسَنُوا الْحُسْنی- ۲۶/ یونس) و- (سَیِّئَه): عمل زشتی است که نقطه مقابل حسنه است.

(بَلی مَنْ کَسَبَ سَیِّئَةً- ۸۱/ بقره) و (لِمَ تَسْتَعْجِلُونَ بِالسَّیِّئَهِ- ۴۶/ نمل) و (یُذْهِبْنَ السَّیِّئاتِ- ۱۱۴/ هود) و (ما أَصابَکَ مِنْ حَسَنَهٍ فَمِنَ اللَّهِ وَ ما أَصابَکَ مِنْ سَیِّئَهٍ فَمِنْ نَفْسِکَ- ۷۹/ نساء).

و (فَأَصابَهُمْ سَیِّئاتُ ما عَمِلُوا- ۳۴/ نحل) و (ادْفَعْ بِالَّتِی هِیَ أَحْسَنُ السَّیِّئَهَ- ۹۶/ مؤمنون).

و پیامبر صلّی اللّه علیه و آله فرمود: «یا انس أتبع السیّئه بالحسنه تمحها» یعنی: (ای انس خوبی را پس از بدی دنبال کن تا بدی را محو کنی). حسنه و سیّئه بر دو گونه است:

اوّل- حسنه و سیّئه یا (خوبی و بدی) بر حسب اعتبار عقل و شرع، چنانکه در آیه: (مَنْ جاءَ بِالْحَسَنَهِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثالِها وَ مَنْ جاءَ بِالسَّیِّئَهِ فَلا یُجْزی إِلَّا مِثْلَها- ۱۶۰/ انعام)

مذکور شده.

دوّم- حسنه و سیّئه (خوبی و بدی) به اعتبار طبع و سرشت و این همان خوبی و بدی است که طبیعت آن را سبک و سنگین می انگارد.

مثل آیه: (فَإِذا جاءَتْهُمُ الْحَسَنَهُ قالُوا لَنا هذِهِ وَ إِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَهٌ يَطَّيَّرُوا بِمُوسى وَ مَنْ مَعَهُ- ۱۳۱/ اعراف).

(همینکه خوبی و حسنه به آنها می رسد می گویند از خود ماست و اگر بدی به آنها برسد می گویند از موسی و یاران اوست).

و آیه: (ثُمَّ بَدَّلْنا مَكانَ السَّيِّئَهِ الْحَسَنَهَ- ۹۵/ اعراف) و (إِنَّ الْخِزْيَ الْيَوْمَ وَ السُّوءَ عَلَى الْكافِرِينَ- ۲۷/ نحل).

می گویند: ساءنی کذا و سوءتنی: بمن بدی کرد و مرا غمگین کردی.

(اسَأتَ) الی فلان: به او بدی کردی.

و آیات: (سِيئَتْ وُجُوهُ الَّذِينَ كَفَرُوا- ۲۷/ ملک) و (لِيَسُوؤُا وُجُوهَكُمْ- ۷/ اسراء) و (مَنْ يَعْمَلْ سُوءاً يُجْزَ بِهِ- ۱۲۳/ نساء) یعنی زشتی (کسی که کار قبیح و گناهی انجام دهد با همان عمل، سزایش می دهند) و (زُيِّنَ لَهُمْ سُوءُ أَعْمالِهِمْ- ۳۷/ توبه) و (عَلَيْهِمْ دائِرَهُ السَّوْءِ- ۹۸/ توبه) یعنی آنچه را که در پایان و عاقبت، آنها را غمگین خواهد کرد.

و همچنین آیات: (وَ ساءَتْ مَصِيراً- ۹۷/ نساء) و (ساءَتْ مُسْتَقَرًّا- ۶۲/ فرقان).

و امّا آیه: (فَإِذا نَزَلَ بِساحَتِهِمْ فَساءَ صَباحُ الْمُنْذَرِينَ- ۱۷۷/ صافّات) (و چون عذاب بر ساحتشان و دیارشان فرود آید چه بد است صبح گاه کسانی که بیمشان می دادند و حقّ را نمی پذیرفتند).

و (ساءَ ما يَعْمَلُونَ- ۶۶/ مائده) و (ساءَ مَثَلًا- ۱۷۷/ اعراف) واژه- ساء- در این دو آیه اخیر همان- بئس است- یعنی: چه بد عاقبتی است کاری که می کنند.

و (يَبْسُطُوا إِلَيْكُمْ أَيْدِيَهُمْ وَ أَلْسِنَتَهُمْ بِالسُّوءِ- ۲/ ممتحنه) (دستها و زبانهاشان به بدی بسوی شما دراز و چیره شد).

و آیه: (سِیئَتْ وُجُوهُ الَّذِینَ کَفَرُوا- ۲۷/ ملک).

واژه- (سُوء) (زشتی و بـدی) از این جهت به چهره هـا نسـبت داده شـده که همواره اثر سـرور و غم در چهره ظاهر می شود. و آیه: (سِیَ ءَ بِهِمْ وَ ضاقَ بِهِمْ ذَرْعاً «۱»- ۷۷/ هود) حلّ بهم ما یسوءهم: چیزی که به سـختی دچارشان می کرد به آنها رسـید و آنهـا را فرا گرفت. و آیات: (سُوءُ الْحِسابِ- ۱۸/ رعـد) و (وَ لَهُمْ سُوءُ الدَّارِ- ۲۵/ رعـد) یعنی حساب اعمال و جایگاه دشوار و ناگوار.

واژه- (سَواه)- برای عـورت و جثّه کنـایه شـده است. گفت (کَیْفَ یُوارِی سَوْأَهَ أَخِیهِ- ۳۱/ اعراف) (فَأُوارِیَ سَوْأَهَ أَخِی- ۳۱/ مائـده) (یُوارِی سَوْآتِکُمْ- ۲۶/ اعراف) (بَدَتْ لَهُمـا سَوْآتُهُما- ۲۲/ اعراف) (لِیُبْدِیَ لَهُمـا مـا وُورِیَ عَنْهُمـا مِنْ سَوْآتِهِما- ۲۰/ اعراف) (شیطان وسوسه شان کرد تا آنچه از عوراتشان پوشیده بود آشکار کنند).

---

(۱) همینکه فرشـتگان مأمور عذاب قوم لوط بر پیامبرشان وارد شدند از ورودشان غمگین و دلتنگ شد که نشانه عجز بر دفع و چاره جوئی گناهان مکروه قوم است و- رحب الذراع- در باره کسی است که توانائی دارد.

.)

«کتاب الشّین»

(شبه) [شبه]

الشّبه و الشّبه و الشّبیه: حقیقت معنی آن در همسانی و مشابهت از جهت کیفیّت است. مثلا در رنگ و مزه، و همچنین برابری و همسانی در عدالت و در ستم.

(شُبهه:) آن است که چیزی از دیگری که میانشان همسانی و شباهت است، تمیز داده نشود، یا از جهت جسم یا کیفیّت و معنی.

آیه: (وَ أُتُوا بِهِ مُتَشابِهاً- ۲۵/ بقره) یعنی بعضی از آن ها به بعضی دیگر، از نظر رنگ و مزه و حقیقت شبیه است که گفته اند همانندی در کمال و خوبی است (اشاره به نعمات بهشتی است) که (مُشْتَبِهاً وَ غَیْرَ مُتَشابِهٍ- ۹۹/ انعام) نیز خوانده شده، و همچنین گفته شده همه آن نعمت های بهشتی به یکدیگر شبیه است که البتّه هر دو معنی فوق بهم نزدیک است.

و آیه: (إِنَّ الْبَقَرَ (تَشابَهَ) عَلَیْنا- ۷۰/ بقره) که بصورت ماضی بیان شده و لفظش مذکّر است و- تشابه- به معنی- تتشابه علینا- است و یک حرف (ت) آن حذف و ادغام شده.

(اکثرا برای تخفیف افعال در مضارع و وزن تفاعل شکل مضارع آن با حذف (ت) به صورت ماضی بکار می رود.

و (تَشابَهَتْ قُلُوبُهُمْ- ۱۱۸/ بقره).

یعنی: (در گمراهی و جهالت دلهاشان یکسان است).

و در آیه: (أَخَرُ (مُتَشابِهاتٌ)- ۷/ آل عمران).

آیات متشابه در قرآن آیاتی است که تفسیر آنها بخاطر مشابهت با آیات غیر از آنها اشکال یافته یا از جهت لفظ و یا از حیث معنی.

فقهاء گفته اند: متشابه چیزی است که ظاهرش از مرادش خبر نمی دهد.

حقیقت اینست که آیات قرآنی به اعتبار بعضی نسبت به بعض دیگر سه گونه است:

۱- محکم علی الاطلاق (آیاتی که بطور مطلق، محکمند).

۲- متشابه علی الاطلاق (آیاتی که بطور مطلق، متشابه اند).

۳- آیاتی که از وجهی متشابه و از وجهی محکمند.

متشابه نیز بطور کلّی سه گونه است:

۱- متشابه، فقط از جهت لفظ.

۲- متشابه، فقط از جهت معنی.

۳- متشابه، از جهت لفظ و معنی هر دو.

ولی- متشابه از حیث لفظ، خود دو نوع است:

۱- متشابهی که به الفاظ مفرد برمی گردد یا از نظر غرائب واژه های آن لفظ. مثل:

الأبّ، یزفّون- و یا از نظر مشارکت لفظی، مثل ید- عین.

۲- متشابهی که به کلام مرکّب برمی گردد، و خود سه گونه است:

۱- نوعی از متشابه بنابر کوتاهی کلام، مثل:

(وَ إِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُقْسِطُوا فِی الْیَتامی فَانْکِحُوا ما طابَ لَکُمْ مِنَ النِّساءِ- ۳/ نساء).

۲- نوعی که برای بسط سخن، متشابه است، مثل:

(لَیْسَ کَمِثْلِهِ شَیْ ءٌ- ۱۱/ شوری).

زیرا اگر گفته شود- لیس مثله شی ء- برای شنونده روشنتر است.

۳- نوعی متشابه از نظر نظم کلام، مثل:

(أَنْزَلَ عَلی عَبْدِهِ الْکِتابَ وَ لَمْ یَجْعَلْ لَهُ عِوَجاً- نه- عوجا قیّما و

(وَ لَوْ لا رِجالٌ مُؤْمِنُونَ ... لَوْ تَزَيَّلُوا- ۲۵/ فتح).

(آیه اخیر در باره کارزار و عذاب کفّار است) دوّم- متشابه از جهت معنی و اوصاف خدای تعالی و اوصاف روز بازپسین و قیامت که اینگونه صفات برای ما متصوّر نیست زیرا چیزی را تا احساس نکنیم و از جنس محسوسات نباشد، صورت آنها در نفوس ما حاصل نمی شود.

سوّم- متشابه از جهت لفظ و معنی که بر پنج قسم است:

۱- از نظر کمیّت، مثل عموم و خصوص.

در آیه: (فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ- ۵/ توبه).

۲- از نظر کیفیّت، مثل: واجب و مستحب.

در آیه: (فَانْكِحُوا ما طابَ لَكُمْ- ۳/ نساء).

۳- از جهت زمان، مثل: ناسخ و منسوخ.

در آیه: (اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تُقاتِهِ- ۱۰۲/ آل عمران).

۴- از جهت مکان و اموری که در آن موقعیّت ها، آیات نازل شده است، مثل:

(وَ لَيْسَ الْبِرُّ بِأَنْ تَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ ظُهُورِها- ۱۸۹/ بقره).

(إِنَّمَا النَّسِی ءُ زِيادَةٌ فِي الْكُفْرِ- ۳۷/ بقره).

زیرا تا کسی به عادات عرب در جاهلیّت آشنا نباشد و آنها را نداند معرفت و شناخت این آیات برایش مشکل و متعذّر است.

۵- از جهت شرایطی که فعل و کار با آنها، یا بطور صحیح یا فاسد انجام می شود مثل: شرایط نماز و نکاح.

اینها بود که بطور مجمل گفته شد و هر گاه کاملا- تصوّر شود، دانسته می شود که تمام آنچه را که مفسّرین در تفسیر متشابهات ذکر کرده اند خارج از این تقسیمات نیست مثل سخن کسی که گفت: متشابه (الم- بقره) است. و سخن قتاده، که می گوید:

آیات محکم ناسخ است و متشابه منسوخ

و سخن اصمّ «۱»- که می گوید: محکم آیه ای است که بر تأویلش اجماع نظر باشد و متشابه، آن چیزی است که اختلاف نظر در آن هست آنگاه تمام آیات متشابه هم خود بر سه گونه است:

۱- آیاتی که راهی برای آگاهی بر زمان وقوع آن نیست، مثل:

زمان قیامت و خروج دابّه الأرض (که آثاری از آستانه قیامت است) و اینکه آن حیوان چگونه است.

۲- آیاتی که برای انسان راهی بسوی شناسایی آنها وجود دارد، مثل: الفاظ، غریب و احکام مشکل و مبهم.

۳- نوعی از متشابه که معنی آن در میان دو امر واقع شده و متردد بین الامرین است و جایز است که معرفت و شناسایی به حقیقت آن مخصوص شناسایی و معرفت راسخین در علم باشد و برای غیر از آنها پوشیده است و این همان است که مورد اشاره پیامبر صلّی اللّه علیه و آله در باره علی رضی اللّه عنه است که فرمود:

«اللّهمّ فقّهه فی الدّین و علّمه التأویل» و در باره ابن عبّاس هم سخنی مثل این گفته شده:

هر گاه این جمله را شناختی، دانسته می شود که وقف نمودن بر (وَ ما یَعْلَمُ تَأْوِیلَهُ إِلَّا اللَّهُ- ۷/ آل عمران) و وصل آن با (وَ الرَّاسِخُونَ فِی الْعِلْمِ- ۷/ آل عمران) هر دو جایز است.

زیرا برای هر یک از آنها یعنی (وقف و وصل) بر حسب آنچه که بطور تفصیل گفته شده،

---

(۱) ابو عبد الرّحمن حاتم بن عنوان بلخی معروف به- اصم- که از بزرگان اصحاب معرفت و عرفان است، کلمات ظریفه ای از او به یادگار مانده است، وفاتش در سال ۲۳۷ هجری است.

وجه لقب اصم (ناشنوا) نسبت به او از اینجهت بوده که روزی کسی از او سؤالی می کند و ناگهان صدائی و بادی از آن مرد خارج شد و خجل گشت، ابو عبد الرّحمن برای اینکه خجالت او را برطرف کند به او گفت: بلند صحبت کن تا من بشنوم. و از این جمله انسانی وانمود کرد که (کر) است و سؤال کننده خوشحال شد.

سعدی هم در گلستان اصم بودن او را باور ندارد.

سعدی می گوید:

که حاتم اصم بود باور مکن

(هدیه الاحباب ۱۱۳- ریحانه الادب ۱/ ۸۶)

وجهی هست. «۱»

و آیه: (اللَّهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الْحَدِیثِ کِتاباً مُتَشابِهاً- ۲۳/ زمر).

یعنی: آنچه که بعضی از آن در احکام و حکمت و استواری نظم شبیه بعض دیگر است.

و آیه: (وَ لکِنْ (شُبِّهَ) لَهُمْ- ۱۵۷/ نساء).

یعنی برای آنها همانند و نمونه ای مجسّم شد. بطوریکه پنداشتند خود اوست (در باره بدار آویختن و مصلوب نمودن کسی است که شبیه حضرت عیسی علیه السّلام بود).

شبه: نوعی از سنگهای معدنی است که رنگش به رنگ طلا شبیه است.

---

(۱) ارزش وجوهی و روشی که راغب رحمه اللّه در تشریح متشابهات بکار برده است موقعی بهتر فهمیده می شود که تمام تفاسیر و واژه نامه ها در طول تاریخ هزار و چهارصد ساله مورد بررسی و تحقیق قرار گیرد که در آنصورت ارزش و اهمیّت کار علمی و بی نظیر راغب بخوبی روشن می شود، ابن فارس که خود پیشوای ریشه شناسان در واژه ها است می نویسد «و المتشابهات من الامور المشکلات».

یعنی: درک و فهم معنی متشابهات و دریافت ریشه آن از کارهای مشکل و سخت است. که فیروزآبادی آنرا- مشتبهات و مشبّهات- دانسته است. ابو منصور ازهری پس از استناد عبارتی که راغب می گوید: «سخن کسی که گفت متشابه- الم و بقیّه فواتح سور است- کسی را ابن عبّاس، معرّفی می کند و سپس می گوید اگر این سخن صحیحا از ابن عبّاس باشد تفسیری قطعی است ولی اخبارشناسان این استناد را ضعیف می دانند، ولی- فرّاء این روایت را نقل کرده و می گوید ابن عبّاس گفته است- محکمات- آیاتی است که نسخ نشده، و متشابهات آیاتی است که نسخ شده پس ازهری بدون اینکه نظر خود را بیان کند می نویسد: و هذا قول کثیر من اهل العلم، و اللّه اعلم- ابن اثیر می گوید: در وصف قرآن روایت شده است که- آمنوا بمتشابهه و اعملوا بمحکمه- یعنی به متشابهات قرآن ایمان آورید و به محکماتش عمل کنید (که در این جامیان امور نظری و ایدئولوژیکی یعنی آیات اعتقادی و آیاتی که بایستی مورد عمل قرار گیرد تفاوت معیّن شده است).

سپس می نویسد: المتشابه، ما لم یتلقّ معناه من لفظه- متشابه چیزی است که از لفظش معنایش دریافت نمی شود و دو گونه است، آیات متشابهی که اگر به آیات محکم رد شود معنایش شناخته می شود و آیات متشابهی که- ما لا سبیل الی معرفه حقیقته- که راهی به شناخت حقیقت آن نیست.

(مقاییس ۳/ ۲۴۳- تهذیب ۶/ ۹۰- النّهایه ۲/ ۲۴۲- قاموس فیروزآبادی- معانی القرآن و تفاسیر: تبیان- مجمع البیان، التّفسیر الکبیر فخر رازی- کشّاف- کشف الاسرار ...)

و پس از توضیح و تفسیر و طبقه بندی معانی متشابهات که در متن کتاب از سوی راغب رحمه اللّه بیان شده عاشقان تحقیق و تفسیر قرآن را در این مورد دیگر نیازی به بررسی نیست.

ص: ۳۰۴

.(شتت) [شتت]

الشّتّ: پراکنده شدن افراد یک جامعه، می گویند:

شتّ جمعهم شتّا و شتاتا: جمعشان پراکنده شد.

جاءوا اشتاتا: پراکنده و نامنظّم آمدند.

و آیات: (یَوْمَئِذٍ یَصْدُرُ النَّاسُ أَشْتاتاً- ۶/ زلزله).

(مِنْ نَباتٍ شَتَّی- ۵۳/ طه).

یعنی: انواع گوناگون گیاهان.

و آیه: (وَ قُلُوبُهُمْ شَتَّی- ۱۴/ حشر).

یعنی: دلهاشان به خلاف کسانی است که در آیه: (وَ لکِنَّ اللَّهَ أَلَّفَ بَیْنَهُمْ- ۶۳/ انفال) توصیفشان کرده.

شتّان: اسم فعل است، مثل: و شکان، می گویند:

شتّان ما هما و شتّان ما بینهما: در وقتی است که التیام و پیوند از میانشان برخاسته است یعنی (چه بسیار فرق است میانشان).

(شتا) [شتا]

آیه: (رِحْلَهَ الشِّتاءِ وَ الصَّیْفِ- ۲/ قریش).

(اشاره به کوچ کردن زمستانی و تابستانی است).

شتی و أشتی- و همچنین صاف و أصاف: (زمستان کرد، تابستان کرد). المشتی و المشتاه: برای زمان و محلّ کوچ کردن بکار می رود.

شاعر گوید: نحن فی المشتاه ندعوا الجفلی «۱».

---

(۱) شعر از طرفه بن عبد شاعر قبل از اسلام است که در مورد سخاوت و کرم خانواده و قبیله خود می گوید:

.(شجر) [شجر]

الشّجر: گیاهی است که ساقه داشته باشد.

شجره و شجر- مثل- ثمره و ثمر.

در آیات: (إِذْ یُبایِعُونَکَ تَحْتَ الشَّجَرَهِ- ۱۸/ فتح) (أَ أَنْتُمْ أَنْشَأْتُمْ شَجَرَتَها- ۷۲/ واقعه) (وَ النَّجْمُ وَ الشَّجَرُ- ۶/ الرّحمن) (مِنْ شَجَرٍ مِنْ زَقُّومٍ- ۵۲/ واقعه) (إِنَّ شَجَرَهَ الزَّقُّومِ- ۴۳/ دخان) (که هم مؤنّث و هم مذکّر، بکار رفته است.)

واد شجیر: درّه ای پر درخت.

هذا الوادی أشجر من ذلک: این درّه از آن دیگری، سرسبزتر است. الشّجار و (المُشاجَرَه) و التّشاجر: مجادله و نزاع کردن، مثل آیه: (فِیما شَجَرَ بَیْنَهُمْ- ۶۵/ نساء).

شجرنی عنه: مرا از آن کار با مجادله بازگرداند.

در حدیث: «فان اشتجروا فالسّلطان ولیّ من لا ولیّ له» یعنی: (هر گاه منازعه کردند پس برتری و تسلّط یاور کسی است که سرپرستی و یاوری ندارد).

الشّجار: چوب هودج و کجاوه (وسیله ای دکّه مانند با سایبانی که بر پشت ستوران می نهادند و در مسافرت، زنان یا کودکان و پیران، و بیماران را در آن می نشاندند، امروز هم در هندوستان مرسوم است).

مشجر: چیزی است که لباس بر آن می اندازند.

شجره بالرّمح: او را با نیزه زد، بطوریکه نیزه را در بدنش باقی گذارد.

نحن فی المشتاه ندعوا الجفلی لا تری الادب فینا ینقتر

ما در سرمای سخت زمستان هم میزبان جماعت هستیم و تو میزبانی که عدّه کمی را کند نخواهی دید.

.(شح) [شح]

الشّحّ: بخلی که با حرص توأم باشد، بطوریکه عادت شود.

در آیه: (وَ أُحْضِرَتِ الْأَنْفُسُ الشُّحَّ- ۱۲۸/ نساء) (اشاره به تنگ نظری در نفسهاست که می گوید: و ان تحسنوا و تتّقوا فانّ اللّه کان بما تعملون خبیرا- که اگر نیکی کنید و پرهیزگار باشید خدا به آنچه می کنید آگاه است). و آیه: (وَ مَنْ یُوقَ شُحَّ نَفْسِهِ- ۹/ حشر).

(بعدش اینست که می گوید: اولئک هم المفلحون- کسیکه خود را از بخل نگهمیدارد، آنها خود از رستگارانند).

رجل شحیح و قوم أشحّه: مردی و گروهی تنگ نظر.

آیه: (أَشِحَّةً عَلَی الْخَیْرِ- ۱۹/ احزاب) یعنی: (بر کار خیر بخیل است).

و آیه: (أَشِحَّةً عَلَیْکُمْ- ۱۹/ احزاب) یعنی: بر شما بخل می ورزند.

خطیب شحشح: سخنوری بلیغ و ماهر (که پیاپی سخن می گوید، و ادامه می دهد) یا خطبه اش را ادامه می دهد مثل:

شحشح البعیر فی هدیره: آن شتر بانگش را برمی گرداند و تکرار می کند و ادامه می دهد.

(شحم) [شحم]

آیه: (حَرَّمْنا عَلَیْهِمْ شُحُومَهُما- ۱۴۶) یعنی: (پیه و چربی گاو و گوسفند را بر آنها حرام کردیم).

شحمه الاذن «۱»: نرمه که گوشواره بر آن آویزان می شود بتصوّر اینکه بصورت دنبه و

---

(۱) ابن واضح یعقوبی در کتاب گرانقدرش در بخش شمایل رسول خدا، می نویسد: لا یجاوز شعره شحمه اذنه: پیامبر صلّی اللّه علیه و آله مویش بر نرمه گوشش نمی رسید و موی سرش نه زیاد و نه کم بود و نه آن را می تافت، رنگی

پیه است.

شحمه الأرض: قارچ و کرمهای سپید زمین.

رجل مشحّم: مردی که زیاد چربی دارد (تاجر روغن و پیه) شحم: دوستدار چربی.

شاحم: کسی که یارانش او را غذا می دهند.

شحیم: فربه و پرچربی.

(شحن) [شحن]

آیه: (فِی الْفُلْکِ الْمَشْحُونِ- ۱۱۹/ شعراء) یعنی: در کشتی پر و انباشته شده.

شحناء: دشمنی و عداوتی که سراسر جان را فرا گرفته باشد.

عدوّ مشاحن: دشمنی که روح فردی دارد (تکرویا اندیوید آلیست) أشحن للبکاء: جانش سرشار از اندوه و اشک شد.

(شخص) [شخص]

الشّخص: سیاهی انسانی ایستاده که از دور دیده می شود.

شخص من بلده: از شهرش رفت.

شخص سهمه: تیرش را به بالای هدف پرتاب کرد.

روشن و به سرخی آمیخته داشت. (تاریخ یعقوبی- ۱/ ۵۱۲) بر خلاف روشی که فرهنگ استعماری و دستگاههای استعماری جهانگردانی و الگوهایی با موی سر زیاد برای ملّتهای مسلمان صادر می کردند و متأسّفانه تقلید کورکورانه باعث می شد که موی سرها از پشت سر و از روی گوش هم بگذرد، گویی که اینان در صدها قرن قبل و در غارها زندگی می کنند، ولی می بینیم که شیوه پیامبر اسلام آنچنان است که روایت شده.

امید است آنهایی که با تافتن گیسوان و موی روی گوش و پشت سر خود عمل خویش را با عکس هایی که به دروغ به پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و ائمّه نسبت داده اند، مقایسه نکنند و از روش صحیح پیامبر صلّی اللّه علیه و آله پیروی نمایند. [.....]

شخص بصره: چشم انداخت و نگریست.

أشخصه صاحبه: دوستش غیبتش کرد.

آیه: (تَشْخَصُ فِیهِ الْأَبْصارُ- ۴۲/ ابراهیم) یعنی: (روزی که دیدگان خیره شود).

و آیه: (شاخِصَةٌ أَبْصارُ الَّذِینَ ۹۷/ انبیاء) یعنی: پلک هاشان بهم نمی خورد.

(تمام آیه چنین است- وَ اقْتَرَبَ الْوَعْدُ الْحَقُّ فَإِذا هِیَ شاخِصَةٌ أَبْصارُ الَّذِینَ کَفَرُوا یا وَیْلَنا قَدْ کُنَّا فِی غَفْلَةٍ مِنْ هذا بَلْ کُنَّا ظالِمِینَ- آنگاه که وعده حقّ نزدیک شود چشمان کسانی که کفر ورزیده اند از ترس خیره شود و با ندامت می گویند: وای بر ما که از این امر غافل بودیم و بلکه ستمگر بودیم).

(شد) [شد]

الشّدّ: محکم بستن.

گفته می شود- شددت الشّی ء: آن را محکم بستم.

آیات: (وَ شَدَدْنا أَسْرَهُمْ- ۲۸/ انسان).

(آیه چنین است- نَحْنُ خَلَقْناهُمْ وَ شَدَدْنا أَسْرَهُمْ- ایشان را آفریدیم و سرشت و ترکیبشان را استوار و محکم ساختیم).

و (فَشُدُّوا الْوَثاقَ- ۴/ محمّد) یعنی: (بندها محکم کنید).

(الشّدّه:) در محکم بستن و نیز در باره بدن و قوای نفسانی، و عذاب بکار می رود.

و گفت: (وَ کانُوا أَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً- ۴۴/ فاطر) (از حیث نیرو از ایشان سخت تر بودند) و آیه: (عَلَّمَهُ شَدِیدُ الْقُوی- ۵/ نجم) یعنی: جبرئیل علیه السّلام.

و آیات: (غِلاظٌ شِدادٌ- ۶/ تحریم) (بَأْسُهُمْ بَیْنَهُمْ شَدِیدٌ- ۱۴/ حشر) (فِی الْعَذابِ الشَّدِیدِ- ۲۶/ ق) یعنی هولناک، و سهمگین.

(شَدِید) و متشدّد: بخیل، در آیه: (وَ إِنَّهُ لِحُبِّ الْخَیْرِ لَشَدِیدٌ- ۸/ عادیات) یعنی: (او در نیکی سختگیر و بخیل است) پس جایز است که واژه- شدید- در آیه اخیر به معنی مفعول باشد گویی که سخت و تنگ نظر شده است، چنانکه می گویند- غلّ- از معنی جدا شدن و دور بودن و به این طریق:

آیه: (وَ قالَتِ الْیَهُودُ یَدُ اللَّهِ مَغْلُولَةٌ، غُلَّتْ أَیْدِیهِمْ- ۶۴/ مائده) یعنی: [یهود گفتند دست خداوند (قدرت او) از کار آفرینش دور و جدا شده و جهان به خود رهاست، دستان و قدرت ایشان از آفرینش- (حقایق جهان) دور و جدا است].

و نیز جایز است- شدید- در اینجا بمعنی فاعل باشد، پس- متشدّد در معنی بخیل مثل اینستکه کیسه پولش سخت و تنگ شده.

و آیه: (حَتَّی إِذا بَلَغَ أَشُدَّهُ وَ بَلَغَ أَرْبَعِینَ سَنَةً- ۱۵/ احقاف) هشدار و آگاهی است بر اینکه انسان همینکه به آن سنین (چهل یا سن کمال) برسد، خوی و اخلاقی که سرشتش بر آن نهاده شده بعد از آن سن به تدریج و پیوسته از او زایل می شود و این موضوع را شاعر چه زیبا سروده و هشدار داده است که:

۱-

اذا المرء وافی الاربعین و لم یکن له دون ما یهوی حیاء و لا ستر ۲-

فدعه و لا تنفس علیه الّذی مضی و ان جرّ اسباب الحیاه له العمر

۱- زمانی که انسان به چهل سالگی رسید و غیر از هوی و هوس و آرزوها عفّت و حیائی نداشت.

۲- رهایش کن و بر عمری که از او گذشته رشک مبر، هر چند آن عمر متاع دنیا را برایش به آسانی بکشد و همراهش کند).

شدّ فلان (و اشتَدّ:) دوید و سرعت گرفت، و جایز است که از عبارت- شدّ خزامه للعدو- باشد، یعنی: (تنگ اسبش را برای رفتن به سوی دشمن محکم کرد).

چنانکه می گویند: ألقی ثیابه: جامه اش را بسوی دشمن افکند، و یا اینکه- شدّ فلان- از معنی- اشتدّت الرّیح: باد بشدّت وزید، باشد

که در آیه: (اشْتَدَّتْ بِهِ الرِّیحُ- ۱۸/ ابراهیم) ذکر شده است.

(شر) [شر]

الشّرّ: چیزی است که همه از او روی برمی تابند، چنانکه خیر چیزی است که همه به او متمایلند.

در آیات: (شَرٌّ مَکاناً- ۷۷/ یوسف) (إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللَّهِ الصُّمُّ- ۲۲/ انفال).

تحقیق در معنی- شرّ- با تحقیق در واژه- خیر- قبلا گفته شده (در حرف خ ذیل واژه خیر) و همچنین انواع خیر و شرّ را.

رجل شریر و شریر: مرد شرور و فتنه انگیز.

قوم اشرار: مردمی فتنه انگیز.

اشررته: او را به شرّ و بدی نسبت دادم.

گفته اند- اشررت کذا- مثل- اظهرته- است، یعنی آشکارش کردم. بنا به گفته شاعر:

اذا قیل أیّ النّاس شرّ قبیله أشرّت کلیب بالأکفّ الأصابعا

(هر گاه گفته شود کدام مردم از قبیله و قومی شریرترند. قوم کلیب با کف دستان و انگشتان ظاهر می شود).

اگر در اینجا نبود مگر همین یک بیت شعر، احتمال داشت که چون اشاره به سر انگشتان نموده است دستان و انگشتان را به شر و بدی نسبت داده باشد و از- أشررته- باشد وقتی که او را به شرّ و بدی نسبت دهی. (الشّرّ:) با ضمّه حرف (ش) مخصوص عیب و ناپسند و مکروه است.

(شرّه شرّا: او را عیب کرد و ناروا گفت) شرار النّار: فروزش و شعله آتش که زبانه می کشد، علّت تسمیه شعله آتش به شرار برای این اعتقاد است که از آتش، شرّ و بدی تصوّر می کردند.

که در آیه: (تَرْمِی بِشَرَرٍ کَالْقَصْرِ «۱»- ۳۲/ مرسلات) بکار رفته است.

(شرب) [شرب]

الشّرب: نوشیدن هر مایعی است، خواه آب یا غیر از آن.

خدای تعالی در صفت اهل بهشت گوید: (وَ سَقاهُمْ رَبُّهُمْ شَراباً طَهُوراً- ۲۱/ انسان).

و در صفت دوزخیان گوید: (لَهُمْ شَرابٌ مِنْ حَمِیمٍ- ۷۰/ انعام) جمعش- أشربه- است.

شربته شربا و شربا: آن را نوشیدم.

و گفت: (فَمَنْ شَرِبَ مِنْهُ فَلَیْسَ مِنِّی ... فَشَرِبُوا مِنْهُ «۲»- ۲۴۹/ بقره): و گفت (فَشارِبُونَ شُرْبَ الْهِیمِ- ۵۵/ واقعه).

یعنی: (و همچون شتران عطشان می نوشند) (الشّرب:) بهره و نصیبی از آب (جرعه ای).

و آیه: (هذِهِ ناقَةٌ لَها شِرْبٌ وَ لَکُمْ شِرْبُ یَوْمٍ مَعْلُومٍ- ۱۵۵/ شعراء) (اشاره به ناقه صالح است که می گوید او سهمی از آب دارد و شما هم روز معیّنی، سهمی و بهره ای، آیه بعدی هم در همین مورد است می گوید) (کُلُّ شِرْبٍ مُحْتَضَرٌ- ۲۸/ قمر).

---

(۱) یعنی دوزخ در آن روز چون کوشک های بلند می کشد، و شعله می افکند، که در این آیه شعله و لهیب بلند آتش دوزخ را به بلندی کوشک ها و قصرهای دنیایی تشبیه نموده تا نوعی رابطه میان مستکبرین دنیایی با کوشک های مرتفعشان و فرجام کارشان همسان باشد، در دنیا قصرهای مرتفع و سایبانها می ساختند، و طبیعی است که در لذّت ها، و نعمت ها و آنچنان سرمستی و سر خوشی ها نمی توانستند از حال بی نوایان و ستمکشان آگاه باشند، در آیات بعد این سوره اشاره به جدا شدن پاکان و پلیدان در قیامت است، می گوید:

پس پرهیزکاران در سایه حقیقی قرار می گیرند نه سایه ای که نمودار شعله های سوزنده آتش است بلکه در سایه ای آرامش دهنده و در چشمه سارهایی که امواج و نسیم آنها مسرّت بخش است و بعد می گوید: گواراتان باد، این پاداش نکوکاری و پرهیزکاری شماست.

(۲) اشاره به سخن طالوت است که سربازان خود را بفرمان خدای در مورد نوشیدن زیاد و بی موقع آب از نهر آزمایش می کند که جز عدّه کمی بقیّه بیش از حدّ معمول و مقرّر آب می خورند.

(مَشرَب:) مصدر است و اسم زمان و مکان از شرب.

در آیه: (قَدْ عَلِمَ کُلُّ أُناسٍ مَشْرَبَهُمْ- ۶۰/ بقره) الشّریب: نوشنده و همچنین آب قابل نوشیدن.

شارب: مویی که در روی لب بالای دهان است و همچنین رگی که توی حلق و گلو است، جمع آن- شوارب- است به تصوّر اینکه هم آن رگ و هم سبیل و موی لب بالا نوشنده آبند.

هذلیّ، در باره گورخر می گوید:

صخب الشّوارب لا یزال کأنه «۱» و آیه: ((وَ أُشْرِبُوا) فِی قُلُوبِهِمُ الْعِجْلَ- ۹۳/ بقره).

یعنی: (محبّت گوساله در دلشان استوار شده بود).

گفته اند معنی آیه از سخنی است که می گویند:

أشربته البعیر: طناب را به گردنش محکم بستم، شاعر گوید:

فأشربتها الأقران حتّی و قصتها بقرح و قد ألقین کلّ جنین «۲»

معنی آیه فوق در مورد دلبستگی و شیفتگی زیاد آنها به گوساله، مثل اینست که دلهاشان سخت با طناب به آن بسته شده.

بعضی از علماء گفته اند معنایش اینست که محبّت او به دلهاشان تعلّق گرفته و بسته شده (یعنی خود گوساله پرستی نه آن گوساله بخصوص) و این معنی از عادات آنهاست یعنی وقتی که آمیخته شدن حبّ و بغض را در جان و نفس آدمی می خواهند

---

(۱) بانگ و آوای گورخران در حال خوردن آب پیوسته ادامه داشت و مصراع بعدش چنین است:

عبد لآل ابی ربیعه مسبع گویی که بنده ای از خاندان ابی ربیعه است که خوی بد او را فرا گرفته است و نعره می زند.

(۲) شعر فوق در مآخذ دیگر که از ثعلب روایت شده الفاظش مختلف است و چنین است:

فاشربتها الاقران حتّی انختها بقرح و قد القین کلّ جنین

که معنی آن مثل- اشربت ابلک- است و- اشربتها الاقران یعنی همواره برای هر شتر مادینه ای شتر فحلی قرار دادم و بهم نزدیک کردم و هر یک جنینی و نوزادی افکندند.

تعبیر کنند، اسمی از- شراب را بطور- استعاره بکار می برند، زیرا واژه- شراب یا نوشیدنی بخاطر نافذ بودن و اثر کردن در بدن رساتر و بلیغ تر است، چنانکه شاعر گوید:

تغلغل حیث لم یبلغ شراب و لا حزن و لم یبلغ سرور

یعنی: (بطوری نفوذ کرد که اندوه و شادی و نوشیدنی به آن حد از تأثیر و نفوذ نرسیده است). و هر گاه بگویند- گوساله دوستی- به این حدّ از مبالغه نیست، باید دانست که یادآوری و ذکر- عجل- یعنی: گوساله در آیه اخیر، آگاهی بر این امر است که آنها از شیفتگی بیش از حدّشان به او، صورت گوساله در دلهاشان محو نمی شد.

در مثالی می گویند:

اشربتنی ما لم أشرب: چیزی را که انجام نداده ام بر من ادّعاء کردی.

(شرح) [شرح]

اصل شرح: پهن و باز کردن گوشت و امثال آن است.

می گویند- شرحت اللّحم و شرّحته: (گوشت را باز و گسترده کردم).

و از این واژه عبارت- شرح الصّدر- است یعنی باز شدن سینه و فراخی آن توسّط نور الهی و آرامشی از سوی خدا و سروری از او بر دل.

در آیات: (رَبِّ اشْرَحْ لِی صَدْرِی- ۲۵/ طه) (أَ لَمْ نَشْرَحْ لَکَ صَدْرَکَ- ۱/ شرح) (أَ فَمَنْ شَرَحَ اللَّهُ صَدْرَهُ- ۲۲/ زمر) و همچنین عبارت: شرح المشکل من الکلام یعنی بسط سخن، و بیان معانی آن که پوشیده است.

(شرد) [شرد]

شرد البعیر: شتر رمید و گریخت.

شرّدت فلانا فی البلاد و شرّدت به: نسبت به او رفتاری نمودم و عیبش برملاء کردم که دیگران از کار و کردارش دوری کنند و عبرت گیرند- مثل اینکه می گویند:

نکّلت به: برای عبرت دیگران عقوبتش کردم و عبرتش گردانیدم.

در آیه گفت: (فَشَرِّدْ بِهِمْ مَنْ خَلْفَهُمْ- ۵۷/ انفال).

یعنی: برای کسانی که پس از آنها می آیند و با تو برخورد می کنند عبرتشان گردان «۱».

فلان طرید شرید: او رانده شده و طرد شده است.

(شرذم) [شرذم]

الشّرذمه: جمعیّت و گروهی پراکنده و بریده از یکدیگر.

در آیه: (لَشِرْذِمَةٌ قَلِیلُونَ- ۵۴/ شعراء) و این معنی از عبارتی است که می گویند: ثوب شراذم: جامه و لباس پاره پاره شده.

(شرط) [شرط]

الشّرط: هر حکم معلومی که بکاری تعلّق می گیرد و انجامش حتمی است و واقع می شود و این کار مثل علامتی برای آن حکم و شرط است.

شریط: ریسمان تابیده شده. (در زبان عربی امروز- شریط یعنی نوار ضبط صورت و نوار فیلم).

شرائط: پیمان ها و شراطها.

اشترطت کذا: شرط کردم و پیمان بستم.

---

(۱) ابن فارس می نویسد: معنی آیه اینستکه هر گاه گناهکاری مرتکب گناهی شد و به سزای گناهش رسید و عقوبت شد، دیگران با دیدن عقوبت و مجازات او، از آن گناه دوری می کنند چون می ترسند به همان سرنوشت دچار شوند، پس:

یشرد عن الذنب و ینکل: از گناه می گریزند و برمی گردند و اللّه اعلم. (مقابیس اللّغه- ۳/ ۲۷۰)

شرط: علامت و نشانه.

أشراط السّاعه: نشانه های قیامت.

در آیه: (فَقَدْ جاءَ أَشْراطُها- ۱۸/ محمّد) شرط: پیشتازان و چاوشان یا شحنگان و مأموران نظم جامعه (شرطه اللّه: یاران و انصار خدای) و چون دارای علامات و نشانه هایی هستند اینطور نامیده شده اند تا با آن علامت شناخته شوند. (اشراط القوم: نجبای قوم) و همچنین- اشراط الابل: شترانی که بر گردنشان علامت هست. أشرط نفسه للهلکه: وقتی است که کسی عملی انجام دهد که نشانه مرگ و هلاکت است یا شرط مردن و هلاکت در آن باشد.

(شرع) [شرع]

الشّرع: راه روشن و واضح.

شرعت له طریقا: راهی برایش باز کردم.

الشّرع: مصدر است، بعدا بصورت اسم برای راه، بکار رفته که آن را- شرع و شرع و شریعه- گفته اند، سپس برای راه خدایی و الهی استعاره شده است.

در آیه: (شِرْعَةً وَ مِنْهاجاً- ۴۸/ مائده) شرع اشاره به دو امر است:

اوّل- در معنی سرشت و نهاد و آنچه را که خدای تعالی انسان را بر آن آفریده و مسخّر گردانیده و آن راهی است که آن را اراده و قصد کرده است و نتیجتا به مصلحت بندگان و آبادانی بلاد بازمی گردد همانست که در آیه زیر به آن اشاره شده است که:

(وَ رَفَعْنا بَعْضَهُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجاتٍ لِيَتَّخِذَ بَعْضُهُمْ بَعْضاً سُخْرِيًّا «۱»- ۳۲/ زخرف).

---

(۱) آیات قرآنی حتّی اگر کاملا مجرّد و هر کدام به تنهایی مورد نظر و اندیشه قرار گیرد، بخوبی فهمیده می شود که مربوط به کدام سوره است و این خود یکی از معجزات قرآن کریم است، آیه فوق در باره درجات مختلف دنیایی افراد در زندگیست، مربوط به سوره زخرف یعنی مال و متاعی که زر اندوز است و نقش و نگار ظاهری شده است و حال اینکه در واقع چنان نیست و چیزی گذرا و پوچ و فریبنده است، چنانکه- زخرف القول: سخنی دروغین و به ظاهر شیرین است.

دوّم- شرع یعنی آنچه را که خداوند از دین برای انسان مقدّر کرده است و او را با اختیار در برگزیدن آن و هدف قرار دادن آن امر فرموده و از آنچه که شریعت های گوناگون در آن اختلاف کرده اند و نیز آنچه را که نسخ و جابجایی، آن را پیش می آورد، آیه زیر بر این معنی دلالت دارد که: (ثُمَّ جَعَلْناکَ عَلی شَریعَةٍ مِنَ الْأَمْرِ فَاتَّبِعْها- ۱۸/ جاثیه) یعنی: (آنگاه تو را بر شریعتی از امر و دین قرار دادیم پس آن را- پیروی کن و هوسهای کسانی را که ناآگاهند و نمی دانند، پیروی مکن).

ابن عبّاس گفته است: الشّرعه: ما ورد به القرآن، و المنهاج: ما ورد به السّنّه:

این آیه بدنبال سخن حضرت ابراهیم علیه السّلام است که می گوید: من از بت هایی که می پرستید بیزار و متنفّرم و بعد خداوند در باره روش او می گوید ابراهیم یکتاپرستی را در تبار خویش، همچون سخنی و کلامی پایدار باقی گرداند تا شاید مشرکان به حقّ پرستی بازگردند، آنگاه آینده دیگری را به یاد پیروان ابراهیم و سایر هدایت یافتگان می آورد تا از دیدن زخارف، و تجمّلات و زر زیورهای مشرکین ملول نشوند، می گوید: (إِنْ کُلُّ ذلِکَ لَمَّا مَتاعُ الْحَیاهِ الدُّنْیا وَ الْآخِرَهُ عِنْدَ رَبِّکَ لِلْمُتَّقِینَ- ۳۵/ زخرف).

اینها متاع فریبنده و ناپایدار و پوچ دنیاست ولی فرجام کار و سرای دیگری ویژه پرهیزکاران است و در قسمت پایان آیه ای که در متن آمده است، می گوید: (وَ رَحْمَتُ رَبِّکَ خَیْرٌ مِمَّا یَجْمَعُونَ- ۳۲/ زخرف).

واژه- یجمعون- قابل توجّه است یعنی دنیا پرستان و زرخواران هستند که مال اندوزی نموده و جمع می کنند نه اعطاء و بخشش الهی، اگر زورمندان با انحراف از فطرت خدائیشان که بایستی در تزکیه و رشد و کمال آفریده شده خود بکار برند بر عکس در جهت انحرافی و استثمار و استعمار دیگران بکار می برند سر انجامشان جز نکبت و ندامت چیزی نیست و پایان کار پرهیزکاران رحمت پروردگار است که نیکوتر از متاعی است که زرپرستان جمع می کنند و در آخر می گوید: کسی که از ذکر خدای رحمان اعراض می کند یار و قرینش را اهریمنی که گمراهشان می کند قرار دادیم و چه گمراهی و زیانی از این بدتر که کسی تمام همّتش دنیا و متاع دنیا باشد و فساد خود را صلاح پندارد (وَ هُمْ یَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ یُحْسِنُونَ صُنْعاً- ۱۰۴/ کهف).

زمخشری در این باره می نویسد: اگر بگویی معیشتی که میان بندگانش تقسیم می کند هر آن چیزی است که منافع و سود تولید می کند و با آن زندگی می کنند. بعضی با حلال و بعضی با حرام، پس خدای تعالی، حلال و حرام هر دو را تقسیم می کند پاسخ می گوئیم که خدای تعالی تهیّه و تحصیل وسایل زندگی خوردنی و نوشیدنی و هر چیزی که مصالح آنها را سود می رساند اجازه داده است ولی با او شرط نموده و مکلّفش کرده از همان راهی و شرعی که معیّن کرده آنها را بدست آورد که اگر آنچنان بود رزق حلال تحصیل کرده و آن را رزق خدایی نامیده است.

و اگر کسب حرام نموده و از غیر راه الهی حرکت کرده آن را رزق خدای که از راه ناروا و ستمگری کسب کرده اند می نامند، خدای تعالی تقسیم کننده وسایل معیشت و منافع آنهاست ولی بندگان آنها را بصورت حرام و حلال بدست می آورند.

(کشّاف ۴/ ۲۴۹)

ص: ۳۱۷

یعنی: (شرعه: راه و پیروی کردن از قرآن و منهاج: راه و پیگیری سنّت است).

و آیه: (شَرَعَ لَکُمْ مِنَ الدِّینِ- ۱۳/ شوری) اشاره به اصولی است که تمام کیش ها و آئین ها در آن مساویند و نسخ در آن صحیح نیست مثل معرفت و شناخت خدای تعالی، مانند آنچه که آیه:

(وَ مَنْ یَکْفُرْ بِاللَّهِ وَ مَلائِکَتِهِ وَ کُتُبِهِ وَ رُسُلِهِ وَ الْیَوْمِ الْآخِرِ- ۱۳۶/ نساء). به آن دلالت دارد.

عدّه ای از علماء گفته اند- شریعت از اینجهت اینچنین نامیده شده که تشبیهی است به- شریعه الماء: یعنی هر کسی به راستی راهی راست و مستقیم به آب و آبشخور پیدا کند به حقیقت سیراب و پاکیزه می شود و منظور از سیراب شدن یا- الرّی- چیزی است که حکماء گفته اند:

«کنت أشرب فلا أروی فلمّا عرفت اللّه تعالی رویت بلا شرب» (نوشیدم، سیراب نمی شدم، همینکه خدای تعالی را شناختم- بدون نوشیدن سیراب شدم) و منظور از پاکیزه شدن یا تطهیر آن چیزی است که خدای تعالی گوید:

(إِنَّما یُرِیدُ اللَّهُ لِیُذْهِبَ عَنْکُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَیْتِ وَ یُطَهِّرَکُمْ تَطْهِیراً- ۳۳/ احزاب) و در آیه: (إِذْ تَأْتِیهِمْ حِیتانُهُمْ یَوْمَ سَبْتِهِمْ (شُرَّعاً)- ۱۶۳/ احزاب) شرّعا- جمع- شارع- است.

(ماهی ها گروه گروه روز شنبه شان به سویشان می آمدند).

شارعه الطّریق: جمعش- شوارع- است (یعنی گذرگاه ها، و خیابانها).

أشرعت الرّمح: نیزه رای به سویش مستقیم گرفتم.

شرعته فهو مشروع: به طریق شرع انجامش دادم و شرعی است.

شرعت السفینه: بادبان کشتی رای برافراشتم تا حرکتش دهد و به یک سوی هدایتش کند.

هم فی هذا الأمر شرع: آنها در این کار یکسانند یعنی با هم شروع می کنند، شرعک من رجل زید: این اندازه کافی است که زید رای طلب کنی یعنی او کسی است که در کارش تو رای وارد می کند یا تو او رای در کارت وارد می کنی.

الشّرع: نامی است مخصوص تارهای عود.

(شرق) [شرق]

شرقت الشّمس شروقا: خورشید طلوع کرد.

گفته شد- لا أفعل ذلك ما ذرّ شارق: تا خورشید بر نیاید آن رای انجام نمی دهم.

أشرقت: تابید و درخشید.

آیه: (بِالْعَشِيِّ وَ الْإِشْراقِ- ۱۸/ جنّ) یعنی زمان تابش و طلوع خورشید. (المَشرِق) و المغرب- اگر بطور مفرد گفته شوند اشاره به دو ناحیه شرق و غرب است ولی اگر به لفظ تثنیه (مشرقین و مغربین) گفته شوند- اشاره به طلوع و غروب آفتاب در زمستان و تابستان است (یعنی: دو ناحیه مختلف که در صبح تابستانی و صبح زمستانی خورشید از آنجا دیده می شود و سر می زند که دو نقطه متفاوت است چه در مغرب و چه در مشرق)- و هر گاه به لفظ جمع گفته شوند (مشارق و مغارب) به اعتبار طلوع کردن هر روز و غروب کردن آن در همان روز است یا به مطلع و مغرب هر فصل.

در آیات: (رَبُّ الْمَشْرِقِ وَ الْمَغْرِبِ- ۲۸/ شعراء) (رَبُّ الْمَشْرِقَيْنِ وَ رَبُّ الْمَغْرِبَيْنِ- ۱۷/ الرّحمن) (بِرَبِّ الْمَشارِقِ وَ الْمَغارِبِ»

- ۴۰/ معارج) و آیه: (مَكاناً (شَرْقِيًّا)

- ۱۶/ مریم) یعنی: از ناحیه شرق، یا آفتابگاه. مشرقه: جایی که

---

(۱) نکته ای که در آیات فوق شایسته دقّت و تحقیق است اینست که در همه آیات خلقت و آفرینش جهان مشرقی که روز، نتیجه آن است قبلا- آمده چون اساس آفرینش بر نور و روز و روشنایی است و ظلمت و تاریکی عرضی و فرعی است، آغاز خلقت را هم خداوند در قرآن با واژه های- یوم و ایّام آگاهی می دهد.

جالب تر آنکه ظلمت و ظلمات را هم راه و مکان طاغوت، و طاغوتیان معرّفی می کند مثل آیه: (وَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَوْلِياؤُهُمُ الطَّاغُوتُ يُخْرِجُونَهُمْ مِنَ النُّورِ إِلَى الظُّلُماتِ- ۲۵۷/ بقره) پس نور و روشنی در مکتب اسلام و قرآن امری بنیانی و اساسی و منشاء هدایت است لذا قرآن از مشرق آغاز می کند و- اللّه- را نوری هستی بخش که (اللَّهُ نُورُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ ۳۵/ نور) پیامبر صلّی اللّه علیه و آله هم نور است و چراغ، قرآن و کتب تحریف نشده آسمانی هم نور

مقابل مشرق و تابش خورشید است.

شرّقت اللّحم: گوشت را در مشرقه گستردم (تا در اثر تابش شدید آفتاب خشک و برشته شود و این کار مردم استوایی و گرمسیری است).

مشرّق: نمازگاه عید که نماز عید را هنگام طلوع آفتاب در آنجا اقامه می کنند.

شرقت الشّمس شرقا: در غروب خورشید زرد و سرخ فام شد.

احمر شارق: رنگی بشدّت سرخ فام.

اشرق الثّوب بالصّبغ: جامه را با رنگ قرمز کرد.

لحم شرق: گوشت سرخی که چربی در آن نباشد.

(شرک) [شرک]

الشّرکه و المشارکه: آمیزش در ملک (ما یملک و آنچه که در تصرّف کسی باشد) گفته شده- شرکت و مشارکت آنست که چیزی برای دو نفر و بیشتر چه از نظر عین و مال و چه از نظر معنی وجود داشته باشد، مثل مشارکت انسان و اسب در حیوانات و مشارکت اسب در سرخی و سیاهی رنگ.

افعالش- شرکته، شارکته، تشارکوا و اشترکوا و أشرکته فی کذا است (شریکش شدم- با او همکاری کردم، شرکت کردند- هماهنگ شدند- در آن کار او را شریک کردم).

و همچنین در آیه: (وَ أَشْرِکْهُ فِی أَمْرِی- ۳۲/ طه) و در حدیث: «اللّهمّ أشرکنا فی دعاء الصّالحین» یعنی: (خدایا ما را با صالحین، همسخن، همزبان، همدعاء و همقول گردان).

روایت شده است که خدای تعالی به پیامبرش صلّی اللّه علیه و آله فرمود:

«انّی شرّفتک و فضّلتک علی جمیع خلقی و اشرکتک فی أمری»

معرّفی می شوند خورشید را هم مقدّم بر قمر نام می برد.

یعنی طوری قرارت دادم که تو با یاد من یادآوری می شوی و اطاعت تو را با اطاعت خودم قرین کردم، مثل آیه: (أَطِیعُوا اللَّهَ وَ أَطِیعُوا الرَّسُولَ- ۵۹/ نساء).

و در آیه: (فِی الْعَذابِ مُشْتَرِکُونَ- ۳۳/ صافّات)، جمیع شریک- (شرکاء)- است.

و آیات: (وَ لَمْ یَکُنْ لَهُ شَرِیکٌ فِی الْمُلْکِ- ۱۱۱/ اسراء) (شُرَکاءُ مُتَشاکِسُونَ- ۲۹/ زمر) (یعنی: شریکانی که با هم کشمکش می کند).

(شُرَکاءُ شَرَعُوا لَهُمْ- ۲۱/ شوری) (أَیْنَ شُرَکائِیَ- ۲۷/ بخل) (شرک) انسان در دین دو گونه است:

اوّل- الشّرک العظیم: و آن اثبات شریک برای خدای تعالی است مثل عبارت:

أشرک فلان باللّه: و این معنی، بزرگترین کفر است.

در آیات: (إِنَّ اللَّهَ لا یَغْفِرُ أَنْ یُشْرَکَ بِهِ- ۴۸/ نساء) (وَ مَنْ یُشْرِکْ بِاللَّهِ فَقَدْ ضَلَّ ضَلالًا بَعِیداً- ۱۱۶/ نساء) (مَنْ یُشْرِکْ بِاللَّهِ فَقَدْ حَرَّمَ اللَّهُ عَلَیْهِ الْجَنَّهَ- ۷۲/ مائده) (یُبایِعْنَکَ عَلی أَنْ لا یُشْرِکْنَ بِاللَّهِ شَیْئاً- ۱۲/ ممتحنه) یعنی: (با تو پیمان می بندیم و بیعت می کنیم بر اینکه چیزی را با خدای شریک نگیریم).

(سَیَقُولُ الَّذِینَ أَشْرَکُوا لَوْ شاءَ اللَّهُ ما أَشْرَکْنا- ۱۴۸/ انعام) «۱».

دوّم- الشّرک الصّغیر: یعنی مراعات کردن غیر خدا با او در بعضی امور مثل

---

(۱) ترجمه تمام آیه چنین است: کسانی که به خداوند شرک ورزیدند و مشرکند بزودی خواهند گفت:

اگر خدا می خواست نه ما و نه پدرانمان شرک نمی ورزیدیم و چیزی را حرام نمی کردیم؟ کسانی که پیش از آنها بوده اند نیز چنین می گفتند و پیامبران را تکذیب می کردند تا اینکه سختی فرجامشان را چشیدند، به آنها بگو مگو شما علم و دانشی دارید که آن را برای ما آشکار کنید ولی (إِنْ تَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَ إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا تَخْرُصُونَ قُلْ فَلِلَّهِ الْحُجَّهُ الْبالِغَهُ- ۱۴۸/ انعام).

ریاکاری و دوروئی و نفاق که در آیات:

(شُرَکاءَ فِیما آتاهُما فَتَعالَی اللَّهُ عَمَّا یُشْرِکُونَ- ۱۹۰/ اعراف) (وَ ما یُؤْمِنُ أَکْثَرُهُمْ بِاللَّهِ إِلَّا وَ هُمْ مُشْرِکُونَ- ۱۰۶/ یوسف) که در این آیات به این گونه شرک اشاره شده است.

بعضی گفته اند معنی (إِلَّا وَ هُمْ مُشْرِکُونَ- ۱۰۶/ یوسف) در آیه اخیر یعنی در شرک دنیایی یا دامهایی که در آن می افتند و در آن قرار می گیرند، و گفته اند از همین معنی سخن پیامبر صلّی اللّه علیه و آله است که: «الشّرک فی هذه الامّه أخفی من دبیب النّمل علی الصّفا».

(شرک در این امّت ناپیداتر و پوشیده تر از حرکت مورچه بر سنگ صاف و سیاه

خداوند با آیه فوق پاسخ همه اینگونه عقاید را می دهد و می گوید: شما جز ظنّ و گمان چیزی را پیروی نمی کنید و جز دروغ و گمان چیزی نمی گوئید بگو دلیل و حجّت گویا و رسا از سوی خداست و اگر می خواست شما را یکسره- هدایت می کرد نه مشرک و گمراه، و سپس اینگونه سخنان جبرگونه را که گناهی و شرکی، خویشتن خواسته و خود برگزیده است، بحساب خدا می گزارند و اینان بشر را در طول تاریخ گرفتار اینگونه افکار پوچ و بی اساس نموده اند مانند سروده ها و اشعار منسوب به خیام و یا یاوه گوئیهای سایر جبری مسلکان، که همواره خواسته اند تلاش و فعالیّت های مثبت مردم را که در پناه اراده و تصمیم گیری انجام می دهند بسوی منفی بافی و جبریّت بکشانند بنابر این می فهمیم که هیچگونه جبری، خواه فکری یا اقتصادی یا جبر علمی برای گزیدن راه هدایت و شرک وجود ندارد بلکه اگر اساس آفرینش بر جبر بود خداوند همه را جبرا هدایت می کرد ولی حقّ اینست که می گوید:

(أَ لَمْ نَجْعَلْ لَهُ عَیْنَیْنِ وَ لِساناً وَ شَفَتَیْنِ وَ هَدَیْناهُ النَّجْدَیْنِ- ۹/ بلد) آیا دو چشم و زبان را برای دیدن و گفتن در فطرت انسان قرار ندادیم و آیا نه اینست که هر دو راه را به او نمایاندیم. و بگفته شیخ سعدی علیه الرّحمه:

ای روبهک چرا ننشستی بجای خویش با شیر پنجه کردی و دیدی سزای خویش

دشمن به دشمن آن پسندد که بی خرد با نفس خود کند به مراد هوای خویش

از دست دیگری چه شکایت کند کسی سیلی بدست خویش زده بر قفای خویش

دزد از جفای شحنه چه بیداد می کشد کو گردنش نمی زند الّا جفای خویش

گر هر دو دیده هیچ نه بیند باتّفاق بهتر ز دیده ای که نه بیند خطای خویش

چاه است و راه و دیده بینا و آفتاب تا آدمی نگاه کند پیش پای خویش

چندین چراغ دارد و بیراهه می رود بگذار تا بیفتد و بیند سزای خویش

(و ان لیس للإنسان الّا ما سعی و ان سعیه سوف یری)

دهقان سالخورده چه خوش گفت با پسر کای نور چشم من بجز از کشته ندروی

ص: ۳۲۲

است). لفظ شرک از الفاظ و واژه های مشترکه است.

در آیه: (وَ لا یُشْرِکْ بِعِبادَهِ رَبِّهِ أَحَداً- ۱۱۰/ کهف) که بر هر دو وجه یعنی شرک بزرگ و کوچک حمل شده است.

و آیه: (فَاقْتُلُوا الْمُشْرِکِینَ- ۵/ توبه) بیشتر فقهاء- شرک- در این آیه را بر تمام کفّار حمل کرده انـد، بنا به آیه: (و قالت الیهود عزیز ابن اللّه- ۳۰/ توبه). و نیز گفته شـده- مشـرکین- در این آیه اسـتثناء اهل کتاب و کسانی غیر از آنها است، بنابر آیه: (إِنَّ الَّذِینَ آمَنُوا وَ الَّذِینَ هـادُوا وَ الصَّابِئِینَ وَ النَّصاری وَ الْمَجُوسَ وَ الَّذِینَ أَشْـرَکُوا- ۱۷/ حجّ). که مشـرکین را از یهود و نصاری و مجوس جدا کرده است.

(شری) [شری]

الشـراء و البیع: در معنی ملازم هم هسـتند پس مشتری و خریدار قیمت جنس را می پردازد و چیز با ارزش و قیمتی دریافت می کند، فروشـنده هم چیز با ارزشی را می دهد و قیمت آن را هم می گیرد در صورتی که خرید و فروش با پول و متاع باشد ولی اگر خرید و فروش کالا به کالا باشد صحیح است که هر کدام از طرفین داد و ستد را هم خریدار و هم فروشنده تصوّر کنیم.

و از اینجهت- لفـظ- بیع- معنی فروختن، و شـراء یعنی خریـدن، هر کـدام بجـای دیگری بکار می رود. و- شـریت- در معنی- بعت- بیشتر و- ابتعت- بجای- اشتریت- بیشتر است.

خدای تعالی گوید: (وَ شَرَوْهُ بِثَمَنٍ بَخْسٍ- ۲۰/ یوسف) یعنی او را فروختند. و همچنین آیه: (یَشْـرُونَ الْحَیاهَ الدُّنْیا بِالْآخِرَهِ- ۷۴/ نساء) و جایز است که واژه های شراء و اشتراء- در آنچه را که با چیزی حاصل می شود و بدست می آید باشد مثل:

(إِنَّ الَّذِینَ یَشْتَرُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ- ۷۷/ آل عمران)

(لا- يَشْتَرُونَ بِآياتِ اللَّهِ- ۱۹۹/ آل عمران) (اشْتَرَوُا الْحَياةَ الدُّنْيا- ۸۶/ بقره) (اشْتَرَوُا الضَّلالَةَ- ۱۶/ بقره) ولی در آیه: (إِنَّ اللَّهَ اشْتَری مِنَ الْمُؤْمِنِینَ- ۱۱۱/ توبه) یعنی آنچه را که خداوند مشتری آن است که در آیه بعد مفهوم آن یادآوری شده است که: (یُقاتِلُونَ فِی سَبِیلِ اللَّهِ فَیَقْتُلُونَ «۱»- ۱۱۱/ توبه).

خوارج هم شراه- نامیده شده اند، این معنی را از آیه زیر تأویل کرده اند که: (وَ مِنَ النَّاسِ مَنْ یَشْری نَفْسَهُ ابْتِغاءَ مَرْضاتِ اللَّهِ- ۲۰۷/ بقره). (همانطوری که در هر عصری افراد و گروههایی یک یا چند آیه قرآن را پیوسته به سود خویش تأویل می کنند و چه ستمی از این نارواتر که خود را و افکار خود را مقدّم بر حقّ بدانیم).

پس معنی یشری در آیه فوق- یعنی- یبیع- و همچون معنی آیه: (إِنَّ اللَّهَ اشْتَری- ۱۱۱/ توبه).

(شط) [شط]

الشّطط: دوری بسیار و افراط در آن.

شطّت الدّار و أشطّ: آن خانه بسیار دور شد، که این واژه، هم در دوری مکان و هم در دوری معنوی و دوری از حکم و دستور، در رفتن و دور شدن و خواستن و یافتن بکار می رود، شاعر گوید:

شطّ المزار بجذوی و انتهی الأمل

---

(۱) ترجمه تمام آیه چنین است: خدا از مؤمنین جانها و مالهاشان را که در راه او از دست می دهند با دادن پاداش و ثواب می خرد، و بهشت جایگاه آنهاست، اینان با جان و مال خویش در راه خدا کارزار و قتال می کنند، می کشند و کشته می شوند وعده خدای که در تورات و انجیل و قرآن در باره آنان آمده است حقّ است و چه کسی نسبت به عهد خویش باوفاتر از خدای تعالی است با ایثار جان و مال خویش در راه او بشارتتان باد و شادمان باشید که این رستگاری و کامیابی بزرگی است.

که در شعر فوق، واژه- شطط- به جور تعبیر شده است «۱» یعنی: (آرزو به پایان رسید و هنوز زیارتگاه دور است) ستم و ظلم هم به- شطط- تعبیر شده است.

در آیه گفت: (لَقَدْ قُلْنا إِذاً شَطَطاً- ۱۴/ کهف) یعنی سخنی دور از حقّ. شطّ النّهر:

جایی از کرانه نهر که از عمق آب آن دور است.

(شطر) [شطر]

شطر الشّی ء: نصف و میانه آن.

در آیه (فَوَلِّ وَجْهَکَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرامِ- ۱۴۴/ بقره) یعنی به سویش و به جهتش، و مثل آیه: (فَوَلُّوا وُجُوهَکُمْ شَطْرَهُ- ۱۴۴/ بقره) شاطرته شطارا: به دو بخش تقسیمش کردم.

شطر بصره: وقتی است که کسی به تو و به سوی دیگری نظر کند.

حلب فلان الدّهر أشطره «۲»: اصلش در شتر مادّه است که دو پستانش را می دوشند و

---

(۱) ریشه این واژه را ابن فارس از دو معنی: ۱- دور شدن و دوری و ۲- انحراف از حکم حقّ می داند که راغب آن را به جور و ستم که در حقیقت همان انحراف از حقّ و عدالت است تعبیر نموده و سپس ابن فارس آیه ای که در متن مفردات نیامده ذکر می کند که «فَاحْکُمْ بَیْنَنا بِالْحَقِّ وَ لا تُشْطِطْ وَ اهْدِنا إِلی سَواءِ الصِّراطِ- ۲۲ ص».

سخن آن دو برادری است که به داود پیامبر صلّی اللّه علیه و آله می گویند ما دو تن خصم و طرف دعوای یکدیگریم که بر هم ستم کرده ایم میان ما به حقّ حکم کن و با هیچیک جور و طرفداری مکن و ما را به راه راست دلالت فرما».

که از این آیه معنی و کاربرد واژه- شط و اشطّ که همان ستم و جور در داوری حکم است دانسته می شود.

ابن اثیر می نویسد: انّک لشاطی ای لظالم لی- که- شاطی- اسم فاعل شطط است و همان جور و ظلم و دوری از حقّ است.

(النّهایه- ۲/ ۴۷۵- مقاییس ۳/ ۱۶۶)

(۲) عبارت و ضرب المثل فوق در اصل همین است که راغب ذکر کرده یعنی حوادث روزگار را از خیر و شرّ و سختی و آسایش آزموده است، گویا سعدی هم از این ضرب المثل ملهم شده است که: [.....]

دو پستان دیگرش را نمی دوشند.

ناقه شطور: شتری که هر بار دو پستان او را می دوشند یا دو پستانش خشک می شود.

شاه شطور: گوسفندی که یک پستانش از دیگری بزرگتر است.

شطر: یک ناحیه و قسمتی از آن را فرا گرفت.

شاطر- هم به- بعید- یعنی دور شونده تعبیر می شود، جمع آن- شطر- است مثل:

أشاقک بین الخلیط الشّطر یعنی: (دور افتاده ها ترا مشتاق وصال دوست نمودند).

الشّاطر- همچنین، کسی است که از روی خیانت از حقّ دور می شود جمعش- شطّار- است.

(شطن) [شطن]

در- الشّیطان، حرف (ن) اصلی است و از- شطن- یعنی دور شدن است.

(الشّیطان: دور شده از رحمت حقّ) و از این معنی است عبارت:

بئرشطون: چاه ژرفناک و بسیار عمیق.

شطنت الدّار: خانه دور شد.

غربه شطون: غربتی بس دور.

و نیز گفته اند حرف (ن) در شیطان زیادی است و ریشه آن- شاط یشیط-

---

بکارهای گران مرد کاردیده فرست که شیر شرزه برآرد به زیر خم کمند

اشطر النّاقه: تشبیهی است از دوشیدن شتران پر شیر و کم شیر، و کنایه از این است که همه چیز را از مادر دهر چشیده و دوشیده است. و هذا مثل فی الرّجل الّذی مارس الامور و ذاق احوال الدّهر. سپس میدانی می نویسد:

یضرب فیمن جرّب الدّهر. (در مورد کسی است که روزگار را آزموده است).

(اساس البلاغه و مقامات زمخشری ۱۶۵- مجمع الامثال/ میدانی ۱/ ۱۹۵).

یعنی از خشم سوخت، گرفته شده، پس شیطان- مخلوطی است از آتش.

آیه (وَ خَلَقَ الْجَانَّ مِنْ مارِجٍ مِنْ نارٍ- ۱۵/ الرّحمن) بر این معنی دلالت دارد و از این معنی و ریشه واژه شیطان همانست که از شدّت نیروی غضب و حمیت «۱» غلط و ناپسندش به آن اختصاص یافت و از سجده به آدم بازماند و خودداری کرد.

ابو عبیده گفته است شیطان اسمی است برای هر فرد پلید و بدخوی از جنّ و انس و حیوانات.

که در آیات: (شَیاطِینَ الْإِنْسِ وَ الْجِنِّ- ۱۱۲/ انعام) (إِنَّ الشَّیاطِینَ لَیُوحُونَ إِلی أَوْلِیائِهِمْ- ۱۲۱/ انعام) (وَ إِذا خَلَوْا إِلی شَیاطِینِهِمْ- ۱۴/ بقره) یعنی: با یارانشان از جنّ و انس ذکر شده است.

و در آیه: (کَأَنَّهُ رُؤُسُ الشَّیاطِینِ- ۶۵/ صافّات) گفته شده یعنی گویی که ماری سبک اندام است و یا مقصود پلیدان از پریان است که بخاطر زشتی تصوّرش، به آن تشبیه شده است.

و آیه: (وَ اتَّبَعُوا ما تَتْلُوا الشَّیاطِینُ- ۱۰۲/ بقره) (و آنچه را که شیطان تلاوت کرد پیروی نمودند که منظور شیطان سیرتان است)

---

(۱) برای شاهد مثال فوق در واژه شیطان به سخنی که خود شیطان از روی حمیت و برتری نژادی بیان می کند اشاره می شود که می گوید:

(قالَ أَنَا خَیْرٌ مِنْهُ خَلَقْتَنِی مِنْ نارٍ وَ خَلَقْتَهُ مِنْ طِینٍ- ۱۲/ اعراف) دوّمین معنی که راغب با واژه- قیل- در باره ریشه شیطان که- شاط- یشیط- یعنی از غضب سوختن آورده است و سخن علی علیه السّلام از نهج البلاغه آن معنی را تأیید می کند و در ذیل آیه می گوید:

(فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِیسَ- ۱۱/ اعراف) یعنی:

«اغترته الحمیه و غلبت علیه الشقوه و تعزز بخلقه النّار و استوهن خلق الصلصال» یعنی: همه فرشتگان آدم را سجده کردند جز شیطان که حمیّت جاهلانه و غرور و نخوت او را فرا گرفت و شقاوت و بدبختی بر وی غلبه کرد و تکبّر ورزید و از جهت اینکه از آتش آفریده شده، بزرگنمایی کرد و خود را برتر دانست و آدم را که از پاره گل خشکی بوجود آمده است خوار و کوچک شمرد و اساس خلقت او را با استکبار سبک انگاشت.

(نهج البلاغه- خطبه اوّل)

که همان مریدان جنّ هستند و همچنین صحیح است که منظور مریدان و پیروان انسانهای شیطان سیرت باشد.

شاعر گوید: لو انّ شیطان الذّئاب العسّل عسّل:- جمع- عاسل- کسی است که در دویدنش هیجان زده و مضطرب است که این حالت ویژه گرگان گرسنه است، دیگری گوید:

ما لیله الفقیر الّا شیطان (شب فقیر و بینوا چیزی نیست مگر شبی با اضطراب) و هر خوی زشت و ناپسندی هم در انسان خوی شیطانی نامیده شده پیامبر صلّی اللّه علیه و آله فرمود: «الحسد شیطان و الغضب شیطان».

یعنی: (رشک و خشم هر کدام شیطانی هستند).

(شطا) [شطا]

شاطئ الوادی: کناره یا کرانه درّه، در آیه: (نُودِیَ مِنْ شاطِئِ الْوادِ- ۳۰/ قصص).

شاطأت فلانا: تا کنار درّه همراهش رفتم.

شطء الزّرع: سنبله و خوشه های گیاه که از آن خارج می شود.

تضرّع فی شاطئیه: در دو کنارش و دو جانبش شاخه زد، جمعش- اشطاء- است.

خدای تعالی گوید: (کَزَرْعٍ أَخْرَجَ شَطْأَهُ- ۲۹/ فتح) (جوانه ها و خوشه هایش را خارج کرد) که- شطاه- نیز خوانده شده، مثل: الشّمع و الشّمع و النّهر و النّهر- که هر دو بکار رفته است.

(شعب) [شعب]

الشّعب: قبیله ای که از طایفه ای بزرگ و واحد یا (حیّ واحد) جدا و منشعب می شود جمعش- شعوب- است، در آیه: (شُعُوباً وَ قَبائِلَ- ۱۳ حجرات) الشّعب من

الوادی: حدّ فاصل میان دو کوه یا درّه ای که از یک طرف مرتفع و جانب دیگر کوههایی پراکنده و کم ارتفاع باشد پس زمانی که از جانبی که ارتفاعات متفرّق هست به شعب نگاه کنی در پندارت یک کوه ولی پراکنده می بینی و زمانی که از سوی نقطه مقابل بنگری به پندارت دو کوه است که با هم جمع شده است و لذا گفته شده:

شعبت- وقتی است که جمع کنی و همچنین- شعبت- وقتی است که جدا کنی.

شعیب که یا تصغیر- شعب است. یعنی قبیله کوچک و یا تصغیر- شعب- به معنی درّه کوچک است.

و- شعیب- توشه دان کهنه و همیان غذا که دوخته شده باشد.

و آیه: (إِلی ظِلٍّ ذِی ثَلاثِ شُعَبٍ- ۳۰/ مرسلات) (سایه ای که سه شاخه است). که معنی و تفسیر آن به بعد از این کتاب اختصاص می یابد.

(شعر) [شعر]

الشّعر: یعنی موی، که معروف است، جمعش- اشعار.

در آیه: (وَ مِنْ أَصْوافِها وَ أَوْبارِها وَ أَشْعارِها- ۸۰/ نحل) (از پشم ها و کرک ها و موی ها برای شما و برای مدّتی پوشش ها و کالاهای زندگی قرار داد.)

شعرت: به مویی رسیدیم که از این معنی- شعرت کذا- استعاره شده است یعنی آنطور علم و دانش فرا گرفتم که در دقّت مثل بموی رسیدن است. شاعر- هم به خاطر دقّت شناخت و تیزهوشی، آنچنان نامیده شده. پس- (شِعر)- در اصل اسمی است برای علم و دانش دقیق، چنانکه در سخنان می گویند: لیت شعری: ای کاش دقیقا می دانستم.

و در تعارفات معمولی واژه شعر نامی است برای هر سخن موزون و با قافیه ای، و نیز- شاعر- کسی است که به آن صنعت اختصاص یافته باشد، و سخن خدای تعالی در آیه زیر که حکایتی است از سخن کفّار:

(بَلِ افْتَراهُ، بَلْ هُوَ شاعِرٌ- ۵/ انبیاء) (لِشاعِرٍ مَجْنُونٍ- ۳۶/ صافات) (شاعِرٌ نَتَرَبَّصُ بِهِ «۱»- ۳۰/ طور) بیشتر مفسّرین آیه اخیر را به این معنی حمل کرده اند، که کفّار تهمتش می زدند که شعر منظوم و با قافیه ای آورده است تا جائیکه آنچه را که در قرآن از هر لفظی که شبیه موزون است تأویل به شعر کردند از آن قبیل آیات: (وَ جِفانٍ کَالْجَوابِ وَ قُدُورٍ راسِیاتٍ- ۶۳/ سباء) (تَبَّتْ یَدا أَبِی لَهَبٍ- ۱/ مسد) ولی بعضی از پژوهشگران و دانش یافتگان، گفته اند در آنچه را که تهمت می زدند آن مقصود و تعبیر فوق را قصد نکرده اند بلکه این است که ظاهر کلام قرآن بر اسلوب شعری نیست.

انّه لیس علی أسالیب الشّعر «۲» و این معنی حتّی بر عامّه مردم از عجم و عرب که فصیح هم نیستند پوشیده

---

(۱) آیه چنین است: (أَمْ یَقُولُونَ شاعِرٌ نَتَرَبَّصُ بِهِ رَیْبَ الْمَنُونِ) مشرکین می گویند پیامبر شاعری است و منتظر مرگ و رویدادهای زندگی نسبت به او هستیم، بگو منتظر بمانید من نیز با شما منتظر خواهم بود.

(۲) هر چند بحث مستدلّ و دقیق، مؤلّف در باره شعر نبودن و موزون نیفتادن آیات قرآن در بحور شعری کاملا آموزنده و شایسته عبرت است امّا متأسّفانه همان سخنان کفّار را در زمان ما هم برخی ژولیده موی و روی، و بی خبران از قرآن که در وادی القائات شیاطین سخت گرفتارند و مشمول استثناء قرآن نشده و هرگز یاد خدا را در اشعارشان فراوان و نام موزون افتادن و تطابق بحور شعری را بر آیات قرآن نسبت می دهند، معلوم نیست کسی که می نویسد: «برخاستم و قرآن را آوردم» آیا نخوانده است که قرآن در سوره یس با صراحت می گوید:

(وَ ما عَلَّمْناهُ الشِّعْرَ وَ ما یَنْبَغِی لَهُ إِنْ هُوَ إِلَّا ذِکْرٌ وَ قُرْآنٌ مُبِینٌ- ۶۹/ یس) ما او را شعر نیاموخته ایم و شایسته او هم نیست بلکه قرآن ذکری ظاهر و آشکار کننده است.

یکی از جسارتها و خود بزرگ بینی ها این است که قرآن را با اندیشه های دیگران یا خود ساخته ها، مطابقت دهیم، قرآن میزان همه چیز است نه بحور شعری که با تمام کوشش و تو سر خود زدنها دست آخر نتوانیم حتّی یک آیه قرآن را بدون تصرّف و اختصار در حروف و اعراب مثال بیاوریم، جای اندوه و تأسّف است که چنین تقلّاهائی در یادنامه علّامه گرانقدر و سترگ مرحوم آیه اللّه امینی چاپ شود، چرا باید فقط با

نیست چه رسد از نظر بلغاء و ادباء عرب، آنها پیامبر صلّی اللّه علیه و آله را به دروغ گفتن نسبت می دادند شعر هم به دروغ تعبیر شده است و شاعر به دروغگویی، تا جائیکه قرآن در وصف عموم شعراء می گوید:

(وَ الشُّعَراءُ یَتَّبِعُهُمُ الْغاوُونَ- ۲۴/ شعراء) تا آخر سوره.

و از آنجائیکه شعر جایگاه دروغگویی است، گفته شده «أحسن الشّعر اکذبه» بهترین شعر دروغین ترین آنهاست.

بعضی از حکماء گفته اند:

«لم یر متدیّن صادق اللّهجه مغلقا فی شعره» یعنی: هیچ متدیّن راستگویی و صادق اللّهجه ای دیده نشده است که در شعرش سر آمد باشد.

(مَشاعِر:) حواس و مدرکات، در آیه (وَ أَنْتُمْ لا تَشْعُرُونَ- ۵۵/ زمر) (و شما با حواسّ درست درک نمی کنید و درست در نمی یابید).

صورتها دلخوش باشیم به گفته راغب: انّه لیس علی اسالیب الشّعر و لا یخفی ذلک علی الاغتنام، فضلا عن بلغاء العرب باید گفت شما هر چه هستید بهتر است بکوشید محتوای فکری و سخنان موزون خود را به قرآن تصدیق می کند، آیا شعر کسی را که سخن یزید شرابخواره و ستمگر را مطلع غزلش می سازد و با صراحت می گوید: الا یا ایّها السّاقی ادر کاسا و ناولها- و باز می گوید: هات الصّبوح هیوا یا ایّها السّکاری- و در تمام اشعارش اگر سه و چهار بار نام از قرآن برده، هزار بار شراب ناب طلبیده و مست خراباتی شده و با حسرتی کافرگونه می گوید:

جبین و چهره حافظ خدا جدا نکند ز خاک بارگه کبریای شاه شجاع

به گفته مرحوم اقبال آشتیانی جلّادانی را که حتّی چشمان برادر و پدر و فرزند خویش از حدقه درمی آورند و از کشته ها پشته می ساختند اینچنین می ستاید و بعد برای عوامفریبی گفته است:

به قرآنی که اندر سینه داری.

آیا حافظ قرآن است و قرآن در اشعارش موزون افتاده، راستی که جای تأسّف است چرا استعدادها در راه انحراف افکار و قلمها در خدمت پوچی اندیشه ها و صفحات کتابها با لاطائلاتی بی پایه باید پر شود امید است شعرای ما قرآن را منشاء الهام و احساس خویش قرار دهند (همچون مولوی نابغه بزرگ و اشعار پند آموز و اجتماعی و انسانی سعدی و سنایی) و در آثار و اشعارشان تجلیّاتی از سازندگی و رشد انسانها به سوی اللّه باشد و قلمشان در خدمت مستضعفان صالح نه مستکبران می خواره و هرزه گردد و استعمارگر قرار گیرد.

یعنی قرآن بر اسلوب های شعر نیست این حقیقت بر عامّه مردم پوشیده نیست چه رسد به دانایان و بلیغان.

ص: ۳۳۱

هر چند در بسیاری از آیاتی که در آنها عبارت- لا یشعرون، و لا یعقلون- آمده است گفته اند آن معنی جایز نشده است زیرا بسیاری از چیزهایی که محسوس نمی باشند، معقول می باشد.

(مَشاعِرُ الَحَجّ): نشانه های آشکار حجّ است که شناختن آنها برای حواس آشکار و روشن است، مفردش- مشعر- است.

شعائر الحجّ: مفردش- شعیره، در آیات: (ذلِکَ وَ مَنْ یُعَظِّمْ شَعائِرَ اللَّهِ- ۳۲/ حجّ) و (عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرامِ- ۱۹۸/ بقره).

و در آیه: (لا تُحِلُّوا شَعائِرَ اللَّهِ «۱»- ۲/ مائده) یعنی آنچه که به خانه خدا اهداء می شود حلال می شمارید. وجه تسمیه آنها به شعائر از این جهت است که با علامت ها نشان می شوند یعنی دانسته می شوند که با کارد یا وسیله آهنی که می شناسند، خونشان ریخته می شود.

(شعار:) لباس و جامه ای که روی پوست بدن قرار می گیرد و با موهای بدن تماس دارد. «۲» و نیز شعار چیزی است که در جنگها بوسیله آنها جنگجویان خود را

---

(۱) تمام آیه چنین است که می گوید: (یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لا تُحِلُّوا شَعائِرَ اللَّهِ وَ لَا الشَّهْرَ الْحَرامَ وَ لَا الْهَدْیَ وَ لَا الْقَلائِدَ ...).

شمایی که ایمان آورده اید مراسم حجّ و ماه حرام و قربانی هایی که با گردن بند یا علامتی نشاندار هستند و نیز رهروان بیت اللّه که فروتنی نموده و خشنودی پروردگارشان رای می جویند حرمت دارید.

زجاج می گوید: شعائر اللّه یعنی متعبدات اللّه الّتی اشعر اللّه ای جعلها اعلاما لنا و هی کلّ ما کان موقف او مسعی او ذبح: یعنی: از شعائر اللّه که به وسیله آن خداوند پرستش می شود همانهاست که خداوند آنها رای برای ما مشخّص و معیّن کرده است و آن تمام کارهایی است که در موقف و مسعی و قربانی انجام می شود و در آیه فوق هم- هدی- و- قلائد- همان شتران نشان دار است که هدیه و ذبح می شوند.

و نیز شعائر اللّه مناسک حجّ است که نباید ترک شود، و تحریم آنها جایز و حلال شمرده شود.

(۲) واژه شعار بطور استعاره در معنی افراد نزدیک و خاصان انسان بکار می رود، در مورد انصار حدیثی از پیامبر صلّی اللّه علیه و آله نقل شده است که به آنها گفته شده. «انتم الشّعار و النّاس الدّثار- یعنی شما گروه انصار از یاران خاص و دیگر مردم همچون جامه پوشند که آنها هم نقش در حفاظت و یاری اسلام دارند. (النّهایه ۲/ ۴۸۰ ابن اثیر) اصطلاح دیگر این واژه عبارت- لیت شعری- است یعنی ایکاش- می دانستم که اصلش از معنی

می شناسانند یعنی اعلام می دارند.

اشعر الحبّ: محبّت و دوستی او رای پوشاند و فرا گرفت، مثل- البسه- یعنی لباسش پوشاند.

اشعر: بلند موی و فروهشته موی و نیز موهائی که در اطراف سم اسبان می روید.

داهیه شعرا: مصیبت و بلای بدی که از مردم یا از گزندگان، و حیوانات به انسان می رسد، مثل اینکه می گویند- داهیه و براء- که در همان معنی است یعنی بد آوردن.

شعراء: مگس ها و پشه هائی که در موهای سگان یافت می شود.

شعیر: جو.

(شِعری:) ستاره ای است و تخصیصش در آیه: (وَ أَنَّهُ هُوَ رَبُّ الشِّعْری- ۴۹/ نجم) است، چون آن ستاره معبود قومی بود. (معنی آیه این است که خداوند، پروردگار شعری است و شعری خود موجود و مخلوقی است).

(شعف) [شعف]

آیه: (شعفها- ۳۰/ یوسف) از عبارت- شعفه القلب- یعنی: سر قلب، گرفته شده.

شعفه الجبل: ستیغ و سر کوه.

فلان مشعوف بکذا: او به شدّت دوستدار آن است، گویی که محبّت او سراسر قلبش را پوشانده «۱».

زیرکی و دراست است، شاعر هم از همین معنی است که تا زیرکی چیزهائی را که برای دیگران پوشیده است در می یابد، عنتره بن شدّاد شاعر سیاه پوست جاهلی می گوید:

ام غادر الشّعراء من متردم ام هل عرفت الدّار بعد توهّم

آیا شعراء چیزی از سرودن باقی گذارده اند که من بسرایم، و آیا خانه یاری را بعد از کوچ صاحبانش می شناسی که به شعر و پندار شاعرانه درنیامده باشد؟

(۱) و آیه: (قَدْ شَغَفَها حُبًّا- ۳۰/ یوسف) بصورت (قد شعفها حبّا) نیز خوانده شده یعنی: دوستی و شیفتگی قلبش را فراگرفته.

.(شعل) [شعل]

الشّعل: لهیب و زبانه آتش.

شعله من النّار: شعله ای از آتش.

اشعلتها: آن را مشتعل کردم، ابو زید (منظور ابو زید انصاری مؤلّف النّوادر فی اللّغه- است) گفتن- شعلتها- را هم به جای- اشعلتها- جایز دانسته است.

الشّعیله: فتیله چراغ، وقتی که روشن است.

گفته می شود: بیاض یشتعل: سپیدی می درخشد و شعله می کشد.

در آیه: (وَ اشْتَعَلَ الرَّأْسُ شَیْباً- ۴/ مریم) که تشبیهی است از جهت رنگ به درخشش آتش.

اشتعل فلان غضبا: از غضب شعله ور شد که تشبیهی است به حرکت و زبانه کشیدن آتش و از همین معنی است عبارت:

اشعلت الخیل فی الغاره: ستوران را در حمله و غارت به هیجان و حرکت درآوردم، مثل- اوقدتها: آتش را افروختم و- هیّجتها: به هیجانش آوردم و اضرمتها:

قطعش کردم.

(شغف) [شغف]

آیه (شَغَفَها حُبًّا- ۳۰/ یوسف) یعنی دوستی به ته دلش یا سویدا و ژرفنای دل و خاطرش رسید. این سخن از حسن است و گفته اند شغف یعنی وسط دل که سخن ابو علی است و هر دو معنی بهم نزدیک است.

(شغل) [شغل]

الشّغل و الشّغل: حالت و عارضه ای که انسان را از دیگر چیزها غافل می سازد و فراموش می دهد (نقطه مقابل آن فراغت است که همه چیز به یاد می آید). در آیه گفت: (فِی شُغُلٍ فاکِهُونَ- ۵۵/ یس) بهشتیان در سرگرمی ها شیرین کامند).

که (شغل) با ضمّه حرف اوّل و دوّم هر دو خوانده شده.

شغل: سرگرم شد، که بصورت- أشغل گفته نمی شود بلکه می گویند شغل شاغل.

(جمع شغل- اشغال- است و این واژه در سرگرمی زیاد بکار می رود).

(شفع) [شفع]

الشّفع: پیوستن و ضمیمه شدن چیزی است به همانند خود که به جای- مشفوع- شفع- گفته می شود.

در آیه: (الشَّفْعِ وَ الْوَتْرِ- ۳/ فجر) گفته شده- شفع- یعنی: مخلوقات و آفریده ها چون پدیده هائی ترکیب شده و مرکب هستند، چنانکه گفت: (وَ مِنْ کُلِّ شَیْ ءٍ خَلَقْنا زَوْجَیْنِ- ۴۹/ ذاریات).

و- وتر- همان خدای تعالی است چون از هر جهت وحدت دارد و- احد- است. و نیز گفته شده- الشّفع- روز عید قربان است چون روز دیگری که- الوتر- یا روز عرفه است به دنبال آن می آید، یا اینکه الشّفع فرزند آدم و- الوتر- خود آدم ابو البشر، زیرا از پدری تولد نشده.

(الشّفاعه:) پیوستن به دیگری برای اینکه یار و یاور اوست و درخواست کننده از او- بیشتر کاربرد شفاعت یعنی پیوستن و انضمام به کسی که از نظر حرمت و مقام بالاتر از کسی است که مادون اوست که مورد شفاعت قرار می گیرد و از این معنی شفاعت در قیامت است.

در آیه: (لا یَمْلِکُونَ الشَّفاعَهَ إِلَّا مَنِ اتَّخَذَ عِنْدَ الرَّحْمنِ عَهْداً «۱»- ۸۷/ مریم) و آیه: (لا تُغْنِی شَفاعَتُهُمْ شَیْئاً- ۲۶/ نجم) یعنی: شفاعتشان از چیزی بی نیازتان نکند. (لا تَنْفَعُ الشَّفاعَهُ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمنُ- ۱۰۹/ طه).

---

(۱) جز کسی که از خدای رحمن عهدی دارد، دیگری دارای شفاعت نیست و آیه: (لا تَنْفَعُ الشَّفاعَهُ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمنُ- ۱۰۹/ طه) شفاعت در پیشگاه او سود ندهد مگر از کسی که اجازه شفاعت بدو دهد.

و (وَ لا يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنِ ارْتَضى- ۲۳/ انبياء) يعنى: شفاعت نمى كنند مگر از كسى كه خداوند راضى باشد و (فَما تَنْفَعُهُمْ شَفاعَةُ الشَّافِعِينَ- ۴۸/ مدّثر) يعنى شفاعتشان نمى كنند.

در آيات: (وَ لا يَمْلِكُ الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ الشَّفاعَةَ- ۸۶/ زخرف) (مِنْ حَمِيمٍ وَ لا شَفِيعٍ- ۱۸/ غافر) (نه از دوستى و نه از شفاعت كننده اى) و در آيات: (مَنْ يَشْفَعْ شَفاعَةً حَسَنَةً- ۸۵/ نساء) (وَ مَنْ يَشْفَعْ شَفاعَةً سَيِّئَةً- ۸۵/ نساء) يعنى: كسى كه به شخصى غير از خويش پيوسته مى شود و در كار خير و كار شرّ ياوريش مى كند و همسنگ و شفيعش مى شود و در سود و زيانش شركت دارد، توانش مى بخشد و معاونتش نمايد، گفته شده شفاعت در دو آيه اخير (يعنى شفاعت خير و شرّ) به اين معنى است كه انسانى براى ديگرى راه خير يا راه شرّى را باز و روشن مى كند و او آن را پيروى مى نمايد، گويى كه آن انسان همراه اوست و به او پيوسته است چنانكه پيامبر صلّى اللّه عليه و آله فرمود:

«من سنّ سنّه حسنه فله اجرها و أجر من عمل بها و من سنّ سنّه سيّئه فعليه وزرها و وزر من عمل بها».

يعنى: گناه خودش و گناه كسى كه به آن سنّت و روش بد، عمل كرده است (بر عهده سنّت گذار و بدعت گذار بد است).

و آيه: (ما مِنْ شَفِيعٍ إِلَّا مِنْ بَعْدِ إِذْنِهِ- ۳/ يونس).

يعنى خداى تعالى است كه تدبير امر مى كند، و در حلّ و فصل امور، دوّمى و ثانى براى او نيست مگر اينكه به فرشتگان مدبّر و مقسّم (كارگزاران جهان آفرينش) اجازه دهد و آنها آنچه را كه اجازه يافته اند انجام دهند، انجام مى دهند.

استشفعت بفلان على فلان: از او براى ديگرى شفاعت خواستم.

فتشفّع لى: شفاعتم كرد.

شفّعه: شفاعتش را پاسخ داد، در اين باره سخن پيامبر صلّى اللّه عليه و آله است كه: «القرآن شافع

مشفّع» یعنی: قرآن شفاعت کننده و شفاعت پذیر است.

(الشّفعه:) یعنی طلب حقّ، شرکت در چیزی که داد و ستد شده باشد تا شریکش آن را بما یملک خویش ضمیمه کند و از معنی- شفع- است.

پیامبر صلّی اللّه علیه و آله فرمود:

«اذا وقعت الحدود فلا شفعه» یعنی: (هر گاه حدود و مقرّرات وقوع یافت و انجام شد دیگر شفعه ای در آن باره نیست) «۱».

(شفق) [شفق]

الشّفق: درهم بودن روشنائی روز به تاریکی شب در وقوع غروب خورشید.

گفت: (فَلا أُقْسِمُ بِالشَّفَقِ- ۱۳/ انشقاق).

(اشفاق:) توجّه و عنایتی که با خوف و بیم همراه باشد زیرا- مشفق- کسی است که مورد عنایت و توجّه خود را دوست می دارد و از آنچه را که به او می رسد و اصابت می کند بیمناک است.

در آیه: (وَ هُمْ مِنَ السَّاعَهِ مُشْفِقُونَ- ۴۹/ انبیاء) (از قیامت هراس ناک اند).

و اگر با حرف جرّ (من) متعدّی شود معنی خوف و ترس در آن آشکارتر است مثل آیه فوق.

و اگر با (فی) متعدّی شود معنی توجّه و عنایت در آن روشن تر است- مثل آیه:

(إِنَّا كُنَّا قَبْلُ فِی أَهْلِنا مُشْفِقِینَ- ۲۶/ طور) یعنی: (ما قبلا در میان قوممان کاملا به حقّ عنایت داشتیم).

و آیات: (مُشْفِقُونَ مِنْها- ۱۸/ شوری)

---

(۱) شفعه در هر چیزی است که تقسیم نشده باشد- ابن اثیر ۲/ ۴۸۵- النّهایه.

(مُشْفِقِينَ مِمَّا كَسَبُوا- ۲۲/ شوری) (از چیزهایی که بدست آورده، و انجام داده اند هراسناکند).

(أَ أَشْفَقْتُمْ أَنْ تُقَدِّمُوا- ۱۳/ مجادله) (آیا می ترسید که صدقه را پیش اندازید).

(شفا) [شفا]

شفا البئر و غیرها: دهانه چاه و لبه هر چیز.

و برای نزدیک شدن به هلاکت، به این واژه مثل می زنند در آیه:

(عَلی شَفا جُرُفٍ «۱»- ۱۰۹/ توبه) و آیه: (عَلی شَفا حُفْرَهٍ «۲»- ۱۰۳/ آل عمران) أشفی فلان علی الهلاک: در آستانه مرگ رسید، و بطور استعاره از این معنی عبارت:

ما بقی من کذا الّا شفی: اندکی از آن مثل دهانه چاه، چیز دیگری نمانده. تثنیه این واژه- شفا و شفوان- است جمعش- أشفاه- یعنی دهانه ها.

(الشّفاءُ) من المرض: رسیدن و آمدن بهبودی و سلامتی است، و بعدا واژه- شفاء- اسمی برای بهبودی یافتن، شده است.

---

(۱) تمام آیه چنین است: (أَ فَمَنْ أَسَّسَ بُنْیانَهُ عَلی تَقْوی مِنَ اللَّهِ وَ رِضْوانٍ خَیْرٌ أَمْ مَنْ أَسَّسَ بُنْیانَهُ عَلی شَفا جُرُفٍ هارٍ فَانْهارَ بِهِ فِی نارِ جَهَنَّمَ وَ اللَّهُ لا یَهْدِی الْقَوْمَ الظَّالِمِینَ.

آیا کسیکه بنای زندگی خویش بر پرهیزکاری و خشنودی خدای نهاده بهتر است یا کسیکه بنای حیات خویش را با ظلم و ستم و کفر ورزیدن به اللّه بر لب پرتگاهی و سیلگاهی ریزان قرار داده که ناچار فرو ریختنی است و با همان خود ساخته هایش در آتش دوزخ سقوط می کند و خدای قوم ستمکار را هدایت نمی کند.

(۲) در این آیه هم زندگی با کفر و شرک و می خوارگی و تفرقه و کینه، و دشمنی را به ایستادن بر لبه چاه آتش تشبیه نموده، در مقابل محبّت و الفتی که خداوند بعد از نزول قرآن و پیامبر در دلهای مؤمنین بوجود آورده، یادآوری می نماید. و به گفته ابن فارس معنی ریشه ای- شفی یا شفا- اشراف داشتن یا نزدیک بودن به چیزی است- اشفی علی الشیی ء- بر آن چیز اشراف یافت- شفا یافتن از بیماری هم بخاطر اینست که بیمار با غلبه و تسلّط بر بیماری بر آن اشراف می یابد.

استشفی فلان- وقتی است که کسی طلب شفا و بهبودی کند. (مقاییس ۳/ ۱۹۹)

در توصیف عسل می گوید: (فِیهِ شِفاءٌ لِلنَّاسِ- ۶۹/ نحل) و آیات: (هُدیً وَ شِفاءٌ- ۴۴/ فصّلت) و (وَ شِفاءٌ لِما فِی الصُّدُورِ- ۵۷/ یونس) (اشاره به محتوای قرآن است که داروی شفابخش بیماریهای دل و روان انسانهاست). و (وَ یَشْفِ صُدُورَ قَوْمٍ مُؤْمِنِینَ «۱»- ۱۴/ توبه).

(شقّ) [شقّ]

الشّقّ: شکافتگی که در چیزی واقع می شود.

شققته بنصفین: دو نیمش کردم.

آیه: (ثُمَّ شَقَقْنَا الْأَرْضَ شَقًّا- ۲۶/ عبس) (اشاره به شکافته شدن زمین سخت و سربرآوردن گیاه نرم از روزنه های دقیق زمین است).

و آیه: (یَوْمَ تَشَقَّقُ الْأَرْضُ- ۴۴/ ق) (در باره بیرون آمدن انسانها از دل زمین و شکافته شدن زمین در آستانه قیامت است، که در اصل- تتشقّق- بوده).

و آیات: (وَ انْشَقَّتِ السَّماءُ- ۱۶/ حاقّه) (إِذَا السَّماءُ انْشَقَّتْ- ۱/ انشقاق) (وَ انْشَقَّ الْقَمَرُ- ۱/ قمر) گفته اند اشاره به انشقاق قمر در زمان پیامبر صلّی اللّه علیه و آله است و نیز گفته شده، شکافتگی و دو نیمه شدن ماه، آثاری است که در آستانه قیامت در ماه رخ می دهد و گفته شده معنایش- وضح الأمر: است یعنی امر آشکار شد.

---

(۱) قسمتی از آیه ۱۴/ سوره توبه است که می گوید: (قاتِلُوهُمْ یُعَذِّبْهُمُ اللَّهُ بِأَیْدِیکُمْ وَ یُخْزِهِمْ وَ یَنْصُرْکُمْ عَلَیْهِمْ وَ یَشْفِ ...) با پیمان شکنان (ناکثین) و کسانیکه به دین شما طعنه می زنند و ائمّه کفر هستند کارزار کنید تا خداوند با دستهای شما عذابشان کند و خوارشان سازد، و شما را بر آنها پیروز گرداند و سینه های گروهی را که مؤمنند ولی از نصرت خدای در تردیدند آرامششان دهد. [.....]

الشّقّه: تکّه ای است که جدا شده مثل نصف یا نیمه چیزی و در این معنی گفته شده:

طار فلان من الغضب شـقاقا و طارت منهم شقه- معنی این دو عبارت همان- قطع غضبا- است یعنی از شدّت خشم بریده شد و ترکیـد یا از جا در رفت (از کوره در رفتن یعنی مثل جرقّه هایی که از کوره های آهنگری می جهـد او نیز از خشم و غضب از جا پرید).

(الشّقّ:) سـختی و مشقّت و شکستگی است که به جان و تن آن می رسد، مثل واژه- انکسار- یعنی شکستی که به نفس و جان آدم می رسد که بطور استعاره بکار می رود.

آیه: (إِلَّا بِشِقِّ الْأَنْفُسِ- ۷/ نحل) (مگر با مشقّت و سختی جانها) (الشّقّه:) جایی که در رسیدن به آن جا، سختی به تو می رسد.

و در آیه گفت: (بَعُدَتْ عَلَيْهِمُ الشُّقَّةُ- ۴۲/ توبه) سختی برایشان دور است.

(الشّـقّاق:) مخالفت و ناهمگونی است، یعنی تو در جهتی غیر از جهت دوستت هستی و یا از شقّ العصا: یعنی کسی که میان تو و خودش جدائی و مخالفت ایجاد کرده، گرفته شده.

و آیه: (وَ إِنْ خِفْتُمْ شِقاقَ بَيْنِهِما- ۳۵/ نساء) (اشاره به اختلاف میان همسران است که می گوید اگر از جدائیشان بیمناکید).

و آیه: (فَإِنَّما هُمْ فِي شِقاقٍ- ۱۳۷/ بقره) یعنی در مخالفت و ستیزه جویی هستند.

و آیات: (لا يَجْرِمَنَّكُمْ شِقاقِي- ۸۹/ هود) و (لَفِي شِقاقٍ بَعِيدٍ- ۱۷۶/ بقره) و می گوید: (مَنْ يُشاقِقِ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ

- ۱۳/ انفال) یعنی او در جهتی و راهی غیر از جهت اولیاء خدا قرار گرفته مثل آیه: (مَنْ يُحادِدِ اللَّهَ- ۶۳/ توبه) است.

یعنی: (و کسـی که با خدا مخالفت کند و در سوی غیر خدایی قرار گیرد) و آیه: (مَنْ يُشاقِقِ الرَّسُولَ- ۱۱۵/ نساء) (کسی است که رسول را مخالفت کند و خودسری نماید).

می گویند: المال بینهما شقّ الشّعره و شقّ الإبلمه: آن مال در میانشان به تساوی و مناصفه تقسیم شده است.

شقّ نفسی و شقیق نفسی: با من آنطور است که گویی نیمه تن و جان من است، از بس که به یکدیگر شباهت داریم (گویی یک روحیم در دو بدن).

و- شقائق النّعمان: گیاهی معروف است (لاله کوهی که از سرخی به شقیقه یعنی سرخی برق، تشبیه شده، نعمان- هم همان نعمان منذر است که خلوتگاهی در صحرا داشت و در آنجا لاله کوهی فراوان بود شعرای عرب در وصف شقایق نعمان اشعار زیادی سروده اند).

شقیقه الرّمل: ریگهائی که از هم جدا شوند (و یا شکاف میان دو کوه که گیاه در آنجا می روید).

شقشقه «۱»: پاره گوشتی مانند ریه و شش که از دهان شتر موقع بانگ و فریاد بیرون می آید.

بیده شقوق: در دستش ترکیدگی و شکافتگی هست.

بحافر الدّابّه شقاق: در سم اسب شکافی هست.

فرس أشقّ: اسبی که به یک طرف می لنگد و کجکی راه می رود.

شقّه: در اصل تکّه و نصف پارچه است هر چند که خود جامه هم- شقّه نامیده شده، گویی که در آن پارگی هست.

(شقا) [شقا]

الشّقاوه: (سختی و بد حالی است) نقطه مقابل سعادت: (آسایش و خوشحالی).

افعالش- شقی یشقی، شقوه و شقاوه و شقاء- است (که سه مصدر دارد). و

---

(۱) علی علیه السّلام سخنان سوزناک و مؤثّر را به- شقشقه- تشبیه کرده و خطبه شقشقیّه آن معروف است که ابن عبّاس ادامه آن را از امیر المؤمنین طلب کرد و علی علیه السّلام فرمود: شقشقه ای بود که ناگهان جست و در جای خود قرار گرفت. و بگونه استعاره حالت خاصّی بوده که از علی علیه السّلام بهنگام ادای آن خطبه دیده شده.

(شِقْوَتُنا- ۱۰۶/ مؤمنون) در آیه بصورت- شقاوتنا- خوانده شده.

پس- شقوه- مثل- ردّه- است و- شقاوه- از جهت اضافه مثل- سعاده- است، همانگونه که واژه- سعاده- در اصل دو گونه است: سعادت اخروی و سعادت دنیوی و سپس سعادت دنیوی هم سه قسم است:

۱- نفسانی ۲- بدنی ۳- خارجی «۱» و همینطور شقاوت هم همان تقسیمات را دارد و در مورد شقاوت اخروی می گوید: (فَلا یَضِلُّ وَ لا یَشْقی- ۱۲۳/ طه) (نه گمراه می شود و نه بد عاقبت) و آیه: (غَلَبَتْ عَلَیْنا شِقْوَتُنا- ۱۰۶/ مؤمنون) که- شقاوتنا- هم خوانده شده.

و در مورد شقاوت دنیایی، آیه: (فَلا یُخْرِجَنَّکُما مِنَ الْجَنَّهِ فَتَشْقی- ۱۱۷/ طه) (و شما را از بهشت بیرون نکند که در سختی بیفتید و بد حال شوید) بعضی از علماء در آیه اخیر گفته اند واژه- شقاء- بجای- تعب- یعنی سختی و گرفتاری است مثل: شقیت فی کذا: (در آن کار به رنج و سختی افتادم). ولی، هر شقاوتی تعب و سختی است و هر سختی و رنجی شقاوت نیست پس رنج و تعب فراگیرتر و اعمّ از شقاوت است.

(شکک) [شکک]

الشّکّ: تعادل و تساوی جهت رجحان دو نقیض در نظر انسان برای برگزیدن یکی از آن دو است به این معنی که گاهی دو نشانه مساوی و برابر برای پذیرفتن یکی از دو نقیض وجود دارد، (که برگزیدن یکی بر دیگری سخت است) یا برای اینکه نشانه ای در آنها برای ترجیح دادن و قبول یکی بر دیگری وجود ندارد. (گاهی وجود

---

(۱) نیکبختی و سعادت یا بدبختی و شقاوت یا ۱- نفسانی است یا ۲- جسمانی و یا ۳- خارجی (آنچه در بیرون از انسان بنحوی در ارتباط با سعادت و شقاوت است و همان نحوه استفاده و برخورداری از اشیاء و امور بیرونی که یا به سعادت رهنمون می شود و یا به شقاوت منجرّ می گردد).

شکّ بسبب بودن دو نشانه متساوی در دو نقیض است و یا بسبب عدم نشانه در آن دو).

چه بسا که شکّ نمودن در چیزی به این صورت باشد که- آیا فلان چیز موجود است یا غیر موجود؟ و یا شکّ در جنس آن باشد یعنی شکّ شود که آن چیز از چه جنسی است (جنس منطقی یا چگونگی، آن) یا در باره بعضی از صفات چیزی و یا شکّ در هدف و مقصودی است که آن چیز برای آن هدف و مقصود ایجاد شده است.

شکّ- خود نوعی از جهل و ندانستن است و اخصّ از- جهل- است، زیرا جهل و نادانی مستقیما نتیجه عدم دانش در باره دو نقیض است پس هر شکی، جهل است و هر جهلی، شک نیست. در آیات:

(فِی شَکٍّ مُرِیبٍ- ۵۴/ سباء) (بَلْ هُمْ فِی شَکٍّ یَلْعَبُونَ- ۹/ دخان) (فَإِنْ کُنْتَ فِی شَکٍّ- ۹۴/ یونس) که اشتقاق آن یا از- شککت الشّی ء- هست، چنانکه شاعر گوید:

و سککت بالرّمح الأصمّ ثیابه لیس الکریم علی القنا بمحرّم

(زره و جامه او را با نیزه ای سخت پاره کردم، شخص کریم و جوانمرد بر اصابت سر نیزه بر خویش محروم نیست).

پس- شکّ- شکاف در چیزی است و از آن جهت که رأی و نظری ثابت، که بشود بر آن اعتماد کرد و پایدار ماند در آن استقرار ندارد چنین گفته اند و نیز صحیح است که واژه (شکّ) از معنی چسبیدن باز و به پهلو استعاره شده باشد به این معنی که دو نقیض شک برانگیز طوری به یکدیگر چسبیده و نزدیکند که راهی برای فهم و نظر و نفوذ در آنها نیست و به این معنی است سخن کسانی که می گویند:

التبس الأمر و اختلط و أشکل- و همانند این عبارات، یعنی آن امر درهم آمیخته و مشکل و شبهه انگیز است.

الشّکّه: سلاحی است که بوسیله آن چیزها از هم جدا می شود (سر از بدن-

دست از بدن- و جان از بدن).

(شکر) [شکر]

الشّکر: به یاد آوردن و تصوّر نعمت و اظهار آن نعمت است.

گفته شده- شکر- مقلوب از- کشر- است یعنی کشف و آشکار نمودن، نقطه مقابل شکر، کفر یعنی فراموشی نعمت و پوشیده داشتن آن است.

دابّه شکور: ستوری است که از فربهی به خوردن علف کم بسنده می کند و صاحبش او را دوست دارد، گفته شده اصلش از عبارت- عین شکری یعنی چشم پر، گرفته شده، پس واژه- شکر- بر این اساس، پر بودن خاطر از یاد نعمت دهنده است، شکر سه گونه است:

۱- شکر قلبی و آن تصوّر نعمت است.

۲- شکر زبانی یعنی ثنا و ستایش بر نعمت دهنده.

۳- شکر سایر اعضاء بدن یعنی پاداش نعمت دادن به اندازه استحقاق و شایستگی اش.

آیه: (اعْمَلُوا آلَ داوُدَ شُکْراً- ۱۳/ سباء) که گفته اند واژه- شکرا در آیه اخیر، نصبش برای تمیز است یعنی از نظر سپاسگزاری، و معنایش اینست که- اعملوا ما تعملونه شکرا للّه یعنی: آنطور که آل داود خدای را سپاس می گزارند، شما نیز همانگونه شکر کنید.

و نیز گفته شده- شکرا- در آیه اخیر مفعول است، چون می گوید عمل کنید و نمی گوید: شکر کنید تا آگاهی و هشداری بر لزوم انواع سه گانه شکر (قلبی- زبانی- و سایر اعضاء) باشد.

در آیات: (أَنِ اشْکُرْ لِی وَ لِوالِدَیْکَ- ۱۴/ لقمان) (وَ سَنَجْزِی الشَّاکِرِینَ- ۱۴۵/ آل عمران) (وَ مَنْ شَکَرَ فَإِنَّما یَشْکُرُ لِنَفْسِهِ- ۴۰/ نمل)

و در آیه: (وَ قَلِیلٌ مِنْ عِبادِیَ الشَّکُورُ- ۱۲/ سباء) گواه بر این است که وفای به ادای شکر خدای، مشکل است و لذا جز برای دو تن از اولیاءاش ثنای شکر ننموده است:

۱- در باره ابراهیم علیه السّلام می گوید: (شاکِراً لِأَنْعُمِهِ- ۱۲۱/ نحل) ۲- و در باره نوح علیه السّلام (إِنَّهُ کانَ عَبْداً شَکُوراً- ۳/ اسراء).

و آنگاه که خداوند با واژه- شکر- توصیف شده است، می گوید:

(وَ اللَّهُ شَکُورٌ حَلِیمٌ- ۱۷/ تغابن مقصود انعام و بخشایش او بر بندگان و پاداش او به اقامه عبادت آنهاست.

ناقه شکره: شتری که پستانش پر از شیر است.

هو أشکر من بروق «۱»: بروق گیاهی است که در کمترین باران و رطوبت سرسبز می شود (این ضرب المثل در باره کسی است که کمترین محبّت را هم سپاس می گوید یعنی او از چنان گیاه یا چنان آدمی هم شکرگزارتر است) الشّکر: کنایه از- نکاح- است.

گفته اند- ان سألتک ثمن شکرها- و شبرک أنشأت تظلّها: اگر مهر خویش مطالبه کند او را در سایه خویش گرفته ای که کنایه از همسر دائمی است. الشّکیر: نهال پاجوش کوچک درختان.

شکرت الشّجره: شاخه هایش زیاد شد.

(شکس) [شکس]

الشّکس: بدخوی و بد اخلاق.

و در آیه: (شُرَکاءُ مُتَشاکِسُونَ- ۲۹/ زمر) یعنی بخاطر بد اخلاقی همواره در مشاجره و ستیزه اند.

---

(۱) بروقه گیاهی است که بدون ریزش باران بر آن سبز و خرّم می شود و در سایه ابرها رشد می کند (ج ۱ مجمع الامثال).

.(شکل) [شکل]

المشاکله: همانند و همگونی در صورت و هیئت ظاهر و ناهمگونی در جنسیت و شباهت در کیفیّت (تخالف و ناهمگونی در جنسیت نسبت به یک نوع خاص که هر دو معنی از نظر ضدّیت و مخالفت در همانندی است).

و آیه: (وَ آخَرُ مِنْ شَکْلِهِ أَزْواجٌ- ۵۸/ ص) یعنی آن دیگری که در هیئت و انجام کار مثل اوست. گفته شده- شکل- حالتی از وقار و آرامش در اخلاق و ظاهر آدمی است و در حقیقت انسی و الفتی است که در راه و روش میان دو همسر و همانند وجود دارد، از این روی می گویند: النّاس أشکال و ألّاف: مردمان همانند هم و خوپذیر از یکدیگرند.

اصل- مشاکله:- از- شکل- یعنی بستن ستور است، چنانکه می گویند:

شکلت الدّابّه: حیوان را بستم.

الشّکال: یعنی پای بند ستور و حیوان، و از این معنی عبارت- شکلت الکتاب استعاره شده است- مثل- قیّدته- یعنی آن را بستم.

دابّه بها شکال: ستوری که یک دست و یک پای او را با شکال بسته اند آیه: (قُلْ کُلٌّ یَعْمَلُ عَلی (شاکِلَتِهِ)- ۸۴/ اسراء) یعنی هر کسی بر نهاد و سرشتی که او را مقیّد کرده، عمل می کند زیرا قدرت طینت و سرشت بر انسان غالب و قاهر است، چنانکه در کتاب (الذّریعه الی مکارم الشّریعه) آن رای بیان کرده ام و آنطور که پیامبر صلّی اللّه علیه و آله فرموده است:

«کلّ میسّر لما خلق له» «۱» الأشکله: نیازی که انسان رای پایبند و مقیّد می کند. واژه- اشکال هم که در کارها

---

(۱) هر کسی بر نهاد و فطرتی که برایش خلق شده است رام و نرم است مولوی در مثنوی با الهام از این حدیث گوید:

مه فشاند نور و سگ عو عو کند هر کسی بر طینت خود می تند

که البتّه سرشت و طبیعت یکی از عوامل و انگیزه کارها است و سایر انگیزه ها و تحوّلات فعل در کار

بکار می رود. بطور استعاره مانند واژه- اشتباه است- که از- شبه- استعاره شده است.

(شکا) [شکا]

الشّکو، الشّکایه و الشّکاه و الشّکوی: اظهار اندوه و در میان نهادن آن با دیگری است، شکوت و أشکیت: شکوه و گله کردم.

آیه: (ًما أَشْکُوا بَثِّی وَ حُزْنِی إِلَی اللَّهِ

- ۸۶/ یوسف) یعنی (اندوه و حزنم را به خدا اظهار می کنم).

و آیه: (وَ تَشْتَکِی إِلَی اللَّهِ- ۱/ مجادله) نیز در همان معنی است.

أشکاه: او را به شکایت آورد، مثل- أمرضه: بیمارش کرد.

گفته شده- أشکاه: یعنی شکایت و گله اش را برطرف کرد.

روایت شده است: «شکونا الی رسول اللَّه صلّی اللَّه علیه و سلّم حرّ الرّمضاء فی جباهنا و أکفّنا فلم یشکنا» (از اثرات داغی ریگها در پیشانی، و دستهامان به پیامبر صلّی اللَّه علیه و آله شکوه بردیم، گله ما را پذیرفت و رد نکرد و تسکینمان داد). اصل- شکو- باز کردن ظرف آب و نشان دادن محتوای آنست و این واژه یعنی- شکوه- ظرف کوچک آب است و از عبارتی است که می گویند بثت له ما فی وعائی و نفضت ما فی جرابی یعنی: (هر چه در ظرفم بود عرضه کردم و آنچه در کیسه و همیانم بود بیرون ریختم).

عبارت اخیر در وقتی بکار می رود که هر چه در قلب و دلت هست اظهار کنی.

انسانها عبارتند از- سرشت- توارث- علم و تجربه، عامل تربیت و محیط- احساسات و عواطف- عقل و خرد (خواه اکتسابی یا ذاتی) عقیده ها و ایمان که نقشی بسیار قوی در رشد افراد و جامعه دارد و اساسش همان فطرت خداجوئی و کمال یابی است.

(مِشکاه): ظرفی است بدون روزن، در آیه: (کَمِشْکاهٍ فِیها مِصْباحٌ- ۳۵/ نور) مشکاه مثل قلب است و مصباح نور خدا در آن.

(شمت) [شمت]

الشّماته: سرزنش و شاد شدن از بلیّه و گرفتاری کسی که با دیگری یا با تو دشمنی می کند.

شمت به فهو شامت: از مصیبتش شاد شد و از غمش شادمان.

اشمت اللّه به العدوّ: (جمله دعائیّه است، یعنی خداوند، دشمن شادش کند).

در آیه: (فَلا تُشْمِتْ بِیَ الْأَعْداءَ «۱»- ۱۵۰/ اعراف).

تشمیت: دعا کردن و گفتن، خدا مشمول رحمتت کند، به عطسه کننده است یعنی (یرحمکم اللّه) گفتن، گویی که آن دعاء برطرف کردن شماتت دشمنان از اوست، مثل- تمریض- دراز بین بردن بیماری و بیمار داری، شاعر گوید: فبات له طوع الشّوامت یعنی: آنچه را که از شادی دیگران در غم او و در سرزنش به او بود منقطع شد و از بین رفت.

گفته شده مقصود از- شوامت- قبضه های شمشیر است ولی دلیلی بر این معنی در این بیت نیست.

(شمخ) [شمخ]

آیه: (رَواسِیَ شامِخاتٍ- ۲۷/ مرسلات) یعنی کوههای سربرافراشته و بلند. شمخ

---

(۱) سخن هارون به موسی علیه السّلام است که بعد از گوساله پرستی قوم، موی سر هارون را از خشم گرفته بود و می کشید هارون گفت پسر مادرم این گروه زبونم کردند نزدیک بود مرا بکشند شادمانی دشمنان را با این عملت بر من نپسند.

بأنفه: عبارت از تکبر و گردنفرازیست.

(شمأز) [شمأز]

آیه: (اشْمَأَزَّتْ قُلُوبُ الَّذِینَ «۱»- ۴۵/ زمر) یعنی رمیده شد.

(شمس) [شمس]

الشّمس: قرص خورشید و همچنین نوری که از آن منتشر می شود آیات: (وَ الشَّمْسُ تَجْرِی لِمُسْتَقَرٍّ لَها- ۳۸/ یس) (و خورشید به قرارگاهش روان است).

(الشَّمْسُ وَ الْقَمَرُ بِحُسْبانٍ- ۵/ الرّحمن) (خورشید و ماه نظم و حسابی دارند). شمس یومنا و أشمس: روزمان آفتابی شد.

شمس فلان شماسا: او چموشی و ضدّیت کرد و آرامش نیافت که تشبیهی است از عدم استقرار «۲» و حرکت خورشید.

(شمل) [شمل]

الشّمال: نقطه مقابل جنوب و دست راست است.

و آیه: (عَنِ الْیَمِینِ وَ عَنِ الشِّمالِ قَعِیدٌ- ۱۷/ ق) (از چپ و راست نشسته اند).

شمال: کیسه پارچه ای است که پستان شتر تیزرو و مادینه را هم شمال می گویند، در آن قرار می دهند و این امر مثل نامیدن قسمتی از جامه لباس است به نام آن عضوی که در آن لباس قرار دارد و آن را می پوشاند مثل: نامیدن آستین پیراهن به- ید- و نامیدن جلو و عقب پیراهن به- صدر ظهر- و دو قسمت پائین شلوار که پاها را می پوشاند- رجلین گویند و امثال اینها.

---

(۱) تمام آیه چنین است (وَ إِذا ذُکِرَ اللَّهُ وَحْدَهُ اشْمَأَزَّتْ قُلُوبُ الَّذِینَ لا یُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَهِ) همینکه خدای یگانه ذکر می شود کسانیکه به قیامت باور ندارند، دلهاشان رمیده می شود و چون بت ها رای یاد کنند شاد می شوند، این آیه میزان و ملاک خوبی برای ایمان و کفر و آثار روانی و ظاهری چهره انسانهاست.

(۲) شموس یا چموش که فارسی آن است ...

(الاِشتِمال) بالثّوب: پارچه و جامه ای که انسان به خود می پیچد و آن رای از سمت راست بدنش می افکند، در حدیثی است که:

«نهی عن اشتمال الصّماء» (نهی از این معنی است که پارچه ای رای از طرف راستش به شانه و دست چپش بیندازد و سپس آن رای از پشتش به شانه و دست راستش برگرداند و خود رای آنچنان بپوشاند که هر دو دستش بسته شود).

الشّمله و المشمل: عبائی است که بدن رای می پوشاند، که استغاره از- اشتمال- در همان معنی فوق است. و عبارت- شملهم الأمر- یعنی سختی کار آنها رای پیچاند، در همان معنی است.

سپس بصورت مثل می گویند:

شملت الشّاه: گوسفند رای با پارچه ای پوشاندم.

خلق و خوی رای هم- شمال- گفته اند زیرا مثل پارچه ای فراگیر طبیعت انسان را فرا می گیرد و می پوشاند.

الشّمول: یعنی خمر، برای اینکه عقل رای پنهان می دارد و می پوشاند نامیدن- خمر- به شمول که پوشاننده عقل است مثل نام خود- خمر به همین واژه است چون- خمر- استتار کننده و خامر و پوشاننده است. (در ذیل واژه- خمر- کاملا بحث شده است).

(شمال:) بادی است که از جانب شمال کعبه می وزد، شمأل و شامل هم گفته شده.

أشمل الرّجل من الشّمال- مثل- أجنب من الجنوب- است یعنی از طرف باد شمال یا جنوب درآمده.

بطور کنایه شمشیر رای هم- مشمل- گویند چنانکه آن رای به کنایه- رداء- هم گفته اند.

جاء مشتملا بسیفه- مثل- مرتدیا و متدرّعا- است یعنی مسلّح به شمشیر آمد، و رداء و زره اش رای بر تن داشت.

ناقه شمله و شملال: شتر تندرو که مثل وزش باد شمال سریع است.

شاعر گوید:

و لتعرفنّ خلائقا مشموله و لتندمنّ و لات ساعه مندم

گفته شده مقصود طبیعتهای پاکی است که گویی باد شمال بر آن وزیده و سرد و پاکیزه شده است (برودت و پاکی دو چیز مطلوب مردمان گرمسیری است که مورد محبّت خود رای به آنها تشبیه می کنند).

(شنا) [شنا]

شنئته: از جهت بغض و کینه او رای پلید شمردم، و از این معنی اصطلاح- أزدشنوءه: مشتقّ شده است (از دو طایفه ای از یمنی ها هستند که همه انصار رای از تبار آنها می دانند که از آلایش دور بوده اند، آنها را- ازد السّراه- یا- ازد عمان- هم گفته اند و در فصاحت و سخنوری بعد از قبیله بنی اسد قرار دارند).

آیه: (شَنَآنُ قَوْمٍ- ۸/ مائده) یعنی از بغض و کینه شان نهراسید که- شنان- هم خوانده شده و هر کسی آن را- شنان- یعنی با- تخفیف حرف (ن) بخواند مقصود بغض کینه قبیله ای و قومی است و اگر بدون تخفیف بخوانند در آنصورت مصدر است.

و آیه: (إِنَّ شانِئَکَ هُوَ الْأَبْتَرُ- ۳/ کوثر) از همانست یعنی بدخواه و کینه توز نسبت به تو بی تبار و بی دنباله است نه تو.

(شهب) [شهب]

الشّهاب: شعله و روشنایی از آتشی افروخته، از همان شعله ای که در جوّ و هوا رخ می دهد.

مثل آیات: (فَأَتْبَعَهُ شِهابٌ ثاقِبٌ- ۱۰/ صافّات) (شِهابٌ مُبِینٌ- ۱۸/ حجر)

(شِهاباً رَصَداً- ۹/ جنّ) الشّهبه: سپیدی آمیخته به سیاهی است که تشبیهی است به شعله آمیخته با دود و از این معنی عبارت:

کتبه شهباء: است یعنی سیاهی مردم و سپیدی شمشیر. (صحنه و دورنمای جنگ تن به تن).

(کتیبه: دسته ای انبوه از سپاهیان جمعش- کتائب- است).

(شهد) [شهد]

الشّهود و الشّهاده: حاضر بودن و گواه بودن یا با مشاهده چشم و یا با اندیشه و بصیرت. واژه- شهاده- در معنی حضور بصورت مفرد بکار می رود، مثل آیه: (عالِمُ الْغَیْبِ وَ الشَّهادَهِ- ۷۳/ انعام).

ولی بکار بردن واژه- شهود- یعنی حضور یافتن، بطور مجرّد- شایسته تر است و- شهاده «۱»- با مشاهده شایسته تر.

مشهد: محضر و جای حضور.

مشهد: زنی که همسرش پیش او حاضر است (و مغیب عکس آن است یعنی زنی که شوهرش غایب است).

جمع مشهد- مشاهد- است و- مشاهد الحجّ: مواقف و مکانهای وقوف در مکّه شریف که فرشتگان و پاکان از مردم در آنجا حضور بهم می رسانند.

و گفته اند- مشاهد الحجّ- جایگاههای انجام عبادات و مناسک حجّ است.

در آیات: (لِیَشْهَدُوا مَنافِعَ لَهُمْ- ۲۸/ حجّ)

---

(۱) آیه چنین است که می گوید: (بِئْسَ لِلظَّالِمِینَ بَدَلًا ما أَشْهَدْتُهُمْ خَلْقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ وَ لا خَلْقَ أَنْفُسِهِمْ ...)

ستمکاران را چه مکافات بدی خواهد بود آفرینش آسمان و زمین با آگاهی و حضور آنها انجام نشده و نه از آفرینش خودشان آگاهی دارند.

(وَ لْيَشْهَدْ عَذابَهُما- ۲۰/ نور) و در آیه: (ما شَهِدْنا مَهْلِكَ أَهْلِهِ- ۴۹/ نمل) یعنی نبودیم.

و آیه: (وَ الَّذِينَ لا يَشْهَدُونَ الزُّورَ- ۷۲/ فرقان) یعنی با جانها و همّت ها و اراده هاشان برای شهادت زور و دروغ گفتن حاضر نمی شوند.

(الشّهاده:) سخن گفتن، که از روی علم و آگاهی که از مشاهده و بصیرت یا دیدن با حواس و چشم حاصل شده است صادر شود.

در آیه: (أَ شَهِدُوا خَلْقَهُمْ- ۱۹/ زخرف) یعنی آیا با چشم خویش دیده اند، سپس می گوید:

(سَتُكْتَبُ شَهادَتُهُمْ- ۱۹/ زخرف) یعنی: گواهیشان نوشته می شود تا تنبیه و آگاهی بر این امر باشد که شهادت از شهود است.

و آیه: (ما أَشْهَدْتُهُمْ خَلْقَ السَّماواتِ- ۵۱/ کهف) یعنی آنها را از کسانی که با اندیشه و بصیرت از آفرینش آسمانها اطّلاع داشته باشند قرار نداده ام.

و آیه: (عالِمُ الْغَيْبِ وَ الشَّهادَهِ- ۷۳/ انعام) یعنی: خداوند آنچه را که از حواسّ مردم و بصیرتشان پوشیده است و نیز آنچه را که به وسیله حواسّ و بصیرت بر آنها آگاهی می یابند، خداوند بر تمام آنها عالم و آگاه است.

شهدت- دو گونه است:

اوّل- در حکم- علمت یعنی دانستم، لفظش یا گفتنش بجای- شهاده- است، می گویند- أشهد بکذا- و نه می گویند- اعلم بکذا- زیرا از شاهد فقط دانستن را قبول نمی کنند و راضی نمی شوند که بگوید- اعلم بکذا بلکه نیاز است که- اشهد بکذا- بگوید. (یعنی شاهد بوده ام) دوّم- شهدت- در حکم سوگند، می گویند:

أشهد باللّه انّ زیدا منطلق- که سوگند به خداوند برای رفتن، و رهایی زید است.

بعضی از علماء می گویند اگر گفت- أشهد- و نگفته است- باللّه- باز هم سوگند است، و مثل- علمت- در حکم- شهدت- در قسم است که بجای سوگند

پاسخ داده شده.

مثل سخن این شاعر: و لقد علمت لتأتینّ منیّتی.

یعنی: (به تحقیق دانستم که حتما مرگم می رسد).

شاهد و شهید و (شهداء)- هر سه در یک معنی گفته می شود.

در آیات: (وَ لا یَأْبَ الشُّهَداءُ- ۲۸۲/ بقره) (از شهادت دادن دریغ نورزند).

(وَ اسْتَشْهِدُوا شَهِیدَیْنِ- ۲۸۲/ بقره) شهدت کذا: حضور یافتم و بر آن شهادت دادم.

آیه: (شَهِدَ عَلَیْهِمْ سَمْعُهُمْ- ۲۰/ فصّلت) (گوشهاشان علیه آنها گواهی می دهد).

گاهی از معنی واژه- شهاده- به حکم و داوری تعبیر می شود مثل:

(وَ شَهِدَ شاهِدٌ مِنْ أَهْلِها- ۲۶/ یوسف) (اشاره به داوری نمودن کسی است که می گوید: اگر پیراهن یوسف از جلو یا عقب پاره باشد چنین و چنان است که- شهد- در اینجا یعنی: داوری کرد). و همچنین واژه- شهاده- در معنی اقرار، در آیه:

(وَ لَمْ یَکُنْ لَهُمْ شُهَداءُ إِلَّا أَنْفُسُهُمْ فَشَهادَهُ أَحَدِهِمْ أَرْبَعُ شَهاداتٍ بِاللَّهِ- ۶/ نور) (مربوط به همسرانی است که به یکدیگر نسبت زنا دهند و در آیه می گوید: اگر گواهانی جز خودشان نداشتند پس اقرار هر یک از ایشان اینست که چهار بار به خدای سوگند یاد کند که او را راستگوست) این امر در آیه شهادت بر نفس خویش است.

و آیه: (وَ ما شَهِدْنا إِلَّا بِما عَلِمْنا- ۸۱/ یوسف) یعنی خبری نداریم مگر آنچه آموختیم.

خدای تعالی گوید: (شاهِدِینَ عَلی أَنْفُسِهِمْ بِالْکُفْرِ- ۷/ توبه) یعنی: (علیه خویش و اثبات کفر خویش گواهانند) یعنی اقرار کنندگان و آیات:

(لِمَ شَهِدْتُمْ عَلَیْنا- ۲۱/ فصّلت) (سخن مجرمین و مشرکین به اعضاء خودشان در قیامت است).

(شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لا إِلهَ إِلَّا هُوَ وَ الْمَلائِکَهُ وَ أُولُوا الْعِلْمِ- ۱۸/ آل عمران) شهادت خداوند به وحدانیتش ایجاد و آفریدن جهان آفرینش است و آنچه را که در عالم و در نفس ما

هست دلالت بر وحدانیتش دارد چنانکه شاعر گوید:

ففی کلّ شی ء له آیه تدلّ علی أنّه واحد «۱»

بعضی از حکماء گفته اند خدای تعالی در آیه فوق که بر خود شهادت می دهد،

---

(۱) شعر توحیدی فوق از اسماعیل ابن قاسم معروف به ابو العتاهیّه است که مردی کوزه فروش بوده و در بازارهای کوفه حرکت می کرد و شعرهای آموزنده می سرود تولّدش در سال ۱۳۰ ه یعنی مقارن سقوط مروانی ها و ظهور بنی عبّاس است، مهدی خلیفه عبّاسی ابو العتاهیّه را به زندان انداخت.

او را اشعر النّاس زمان خودش می گفتند و اغلب اشعارش در زهدیات و مذمّت دنیا و فانی بودن آن و یاد مرگ و اخلاق و پند و نصیحت است. نوادر بسیاری از او بجای مانده است. و از طرف هارون هم به زندان افتاد بیت فوق از یک قطعه شعر اوست که در اثبات توحید و غرور مستکبران سروده است می گوید:

۱-

الا انّنا کلّنا بائد و آی بنی آدم خالد ۲- و بدءهم کان من ربّهم

و کلّ الی ربّه عائد ۳- فیا عجبا کیف یعصی الا به ام کیف یجحده جاحد ۴- و للّه فی کلّ تحریکه

و فی کل تسکینه شاهد ۵- و فی کل شی ء له آیه تدلّ علی انّه واحد

۱- آگاه باش که همه ما از بین رونده ایم، راستی کدام انسان جاودانه است؟

۲- آفرینش همه از پروردگارشان است و همگی بسوی او باز گردنده ایم.

۳- شگفتا، انکار کننده چگونه انکار تربیت کننده و آفریننده خود می نماید.

۴- و حال اینکه برای اثبات وجود او همه گردنده ها و ساکن ها گواهند.

۵- آری همه چیز برای او نشانه ای است، که یکی هست و هیچ نیست جز او، وحده لا اله الّا هو.

ابو العتاهیه از نظر شعری خوش طبعترین معاصرینش بوده، او با ایمان به خدای تعالی و حدوث عالم و در باره معاد و بهشت و دوزخ اشعاری دارد، اوّلین کسی است که در باب وعظ، راه زهد از دنیا را برای شعراء بازگو کرد و آنها را از غرور بر حذر داشت، از مدح خلفاء روی برگرداند و به پارسائی پرداخت و هارون الرّشید هم او را به زندان انداخت و تا زمان وفاتش (۲۱۹ ه در بغداد) غزل سرود و در زندان خطاب به هارون نوشت:

-۱

الی دیّان یوم الدّین نمضی و عند اللّه تجتمع الخصوم ۲-

تموت غدا و انت قرین عین من الغفلات فی لجج تعوم ۳-

تنام و لم تنم عنک المنایا تنبه للمنیه یا نؤوم ۴-

سل الایّام عن امم تقضت ستخبرک المعالم و الرّسوم

۱- در روز جزا و پاداش، همه به سوی خدای می رویم و خصومتگران در پیشگاهش مجتمع می شوند.

۲- تو فردا می میری ولی چشمانت هنوز باز است و از بی خبریها در گردابی کور گرفتاری.

۳- می خوابی و مرگها از تو نمی خوابند، ای خواب آلوده، از مرگ عبرت بگیر.

۴- اخبار گذشتگان را از روزگاران بپرس تا از آثار و نشانه های گذشتگان بتو خبر دهند.

شهادتش به این است که هر چیزی را آنگونه گویا و ناطق کرده است که به شهادت او تسبیح گوی و ناطقند، و شهادت ملائکه، اظهار کردن کاری است که به انجام آن امور مأمور هستند و این امر مدلول آیه: (فَالْمُدَبِّراتِ أَمْراً- ۵/ نازعات) است.

و شهادت- أولو العلم- آگاهی و اطّلاع دانشمندان به حکم و تقدیر الهی است و اقرارشان به آنها، و این شهادت ویژه اهل علم است و امّا نادانان از آن مفاهیم دورند.

و در باره کفّار گفت: (ما أَشْهَدْتُهُمْ خَلْقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ وَ لا خَلْقَ أَنْفُسِهِمْ- ۵۱/ کهف) و لذا خبر داد که: (إِنَّما یَخْشَی اللَّهَ مِنْ عِبادِهِ الْعُلَماءُ- ۲۸/ فاطر) اینان هستند که معنی آن در آیه زیر معیّن شده اند که: (وَ الصِّدِّیقِینَ وَ الشُّهَداءِ وَ الصَّالِحِینَ- ۶۹/ نساء).

واژه- الشّهید- به شاهد و مشهد چیزی هم معنی شده است.

در آیه: (سائِقٌ وَ شَهِیدٌ- ۲۱/ ق) یعنی کسی که له و علیه او گواهی داده است. و همچنین آیه: (فَکَیْفَ إِذا جِئْنا مِنْ کُلِّ أُمَّهٍ بِشَهِیدٍ وَ جِئْنا بِکَ عَلی هؤُلاءِ شَهِیداً- ۴۱/ نساء) (چگونه است وقتی که از هر امّتی گواهی می آوریم و تو را نیز بر اینان شاهد گیریم، یعنی بر آنچه را که با دلهاشان درک کرده اند، گواهی می دهند علیه کسانی که در باره شان گفته شده).

آیه: (أَوْ أَلْقَی السَّمْعَ وَ هُوَ شَهِیدٌ- ۳۷/ ق) یعنی آنچه را که شنیده اند گواهی می دهند علیه کسی که در باره شان می گوید: (أُولئِکَ یُنادَوْنَ مِنْ مَکانٍ بَعِیدٍ «۱»- ۴۴/ فصّلت).

و در آیه: (أَقِمِ الصَّلاهَ ... تا ... مَشْهُوداً- ۷۸/ اسراء) یعنی نمازگزار صبحگاهی شفاء و رحمت و توفیق و آرامشهایی در خویش مشاهده می کند و همچنین حالات و روحیّاتی که در آیه: (وَ نُنَزِّلُ مِنَ الْقُرْآنِ ما هُوَ شِفاءٌ وَ رَحْمَهٌ لِلْمُؤْمِنِینَ- ۲۳/ بقره) یادآوری شده است.

و آیه: (وَ ادْعُوا شُهَداءَکُمْ- ۷۵/ قصص) به تمام آنچه را که اقتضای معنی شهادت

---

(۱) تمام آیه چنین است: (قُلْ هُوَ لِلَّذِینَ آمَنُوا هُدیً وَ شِفاءٌ وَ الَّذِینَ لا یُؤْمِنُونَ فِی آذانِهِمْ وَقْرٌ وَ هُوَ عَلَیْهِمْ عَمًی أُولئِکَ یُنادَوْنَ ...)- یعنی بگو قرآن برای کسانی که ایمان دارند هدایت و شفاست و کسانی که ایمان ندارند در گوشهاشان سنگینی است و از دریافت قرآن بی بصیرت و کور، گویی که آنها رای از جایی دور ندا می دهند و نمی شنوند.

دارد، تفسیر شده است.

ابن عبّاس می گوید معنایش- اعوانکم- است یعنی یارانتان رای به گواهی بخوانید.

مجاهد می گوید: یعنی کسانی رای بخوانید که به سود شما شهادت دهند بعضی دیگر گفته اند- شهداءکم- در آیه فوق یعنی کسانی که حضورشان مورد توجّه و عنایت باشد و از کسانی که در شعر زیر گفته شده نباشند چنانکه در باره شان گفته اند:

مخلفون و یقضی اللّه أمرهمو و هم بغیب و فی عمیاء ما شعروا

(مخالفین هستند که خداوند در باره شان حکم می کند و آنها در دوری از حقّ و کوردلی هستند و نفهمیدند).

و بر این وجوه آیه زیر حمل شده است:

(وَ نَزَعْنا مِنْ کُلِّ أُمَّهٍ شَهِیداً- ۷/ عادیات) (و از هر امّتی گواهی بیاوریم) و آیات: (وَ إِنَّهُ عَلی ذلِکَ لَشَهِیدٌ- ۵۳/ فصّلت) (أَنَّهُ عَلی کُلِّ شَیْ ءٍ شَهِیدٌ- ۷۹/ نساء) (وَ کَفی بِاللَّهِ شَهِیداً- ۱۶/ غافر) شهید در آیه اخیر اشاره به مفهوم آیه: (لا یَخْفی عَلَی اللَّهِ مِنْهُمْ شَیْ ءٌ- ۷/ طه) است، یعنی: (هیچ چیز از ایشان بر خدای پوشیده نیست) و (یَعْلَمُ السِّرَّ وَ أَخْفی- ۳۰/ فصّلت) و از این قبیل آیاتی که از آن مفاهیم خبر می دهد.

(الشّهید-) کسی است که در حال نزع است و نامیدن او به- شهید برای حضور فرشتگان بر بالین اوست، که اشاره ای است به آیه: (تَتَنَزَّلُ عَلَیْهِمُ الْمَلائِکَهُ أَلَّا تَخافُوا ...-

۱۹/ حدید).

(فرشتگان بهنگام شهادت بر آنها فرود آیند و به آنها می گویند نترسید و اندوهبار نباشید که بهشت مژدگانی شما است).

و گفت: (وَ الشُّهَداءُ عِنْدَ رَبِّهِمْ لَهُمْ أَجْرُهُمْ- ۱۶۹/ آل عمران).

(شهیدان در پیشگاه خداوندند و پاداششان از آن ایشان است).

یا اینست که- شهید و شهداء- در حالت شهادت تمام آنچه را که از نعمت ها برای آنها آماده است مشاهده می کنند یا بخاطر اینست که ارواح شان در پیشگاه خدای حاضر می شوند و گواه بر آنها هستند «۱» چنانکه گفت: (وَ لا تَحْسَبَنَّ الَّذِینَ قُتِلُوا فِی سَبِیلِ اللَّهِ أَمْواتاً- ۱۹/ حدید) و بر این معنی آیات زیر دلالت دارد که: (وَ الشُّهَداءُ عِنْدَ رَبِّهِمْ- ۳/ بروج).

(شاهِدٍ وَ (مَشْهُودٍ)- ۳/ بروج) گفته اند- مشهود- روز جمعه و روز عرفه و روز قیامت است و شاهد در آیه اخیر هر کسی است که در آن روز حاضر می شود.

و نیز گفته شده (یَوْمٌ مَشْهُودٌ- ۱۰۳/ هود) یعنی روزی که مشاهده می شود و خبر از وقوع حتمی قیامت آن روز است.

التشهد: گفتن- اشهد ان لا اله الّا اللّه و اشهد انّ محمّدا رسول اللّه- است و در عرف سخن تشهّد اسمی است برای تحیّاتی که در نمازها خوانده شده و برای ذکری است که در آنها خوانده می شود.

---

(۱) نام شهید و شهادت در احادیث هم همانند قرآن تکرار شده است که معانی آنها بقرار زیر است:

۱- شهید در اصل کسی است که در راه خدا و با مجاهدت در راه او کشته می شود.

۲- اطلاق نام شهید به چنان کسی بخاطر اینست که خداوند، و فرشتگان بهنگام شهادت به بهشتی بودن او گواهی می دهند.

۳- بخاطر اینکه شهید زنده است و نمرده است گوئی که شاهد است و می بیند یعنی همیشه حاضر است.

۴- برای اینکه فرشتگان رحمت به گاه شهادت بر او شاهدند و حاضرند.

۵- یا برای قیام او در راه شهادت و گواهی بر حقّ در امر خدای است که در آن راه سر باخته و کشته شده است.

۶- و نیز گفته شده اطلاق واژه شهید به چنان کسی برای اینست که شهید، شکوه و کرامتی را که خداوند در شهادت قرار داده است مشاهده می کند.

۷- نام شهید برای بخاک افتادن او است زیرا یکی از نامهای زمین مشاهده است. (النّهایه ۲/ ۵۱۳ مقاییس اللّغه ۳/ ۳۲۱) بدیهی است این معانی از سه معنی است که راغب رحمه اللّه ذکر کرده است.

).

(شهر) [شهر]

الشّهر: مدّت معیّنی است «۱» از هلال تا هلالی دیگر یا به اعتبار جزئی از دوازده جزء سال و دوران خورشید از نقطه ای تا همان نقطه.

در آیات:

(شَهْرُ رَمَضانَ- ۱۸۵/ بقره) (فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ- ۱۸۵/ بقره) (الْحَجُّ أَشْهُرٌ مَعْلُوماتٌ- ۱۹۷/ بقره) (إِنَّ عِدَّةَ الشُّهُورِ عِنْدَ اللَّهِ اثْنا عَشَرَ شَهْراً- ۳۶/ توبه).

(فَسِيحُوا فِي الْأَرْضِ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ- ۲/ توبه)، یعنی: (چهار ماه در این سرزمین بگردید و بدانید که فرار از حکم خدای نتوانید، که او خود خوار کننده کافران است).

مشاهره: داد و ستد کردن به مدّت ماهیانه مثل- مسانهه- یعنی معامله سالیانه از سنه و- میاومه- معامله روزانه و یومیّه.

أشهرت بالمکان: یک ماه در آنجا اقامت کردم.

شهر فلان و اشتهر: سرشناس و مشهور شد.

شهره: در کار خیر و شر، هر دو بکار می رود «۲».

(شهق) [شهق]

الشّهیق: برگرداندن و بیرون دادن تنفّس عمیق و طولانی و- زفیر- نفس عمیق کشیدن، در آیات: (لَهُمْ فِيها زَفِيرٌ وَ شَهِيقٌ- ۱۰۶/ هود)

---

(۱) شهر به فارسی ماه و یا سی روز از سال است یا از آغاز روایت ماه در آسمان که هلال نامیده می شود و با یک دوازدهم ماههای سال شمسی است.

(۲) به گفته ابن اثیر در حدیثی از پیامبر صلّی اللّه علیه و آله آمده است که «من لیس ثوب شهره البسه اللّه ثوب مذله یوم القیامه». که هر دو معنی شهرت یعنی شهرت در کار خیر و کار بد را شامل می شود. و بصورت استعاره بکار رفته. پیامبر صلّی اللّه علیه و آله می گوید: کسیکه جامه شهرت در برکند و کارهایش برای شهرت در جامعه باشد نه برای تکلیف و رضای خدا و از حالت اخلاص دور شود خداوند در قیامت جامه خواری بر او می پوشاند این فرجام نتیجه آن آغاز و انجام است.

(سَمِعُوا لَها تَغَيُّظاً وَ زَفِيراً- ۱۲/ فرقان) خدای تعالی گوید: (سَمِعُوا، لَها شَهِيقاً- ۷/ ملک) اصلش از جبل شاهق است- یعنی کوه بسیار بلند و مرتفع (که از زمین برآمده و خارج شده مثل خارج شدن تنفّس از بدن).

(شها) [شها]

اصل- الشّهوه- خواهش و دلبستگی نفس به چیزی است، که می خواهی و اراده کرده ای و این خواهش و تمایل در دنیا دو گونه است:

۱- تمایل کاذب ۲- تمایل صادق. میل و خواهش صادق آن چیزی است که اگر برآورده نشود کار بدن بدون آن مختلّ می شود مثل تمایل به طعام در موقع گرسنگی.

و امّا تمایل و شهوت دروغ یا کاذب چیزیست که بدون آن، کار بدن مختل نمی شود.

(مثل میل به غذای بهتر بعد از سیر شدن و استراحت طلبی بیش از حدّ که نوعی هوس نفسانی است که می خواهد بیشتر استراحت کند و اگر این خواستها انجام نشود کار بدن مختل نمی شود).

هر مورد تمایل و خواستی نیز شهوت نامیده شده و همچنین نیرویی هم که هوس می کند و تمایل می یابد شهوت است.

آیه: (زُيِّنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَواتِ- ۱۴/ آل عمران) احتمال دارد که اشاره به هر دو معنی درست و نادرست یعنی (تمایل صادق و کاذب) باشد.

و آیه: (اتَّبَعُوا الشَّهَواتِ «۱»- ۵۹/ مریم) اشاره به تمایلات، و خواهشهای کاذب نفسانی

---

(۱) آیه اینست: (فَخَلَفَ مِنْ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ أَضاعُوا الصَّلاةَ وَ اتَّبَعُوا الشَّهَواتِ فَسَوْفَ يَلْقَوْنَ غَيًّا) گروهی که نماز را ضایع می کنند و در نتیجه پیروی از هوسها و شهوات نفسانی گرفتار گمراهی و سرگشتگی می شوند جانشین بدی برای آنها شدند پیامبر فرموده است: «ان اخوف ما اخاف علیکم الرّیاء و الشّهوه الخفیه» یعنی بیمناک ترین چیزی که بر شما بیم دارم ریا- و شهوت پنهانی است.

و هوسهائی است که نیازی به آنها نیست و کار بدن هم بدون آنها مختلّ نمی شود.

در صفت بهشت می گوید: (وَ لَكُمْ فِيها ما تَشْتَهِي أَنْفُسُكُمْ

- ۳۱/ فصّلت) (در بهشت آنچه را که بخواهید و طلب کنید دارید) (فِي مَا اشْتَهَتْ أَنْفُسُهُمْ- ۱۰۲/ فصّلت) مرد هوسناک را هم- رجل شهوان و شهوانیّ- گویند.

شی ء شهیّ: هر چیز هوس انگیز.

(شوب) [شوب]

الشّوب یعنی آمیزش و آمیختگی.

در آیه: (لَشَوْباً مِنْ حَمِيمٍ- ۶۷/ صافّات) (دوزخیان را آمیخته ای از آب سوزان و چرکابه است).

عسل هم- شوب- نامیده شده یا از این جهت که برای شربت ها با مایعات ممزوج می شود و یا از اینکه با موم مخلوط است.

ما عنده شوب و لا روب «۱»: شیر و عسلی ندارد.

ابو منصور ازهری در ذیل این حدیث می گوید بایستی واژه- شهوت- منصوب خوانده شود و حرف (و) به معنی (مع) است گوئی که پیامبر فرموده است چیزی که بر شما بیشتر بیم دارم ریاکاری یا پنهان کاری در شهوت و گناهان است که خود را به ترک گناهان نشان می دهد در حالیکه آنها را در دلش مخفی و پنهان می دارد. در مورد ریاء- گفته اند ریاء عمل و کاری است که پیدا و ظاهر است و شهوت پنهانی هم دوست داشتن آگاهی مردم بر عمل است. (تهذیب اللّغه النّهایه- لسان)

(۱) این ضرب المثل در مورد کسی است که از عیب و نقص بری باشد و در خرید و فروش هم در مورد بی عیب بودن اجناس گفته می شود.

ابن اعرابی می گوید: الشّوب یعنی مشوب و درهم آمیخته و روب- همان- رایب- یعنی شیر با آب آمیخته است چون این هر دو آمیختگی نقص و عیب است و لذا به کسی که بدون عیب است می گویند- ما عنده شوب و لا روب.

(مجمع الامثال ۲/ ۲۹۱)

.)

(شیب) [شیب]

الشّیب و المشیب: سپیدی موی.

آیه: (وَ اشْتَعَلَ الرَّأْسُ شَیْباً- ۴/ مریم) یعنی موی سرم سپید شده است. لیله شیباء و لیله حرّه: شب زفاف و شب غیر زفاف.

(شیخ) [شیخ]

به کسی که بزرگسال و سال دیده است، گفته می شود و در میان ما کسی که علمش افزون است به شیخ تعبیر می شود زیرا یکی از شئونات شخص کلانسال و شیخ اینست که معمولا معارف و تجربه هایش زیاد می شود.

در مثل می گویند: شیخ بین الشّیخوخه و الشّیخ و التّشییخ (با سه مصدر) یعنی بزرگسالی که آثار پیری در او پیداست.

در آیه: (هذا بَعْلِی شَیْخاً- ۷۲/ هود) (این شوی من پیر است، سخن زن ابراهیم علیه السّلام است که می گوید چگونه فرزنددار می شوم).

و آیه (وَ أَبُونا شَیْخٌ کَبِیرٌ- ۲۳/ قصص) (پدرمان پیر مرد بزرگسالی است).

(شید) [شید]

آیه: (وَ قَصْرٍ مَشِیدٍ- ۴۵/ حجّ) (کاخ محکم و با گچ سپید کاری شده).

گفته اند، یعنی کاخی بلند و مرتفع که به همان معنی اوّل برمی گردد.

شیّد قواعده: پایه هایش را محکم ساخت، گویی که آن را با آهک و گچ ساخته است.

إشاده: بانگ برداشتن و فریاد کردن است.

(شور) [شور]

الشّوار: لوازم و اسباب ظاهری خانه و بطور کنایه عورت و هر متاع، و اسبابی

است.

شوّرت به: کاری کردم که شرمگین شد گویی که عورتش را ظاهر کرد.

شرت العسل و أشرته: عسل را از موم جدا کردم. شاعر گوید: و حدیث مثل ماذی مشار (سخنی که گویی از خوبی و شیرینی با عسل همراه است) شرت الدّابّه: ستور را به دویدن واداشتم که تشبیهی به همان ظاهر کردن است.

خطب مشوار: سخنانی پر لغزش و دروغ.

(تَشاوُر) و مشاوره و مشوره: نظر خواهی با مراجعه بعضی به بعض دیگر است و این معنی از عبارت- شرت العسل- است، وقتی که عسل را از جایش بیرون می آوری، رای و نظر را هم از شخص طرف مشورت بیرون می آوری.

در آیه: (وَ شاوِرْهُمْ فِی الْأَمْرِ- ۱۵۹/ آل عمران) (شوری)- کاری است که در آن نظرخواهی می شود در آیه: (وَ أَمْرُهُمْ شُوری بَیْنَهُمْ- ۳۸/ شوری) نیز در همان معنی است.

(شیط) [شیط]

الشّیطان، قبلا گفته شده (ذیل واژه شطن).

(شوظ) [شوظ]

الشّوظ: شعله ای که دود ندارد.

آیه: (شُواظٌ مِنْ نارٍ وَ نُحاسٌ- ۳۵/ الرّحمن) یعنی:

(مانند خورشید و شعله الکتریسیته و آتش هایی از این قبیل که بی دودند و قرآن به آن اشاره کرده است).

(شیع) [شیع]

الشّیاع: گسترش یافتن و تقویت نمودن.

شاع الخبر: آن خبر پخش شد و قوّت گرفت.

شاع القوم: آن قوم زیاد و پراکنده شدند.

شیّعت النّار بالحطب: آتش را با هیزم زیاد کردم و افروختم.

الشّیعه: گروهی و کسانی هستند که انسان با آنها توانا و نیرومند می شود و دیگران هم از او منتشر و گسترده می شوند.

(واژه- شیعه- برای تثنیه و مفرد و مذکّر و جمع به همین صورت بکار می رود). و از این معنی است واژه- مشیع- یعنی شجاع و دلیر.

شیعه و شیع و أشیاع- هر سه به یک معنی است.

در آیات: (وَ إِنَّ مِنْ شِیعَتِهِ لَإِبْراهِیمَ «۱»- ۸۳/ صافّات) (هذا مِنْ شِیعَتِهِ وَ هذا مِنْ عَدُوِّهِ- ۱۵/ قصص) (این از پیروان او و این از دشمنان اوست).

(وَ جَعَلَ أَهْلَها شِیَعاً- ۴/ قصص) (در باره فرعون است که با علوّ و برتری جویی در زمین، اهل زمین را دسته دسته کرد تا حکومت کنند).

و آیات: (فِی شِیَعِ الْأَوَّلِینَ- ۱۰/ حجر) (وَ لَقَدْ أَهْلَکْنا أَشْیاعَکُمْ- ۵۱/ قمر) که در همان معنی است.

---

(۱) مربوط به حضرت نوح است، یعنی ابراهیم از شیعیان و پیروان نوح است و پیامبر اسلام هم به نصّ (وَ اتَّبَعَ مِلَّهَ إِبْراهِیمَ حَنِیفاً- ۱۲۵/ نساء) شیعه ابراهیم است و تمام مسلمانان هم شیعه پیامبر صلّی اللّه علیه و آله هستند و به راستی اگر این نامگذاری الهی و قرآنی با حفظ مفاهیم آن تعمیم یابد دیگر چه اختلافی خواهد بود جز اینکه دشمنان اسلام از حمیّت های غلط سوء استفاده نموده و در میان مسلمین بذر اختلاف و مشاجرات اسمی و لفظی افشاندند، امروز بایستی کلیّه علمای مسلمین در تمام کشورها به مردم بفهمانند که نام یک فرد مسلمان واقعی به نصّ قرآن- شیعه- است و شیعه نام تمام مسلمانانی است که پیرو حقیقی پیامبرند و به سنّت های او عمل می کنند چنانکه گفت: (سُنَّهَ مَنْ قَدْ أَرْسَلْنا قَبْلَکَ مِنْ رُسُلِنا وَ لا تَجِدُ لِسُنَّتِنا تَحْوِیلًا- ۷۷/ اسراء) بنابر این تمام پیروان پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و امامان که علمشان مستقیما از پیامبر است و آن را بدون استاد و معلّم، دریافته اند و عمل می کنند، شیعیان پیامبر هستند و لذا امّت اسلامی افتخار می کند که یک پیامبر، یک کتاب، یک قبله، یک سنّت و یک نام برای همه مسلمین هست و با مؤمن بودن به آن در اصول همه برادرند.

.(شوک) [شوک]

الشّوک: خار گیاهان و هر چه که نوکش بسیار تیز و سخت باشد.

سلاح و شدّت و سختی هم به- شوک و شکه- تعبیر شده است.

آیه: (غَیْرَ ذاتِ الشَّوْکَهِ- ۷/ انفال) (یعنی بدون نیرو و قدرت).

نیش عقرب هم به همان تشبیه- شوک- نامیده شده.

شجره، شاکه و شائکه: درخت پر خار.

شاکنی الشّوک: خار به بدنم خلید.

شوک الفرخ: پرهائی مثل خار بر تن جوجه روئیده.

شوک ثدی المرأه: سر پستانش برآمده و نمایان شده.

شوّک البعیر: دندانهایش مثل خار، بلند و تیز شد.

(شأن) [شأن]

الشّأن: حال و کاری که اتّفاق می افتد و رخ می دهد و اصلاح می شود. واژه- شأن- در این معنی جز در مورد حالات و کارهای بزرگ بکار نمی رود. آیه: (کُلَّ یَوْمٍ هُوَ فِی شَأْنٍ- ۲۹/ الرّحمن) (یعنی خداوند همواره در کار ایجاد و آفرینش و رزّاقیّت است) شأن الرّأس- که جمعش- شؤون- است یعنی پیوستگی میان استخوانهای سر که قوام و پایداری انسان به آنها بستگی دارد. (یعنی استخوانهای سر و صورت که در طرفین سر قرار دارد).

(شوی) [شوی]

شویت اللّحم و اشتویته: گوشت را پختم و سرخ کردم (یَشْوِی الْوُجُوهَ- ۲۹/ کهف).

یعنی آتش دوزخ رویها را سرخ می کند.

شاعر گوید: فاشتوی لیله ریح و اجتمل.

یعنی: (در شب خوش بادی، گوشت و پیه را گداخت).

و- الشّوی: اطراف هر چیزی است مثل دست و پای آدمی.

رماه فأشواه: به دست و پایش تیر زد.

آیه: (نَزَّاعَةً لِلشَّوی- ۱۶/ معارج) (عذابی است که برکننده پوست است) شوی:

کاری که سخت و گرانبار نباشد، زیرا- شوی- عضوی از بدن است که اگر مجروح یا بیمار شد و یا چیزی به آن اصابت کرد مرگ آور نیست.

الشّاه: یعنی گوسفند، که گفته اند اصلش- شایهه- است به دلالت سخنشان در جمع و تصغیر این کلمه که- شیاه و شویهه است.

(شی ء) [شی ء]

الشّی ء: چیزی است که شناخته می شود و از آن آگاهی و خبر می دهند. (معیّن و معلوم است) و در نظر بیشتر متکلّمین واژه- شی ء- زمانی که در باره خدای تعالی و غیر از او بکار می رود اسمی است که معنی مشترکی دارد و بر پدیده های موجود و معدوم هر دو واقع می شود.

بعضی از آنان نیز نظرشان اینست که «شی ء- عبارت از پدیده های موجود است و اصلش مصدر- شاء- یعنی خواستن است و هر گاه خدای تعالی با آن وصف شود معنایش- شاء- است یعنی (خواهنده).

و هر گاه غیر از خدای با آن وصف شود معنایش- مشی ء است- یعنی خواسته شده و در معنی دوّم یعنی مفعولی آیه: (قُلِ اللَّهُ خالِقُ کُلِّ شَیْ ءٍ- ۱۶/ رعد) است.

پس عبارت- کلّ شی ء- بدون استثناء عموم را در بر می گیرد «۱» زیرا شی ء در اینجا

---

(۱) اشاره راغب- سخن کسانی است که با عبارت- و عند بعضهم- آنرا بازگو می کنند و همان نظری است که از سوی جبریّون و اشاعره در طول تاریخ اظهار شده که افعال بندگان را هم- شی ء- به حساب می آورند یعنی کارهای انجام شده ای است که از سوی خداوند در معنی- خواستن او بیان شده.

و حال اینکه خداوند- احسن الخالقین- است و از نیکو جز نیکوی نشاید- و واژه خلق به نصّ آیات قرآنی به غیر خداوند هم اطلاق شده است:

مصدری است در معنی مفعول.

و در آیه: (قُلْ أَیُّ شَیْ ءٍ أَکْبَرُ شَهادَةً- ۱۹/ انعام) (بگو گواهی چه چیزی بزرگتر و برتر است).

شی ء- به معنی فاعل است مثل آیه: (فَتَبارَکَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخالِقِینَ- ۱۴/ مؤمنون).

واژه (مشیئه)- در نظر بیشتر متکلّمین مثل اراده است و در نظر بعضی دیگر (مشیئه) در اصل ایجاد کردن چیزی و اصابت چیزی است هر چند که در سخن و تعارفات معمولی به جای اراده بکار می رود.

پس مشیت از سوی خدای تعالی ایجاد و آفریدن است و مشیت از جانب مردم رسیدن به چیزی است.

المشیئه من اللّه- اقتضاء وجود و پیدایش چیزی دارد، از این جهت گفته شده:

ما شاء اللّه کان: آنچه نخواسته نمی شود، ولی اراده از سوی او به ناچار، وجود مورد اراده و مراد را اقتضاء نمی کند. مگر نمی بینی که گفت:

۱- در مورد حضرت عیسی که از گل پرنده ای ساخت و خلق کرد می گوید: (وَ إِذْ تَخْلُقُ مِنَ الطِّینِ کَهَیْئَهِ الطَّیْرِ- ۱۱۰/ مائده)
۲- در مورد دروغ گفتن و افک و بهتان می گوید- (وَ تَخْلُقُونَ إِفْکاً- ۱۷/ عنکبوت) یعنی شما دروغ می سازید. پس سازنده دروغ- همان خالق دروغ است. نتیجه اینکه کلّ جهان آفریده او است و انسانها با اختیاری که او به آنها داده است خالق اعمال و افعال و همچنین انتخاب کنندگان و سازندگان اشیاء سودمند و زیانمند و حتّی خالق اندیشه ها و نیّات نیک و بد خویشند و بر اساس همین انتخاب است که پاداش و عقاب چه در دنیا و چه در آخرت در قرآن تعیین شده و هر کسی در برابر آنچه را که نیّت و عمل می کند و با اراده و اختیار کسب می کند مسؤول است چنانکه گفت (فَذُوقُوا الْعَذابَ بِما کُنْتُمْ تَکْسِبُونَ- فرجام آنچه را که کسب کرده و انجام داده اید بچشید. ۳۹/ اعراف) و باز گفت: (هَلْ تُجْزَوْنَ إِلَّا بِما کُنْتُمْ تَکْسِبُونَ- ۶۲/ یونس) یعنی: آیا به غیر از آنچه را که انجام داده اید پاداش داده می شوید.

به گفته مولوی:

آن عمل های چو مار و کژدمت مار و کژدم گردد و گیرد دمت

از ستم آتش تو بر دلها زدی مایه نار جهنّم آمدی

چون ز دستت ظلم بر مظلوم رفت آن درختی گشت از آن زقّوم رست

آتشت اینجا چو مردم سوز بود آنچه از وی زاد مردافروز بود

(یُرِیدُ اللَّهُ بِکَمُ الْیُسْرَ وَ لا یُرِیدُ بِکَمُ الْعُسْرَ- ۱۸۵/ بقره) (خدای برای شما سهولت و آسایش می خواهد و نه سختی) و گفت: (وَ مَا اللَّهُ یُرِیدُ ظُلْماً لِلْعِبادِ- ۳۱/ غافر) و خداوند برای بندگان ظلم و ستم نمی خواهد، معلوم است که عسر و سختی و ستمدیدگی در چیزهایی است که در میان مردم بدست می آید و حاصل می شود.

گفته اند: یکی از فرقهای میان اراده و مشیّت، این است که اراده انسان نخست قبل از اینکه اراده خدای بر آن پیشی گیرد حاصل می شود مثلا انسان می خواهد که نمیرد و خدای از آن ابا می کند ولی مشیّت انسان انجام نمی شود مگر بعد از مشیّت خدای.

چنانکه گفت ما تشاءون الّا ان یشاء اللّه.

در مورد این آیه: (وَ ما تَشاؤُنَ إِلَّا أَنْ یَشاءَ اللَّهُ- ۳۰/ انسان) روایت شده است وقتی آیه: (لِمَنْ شاءَ مِنْکُمْ أَنْ یَسْتَقِیمَ- ۲۸/ تکویر) «۱» نازل شد، در وقت نزول این آیه کفّار گفتند: الأمر الینا إن شئنا استقمنا و ان شئنا لم نستقم. (یعنی پس کار به ما واگذار شده است اگر خواستیم به راه راست می رویم و اگر خواستیم نمی رویم و مستقیم نمی شویم) سپس خدای تعالی در دنبال آن آیه ۳۰ سوره انسان یعنی (وَ ما تَشاؤُنَ إِلَّا أَنْ یَشاءَ اللَّهُ) نازل فرمود «۲».

بعضی نیز گفته اند:

اگر نه اینست که تمام امور بطور کلّی موقوف بر مشیّت خدای تعالی است و افعال ما به مشیّت او پیوسته و مربوط است و موقوف بر آن است مردم در کارها و گفتارشان

---

(۱) یعنی به کجا می روید این قرآن جز یادآوری و تذکاری و برای جهانیان نیست برای کسانی که می خواهند بر راه راست و استوار و مستقیم باشند.

(۲) آیه- (وَ ما تَشاؤُنَ إِلَّا أَنْ یَشاءَ اللَّهُ- ۳۰/ انسان) با عبارت ربّ العالمین ختم می شود، یعنی او که پروردگار جهانیان است و بیرون آورنده مؤمنین از تاریکیها به نور است، و از سوی دیگر به- ما فی الصّدور- یعنی نیّات و سویدای دلها خبیر و آگاه و علیم است مشیّتش تابع خواست های انحرافی و باطل شما نیست، بلکه مشیّت شما زمانی محقّق می شود که او بخواهد و در مسیر خواست و مشیّت اللّه- قرار گیرد.

عبارت استثناء یعنی- ان شاء اللّه- را در همه امور و کارهامان مربوط به آن نمی دانستند.

مثل آیات: (سَتَجِدُنِی إِنْ شاءَ اللَّهُ مِنَ الصَّابِرِینَ- ۱۰۲/ صافّات).

و (سَتَجِدُنِی إِنْ شاءَ اللَّهُ صابِراً- ۶۹/ کهف).

و (یَأْتِیکُمْ بِهِ اللَّهُ إِنْ شاءَ- ۳۳/ هود) و (ادْخُلُوا مِصْرَ إِنْ شاءَ اللَّهُ آمِنِینَ- ۹۹/ یوسف).

و (قُلْ لا أَمْلِکُ لِنَفْسِی نَفْعاً وَ لا ضَرًّا إِلَّا ما شاءَ اللَّهُ- ۱۸۸/ اعراف).

و (ما یَکُونُ لَنا أَنْ نَعُودَ فِیها إِلَّا أَنْ یَشاءَ اللَّهُ رَبُّنا- ۱۸۹/ اعراف).

و (وَ لا تَقُولَنَّ لِشَیْ ءٍ إِنِّی فاعِلٌ ذلِکَ غَداً إِلَّا أَنْ یَشاءَ اللَّهُ- ۲۴/ کهف) «۱».

(شیه) [شیه]

این واژه اصلش- و شیه- است که در حرف واو آمده است.

---

(۱) مسلّما مشیّت اوست که شرط کامل کننده و به نتیجه رساننده تمام امور است چنانکه مؤلّف بزرگوار در ذیل واژه- هدی- چهارمین مرحله هدایت را که همان وصول به مطلوب است با دلایلی بی نظیر و با ذکر نود و پنج آیه ای که بیانگر هدایت در معانی مختلف است توضیح داده است و کاری که بعد از امامان علیهم السّلام هیچ مفسّری از عهده رفع اشکال آن برنیامده است بخوبی ادا کرده- روانش در رضوان حق جاودانه و شادکامه باد.

(

(باب ص)

(صبب) [صبب]

صبّ الماء: ریختن آب از بالا به پائین.

افعال این واژه- صبّه فانصبّ و صببته فتصبّب است.

خدای تعالی گوید: (أَنَّا صَبَبْنَا الْماءَ صَبًّا- ۲۵/ عبس) (آب باران را فرو ریزاندیم).

(فَصَبَّ عَلَيْهِمْ رَبُّكَ سَوْطَ عَذابٍ «۱»- ۱۳/ فجر).

(يُصَبُّ مِنْ فَوْقِ رُؤُسِهِمُ الْحَمِيمُ- ۱۹/ حجّ) (و از بالای سرشان آب جوشان ریزند).

صبا الی کذا صبابه: جانش با محبّت به او متمایل شد، که اسم فاعلش- صبّ- است. چنانکه گفته می شود- فلان صبّ کذا: او دوستدار آن است.

صبّه: مثل- صرمه- آب باران ریز و نرم است.

صبیب یا مصبوب: اسم مفعول آن است یعنی آب باران و عصاره و خون ریخته شده.

---

(۱) فَصَبَّ عَلَيْهِمْ رَبُّكَ سَوْطَ عَذابٍ- یعنی پروردگارت تازیانه عذاب را بر آنها فرود آورد- در مورد فرعونیان و قوم عاد و ثمود است که قبل از این آیه می گوید- فاکثروا فیها الفساد- یعنی آن مردم در زمین و شهرها و کشورها ظلم و طغیان کردند و بسیار فساد برانگیختند تا اینکه بازگشت و عکس العمل فسادشان تازیانه عذاب الهی شد. بگفته مولوی:

کج روی جفّ القلم کج آیدت راستی آری سعادت زایدت

و از واژه- صبّ- که برای عذاب بکار رفته و در اصل ریختن از بالا به پائین است نوعی سقوط معنوی یا دور شدن از رحمت حقّ که شدیدترین عذابها است به خوبی فهمیده می شود.

صبابه و صبّه: مانده و باقیمانده آب و شیر در ظرف است.

تصابیت الاناء: تتمّه آب و شیر را از ظرف خوردم.

تصبصب: باقیمانده اش از بین رفت.

(صبح) [صبح]

الصّبح و الصّباح: اوّل روز، و زمانی است که به خاطر وجود تیغ آفتاب و آغاز نور خورشید، افق سرخ رنگ است، در آیات: (أَ لَیْسَ الصُّبْحُ بِقَرِیبٍ- ۸۰/ هود) مربوط به صبحگاهی است که قوم لوط به عذاب کردارشان گرفتار شدند و (فَساءَ صَباحُ الْمُنْذَرِینَ- ۱۷۷/ صافات). یعنی: (در وقت رسیدن عذاب، چقدر صبح بیمدادگان هراسناک و بد است).

التصبّح: خواب بامدادی.

الصبوح: نوشیدن صبحگاهی.

صبحته: او را پگاهان نوشاندم.

الصبحان: مرد زیبا روی و صبح نوشنده.

المصطبح: نوشنده و افروخته شده.

(المصباح:) چراغ و کاسه بزرگ و نیز شتری که تا صبح نشود برنمی خیزد و ظرفی که چراغ در آن می گذارند.

در آیه: (مَثَلُ نُورِهِ کَمِشْکاةٍ فِیها مِصْباحٌ الْمِصْباحُ فِی زُجاجَةٍ- ۲۵/ نور) (مثل نور خدایی، همچون ظرفی است که در آن چراغی است و آن چراغ در شیشه ای است).

سراج: را هم که همان چراغ است مصباح گفته اند.

صباح: شعله چراغ.

(مصابیح:) انوار و نشانه های ستارگان.

آیه: (وَ لَقَدْ زَیَّنَّا السَّماءَ الدُّنْیا بِمَصابِیحَ- ۵/ ملک) (آسمان دنیا را با انوار ستارگان زینت دادیم).

صبحتهم ماء كذا: پگاهان آن آب را برای آنها آوردم.

الصّبح: شدّت سرخی در موی سر، که تشبیهی است به صبح و صباح. صبح فلان:

روشن و متجلّی شد کنایه از زیبائی و به جهت و خوشروئی است.

(صبر) [صبر]

الصّبر: خویشتن داری در سختی و تنگی.

صبرت الدّابّه: ستور را نگهداشتم و حبس کردم بدون علوفه و خوراک.

صبرت فلانا: او را جا گذاشتم و راه خروج نداشت.

الصبر: شکیبائی و خودداری نفس بر آنچه را که عقل و شرع حکم می کند و آن را می طلبد یا آنچه را که عقل و شرع، خودداری نفس از آن را اقتضاء می کند، پس صبر و شکیبائی لفظ عامی است و چه بسا بر حسب اختلاف مورد، اسامی مختلفی داشته باشد:

۱- اگر صبر و شکیبائی نفس برای مصیبتی باشد واژه- صبر بکار می رود نه چیز دیگر و ضدّش جزع و بی تابی است.

۲- اگر صبر در جنگ و محاربه باشد، شجاعت و پایداری نامیده می شود که ضدش ترس و جبن است.

۳- هر گاه صبر در کاری ملال آور و دلتنگ کننده باشد- ظرفیّت داشتن و دلدار بودن- نامیده می شود که ضدّش کم ظرفیّتی و ضجر و دلتنگی است.

۴- و زمانی که صبر در خودداری از کلام و سخن گفتن باشد کتمان نامیده می شود و ضدّش فاش کردن سخن و ناآرامی است.

خدای تعالی تمام معانی فوق را- صبر- نامیده است، و در آیات زیر به آن آگاهی داده است که:

(وَ الصَّابِرِينَ فِی الْبَأْساءِ وَ الضَّرَّاءِ- ۱۷۷/ بقره) (وَ الصَّابِرِينَ عَلی ما أَصابَهُمْ- ۳۵/ حجّ)

(وَ الصَّابِرِينَ وَ الصَّابِراتِ- ۳۵/ احزاب) روزه هم- صبر- نامیده شده. برای اینکه روزه نوعی خویشتن داری و خودداری است.

پیامبر صلّی اللّه علیه و آله فرمود: «صیام شهر الصّبر و ثلاثه ایّام فی کلّ شهر یذهب و حر الصّدر».

(روزه ماه رمضان و سه روز در هر ماه حقد و کینه دل را از بین می برد).

و آیه: (فَما أَصْبَرَهُمْ عَلَى النَّارِ- ۱۷۵/ بقره)، ابو عبیده در باره آیه اخیر می گوید:

واژه ای است در معنی جرأت و جسارت، او به سخن عربی بدوی و اصیل استدلال نموده است که به خصمش گفت ما اصبرک علی اللّه: (یعنی وقتی که تو جرأت به ارتکاب آن کار داری، چقدر صبرت بر عذاب خدا زیاد است.

و بر این اساس سخن کسی است که می گوید: ما ابقاهم علی النّار چقدر بر آتش عذاب پایدارشان کرد، و همچنین سخن کسی است که می گوید: ما اعملهم بعمل اهل النّار: چقدر عملشان به عمل دوزخیان شبیه است. و این در حالی است که کسی به صبر توصیف شود و به اعتبار بیننده، در حقیقت صبر و شکیبائی نداشته باشد و بکار بردن فعل تعجّب و شگفتی در آیه فوق به اعتبار خلق و مخلوق است نه به اعتبار خالق.

خدای تعالی گوید: (اصْبِرُوا وَ صابِرُوا- ۲۰۰/ آل عمران) یعنی نفس خویشتن بر عبادت شکیبا دارید و با هوسهاتان مبارزه کنید.

و آیه: (وَ اصْطَبِرْ لِعِبادَتِهِ- ۶۵/ مریم) یعنی با کوشش بردباری را در عبادت خدای تحمّل کن.

و آیه: (أُوْلئِکَ یُجْزَوْنَ الْغُرْفَهَ بِما صَبَرُوا- ۷۵/ فرقان) یعنی پاداششان به خاطر صبری است که برای رسیدن به خشنودی خدا متحمّل شده اند.

و آیه: (فَصَبْرٌ جَمِیلٌ- ۱۸/ یوسف) معنایش. امر و تشویق بر آن است. «۱»

(صبور:) کسی است که بر شکیبائی، قادر و توانا است.

صبّار: وقتی گفته می شود که نوعی سختی و مجاهدت در کار باشد.

---

(۱) فصبر جمیل- سخن حضرت یعقوب به برادران حضرت یوسف است که می گوید: نفس شما کار زشت

در آیه: (إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیاتٍ لِکُلِّ صَبَّارٍ شَکُورٍ- ۵/ ابراهیم) انتظار به صبر تعبیر شده است، زیرا انتظار از صبر و بردباری تفکیک ناپذیر است، بلکه انتظار خود نوعی صبر است.

آیه: (فَاصْبِرْ لِحُکْمِ رَبِّکَ- ۴۸/ قلم) یعنی منتظر حکم خدای، به سود خود و علیه کافرین باش.

(صبغ) [صبغ]

الصّبغ: رنگ کردن است، فعلش- صبغت.

الصّبغ: یعنی- مصبوغ- رنگ شده.

در آیه: (صِبْغَةَ اللَّهِ- ۱۳۸/ بقره) اشاره به چیزی است که خدای تعالی از عقل و خرد یا شعور تمیز دهنده که متفاوت از حیوانات است مثل فطرت در انسانها ایجاد کرده است.

وقتی که نصاری صاحب فرزند می شوند بعد از هفت روز او را در آبی غسل تعمید می دهند و فرو می برند و گمان می کنند آن کار صبغه ای است. «۱» از این روی خدای تعالی فرمود: (وَ مَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ صِبْغَةً- ۳۸/ بقره) و آیه: (وَ صِبْغٍ لِلْآکِلِینَ-

---

و قبیح را که به دروغ پیراهن خونی یوسف را آورده اید و می گوئید او را گرگ خورده است مطلبی است که من در این مصیبت صبر جمیل خواهم داشت و خداوند است که مرا یاری می کند- و اللّه المستعان.

(۱) در آیه می گوید: پاک کردن خداوند انسان را به وسیله ایمان، نیکوتر است یعنی او بندگان را با ایمان از آثار شرک و کفر پاک می کند و صبغه همان رنگ ایمان است و- نحن له عابدون- که تتمّه آیه است یعنی ما عبادت کننده او هستیم.- صبغه اللّه- در آیه فوق بدل از- ملّه ابراهیم- است که در آیه قبل قوم یهود و نصاری در آن موضوع بحث و جدال می نمودند و لذا آیه فوق می گوید: کیش ابراهیم نیکوتر است.

جیمز هاکس می نویسد: این عمل یعنی غسل تعمید یکی از قواعد دینیّه است که قبل از ظهور مسیح معروف بوده و این کار در عهد جدید مثل فریضه ختنه در عهد عتیق است ولی خود مسیح ففی نفسه کسیرا غسل نداده است، در باره آن در میان مسیحیان اختلاف هست بعضی می گویند حکماء باید بدن کودک را در آب فرو برند و جمعی می گویند: اطفال را جایز نیست و بسیاری از مسیحیان برآنند که تنها پاشیدن آب کفایت می نماید و این کار را علامت طهارت از نجاست و ناپاکی و گناه است، لکن باید دانست که غسل تعمید فی حدّ ذاته سبب ولادت ثانی و طهارت نخواهد شد (قاموس کتاب مقدّس).

۲۰/ مؤمنون) (خورش و چاشنی خوراک برای خورندگان است) یعنی عصاره هائی که از میوه ها بدست می آورند برای آنان چون نان خورش است مثل اینکه می گویند- اصبغت بالخلّ: با سرکه چاشنی اش زدم.

(صبا) [صبا]

الصّبیّ: کودکی که به سنّ بلوغ نرسیده. رجل مصب: مردی که دو کودک دارد.

خدای تعالی گوید: (قالُوا کَیْفَ نُکَلِّمُ مَنْ کانَ فِی الْمَهْدِ صَبِیًّا- ۲۹/ مریم) (چگونه با کودکی که در گاهواره است سخن گوئیم).

صبا فلان یصبو، صبوا و صبوه. متمایل و آرزومند شد و کودکانه عمل کرد. آیه:

(أَصْبُ إِلَیْهِنَّ وَ أَکُنْ مِنَ الْجاهِلِینَ- ۳۲/ یوسف).

(سخن حضرت یوسف است که می گوید: خداوندا زندان برای من نیکوتر و خوشتر است از گناهی که مرا به آن می خوانند، اگر مکر و نیرنگشان را از من دور نکنی و رحمت تو نباشد بناچار از جاهلین می شوم).

أصبانی فصبوت: مرا متمایل کرد و مشتاق شدم.

الصّبا: بادی که از شرق به سوی قبله می وزد.

صابیت السّیف: شمشیر را وارونه در غلاف نهادم.

(صابی سیفه: جعله فی غمد- مقلوبا- تهذیب اللّغه- لسان- العرب). صابیت الرّمح:

نیزه را متمایل و آماده پرتاب کردم.

(الصّابِئون:) قومی که بر دین نوح بودند و به هر کسی که از دینی خارج و به دین دیگری می گرود «۱». صابی- گفته شده و این معنی از سخنی است که می گویند:

---

(۱) زمخشری می نویسد: صابئین از صبا است و به کسی گفته می شود که از دینی خارج و به آئین و دین دیگری متمایل شود و بگرود. صابئین در تاریخ قومی بودند که از دین یهود و نصرانیّت خارج شدند و ملائکه را پرستش نمودند (کشّاف ج ۱/ ۱۴۶) ابن اثیر و فخر رازی نوشته اند عربها پیامبر صلّی اللّه علیه و آله را صابی می گفتند زیرا به پندار آنان دینی را اظهار نموده که بر خلاف ادیان آنها بوده و کانت العرب تسمّی النّبی صلّی اللّه علیه و آله الصّابی، لأنّه خرج [.....]

صبأ ناب البعير: وقتی است که دندان شتر، نیش زده و ظاهر شد. کسی که- صابئین- را- صابین- بخواند، حرف همزه را انداخته است، مثل آیه:

(لا یَأْکُلُهُ إِلَّا الْخاطِؤُنَ- ۳۷/ حاقّه) که همان- خاطئون- یعنی خطاکاران است.

و نیز گفته شده بلکه واژه- صابئون- از صبا، یصبو- است (با تخفیف همزه).

در آیات: (وَ الصَّابِئِینَ وَ النَّصاری- ۶۹/ بقره) (وَ النَّصاری وَ الصَّابِئِینَ- ۶۲/ بقره).

(صحب) [صحب]

الصّاحب: ملازم و همراه، چه انسانی باشد یا حیوانی یا مکانی یا زمانی. و فرقی نیست که مصاحبت، و همراهی جسمانی و با بدن باشد که اصل همین است ولی بیشتر مصاحبت با توجّه و عنایت و همّت است، و بر این اساس شاعر گوید:

لئن غبت عن عینی لما غبت عن قلبی

(اگر از چشمم غایب شدی از دلم غایب نشده ای).

واژه مصاحبت و همراهی در عرف بکار نمی رود مگر در باره کسی که همراهی و

من دین قریش الی دین الاسلام- (النّهایه ج ۳/ ۳- تفسیر کبیر ۳/ ۱۰۵).

صاحب مجمع البیان با نقل قولهای مختلف در این باره می نویسد: قتاده می گوید- صابئین- قومی معروف و شناخته شده هستند و دینی مخصوص به خود دارند و یکی از ویژگیهای آنها این است که ستارگان را پرستش می کنند و بزرگ می شمارند و به صانع عالم و خداوند اقرار دارند همچنین به معاد و به بعضی از پیامبران.

سدّی می گوید: صابئین طایفه ای از اهل کتابند که زبور داود را می خوانند.

خلیل می گوید: دین آنها شبیه به دین نصاری است و خود می گویند که ما بر آئین نوح هستیم. ابن زید می گوید: اینان دارای یکی از ادیان جزیره موصل هستند که عبارت- لا اله الّا اللّه- را قبول دارند.

گروهی دیگر گفته اند: اینان از اهل کتابند و فقها گرفتن جزیه را از آنها اجازه داده اند.

سپس شیخ طبرسی می نویسد- و عندنا لا یجوز ذلک لانّهم لیسوا باهل کتاب- یعنی چون صابئین اهل کتاب نیستند جزیه از آنها جائز نیست.

(ج ۱/ ۱۲۶ مجمع البيان)

ص: ۳۷۶

ملازمت او زیاد باشد.

به مالک و دارنده چیزی و همچنین در مورد کسی که تصرّف در چیزی را مالک می شود (یعنی حقّ تصرّف و ملکیّت دارد) صاحب گویند.

آیه: (إِذْ یَقُولُ لِصاحِبِهِ لا تَحْزَنْ- ۴۰/ توبه).

وقتی پیامبر صلّی اللّه علیه و آله در غار به همراهش (ابو بکر) گفت: مترس، و اندوهگین مباش، خدا با ماست).

و آیه: (قالَ لَهُ صاحِبُهُ وَ هُوَ یُحاوِرُهُ- ۳۷/ کهف) (در حالی که با همراهش گفتگو می کرد) (أَمْ حَسِبْتَ أَنَّ أَصْحابَ الْکَهْفِ وَ الرَّقِیمِ- ۹/ کهف) (آیا می پنداری که فقط وجود اصحاب کهف و رقیم از شگفتیهای آیات ماست).

و آیات: (أَصْحابُ الْجَنَّهِ هُمْ فِیها خالِدُونَ- ۴۱/ اعراف) بهشتیان و ملازمان بهشت در آنجا جاودانند).

(أَصْحابُ النَّارِ هُمْ فِیها خالِدُونَ- ۳۷/ یونس).

(مِنْ أَصْحابِ السَّعِیرِ- ۶/ فاطر) و امّا آیه: (وَ ما جَعَلْنا أَصْحابَ النَّارِ إِلَّا مَلائِکَهً- ۳۱/ مدّثّر) یعنی کارگزاران امر دوزخ نه عذاب شوندگان، چنانکه گفته شده گاهی واژه صاحب- به آنچه را که سرپرستیش می کنند، اضافه می شود، مثل: صاحب الجیش، و گاهی به خود سرپرست و رئیس، مثل: صاحب الأمیر.

المصاحبه و الاصطحاب: از معنی واژه- اجتماع- بلیغ تر و رساتر است، زیرا- مصاحبه- اقتضاء طولانی بودن زمان یاری و همراهی را دارد، پس هر مصاحبتی اجتماع و جمع بودن است و هر اجتماعی مصاحبت نیست، در آیات: (وَ لا تَکُنْ کَصاحِبِ الْحُوتِ- ۴۸/ قلم).

(ما بِصاحِبِکُمْ مِنْ جِنَّهٍ- ۴۶/ سباء).

(از حالات بیماری روانی در صاحبتان که پیامبر صلّی اللّه علیه و آله است اثری نیست). در آیه اخیر پیامبر صلّی اللّه علیه و آله از آن جهت همراه و مصاحب آنها نامیده شده که تنبّه و آگاهیشان دهد

به اینکه شما با پیامبر صلّی اللّه علیه و آله مصاحبت کرده اید، او را آزموده اید و او را شناخته اید چه از نظر ظاهر و چه از نظر باطن و در او هیچگونه تباهی اعضاء و دیوانگی نیافته اید.

و همچنین آیه: (وَ ما صاحِبُکُمْ بِمَجْنُونٍ- ۲۲/ تکویر).

(الاصحاب) للشّی ء: مطیع و منقاد بودن به چیزی است و اصلش این است که یار و همراه او شده است.

اصحب فلان: وقتی است که کسی پسرش بزرگ شده و مصاحبت و یاور اوست.

اصحب فلان فلانا: همنشین و همراه او شد.

و آیه: (وَ لا هُمْ مِنَّا یُصْحَبُونَ- ۴۳/ انبیاء) یعنی از جانب ما با چیزی که آرامش و مدارا و آسایش برای آنها باشد یاری نمی شوند و از این قبیل است، همان چیزهائی که خداوند اولیاء خود را با آنها یاری می کند.

ادیم مصحب: زیر اندازی که تازه و پر موست و موهایش از آن کنده، نشده.

(صحف) [صحف]

الصّحیفه: هر چیز باز شده و گسترده، مثل: صحیفه الوجه: روی باز و گشاد.

صحیفه- کاغذی یا هر چیزی که بر آن نوشته می شود، جمعش صحف و صحائف- است.

در آیات: (صُحُفِ إِبْراهِیمَ وَ مُوسی- ۱۹/ اعلی) (یَتْلُوا صُحُفاً مُطَهَّرَهً فِیها کُتُبٌ قَیِّمَهٌ- ۲/ بینه) گفته اند مراد قرآن است و اگر به صورت جمع یعنی- صحف- ذکر شده، به خاطر این است که قسمتهای زیادی از کتابهای پیشینیان را دربردارد.

مصحف: آن چیزی است که جمع کننده و در برگیرنده- صحف و نوشته هاست جمعش مصاحف.

تصحیف: خواندن مصحف و روایت کردن آن است با اشتباه حروف به صورتی غیر از آنچه که هست.

الصّحفه: قدح و کاسه پهن و بزرگ (مثل قصعه که معرّب کاسه است) و جمعش صحاف است- النّهایه ج ۲).

(صخ) [صخ]

الصّاخّه: صدا و بانگ شدید از چیزی که به صدا درآمده و دارای نطق است.

افعالش- صخّ، یصخّ صخّا- و اسم فاعلش- صاخّ- است.

آیه: (فَإِذا جاءَتِ الصَّاخَّهُ- ۳۳/ عبس) عبارت از قیامت است، بر حسب اشاره ای که در آیه: (یَوْمَ یُنْفَخُ فِی الصُّورِ- ۷۳/ انعام) آمده است و فعل- أصاخ یصیخ، اصخاخا- مقلوب آن است.

(صخر) [صخر]

الصّخر: سنگ سخت، در آیات: (فَتَکُنْ فِی صَخْرَهٍ- ۱۶/ لقمان) (وَ ثَمُودَ الَّذِینَ جابُوا الصَّخْرَ بِالْوادِ- ۹/ فجر).

(و قوم ثمود یعنی همان کسانی که با وسایل و ابزارها کوههای سخت را می بریدند و از آنها قصر و خانه می ساختند. به چه سرنوشت شومی دچار شدند).

(صدد) [صدد]

الصّدود و الصّدّ: انصراف قطعی و روی گرداندن و خودداری از چیزی، مثل آیه:

(یَصُدُّونَ عَنْکَ صُدُوداً- ۶۱/ نساء) و گاهی به معنی منع کردن و برگرداندن است.

مثل آیات: (وَ زَیَّنَ لَهُمُ الشَّیْطانُ أَعْمالَهُمْ فَصَدَّهُمْ عَنِ السَّبِیلِ- ۲۴/ نمل) (شیطان کارهاشان را در نظرشان آراست و سپس از راه حق بازشان داشت).

(وَ یَصُدُّونَ عَنْ سَبِیلِ اللَّهِ- ۴۷/ انفال) (قُلْ قِتالٌ فِیهِ کَبِیرٌ وَ صَدٌّ عَنْ سَبِیلِ اللَّهِ- ۲۱۷/ بقره).

(بگو جنگ در ماه حرام گناه بزرگی است و بازداشتنی از راه خداست).

(وَ لا یَصُدُّنَّکَ عَنْ آیاتِ اللَّهِ بَعْدَ إِذْ أُنْزِلَتْ إِلَیْکَ- ۸۷/ قصص) و از این قبیل آیات.

فعلش- صدّ یصدّ، صدودا- و صدّ یصدّ صدّا، است (با دو مصدر- صدّا و صدودا).

الصّدّ من الجبل: ابرهائی که چون کوه بلند است و کوه را فرا می گیرد و از نظر دور می دارد.

(صدید:) مادّه چرکینی است که بین پوست و گوشت قرار دارد و به صورت چرک است برای خوراک دوزخیان، در آیه: وَ یُسْقی مِنْ ماءٍ صَدِیدٍ- ۱۶/ ابراهیم).

(صدر) [صدر]

الصّدر: سینه، که عضوی است از بدن، در آیه: (رَبِّ اشْرَحْ لِی صَدْرِی- ۲۵/ طه) جمعش- صدور- است در آیات: (وَ حُصِّلَ ما فِی الصُّدُورِ «۱»- ۱۰/ عادیات) (وَ لکِنْ تَعْمَی الْقُلُوبُ الَّتِی فِی الصُّدُورِ- ۴۶/ حجّ) ولی دلهائی که در سینه هاست کور می شوند.

واژه- صدر- بعدا به طور استعاره برای پیش و جلوی هر چیزی بکار رفته است، مثل: صدر القناه: نوک سر نیزه.

صدر المجلس: جلوی مجلس (که در فارسی بالای مجلس را صدر مجلس- گویند).

صدر الکتاب- پیشگفتار کتاب. صدر الکلام- سر آغاز سخن.

صدره: به جلویش رسید یا آن را قصد کرد، مثل- ظهره و کتفه (به پشتش و شانه اش رسید).

رجل مصدور: کسانی که از درد سینه شکایت می کند.

---

(۱) اشاره به قیامت است که می گوید انسان نسبت به پروردگارش لجوج و ناسپاس است و خودش بر این امر گواه است که گردنکشی می کند این انسان به دوستی مال دنیا سخت و حریص است، آیا نمی داند وقتی که خفتگان در قبرها برخیزند و پراکنده شوند در آن هنگام آنچه در سینه هاست روشن شود و حاصل آید.

و اگر با حرف (عن) متعدّی شود معنی انصراف و برگشتن دارد مثلا می گویی:

صدرت الابل عن الماء صدرا: شتر از آب برگشت، در آیه (يَوْمَئِذٍ يَصْدُرُ النَّاسُ أَشْتاتاً- ۶/ زلزله).

مصدر: در حقیقت برگشتن از آب و جای برگشتن و زمان برگشتن را گویند، و نیز مصدر- در سخن متعارف علمای نحو لفظی است که فعل ماضی و مستقبل، از آن در نظر گرفته می شود.

الصّدار: جامه ای است که سینه با آن پوشیده می شود (سینه بند) که بر وزن و معنی- دثار- و لباس است، و آن را- صدره- هم می گویند و صدره- نشانه و داغی است که بر سینه شتر قرار می گیرد.

صدّر الفرس: اسبی است که با سینه اش به سوی سابق «۱» (که اسب پرنده است) بعضی از حکماء گفته اند، آنجائی که خدای تعالی در قرآن از قلب نام برده است اشاره به عقل و علم است، مثل آیه: (إِنَّ فِي ذلِكَ لَذِكْرى لِمَنْ كانَ لَهُ قَلْبٌ- ۳۷/ ق).

---

(۱) از اواخر قرن اوّل هجری مسابقات سوارکاری را اعراب از ایرانیان آموختند تا جائی که دهها اسب زبده با نامهای مشخّص تربیت و برای چنان مسابقاتی آماده می کردند، نام این مسابقات- حلبه- بوده و در سال چندین بار برگزار می شد و برای اسبان برنده، یکم تا دهم، نامهائی به شرح زیر انتخاب کرده بودند:

اسب اوّل- سابق: سبقت گیرنده بر سایرین.

اسب دوّم- مصلّی: زیرا سر اسب دوّم تا نیمه پشت اسب اوّل رسید و آن را صلا گویند، که راغب آن را- جاء سابقا بصدره- معنی کرده یعنی با سینه به اسب اوّل رسیده است.

اسب سوّم- مسلّی: تسلّی دهنده سوارکار.

اسب چهارم- تالی: از پی آمده.

اسب پنجم- عاطف: با عطوفت.

اسب ششم- مرتاح: اسبی که به راحتی انس دارد.

اسب هفتم- مومل: اسبی که آرزوی شرکت در مسابقه در آن هست (امید پیروزی دارد).

اسب هشتم- حظی: اسبی که بهره ای از مسابقه دارد.

اسب نهم- لطیم: اسبی که سیلی خورده است تا سرعت گرفته.

اسب دهم- فشکل: اسب کوچک اندامی که خود را به کارهای بزرگ می زند. (اصطلاح فسقلی در فارسی از همین کلمه است). (لس ۱۱/ ۵۲۰ (مروج الذّهب/ مسعودی ۶/ ۱۲).

ص: ۳۸۱

و هر جا که از صدر- نامبرده، اشاره به سینه و سایر نیروهای شهوانی و خشم و هوی و هوس و مانند آنهاست. آیه: (رَبِّ اشْرَحْ لِی صَدْرِی- ۲۵/ طه) تقاضائی است از خدای برای به صلاح آوردن قوای او و همچنین آیه: (وَ یَشْفِ صُدُورَ قَوْمٍ مُؤْمِنِینَ- ۱۴/ توبه) اشاره به شفا یافتن آنهاست.

و آیه: (فَإِنَّها لا تَعْمَی الْأَبْصارُ وَ لکِنْ تَعْمَی الْقُلُوبُ الَّتِی فِی الصُّدُورِ «۱» ۴۶/ حجّ) یعنی عقلهای ضعیفی که در میان سایر قوای بدنی است، و هدایتگر نیست. (و اللّه اعلم بذلک).

(صدع) [صدع]

الصّدع: شکاف و شکستگی در اجسام سخت، مثل شیشه آهن و مانند آنها.

صدعته فانصدع و صدّعته فتصدّع: شکستن و شکسته شد.

آیه: (یَوْمَئِذٍ یَصَّدَّعُونَ- ۴۳/ روم): (روزی که جدا می شوند).

و از این معنی است- صدع الامر: جدایش کرد که استعاره شده است. و آیه:

(فَاصْدَعْ بِما تُؤْمَرُ «۲»- ۹۴/ حجر).

و نیز- (صُداع)- به طور استعاره، سر درد شدید است که شبیه به ترکیدگی و شکافته شدن سر است، که از شدّت درد آنچنان حسّ می شود.

آیه: (لا یُصَدَّعُونَ عَنْها وَ لا یُنْزِفُونَ- ۱۹/ واقعه).

(از نوشیدن نوشیدنیهای بهشتی نه به سر درد دچار می شوند و نه عقل خویش از

---

(۱) می گوید: (أَ فَلَمْ یَسِیرُوا فِی الْأَرْضِ فَتَکُونَ لَهُمْ قُلُوبٌ یَعْقِلُونَ بِها أَوْ آذانٌ یَسْمَعُونَ بِها فَإِنَّها لا تَعْمَی ...) چرا در زمین سیر نمی کنند تا دلهایی داشته باشند که به آنها بفهمند و درک کنند و گوشهائی که با آنها بشنوند پس موضوع این است که دیدگان ظاهر کور نمی شود بلکه دلهائی که در سینه ها و مرکز وجود است، کور و لا یشعر می شود.

(۲) تمام آیه چنین است: (فَاصْدَعْ بِما تُؤْمَرُ وَ أَعْرِضْ عَنِ الْمُشْرِکِینَ) از مشرکین روی برگردان و آنچه را که دستور داری جدا و آشکار کن.

دست دهند) و از این معنی است:

صدیع: طلوع فجر.

صدعت الفلاه: بیابان را پیمودم و قطع طریق کردم.

تصدّع القوم: آن مردم پراکنده شدند.

(صدف) [صدف]

صدف عنه: به سختی از او روی گرداند. مثل- صدف- یعنی کجی در پاهای شتر که یا از سختی است، مثل: صدف الجبل- یعنی لبه پرتگاه کوه و یا از صدفی که از دریا خارج می شود.

و آیه: (فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ كَذَّبَ بِآياتِ اللَّهِ وَ صَدَفَ عَنْها- ۱۵۷/ انعام) (چه کسی ستم پیشه تر از کسی است که آیات خدا را تکذیب می کند و از آنها روی می گرداند). و آیه:

(سَنَجْزِي الَّذِينَ يَصْدِفُونَ ...- بِما كانُوا يَصْدِفُونَ- ۱۵۷/ انعام).

(صدق) [صدق]

الصّدق و الکذب: راست و دروغ، اصلشان در قول و سخن است چه ماضی و چه حال و مستقبل، چه وعده راست و دروغ باشد و یا غیر از اینها.

مقصود از معنی اوّل- فقط در سخن گفتن است و در سخن گفتن هم جز در خبر صدق و کذب در سایر موارد و اقسام سخن نیست، از این جهت گفت:

(وَ مَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللَّهِ قِيلًا «۱»- ۱۲۲/ نساء).

(وَ مَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللَّهِ حَدِيثاً- ۸۷/ نساء)

---

(۱) ترجمه تمام آیه چنین است: آنها که ایمان آوردند و کارهای شایسته کردند بزودی به بهشتهایی واردشان خواهیم کرد که جویبارها در آن روان است، و همواره در آنجا جاودانند و این وعده خداست کیست که سخن او از خدا راست تر باشد.

(إِنَّهُ كانَ صادِقَ الْوَعْدِ- ۵۴/ مریم) واژه- صدق- و کذب به صورت عرض در انواع دیگر کلام، مثل استفهام و امر و دعاء نیز هست همچون سخن گوینده ای که سؤال می کند أ زید فی الدّار؟- که در ضمن این پرسش خبر می دهد که به حال زید جاهل است و از او چیزی نمی داند (و گر نه صفتی از صفات زید را در جمله اش ذکر می کرد). و همچنین وقتی بگوید- واسنی- یعنی با من به یاری و غمخواری رفتار کن که در ضمن این جمله هم گفته است که او محتاج به یاری و مساوات است و اگر بگوید- لا تؤذ: اذیت نکن، در ضمن این جمله هم اذیّت او را خبر می دهد.

الصدّق: مطابقت قول با نیّت و ضمیر و یا چیزی است که از آن خبر داده شده است و این هر دو با هم است یعنی (صدق نیّت- و صدق مورد خبر) و هر گاه یکی از این دو شرط نباشد و جدا شود آن سخن به تمامه صدق نیست بلکه یا به صدق توصیف نمی شود و یا گاهی به سخن راست، و زمانی به سخن دروغ وصف می شود و یا بنابر دو نظر مختلف، مثل سخن کافری که از روی بی اعتقادی بگوید: محمّد رسول اللّه- در این مورد اگر گفته شود این جمله راست است صحیح است برای اینکه از چیزی که درست و راست است خبر داده شده.

و همچنین صحیح است که گفته شود آن سخن دروغ است برای اینکه قول آن کافر در آن جمله درست با ضمیرش مخالفت دارد و بنابر وجه دوّم خدای تعالی در سوره منافقین سخن آنهائی را که می گویند: (نَشْهَدُ إِنَّکَ لَرَسُولُ اللَّهِ ...- ۱/ منافقون) دروغ دانسته است.

(صدّیق:) کسی است که صدق و راستی از او زیاد سر زده است، و گفته شده به چنان شخصی از آن جهت- صدّیق- گویند که هرگز دروغ نمی گوید و نیز- صدّیق- کسی است که چون عادت به راستگویی دارد دروغی از او سر نمی زند و همچنین گفته اند بلکه- صدّیق- به کسی گفته می شود که با قول و اعتقادش چیزی را به راستی می گوید و صدق خود را با عملش و کردارش ثابت و محقّق می دارد، در آیات: (وَ اذْکُرْ

فِی الْکِتابِ إِبْراهِیمَ إِنَّهُ کانَ صِدِّیقاً نَبِیًّا

- ۴۱/ مریم) (وَ أُمُّهُ صِدِّیقَةٌ- ۷۵/ مائده).

و گفت: (مِنَ النَّبِیِّینَ وَ الصِّدِّیقِینَ وَ الشُّهَداءِ- ۶۹/ نساء)، پس- صدّیقین- کسانی هستند که در فضیلت مادون پیامبرانند و در کتاب: (الذّریعه الی مکارم الشّریعه) آن را بیان داشته ام.

گاهی صدق و کذب در چیزی است که در اعتقاد ثابت است و از آن نتیجه می شود مثل:

صدق ظنّی: گمانم درست است.

کذب ظنّی: پندارم دروغ است.

واژه صدق و کذب در کار اعضاء بدن نیز بکار می رود، چنانکه گفته می شود صدق فی القتال: وقتی که کسی حقّ جنگ را به جا می آورد و آنچه را که شایسته است و آن طور که واجب است کارزار می کند.

کذب فی القتال: وقتی است که بر خلاف معنی فوق عمل کند (وقتی که در کارزار بی کفایتی کند).

در آیه گفت: (رِجالٌ (صَدَقُوا) ما عاهَدُوا اللَّهَ عَلَیْهِ- ۲۳/ احزاب) یعنی با کارهایی که آشکار کردند وفای به عهد و پیمان را به اثبات رساندند و آن را محقّق نمودند.

و آیه: (لِیَسْئَلَ الصَّادِقِینَ عَنْ صِدْقِهِمْ- ۱۸/ احزاب) یعنی از کسانی که صدق در گفتارشان هست از صدق کردارشان می پرسد که آگاهی و تنبیهی بر این امر است که اعتراف زبانی به حقّ بدون گزینش آن و بدون نیّت و قصد حقّ، کافی نیست و سخن خدای تعالی:

که: (لَقَدْ صَدَقَ اللَّهُ رَسُولَهُ الرُّؤْیا بِالْحَقِّ- ۲۷/ فتح).

(خداوند رؤیای صادق پیامبر خویش را به حقّ و راستی ثابت کرد) پس این مطلب، صدق در فعل است که همان تحقّق یافتن و انجام شدن است یعنی خداوند رؤیای پیامبر صلّی اللّه علیه و آله را محقّق نمود و به انجام رساند.

و بر این اساس آیه: (وَ الَّذِی جاءَ بِالصِّدْقِ وَ صَدَّقَ بِهِ- ۳۳/ زمر) یعنی آنچه را به

زبان بیان کرده و در عمل آن را قصد کرده بود به انجام رسانید و محقّق داشت.

و هر کاری که از نظر ظاهر و باطن خوب و بدون نقص باشد به صدق تعبیر می شود و آن فعلی که با آن وصف می شود به صدق اضافه می گردد، مثل (فِی مَقْعَدِ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِیکٍ مُقْتَدِرٍ «۱»- ۲/ یونس) (أَدْخِلْنِی مُدْخَلَ صِدْقٍ وَ أَخْرِجْنِی مُخْرَجَ صِدْقٍ «۲»- ۸۰/ اسرا) (وَ اجْعَلْ لِی لِسانَ صِدْقٍ فِی الْآخِرِینَ «۳»- ۸۴/ شعراء) آیه اخیر درخواست و سؤالی از سوی ابراهیم علیه السّلام است که می خواهد خدای تعالی او را صالح و شایسته گرداند به طوری که وقتی آیندگان بعد از او ثنا و ستایشش می کنند آن ثنا و ستایش دروغ نباشد، بلکه آنگونه باشد که شاعر می گوید:

اذا نحن اثنینا علیک بصالح فأنت الّذی نثنی و فوق الذی نثنی

(آنگاه که ما بر تو به نیکی و شایستگی ثنا و ستایش می کنیم، تو همان کسی هستی که در حال ثنا و گفته ما برتر از آن هستی که ثنایت می کنیم).

فعل- (صدق)- به دو مفعول متعدی می شود مثل: (وَ لَقَدْ صَدَقَکُمُ اللَّهُ وَعْدَهُ «۴»-

---

(۱) آیه چنین است (وَ بَشِّرِ الَّذِینَ آمَنُوا أَنَّ لَهُمْ قَدَمَ صِدْقٍ ...) و کسانی را که ایمان آورده اند مژده و نویدشان ده که در پیشگاه پروردگارشان پایگاه صدق و نیکی دارند.

(۲) خطاب به پیامبر صلّی اللّه علیه و آله است که می گوید: بگو پروردگارا مرا در جایگاه صدق و راستی درآور و از همان جایگاه برونم آر و از سوی خویش توان، و دلیلی پیروزمند برایم مقرّر فرما.

(۳) یکی از درخواستهای حضرت ابراهیم علیه السّلام از اللّه است که می گوید پروردگارا در میان آیندگان برایم نیکنامی و سخن نیک قرار ده (تاریخی که به نیکی یاد شوم).

(۴) مولوی در صدق و کذب می گوید:

دل بیارامد ز گفتار صواب همچنانکه تشنه آرامد ز آب

صدق، بیداری هر حس می شود جنس ها را ذوق مونس می شود

دل نیارامد ز گفتار دروغ آب روغن هیچ نفروزد فروغ

در حدیث صدق آرام دل است راستی ها دانه دام دل است

رنگ صدق و رنگ تقوا و یقین تا ابد باقی بود بر متّقین

۱۵۲/ آل عمران).

(خداوند وعده اش را با شما راست و درست گردانید).

صدقت فلانا: او را به راستگوئی نسبت دادم.

اصدقته: راستگویش یافتم، گفته شده هر دو عبارت اخیر به یک معنی است و به جای هم بکار می روند.

در آیات: (وَ لَمَّا جاءَهُمْ رَسُولٌ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ مُصَدِّقٌ لِما مَعَهُمْ- ۱۰۱/ بقره) (وَ قَفَّيْنا عَلى آثارِهِمْ بِعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ مُصَدِّقاً لِما بَيْنَ يَدَيْهِ- ۴۶/ مائده) (سپس بر اثر ایشان، عیسی بن مریم را آوردی که تصدیق کننده تورات بود که پیش از او نازل شده بود).

(تصدیق:) در هر چیزی که در آن تحقیق و پژوهش شده باشد، بکار می رود، می گویند: صدّقنی فعله و کتابه: کار و نوشته اش مرا تصدیق کرد.

آیات: (وَ لَمَّا جاءَهُمْ كِتابٌ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ مُصَدِّقٌ لِما مَعَهُمْ «۱»- ۸۹/ بقره) (نَزَّلَ عَلَيْكَ الْكِتابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقاً لِما بَيْنَ يَدَيْهِ- ۳/ آل عمران).

(وَ هذا كِتابٌ مُصَدِّقٌ لِساناً عَرَبِيًّا- ۱۲/ احقاف) یعنی تصدیق کننده کتابهائی است که پیشتر آمده است. و واژه- لسانا- در آیه اخیر به خاطر (حال) بودن منصوب است، در مثل می گویند:

صدّقنی سنّ بکره: (به هر چه در دل داشت مرا آگاه کرد) «۲».

مثل فوق را برای کسانی می زنند که در سخنشان صادقند و اصل مثل این است که در موقع فروختن شتر (یا هر متاع دیگر) سنّ حقیقی شتر جوانش را به مشتری

---

(۱) و چون کتابی از سوی خدا بر ایشان می آمد که تصدیق کننده کتابشان (تورات) بود که قبلا با آن بر کافران پیروز می شدند و وقتی آنچه را که می شناختند (مشخصّات پیامبر صلّی اللّه علیه و آله که در تورات معرّفی شده بود) بر ایشان آمد انکارش کردند.

(۲) ابن اثیر عبارت فوق را به صورت- و فی حدیث علی رضی اللّه عنه «صدقنی سنّ بکره» بیان کرده و می گوید این حدیث که از علی علیه السّلام روایت شده است مثلی است برای کسی که در خبر دادنش و سخنش صادق است. (النّهایه- ۳/ ۱۹).

بگوید یا جنس متاع را.

(صداقه:) درستی عقیده در دوستی است که مخصوص انسان است نه غیر از انسان.

در آیه: (فَما لَنا مِنْ شافِعِینَ وَ لا صَدِیقٍ حَمِیمٍ- (۱۰/ شعراء) (نه شفیعانی داریم و نه دوستانی حقیقی) و این اشاره به آیه ای است که می گوید: (الْأَخِلَّاءُ یَوْمَئِذٍ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ إِلَّا الْمُتَّقِینَ- ۶۷/ زخرف) (جز دوستان پرهیزگار بقیّه دوستان دنیائی در آن روز دشمن یکدیگرند). (صدقه:) چیزی است که انسان به قصد قربت از مالش خارج می کند مثل زکات ولی- صدقه- در اصل در امر مستحبّ، و زکات و برای امر واجب گفته می شود و گاهی که صدقه دهنده قصدش صدق در کردارش باشد زکات و امر واجب هم- صدقه- نامیده می شود.

گفت: (خُذْ مِنْ أَمْوالِهِمْ صَدَقَةً- ۱۰۳/ توبه) (إِنَّمَا الصَّدَقاتُ لِلْفُقَراءِ- ۶۰/ توبه) در دادن زکاه گفته می شود- صدّق و تصدّق.

در آیات: (فَلا صَدَّقَ وَ لا صَلَّی- ۳۱/ قیامه) (نه بخشش کرد و زکات داد و نه نماز گزارد).

(إِنَّ اللَّهَ یَجْزِی الْمُتَصَدِّقِینَ- ۸۸/ یوسف) (خداوند زکات دهندگان و بخشندگان را پاداش می دهد).

(إِنَّ الْمُصَّدِّقِینَ وَ الْمُصَّدِّقاتِ- ۱۸/ مائده) و آیات فراوان دیگر. هر گاه انسان چیزی از حقّش را درگذرد، می گویند: (تصدّق به)، مثل آیه: (وَ الْجُرُوحَ قِصاصٌ فَمَنْ تَصَدَّقَ بِهِ فَهُوَ کَفَّارَةٌ لَهُ- ۴۵/ مائده) (زخم ها و جراحات را قصاص باید و هر که از حق خویش درگذرد در حکم کفّاره ای از گناهان اوست).

یعنی کسی که از قصاص صرف نظر و دوری کند.

و آیه: (وَ إِنْ کانَ ذُو عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ إِلی مَیْسَرَةٍ وَ أَنْ تَصَدَّقُوا خَیْرٌ لَکُمْ- ۲۸/ بقره) (در باره وامدار و مقروض است که می گوید اگر در سختی و تنگی معیشت بود مهلتی باید به او

داد تا به فراخی مال برسد و هر گاه از او صرف نظر کنید و در گذرید مثل اجرای صدقه و بخشش است) و بر این اساس از پیامبر صلّی اللّه علیه و آله وارد شده است که: «ما تاکله العافیه فهو صدقه».

(هر آنچه را که رزق خواهند می خورد همان بخشش است) و بر این معنی آیه: (وَ دِیَهٌ مُسَلَّمَهٌ إِلی أَهْلِهِ إِلَّا أَنْ یَصَّدَّقُوا- ۹۲/ نساء) (و خونبهائی که به کسان مقتول داده می شود مگر اینکه ببخشند و درگذرند) که بخشیدن و در گذشتن آن را صدقه گفته است.

و آیات: (فَقَدِّمُوا بَیْنَ یَدَیْ نَجْواکُمْ صَدَقَهً- ۱۲/ مجادله).

(أَ أَشْفَقْتُمْ أَنْ تُقَدِّمُوا بَیْنَ یَدَیْ نَجْواکُمْ صَدَقاتٍ- ۱۳/ مجادله) زیرا امر شده بودند به اینکه هر کس با پیامبر صلّی اللّه علیه و آله نجوا کند صدقه و بخششی که مقدارش معیّن نشده بود، بپردازند. «۱»

---

(۱) جار اللّه زمخشری در ذیل آیات فوق می نویسد: روایت شده است که مردم برای نجوا با پیامبر صلّی اللّه علیه و آله را خسته و آزرده می کردند که آیات فوق نازل شد و دستور داده شد به اینکه هر کس مشتاق واقعی نجوا با پیامبر صلّی اللّه علیه و آله است نخست چیزی را مال خویش به مستضعفین صدقه دهد و ببخشد تا صدق نیّاتشان روشن شود.

از علی رضی اللّه عنه نقل شده که در کتاب خدا، آیه ای است که هیچکس غیر از من، و چه قبل و چه بعد از من به آن عمل نکرد و آن همین آیه است که دیناری داشتم و به تدریج صدقه دادم و با پیامبر صحبت کردم و ده بار موفّق به این کار شدم. و از عبد اللّه بن عمر نقل می کند که گفت برای علی علیه السّلام سه کار واقع شد که برای دیگری واقع نشد:

۱- تزویج فاطمه علیها السّلام دخت پیامبر صلّی اللّه علیه و آله.

۲- بودن پرچم در روز خیبر بدست او.

۳- آیه نجوا. و حکم این آیه با آیه (أَ أَشْفَقْتُمْ ...- ۱۳/ مجادله) که در بالا ذکر شد منسوخ شد تا به جای آن، نماز برپای دارند و زکات بدهند و از خدای و رسول اطاعت بنمایند زیرا- و انّه خبیر بما تعملون (کشّاف ۴/ ۴۹۴) شیخ طبرسی می گوید: قال المفسّرون فلمّا نهوا عن المناجاه حتّی یتصدقوا ظنّ کثیر من النّاس فکفّوا عن المسأله و لم یناجه احد الّا علی بن ابی طالب علی، ما مضی ذکره: یعنی همه مفسّرین گفته اند همین که از نجوا با پیامبر صلّی اللّه علیه و آله قبل از صدقه دادن نهی شدند عدّه ای از مردم از دادن صدقه خسّت ورزیدند جز علی بن أبی طالب که قبلا ذکر شد و آیه ۱۳/ مجادله در حقیقت توبیخی بود بر آنها که چرا صدقه را ترک کردند و عیان داشتن را بهانه قرار

و آیه: (رَبِّ لَوْ لا أَخَّرْتَنِی إِلی أَجَلٍ قَرِیبٍ فَأَصَّدَّقَ وَ أَکُنْ مِنَ الصَّالِحِینَ «۱»- ۱۰/ منافقین) که واژه- اصّدّق- در آیه اخیر یا از- صدق است یا از- صدقه.

(صداق) المراه و صداقها و صدقتها: کابین و مهریّه زن است که به او داده می شود.

اصدقتها: مهریّه اش را دادم.

آیه: (وَ آتُوا النِّساءَ صَدُقاتِهِنَّ نِحْلَهً- ۴/ نساء) (کابین و مهریه زنان را که می خواهید بدهید با طیب نفس بپردازید).

(صدی) [صدی]

الصّدی: برگشتن صدا است، و آن صدایی است که از هر کجا بانگ زده شود و مانعی نباشد به تو بازمی گردد.

تصدیه: هر صدایی که مثل انعکاس صوت است در اینکه غنایی یا آوازی در آن نباشد.

آیه: (وَ ما کانَ صَلاتُهُمْ عِنْدَ الْبَیْتِ إِلَّا مُکاءً وَ تَصْدِیَهً «۲»- ۳۵/ انفال) یعنی آوازی مثل

دادند و سپس دستورات بعدی داده شد. (مجمع البیان ۹/ ۲۵۳).

و از همین روی مولوی در مثنوی اخلاص در عمل را ویژه علی علیه السّلام می داند و می گوید:

از علی آموز اخلاص عمل شیر حقّ را دان منزّه از دغل

[.....]

(۱) سخن دنیاپرستانی است که اموال و اولادشان آنها را ازدیاد خدا بازمی دارد، می گویند: چنان نباشد و گر نه به هنگام مرگ می گوئید پروردگار را مرگ ما را تا مدّتی بتأخیر بینداز تا اموال سرگرم کننده خویش را ببخشیم و صدقه دهیم و از صالحین باشیم.

(۲) آیه فوق در باره روش ناپسند کفّار است که به جای عبادت و نماز و ذکر خدا و تکبیر که مسلمین انجام می دادند، کفّار کف می زدند و سوت می کشیدند تا در کار پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و مسلمانان خدشه ای ایجاد کنند و آنگونه رفتار ناپسند یعنی کف زدن و سوت کشیدن را هم به پندار خود دعا می دانستند، لذا خداوند می فرماید:

دعا کردن آنها در پیشگاه کعبه به غیر از سوت کشیدن و کف زدن چیز دیگری نبود، پس: (فَذُوقُوا الْعَذابَ بِما کُنْتُمْ تَکْفُرُونَ- ۳۵/ انفال) آن عذاب را به سزای آنگونه کردار ناپسند خویش که کفر می ورزیدند بچشید.

تصدیه: دست به هم زدن و سر و صدا ایجاد کردن است. هو ان یضرب باحدی یدیه علی الآخر و یخرج بینهما صوت و هو التّصفیق: تصدیقه این است که یک دست به دیگری زده می شود و صدایی از آن برمی آید که همان تصفیق و کف زدن است (مصباح المنیر- اساس البلاغه- مجمع البحرین). و این روش جاهلی را خود باختگان به غرب، و غرب پرستان پس از مشروطیّت در ایران رواج دادند تا به جای تکبیر و صلوات و درود به پیامبر صلّی اللّه علیه و آله با تقلید

بانگ صدی از خود سر می دادند و بانگ می زدند. (با سوت زدن و کف زدن شادی می کردند تا مانع شنیدن قرآن شوند).

مکاء: پرنده ای است کوچک که صدایش مانند سوت زدن است.

التّصدّی: این است که چیزی از مقابل پیش آید مثل انعکاس صدا یعنی صدایی از کوه برمی گردد و منعکس می شود، در آیه گفت: (أَمَّا مَنِ اسْتَغْنی فَأَنْتَ لَهُ تَصَدَّی- ۶/ عبس).

الصّدی: بوم و جغد نر و مغز سر، زیرا دماغ یا مغز سر تصوّر کننده صورت صوت است و لذا- هامّه- نامیده شده (یعنی جغد یا بوم و سر هر حیوانی و سرپرست هر قوم).

أصمّ اللّه صداه: درخواست و دعایی است برای کر و کنگ شدن، او (یا نفرینی برای مردن او که دیگر صدایی از او برنیاید) و معنی عبارت این است که خدا صدایی برایش قرار ندهد، تا دیگر انعکاس صدایی هم که به او برمی گردد نداشته باشد.

تشنگی را هم- صدی- گویند.

رجل صدیان و امرأه صدیاء و صادیه: مرد و زنی عطشناک و تشنه.

الاصرار: پا فشاری و سرسختی در گناه و خودداری در دل کندن از گناهان.

(صر) [صر]

اصلش از الصّرّ: به سختی بستن، است.

الصّرّه: کیسه ای که پول در آن می نهند و سرش را محکم می بندند.

کورکورانه از غرب فرنگی مآب شده باشند که بحمد اللّه و با توفیق الهی امروز جامعه ما به فطرت الهی خویش بازگشته و با شکوه اندیشه اسلامی می رود تا به کلّی آثار فرهنگ استعماری را با تمام عوارضش مدفون کند هر چند که لیبرالها و مخالفین حکومت اسلامی در دوران انقلاب اصرار داشتند باز همان کف زدنها شایع شود با اینکه ادّعای اسلامیت دارند و سالهای زیاد در حدود یک ربع قرن خود را اسلام شناس معرّفی کردند و با مخالفتشان در برابر توده های میلیونی مسلمان و خط پویای اجتهاد جهالت خود را نسبت به قرآن و آیاتی که کردار کفّار و مؤمنین را مشخّص و متمایز می دارد نمایان ساختند زهی تأسف و حسرت!

الصّرار: پستان بند مادّه شتر تا اینکه بی موقع شیرش را ندوشند.

در آیات: (وَ لَمْ یُصِرُّوا عَلی ما فَعَلُوا «۱»- ۱۳۵/ آل عمران).

(ثُمَّ یُصِرُّ مُسْتَکْبِراً- ۸/ جاثیه).

(وَ أَصَرُّوا وَ اسْتَکْبَرُوا اسْتِکْباراً «۲»- ۷/ نوح).

(وَ کانُوا یُصِرُّونَ عَلَی الْحِنْثِ الْعَظِیمِ «۳»- ۴۶/ واقعه) اصرار: هر تصمیم و قصدی که بر آن پافشاری شود، می گویند:

هذا منّی صرّی و أصرّی و صرّی و أصرّی و صرّی و صرّی: این امر قصد من و کوشش و اصرار من است.

الصّروره: مرد و زنی که حجّ نکرده باشند و همچنین آنها که قصد ازدواج ندارند. «۴»

آیه: (رِیحاً (صَرْصَراً)- ۱۶/ فصّلت) لفظش از- الصِّرّ- است که به معنی باد سرد و سخت است زیرا در باد سرد انقباض و بستگی هست.

(الصِّرّه:) جماعتی که به یکدیگر می پیوندند، گویی که به معنی- صروا است. یعنی در ظرفی جمع شده اند و از همان معنی- صرّه- به معنی کیسه پول اخذ شده است.

و آیه: (فَأَقْبَلَتِ امْرَأَتُهُ فِی صَرَّهٍ- ۲۹/ ذاریات). گفته شده- صرّه- در این آیه یعنی

---

(۱) اشاره به صفات نیکوکاران است، می گوید خداوند، نکوکاران را دوست می دارد همانهایی که چون ناروایی از ایشان سر زد و یا به خویشتن ستم نمودند خدا را به یاد می آوردند و برای گناهان خودشان آمرزش می طلبند به غیر از خدا چه کسی آمرزنده گناهان است و بر آنچه از گناهان آگاهانه کردند اصرار نمی ورزند.

(۲) با گردنکشی و استکبار بر گناهان اصرار می ورزند، اشاره به کسانی است که نقطه مقابل نیکوکارانند که قبلا ذکر شده.

(۳) مترفین و عیّاشان، بر باطل و سوگندی بزرگ پافشاری می کنند و می گویند آیا اگر ما مردیم و خاک و استخوان شدیم چگونه ما و پدرانمان زنده می شویم، بگو پیشینیان و شما و آیندگان همگی بنا بر وعده خدا روزی معیّن جمع و زنده می شوید.

(۴) در معنی صروره- حدیثی روایت شده است که- لا صروره فی الاسلام- یعنی شایسته نیست که احدی بگوید من، ازدواج نمی کنم زیرا این روش از اخلاق مؤمنین به خدا و رسول او نیست و کار رهبانها و تارک دنیاهاست. (مقاییس ۳/ ۲۸۴- النّهایه ۳/ ۲۲)

صیحه و فریاد، (همسرش فریاد کنان به سویش آمد).

(صرح) [صرح]

الصّرح: خانه ای بلند و آراسته که به اعتبار واژه صرح: پاک بودن از آلودگی یا خالص بودن، آن طور نامیده شده.

در آیات: (ْحٌ مُمَرَّدٌ مِنْ قَوارِيرَ

- ۴۴/ نمل) (فضایی و مکانی که به پاکی از آینه ها و شیشه ها ساخته شده) (لَ لَهَا ادْخُلِي الصَّرْحَ

- ۴۴/ نمل) (به او گفته شد، داخل قصر شو).

بیّن الصّراحه و الصّروحه: روشن و بدون آمیختگی.

صریح الحقّ: حقّ روشن و بدون شبهه و آزاد از درهم بودن، و مخلوط بودن با باطل.

صرّح فلان بما فی نفسه: هر چه در دل داشت بیان کرد.

عاد تعریضک تصریحا: کنایه گفتنت به صراحت گفتن برگشت.

جاء صراحا: آشکارا آمد.

(صرف) [صرف]

الصّرف: برگرداندن چیزی از حالتی به حالت دیگر، یا تبدیل کردنش به غیر از خودش.

صرفته فانصرف: برگرداندمش و برگشت.

در آیات: (ثُمَّ صَرَفَكُمْ عَنْهُمْ- ۱۵۲/ آل عمران).

(أَلا يَوْمَ يَأْتِيهِمْ لَيْسَ مَصْرُوفاً عَنْهُمْ- ۸/ هود).

(آگاه باشید روزی که عذاب بر شما بیاید، گشتن و دور شدن آن میسر و ممکن نیست).

(ثُمَّ انْصَرَفُوا صَرَفَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ- ۱۲۷/ توبه)

(آیه اخیر ممکن است درخواستی علیه آنها باشد و یا اینکه اشاره به کاری است که انجام می دادند و نتیجه اش به آنها بازمی گردد و آیه (فَما تَسْتَطِیعُونَ صَرْفاً وَ لا نَصْراً- ۱۹/ فرقان).

(روزی که نه توان دور کردن عذاب از خویشتن دارند و نه قدرت یاری کردن یکدیگر را).

یعنی قدرت ندارند که عذاب را از خودشان برگردانند و یا خودشان را از عذاب دور کنند.

گفته شده معنی آن این است که کاری را با تغییر دادن از حالتی به حالت دیگر برگردانند و از این معنی اصطلاح معروفی است که می گویند:

لا یقبل منه صرف و لا عدل: نه توبه و نه فدیه از او پذیرفته نیست.

و آیه: (وَ إِذْ صَرَفْنا إِلَیْکَ نَفَراً مِنَ الْجِنِّ- ۲۹/ احقاف) یعنی آنها را برای استماع از تو بسویت توجّه دادیم.

(تصریف)- مثل صرف است مگر در تکثیر و فزونی.

بیشتر چیزی که در صرف یا برگرداندن چیزی گفته می شود دگرگونی حال از امری دیگر است.

تصریف الرّیاح: برگرداندن باد از حالتی به حالتی.

و آیه: (وَ صَرَّفْنَا الْآیاتِ- ۲۷/ احقاف).

(آیات را گونه گون و آشکارا بیان کردیم شاید از گستاخی و انکار بازگردند) و آیه: (وَ صَرَّفْنا فِیهِ مِنَ الْوَعِیدِ- ۱۱۳/ طه) «۱» از این واژه است عبارات زیر:

---

(۱) تمام آیه چنین است: (وَ کَذلِکَ أَنْزَلْناهُ قُرْآناً عَرَبِیًّا وَ صَرَّفْنا فِیهِ مِنَ الْوَعِیدِ لَعَلَّهُمْ یَتَّقُونَ أَوْ یُحْدِثُ لَهُمْ ذِکْراً):

این کتاب را قرآنی عربی نازل کردیم و در آن بیم ها و عیدها با اسلوبهای مختلف و گوناگون گرداندیم که پرهیزکار شوند و یادآوری و تذکاری بر ایشان بوجود آید.

تصریف الکلام: آراستن سخن «۱».

تصریف الدّراهم: صرف کردن پول یا فروختن و مبادله آن.

تصریف النّاب: صدای دندان، مثل- لنا به صریف: دندانش صدا می کند.

الصّریف اللّبن: شیری که سرشیرش جدا شده.

رجل صیرف و صیرفیّ و صرّاف: مردی که پولها را تعویض و مبادله می کند.

عنز صارف: مادّه بزی که فحل می طلبد.

الصّرف: رنگ قرمز خالص، و به هر چیز خالص و پالوده ای- صرف گفته می شود، گویی که هر چیز آلوده ای از آن دور شده است.

صرفان

صرفان: مس، گویی که از طلا و نقره شدن برگشته است.

(الصّرم) [الصّرم]

الصّرم: جدایی و بریدگی.

الصّریمه: استوار نمودن و استحکام بخشیدن کار.

صریم: قسمتی از زمین که از ریگستان جدا شده.

در آیه: (فَأَصْبَحَتْ کَالصَّرِیمِ- ۲۰/ قلم) گفته شده یعنی در حالی صبح کردند که درختان باغشان بریده شده بود یعنی بر و بار آنها چیده شده بود. و نیز گفته شده

---

(۱) صرف الکلام یا تصریف الکلام: به معنی آراستن سخن برای این است که کلام را با افزونی و توضیح بیشتر به گوشها خوشایندتر و بیشتر قابل درک می شود و به آن توجّه می نمایند گویی که با زینت آراسته و زیبا شده است. و به گفته ابن اثیر در ذیل حدیث «من طلب صرف الحدیث یبتغی به اقبال وجوه النّاس الیه» مقصود افزونی و زیادتی در سخن تا جایی است که به تکلّف نیانجامد و به قدر نیاز بیان شود و هر گاه به صورت ریا و ساختگی ادا شود یا با دروغ آمیخته گردد سخن و کلامی کراهت بار و زشت است در آن صورت می گویند- فلان لا یحسن صرف الکلام- او نیکو سخن نمی گوید.

(النّهایه ۳/ ۲۴- مقاییس ۳/ مجمع البحرین- لسان- تهذیب اللّغه- المحکم). پس به گفته شاعر پارسی گوی:

کم گوی و گزیده گوی چون در وز معنی آن جهان شود پر

لاف از سخن چو در توان زد آن خشت بود که پر توان زد

باغشان مثل شب، سیاه شده بود چون شب را- صریم- یعنی سیاه می گویند پس معنی آیه این است که درختان و باغ در اثر احتراق و سوختن همچون شب سیاه بود.

و آیه: (إِذْ أَقْسَمُوا (لَيَصْرِمُنَّها) مُصْبِحِينَ- ۱۷/ قلم).

یعنی: آنها را بچینند و بدست آورند (سوگند خوردند همین که صبح کردند میوه های باغ را بچینند).

و آیه: (فَتَنادَوْا مُصْبِحِينَ أَنِ اغْدُوا عَلى حَرْثِكُمْ إِنْ كُنْتُمْ (صارِمِينَ)- ۲۱/ قلم) (همین که صبح کردند یکدیگر رای ندا دادند که برای چیدن میوه ها به سوی باغتان بروید).

الصّارم: قاطع و برنده (کنایه از شمشیر که در اشعار بکار رفته).

ناقه مصرومه: شتری است که گوئی پستانش رای بریده اند تا شیر ندهد و قوی شود.

تصرّمت السّنه: سال تمام شد و به پایان رسید.

انصرم الشّی ء: بریده شد.

اصرم: حالش بد شد.

(صراط) [صراط]

الصّراط: راه مستقیم. «۱»

گفت: (وَ أَنَّ هذا صِراطِي مُسْتَقِيماً- ۱۵۳/ انعام) که آن را- سراط- هم گفته اند و

---

(۱) برای راه واژه های متعدّدی چه به صورت مفرد و چه به صورت جمع در قرآن و در زبان عربی وجود دارد مانند سبیل و سبل- طریق و طرق- منهاج و مناهج- مورد و موارد- مسلك و مسالك- معبر و معابر- مذهب و مذاهب- شرع و شوارع.

تنها واژه ای که در این معنی مفرد است و جمع ندارد- صراط است که اگر با صفتی یا اضافه ای بکار نرود در معنی ملازم بودن راه خیر است و سی و چند بار در قرآن ذکر شده، ۳۴ بار با صفت مستقیم و عزیز و حمید و انعمت علیهم توصیف شده است تنها یک بار با واژه جحیم.

از جمع معانی آیات می فهمیم- صراط- یک راه بیش نیست که یا پایانش خیر است و مستقیما به رضوان خدای می رسد و یا راه مستقیمی است که به سوی دوزخ راهبری می کند، راه مستقیم هم همان است

شرحش گذشت (به واژه- سراط- در حرف سین مراجعه نمائید).

(صطر) [صطر]

صطر و سطر- در یک معنی است. (خط و کتابت، یا نوشتن و در اصل ردیف کردن و پیچیدن است).

که انحرافی و اعوجاجی یا کژی در آن نباشد بر خلاف راههای انحرافی، که فلسفه جمع دانستن کلماتشان همان انحرافات و هوسهای شیطانی یا مادّی است که گوناگون است و لذا در قرآن می گوید: (وَ لا تَتَّبِعُوا خُطُواتِ الشَّیْطانِ- ۲۰۸/ بقره) و همچنین می گوید: (وَ لا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِکُمْ عَنْ سَبِیلِهِ ۱۵۳/ انعام) یعنی راههای گوناگون را دنبال نکنید و تنها به صراط مستقیم و راه حقّ بپیوندید.

طریحی می نویسد: صراط مستقیم یعنی راه روشن که همان دین اسلام است، اگر دین، صراط نامیده شده به خاطر این است که به بهشت منتهی می شود همانگونه که صراط و راه مستقیم رونده اش را به مقصد و هدف می رساند (تفسیر غریب القرآن/ ۳۴۸).

ابو عبیده می گوید: الصّراط: المنهاج الواضح: یعنی راه روشن که تاریکی در آن نیست و همان راه نورانی اللّه است (مجاز القرآن/ ۲۴۱) ابن منظور: به نقل از ازهری می گوید: یعقوب آن را با حرف (س) می داند که به خاطر قریب المخرج بودن (ص- ط) حرف (س) به (ص) تبدیل شده، (لسان العرب ۷/ ۳۴۰).

بهترین توجیه و تفسیر را نویسندگان کتاب معجم الفاظ القرآن الکریم نموده اند می نویسند: صراط راهی است که انحراف ندارد و به خیر می رساند مگر اینکه با صفتی دیگر وصف شود و همانطور که پیشینیان گفته اند واژه- الصراط- از لاتینی یا رومی، مستقیما و یا به واسطه زبانی دیگر معرّب شده است (ج ۲/ ۶۹).

ابن درید: این واژه را اصیل دانسته و با سین بودن آن را برتر می داند (جمهره اللّغه- ۲/ ۳۳۰ و ۵۵۲).

در آیات ۱۵۰ تا ۱۵۲ سوره انعام بهترین مفهوم و محتوای صراط مستقیم ذکر شده است، می گوید:

۱- به خدا شرک نورزید.

۲- با پدر و مادر نیکی کنید.

۳- فرزندان خویش را از بیم فقر مکشید.

۴- به کارهای زشت چه آشکار و چه پنهان نزدیک نشوید.

۵- قتل و کشتن را جز به حقّ انجام ندهید.

۶- به مال یتیم دست میازید جز به طریقی که حقّ است.

۷- پیمانه و وزن را به انصاف و حقّ تمام دهید.

۸- هر کس به قدر وسعش مکلّف است.

۹- در سخن گفتن و حکم داوری دادگر باشید هر چند که علیه خود و خویشانتان باشد.

۱۰- به عهد و پیمان خدای وفا کنید: (أَنَّ هذا صِراطِی مُسْتَقِیماً فَاتَّبِعُوهُ- ۱۵۳/ انعام) این است راه مستقیم من، آن را پی گیرید.

در آیه: (أَمْ هُمُ الْمُصَيْطِرُونَ- ۳۷/ طور) مصیطر- در آیه بر وزن- مفعیل- از واژه- صطر- است. (آیا خزائن پروردگارت نزد آنهاست و بر آنها چیره هستند).

التّسطیر: نوشتن، آیه فوق اگر از این معنی باشد یعنی آیا ایشان متصدّیان و نویسندگان کتاب و تقدیر الهی قبل از اینکه آفریده شود هستند که به مفهوم آیات:

(إِنَّ ذلِکَ فِی کِتابٍ- ۷۰/ حجّ) (إِنَّ ذلِکَ عَلَی اللَّهِ یَسِیرٌ- ۷۰/ حجّ) (فِی إِمامٍ مُبِینٍ- ۱۲/ یس) اشاره دارد.

آیه: (لَسْتَ عَلَیْهِمْ بِمُصَیْطِرٍ- ۲۲/ غاشیه) یعنی بر آنها سلطه نداری و متولّیشان نیستی به اینکه بر ایشان بنویسی و آنچه را که خودشان مسئولش هستند برای آنها نگاهداری و استوار داری.

سیطرت و بیطرت: چیره شدم و بیطاری نمودم (دامپزشکی) این دو واژه در بنای لفظی، سوّمی ندارد. که قبلا در حرف- س- شرحش گذشت.

(صرع) [صرع]

الصّرع: افکندن و بر زمین انداختن (و نیز بیماری رعشه آور).

صرعته صرعا: او را به سختی به زمین انداختم.

الصّرعه: حالت صرع و غش و رعشه.

الصّراعه: فنّ کشتی گیری.

رجل صریع: مردی که به زمین افکنده شده.

قوم صرعی: مردمی که از پای افتاده و ناتوانند، در آیه:

(فَتَرَی الْقَوْمَ فِیها صَرْعی «۱»- ۷/ حاقّه)

---

(۱) اشاره به هلاکت قوم عاد است که به خاطر فساد و ستمشان در زمین می گوید با طوفانهای سخت و هفت روزه چنان از پای درآمدند که اگر می دیدی مردمانی زمین خورده بودند که مانند درختان قطع شده

هما صرعان: مثل قرتان، آنها در دو حالتند یکی می آید، یکی می رود. مصراعان: دو لنگه در خانه که در مصراع است و در شعر هم (یک بیت) تشبیهی از همین واژه است «۱».

(صعد) [صعد]

الصّعود: به جای بلند رفتن.

صعود و حدور: جای فراز و جای فرود، که در واقع یکی هستند، اختلافشان به اعتبار کسی است که بر آنهایی گذرد هر گاه گذرنده ای رو به فراز و بالا رفت، جای آن را- صعود- گویند و اگر به پائین و نشیب گذر کرد جای رفتن آن را- حدور- نامند (مکانها هم نسبی هستند).

(الصّعد) و الصّعید و الصّعود: در اصل به یک معنی هستند ولی واژه های- صعود و صعد- به فرجام و عاقبت دشوار و سخت گفته شده و به طور استعاره برای هر سختی بکار می رود.

آیه: (وَ مَنْ یُعْرِضْ عَنْ ذِکْرِ رَبِّهِ یَسْلُکْهُ عَذاباً صَعَداً- ۱۷/ جنّ) یعنی عذابی دردناک و سخت.

و آیه: (سَأُرْهِقُهُ صَعُوداً- ۱۷/ مدثّر) یعنی عاقبتی دشوار و دردناک.

(الصّعید:) سطح و رویه زمین.

آیه: (فَتَیَمَّمُوا صَعِیداً طَیِّباً- ۴۳/ نساء) (بر خاک زمین پاک تیمّم کنید) بعضی گفته اند- الصّعید- گرد و غباری است که از زمین برخیزد و لذا تیمّم کننده ناچار است آن را مسح کند.

خودشان و بناهای استوارشان واژگونه و نگونسار بود.

(۱) مصراع مفرد است، یعنی نیمه یک بیت شعر که دو مصراعش یک بیت شعر است و به تصوّر اینکه مصراع جمع است نبایستی مصرع گفته شود چون واژه مصراع مفرد است. [.....]

و آیه: (كَأَنَّما يَصَّعَّدُ فِي السَّماءِ- ۱۲۵/ انعام) یعنی- یتصعّد: بالا می رود.

و امّا واژه- (اصعاد)- خارج شدن و دور شدن در زمین است چه در حال بالا- رفتن و چه در حال پائین آمدن و اصلش از صعود است یعنی رفتن به مکانهای بلند و مرتفع مثل خارج شدن از بصره به نجد و به سوی حجاز (نجد: سرزمین کوهستانی و مرتفعات حجاز است) سپس- اصعاد- در مطلق دور شدن بکار می رود، هر چند اعتبار صعود و بالا رفتن در آن نباشد مثل اینکه می گویند تعال (بیا) که در اصل خواندن به سوی بالا و بالا رفتن است که به صورت فعل امر برای آمدن در آمده چه آمدن به بالا و چه پائین.

آیه: (إِذْ تُصْعِدُونَ وَ لا تَلْوُونَ عَلى أَحَدٍ- ۱۵۳/ آل عمران) که گفته شده مقصود از (اذ تصعدون) در آیه اخیر، دور شدن در زمین نیست بلکه اشاره به علوّ ایشان در هدف و قصدی است که به سویش آمدند، مثل اینکه می گویی: ابعدت فی کذا- یعنی در آن کار از هر مقام و محلّ بلندی بالا- رفتم، گویی که در آیه اخیر گفته است وقتی که از جهت احساس ترس و توانایی بر فرار کردن، دور شدید.

واژه- (صعود)- به طور استعاره برای آنچه که بنده را به خدا می رساند بکار رفته است، همانطور که واژه- نزول- برای چیزی است که از خدای به بنده می رسد، خدای سبحان گوید:

(إِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ- ۱۰/ فاطر) (سخنان پاک به سوی او می رود) (يَسْلُكْهُ عَذاباً صَعَداً- ۱۷ جنّ) یعنی عذابی سخت و مشقّت زا).

تصعّدنی کذا: بر من سخت و گران است.

عمر گفته است: ما تصعّدنی امر ما تصعّدتنی خطبه النّکاح (هیچ کاری مثل خطبه نکاح مرا به سختی نینداخت).

(صعر) [صعر]

الصّعر: کژی گردن (یا کجی در چیز دیگر).

تصعیر: گردن و صورت گرداندن (از روی کبر و غرور).

و آیه: (وَ لا تُصَعِّرْ خَدَّکَ لِلنَّاسِ- ۱۸/ لقمان) (روی خویش از مردم مگردان). به هر سختی و دشواری- مصعر- گفته می شود.

الظّلیم اصعر خلقه: شتر مرغ خلقتا گردن فراز و کژ گردن است.

(صعق) [صعق]

الصّاعقه و الصّاقعه: از نظر لفظ و معنی به هم نزدیکند و همان غرش سهمگین و بزرگ است، جز اینکه- صقع- صدا در اجسام زمینی و- صعق- صدا در اجسام آسمانی است.

بعضی از واژه شناسان، گفته اند: واژه- صاعقه- سه وجه دارد:

۱- مرگ، مثل آیات: (فَصَعِقَ مَنْ فِی السَّماواتِ وَ مَنْ فِی الْأَرْضِ- ۸۶/ زمر) (فَأَخَذَتْهُمُ الصَّاعِقَهُ- ۱۵۳/ نساء).

۲- عذاب، مثل آیه: (أَنْذَرْتُکُمْ صاعِقَهً مِثْلَ صاعِقَهِ عادٍ وَ ثَمُودَ- ۱۳/ فصّلت).

۳- آتش، مثل آیه: (وَ یُرْسِلُ الصَّواعِقَ فَیُصِیبُ بِها مَنْ یَشاءُ- ۱۳ رعد) آنچه را که ذکر شد در واقع نتایجی است که از صاعقه حاصل می شود زیرا صاعقه صدای سهمگین و شدید از آسمان است و سپس از او فقط آتش و عذاب و مرگ نتیجه می شود و در واقع یک چیز است و این نتایج از تأثیرات آن است.

(صغر) [صغر]

الصّغر و الکبر: از اسامی متضادّی است که با در نظر گرفتن بعضی به بعض دیگر بکار می رود گفته می شود (اموری است نسبی نه مطلق) مثلا چیزی در کنار چیز دیگر کوچک است و در جنب چیز دیگر بزرگ.

صغیر و کبیر: گاهی به اعتبار زمان است، مثلا می گویند: فلان صغیر و فلان کبیر- وقتی که سنّ یکی به اعتبار سنّ دیگری کمتر از او باشد و گاهی کوچکی و بزرگی به

اعتبار جسم است و زمانی هم به اعتبار قدر و منزلت. در آیات:

(وَ کُلُّ صَغِیرٍ وَ کَبِیرٍ مُسْتَطَرٌ- ۵۳/ قمر) (لا یُغادِرُ صَغِیرَةً وَ لا کَبِیرَةً إِلَّا أَحْصاها- ۴۹/ کهف) (لا أَصْغَرَ مِنْ ذلِکَ وَ لا أَکْبَرَ»

۶۱/ یونس) در همه آیات فوق صغیر و کبیر به قدر و ارزش خیر و شرّ و به اعتبار یکدیگر ذکر شده.

صغر صغرا: کوچکی در برابر بزرگی است.

صغر صغرا و صغارا: کوچک شدن و خواری در برابر عزّت است.

(صاغر:) کسی است که به منزلتی ناچیز و پست و دون، خشنود است در آیه: (حَتَّی یُعْطُوا الْجِزْیَةَ عَنْ یَدٍ وَ هُمْ صاغِرُونَ- ۲۹/ توبه).

(تا اینکه به دست خویش در حالی که حقیرند، جزیه دهند).

---

(۱) در قرآن مجید شش بار از ذرّه یعنی کوچکترین حدّی که بشر از اجسام یا به طور مجاز از کارها دارد اشاره شده است. امّا جالب این است که در دو آیه یکی همین آیه ای که در متن آمده خداوند به کوچک تر از ذرّه اشاره نموده است و یکی هم در سوره سباء آیه سوّم- می گوید- لا یَعْزُبُ عَنْهُ مِثْقالُ ذَرَّةٍ فِی السَّماواتِ وَ لا فِی الْأَرْضِ وَ لا أَصْغَرُ مِنْ ذلِکَ وَ لا أَکْبَرُ- سخن هر چه باشد خداوند انسانها را به اجسامی از ذرّه کوچکتر توجّه می دهد و حال اینکه تا قرن بیستم آخرین حدّ تصوّر بشر از اجسام ذرّات فرضی اتمی بوده که با شکستن اتم وجود الکترون ها یعنی کوچکتر از ذرّات برای بشر مسلّم و ثابت شد. هر چند شعرای متفکّر و ژرف نگر ما به تبعیّت و الهام از آیات و احادیث در اشعارشان به مرکزیتی همانند خورشید در دل ذرّات با صراحت اشاره نموده اند. هاتف اصفهانی می گوید:

چشم دل باز کن که جائی بینی آنچه نادیدنی است آن بینی

دل هر ذرّه ای که بشکافی آفتابیش در میان بینی

با یکی عشق ورز از دل و جان تا به عین الیقین عیان بینی

که یکی هست و هیچ نیست جز او وحده لا اله الّا هو

تو کم از ذرّه نه ای پست مشو مهر بورز تا به خلوتگه خورشید رسی چرخ زنان

به هر حال آفریدگار جهان در آیات قرآن مسائل تفکر انگیز و عبرت آفرینی را برای خردمندان نه کالانعام، با صراحت اشاره نموده است.

.(صغا) [صغا]

الصّغو: كژى.

صغت النّجوم و الشّمس صغوا: ستارگان و خورشيد به جانب مغرب گرديدند.

صغيت الاناء: ظرف را براى ريختن آبش كج كردم.

اصغيته و اصغيت الى فلان: با سر و گوش به سويش كج شدم.

آيه: (وَ لِتَصْغى إِلَيْهِ أَفْئِدَةُ الَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَهِ- ۱۱۳/ انعام) (تا دلهاى كسانى كه به آخرت ايمان ندارند از شنيدن گفتار آراسته شيطان منحرف و متمايل به كژى شود).

صغوت اليه أصغو أصغى صغوا و صغيا (واوى و يائى، صغى يصغو صغوا و- صغى يصغى صغيّا) حكايت شده است، صغيت اصغى و اصغيت اصغى- هم هست.

صاغيه الرّجل: كسانى كه به او راغبند و تمايل دارند.

فلان مصغى اناءه: تيره روز است و بى بهره، كه به طور كنايه در هلاكت و مرگ بكار مى رود.

عينه صغواء الى كذا: چشمش كج بين و احول است.

الصّغى: كژى در گردن و چشم.

(صف) [صف]

صف اين است كه تو چيزى را بر يك خط مساوى قرار دهى مثل صفّ مردم و درختان و مانند اينها.

ابو عبيده- چنانكه گفته است، آن را به معنى- صافّ- مى داند. خداى تعالى گويد: (إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الَّذِينَ يُقاتِلُونَ فِي سَبِيلِهِ صَفًّا- ۴/ صفّ) (ثُمَّ ائْتُوا صَفًّا- ۶۴/ طه).

در اين آيه احتمال مى رود كه مصدر باشد يا به معنى- صافّين- يعنى صف زدگان و در حال صف.

(سخن فرعون به ساحران است چون تحت تأثير پيامبرى موسى عليه السّلام قرار گرفتند

و در راه باطل متزلزل شدند لذا به آنها می گوید نیز نگاه تان را فراهم کنید و به صف بیائید).

و آیات:

(وَ إِنَّا لَنَحْنُ الصَّافُّونَ- ۱۶۵/ صافّات) (وَ الصَّافَّاتِ صَفًّا- ۱/ صافّات) مقصود ملائکه است.

و آیات: (وَ جاءَ رَبُّکَ وَ الْمَلَکُ صَفًّا صَفًّا- ۲۲/ فجر) (تأویل آیه در ذیل- جاء- آمده است).

(وَ الطَّیْرُ صَافَّاتٍ- ۴۱/ نور) (فَاذْکُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَیْها صَوافَّ- ۳۶/ حجّ).

یعنی: نام خدای را در حالی که ایستاده اید یاد کنید و به زبان آرید.

صففت کذا: آنها را به صف کردم.

و آیه: (عَلی سُرُرٍ مَصْفُوفَةٍ- ۲۰/ طور) بر تخت هایی آراسته و ردیف شده.

صففت اللّحم: گوشت را تکّه تکّه و منظّم چیدم.

الصّفیف: گوشت چیده شده (گوشت آماده برای کباب).

(صفصف:) زمین هموار و مسطّح، گویی که صفی واحد است.

در آیه گفت: (فَیَذَرُها قاعاً صَفْصَفاً لا تَری فِیها عِوَجاً وَ لا أَمْتاً- ۱۰۶/ طه) (اگر در باره سرنوشت زمین در آستانه قیامت سؤال کنند بگو زمین را چنان هموار سازد که کجی و برجستگی در آن نمی بینی).

الصّفّه: ایوان و طارمی ساختمانها.

صفّه السّرج: برآمدگی زین ستور که تشبیهی به همان بلندی ایوان است.

صفوف: شتر مادّه پر شیر که کاسه ها برای شیرش به صف می شود یا اینکه پاهایش در موقع دوشیدن منظّم قرار می گیرد.

صفصاف: درخت بید.

(صفح) [صفح]

صفح الشّی ء: پهنا و کناره هر چیز که مثل رخسار و صورت است. صفحه السّیف:

پهنای شمشیر.

صفحه الحجر: روی و سطح سنگ.

(الصّفح:) در گذشتن و نکوهش نکردن که از معنی- عفو- رساتر است و لذا گفت:

(فَاعْفُوا وَ اصْفَحُوا حَتَّی یَأْتِیَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ- ۱۰۹/ بقره) (ببخشید و درگذرید تا حکم حقّ برسد).

گاهی انسان می بخشد و عفو می کند ولی در نمی گذرد، گفت:

(فَاصْفَحْ عَنْهُمْ وَ قُلْ سَلامٌ- ۸۹/ زخرف) (فَاصْفَحِ الصَّفْحَ الْجَمِیلَ- ۸۵/ حجر) (به نیکوئی درگذر) (أَ فَنَضْرِبُ عَنْکُمُ الذِّکْرَ صَفْحاً- ۵/ زخرف) یعنی: آیا ما ذکر و یادآوری را برای اینکه شما قومی افراط کار و مسرف هستید از شما باز می داریم.

(صفحت عنه:) یا از او چشم پوشی کردم و از گناهش درگذشتم یا او را رو در روی دیدم و از او دوری کردم یا از صفحه کتابی که گناهش را در آن ثبت کرده بودم در گذشته و به صفحات دیگر پرداختم، و از همین معنی است که می گویند:

تصفّحت الکتاب: کتاب را صفحه صفحه، ورق زدم.

و آیه: (إِنَّ السَّاعَهَ لَآتِیَهٌ فَاصْفَحِ الصَّفْحَ الْجَمِیلَ- ۸۵/ حجر) که در این آیه امری است به پیامبر صلّی اللّه علیه و آله که از ناسپاسی کسی که چنان است در گذرد و آن را تخفیف دهد.

چنانکه گفت: (وَ لا تَحْزَنْ عَلَیْهِمْ وَ لا تَکُ فِی ضَیْقٍ مِمَّا یَمْکُرُونَ- ۱۲۷/ نحل) (اندوهگین مباش و از نیرنگی که می کنند تنگدل مشو که خداوند یار کسانی است که پرهیزکاری کردند و کسانی که نیکوکارند).

مصافحه: دست به هم دادن و رساندن کف دستها به هم.

(صفد) [صفد]

الصّفد و الصّفاد- که جمعش- اصفاد- است یعنی: زنجیرها. خدای تعالی گفت:

(مُقَرَّنِينَ فِي الْأَصْفادِ- ۴۹/ ابراهیم) الصّفد: عطیّه و بخشش به اعتبار اینکه گفته شده:

انا مغلول ایادیک: من اسیر و زنجیر شده نعمت ها و جوانمردیهای تو هستم، و امثال این عبارات از الفاظی که از آنها در این مورد وارد شده.

(صفر) [صفر]

الصّفره: رنگ زرد که یکی از رنگهاست میان سیاه و سپید و به سیاهی نزدیکتر است. لذا رنگ زرد به سیاهی تعبیر شده است. حسن گفته است در آیه: (بَقَرَةٌ صَفْراءُ فاقِعٌ لَوْنُها- ۶۹/ بقره) صفراء در آیه اخیر یعنی سیاه ولی بعضی گفته اند در مورد سیاهی فاقع- یعنی خالص و یکدست نمی گویند بلکه- حالکه- یعنی سخت سیاه و هولناک می گویند.

در آیات: (ثُمَّ يَهِيجُ فَتَراهُ مُصْفَرًّا- ۲۱/ زمر) «۱».

(كَأَنَّهُ جِمالَتٌ صُفْرٌ- ۳۳/ مرسلات) (گوئی شتران زردفامند) صفر- جمع- اصفر- است و گفته اند مقصود از- صفر- در آیه اخیر مس زرد است که از معادن استخراج می شود و از این واژه است صفر یعنی مس و- صفار- یعنی چو خشک شده و پژمرده «۲».

صفیر: صوت و صدایی که از چیزی شنیده می شود.

صفر الاناء: صدای ظرف، وقتی که خالیست که به جهت خالی بودنش بکار رفته و متعارف شده.

---

(۱) سپس آن گیاهان بهاری سبز را در تابستان زرد و خشک می بینی که خرد می شوند تا برای جانداران و شما وسیله ادامه حیات باشند- انّ فی ذلک لذکری لاـ ولی الالباب- یعنی دیدن این گردش طبیعت و فراهم شدن وسایل ادامه حیات برای خردمندان پندی و یادی است.

(۲) ابن فارس برای واژه صفر- شش معنی ذکر کرده است ۱- زرد رنگ ۲- هر چیز توخالی یا (صفر) ۳ سنگی از سنگها: مس ۴- صدا و صوت ۵- زمان ۶- گیاه و معنی پنجم که زمان است همان ماه صفر است.

خالی بودن معده و عروق از غذا هم- صفر- نامیده شده وقتی عروقی که از کبد به معده امتداد دارد غذایی نیاید و انسان گرسنه باشد اجزاء معده را به خود جذب می کند و می مکد. لذا جهّال و عربهای نادان معتقد بودند که ماری در معده است که بعضی از اجزاء پهلوها را می گزد و دل درد ایجاد می کند تا اینکه پیامبر صلّی اللّه علیه و آله آن را نفی کرده و فرمود:

«لا صفر» یعنی چنین چیزی که معتقد هستید که در معده ماری باشد نیست «۱» و بر این اساس شاعر گوید: و لا یعضّ علی شر سوفه الصّفر (اجزاء اندرونش را گزیده ای نمی گزد).

و برای تهی بودن خانه ها از زاد و غذا یکی از ماهها- صفر- نامیده شده که در آن ماه به زعمشان فتنه و گرسنگی هست.

الصّفریّ: نوزاد گوسفندی که سحرگاهان یا در ماه صفر زائیده شده.

(صفن) [صفن]

الصّفن: جمع کردن میان دو چیز و پیوستن بعضی از آن به بعض دیگر.

صفن الفرس قوائمه: اسب پاهایش را به هم چسباند.

در آیات: (الصَّافِناتُ الْجِیادُ- ۳۱/ ص) (اسبان با نشاط، و تیز تک که در دویدن پاها را به هم نزدیک می کنند).

(فَاذْکُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَیْها صَوافَّ- ۳۶/ حجّ) (در حالی که به پای ایستاده اید خدای را یاد کنید).

صافن: رگی است در میانه پشت که رگ قلب را پیوسته و جمع می کند.

صفن: پوست خصیه (پوست بیضه).

---

(۱) تمام سخن پیامبر صلّی اللّه علیه و آله در برطرف نمودن باورهای جاهلانه از مردم چنین است «لا- عروی و لا هامّه و لا صفر» یعنی تصوّر اینکه از سر مردگان بومی یا جغدی خارج می شود و گزیدگی معده توسّط مار، باطل است.

.(صفو) [صفو]

اصل صفاء: پاک بودن چیزی است از آلودگی. و از این معنی است واژه- صفا- یعنی سنگ صاف در آیه: (إِنَّ الصَّفا وَ الْمَرْوَةَ مِنْ شَعائِرِ اللَّهِ- ۱۵۸/ بقره) که- صفا- اسمی است برای مکانی مخصوص.

(اصطفاء:) گرفتن و برگزیدن پاکی چیزی، همانطور که اختیار، گزینش در خیر و نیکی است و واژه اجتباء- گرفتن مالیات از جاهای مختلف.

اصطفاء اللّه بعض عباده: ممکن است به معنی آفرینش باشد که خدای تعالی بعضی از بندگانش را پاک و خالص از آلودگیهای که در غیر از آن هست آفریده و یا این است که آفرینش آنها به مقتضای حکم و اختیار اوست هر چند که این معنی از معنی اوّل، خالی و جدا نیست.

خدای تعالی گوید: (اللَّهُ یَصْطَفِی مِنَ الْمَلائِکَهِ رُسُلًا وَ مِنَ النَّاسِ ۷۵/ حجّ) (خدای از فرشتگان و مردم رسولانی برمی گزیند).

(إِنَّ اللَّهَ اصْطَفی آدَمَ وَ نُوحاً- ۳۳/ آل عمران).

(اصْطَفاکِ وَ طَهَّرَکِ وَ اصْطَفاکِ- ۴۲/ آل عمران).

(فرشتگان به مادر عیسی گفتند ای مریم خداوند تو را برگزید و پاک کرد و بر زنان زمان برتری داد). (اصْطَفَیْتُکَ عَلَی النَّاسِ- ۱۴۴/ اعراف) (وَ إِنَّهُمْ عِنْدَنا لَمِنَ الْمُصْطَفَیْنَ الْأَخْیارِ- ۴۷/ ص) «۱».

اصطفیت کذا علی کذا: آن را بر دیگری برگزیدم و اختیار کردم.

در آیات: (أَصْطَفَی الْبَناتِ عَلَی الْبَنِینَ- ۱۵۷/ صافّات).

(وَ سَلامٌ عَلی عِبادِهِ الَّذِینَ اصْطَفی- ۵۹/ نمل)

---

(۱) این آیه از سوره صلّی اللّه علیه و آله است و چکیده سخنانی است در باره پیامبرانی مثل داود- سلیمان- ایّوب- ابراهیم- اسحق- یعقوب که می گوید: چون از نیکان و دارای بصیرت بودند و همواره با پایداری در مشکلات بازگردنده به خدای بودند نزد ما نیکان و برگزیدگان هستند.

(ثُمَّ أَوْرَثْنَا الْكِتابَ الَّذِينَ اصْطَفَيْنا مِنْ عِبادِنا- ۳۲/ فاطر) «۱» (الصّفيّ) و الصّفيّه: چیزی است که رئیس برای خویش برمی گزیند.

---

(۱) آیه فوق از سوره فاطر یا ملائکه است و یکی از آیاتی است که در آن زمان آینده برگزیدگان و امّت اسلام بیان شده و با صفاتی که ذکر کرده یکی از پیشگوئیهای شکوهمند قرآن و معجزات آن است که در زمان حیات پیامبر صلّی اللّه علیه و آله او را مثل آیه: (وَ إِنَّا لَهُ لَحافِظُونَ- ۹/ حجر) یعنی ما قرآن را نازل کردیم و حافظ آن نیز هستیم خبر می دهد آیه فوق هم تأکیدی بر همان معنی است و امروز بعد از ۱۴ قرن حقایقش به اثبات رسیده و با توجّه به آیه قبلش چنین است:

آنچه که از این کتاب به تو وحی کردیم حقّی است و تصدیق کننده کتب پیشین، خداوند به کار بندگانش آگاه و بصیر است، سپس این کتاب را به کسانی از بندگانمان که آنها را برگزیده ایم که تفسیر آیه:

(كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ- ۱۱۰/ آل عمران) است، به میراث می دهیم (ماضی های محقّق الوقوع در معنی مضارع است مثل افعالی که در وصف قیامت و آینده است) و از آن بندگان برگزیده (امّت اسلام) بعضی به نفس خویش ستم می کنند و بعضی معتدلند و بعضی دیگر به اذن خدای پیشی گیرنده در کارهای نیک و خیرات و شایسته اند، و فضیلت بزرگ نیز همین است که به بهشت های جاوید با آراستگی داخل می شوند حال باید دید مفسّرین در این باره چه می گویند:

جار اللّه زمخشری می نویسد: اگر بگویی معنی (ثُمَّ أَوْرَثْنَا الْكِتابَ ۳۲/ فاطر) چیست، می گویم دو وجه دارد:

اوّل- اینکه خداوند می گوید: ما قرآن را به تو وحی کردیم و سپس حکم به رساندن بعد از تو نمودیم.

دوّم- یا اینکه گفت: ما قرآن را به بعد از تو به بندگانمان می رسانیم چنانکه بلافاصله خبر می دهد آنها کسانی هستند که از بندگانمان برگزیده و آنها امّت پیامبر صلّی اللّه علیه و آله از صحابه و تابعین و پیروان بعد از آنها تا روز قیامت، هستند زیرا آنها را بر سایر امّت ها برگزیده است و امّت وسط قرارشان داده تا بر سایر مردم گواهانی باشند و آنها را با منسوب نمودن به افضل پیامبران و افضل کتب کرامت داده است سپس این امّت را به سه دسته تقسیم نموده: ۱- فمنهم ظالم لنفسه ۲- و منهم مقتصد ۳- و منهم سابق بالخیرات. (کشّاف ۱/ ۳۱۲).

شیخ طبرسی به نقل از ابو مسلم اصفهانی می نویسد: مقصود علم انبیاء و پیامبران است که به پیروانشان به ارث می دهد و گر نه انبیاء کتابها به ارث نمی گزارند.

ابن عبّاس می گوید: آنها امّت محمّدند که میراث بر محتوای تمام کتب پیامبرانند، و در حدیثی آمده است که: «العلماء ورثه الانبیاء».

و نزدیکترین سخن به حقّ این است که امامان معصوم وارثان علم پیامبرند (که نزد کسی تحصیل علم نکرده و به شاگردی نرفته اند) و متعهّدان نگهداری قرآن و بیان حقایق آن و عارفان به دقایق و جلالت قدر آن هستند و سپس مربوط بودن وراثت

کتاب به دیگر بندگان است که از آنها گروهی ستم کننده به نفس خویش و دسته ای معتدل و عدّه ای پیشی گیرنده به نیکی ها هستند.

بیشتر مفسّرین ضمیر- عبادنا- را به بندگان برگزیده برمی گردانند و می گویند همه آن سه گروه نجات یافتگانند، حدیثی از- ابو درداء- نقل شده که گفت شنیدم پیامبر صلّی اللّه علیه و آله گفت: سابقین به خیرات بدون حساب به بهشت در آیند، معتدلین، حساب آسانی پس می دهند و ظالمین به نفس خویش در مقامی حبس و سپس به

شاعر گوید: لک المرباع منها و الصّفایا.

(تو مادّه شتران زاینده و برگزیده ها را داری).

و نیز- صفیّه- مادّه شتر پر شیر و خرمابنی که بارش زیاد است.

اصفت الدّجاجه: وقتی که مرغ از تخم می رود گویی که از تخم پاک و صاف شده است.

اصفی الشّاعر: زمانی است که شاعر نمی سراید و شعر از او قطع شده که تشبیهی به همان تخم نگذاردن مرغ است، چنانکه گویند- اصفی الحافر وقتی که پای ستور به سنگ سختی می رسد و آن را از فرو رفتن و کندن بازمی دارد- مثل- اکدی و احجر: به سختی افتاد و سخت سنگی شد.

(صفوان:) مثل صفا است، مفردش- صفواته (سنگ نرم و صاف).

آیه: (صَفْوانٍ عَلَیْهِ تُرابٌ- ۲۶۴/ بقره) سنگ صافی که بر آن خاک باشد. یوم

بهشت در آیند و همین ها هستند که در آیه بعد می گویند- الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِی أَذْهَبَ عَنَّا الْحَزَنَ- و از عایشه روایت شده است که: قالت السّابق: الّذی اسلم قبل الهجره و المقصد الّذی اسلم بعد الهجره و الظّالم: نحن.

یعنی: سابقین بالخیرات کسانی هستند که قبل از هجرت اسلام آوردند و مقتصدین، بعد از هجرت و ظالمین ما هستیم.

میسر بن عبد العزیز از حضرت صادق علیه السلام روایت کرده که گفت: ظالم بر نفس خویش از ما آن کسی است که حقّ امام را نشناسند و مقتصد از ما عارف و شناسای حقّ امام و پیشی گیرنده به خیرات است و همه اینها آمرزیده هستند. (مجمع البیان ۸/ ۴۰۸).

شیخ طوسی می گوید: معنی ارث: گرداندن و رساندن حکم به کسی است، چنانکه خدای تعالی می گوید: (تِلْکُمُ الْجَنَّهُ أُورِثْتُمُوها بِما کُنْتُمْ تَعْمَلُونَ- ۴۳/ اعراف) آن بهشتی است که به پاداش اعمال شایسته ای که انجام داده اید به آن رسیده اید و به میراث برده اید، معانی دیگری نیز گفته شده و صحیح ترین آنها این است که:

انّ اللّه تعالی اورث علم الکتاب الّذی هو القرآن للّذین اصفاهم و اجتباهم و اختارهم علی جمیع الخلق من الانبیاء و المعصومین و الائمّه المنتجبین الّذین لا یجوز علیهم الخطاء و لا الفعل القبیح لا صغیرا و لا کبیرا: خدای تعالی قرآن رای به کسانی در میان مخلوقات از بندگانش که سزاوار آنند رسانید و اینان انبیاء معصومین و امامان برگزیده هستند که خطا بر آنها جایز نیست و نه فعل قبیحی کوچک یا بزرگ زیرا کسی که خدای برگزیند ظالم بر نفس خویش نیست.

(تبیان- ۸/ ۳۴۶)

صفوان: روزی صاف و بسیار سرد و آفتابی.

(صلل) [صلل]

اصل- صلصال- بر آمدن صداست از چیزی خشک و از این معنی است که گفته شده:

صلّ المسمار: میخ آهنی صدا داد.

صلصال: گل خشک، در آیات:

(مِنْ صَلْصالٍ كَالْفَخَّارِ- ۱۴/ الرّحمن) (ایشان را از گل خشک چون سفال آفرید).

(مِنْ صَلْصالٍ مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ- ۲۶/ حجر) (از گلی خشک از لجنی متعفّن) الصّلصله: ته مانده آب که چون کم است و در ظرف با حرکت دادن صدا می کند، اینطور نامیده شده.

صلصال: گل متعفّن، مثل:

صلّ اللحم: گوشت فاسد و متعفّن شد، گفته شده اصلش- صلّال- است که یکی از حروف (ل) آن به (ص) تبدیل شده.

(أ ئذا صللنا) یعنی آیا وقتی متعفّن و متغیّر شدیم؟ که از همان عبارت- صلّ اللّحم-.

(صلب) [صلب]

الصّلب: سخت و به اعتبار همین سختی و شدّت، پشت انسان و حیوان نیز صلب نامیده شده. آیه: (يَخْرُجُ مِنْ بَيْنِ الصُّلْبِ وَ التَّرائِبِ- ۷/ طارق).

(انسان پس از مراحل جنینی از میان پشت سخت و استخوانهای نرم سینه خارج می شود- برای توضیح بیشتر پیرامون این آیه به ذیل واژه- ترب- مراجعه شود).

و آیه: (وَ حَلائِلُ أَبْنائِكُمُ الَّذِينَ مِنْ أَصْلابِكُمْ- ۲۳/ نساء).

(همسران پسرانی که از صلب شما هستند یعنی عروسانتان بر شما حرام است)

این آیه هشداری است به اینکه فرزند جزئی از پدر است و بر این مثال سخن این شاعر است که خبر می دهد:

و انّما اولادنا بیننا اکبادنا تمشی علی الأرض

(به راستی که فرزندانمان در میانمان جگر گوشه های ما هستند که بر زمین راه می روند) شاعری گوید:

فی صلب مثل العنان المؤدم

[در صلب و پشتی است مثل دهانه ای که بر پشت اسب نهاده شده، کنایه از نجابت و رام بودن اسب است که به صاحبش الفت دارد و افسارش را بر پشتش می نهند و او خود به مقصد می رساند.]

الصّلب و الاصطلاب: بیرون آوردن مغز و چربی از استخوان.

(الصّلب:) آویختن انسان برای کشتن و به پشت بستن اوست.

شدّ صلبه علی خشب: بستن پشت کسی بر چوبه دار است که گفته اند از همان عبارت صلب الودک یا مغز استخوان درآوردن است (که مصلوب هم روحش از تنش بیرون می رود).

در آیات: (وَ ما قَتَلُوهُ وَ ما صَلَبُوهُ- ۱۵۷/ نساء) (وَ لَأُصَلِّبَنَّكُمْ أَجْمَعِينَ- ۴۹/ شعراء) «۱» (وَ لَأُصَلِّبَنَّكُمْ فِي جُذُوعِ النَّخْلِ- ۷۱/ طه) «۲» (أَنْ يُقَتَّلُوا أَوْ يُصَلَّبُوا- ۳۳/ مائده) (مجازات کسانی که در حرث و نسل و زمین فساد می کنند و دیگران را می کشند).

---

(۱) هر دو آیه مربوط به تهدید فرعون به ساحران دربار خویش است که در مقابل معجزه حضرت موسی ساحران به خداوند ایمان آوردند و فرعون با خشم به آنها می گوید همه شماها را به دار می آویزم و این خوی همه فراعنه تاریخ است که تسلیم عقل و استدلال و ایمان نمی شوند و فرعونیت بر آنها غالب است.

(۲) هر دو آیه مربوط به تهدید فرعون به ساحران دربار خویش است که در مقابل معجزه حضرت موسی ساحران به خداوند ایمان آوردند و فرعون با خشم به آنها می گوید همه شماها را به دار می آویزم و این خوی همه فراعنه تاریخ است که تسلیم عقل و استدلال و ایمان نمی شوند و فرعونیت بر آنها غالب است.

(الصّلیب:) اصلش چوبی است که در آن دار می زنند و می آویزند و نیز صلیبی که نصاری به آن تقرّب می جویند و به شکل چوبی که می پندارند عیسی علیه السلام بر آن آویخته شده.

ثوب مصلّب: لباسی که علامتهای صلیب بر آن است.

الصّالب: تبی که گوئی پشت را از شدّت درد می شکند یا تبی که مغز استخوان آدم را خارج می کند (از شدّت درد انسان استخوان را پوک تصوّر می کند). صلّبت السّنان:

سر نیزه را تیز کردم.

صلبیّه: سنگ سمباده و تیز کن.

(صلح) [صلح]

نقطه مقابل فساد و تباهی است و بیشتر کاربردشان در افعال و کارهاست. در قرآن واژه- صلاح- گاهی در مقابل فساد و زمانی در مقابل زشتی و بدی آمده است.

در آیات: (خَلَطُوا عَمَلًا صالِحاً وَ آخَرَ سَیِّئاً- ۱۰۲/ توبه) (عمل صالح در برابر عمل ناصالح قرار گرفته یعنی آنها را با هم درآمیختند). (وَ لا تُفْسِدُوا فِی الْأَرْضِ بَعْدَ إِصْلاحِها- ۵۶/ اعراف) (وَ الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحاتِ- ۸۲/ بقره).

(صُلح-) در موارد زیادی مخصوص از بین رفتن نفرت و کینه از میان مردم است.

گفته می شود- اصطلحوا و تصالحوا: صلح کردند و کینه شان از میان رفت. در آیات:

(أَنْ یُصْلِحا بَیْنَهُما صُلْحاً- ۱۲۸/ نساء) (وَ الصُّلْحُ خَیْرٌ- ۱۲۸/ نساء) (وَ إِنْ تُصْلِحُوا وَ تَتَّقُوا- ۱۲۹/ نساء) (فَأَصْلِحُوا بَیْنَهُما- ۹/ حجرات) (فَأَصْلِحُوا بَیْنَ أَخَوَیْکُمْ- ۱۰/ حجرات)

گـاهی اصـلاح نمودن خـدای تعـالی انسان را از نظر شایسـته آفریـدن اوست و گاهی به از بین بردن فساد و تباهی از او بعـد از آفرینش، و زمانی اصلاح از سوی خدا برای انسان به حکم و دستوری است که برای اصلاح او داده است و آیات:

(وَ أَصْلَحَ بالَهُمْ- ۲/ محمّد) (یُصْلِحْ لَکُمْ أَعْمالَکُمْ- ۷۱/ حجرات) (وَ أَصْلِحْ لِی فِی ذُرِّیَّتِی- ۱۵/ احقاف) (إِنَّ اللَّهَ لا یُصْلِحُ عَمَلَ الْمُفْسِدِینَ- ۸۱/ یونس) یعنی: تبهکاران و فسادانگیزان که در کارشان با خدای ضدّیت و مخالفت می کنند. زیرا آنها فساد می کنند و خدای تعالی در تمام افعالش قصد صلاح دارد پس بناچار عمل آنها را اصلاح نمی کند.

(صالِح)- اسمی است برای پیامبری علیه السّلام.

گفت: (یا صالِحُ قَدْ کُنْتَ فِینا مَرْجُوًّا- ۶۲/ هود) (قوم بت پرست صالح به او گفتند، ای صالح ما نسبت به تو امیدها داشتیم).

(صلد) [صلد]

خدای تعالی گوید: (فَتَرَکَهُ صَلْداً- ۲۶۴/ بقره) یعنی سنگی سخت که چیزی را نمی رویاند.

و از این معنی- صلد- یعنی سری که موی نمی رویاند، تعبیر شده است. ناقه صلود و مصلاد: شتر کم شیر.

فرس صلود: اسبی که عرق نمی کند.

صلد الزّند: سنگ آتش زنه ای که جرقّه خارج نمی کند.

(صلا) [صلا]

الصّلی- در مورد افروختن آتش است.

صلی بالنّار و بکذا: به آتشی گرفتار شد و با آن سوخت.

صلیت الشّاه: گوسپند را بریان کردم.

مصلیّه: گوسپندی بریان شده، در آیات:

(اصْلَوْهَا الْیَوْمَ- ۶۴/ یس) «۱» (یَصْلَی النَّارَ الْکُبْری- ۱۲/ اعلی) (تَصْلی ناراً حامِیَةً- ۴/ غاشیه) (وَ یَصْلی سَعِیراً- ۱۲/ انشقاق) (سَیَصْلَوْنَ سَعِیراً- ۱۰/ نساء) که- سیصلون- با فتحه و ضمّه حرف (ی) هر دو خوانده شده. و آیات:

(حَسْبُهُمْ جَهَنَّمُ یَصْلَوْنَها- ۸/ مجادله) (سَأُصْلِیهِ سَقَرَ- ۲۶/ مدّثر) (تَصْلِیَهُ جَحِیمٍ- ۹۴/ واقعه) (لا یَصْلاها إِلَّا الْأَشْقَی الَّذِی کَذَّبَ وَ تَوَلَّی- ۱۵/ اللّیل).

که گفته شده معنایش این است که وارد دوزخ نمی شود و به آن مبتلا نمی شود مگر کسی که آن را تکذیب کرده و از حقّ روی برگردانده.

خلیل گفته است: صلی الکافر النّار: کافر آتش دوزخ را شدیدتر و رنج آورتر می کند.

آیه: (یَصْلَوْنَها فَبِئْسَ الْمَصِیرُ- ۸/ مجادله) (به دوزخ می رسد و چه بد رسیدنی و بدفرجامی است).

گفته شده- صلی النّار: داخل آتش شد.

(اصلاها:) دیگری را داخل کرد. در آیات (فَسَوْفَ نُصْلِیهِ ناراً- ۳۰/ نساء) (ثُمَّ لَنَحْنُ أَعْلَمُ بِالَّذِینَ هُمْ أَوْلی بِها (صِلِیًّا)- ۷۰/ مریم)

---

(۱) آیه چنین است- اصْلَوْهَا الْیَوْمَ بِما کُنْتُمْ تَکْفُرُونَ- به سزای کفر و ناسپاسی تان به دوزخ می رسید.

(به کسانی که به خاطر سزای اعمالشان به رسیدن دوزخ سزاوارترند آگاه تریم) گفته شده- صلی- جمع- صال- است یعنی آنکه می رسد الصّلاء: سوزاندن و سرخ کردن.

ولی در- (الصّلاه)- نظر واژه شناسان این است که- صلاه- دعا و تبریک و تمجید است.

صلّیت علیه: بر او دعا کردم و او را به پاکی ستودم و با بزرگی یاد کردم پیامبر صلّی اللّه علیه و آله فرمود: «اذا دعی احدکم الی طعام فلیجب و ان کان صائما فلیصلّ» (وقتی یکی از شما به مهمانی دعوت شوید پاسخ مثبت دهید، و بروید و اگر روزه هم بودید بر آنها دعا کنید و نیّت خیر آنها را به پاکی بستائید) یعنی: بایستی میزبان را دعا کنید.

و آیات: (وَ صَلِّ عَلَیْهِمْ إِنَّ صَلاتَکَ سَکَنٌ لَهُمْ- ۱۰۳/ توبه) (بر آنان دعا کن که دعای تو بر ایشان آرامش است) (یُصَلُّونَ عَلَی النَّبِیِّ یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَیْهِ- ۵۶/ احزاب) درودها و صلوات پیامبر و درود خداوند بر مسلمین در حقیقت تزکیه و پاک نمودن ایشان است.

و آیه: (أُولئِکَ عَلَیْهِمْ صَلَواتٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَ رَحْمَهٌ- ۱۵۷/ بقره) صلوات و رحمت از پروردگارشان به انسانهای شکیبا و بردبار در سختیها است و از فرشتگان طلب آمرزش آنها بر انسانهاست.

(صلوات و درود خدایِ تعالی همان رحمت اوست، مقاییس اللّغه) چنانکه از مردم هم همین دعا و استغفار ادا می شود.

در آیه: (إِنَّ اللَّهَ وَ مَلائِکَتَهُ یُصَلُّونَ عَلَی النَّبِیِّ «۱»- ۵۶/ احزاب).

---

(۱) ابن اثیر می نویسد: معنی سخن ما که می گوئیم- اللّهم صلّ علی محمّد- این است که از خداوند می خواهیم که نام پیامبر صلّی اللّه علیه و آله را در دنیا با برترین یاد و ذکر شکوهمند و بزرگ گرداند و دعوت پیامبر را ظاهر و یاری نماید، شریعت و دین او را پایدار و جاودانه سازد، و در آخرت شفاعتش را در امّتش برقرار و پاداش و ثواب پیامبری و رسالتش را افزون و مضاعف دارد. (النّهایه ج ۲/ ۵۰).

سپس ابن اثیر از قول خطّابی نقل می کند که: اطلاق صلوات بر غیر نبی جایز نیست یعنی همان عبارتی

صلاه: یعنی نماز، که یکی از عبادات مخصوص است، اصلش دعاست و وجه نامگذاری آن عبادت به- صلاه- مثل نامیدن چیزی به اسم بعض از محتوای آن است که آن را در برمی گیرد.

صلاه: از عبادتی است که شریعت از آن تفکیک ناپذیر است هر چند که صورتا بر حسب شرع و شرعی دیگر گونه گون باشد و لذا گفت: (إِنَّ الصَّلاهَ کانَتْ عَلَی الْمُؤْمِنِینَ کِتاباً مَوْقُوتاً- ۱۰۳/ نساء).

عدّه ای از علماء گفته اند اصل صلاه از- صلاء- است و معنی صلّی الرّجل یعنی او با این عبادت از نفس و جان خویش- صلاء- را که همان آتش افروخته خدایی است دور و برطرف کرد.

بناء لفظی- صلّی- مثل بناء- مرّض- در معنی دور کردن بیماری است. جای عبادت هم- صلاه- نامیده شده و لذا کنیسه ها یعنی (عبادتگاههای یهود) صلوات نامیده شده مثل آیه: (لَهُدِّمَتْ صَوامِعُ وَ بِیَعٌ وَ صَلَواتٌ وَ مَساجِدُ- ۴۰/ حجّ) «۱».

هر جایی که خدای تعالی با واژه- صلاه- ستایش شود یا بر آن ستایش تشویق

که در بالا نقل نموده- اللّهم صلّ علی محمّد- و می گوید: فلا یقال- لغیره- اکنون باید پرسید مگر ما به پیروی از دستور و کلام و سنّت الهی- صلوات نمی فرستیم و می بینیم که خداوند در آیه ۱۵/ سوره بقره همانطور که او و فرشتگانش بر پیامبر درود می فرستند می گوید: «شما را به سختی ها، مانند ترس و گرسنگی و کمبود اموال و از دست رفتن خویشان و نفوس و آفات و زراعت می آزمائیم و بشارت و مژده آسایش بر صابرین است آنان که چون بر حوادث سخت و ناگواری در راه خدا دچار شوند پایداری پیشه کنند و گویند ما به فرمان خدا آمده و به سوی او بازمی گردیم- این گروهند که بر ایشان از پروردگارشان صلوات و درودها، و رحمت خاص هست و اینان هدایت یافتگانند». پس چگونه ما مجاز نیستیم به چنان انسانهائی که الگوی متعالی آنها خاندان و اهل بیت و آل پیامبر صلّی اللّه علیه و آله هستند درود بفرستیم آری عزیزان و برادرانی که در طول تاریخ چنین کم توجّهی و اختلافاتی دشمنانه دامن زده اند بر خلاف سخن خطابی و سایرین و به پیروی از اللّه باید همواره بگویند: اللّهم صلّ علی محمّد و آل محمّد صلّی اللّه علیه و آله، و به راستی بر کسانی که چنین صلوات و درودی بر پیامبر و خاندان او می فرستند درود باد. (آیات ۱۵۵ تا ۱۵۷ سوره بقره و ۵۶/ احزاب).

(۱) می گوید خداوند از کسانی که ایمان آورده اند دفاع می کند، او خیانتکاران کفر پیشه را دوست ندارد، کسانی که ستمدیده هستند می توانند کارزار کنند و خداوند بر یاری نمودن آنها تواناست اینان همان مردمی هستند که از دیارشان رانده شدند، چون می گفتند پروردگار ما اللّه است ولی کارزار آنها بدون شکّ در ستمدیدگیشان از این جهت است که اگر خداوند بعضی مردم را به بعضی دیگر دفع و چاره نمی کرد، دیرها،

شد با لفظ- اقامه- یاد شده است مثل آیات:

(وَ الْمُقِیمِینَ الصَّلاهَ- ۱۶۲/ نساء) (وَ أَقِیمُوا الصَّلاهَ- ۴۳/ بقره) (وَ أَقامُوا الصَّلاهَ- ۲۷۷/ بقره) امّا لفظ مصلّین- گفته نشده است مگر در باره منافقین، مثل آیات: (فَوَیْلٌ لِلْمُصَلِّینَ الَّذِینَ هُمْ عَنْ صَلاتِهِمْ ساهُونَ- ۵/ ماعون) (وَ لا یَأْتُونَ الصَّلاهَ إِلَّا وَ هُمْ کُسالی- ۵۴/ توبه) لفظ- اقامه- که در نماز مخصوص شده هشداری است بر اینکه مقصود از نماز وفا نمودن و به جای آوردن حقوق و شرایط نماز است نه فقط انجام صورت ظاهری آن، و لذا روایت شده که:

(انّ المصلّین کثیر و المقیمین لها قلیل) (نمازگزاران بسیارند و اقامه کنندگان نماز اندکند) و آیه: (لَمْ نَکُ مِنَ الْمُصَلِّینَ- ۴۳/ مدّثر) یعنی از پیروان پیامبران نبودیم. «۱»

(فَلا صَدَّقَ وَ لا صَلَّی- ۳۱/ قیامت) آگاهی بر این امر است که او از نمازگزاران نبوده یعنی ظاهر نماز را به جای می آورده حتّی افزون از کسی که نماز را اقامه می کند و برپا می دارد.

(وَ ما کانَ صَلاتُهُمْ عِنْدَ الْبَیْتِ إِلَّا مُکاءً وَ تَصْدِیَهً- ۳۵/ انفال).

کلیساها، و کنیسه ها و مساجدی که در آنها ذکر خدا بسیار می شود ویران می شدند.

از این آیه فلسفه دفاع و کارزار و علّت و نتیجه ای که باید از آن برای جامعه حاصل شود به خوبی فهمیده می شود که فلسفه کارزار دفاع از ستمدیده است آن هم برای اینکه ستمدیده ها خدا پرستند و می گویند: پروردگار ما خداست و به این امید و هدف که عبادتگاهها برقرار بماند، کارزار می شود نه برای بقاء کاخهای ستم و نه قدرتهای فرعونی که چند صباحی بیشتر ستم کنند. [.....]

(۱) یعنی از پیروان پیامبران که بایستی اقامه نماز کنند، نبودم و این سخنی است که دوزخیان در ورود به دوزخ در پاسخ سؤالی که از آنها می شود، آیا در دنیا بشارت و انذاری نداشتید، و آیه فوق را پاسخ می دهند که چرا ما از نمازگزاران نبودیم و در راه رفع استضعاف مساکین نکوشیدیم.

نامیدن صلاه مخالفین و مشرکین به- مکاء و تصدیه- (کف زدن و سوت زدن) تنبیهی است بر بیهودگی و ابطال کار آنها یعنی به فعلشان در آن باره اعتنایی نمی شود و به حساب نمی آید بلکه آنها در آن حالت مثل پرندگانی هستند که سوت می کشند و صدا می کنند (یا بال به هم می زنند).

فایده تکرار- صلاه- در سوره مؤمنون که می گویند:

(قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ الَّذِینَ هُمْ فِی صَلاتِهِمْ خاشِعُونَ ... ۲ - ۱/ مؤمنون) و تا جائی که گفت: (وَ الَّذِینَ هُمْ عَلی صَلَواتِهِمْ یُحافِظُونَ- ۹/ مؤمنون) موضوعی است که بعد از این کتاب ان شاء الله آن را ذکر خواهیم کرد «۱».

---

(۱) هزاران افسوس که وعده های مؤلّف محترم نه تنها بدست ما نرسیده بلکه شاید کتاب مفردات آخرین اثر او بوده و همانطور که در مقدّمه وعده کتاب- مترادفات- را داده است در هیچ مآخذی نامی از آن کتابها وجود ندارد.

خدایش با انبیاء و اولیاء و صدّیقین محشور گرداند که باز موفّق بوده و چنین اثری که اکنون در دست است برای جامعه مسلمین باقی گزارده که در نوع خود از نظر تفسیر موضوعی و غرائب لغات از خود قرآن و یا احادیث و بیانات ائمه علیهم السّلام خواننده را کاملا مستغنی از دهها تفسیر می کند در اشاره ای که در بالا نموده و از تکرار و اصرار تداوم و حفظ نمازها یاد کرده سه وجه به نظر می رسد:

۱- اقامه نمازی اثر بخش و سودمند که در همه عمر آدمی پیوست اقامه شود حتّی در بیماری و جنگ یا تنگدستی و فراخ دستی یا در دیدن مصائب و آسایش بهر صورت اقامه نماز تعطیل بردار نیست.

۲- از جهت روح و اثرات نماز که نماز ذکری دائمی است و ذکر و نیایشی از اللّه است که ذرّه ذرّه وجود جهان همواره به آن مشغولند و حمد و تسبیح می کنند پس چگونه ممکن است انسانی که خدای را شناخته و در راهش و به یادش سیر می کند و همه جا جلوه دوست و آفریدگار را به هر شکل و تقدیر در می یابد، از یادش و نمازش و راز و نیازش بریده شود و چون به فرموده پیامبر صلّی اللّه علیه و آله نماز معراج مؤمن است پس عروجش نه توقّف دارد و نه پایانی و چون نماز بازدارنده از فحشاء و زشتی ها و منکرات است و لحظات زندگی با وسوسه های نفس توأم است پس همانطور که حضرت صادق فرمود (اهدنا) یعنی (ثبتنا) ما از خدا می خواهیم که ما را در نمازش و صراط مستقیمش پایدار بدارد زیرا شرّ وسواس که در سینه های مردم به آراستن و زینت دادن هوسها مشغول است جز با پناه بردن دائمی با خدا و اقامه نماز و راز و نیازش راهی نیست زیرا تنها نماز است که ملجاء و پناه ما از آن وساوس دائمی است.

۳- اینکه به گفته سعدی- در هر نفسی دو نعمت موجود و بر هر نعمتی شکری واجب است:

از دست و زبان که برآید کز عهده شکرش بدر آید

.)

(صمم) [صمم]

الصّمم: کری و از بین رفتن حسّ شنوایی و کسی که حق را نمی شنود و نمی پذیرد با این واژه توصیف می شود، در آیات:

(صُمٌّ بُکْمٌ عُمْیٌ- ۱۸/ بقره) (در پذیرفتن حقّ، کران، گنگان، و کورانند) (صُمًّا وَ عُمْیاناً- ۷۳/ فرقان) «۱».

(وَ الْأَصَمِّ وَ الْبَصِیرِ وَ السَّمِیعِ هَلْ یَسْتَوِیانِ- ۲۴/ هود).

(آیا کسی که نمی شنود با کسی که بصیرت دارد و می شنود مساویست)؟

(وَ حَسِبُوا أَلَّا تَکُونَ فِتْنَةٌ فَعَمُوا وَ صَمُّوا ثُمَّ تابَ اللَّهُ عَلَیْهِمْ ثُمَّ عَمُوا وَ صَمُّوا- ۷۱/ مائده) «۲».

هر چیزی که صدایی نداشته باشد به ناشنوا تشبیه شده است و لذا گفته شد:

صمّت حصاه بدم: خون آنقدر زیاد شد که اگر سنگی در آن بیندازند صدایی و حرکتی از آن برنمی خیزد.

ضربه صمّاء: ضربتی هلاک کننده (که گویی صدایی دیگر از طرف برنیاید) صمّه: دلیری که چون قوی است صدای ضربه زدن به خود را احساس نمی کند.

چون نماز سپاس حقّ و ستایش او در برابر نعمت های کران ناپیدای او است پس می گوییم: (صِراطَ الَّذِینَ أَنْعَمْتَ عَلَیْهِمْ- ۷/ حمد) تمام نفسهای ما بایستی در صلاه و نماز بر او باشد، و می بینیم در سوره مؤمنون همانطور که راغب اشاره کرد تکرار نماز با- یحافظون- و در سوره معارج به (الَّذِینَ هُمْ عَلی صَلاتِهِمْ دائِمُونَ- ۲۳/ معارج) اشاره شده اینجاست که عجز و ناتوانی بنده در برابر نعمت های خدای ظاهر می شود و از قصور خود به حالت استغفار درمی آید و چون حضرت سجّاد و سایر اولیاء و عرفاء با توجّه و زاری می گویند: نه اینکه سیاست نتوانیم، که زبانمان از ثنایت الکن است و از تصور آن گنگ و ناتوان.

(۱) قسمتی از آیه ای است در سوره فرقان که جهان فراخنای اندیشه رشد یا بنده عباد الرّحمن را وصف می کند و می گوید: وَ الَّذِینَ إِذا ذُکِّرُوا بِآیاتِ رَبِّهِمْ لَمْ یَخِرُّوا عَلَیْها صُمًّا وَ عُمْیاناً: بندگان خدای رحمن کسانی هستند که هر گاه آیات خدا بر آنها یادآوری شود کر و کور بر آن نیفتند بلکه با تفکّری که در آنها می کنند از شکوه و عظمت آن آیات سرسری نمی گذرند.

(۲) در باره اسرائیلیان است که پیاپی پیامبران را تکذیب می کردند و می کشتند، پنداشتند که کارشان فتنه ای نیست، از دیدن حقایق کر و کور شدند سپس توبه کردند و خداوند توبه شان را پذیرفت مجدّدا بیشتران بهمان اعمال فتنه انگیز گذشته بازگشتند و از دریافت حقّ کر و کور شدند (وَ اللَّهُ بَصِیرٌ بِما یَعْمَلُونَ).

صممت القاروره: دهانه و سر شیشه را بستم که تشبیهی به شخص ناشنوا است، گویی که گوشش بسته شده.

صمّ فی الأمر: کار را انجام داد بدون اینکه به کسی که او را از آن کار منع می کند و باز می دارد توجّه کند، گویی که ناشنوا است.

الصّمان: زمین بسیار سخت.

اشتمال الصّماء: آنچه را که چیزی از آن ظاهر نمی شود (یعنی تکه پارچه ای بر بدن پوشیده شود و همه جای بدن را بپوشاند).

(صمد) [صمد]

الصّمد: بزرگواری، که در کارها به او توجّه می شود و به سوی او قصد می شود.

صمد صمده: در حالی که به او اعتماد داشت قصد او کرد و به او توجّه کرد.

گفته شده- صمد- چیزی است که تو خالی نباشد و آنچه تو خالی نباشد دو چیز است: اوّل- چیزی که مادون انسان باشد، مثل: جمادات.

دوّم- آنچه از انسان برتر و متعالی تر باشد، مثل خدای باری و فرشتگان. و مقصود از آیه: (اللَّهُ الصَّمَدُ- ۱- اخلاص) آگاه و هشداری است که خدای باری بر خلاف کسی است که برایش الوهیّت قائلند و اثبات می کنند، و مثل این معنی را در آیه:

(وَ أُمُّهُ صِدِّيقَةٌ كانا يَأْكُلانِ الطَّعامَ- ۷۵/ مائده) اشاره نموده است «۱»

---

(۱) می گوید: مسیح بن مریم پیامبری است که قبل از او نیز پیامبرانی بوده اند و مادرش بانویی صدّیقه و پارسا و هر دو غذا می خوردند ببین چگونه نشانه ها و آیات را برای آنها روشن می کنیم و باز بنگر چگونه از حقّ روی گردان و سرگردانند- و اللَّه جلّ ثنائه الصّمد لانه یصمد الیه عباده بالدّعاء و الطلب- و خدایی که ستایش او بسی متعالی است صمد است زیرا بندگانش و آفریدگانش با نیاتش و دعاء به او روی می آورند و توجّه می کنند- و این معنی اصلی واژه صمد است، و صمد یکی از اسماء خدای تعالی است، او جاودانه باقی است و متعالی بودن یا سیادت به او پایان می پذیرد.

(مقاییس ۳/ ۳۰۹- النّهایه ۳/ ۵۰- لسان العرب مجمع البحرین)

.)

(صمع) [صمع]

الصّومعه: هر ساختمانی که سرش بلند و باریک و بهم برآمده باشد، جمعش- صومع- است.

آیه: (لَهُدِّمَتْ صَوامِعُ وَ بِيَعٌ- ۴۰/ حجّ) (در ذیل واژه- صلا- تفسیر شده است).

الاصمع: کسی که گوشش به سرش چسبیده است (ریزگوش).

قلب اصمع: دلی که هوی و هوس و دلبر، گویی بر خلاف کسی است که خدای تعالی گوید: (وَ أَفْئِدَتُهُمْ هَواءٌ- ۴۳/ ابراهیم) دلهاشان آرزوها و هوی و هوسهای آنهاست.

الصّمعاء: سنبله و خوشه جو، قبل از اینکه باز شده باشد.

کلاب صمع الکعوب: سگهایی که پنجه هاشان از هم باز نیست.

(صنع) [صنع]

الصّنع: کاری را به شایستگی انجام دادن، پس هر صنعی کاری است ولی هر کاری صنع نیست (مگر اینکه درست انجام شود) این واژه آنطور به فعل انسان نسبت داده شده به حیوانات و جمادات نسبت داده نمی شود، در آیات:

(صُنْعَ اللَّهِ الَّذِی أَتْقَنَ کُلَّ شَیْ ءٍ- ۸۸/ نمل) «۱» (یَصْنَعُ الْفُلْکَ- ۳۸/ هود) (وَ اصْنَعِ الْفُلْکَ- ۳۷/ هود) (أَنَّهُمْ یُحْسِنُونَ صُنْعاً- ۱۰۴/ کهف) «۲» (صَنْعَهَ لَبُوسٍ لَکُمْ- ۸۰/ انبیاء) «۳» (تَتَّخِذُونَ مَصانِعَ- ۱۲۹/ شعراء) «۴»

---

(۱) تمام آیه این چنین است: کوهها را می بینی و می پنداری بی حرکتند و حال اینکه چون ابر حرکت و جنبش دارند و می روند و این صنع خدای یگانه است که همه چیز را استوار و به کمال آفریده و او از اعمالتان آگاه است.

(۲) آیا زیانکارترین انسانها را به شما خبر دهم که کیانند، همانهایی هستند که تمام همّت و کوششان در حیات مادی و دنیایی تلف می شود و در آن غرق شده اند و در عین حال گمان می کنند که کار خوبی می کنند همینها هستند که آیات پروردگارشان را و قیامت را انکار کرده اند و اعمالشان هدر شود و روز قیامت میزانی برای اعمالشان برپا می داریم.

(۳) اشاره به صفت پارچه بافی است که فقط انسان چنین است و نه هیچ حیوانی دیگر.

(۴) و آبگیرها و مکانهائی خوب برای خود می سازید تا شاید در دنیا جاودانه شوند اشاره به قوم نگونسار و خوشگذران عاد است.

(ما كانُوا يَصْنَعُونَ- ۶۳/ هود) (حَبِطَ ما صَنَعُوا فِيها- ۱۶/ هود) «۱» (تَلْقَفْ ما صَنَعُوا- إِنَّما صَنَعُوا- ۶۹/ طه) (وَ اللَّهُ يَعْلَمُ ما تَصْنَعُونَ- ۴۵/ عنكبوت) صنع: مردی كه حاذق و نیك پیشه است و خوب كار می كند.

صناع: زنی كه نیكو، كار می كند و ماهر است.

صنیعه: كاری نیكو و ابتكاری.

فرس صنیع: اسبی كه نیكوپرستی و تیمار شده است.

از مكانهای شریف هم به- (مَصانِع)- تعبیر شده است و گفت: (وَ تَتَّخِذُونَ مَصانِعَ- ۱۲۹/ شعراء).

مصابعه: كنایه از رشوه است.

(اصطِناع:) زیاده روی در بهبود و اصلاح چیزی است، در آیات:

(وَ اصْطَنَعْتُكَ لِنَفْسِي- ۴۱/ طه) (وَ لِتُصْنَعَ عَلى عَيْنِي- ۳۹/ طه) (هر دو آیه اخیر در باره تربیت موسی از سوی خدا است و تأویلش این است كه مؤلّف محترم آورده است).

این آیات اشاره ای است به آنچه را كه بعضی از حكماء گفته اند كه:

«انّ اللّه تعالی اذا أحبّ عبدا تفقّده كما یتفقّد الصّدیق صدیقه».

(خدای تعالی هر گاه بنده ای را دوست داشت او را مورد تفقّد و رحمت قرار می دهد همانطوری كه دوستی نسبت به دوستی دیگر تفقّد دارد).

(صنم) [صنم]

الصّنم: (تندیس و بت) مجسّمه ای كه از نقره یا مس و چوب ساخته می شد و آن را

---

(۱) كه باز اشاره به همان الگوهای بشریت مادّی و ستم پیشه است كه می گوید هر چه ساختید و پنداشتید كه نیكو است از بین رفت و تلف شد.

برای تقرّب به خدای تعالی پرستش می کردند، جمعش- اصنام- است.

خدای تعالی گوید: (أَ تَتَّخِذُ أَصْناماً آلِهَةً- ۷۴/ انعام) (آیا بت ها را خدا گرفته اید؟).

(لَأَكِيدَنَّ أَصْنامَكُمْ- ۵۷/ انبیاء) (سخن ابراهیم به بت پرستان است که می گوید: بخدا سوگند اگر پس از اینکه روی برگردانید و بروید در کار آنها حیله ای خواهم کرد).

بعضی از حکماء گفته اند: «کلّ ما عبد من دون اللّه بل کلّ ما یشغل عن اللّه تعالی یقال له صنم».

(هر چیزی که غیر از خدا پرستیده شود و نیز هر چیزی که انسان را از خدای تعالی غافل کند و مشغول دارد به آن بت گفته می شود.) «۱»

و بر همین وجه ابراهیم صلوات اللّه علیه، گفت: (اجْنُبْنِي وَ بَنِيَّ أَنْ نَعْبُدَ الْأَصْنامَ- ۳۵/ ابراهیم).

(پروردگارا من و فرزندانم را از اینکه بتان را بپرستیم دور و برکنار دار).

و معلوم است که ابراهیم با تحقیقی که در شناسایی خدای تعالی و آگاهی بر حکمت او دارد از کسانی نبود که بیم داشته باشد، از اینکه دوباره به پرستش آن بت ها

---

(۱) حکیم مجدود بن آدم سنائی این معنی را چه نیکو سروده است می گوید:

هر چه بینی جز هوای آن دین بود بر جان نشان هر چه یابی جز آن خدا بت بود در هم شکن

هر خسی از رنگ گفتاری بدین ره کی رسد درد باید مرد سوز و مرد باید گام زن

سالها باید که تا یک سنگ اصلی ز آفتاب لعل گردد درر بدخشان یا عقیق اندر یمن

ماهها باید که تا یک مشت پشم از پشت میش زاهدی را خرقه گردد یا حماری را رسن

عمرها باید که تا یک کودکی از روی طبع عالمی گردد نکو یا شاعری شیرین سخن

قرنها باید که تا از پشت آدم نطفه ای بو الوفای کرد گردد یا اویسی در قرن

نفس تو جویای کفر است و خرد جویای دین گر بقا خواهی به دین آری ار فنا خواهی بتن

چون برون رفت از تو حرص آنگه درآید در تو دین چون در آمد در تو دین آنگه برون شد اهرمن

باش تا از پیش دلها پرده بردارد خدای تا جهانی بو الحسن بینی بمعنی بو الحزن

گرد قرآن گرد، زیرا هر که در قرآن رسید آن جهان رست از عقوبت این جهان جست از فتن

ص: ۴۲۴

که آنها می پرستیدند برگردد، گویی که گفته است: پروردگارا مرا از هر چیزی که از توجّه بتو باز دارد و منصرف کند دور گردان.

(صنو) [صنو]

الصِّنو: شاخه و پا جوشی که از ریشه درخت خارج می شود، گفته شده: هما صنوا نخله: آن دو پا جوشی و دو نهال از خرما بنی است.

صنو ابیه: از ریشه پدرش است، تثنیه و جمعش صنوان است.

گفت: (صِنْوانٌ وَ غَيْرُ صِنْوانٍ- ۴/ رعد) (در حالیکه از یک ریشه و غیر از یک ریشه هستند در زمین برایتان قرار داده).

(صهر) [صهر]

الصّهر: داماد و خانواده زن که آنها را- اصهار- گویند و این نظر خلیل است.

ابن اعرابی گفته است: الاصهار حرمت جستن و در پناه بودن به وسیله همسایگی یا نسبت یا ازدواج است.

رجل مصهر: وقتی است که مردی محرمیّتی از آنچه قبلا گفته شد داشته باشد.

آیه: (فَجَعَلَهُ نَسَباً وَ صِهْراً- ۵۴/ فرقان)»

.(الصّهر:) گداختن و آب کردن چربی، در آیه: (يُصْهَرُ بِهِ ما فِي بُطُونِهِمْ- ۲۰/ حجّ) «۲» الصّهاره: آنچه که ذوب شده است.

---

(۱) تمام این چنین است: وَ هُوَ الَّذِي خَلَقَ مِنَ الْماءِ بَشَراً فَجَعَلَهُ نَسَباً وَ صِهْراً ... او خدایی است که از آب بشری آفرید و او را نژادی و پیوندی قرار داد و پروردگارت توانا است، یعنی مردانی و زنان که نسل و تباری مستقیم دارند و همچنین پیوند خانواده ها نسبت به یکدیگر.

(۲) مربوط به گونه ای عذاب دوزخیان است که می گوید: نه تنها از خارج بلکه از درون بدن و جانشان نیز گداخته می شوند و به سزای دلهائی است، که در دنیا سوزاندند و بگفته مولوی:

این همه آتش که بر دلها زدی مایه نار جهنّم آمدی

آن سخن های چو مار و کژدمت مار و کژدم گردد و گیرد دمت

[.....]

عربی گفت: لاصهرنّک بیمینی مرّه: یکباره ذوبت می کنم و می گدازمت.

(صوب) [صوب]

الصّواب (نیک و پسندیده) که به دو صورت گفته می شود:

اوّل- به اعتبار اینکه چیزی بنا به اقتضاء حکم عدل و شرع ذاتا و نفسا- پسندیده و مورد رضایت باشد مثل اینکه می گویی:

تحرّی العدل صواب و الکرم صواب: عدل گزینی و عدالتخواهی نیکو است و جوانمردی و کرم هم نیکوست.

دوّم- بکار بردن واژه صواب به اعتبار قصد کننده که در وقتی که هدف و مقصود خود را به موجب قصدی که می کند درک کرده باشد که در آن حال می گویند:

اصاب کذا: آنچه را که در طلبش بود یافت و به او رسید و مثل:

اصابه السّهم: تیر به او رسید و اصابت کرد، که این معنی خود اقسامی دارد:

۱- اینکه چیزی را قصد می کند قصدش هم نیکوست و آن را هم انجام می دهد و این صواب تام و کامل است که انسان با عمل به آن موجب ستایش قرار می گیرد.

۲- اینکه چیزی را قصد می کند که انجامش نیکوست و غیر از آن کار از او حاصل می شود و بخاطر اندیشیدن بعد از اجتهاد در آن عمل که تصوّر کرده کار صوابی و نیکویی است،- مصیب- است. و این همان مراد سخن پیامبر علیه السّلام است که فرمود:

«کلّ مجتهد مصیب» و روایت شده است: «المجتهد مصیب و ان اخطأ فهذا له اجر».

چنانکه روایت شده است: «من اجتهد فاصاب فله اجران و من اجتهد فاخطأ فله اجر» (کسی که اجتهاد کند و به ثواب و نتیجه نیکی برسد دو پاداش دارد و کسی که اجتهاد کند و سپس به خطا برسد یک پاداش برای اوست).

۳- به این معنی است که کسی قصد خوبی و کار خوب می کند و در اثر رویدادی

که خارج از قصد او است از کارش خطایی حاصل می شود مثل کسی که قصد تیر زدن به شکاری دارد و به انسانی اصابت می کند از این عمل معذور است.

۴- کسی که فعل قبیحی را قصد می کند ولی از او خلاف آنچه که قصد کرده بود واقع می شود در آن حال می گویند: اصاب الّذی قصده: در قصدش خطا کرد و به هدفش هم رسید و آن را یافت.

الصّوب: همان اصابت و رسیدن است، می گویند:

صابه و أصابه. و صوب: برای ریزش باران هر وقت که باندازه ای که سودمند باشد ببارد، بکار می رود. و در آیه:

(نَزَّلَ مِنَ السَّماءِ ماءً بِقَدَرٍ- ۱۱/ زخرف) باندازه باران اشاره کرده است شاعر گوید:

فسقی دیارک غیر مفسدها صوب الرّبیع و دیمه تهمی

(خدای دیار و شهرت را با بارانی که زیانمند نباشد سیراب کند، با بارانی بهاری و آبی روان و جاری).

(الصّیّب:) ابری که ویژه باران مفید و سودمند است، بر وزن- فیعل از (صاب، یصوب) است.

شاعر گوید: فکانّما صابت علیه سحابه (گویی که ابری بهاری و سودمند بر آن باریده) و آیه: (أَوْ کَصَیِّبٍ- ۱۹/ بقره) ابری است با باران نامیدن باران به- صیّب- مثل نامیدن باران به- سحاب- است.

(اصابَ) السّهم: وقتی است که تیر به خوبی به هدف می رسد.

مصیبه: اصلش در تیر انداختن است، سپس مخصوص سختی، و دشواری شده است، مثل آیات:

(أَ وَ لَمَّا أَصابَتْکُمْ مُصِیبَهٌ قَدْ أَصَبْتُمْ مِثْلَیْها- ۱۶۵/ آل عمران) (چرا وقتی مصیبتی به شما رسید که محقّقا دو برابر آن را بر دیگران رسانده بود، گفتید این مصیبت از کجا بما رسید؟).

(فَكَيْفَ إِذا أَصابَتْهُمْ مُصِيبَةٌ- ۶۲/ نساء) (وَ ما أَصابَكُمْ يَوْمَ الْتَقَى الْجَمْعانِ- ۱۶۶/ آل عمران) (آنچه که در روز جنگ و بر خورد دو گروه به شما رسید به اذن خدا بود تا مؤمنان و نیز دورویان را معلوم دارد).

(وَ ما أَصابَكُمْ مِنْ مُصِيبَةٍ فَبِما كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ- ۳۰/ شوری) «۱» اصاب: در باره خیر و شرّ هر دو آمده است، در آیات:

(إِنْ تُصِبْكَ حَسَنَةٌ تَسُؤْهُمْ وَ إِنْ تُصِبْكَ مُصِيبَةٌ- ۵۰/ توبه) (اگر ترا رویدادی نیکو برسد غمگینشان می کند و اگر حادثه ای بد به تو برسد شادمان شوند).

(وَ لَئِنْ أَصابَكُمْ فَضْلٌ مِنَ اللَّهِ- ۷۳/ نساء) فَيُصِيبُ بِهِ مَنْ يَشاءُ وَ يَصْرِفُهُ عَنْ مَنْ يَشاءُ- ۲۳/ نور) «۲» (فَإِذا أَصابَ بِهِ مَنْ يَشاءُ مِنْ عِبادِهِ- ۴۸/ روم) (همینکه باران رحمت فرو می بارد، شادمان می شوند).

بعضی گفته اند: معنی- اصابه- در خیر و نیکی، به اعتبار همان صوب یعنی باران است و معنی- اصابه- در شرّ و بدی به اعتبار اصابه السّهم یعنی: به هدف اصابت کردن تیر است که هر دو معنی به یک اصل برمی گردد.

---

(۱) آنچه را که از مصیبت به شما رسید نتیجه کارهایی است که بدست خویش کرده اید و بسیاری از آنها را عفو می کند. در این آیه با توجّه به آیات قبل آن، مصیبتهایی است که نتیجه گردنکشی کفّار از اعمال نیک است که بغی و نافرمانی می کنند و می خواهند بگویند مصیبتها همه اش از سوی خداست و خداوند در این آیه و در بسیاری آیات دیگر، می گوید: مصیبتها نتیجه عمل کفر آمیز خود شما است و گر نه آن کارها را نهی نمی کرد.

(۲) در باره ریزش باران و تگرگ و برف است که می گوید: بی حساب نمی بارند بلکه به مقتضای حکمت به هر که خواهد رساند و یا نرساند.

اشاره به- (إِنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَهِ وَ يُنَزِّلُ الْغَيْثَ وَ يَعْلَمُ ما فِي الْأَرْحامِ وَ ما تَدْرِي نَفْسٌ ما ذا تَكْسِبُ غَداً وَ ما تَدْرِي نَفْسٌ بِأَيِّ أَرْضٍ تَمُوتُ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ- ۳۴/ لقمان) است که ناموس و فلسفه ادامه حیات را که آفریده است او می داند نه پشه ای که شش ماه در باغی می آید و می رود.

.(صوت) [صوت]

الصّوت: هوایی است که از فشردن و بهم خوردن دو جسم بدست می آید و بر دو گونه است:

۱- صدای مجرّد از دمیدن در چیزی مثل صدای ممتد و پیوسته.

۲- دمیدن با صدایی مخصوص.

موجوداتی هم که دمنده هستند و صدا برمی آورند، دو نوعند:

اوّل- دمیدن غیر اختیاری، آنطور که در جمادات و حیوانات است دوّم- دمیدن اختیاری، چنانکه از انسان سر می زند.

صدا و آوازی هم که از انسان برمی آید دو قسم است:

۱- نوعی با دست، مثل صدای عود و هر چه که از آن نوع باشد.

۲- و نوعی هم با دهان.

صدای خارج شده از دهان هم دو گونه است:

۱- یا صدا از نطق و سخن است.

۲- یا غیر نطق، مثل صدای نی، و صدای با نطق و کلام از انسان هم یا کلمات مفرد است و یا مرکّب مثل یکی از انواع سخن، در آیات:

(وَ خَشَعَتِ الْأَصْواتُ لِلرَّحْمنِ فَلا تَسْمَعُ إِلَّا هَمْساً- ۱۰۸/ طه) (در قیامت صداها برای خدای رحمن خاشع شود و جز صدای آرامی نشنوی).

(إِنَّ أَنْكَرَ الْأَصْواتِ لَصَوْتُ الْحَمِيرِ- ۱۹/ لقمان) (لا تَرْفَعُوا أَصْواتَكُمْ فَوْقَ صَوْتِ النَّبِيِّ- ۲/ حجرات) تخصیص واژه صوت به فعل نهی که در آیه اخیر آمده از این جهت است که صوت و صدا اعمّ از نطق و کلام است و جاری است که نهی مخصوص بازداشتن از صدای بلند باشد زیرا چیزی که مکروه و ناپسند است این است که بانگ و صداشان را برتر از صدای پیامبر صلّی اللّه علیه و آله بردارند نه نهی از بلند سخن گفتن.

رجل صیّت: مرد سخت آواز و بلند آواز.

صائت: فریاد زدن.

الصّیت: مخصوص یاد خیر و نام نیکی است که شهرت دارد هر چند که در اصل به معنی پخش صدا است.

(انصات:) گوش فرا دادن و شنیدن و سخن نگفتن در آن هنگام است.

آیه: (وَ إِذا قُرِئَ الْقُرْآنُ فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَ أَنْصِتُوا- ۲۰۴/ اعراف) (آنگاه که قرآن خوانده شود گوش فرا دهید و آن را با حرف نزدن بشنوید) بعضی گفته اند: منظور پاسخ دادن است که این معنی درست نیست زیرا اجابت و پاسخ دادن بعد از شنیدن است و اگر اجابت در انصات بکار رفته باشد پس تشویقی است بر شنیدن که بخاطر قدرت و امکان داشتن در پاسخ است.

(صاح) [صاح]

الصّیحه: بانگ برداشتن، در آیات:

(إِنْ كانَتْ إِلَّا صَيْحَةً واحِدَةً- ۲۹/ یس) (آغاز قیامت جز بانگی یکباره نیست). (يَوْمَ يَسْمَعُونَ الصَّيْحَةَ بِالْحَقِّ- ۴۲/ ق).

(روزی که بانگ و صیحه قیامت را می شنوند و آن روز، روز خروج از قبر است) یعنی دمیدن در صور و اصلش شکستن صداست، چنانکه اگر می گویند:

انصاح الخشب او الثّوب: در وقتی است که چوب یا پارچه شکسته و پاره می شود، و صدایی از آن شنیده می شود و همینطور از عبارت- صیح الثّوب: (صدای بریدن پارچه و جامه).

می گویند: بارض فلان شجر قد صاح: در زمین فلانی درختی است که سر بر افراشته و بلند شد. که بلندیش برای بیننده بر وجود آن درخت دلالت دارد و مثل دلالت فریاد کننده بر وجود خویش.

و هر گاه صدا ترس آور باشد به، فزع تعبیر می شود، در آیه:

(فَأَخَذَتْهُمُ الصَّيْحَةُ مُشْرِقِينَ- ۷۳/ حجر) (پگاهان که صبح کردند صیحه عذاب فرو گرفتشان و دیار قوم لوط را که تمامی به فساد آلود شده بودند نگونسار کردیم).

صائحه: بانگ نوحه سرا.

ما ینتظر الّا مثل صیحه الحبلی: چیزی را جز شرّی که به زودی به ایشان می رسد انتظار نمی برند.

صیحانی: نوعی خرماست (خرمای شهر مقدّس مدینه پیامبر صلّی اللّه علیه و آله) الصّید: شکار.

(صید) [صید]

مصدر- صاد، یصید است یعنی دست یافتن و- تصرّف آنچه را که وصولش ناممکن بوده و در شرع به معنی شکار و دست یابی به حیواناتی است که از آن کسی نباشد و نیز گرفتن و صید از هر چیزی که حرام باشد.

خود شکار و وسیله شکار هم- صید- نامیده شده.

آیه: (أُحِلَّ لَكُمْ صَيْدُ الْبَحْرِ- ۹۶/ مائده) یعنی صید کردن آنچه را که در دریا است.

و امّا آیه: (لا تَقْتُلُوا الصَّيْدَ وَ أَنْتُمْ حُرُمٌ- ۹۵/ مائده) (که در باره نهی از شکار در حال احرام و محرم بودن است).

و آیات: (إِذا حَلَلْتُمْ فَاصْطادُوا- ۲/ مائده) (غَيْرَ مُحِلِّي الصَّيْدِ وَ أَنْتُمْ حُرُمٌ- ۱/ مائده) آنطور که فقهاء گفته اند شکار در آن موقع و مکانها، ویژه حیواناتی است که گوشتشان خورده می شود به دلالت آنچه که روایت شده است:

«خمسه یقتلهنّ المحرم فی الحلّ و الحرم: الحیّه و العقرب و الفأره و الذّئب و الکلب العقور».

(پنج حیوان است که زائرین بیت اللّه در حال احرام یا غیر احرام آنها را می کشند): (۱- مار ۲- عقرب ۳- موش صحرایی ۴- گرگ ۵- سگ گزنده).

الاصید: کسی که کج گردن است و این واژه برای هر متکبّری مثل شده است.

صیدان: دیگ های سنگی است- و سود من الصّیدان فیها مذانب دیگهای سیاه سنگی که در آنها کفگیرهاست. که آن را صاد نیز گویند چنانکه شاعر گوید: رأیت قدور الصّاد حول بیوتنا (دیگهای سنگی را در اطراف خانه هامان دیدم) در باره آیه: ((ص) وَ الْقُرْآنِ- ۱/ ص) گفته شده یا از همان حروف الفباء است و یا به این معنی است که با قبول و پذیرش، آن را دریافت کرد و از عبارت صادیت کذا است.

و اللَّه اعلم.

(صور) [صور]

الصّوره: آن چیزی است که اجسام و اعیان با آن نقش بندی و شکل بندی می شود و با آن شکل از هم متمایز می گردند که دو گونه است:

اوّل- صورت محسوس: که خاصّ و عام، آن را درک می کنند و بلکه همه انسانها و بیشتر حیوانات، مثل صوت انسان، اسب، الاغ با دیدن و رو برو شدن به آنها.

دوّم- صورت معقول: که آن را خواصّ از مردم غیر از عوام درک می کنند مثل صورتی که ویژه انسان است از عقل و اندیشه و معانی و به وسیله آنها چیزی به چیز دیگر مخصوص و ممتاز شده است.

به این دو صورت که ذکر شد (محسوس و معقول) خدای تعالی اشاره کرده است که:

(ثُمَّ صَوَّرْناکُمْ- ۱۱/ اعراف) (وَ صَوَّرَکُمْ فَأَحْسَنَ صُوَرَکُمْ- ۶۴/ غافر) (فِی أَیِّ صُورَهٍ ما شاءَ رَکَّبَکَ- ۸/ انفطار) (یُصَوِّرُکُمْ فِی الْأَرْحامِ- ۶/ آل عمران) پیامبر علیه السّلام فرمود: «انّ اللَّه خلق آدم علی صورته» (خداوند آدم را به صورتش

آفرید) پس صورتی که مقصود بوده و اراده کرده چیزی است که انسان به آن مخصوص شده است، یعنی از نظر شکل و هیئتی که یا با چشم دیده می شود و یا با بصیرت یا چشم دل یا هر دو و به وسیله آن صورت او را بر بسیاری از آفریده هایش تفضیل داده است.

اضافه شدن صورت در حدیث فوق به خدای سبحان بر سبیل- ملک است نه بر سبیل بعض یا جزء یا تشبیه که او متعالی از اینهاست و این اضافه در حدیث بخاطر شرافتی است که برای انسان هست، مثل عبارات- بیت اللَّه- و- ناقه اللَّه- و مانند اینها.

در آیات: (وَ نَفَخْتُ فِیهِ مِنْ رُوحِی- ۲۹/ حجر) (وَ یَوْمَ یُنْفَخُ فِی (الصُّورِ)- ۷۳/ انعام) گفته شده که- صور- چیزی مانند شاخ حیوان است که در آن دمیده می شود و خداوند سبحان آن را سببی برای بازگشت صورتها و ارواح به اجسامشان قرار داده است.

در خبر روایت شده است که: «انّ الصّور فیه صوره النّاس کلّهم».

(صور، چیزی است که صورت تمام مردم در آن نقش بسته است که جنبه کلیّت دارد).

و آیه: (فَخُذْ أَرْبَعَهً مِنَ الطَّیْرِ (فَصُرْهُنَّ)- ۲۶۰/ بقره) یعنی آنها رای به خود توجّه و میل ده و بگردان، که از واژه- صور- یعنی میل و کژی است. و نیز گفته شده آنها رای صورت و تکّه تکّه کن که- صرهنّ- هم خوانده شده که از دو واژه- صرته و صرته- است و بعضی گفته اند صرهنّ- یعنی بانگ بر آنها زن.

خلیل می گوید: گفته اند- عصفور صوّار- گنجشکی است که اگر صدایش کنی می آید و اجابت می کند.

أبو بکر نقّاش «۱» می گوید: (فَصُرْهُنَّ- ۲۶۰/ بقره) خوانده شده با ضمّه (ص) و تشدید (ر) و از- الصّرّ- یعنی بستن است.

---

(۱) محمّد بن حسن بن محمّد بن زیاد، معروف به ابو بکر نقّاش دانشمندی آگاه به قرآن و تفسیر بوده و

و همچنین (فَصُرْهُنَّ- ۲۶۰/ بقره) از- صریر- یعنی صدا و معنایش این است که آنها را صدا بزن.

الصّوار: گلّه گوسپندان، به اعتبار قطع و بریدن مثل- الصّیرمه- یعنی گلّه و گروه و سایر اسم جمع ها که در این موارد در نظر گرفته می شوند و معنی قطع دارند یعنی بریده و جدا شده.

(صیر) [صیر]

الصّیر: دو نیمه کردن و بریدن و کج کردن و گرویدن است و از همین معنی (فَصُرْهُنَّ- ۲۶۰/ بقره) با کسره حذف (ص) خوانده شده و از عبارت- صار الی کذا- اخذ شده یعنی به آنجا رسید و یا از صیر الباب: فاصله و شکاف درب، که در حرکت و جابجایی و بستن درب از آنجا می نگرند.

و گفت: (وَ إِلَیْهِ الْمَصِیرُ- ۱۸/ مائده) (بازگشت به سوی اوست) و- صار- عبارت از دگرگونی از حالی به حال دیگر است.

(صاع) [صاع]

آیه: (صُواعَ الْمَلِکِ- ۷۲/ یوسف) (ظرف آبخوری، و پیمانه ای است که آن را-

---

در تفسیر هم کتابی داشته که آن را خودش (شفاء الصّدر) نام نهاده و کتابهای بسیاری دیگر از قبلی (الاشاره فی غریب القرآن) و (الموضع فی القرآن و معانیه) و (المناسک) و (ذمّ الحسد) و (دلائل النّبوه) و (ارم ذات العماد) و سه معجم بنامهای (اوسط- اصغر- کبیر) در اسمهای قرآن و قرائات مختلفه آن و کتب دیگر، در شرق و غرب کشورهای اسلامی مسافرت کرده و در کوفه و بصره و مکّه و مصر و شام و موصل و جبال و خراسان و ما وراء النّهر از استادان استماع حدیث نموده و از گروه زیادی از بزرگان اهل علم روایت کرده است.

تولّدش در ۲۶۵ ه- و وفاتش در ۳۵۱ ه ق، خدایش رحمت کند نقّاش منسوب به کسی است که دیوارها و سقف اطاقها را نقّاشی می کرده و ایشان در اوایل زندگیش نقّاش بوده و به همین شهرت معروف شده (ابن خلکان ۳/ ۴۲۶)

صاع- گویند. مذکّر و مؤنّث در آن یکسان است، خدای تعالی گوید:

(نَفْقِدُ صُواعَ الْمَلِكِ- ۷۲/ یوسف) سپس گفت: (ثُمَّ اسْتَخْرَجَها- ۷۶/ یوسف) که ضمیر (ها) برای صواع مؤنّث آمده است.

وزن کردن هم به همین واژه تعبیر می شود، در سخن پیامبر صلّی اللَّه علیه و آله که فرمود: «صاع من برّ او صاع من شعیر».

(وزنی از گندم یا وزنی از جو- این حدیث مربوط به فطریّه است که در مآخذ دیگر- اوصاع من قمح- هم روایت شده).

گفته شده- صاع- دل زمین است، شاعر گوید:

ذکروا بکفّی لاعب فی صاع

گفته شده بلکه- صاع- در این شعر چوگان است که در توپ بازی به گوی می زنند. (یعنی چوب چوگان را که در دو کف دست چوگان باز است یاد نمودند).

تصوّع النّبت: گیاه گسترده شده.

تصوّع الشّعر: موی پراکنده شده.

الکمّی یصوع أقرانه: پهلوان مرد، رقیبانش را متفرّق کرد.

(صوغ) [صوغ]

در آیه: (صُواعَ الْمَلِكِ- ۷۲/ یوسف) بصورت (صوغ الملک) هم خوانده شده که در این صورت معنی عبارت:

مصوغا من الذّهب است یعنی ظرفی که مطلّا و زرنگار است.

(صوف) [صوف]

خدای تعالی گوید: (وَ مِنْ أَصْوافِها وَ أَوْبارِها وَ أَشْعارِها أَثاثاً وَ مَتاعاً إِلى حِينٍ- ۱۸۰/ نحل).

(از پشم ها و کرکها و مویهای حیوانات برای مدّتی پوشاک و وسایل زندگی تهیّه می کنید).

اخذ بصوفه قفاه: موی پشت سرش را گرفت.

کبش صاف و اصوف و صائف: گوسفند و قوچ پر پشم.

الصّوفه: گروهی که در کعبه خدمت می کنند، گفته شده همچون موی و پشمی که به پوست متّصل و در آمیخته است آنها نیز با کعبه در آمیخته، و پیوسته در خدمت کعبه هستند لذا- صوفه- نامیده شدند.

صوفان: گیاهی که مثل انجیر کال پرز دارد.

در باره- صوفی- گفته شده منسوب به جامه پشمینی است که در بردارد و یا منسوب به- صوفه- یعنی همانها که در کعبه خدمت می کنند، و بخاطر اشتغالشان به عبادت در کعبه صوفی نامیده شدند و یا منسوب به صوفان یعنی همان گیاه کالی که پرز دارد زیرا- صوفی ها- در خوراکشان میانه روی دارند و به کم بسنده می کنند همانطور که گیاه و انجیر کال که پرز دارد کمتر در غذا مورد نیاز است.

(صیف) [صیف]

الصّیف: تابستان، در آیه (رِحْلَهَ الشِّتاءِ وَ الصَّیْفِ- ۲/ قریش) (یعنی کوچ کردن زمستانی و تابستانی یا ییلاق و قشلاق).

باران تابستانی هم- صیف- نامیده شده همانگونه که باران بهاری را هم- ربیع- گویند.

صافوا: به فصل تابستان رسیدند.

أصافوا: به تابستان داخل شدند.

(صوم) [صوم]

الصّوم: در اصل خودداری از کار است خواه خوردن، گفتن یا راه رفتن باشد از

این روی- صائم- اسبی است که از رفتن و علف خوردن بازمی ایستد.

شاعر گوید: خیل صیام و اخری غیر صائمه.

(ستورانی که بی حرکت و بی غذا هستند و دیگر ستوران آنطور نیستند) صوم: بادی که راکد و ایستاده است (که در فارسی می گوئیم باد نمی آید و هوا صاف است).

و همچنین نیمروز و سر ظهر که به تصوّر ایستادن خورشید در میان آسمان- صوم- نامیده شده و لذا گفته اند- قام قائم الظّهیره: سر ظهر شد و نیمروز شده است.

مصام الفرس و مصامته: جایگاه و طویله اسب (اصطبل اسبان) و نوشیدن و همبستری است که خودداری از این امور از وقتی است که در پایان شب، سپیدی روز از سیاهی شب مشخّص شود.

آیه: (إِنِّی نَذَرْتُ لِلرَّحْمنِ صَوْماً- ۲۶/ مریم) گفته شده مقصود خودداری از سخن گفتن است بدلالت آیه: (فَلَنْ أُکَلِّمَ الْیَوْمَ إِنْسِیًّا- ۲۶/ مریم) (امروز هرگز با انسانی سخن نمی گویم).

(صیص) [صیص]

آیه: (مِنْ صَیاصِیهِمْ- ۲۶/ احزاب) یعنی قلعه ها و دژهاشان صیصه: هر چیزی که در آن متحصّن شوند و پناه گیرند و از این نظریه شاخ گاو هم- صیصه- گفته شده (زیرا شاخ وسیله حفاظت و دفاع گاو از خط است).

و خار پای خروس (سیخک) که با آن جنگ می کند نیز- صیصه- نامیده شده.

و اللّه اعلم.

)

کتاب (ض)

(ضبح) [ضبح]

آیه: (وَ الْعادِیاتِ ضَبْحاً- ۱/ عادیات) «۱» ضبح: صدای نفس های اسب است که تشبیهی است به- ضبّاح یعنی صدای روباه.

ضبح: سبک دو و سبک خیز و نیز در معنی خود دویدن هم بکار می رود. گفته شده: ضبح- مثل- ضبع- است یعنی دویدن اسب با کشیدن کامل دست ها و پاها به جلو (آنگونه دویدن را تقریب- گویند که در فارسی که چهار نعل دویدن، معروف است). که اسبان در دویدن دو پا را در همانجای دو دست می گذارند.

گفته اند اصل- ضبح- سوزاندن چوب است که دویدن اسب به آن تشبیه شده، همانطور که حرکت سریع و زیاد آن را به آتش تشبیه نمودند.

(ضحک) [ضحک]

الضّحک: باز شدن و شادابی چهره و ظاهر شدن دندانها از سرور و شادی روح، و

---

(۱) گفته اند- عادیات- همان ستوران جنگی هستند که با نفس های سریع و تند در حرکتند از علی علیه السّلام نقل شده است که «العادیات شترانی بودند که در جنگ بدر سواران را یاری کردند و در آن جنگ شرکت داشتند»، (الدر المنثور/ سیوطی ۶/ ۳۸۳- مجمع البحرین/ طریحی- ۱/ ۲۸۴).

چون در خندیدن دندانها ظاهر می شود، لذا دندانهای پیشین، ضواحک نامیده شده.

الضّحک: برای ریشخند کردن و سخریّه استعاره شده است.

ضحکت منه: از او خنده ام گرفت و به او خندیدم.

رجل ضحکه: مردی که به مردم زیاد می خندد.

(ضُحکَه:) مورد ریشخند و خنده مردم، در آیات:

(وَ کُنْتُمْ مِنْهُمْ تَضْحَکُونَ- ۱۱۰/ مؤمنون). «۱»

(إِذا هُمْ مِنْها یَضْحَکُونَ- ۴۷/ زخرف) (تَعْجَبُونَ وَ تَضْحَکُونَ- ۶۰ نجم) واژه- ضحک- در سرور و شادمانی بطور مجرّد نیز بکار می رود (بدون خندیدن) در آیات:

(مُسْفِرَةٌ ضاحِکَةٌ- ۳۹/ عبس) «۲» (فَلْیَضْحَکُوا قَلِیلًا- ۸۲/ توبه) «۳» (فَتَبَسَّمَ ضاحِکاً- ۱۹/ نمل) (لبخندی زد و خندان شد) شاعر گوید:

یضحک الضّبع لقتلی هذیل و تری الذئب لها تستهلّ

(گفتار به کشته های قوم هذیل می خندد و گرگ را می بینی که برای خوردن لاشه ها به آنها نزدیک شده است).

(ضَحک:) گاهی برای حالت تعجّب بکار می رود، و از این معنی است که- خنده- را مخصوص انسان دانستند و آن حالت در غیر انسان در سایر حیوانات یافت نمی شود

---

(۱) شرح حال دوزخیان در دنیاست که به خدا پرستان می خندید و بعد در دوزخ می گویند: ربّنا غلبت علینا شقوتنا و کنّا قوما ضالّین: پروردگارا بدبختی و تیره روزی در دنیا بر ما چیره شده بود و ما گروهی گمراه بودیم.

(۲) چهره هایی در آن روز شادمان و مسرور است.

(۳) منافقین و دو رویان برای اینکه به جهاد نرفته بودند شاد بودند و می خندیدند و نیز کراهت داشتند که با مال و جان خویش در راه خدا جهاد کنند، آیه می گوید: بایستی به سزای اعمالشان کم بخندند و به فرجام بد خویش زیاد گریه کنند.

(فقط انسان ضاحک است) و در همین معنی گفت: (وَ أَنَّهُ هُوَ أَضْحَکَ وَ أَبْکی- ۴۳/ نجم) «۱».

و در آیه: (وَ امْرَأَتُهُ قائِمَةٌ فَضَحِکَتْ- ۷۱/ هود) (همسر ابراهیم ایستاده و شادمان بود و فرشتگان او را به اسحق و پس از او به یعقوب بشارت دادند) خنده همسر ابراهیم از شگفتی و تعجّب بود به دلالت آیه: (أَ تَعْجَبِینَ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ- ۷۳/ هود) (به او گفتند: آیا از امر خدا در شگفتی) و دلالت دیگر بر این سخن خود اوست که گفت: (أَ أَلِدُ وَ أَنَا عَجُوزٌ- ۷۲/ هود) (آیا من که پیرم فرزندی خواهم داشت) تا کلمه (عَجِیبٌ- ۷۲/ هود) در آیه که موضوع را روشن می کند یعنی شگفتی زاست. ولی سخن کسی که گفته است معنی آن- حاضت است تفسیر آن نیست چون گفت:

(فَضَحِکَتْ- ۷۱/ هود) بعضی از مفسّرین تصوّر کرده و گفته اند که- ضحکت- به معنی- حاضت- است و- ضحکت- را برای بیان شادی حال او ذکر کرده است که خدای تعالی آن را نشانه ای به مژده و بشارت فرزند قرار داد، و در همان وقت عادت ماهیانه یافت و دشتان و حائض شد تا نشانه ای بر این باشد که باردار شدن او دور از حقّ و منکر نیست زیرا مادامی که زن چنان حالتی دارد باردار می شود. و شاعر در وصف باغ و گلستانی می گوید:

یضاحک الشّمس منها کوکب شرق (ستاره ای فروزنده که از خورشید نور می گیرد) که درخشیدن ستاره را به خندیدن و شاد بودن تشبیه کرده است و لذا برق جهنده هم- ضاحک- نامیده شده و همچنین سنگی که برق می زند و رطبی که به پختگی می رسد و آماده چیدن است.

طریق ضحوک: راه روشن.

---

(۱) ترجمه تمام آیه: آن خدایی است که سر انجام کارها بسوی اوست و به هر کس پاداش کامل سعیش را می دهد، آنها را می خنداند و می گریاند، می میراند و زنده می کند.

ضحک الغدیر: آبگیر و برکه از پری و سر ریز بودن می درخشد، و می خندد.

(ضحی) [ضحی]

الضّحی: گسترش نور خورشید در نیمروز و ادامه یافتن روز و آن زمان یعنی نیمروز به همان جهت- ضحی- نامیده شده- در آیات گفت:

(وَ الشَّمْسِ وَ ضُحاها- ۱/ شمس) (إِلَّا عَشِیَّةً أَوْ ضُحاها- ۴۶/ نازعات) «۱» (وَ الضُّحی وَ اللَّیْلِ- ۱/ ضحی) «۲» (وَ أَخْرَجَ ضُحاها- ۲۹/ نازعات) «۳» (وَ أَنْ یُحْشَرَ النَّاسُ ضُحًی- ۵۹/ طه).

(اینکه مردم در نیمروز فراهم آیند و جمع شوند). (ضَحَی،) یضحی در تابش آفتاب قرار گرفت.

و گفت: (وَ أَنَّکَ لا تَظْمَؤُا فِیها وَ لا تَضْحی- ۱۱۹/ طه) یعنی تو از گرمای خورشید مصون هستی و تشنه نمی شوی.

ضحی: ناهار خورد، مثل- تغدّی: ناشتایی خورد.

ضحاء و غداء: غذای ظهر و چاشتگاهی است.

ضاحیه کلّ شی ء: قسمتی و ناحیه ای از هر چیزی که روشن و آشکار است.

ضواحی: کرانه های روشن آسمان.

---

(۱) مربوط به دوران و مدّت برزخ است، در باره کسانی که به قیامت معتقد بوده اند، می گوید: چون قیامت را می بینند، گویی که جز شبی یا روزی در برزخ نگذارنده اند.

(۲) سوگند به روز روشن و شب تار، خداوند به تمام حقایقی که در پهنه آفرینش نقش حیاتی دارند و مورد مشاهده است سوگند یاد می کند، و سوگند همان گواه بودن، و مورد سوگند شکوه و عظمت آن را بخوبی روشن می کند.

(۳) آیا خلقت شما مشکلتر است یا آسمانی که ساخته و آفریده است، و سقفش را بالا برده و پرداخته شبش را تار و روزش را روشن نموده است.

لیله اضحیانه: شبی چون روز روشن.

اضحیه: گوسپند قربانی عید اضحی «۱» جمعش- اضاحی- است که: ضحیّه: ضحایا، و اضحاه و اضحی- نیز گفته شده، اینگونه نامگزاری برای آن روز یعنی (عید قربان) در شرع برای سخنی است که پیامبر صلّی اللّه علیه و آله فرمود:

«من ذبح قبل صلاتنا هذه فلیعد» (کسی که قبل از نماز ما، قربانی کرد بایستی اعاده کند).

(ضد) [ضد]

گروهی در باره- ضد- گفته اند: ضدّین- آن دو چیزی است که از یک جنس باشند و یکی از آن دو دیگری را در اوصاف مخصوصش نفی می کند و میان آن دو ضد مثل سیاه و سپید و خیر و شرّ دوری و فاصله زیادی هست.

و هر گاه از جنس واحدی نباشند آنها را دو ضد نمی گویند، مثل: شیرینی و حرکت، گفته اند- ضد یکی از دو مقابل است زیرا دو شی ء متقابل در ذات دو چیز مختلف و گوناگون هستند و هر یک رویا روی دیگری است و در چیز واحدی و زمان

---

(۱) نامیدن قربانی به- اضحیه- همین معنی را می رساند که بایستی بعد از نماز عید ذبح شود یعنی زمانی که آفتاب گسترده شده.

ابو زید انصاری می گوید- وقتی که راهی ظاهر و روشن شود می گویند- ضحا الطّریق- یضحو، ضحوا- و این معنی غیر از تضحیه یعنی مدارا کردن است که بعدا برای قربانی کردن و فداکاری استعاره شده است.

ضحیت عن الامر- وقتی است که رفاقت و مدارا شود. (النّوادر فی اللّغه، مقاییس اللّغه).

امّا ابن اثیر ریشه لغت را این طور بیان می کند که: اصل این است که اعراب بیشتر شب ها مسافرت می کنند و همین که به مکانی و منزلی می رسند که سرسبز و گیاه است یکی از آنها می گوید- الا ضحّوا رویدا؟

یعنی با شتران مدارا نمی کنید و نمی ایستید تا آنها چرا کنند- حتّی تتضحی- یعنی از این چراگاه بچرند- سپس واژه- تضحیه- بجای رفق و مدارا استعاره شده است. آنگاه معنایش گسترش بیشتری یافته و به هر خورنده ای در روز گفته اند- هو یتضحی- او چاشت می خورد چنانکه یتغدی و یتعشی یعنی او ناهار می خورد. (ابن اثیر ۳/ ۷۶/ النّهایه)

واحد با هم جمع نمی شوند و اینها چهار چیزند ۱ دو ضد، مثل، سیاه و سپید.

۲- دو متناقض، مثل: ضعف یعنی دو برابر و نصف نیمه از هر چیز ۳- وجود و عدم، مثل: دیدن و ندیدن (بینائی و نابینائی).

۴- موجبه و سالبه در اخبار، مثل: کلّ انسان ههنا و لیس کلّ انسان ههنا: انسانی همینجا هست و انسانی همینجا نیست.

(انسانهایی اینجا هستند و نیستند) بیشتر متکلّمین و اهل لغت همه موارد چهارگانه فوق را از ضدّها و تضادّها قرار داده اند و می گویند: اجتماع دو ضدّ در جای واحد صحیح نیست و گفته شده خدای تعالی «لا ندّ له و لا ضدّ» زیرا- ندّ- اشتراک در جوهر است و- ضدّ- چیزی است که دو چیز متنافی را که از جنس واحدی هستند از یکدیگر متمایز می کند و خدای تعالی منزّه است از اینکه جوهر باشد بنابراین «لا ضدّ له و لا ندّ».

در آیه: (وَ یَکُونُونَ عَلَیْهِمْ ضِدًّا- ۸۲/ مریم) یعنی نفی کنندگان آنها هستند. «۱».

(ضر) [ضر]

الضّرّ: بد حالی، که یا در جان کسی است بخاطر کمی دانش و فضل و عفّت و یا در بدنش در اثر کمبود و بیماری عضوی یا نداشتن عضوی و یا در حالتی ظاهری که از کمی مال و جاه حاصل می شود، در آیه: (فَکَشَفْنا ما بِهِ مِنْ ضُرٍّ- ۸۴/ انبیاء) احتمال هر سه زیان و ضرری که ذکر شده هست.

و در آیه: (وَ إِذا مَسَّ الْإِنْسانَ الضُّرُّ- ۱۲/ یونس).

---

(۱) غیر خدا را پرستیدند تا بت ها و طاغوتها مایه بزرگی آنها شود امّا غیر خدایان و معبودان آنها خود با دیدن سختی و عذاب نسبت به پرستندگان خویش اظهار کفر و بیزاری می کنند و حتّی در قیامت با آنها ضد فراعنه و سران گروههای کفر و ستم که در دنیا مورد پیروی و حتّی مورد پرستش دگماتیست ها یا جز میّون غیر خدا پرستان بوده اند در آنجا از طرفداران دنیائی خویش بیزاری می جویند. [.....]

(فَلَمَّا كَشَفْنا عَنْهُ ضُرَّهُ مَرَّ كَأَنْ لَمْ يَدْعُنا إِلى ضُرٍّ مَسَّهُ- ۱۲/ یونس) (همین که ضرر و محنتش را از او برداشتم چنان در می گذرد که گویی ما را در سختی ای که به او رسیده بود به کمک نخواسته بود).

(ضرّه ضرّا «۱»: گزند و ضرر را به سوی او جلب کرد و کشاند.

در آیه: (لَنْ يَضُرُّوكُمْ إِلَّا أَذىً- ۱۱۱/ آل عمران) «۲» در این آیه مؤمنین را بر کمی زیان و ضرر که از جانب دشمنانشان می رسد آگاه می دهد و آنها را ضرری که به ایشان خواهد رسید تأمین و اعتماد خاطر می دهد مثل، آیات:

(لا يَضُرُّكُمْ كَيْدُهُمْ شَيْئاً- ۱۰۲/ آل عمران) «۳» (وَ لَيْسَ بِضارِّهِمْ شَيْئاً- ۱۰/ مجادله) (وَ ما هُمْ بِضارِّينَ بِهِ مِنْ أَحَدٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ- ۱۰۲/ بقره) (وَ يَتَعَلَّمُونَ ما يَضُرُّهُمْ وَ لا يَنْفَعُهُمْ- ۱۰۲/ بقره) (چیزهایی آموختند که زیانشان می رساند و سودشان نمی دهد).

خدای تعالی گوید: (يَدْعُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ ما لا يَضُرُّهُ وَ ما لا يَنْفَعُهُ- ۱۲/ حجّ) (چیزی را غیر از خدای می خواند و پرستش می کند که سودی و زیانی برایش ندارد).

---

(۱) ضرّ- با فتحه اوّل مصدر است یعنی زیان دیدن. اضرّ به متعدّی است و با ضمّه (ض) یعنی فقر و فاقه و بدحالی است، ثلاثی آن هم بدون حرف (ب) و با حرف (ب) متعدّی می شود، مثل ضرّه و ضرّ به آزار و ضرر و زیانش رسانید، مثل: اضرّ و أضر به: زیانش زد.

ازهری گوید: هر چه که از تنگدستی و سختی و سوء حال در بدن باشد ضرّ- با ضمّه اوّل است و هر چه ضدّ سود و منفعت باشد- ضرّ- با فتحه حرف اوّل است و در قرآن (مَسَّنِيَ الضُّرُّ- ۸۳/ انبیاء) یعنی بیماری به من رسیده است، و بهر کمبودی در اجسام واژه- ضرر- اطلاق می شود.

ضرورت- اسمی از اضطرار و ناچاری یا نیاز است.

(مصباح المنیر ۲/ ۶- تهذیب اللّغه)

(۲) کسانی که از دین خارج و فاسقند هرگز شما را زیانی و آزار و اذیّتی زیاد نخواهند رساند و اگر با شما بجنگند به شما پشت می کنند و می گریزند.

(۳) تمام آیه چنین است: اگر شما پایدار باشید و پرهیزکاری پیشه کنید از کید و مکرشان زیانی به شما نمی رسد که خداوند به آنچه می کنید محیط است.

(يَدْعُوا لَمَنْ ضَرُّهُ أَقْرَبُ مِنْ نَفْعِهِ- ۱۳/ حجّ) (چیزی را می خوانـد و به کمک می طلبـد که ضـررش از سودش نزدیکتر است) پس در آیه اوّل که می گویـد: (يَدْعُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ ما لا يَضُرُّهُ وَ ما لا يَنْفَعُهُ- ۱۳/ حجّ) اشاره به ضـرر واقعی است که هر دو با قصد و اراده حاصل می شود و لذا هشدار می دهد، چون بت ها جمادند بنابر این پرستش آنها سود و زیانی نمی آورد.

و در آیه دوّم که با (يَدْعُوا لَمَنْ- ۱۳/ حجّ) آغاز شده چیزی را که از یاری خواسـتن از غیر خدا و از عبادتش زائیده می شود می خواند نه آنچه را که از قصد و هدف اوست.

(ضَرّا:) سختی و بدحالی، نقطه مقابل- سرّاء و نعماء- یعنی فراخی و خوشحالی است.

ضرّ: نقطه مقابل و سود است، گفت: (وَ لَئِنْ أَذَقْناهُ نَعْماءَ بَعْدَ ضَرَّاءَ- ۱۰/ هود). (هر گاه پس از محنتی، نعمتی به او بـدهیم، و بچشانیم می گوید بدیها از من برطرف شد یا با تکبّر شادمان می شود و به دیگران فخر می فروشد).

و آیه: (لا يَمْلِكُونَ لِأَنْفُسِهِمْ ضَرًّا وَ لا نَفْعاً- ۳/ فرقان) (آنهایی که پرسـتش می کنید و بت های شمایند برای خودشان نیز نفع و ضرری واجد نیستند و نمی توانند زیانها را از خود دور کنند و سودی را مالک شوند).

رجل ضریر: کنایه از نداشتن بینائی است.

ضریر الوادی: ساحلی که آب آن را زیان رسانده است.

الضّرر: المضارّ: گزندی و کمی و سختی است.

(ضـاررته:) زیانش رسانـدم، در آیه گفت: (وَ لا تُضآرُّوهُنَّ- ۶/ طلاق) (همسـرانی را که طلاق می دهیـد زیان می رسانید و به آنها سـخت مگیریـد) و آیه: (لا يُضَارَّ كاتِبٌ وَ لا شَهِيدٌ «۱»- ۲۸۲/ بقره) (مربـوط بـه مقرّرات وام و قرض است که می گـوید نویسنده و گواه در آن وام

---

(۱) چنانکه در زیرنویسی صفحه قبل در ذیل آیه ۲۳۳ بقره و حدیث مربوط به آن دیدیم، یکی از

نبایستی ضرری و زیانی ببیند) که جایز است این زیان و ضرر بفاعل اسناد داده شود گویی که می گوید:

لا یضارر: (گواه نباید کتمان حقّ کند و زیان برساند) و یا اینکه مفعول باشد یعنی:

لا یضارر: (زیان نبیند) نه اینکه بخاطر درخواست گواهی و شهادتش از کار و معاشش باز داشته شود.

آیه: (لا تُضَارَّ والِدَةٌ بِوَلَدِها- ۲۳۳/ بقره) «۱» و اگر در آیه اخیر- تضارّ- با مرفوع بودن حرف (ر) خوانده شود پس لفظش

ستمهای اقتصادی و اخلاقی غیر انسانی که همواره در جامعه بشر وجود داشته و دارد برداشت غلط و سوء استفاده از حقوق تملّک و مالکیت با عنوان مسلّط بودن بر اموال و املاک شخصی است و حتّی بنام حقّ فرزند بر مادر یا مادر بر فرزند در امر شیر دادن این سوء استفاده و سوء برداشت ها از حقّ انجام می شود، لذا مکتب اسلام که تمام کننده آئین های الهی و تنظیم کننده حقوق انسانها و اجرای عدالت است با آیه ۲۳۳/ بقره و سپس حدیث معروف- لا ضرر و لا ضرار فی الاسلام- یا- قضی رسول اللّه بالشّفعه بین الشّرکاء فی الارضین و المساکین و قال لا ضرر و لا ضرار فی الاسلام- یکی از اصول فراگیر و عدالت گستر اسلام را که در کتب فقهی از اصول مهمّه مورد بحث و عمل حکومت اسلامی است، بشدّت با روح تعدّی و ستم پیشگی و خودخواهی افراد که بنام مالکیت سلب- حقوق انسان از دیگران می کنند برخورد کرده است.

ابن اثیر در تفسیر این حدیث چنین گوید: «- الضرّ- یا زیان- ضدّ سود و منفعت است پس معنی- لا ضرر- این است که هیچکس نبایستی بدیگری زیان و ضرر برساند یا چیزی از حقّ او- کم گذارد و معنی- ضرار- این است اگر کسی که زیان و ضرر به او رسیده زیانی رساند در برابر آن چیزی بر عهده اش نیست- ضرر- فعل واحدی است که از فردی سر می زند ولی ضرار فعلی است دو جانبه، ضرر- آغاز فعل است و ضرار- جزاء و پاداش بر آن زیان است (النّهایه ۳/ ۸۱ و لس ۴/ ۱۰۳) و در واقع حدیث پیامبر صلّی اللّه علیه و آله که از سوی امامان بازگو و تفسیر شده است همان حقّ دفاعی است که در اسلام معیّن شده است تا سوّمین ضمانت اجرای قوانین اسلام که همان دفاع شخصی و نظارت عمومی بر حقوق آنها است بخوبی تأمین شود.

(۱) در باره شیر دادن نوزاد از سوی مادران است که می گوید (لا تُکَلَّفُ نَفْسٌ إِلَّا وُسْعَها و لا یضارّ والده) هیچکس بیش از توانش بکاری وادار نمی شود و هیچ مادری به سبب شیر دادن کودکش نبایستی زیان ببیند.

در حدیثی از حضرت صادق علیه السّلام آمده است که: «لا تضارّ بالصّبی و لا یضارّ بامّه فی رضاعه و لیس لها ان تأخذ فی رضاعه فوق حولین کاملین» یعنی در شیر دادن نبایستی نه مادر یا کودک زیان برسد و نبایستی بیشتر مجبور به شیر دادن شود.

این حدیث و آیه، اوج شکوه و حفظ حقوق انسانها و بشریت را نشان می دهد. در این حدیث شریف نکات روانی، تربیتی اخلاقی، اجتماعی نهفته است چنانکه در علم پزشکی با ثبات رسیده بیش از دو سال شیر دادن به بچّه اثرات ضعف عقلی و روانی در کودک بوجود می آورد و از نظر رعایت حال مادر در خور توجّه

خبری است، و معنایش حالت امر است و هر گاه حرف (ر) با فتحه خوانده شود امری است.

در آیه: ((ضِراراً) لِتَعْتَدُوا- ۲۳۱/ بقره) (مربوط به آیه طلاق است که می گوید یا به شایستگی نگاهشان دارید و یا به شایستگی رها کنید و برای ضرر زدن به آنها نگاهشان مدارید که ستم کنید و هر که چنان کند به خود ستم کرده است و آیات و احکام خدا را سبک مینگارید).

الضّرّه: اصلش بر وزن- فعله- است یعنی آنکه ضرر می بیند، هر یک از دو همسر یک مرد هم- ضرّه- نامیده شده، بنابر اعتقادشان، وجود هر یک از دو زن به زن دیگر زیان می رساند و از همین نظر پیامبر صلّی اللّه علیه و آله فرمود:

«لا تسأل المرأه طلاق اختها لتکفی ما فی صحفتها».

(زن از همسرش طلاق خواهرش (زن دیگر مرد) را نخواهد و مطالبه نکند، به این آرزو که آنچه در قدح دارد بیشتر شود و او را کفایت کند و خیال کندن سهم او از معیشت بیشتر می شود).

(الضّراء:) جمع میان دو زن و ازدواج میان آنهاست در شرایط نیاز.

رجل مضرّ: مردی که دو همسر یا بیشتر دارد.

امرأه مضرّ: زنی که همسر مردی زن دار می شود.

(اضرار:) «۱» وادار شدن انسان بر چیزی که زیانش می رساند و در گفتگوی معمولی

است.

(تفسیر برهان ۱/ ۲۲۴)

(۱) در حدیث شفیعه از پیامبر روایت شده است که: «قضی رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله بالشّفعه بین الشّرکاء فی الارضین و المساکین و قال لا ضرر و لا ضرار فی الاسلام» یعنی هیچ برادری و شریکی نبایستی باعث زیان و ضرر برادر و شریکش باشد و از حقّش چیزی کم کند- ضرار- این است که بر ضرر او عمل کند.

در ذیل این حدیث داستان سمره و درخت خرمای او نمونه خوبی است که به عنوان مالکیت و دارا بودن چیزی در ملک کسی حقّ زیان و تجاوز یا مزاحمت او را ندارد و این امر در دنیای ما حقوقی را که در میان کارگران و کارفرمایان یا دو شریک در ملک وجود دارد بخوبی توجیه می کند که اگر باعث زیان و ضرر یکدیگر شوند حقّ آنان یا با فروش و واگذاری به طرف مقابل و یا با سلب حقّ او دفع ضرر از دیگری می شود.

- اضرار- وادار شدن انسان بر کاری است که آن را ناخوش می دارد که خود بر دو قسم است:

اوّل- اضرار و زیان دیدن به سبب امری خارجی، مثل کسی که تهدید و زده می شود و برای اینکه رام شود تحت فشار قرار می گیرد که آن کار بر او بار شود، چنانکه گفت:

(ثُمَّ أَضْطَرُّهُ إِلی عَذابِ النَّارِ- ۱۲۶/ بقره) «۱» (ثُمَّ نَضْطَرُّهُمْ إِلی عَذابٍ غَلِیظٍ- ۲۴/ لقمان) دوّم- زیان دیدن یا اضرار به سببی درونی که از نفس انسان است، یا بوسیله فشار و نیرویی است که امکان نابودی و اتلاف برای دفع و چاره جویی آن نیرو به او دست نمی دهد مثل کسی که مقهور شهوت یا خمر یا قمار است و بر او غلبه دارد و یا با فشار نیروی زیانمندی که چاره ای و راهی برای دفع آن برایش فراهم می شود مثل کسیکه گرسنگی او را به سختی می افکند. و به خوردن گوشت مردار ناچار می شود و بر این معنی گفت:

(أَمَّنْ یُجِیبُ الْمُضْطَرَّ إِذا دَعاهُ- ۶۲/ نمل) (فَمَنِ اضْطُرَّ غَیْرَ باغٍ وَ لا عادٍ- ۱۷۳/ بقره) (فَمَنِ اضْطُرَّ فِی مَخْمَصَهٍ- ۳/ مائده) که در تمام موارد فوق آن حالت عمومیّت را دارد چنانکه گفته می شود ضروری سه گونه است:

۱- ناچاری و الزامی که به طریق زور و جبر است نه به اختیار، مثل درختی که

(مجمع البحرین ۳/ ۳۷۴) ضرر: زیان زدن در مقابل سود بردن و ضرار- زیان زدن بدون سود بردن (النّهایه- ۳/ ۸۱)

(۱) درخواست حضرت ابراهیم در باره آینده کعبه است که می گوید پروردگارا این خانه را شهری امن قرار ده و از مردم آنجا هر کس که بخدای و روز جزا ایمان بیاورد از ثمرات و بهره ها روزیشان ده، خداوند گفت کسیکه کفر پیشه کند، بهره کمی در دنیا به او خواهیم داد و سپس او را به سوی عذاب آتش بکشانیم.

باد شدیدی آن را به حرکت در می آورد و ضرورتا یا جبرا متحرّک است ۲- نیاز و الزامی که وجودش بدست نمی آید مگر به صورت ضروری مثل غذای ضروری در حفظ بدن برای انسان.

۳- (ضروری) در چیزی گفته می شود که خلافش ممکن نیست مثل اینکه گفته شود: جسمی واحد در دو مکان و در یک حالت وجود دارد که صحیح نیست (زیرا جسم واحد در یک حالت فقط در یک مکان امکان وجود دارد، خلافش صحیح نیست که در دو مکان باشد).

الضّرّه: بن انگشتان و پستان و نیز چربی و دنبه گوسفندان که از پشتش آویخته است.

علیه السّلام.

(ضرب) [ضرب]

زدن دو چیز به یکدیگر، و به تصوّر اختلاف ضرب (نوع زدن) در تفسیرش اختلاف هست مثل زدن چیزی با دست و عصا و شمشیر و مانند آنها.

در آیه: (فَاضْرِبُوا فَوْقَ الْأَعْناقِ وَ اضْرِبُوا مِنْهُمْ كُلَّ بَنانٍ- ۱۲/ انفال) (چون پروردگارت به فرشتگان وحی کرد که با شما هستم، مؤمنان را پایداری دهید که در دل کافران رعب می افکند و روی گردنها و انگشتانشان بزنید). و آیات:

(فَضَرْبَ الرِّقابِ- ۴/ محمّد) (فَقُلْنا اضْرِبُوهُ بِبَعْضِها

- ۷۳/ بقره) (أَنِ اضْرِبْ بِعَصاكَ الْحَجَرَ- ۱۶۰/ اعراف) (فَراغَ عَلَيْهِمْ ضَرْباً بِالْيَمِينِ- ۹۳/ صافّات) «۱» (يَضْرِبُونَ وُجُوهَهُمْ- ۵۰/ انفال)

---

(۱) مربوط به بت شکنی حضرت ابراهیم است که نهانی بسوی بتهایشان می رود و به آنها می گوید چرا چیزی نمی خورید چه شده است که سخن نمی گوئید و در آن حال ضربتی سخت به آنها می زند.

ضرب الارض بالمطر: زده شدن و ضربه دیدن زمین با باران.

ضرب الدّراهم: سکّه زدن، هر دو مطلب فوق به اعتبار همان چکش زدن است که: طبع الدّراهم نیز به اعتبار تأثیر سکّه ای که در آن هست و مثل مهر است اینطور گفته شده. «۱»

و از همین معنی، سرشت و نهاد به آن تشبیه شده است که آن را سجیّه یا طبیعه گفته اند (گویی که بر آدمی مهر خورده است).

(الضّربُ فِی الأرض): رفتن و گشتن در زمین که همان زدن زمین با پاها است.

گفت: (وَ إِذا ضَرَبْتُمْ فِی الْأَرْضِ- ۱۰۱/ نساء) (هر گاه در زمین سفر کردید). (وَ قالُوا لِإِخْوانِهِمْ إِذا ضَرَبُوا فِی الْأَرْضِ- ۱۵۶/ آل عمران) (لا یَسْتَطِیعُونَ ضَرْباً فِی الْأَرْضِ- ۲۷۳/ بقره). «۲»

و از این آیه: (فَاضْرِبْ لَهُمْ طَرِیقاً فِی الْبَحْرِ- ۷۷/ طه).

(خطاب به موسی است که می گوید راهی در دریا برای آنها بگشای) ضرب الفحل النّاقه: (فحل ناقه را برای لقاح زد) «۳» تشبیهی است به چکش زدن مثل- ضرب الخیمه- یعنی کوبیدن میخهای چادر

---

(۱) سکّه، فلزّی است منقوش که پولها را با آن نقش می کنند و نیز وسیله فلزّی کاوش زمین (۱/ ۴۲۴)

(۲) انفاق از آن کسانی است که فقیر و ناتوانند و در راه خدا از کار مانده اند و کوچ کردن و رفتن در زمین را هم قادر نیستند و جاهلان و نادانان آنها را بی نیاز می پندارند و چون مردمانی با عفّت هستند، ای پیامبر صلّی اللَّه علیه و آله تو آنها را با چهره های عفیفشان می شناسی و آنچنان کسان هرگز از مردم با اصرار چیزی نمی خواهند.

(۳) از عبارتی که راغب رحمه اللَّه نقل می کند حقیقتی که میان روش حیوانات و انسان هست روشن می شود و آن حقیقت این است که انسانها در کار ازدواج و توالد و تناسل اساس عملشان بر مهربانی و محبّت و مودّت است ولی در تمام حیوانات این حالت بصورت (جدال- زدن- تفرّق- سر و صدای زیاد) انجام می شود مثل حیوانات دست آموز از قبیل: (خروس و مرغان، گربه ها، گنجشک ها و غیره) و همچنین حیوانات وحشی، و خود این موضوع بهترین گواهی است بر خلقت جداگانه انسان که در آیه ۲۱/ روم، اشاره کرده و می گوید:

(وَ مِنْ آیاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَکُمْ مِنْ أَنْفُسِکُمْ أَزْواجاً لِتَسْکُنُوا إِلَیْها وَ جَعَلَ بَیْنَکُمْ مَوَدَّهً وَ رَحْمَهً إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیاتٍ لِقَوْمٍ یَتَفَکَّرُونَ). [.....]

با چکش. و ((ضُرِبَتْ) عَلَيْهِمُ الذِّلَّةُ- ۶۱/ بقره) و همینطور آیه: (ضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الْمَسْكَنَةُ- ۱۱۲/ آل عمران) (عدم تمرکز و سکونت یا سرگردانی آنها را فرا گرفته است) گوئی که همچون کوبیدن میخهای خیمه، خواری و ذلّت آنها را می کوبد و فرا گرفته) و از این معنی بطور استعاره آمده است که (فَضَرَبْنا عَلَى آذانِهِمْ فِي الْكَهْفِ سِنِينَ عَدَداً- ۱۱/ کهف) (سالهای محدودی آنها را از شنیدن بازداشتیم و خواباندیم) (فَضُرِبَ بَيْنَهُمْ بِسُورٍ- ۱۳/ حدید) (بین آنها دیواری حائل و زده شد). و عبارت- ضرب العود و النّای و البوق: دمیدن با نفسهاست (در عود، نی و شیپور) ضرب اللّبن: «۱» آمیختن شیری به شیر دیگر.

(ضرب المثل:) از همان عبارت- ضرب الدّراهم است یعنی یاد کردن اثر چیزی که در غیر آن چیز ظاهر شود، در آیات گفت:

(وَ اضْرِبْ لَهُمْ مَثَلًا- ۳۲/ کهف) (ضَرَبَ لَكُمْ مَثَلًا مِنْ أَنْفُسِكُمْ- ۲۸/ روم) (وَ لَقَدْ ضَرَبْنا لِلنَّاسِ- ۵۸/ روم)

پس در مسأله غرایز و توالد و تناسل نیز فرق وجود انسان بر سایر حیوانات بخوبی دانسته می شود و بیان مدّعیان برآمدن انسان از حیوانات بکلّی پوچ و بیهوده می نماید زیرا در حیوانات نه شعوری و نه حتّی مودّتی در چنین حالاتی دیده می شود بلکه بر عکس آن هست.

در کلام پیامبر عظیم الشّأن اسلام هست که فرموده: هرگز همانند حیوانات با همسرانتان رفتار نکنید بلکه با مقدّماتی از گفتار و مزاح عملتان را توأم نمائید.

(۱) در حدیثی از پیامبر صلّی اللَّه علیه و آله آمده است که: «ضربوا کتاب اللَّه بعضه ببعض» یعنی آیات کتاب خدای در هم آمیخته است و میان محکم و متشابه و ناسخ و منسوخ و مطلق و مقیّد و مجمل و مبیّن- جدایی نیست و واژه- ضربوا- در این حدیث از عبارت- ضربت اللبن بعضه ببعض یعنی شیر را در هم آمیختم و بهم زدم گرفته شده است. (مجمع البحرین- ۲۴/ ابراهیم) و از علی علیه السّلام نقل شده است که فرمود: «و لقد ضربت انف هذا الامر و عینه و قلبت ظهره و بطنه» یعنی زمامداری و حکومت را با شناخت و معرفت کامل تحقیق کردم و پشت و روی کار را سنجیدم زیرا هم پژوهشگری برای شناخت و معرفت چیزی عادتا امعان نظر می کند تا حقیقت آن را دریابد.

(خطبه ۴۳/ صبحی الصّالح در باره آماده نمودن یارانش برای جنگ با معاویه).

(وَ لَمَّا ضُرِبَ ابْنُ مَرْيَمَ مَثَلًا- ۵۷/ زخرف) (ما ضَرَبُوهُ لَکَ إِلَّا جَدَلًا- ۵۸/ زخرف) (آن مثلی که زدند و گفتند که خدایان ما بهترند یا او، جز برای جدل و ستیزه نبود زیرا آنها گروهی ستیزه جویند) و (وَ اضْرِبْ لَهُمْ مَثَلَ الْحَیاهِ الدُّنْیا- ۴۵/ کهف).

(أَ فَنَضْرِبُ عَنْکُمُ الذِّکْرَ صَفْحاً- ۵/ زخرف) (آیا چون گروهی اسراف کارید ما یادآوری و تذکار را از شما باز داریم و در گذریم).

(مُضارَبَه:) نوعی از تجارت است.

مضرّبه: لباس دوخته شده با دوخت و خطوط زیاد.

تضریب: برانگیختن و تشویق، گویی که تشویقی است بر سفر دور و دراز در زمین.

اضطراب: زیاد این طرف و آن طرف در زمین راه رفتن که از همان الضّرب فی الأرض است.

استضراب النّاقه: فحل و گشن خواستن شتر مادینه.

(ضرع) [ضرع]

الضّرع: پستان شتر، گوسفند و غیر از آنها.

اضرعت الشّاه: شیر گوسفند بخاطر نزدیکی زائیدنش در پستانش رسید، مثل:

اتمر و البن: خرما و شیرش رسید و زیاد شد.

شاه ضریع: گوسفند بزرگ پستان.

و امّا آیه: (لَیْسَ لَهُمْ طَعامٌ إِلَّا مِنْ ضَرِیعٍ- ۶/ غاشیه).

گفته شده- ضریع- گیاه تلخ خشک است یا گیاهی سرخ رنگ بدبو (که شتران آن را نمی خورند) و آن را در دریا می اندازند، هر چه که باشد- ضریع- در آیه اخیر اشاره به چیزی زشت و منکر است.

ضرع الیهم: نوزاد حیوان پستان مادرش را گرفت، و از این معنی گفته شده:

ضرع الرّجل ضراعه: خوار و زبون شد.

اسم فاعل از این فعل- ضارع و ضرع- است.

(تَضَرّع:) اظهار زاری و زبونی کردن، در آیات گفت:

(تَضَرُّعاً وَ خُفْیَهً- ۶۳/ انعام) (لَعَلَّهُمْ یَتَضَرَّعُونَ- ۲۴/ انعام) (لَعَلَّهُمْ یَضَّرَّعُونَ- ۹۴/ اعراف) همان- یتضرّعون است که ادغام شده.

(فَلَوْ لا إِذْ جاءَهُمْ بَأْسُنا تَضَرَّعُوا- ۴۳/ انعام «۱») (مُضارَعَه:) اصلش همسانی در خواری و زبونی است، سپس مخصوص مشارکت شده است و از این معنی نحویّون لفظ مضارع را استفاده نموده اند «۲».

(ضعف) [ضعف]

الضّعف: نقطه مقابل قوّت و نیرو است.

و قد ضعف فهو ضعیف: ناتوان شد و ناتوان است.

آیه: (ضَعُفَ الطَّالِبُ وَ الْمَطْلُوبُ- ۷۳/ حجّ) «۳» ضعف در حال و بدن و حالت بکار می رود، گفته شده: ضعف و ضعف دو واژه اند.

---

(۱) آنگاه که آیات خداوند و آنچه را که بر آنها خوانده می شود فراموش کردند ناگهان عذاب سخت ما به آنها می رسد بزاری در می آیند ولی اینان همان کسانیند که دلهاشان با قساوت و سنگدلی خو گرفته و شیطان آنچه را که می کنند برای آنها آراسته و زینت می دهد که ناگهان به سزای کردار شیطان گونه شان مبتلا می شوند- ۴۳ و ۴۴/ انعام.

(۲) فعل مضارع فعلی است که دلالت بر انجام کاری در زمان حال و آینده دارد که گفته اند وجه تسمیه آن این است که با اسم فاعل در حرکات و عدد حروف و صفت نکره مشابه است و چون با فعل ماضی هر دو از مصدر مشتقّ شده اند مضارع نامیده شده اند.

(۳) تمام آیه این چنین است: ای مردم برای شما مثلی زده می شود به آن گوش فرا دهید کسانی و چیزهائی که غیر از خدا می خوانید مگس را هم نیافریدند هر چند که همه با هم مجتمع شوند، بت ها، طاغوت ها و مورد پرستش ها آنقدر ضعیف و ناتوانند که اگر مگسی چیزی از غذاشان را بردارد و بخورد

در آیه: (وَ عَلِمَ أَنَّ فِیکُمْ ضَعْفاً- ۶۶/ انفال).

و (وَ نُرِیدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَی الَّذِینَ اسْتُضْعِفُوا فِی الْأَرْضِ- ۵/ قصص) خلیل رحمه اللّه گفته است: الضّعف با ضمّه حرف (ض) ناتوانی بدنی است و- الضعف- با فتحه حرف (ض) نارسایی در عقل و رأی است، و از این معنی است:

آیه: (فَإِنْ کانَ الَّذِی عَلَیْهِ الْحَقُّ سَفِیهاً أَوْ ضَعِیفاً- ۲۸۲/ بقره) «۱» جمع ضعیف- ضعاف و (ضُعَفاء)- است، خدای تعالی گوید:

لَیْسَ عَلَی الضُّعَفاءِ- ۹۱/ توبه) «۲» (اسْتَضْعَفْتُهُ:) ناتوانش یافتم.

و در آیه: (وَ الْمُسْتَضْعَفِینَ مِنَ الرِّجالِ وَ النِّساءِ وَ الْوِلْدانِ- ۵۷/ نساء) «۳» و در آیات:

(قالُوا فِیمَ کُنْتُمْ قالُوا کُنَّا مُسْتَضْعَفِینَ فِی الْأَرْضِ- ۹۷/ نساء) «۴»

توانایی گرفتن آن را از مگس ندارند به راستی که چون ناتوان طالبانی و چه ناتوان مطلوبی.

(۱) در باره شهادت نوشتن در قرض دادن است می گوید: اگر کسی که حقّ با اوست نادان و در رأی ناتوان است و املاء کردن نمی داند سرپرست وی بعدالت املاء کند و دو مرد در این امر گواه گیرید.

(۲) اشاره به گسیل داشتن مسلمانان به جنگ است که عدّه ای با بهانه های دروغین می خواستند به جنگ نروند که خداوند در آیه فوق آنهایی که ضعیف و بیمار و تنگدستند و نمی توانند هزینه جنگ یا شمشیر و زره ای فراهم کنند استثناء می کند که گناهی برایشان نیست در صورتی که پند خدای و رسول و نیکان را که در راه خدایند بپذیرند- و اللّه غفور رحیم: خدای آمرزنده و بخشایشگر است.

(۳) این آیه تأکید صریح و روشنی و حتّی تهدیدی است برای کسانی که می توانند در راه خدا با دنیا پرستان که حیات آخرت را به دنیا می فروشند مبارزه کنند که می گوید: شما را چه شده است که در راه خدا و رهایی مستضعفین از مرد و زن و کودک یعنی کسانی که خدا پرستند و از خدا و ولیّ و رهبری نصرت و پیروزی می طلبند آنها را یاری نمی کنید و برای نجاتشان نمی کوشید. در حدیثی از پیامبر صلّی اللّه علیه و آله آمده است که فرمود: «انّ اللّه لیبغض المؤمن الضّعیف» یعنی خداوند ایمان ضعیف را دوست ندارد که ضعف ایمان به سستی در امور و عبادات می انجامد.

و در حدیثی دیگر آمده است که فرمود: «اتّقوا اللّه فی الضّعفین». یعنی در باره یتیمان و زنان، تقوا پیشه کنید و از خدای پروا داشته باشید که حقّشان ضایع نشود، این حدیث مؤیّد خطبه حجّه الوداع و سفارش پیامبر عزیز اسلام در باره دو گروه یتیمان و زنان است که متأسّفانه در جامعه به اصطلاح متمدّن و غرب و شرق شخصیّت زنان با ابزار تولید و کیفیّت تولید کرد آنان سنجیده می شود و اسلام این امر جاهلی را بشدّت محکوم می کند. (مجمع البحرین ۵/ ۸۶)

(۴) تمام آیه چنین است: کسانی را که فرشتگان قبض روح می کنند و آنها ستمگر به خویش بوده اند

(إِنَّ الْقَوْمَ اسْتَضْعَفُونِی- ۱۵۰/ اعراف) (سخن هارون برادر موسی است که نتوانست از گوساله پرستی آنها جلوگیری کند و می گوید: مرا استضعاف کردند) واژه- استضعاف- نقطه مقابلش- استکبار- است در آیه:

(قالَ الَّذِینَ اسْتُضْعِفُوا لِلَّذِینَ اسْتَکْبَرُوا- ۳۳/ سباء) خدای تعالی گوید: (اللَّهُ الَّذِی خَلَقَکُمْ مِنْ ضَعْفٍ ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ ضَعْفٍ قُوَّةً ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ قُوَّةٍ ضَعْفاً- ۵۴/ روم).

دوّمین واژه- ضعف- در آیه اخیر غیر از مفهوم ضعف اوّلی و سوّمی است، اینکه می گوید: (خَلَقَکُمْ مِنْ ضَعْفٍ- ۵۴/ روم) یعنی از نطفه یا از خاک. ضعف دوّم در آیه، ضعف موجود در جنین و طفل است.

ضعف سوّم در آیه، ضعفی است که بعد از سنین پیری حاصل می شود که آن را با (أَرْذَلِ الْعُمُرِ- ۷۰/ نحل) اشاره کرده است.

امّا دو قوّتی که در آیه هست اولی همان چیزی است که به کودک تحرّک و هدایت و طلب کردن شیر و غذا و قدرت دفع اذیّت از نفس خویش با گریه کردن قرار داده است.

دوّمین واژه قوّه- در آیه همان است که بعد از بلوغ برای انسان حاصل می شود و دلالت دارد بر اینکه هر یک از واژه های ضعف اشاره ای است به حالتی غیر از حالت اوّلی.

دلالت این است که، ذکر و یادآوری آن واژه بصورت نکره است، زیرا هر اسم نکره ای اگر اعاده و تکرار شد و همان معنی اوّل در تکرار آن منظور باشد بار دوّم

فرشتگان به آنها می گویند در چه موقعیّتی بودید می گویند ما در زمین مستضعفین بودیم، می گویند آیا زمین خدا وسیع نبود که در آن مهاجرت کنید پس جایگاهشان دوزخ است که بد بازگشتنی است.

معرفه می شود. «۱»

مثل اینکه می گویی: رایت رجلا، قال لی الرّجل کذا: مردی را دیدم و آن مرد

---

(۱) آیه: (فَإِنَّ مَعَ الْعُسْرِ یُسْراً، إِنَّ مَعَ الْعُسْرِ یُسْراً- ۵ و ۶/ شرح) و آیه: ۵۴/ روم که قبلا نوشته شده و سه بار واژه- ضعف- و دو بار واژه- قوّه- بصورت نکره آمده و مؤلّف محترم (ره) معانی مختلف آنها را با توجّه به متعلّقات قبلیشان تفسیر نموده یکی از نکات دقیق علمی است. قاعده فهم آن این است که اگر متعلّق کلمه ای که تکرار شده یک چیز باشد مثل- العسر- در آیه، مقصود دو- یسر- یعنی دو آسایش است چون- یسر- دوّم هم نکره است و متعلّق آن که- العسر- است تکرار شد، هر گاه متعلّق کلمه ای که بصورت نکره تکرار شده است دو چیز باشد مثل آیه: (وَ هُوَ الَّذِی فِی السَّماءِ إِلهٌ وَ فِی الْأَرْضِ إِلهٌ وَ هُوَ الْحَکِیمُ الْعَلِیمُ ۸۴۰ زخرف) که- فی السّماء و فی الارض- دو چیز است بنابراین- اله که با تنوین تمکین تکرار شده یک حقیقت و اشاره به یک مفهوم است، یعنی او خدای یگانه ای است که در آسمان- اله- است و در زمین هم- اله است در دریاها- اله- است و در صحراها هم- اله- است.

و این نکته دقیق علمی و رفع مشکل لفظی و مفهومی از حضرت صادق علیه السّلام در پاسخ ابو شاکر دیصانی به هشام بن حکم است که شرحش در مقدّمه کتاب آمده است و آیه فوق بسط معبودیّت خدای را اشاره می کند. (کافی اواخر- باب التّوحید) فی الارض، هم صله الّذی است یعنی خداوند در آسمان و زمین و در تمام جهان همان اله است که معبود است، اشتباه دیصانی منش ها این است که برای فهم قرآن به جمیع آیات قرآن احاطه کلّی و موضوعی ندارند و از قواعد و اصولی که بایستی از خود قرآن استدلال و درک شود بی اطّلاعند.

ابو محمّد عبد اللّه معروف به ابن هشام در کتاب معنی اللّبیب پس از اینکه برای تنوین پنج مورد ذکر می کند می نویسد:

ابن خبّاز در شرح- جز ولیّه- گفته است: انّ اقسام التّنوین عشره و سپس ده نوع تنوین او را بدین ترتیب ذکر می کند.

۱- تنوین تمکین، متعلّق به اسم معرب منصرف.

۲- تنوین مقابله، بجای نون جمع در جمع مؤنّث سالم.

۳- تنوین عوض، از حرف اصلی مثل (جوار) که (جواری) بوده.

۴- تنوین تفخیم در اسم علم مثل بمحمّد و علی.

۵- تنوین مصدری که نوعیّت را می رساند مثل ضربه ضربا.

۶- تنوین نکره در اسامی نامشخّص.

۷- تنوین وحدت مثل آیه: (أَنَّما إِلهُکَمْ إِلهٌ واحِدٌ).

۸- تنوین ترنّم، که به قافیه های شعری به جای اطلاق در می آید (ا- و- ی) در قافیه اشعار حروفی را اطلاق گویند که غیر از حرف اصلی کلمه است.

۹- تنوین ضرورت که به کلمات غیر منصرف ملحق می شود.

۱۰- تنوین در منادای مضموم مثل: سلام اللّه یا مطر علیها و لیس علیک یا مطر السّلام (مغنی اللّبیب- ۳۴۳).

ص: ۴۵۶

آنچنان بمن گفت (که- رجل- در دو عبارت یک فرد است بار اوّل نکره و بار دوّم معرفه آمده چون منظور همان مرد بوده).

و هر گاه واژه- رجل- دربار دوّم هم بصورت نکره ذکر شود مقصود غیر از اوّل اراده شده (مثل عبارت- رأیت رجلا فقال لی رجل) مقصود از رجل دوّم همان مرد اوّل نیست از این روی ابن عبّاس در آیه: (فَإِنَّ مَعَ الْعُسْرِ یُسْراً، إِنَّ مَعَ الْعُسْرِ یُسْراً- ۵ و ۶/ شرح) گفته است: لن یغلب عسر یسرین: یعنی: هرگز یک سختی بر دو آسانی و سهولت غالب نمی شود. (هر دو عسر- در آیه چون معرفه است به یک معنی و یکبار است ولی- یسر- چون نکره است دوّمی غیر از اوّلی و دو آسایش در برابر یک سختی است).

و آیه: (وَ خُلِقَ الْإِنْسانُ ضَعِیفاً- ۲۸/ نساء) پس ناتوانی و ضعف انسان همان نیازهایی است که موجودات برتر یا فرشتگان آن نیازها را ندارند و از آنها بی نیازند.

در آیه: (إِنَّ کَیْدَ الشَّیْطانِ کانَ ضَعِیفاً- ۷۶/ نساء) کید و مکر شیطان برای کسانی ضعیف است که از خدا پرستان و عباد اللّه هستند که در آیه: (إِنَّ عِبادِی لَیْسَ لَکَ عَلَیْهِمْ سُلْطانٌ- ۴۲/ حجر) از آنها سخن گفته است (به حقیقت که برای تو تسلّط و چیرگی بر بندگان من نیست) واژه- (ضِعف)- از الفاظی است که مفاهیمی نزدیک بهم دارد که وجود هر معنی، معنی دیگری را نیز اقتضاء می کند مثل واژه های نصف و زوج که ترکیبی متساوی در مقدار است و مخصوص عدد و ارقام.

پس اگر گفته شود- اضعفت الشّی ء و ضعّفته و ضاعفته: یعنی مثل آن را به او ضمیمه کردم پس افزون شد.

بعضی گفته اند- ضاعفت- از- ضعّفت- بلیغ تر و رساتر است و لذا بیشترشان آیات: (یُضاعَفْ لَهَا الْعَذابُ ضِعْفَیْنِ- ۳۰/ احزاب) یعنی: (ای زنان پیامبر هر یک از شما اگر کار زشت مسلمی را انجام دهد عذابش دو برابر افزون شود).

و آیه: (وَ إِنْ تَکُ حَسَنَةً یُضاعِفْها- ۴۰/ نساء) خوانده اند. «۱»

و گفت: (مَنْ جاءَ بِالْحَسَنَهِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثالِها- ۱۶۰/ انعام) «۲» بنابر حکم دو آیه اخیر اقتضاء می کند که- مضاعفه- در معنی ده برابر امثال خودش باشد.

ضعفته- (بدون تشدید حرف- ع) ضعفا- اسمش مضعوف است یعنی سست و ناتوان، پس- ضعف- مصدری است و ضعف با کسره حرف (ض) اسمی است مثل- شی ء و شی ء یعنی (خواستن از- شاء- یشاء و مورد خواست).

پس ضعف الشّی ء- چیزی است که دو برابرش می کند و هر گاه- ضعف- به عدد و رقم اضافه شود خود همان عدد و رقم و برابر آن را افزون بر آن اقتضاء می کند، مثل:

ضعف العشره و ضعف المائه- که بدون خلاف، اولی در معنی بیست و دوّمی دویست است.

و بر این اساس شاعر گوید:

جزیتک ضعف الودّ لمّا اشتکیته و ما ان جزاک الضّعف من احد قبلی «۳»

(همینکه از دوستی گله مند شدی دو برابر آن محبّت کردم و مکافات دادم و قبل از من هیچ احدی آنطور محبّت نکرده و پاداشش نداده است)

---

(۱) تمام آیه چنین است: إِنَّ اللَّهَ لا یَظْلِمُ مِثْقالَ ذَرَّهٍ وَ إِنْ تَکُ ... خداوند به اندازه ذرّه ای ستم نمی کند اگر ذرّه ای عمل نیک باشد آن را دو چندان می کند و از سوی خویش پاداش بزرگی به شما می دهد.

(۲) این آیه یکی از آیات با شکوه قرآن است که الطاف و بخشایش خدای تعالی را نسبت به اعمال بندگان بیان می کند، می گوید: هر کس کار نیک بیاورد و انجام دهد ده برابر آن را خواهد داشت و پاداش دارد ولی هر کس کار بدی انجام دهد و بیاورد، جز بهمان اندازه و برابر همان کار سزایش ندهند و ستمشان نمی کنند. [.....]

(۳) شعر از ابو ذؤیب است که اصمعی آن را این چنین نقل کرده است

جزیتک ضعف الود لما استبنته و ما ان جزاک الضّعف من احد قبلی

که روایت راغب صحیحتر بنظر می آید، چون- لما استبنته- یعنی همینکه آشکارش کردم ولی گله مند شدن و علّت دو برابر نمودن دوستی رساتر است.

اگر گفته شود- (اعطه ضعفی واحد: (دو برابر واحد و آن یکی را به او ببخش) یعنی: یک به اضافه دو برابر که اقتضاء مقدار سه دارد زیرا واحد با دو واحد دیگر که با او جمع می شود نتیجه اش سه واحد است و این نتیجه در صوتی است که ضعف آن بر آن اضافه شود امّا اگر اضافه نشود می گویی ضعفین- یعنی در حکم دو چیز است که یکی از آن، بر دیگری جمع شده است پس حکم دو «۱» دارد زیرا یکی از آنها بر دیگری افزوده شده و از دو واحد بیرون نمی شود بر خلاف آنچه را که اضافه بر دو- یا- ضعفان- است که به واحد افزوده شده و سه چیز می شود، مانند- ضعفی الواحد.

در آیات: (فَأُولئِکَ لَهُمْ جَزاءُ الضِّعْفِ- ۳۷/ سباء) (لا تَأْکُلُوا الرِّبَوا أَضْعافاً مُضاعَفَةً- ۱۳۰/ آل عمران) که گفته شده تکرار لفظ را برای تأکید آورده است و لذا گفته شده- بسا که- مضاعفه- از- ضعف- باشد نه از ضعف. در آیه زیر مقصود و معنی آنچه را که ضعف می دانند همان ضعف یا نقص است.

مثل: (وَ ما آتَیْتُمْ مِنْ رِباً لِیَرْبُوَا فِی أَمْوالِ النَّاسِ فَلا یَرْبُوا عِنْدَ اللَّهِ- ۳۹/ روم) و (یَمْحَقُ اللَّهُ الرِّبا وَ یُرْبِی الصَّدَقاتِ- ۲۷۶/ بقره) و این معنی را شاعر گفته است که می گوید:

(زیاده شیب و هی نقص زیادتی (فزونی پیری همان کم شدن زیادتی من است) و در آیه: (فَآتِهِمْ عَذاباً ضِعْفاً مِنَ النَّارِ- ۳۸/ اعراف) «۲»- از خداوند تقاضا می کنند که

---

(۱) قبل از این آیه می گوید: حقّ خویشاوندان و مسکین و در راه مانده را به پردازید و بدهید و این امر برای کسانی که ایمان دارند عبرت هاست، و سپس می گوید آنچه را که به ربا می دهید تا از اموال مردم افزون بر آن بیابید بخاطر رضای خدا می دهید آنهاست که افزون یافتگانند، قبل و بعد آیه فوق بخوبی نشان می داد که تناسبی میان پایمال کردن حقوق خویشان و مسکینان و سپس پرداخت نکردن مالیات اسلامی هست که سرمایه های رباخواران را به وجود آورده است و آنهم مولود ایمان نداشتن و خوشنودی خدا نطلبیدن و در زمره رستگاران نبودن است.

(۲) عذابی بیش از آتش به ایشان برسان، این تقاضا در قیامت از سوی دنباله روان و امّت هایی است که

بخاطر گمراه بودن آنها با عـذابی، و با عـذابی دیگر بخاطر گمراه نمودن دیگران معـذّب شونـد و چنانکه اشاره کرده است که (لِيَحْمِلُوا أَوْزارَهُمْ كـامِلَةً يَوْمَ الْقِيـامَةِ وَ مِنْ أَوْزارِ الَّذِينَ يُضِـلُّونَهُمْ- ۲۵/ نحـل) (پیشوایـان سـتم پیشه و بی ایمان در قیامت نتیجه گناهان و اعمال خود را بطور کامل به اضافه گیاهان کسانی که گمراه کرده اند برمی دارد).

و آیه: (لِكُلٍّ ضِـعْفٌ وَ لكِنْ لا تَعْلَمُونَ- ۳۸/ اعراف) هر عذابی که برای شـما هست برای هر یک از شـما فزونی عذاب است و نمی دانیـد، گفتـه معنی آیـه ایـن است که برای هر یـک از شـما دنبـاله روان کفر و سـردمداران کفر دو برابر عـذابی است که دیگری می بینـد زیرا عذاب، ظاهری و باطنی دارد و هر یک از آنها عذاب ظاهری دیگری را درک می کند و عذاب باطنی او را نمی بیند و می اندیشد برای او عذاب باطنی نیست.

(ضغث) [ضغث]

الضغث: دسته گیاه خوشبو یا خارها یا شاخه ها جمعش اضغاث- است.

گفت: (وَ خُذْ بِيَدِكَ ضِـغْثاً- ۴۴/ ص) و به این واژه، خوابهـای آشـفته و آمیخته ای که حقـایقش روشن نمی شود تشـبیه شـده است.

آیه: (قالُوا أَضْغاثُ أَحْلامٍ- ۴۴/ یوسف) گفته اند خوابهای پریشان و قسمتی از خوابهای آشفته و درهم است.

(ضغن) [ضغن]

الضّغن و الضِّغن- با کسره و فتحه حرف (ض) کینه شدید و سخت است جمعش- اضغان.

در دنیا از مسـتکبرین بی ایمان پیروی کردنـد که از خـدای می خواهند عذاب پیشوایان کفر و اسـتکبار را که گمراهشان کرده اند دو چندان کند، می گوید:

عذاب همه شما دو چندان است و شما نمی دانید.

آیه: (أَنْ لَنْ یُخْرِجَ اللَّهُ أَضْغانَهُمْ- ۲۹/ محمّد) (آیا کسانیکه بیماری حقد و کینه در دلشان هست پنداشته اند که هرگز خداوند آنها را آشکار نخواهد کرد).

ناقه، هم به این واژه تشبیه شده است.

و گفته اند- ذات ضغن- کینه دار است.

قناه ضغنه: سر نیزه کج.

اضغان: چپ و راست جامه بخود پیچیدن، یا زره و غیره از آن بخود بستن.

(ضُلّ) [ضُلّ]

الضّلال: عدول و انحراف از راه مستقیم، نقطه مقابلش هدایه- است. خدای تعالی گوید: (فَمَنِ اهْتَدی فَإِنَّما یَهْتَدِی لِنَفْسِهِ وَ مَنْ ضَلَّ فَإِنَّما یَضِلُّ عَلَیْها- ۱۰۸/ یونس).

(پس کسیکه هدایت یافت به سود خویش هدایت می یابد و کسیکه گمراه شد بر زیان خویش گمراه می شود). واژه- ضلال- برای هر عدول و انحرافی از راه مستقیم خواه عمدی یا سهوی و کم یا زیاد گفته می شود. پس صراط مستقیمی که مورد رضا و خشنودی است جدّا مشکل است.

پیامبر صلّی اللَّه علیه و آله فرمود: «استقیموا و لن تحصوا» «۱» (در راه راست پایداری کنید و استقامت بورزید و هرگز آن را حساب نکنید و مشمارید).

بعضی از حکماء گفته اند: ما از جهتی در راه صوابیم و از وجوه بسیاری گمراهیم زیرا استقامت و صواب، در حکم شخص تیرانداز است که به هدف می زند هر تیری که به اطراف هدف زده شود همه اش گمراهی و جدا از هدف است. و همانطور که گفتیم از بعضی صالحان و پاکان روایت شده است که پیامبر صلّی اللَّه علیه و آله را در خواب دید و گفت یا

---

(۱) تمام حدیث چنین است: استقیموا و لن تحصوا، و اعلموا ان خیر أعمالکم الصّلاه یعنی: در نماز و هر عمل خیری آنگونه پایدار باشید تا اینکه نلغزید و منحرف نشوید (النّهایه ۱/ ۳۹۸)

رسول اللّه روایت شده است که گفته ای: «۱» «شیّبتنی سوره هود و اخواتها، فما الّذی شیّبک منها؟ فقال: قوله (فاستقم کما امرت) پس هر گاه ضلال- ترک نمودن طریق مستقیم عمدا یا سهوا کم یا زیاد باشد در آن صورت صحیح است که لفظ (ضلال) از کسیکه خطائی از او سر می زند به کار رود از این روی به پیامبران و بکفّار نیز نسبت داده شده است هر چند که میان این دو ضلال فاصله دو رو زیادی بوده، مگر نمی بینی که در باره پیامبرش صلّی اللّه علیه و آله فرمود:

(وَ وَجَدَکَ ضَالًّا فَهَدی- ۷/ ضحی) یعنی قبلا- به آنچه را که از نبوّت و پیامبری به تو رسیده است آگاه و راه یافته به آن نبودی.

و اولاد یعقوب به پدرشان گفتند: (إِنَّکَ لَفِی ضَلالِکَ الْقَدِیمِ- ۹۵/ یوسف). و باز به ملک مصر گفتند: (إِنَّ أَبانا لَفِی ضَلالٍ مُبِینٍ- ۸/ یوسف). که اشاره به شیفتگی و علاقه یعقوب به یوسف و اشتیاقش به اوست و همچنین آیه: (قَدْ شَغَفَها حُبًّا إِنَّا لَنَراها فِی ضَلالٍ مُبِینٍ- ۳۰/ یوسف) «۲» و از قول موسی گفت:

(وَ أَنَا مِنَ الضَّالِّینَ- ۲۰/ شعراء) که تنبیهی و هشداری است، در کار سهو و غفلتی از

---

(۱) یعنی سوره هود و همانند آن مرا پیر کرد، پرسید آنکه تو را از آن سوره پیر کرده است کدام است؟

پیامبر صلّی اللّه علیه و آله فرمود: (فَاسْتَقِمْ کَما أُمِرْتَ- ۱۱۲/ هود) امر خدای تعالی که فرمود: همانگونه که امر شده ای پایدار باش و استقامت بورز، که در احادیث (وَ مَنْ تابَ مَعَکَ- ۱۱۲/ هود) یعنی و دیگرانی که پیروان تو هستند نیز بایستی استقامت بورزند، تتمّه حدیث است که پیامبر را نگران و اندوهگین می نموده و گر نه او خود مظهر استقامت و پایداری بوده (که امام خمینی هم همین نظر را دارند).

واقدی از ابن عبّاس نقل می کند که پیامبر صلّی اللّه علیه و آله فرمود: (شیّبتنی هود و الواقعه و المرسلات و عمّ یتسائلون و اذا الشّمس کوّرت و اقتربت السّاعه و ما فعل بالامم قبل) سوره های (۱۱/ ۵۶- ۷۷- ۷۸- ۸۱- ۵۴) که مسئولیّت پایداری ملّت اسلام با او بوده پیامبر صلّی اللّه علیه و آله را پیش از موعد پیری فرسوده ساخته و خودش می گوید:

بر امم گذشته چنین نبوده برای توضیح بیشتر به ذیل واژه- حصا- مراجعه شود.

(الطّبقات الکبری/ کاتب واقدی ۱/ ۴۳۵)

(۲) سه آیه اخیر نقل قول برادران حسود و گمراه یوسف نسبت به حضرت یعقوب است که چون او را در راه باطل خود نمی بینند او را نسبت به نظر و راه خود در بیراهه و گمراه معرّفی می کنند.

سوی موسی.

و آیه: (أَنْ تَضِلَّ إِحْداهُما- ۲۸۲/ بقره) یعنی فراموش می کند. و این فراموشی از نسیانی است که موضوعا از طبیعت در نهاد انسان هست ضلال از وجهی دیگر سه گونه است:

۱- ضلال یا بیراهه بودن در علوم نظری مثل ضلالت در معرفت خدای و وحدانیّت او و در شناخت پیامبری و مانند اینها که در آیه: (وَ مَنْ یَکْفُرْ بِاللَّهِ وَ مَلائِکَتِهِ وَ کُتُبِهِ وَ رُسُلِهِ وَ الْیَوْمِ الْآخِرِ فَقَدْ ضَلَّ ضَلالًا بَعِیداً- ۱۳۶/ نساء) به آن معنی اشاره شده است.

۲- ضلالی که در علوم عملی است مثل معرفت احکام شرعی که همان عبادات است.

۳- ضلال بعید یا انحراف و گمراهی دور از صراط مستقیم و اشاره ای است به آنچه که کفر است مثل آنچه که در آیه قبل گفته شده که:

(وَ مَنْ یَکْفُرْ بِاللَّهِ- ۱۳۶/ نساء) (إِنَّ الَّذِینَ کَفَرُوا وَ صَدُّوا عَنْ سَبِیلِ اللَّهِ قَدْ ضَلُّوا ضَلالًا بَعِیداً- ۱۶۷/ نساء).

(بَلِ الَّذِینَ لا یُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَهِ فِی الْعَذابِ وَ الضَّلالِ الْبَعِیدِ- ۸/ سباء) «۱» یعنی در عقوبت و گمراهی دور، و بر این معنی آیات:

(إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا فِی ضَلالٍ کَبِیرٍ- ۹/ الملک) (قَدْ ضَلُّوا مِنْ قَبْلُ وَ أَضَلُّوا کَثِیراً وَ ضَلُّوا عَنْ سَواءِ السَّبِیلِ- ۷۷/ مائده) «۲» (أَ إِذا ضَلَلْنا فِی الْأَرْضِ- ۱۰/ سجده) «۳» در آیه اخیر- ضللنا- کنایه از مرگ و استحاله و دگرگون شدن بدن است. و

---

(۱) ترجمه تمام آیه چنین است: بلکه کسانی که به آخرت ایمان ندارند در عذاب و ضلالت دورند.

(۲) بگو ای اهل کتاب در دین خویش علو مکنید و سخن بنا حقّ مگوئید هوسهای گروهی را که پیش از این به گمراهی افتادند و بسیاری را هلاک و گمراه کرده اند و از راه مستقیم دورند پیروی مکنید.

(۳) ناسپاسان می گویند آیا وقتی که ما در زمین گم می شویم دوباره خلقت تازه ای خواهیم داشت اینها به لقاء و پیشگاه پروردگار خویش کافرند.

آیه: (وَ لَا الضَّالِّينَ- ۷/ فاتحه) گفته شده مقصود از- ضالّین نصاری است.

و آیه: (فِی کِتابٍ لا یَضِلُّ رَبِّی وَ لا یَنْسی- ۵۲/ طه) یعنی از پروردگار دور نمی شود و پروردگارم نیز از آن غافل نمی شود یعنی وانمی گذارد، و فراموش نمی کند.

و آیه: (کَیْدَهُمْ فِی تَضْلِیلٍ- ۲/ فیل) یعنی در باطل و گمراهی خودشان. «۱» (اضلال-) دو گونه است:

اوّل آنکه سبب آن، ضلال و گم شدن باشد که خود دو وجه دارد:

۱- یا اینکه چیزی از تو دور و گم شود، مثل: اینکه می گویی: اضللت البعیر: شتر را گم کردم. و از من دور شد.

۲- و یا اینکه به ضلال و دور شدنش حکم کنی و ضلال در این دو امر سبب- اضلال- است.

دوّم- اینکه اضلال- سبب- ضلال- و دور شدن شود به این معنی که امر باطل برای انسان زینت داده شود تا به گمراهی بیفتد مثل مفهوم آیات:

(لَهَمَّتْ طائِفَهٌ مِنْهُمْ أَنْ یُضِلُّوکَ

- ۱۱۳/ نساء) (وَ ما یُضِلُّونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ- ۶۹/ آل عمران) یعنی کارهایی را دنبال می کنید که بوسیله آن کارها ترا گمراه کنند، پس، از کارشان چیزی عایدشان نمی شود مگر چیزی که گمراهی خودشان در آن هست. و از قول شیطان می گوید:

(وَ لَأُضِلَّنَّهُمْ وَ لَأُمَنِّیَنَّهُمْ- ۱۱۹/ نساء) «۲» و در باره شیطان گفت:

(وَ لَقَدْ أَضَلَّ مِنْکُمْ جِبِلًّا کَثِیراً- ۶۲/ یس) «۳»

---

(۱) در باره اصحاب فیل است که می فرماید: آیا نمی دانی که پروردگارت با اصحاب فیل چگونه عمل کرد آیا کید و نیرنگشان را در باطل و گمراهی قرار نداد.

(۲) قطعا گمراهشان می کنیم و به آرزوهاشان درمی افکنیم.

(۳) شیطان از شما نسل ها و خلقهای زیادی را گمراه کرد، آیا نمی باید تعقّل می کردید.

(وَ يُرِيدُ الشَّيْطانُ أَنْ يُضِلَّهُمْ ضَلالًا بَعِيداً- ۶۰/ نساء) (وَ لا تَتَّبِعِ الْهَوى فَيُضِلَّكَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ- ۲۶/ ص) «۱» العاده طبع ثان: عادت طبیعت دوّم آدمی است، و این نیرو در انسان فعل الهی است و چون چنین است (که در غیر اینجا یاد شده است ذیل واژه- طبع) هر چیزی که سبب وقوع فعلی باشد نسبت دادن آن فعل به آن چیز صحیح است، و نیز صحیح است که ضلال بنده از این وجه به خدا منسوب شود، پس گفته می شود- اضلّ اللّه نه به وجهی است که نادانها تصوّر می کنند، و چنانکه گفتیم نه تنها اضلال کافر و فاسد و غیر از مؤمنین را منسوب به نفس خودشان قرار داده بلکه اضلال مؤمنین را هم از خودش نفی کرد، در آیات زیر گفت:

(ما كانَ اللَّهُ لِيُضِلَّ قَوْماً بَعْدَ إِذْ هَداهُمْ- ۱۱۵/ توبه) (فَلَنْ يُضِلَّ أَعْمالَهُمْ سَيَهْدِيهِمْ- ۴/ محمّد) و در مورد کافر و فاسد گفت:

(فَتَعْساً لَهُمْ وَ أَضَلَّ أَعْمالَهُمْ- ۸/ محمّد) (وَ ما يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفاسِقِينَ- ۲۶/ بقره) (كَذلِكَ يُضِلُّ اللَّهُ الْكافِرِينَ- ۷۴/ غافر) (وَ يُضِلُّ اللَّهُ الظَّالِمِينَ- ۲۷/ ابراهیم) و بر همین مثال برگرداندن دلهاست که گفت:

(وَ نُقَلِّبُ أَفْئِدَتَهُمْ- ۱۱۰/ انعام) (دلها و دیدگانشان را منقلب می کنیم چنانکه نخستین بار ایمان نیاوردند در طغیانشان رهایشان می کنیم که کور دل بمانند).

---

(۱) در این آیه به روشنی عامل مهمّ و انگیزه گمراهی و دور شدن از راه خدای را که همان هوی و هوس است بیان می کند که انسانها عملا در دوران حیات چنان گمراهی ها و عواقب آنها را بخوبی می بینند. [.....]

و همچنین- عبارت- الختم علی القلب: مهر بر دل زدن در آیه (خَتَمَ اللَّهُ عَلی قُلُوبِهِمْ- ۷/ بقره).

و زیادی مرض و بیماری دل، در آیه: (فِی قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزادَهُمُ اللَّهُ مَرَضاً- ۱۰/ بقره).

(ضم) [ضم]

الضّمّ: جمع کردن میان دو چیز و بیشتر است، گفت:

(وَ اضْمُمْ یَدَکَ إِلی جَناحِکَ- ۲۲/ طه) اضمامه: گروهی از مردم، یا مقداری کتاب یا دسته هایی از گل و گیاه یا مانند اینها است.

اسد ضمضم و ضماضم: شیر خشمگین و فریاد زن.

یضمّ الشّی ء الی نفسه: یعنی آن چیز را بخود اختصاص می دهد، و گفته اند معنی آن این است که- او گرد آوردنده خلق است.

فرس سبّاق الاضامیم: وقتی است که اسبی بر گروهی از اسبان دیگر ناگهان پیشی گیرد.

(ضمر) [ضمر]

الضّامر من الفرس: اسب کم گوشت و لاغر اندام که لاغریش در اثر کارهای زیاد است نه لاغری طبیعی، در آیه گفت:

(وَ عَلی کُلِّ ضامِرٍ- ۲۷/ حجّ) افعال این واژه- ضمر ضمورا و اضطمر فهو مضطمر است: لاغر اندام شد.

ضمّرته انا: لاغرش کردم.

مضمار: «۱» محلّ اسب دوانی و جای تمرین دادن اسبها.

ضمیر: چیزی است که قلب و خاطر آن را در برگرفته و در نگهداری و وقوفش دقّت می کند.

نیروی حافظه هم به همین جهت- ضمیر- نامیده شده که نگه دارنده خاطره هاست.

(ضن) [ضن]

در آیه گفت: (وَ ما هُوَ عَلَى الْغَيْبِ بِضَنِينٍ- ۲۴/ تکویر) «۲» یعنی پیامبر صلّی اللَّه علیه و آله بخیل و تنگ نظر نیست.

الضّنّه: بخل نمودن به چیزی با ارزش، از این روی گفته شده:

علق مضنّه مضنّه: چیز قیمتی و نفیسی است که مورد بخل است.

فلان ضنّی بین اصحابی: او در میان یارانم با ارزش است که به او بخل می ورزم؟ «۳» ضننت بالشّی ء ضنّا و ضنانه- که ضننت- هم گفته شده یعنی به آن چیز بخل

---

(۱) در نهج البلاغه از علی علیه السّلام در خطبه ای که به گفته ابن ابی الحدید خطبه شارح نهج البلاغه یازده هشدار و تنبیه در آن هست چنین آمده است: «ألا و انّ الیوم المضمار و غدا السّباق و سبقه الجنّه».

یعنی آگاه باشید که امروز یعنی حیات دنیا روز عمل است و فردا که حیات آخرت است هدف و مقصد مسابقه و رستگاری است که بهشت نقطه پایانی مسابقه و حرکت و سفر است. در کلام امیر المؤمنین علیه السّلام مضمار، و سباق بصورت استعاره بکار رفته است، که- مضمار- اسم مکانی است که ستوران سوارکاری در آنجا بدنشان ساخته و پرداخته می شود تا زیاد فربه نشوند و بتوانند در مسابقات شرکت کنند. که علی علیه السّلام چنین واژه مناسبی را برای حیات دنیا که نه جای پروریدن تن و نه جای رفاه و عیّاشی، و خوشگذرانی است استعاره نموده و این کلمه خود هشداری است بر دنیا خواران و دنیا پرستان. (نهج البلاغه صبحی الصّالح خطبه ۲۸/ ۷۱).

(۲) ضنین- در آیه فوق به معنی بخیل است بنا به گفته شیخ طریحی به نقل از مجمع البیان:

علماء بصره و ابن کثیر و کسائی- بظنین- خوانده دلیل اینکه ضنین با حرف (ظ) است از عبارتی است که می گویند- ظننت ای اتّهمت به این معنی که پیامبر نسبت به آنچه را که از جانب خدا و وحی می گوید اتّهام و دروغ بر خود نمی بندد.

و اگر با حرف (ض) یعنی- بضنین- خوانده شود یعنی پیامبر صلّی اللَّه علیه و آله همچون کاهن ها و علماء معروف بشری نیست که هر چه می داند همه را به دیگران نگوید و نرساند بلکه تمام وحی را بدون یک حرف کم و زیاد با شرح صدر ابلاغ می کند.

(۳) و حدیثی در صفات مؤمن آمده است که مؤمن در دوستی نسبت به احدی شتاب نمی ورزد برای

ورزیدم.

(ضنک) [ضنک]

آیه: (مَعِیشَةً ضَنْکاً- ۱۲۴/ طه) یعنی زندگی مشکل و سخت. «۱» ضنک عیشه:

زندگیش سخت شد.

امرأه ضناک: زن درشت اندام.

الضّناک: زکام و سرماخوردگی.

مضنوک: شخص سرما خورده.

(ضاهی) [ضاهی]

آیه: (یُضاهِؤُنَ قَوْلَ الَّذِینَ کَفَرُوا- ۳/ توبه) در سخن گفتن با کفّار همسانی و همزبانی می کنند، گفته شده اصلش با همزه است که آنطور هم خوانده شده.

ضهیاء: زنی که دشتان و حائض نمی شود، جمعش- ضهی- است.

(ضیر) [ضیر]

الضیر: همان مضرّت و زیان است، فعلش ضارّه و ضرّه است- در آیه گفت:

اینکه برادران صدیق و با وفا همواره کم اند و از سخنان علی علیه السّلام بعد از داستان تحکیم این است که فرمود:

«حتّی ارتاب النّاصح بنصحه و ضنّ الزّند بقدحه» یعنی طوری شد که اندرزگو و نصیحت کننده شکّ و ریب در سخنش می داشت و آتشزنه هم از روشن کردن آتش بخل می کرد. (مجمع البحرین ۶/ ۲۷۶/ مجمع البیان ۱۰/ ۴۴۵).

(۱) شیخ طریحی در ذیل واژه- ضنک در آیه: (وَ مَنْ أَعْرَضَ عَنْ ذِکْرِی فَإِنَّ لَهُ مَعِیشَةً ضَنْکاً- ۱۲۴/ طه) می نویسد، یعنی کسی که از دین، روی گرداند، آزمندی شدید و حرص دنیا بر او چیره می شود، بطوریکه دستش از بخشش و انفاق بسته می شود و بخل می ورزد، لذا دنیا بر او تنگ و سخت گشته و نفس لوّامه و ملامتگر، جهان را بر او تیره و تار می کند و در قیامت با کوری و یا نابینائی از هدایت و حجّت و دلیل محشور می شود که بدترین کوری است، و در دعا آمده است که: «اللّهمّ اجعل لی من کلّ ضنک مخرجا» یعنی: خدایا از هر سختی مرا در امان نگهدار و بیرون آر. (مجمع البحرین ۵/ ۲۸۱).

(لا ضَيْرَ إِنَّا إِلى رَبِّنا مُنْقَلِبُونَ- شعراء/ ۵۰) و (لا يَضُرُّكُمْ كَيْدُهُمْ شَيْئاً) پاسخ ساحران بفرعون است که می گویند ما از کشته شدن بدست تو زیانی نمی بینیم زیرا بسوی خدایمان باز می گردیم.

(ضیز) [ضیز]

آیه: (تِلْكَ إِذاً قِسْمَةٌ ضِيزى- ۲۲/ نجم) یعنی بخشش ناقص و نارسا اصلش بر وزن (فعلی) است که بخاطر حرف (ی) حرف (ض) که قبل از آن است مکسور شده و گفته اند وزن- فعلی- در کلامشان نیست. «۱».

(ضیع) [ضیع]

ضاع الشّی ء یضیع ضیاعا: آن چیز تباه شد. اضعته و ضیّعته: تباهش کردم. در آیات: (أَنِّي لا أُضِيعُ عَمَلَ عامِلٍ مِنْكُمْ ۱۹۵/ آل عمران) (إِنَّا لا نُضِيعُ أَجْرَ مَنْ أَحْسَنَ عَمَلًا ۳۰/ کهف) (وَ ما كانَ اللَّهُ لِيُضِيعَ إِيمانَكُمْ ۱۴۲/ بقره) (لا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ- ۱۲۰/ توبه).

(تمام آیات فوق مربوط به این است که خداوند اعمال و پاداش نیکوکاران و انسانهای مؤمن را تباه و ضایع نمی کند).

ضیعه الرّجل: اموال غیر منقول که آن را سرپرستی نکنند از بین می رود و ضایع می شود، جمعش- ضیاع- است.

تضیّع الرّیح: بادی است که هر گاه بوزد آنچه را که بر آن می وزد ضایع می کند. «۲»

---

(۱) در سراسر کتاب عبارت (قال بعضهم ... یا فی کلامهم ...) زیاد به چشم می خورد شاید تصوّر شود منظور راغب اعراب است ولی قصد ایشان از ضمیر (هم) کسانی است که شاعر، نویسنده، خطیب و خلاصه صاحب نظر و عالم در واژه شناسی و علوم زبان عرب هستند.

(۲) در حدیثی از پیامبر صلّی اللَّه علیه و آله آمده است که: «بین ذلک رسول اللَّه للنّاس فضیّعوه» یعنی: پیامبر صلّی اللَّه علیه و آله

.(ضیف) [ضیف]

اصل ضیف- کجی و انحنا است (کمان گونه) ضفت الی کذا و اضفت کذا الی کذا: به آن متمایل شدم و آن را به سویش میل دادم.

ضافت الشّمس للغروب و تضیّفت: خورشید در حالت گشتن و غروب کردن است.

ضاف السّهم عن الهدف و تضیّف: تیر از هدف منحرف شد.

ضیف- یا مهمان، کسی است که به تو متوجّه می شود و روی می کند و بر تو فرود می آید.

واژه- ضیافه- معمولا در باره مهمانی است. اصل ضیف مصدر است لذا در مفرد و جمع مساوی است و بیشتر در گفتگو جمع بسته می شود و می گویند: اضیاف و ضیوف و ضیفان: مهمانان.

در آیات: (ضَیْفِ إِبْراهِیمَ- ۵۱/ حجر) (وَ لا تُخْزُونِ فِی ضَیْفِی- ۷۸/ هود) (إِنَّ هؤُلاءِ ضَیْفِی- ۶۸/ حجر) گفته می شود: استضفت فلانا فاضافنی: از او یاری و پناه خواستم و انجام داد. و قد ضفته ضیفا فأنا ضائف و ضیف: او را مهمان کردم.

اضافه: در کلام نحویّون در اسم مجرور به کار می رود که اسمی قبل از آن و به آن منضّم شود و در سخن بعضی از آنها- اضافه- در چیزی است که کلمه دیگر در آخر

برای مردم آن را بیان کرد و سپس مردم آن را میراندند و کم توجّهی به آن نمودند.

و در حدیثی دیگر «نهی عن اضاعه المال» که گفته شده مقصود این است که حیوانات را از بین نبرند و به آنها نیکی کنند و نیز گفته شده مقصود این است که در حرام و معاصی و آنچه را که خدای تعالی دوست نمی دارد انفاق و صرف نشود.

و نیز گفته اند: نهی از اسراف و تبذیر است هر چند که در کار و مال مباح باشد.

(مجمع البحرین ۴/ ۳۶۷)

آن ثابت باشد مثل: اب- ابن- اخ- صدیق (ابو الحسن- اخ الکرام- ابن الجواد- صدیق علی) این اسامی را اسامی متضایفه یعنی نزدیک به هم گویند.

(که یا از ریشه میل و یا از ریشه ضیف و برهم وارد شدن است، پس کلمات- ابن- اخ- اب- صدیق و امثال اینها، لازم الاضافه یا متضایفه هستند).

(ضیق) [ضیق]

الضّیق: تنگی و سختی، نقطه مقابل- سعه- یعنی فراخی است که- ضیق- با فتحه حرف (ض) هم گفته می شود.

ضیقه: در فقر و بی نوایی و بخل و اندوه و مانند اینها به کار می رود.

گفت: (وَ ضاقَ بِهِمْ ذَرْعاً- ۷۷/ هود) یعنی از آنها عاجز شد.

و آیه: (وَ ضائِقٌ بِهِ صَدْرُکَ- ۱۲/ هود) یعنی سینه ات بوسیله آن گرفته و تنگ شد.

و آیه: (وَ یَضِیقُ صَدْرِی- ۱۳/ شعراء) یعنی دلم تنگ می شود.

و آیه: (ضَیِّقاً حَرَجاً- ۱۲۵/ انعام) یعنی به سختی گرفته می شود «۱» (وَ ضاقَتْ عَلَیْهِمْ أَنْفُسُهُمْ- ۱۱۸/ توبه) (وَ لا تَکُ فِی ضَیْقٍ مِمَّا یَمْکُرُونَ- ۱۲۷/ نحل) «۲» (واژه ضیق- در سه آیه اخیر عبارت از حزن و اندوه است).

و آیه: (وَ لا تُضآرُّوهُنَّ لِتُضَیِّقُوا عَلَیْهِنَّ- ۶/ طلاق) اشاره به عدم سختگیری در هزینه

---

(۱) تمام آیه و ترجمه اش چنین است: (فَمَنْ یُرِدِ اللَّهُ أَنْ یَهْدِیَهُ ...) آنرا که خدا می خواهد هدایت کند سینه اش را برای اسلام باز می کند و کسی را که می خواهد گمراه کند سینه اش را تنگ و کوچک می کند گوئیکه در آسمان صعود می کند، خداوند، اینطور پلیدی را بر کسانی که ایمان نمی آورند می نهد. نکته ای ظریف و علمی در عبارت- کانّما یصعّد فی السّماء- هست یعنی کسانی که حالت خفگی و تنگی نفس برای آنها در فضاء بالای جوّ حاصل می شود و گمراهی و کوتاه فکری را به چنان آدمی و حالتی تشبیه کرده است و به راستی جهان پهناور بر کسی که به آینده و سرنوشت امیدوار نیست و بلکه بیم و وحشت دارد آنچنان تنگ است.

(۲) از کید و نیرنگشان، که می کنند دلتنگ و رنجیده مباش.

و نفقه زندگی در باره همسران یا تنگ دل ننمودن آنهاست که هر دو معنی را در بر دارد.

(زنانی را که طلاق داده اید در سختی هزینه زندگی و سختی خاطر قرار ندهید).

در معنی فقر می گویند: ضاق و اضاق فهو مضیق: فقر شد و او بینوا است، بکار بردن این واژه در فقر مثل بکار بردن- وسع- در ضدّ آن است.

(ضان) [ضان]

الضّأن: میش یا گوسپند مادینه، در آیه گفت: (مِنَ الضَّأْنِ اثْنَیْنِ- ۴۳/ انعام).

اضأن الرّجل: وقتی است که میش او زیاد شده است. مفرد ضأن- ضائنه- است.

(ضوأ) [ضوأ]

الضّوء: چیزی است که از اجسام نورانی پخش می شود. «۱»

ضاءت النّار و اضاءت: آتش افروخته شد.

اضاءها غیرها: چیزی غیر از آتش، آن را افروخت.

و در آیات: (فَلَمَّا أَضاءَتْ ما حَوْلَهُ- ۱۷/ بقره) (کُلَّما أَضاءَ لَهُمْ مَشَوْا فِیهِ- ۲۰/ بقره) (یَکادُ زَیْتُها یُضِیءُ وَ لَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ نارٌ- ۳۵/ نور) (یَأْتِیکُمْ بِضِیاءٍ- ۷۱/ قصص) کتابهای هدایت کننده خداوند هم ضیاء نامیده شده، مثل آیه: (وَ لَقَدْ آتَیْنا مُوسی وَ هارُونَ الْفُرْقانَ وَ ضِیاءً وَ ذِکْراً- ۴۸/ انبیاء) (به موسی و هارون، فرقان و ذکر و نوری دادیم، فرقان و ضیاء و ذکر، هر سه صفاتی از تورات است).

---

(۱) فرق میان (ضیاء) و (نور) این است که (ضیاء) تابش و نوری است در ذات چیزی و (نور) تابش و نوری است که از چیز دیگری گرفته می شود، مانند نور ماه که از ضیاء خورشید است.

(.

باب (الطاء)

(طبع) [طبع]

الطّبع، این است که چیزی به صورتی و پیکری و شکلی در آید، مثل شکل سکّه و پول که اعمّ از واژه- ختم (مهر) و اخصّ از واژه- نقش است.

(ختم- یعنی مهر زدن، چون زایل شدنی و متغیّر است پس مهر و یا ختم مثل نقش پول و سکّه نیست که قرنها باقی بماند، امّا نقش روی سکّه بجای مهر هم بکار می رود، نقش یا صورت بندی به نقش روی سکّه هم اطلاق می شود، امّا پول و سکّه، نقش و نقّاشی را دربرنمی گیرد، پس واژه طبع اخصّ از- نقش و اعمّ از- ختم- است).

طابع و خاتم- آن چیزی است که بوسیله آن چیزی طبع و مهر می شود طابع- اسم فاعل آن است و نیز- طابع- یعنی وسیله سکّه زدن مثل نامیدن فعل به اسم ابزار و آلت، همچون سیف قاطع که (شمشیر در واقع ابزار بریدن است نه فاعل آن ولی بصورت اسم فاعل بکار رفته است).

در آیات: (فَطُبِعَ عَلی قُلُوبِهِمْ- ۳/ منافقون) (کَذلِکَ یَطْبَعُ اللَّهُ عَلی قُلُوبِ الَّذِینَ لا یَعْلَمُونَ- ۵۹/ روم) (کَذلِکَ نَطْبَعُ عَلی قُلُوبِ الْمُعْتَدِینَ- ۷۴/ یونس) که در آیه: (خَتَمَ اللَّهُ عَلی قُلُوبِهِمْ- ۷/ بقره) بحث آن گذشت، (ذیل واژه ختم). و به همین اعتبار مهر شدن دلها با طبع و طبیعت که همان سجیّت یا سرشت آدمی است

بیان شده است که یا از جهت جان و نفس است، به هر صورتی که باشد و یا از حیث خلقت و آفرینش و یا از نظر عادت که البته نامیدن سرشت و نهاد به طبیعت از جهت خلقتی که در آن نقش بسته است مفهومی برتر و بیشتر از نقش عادت دارد و لذا گفته شده و تأبی الطّباع علی النّاقل: (سرشت ها مانع تحوّل و تأثیر تغییر دهنده می شوند). «۱»

طبیعه النّار و طبیعه الدّواء: آن چیزی است که خداوند مزاج آنها را بر آن نهاده است.

طبع السّیف: رنگ و ریم و چرک شمشیر.

---

(۱) در باره طبیعت یا سرشت آدمی متغیّر هست یا نیست نظراتی گفته شده، مثلا سعدی می گوید:

مرد باید که گیرد اندر گوش ور نوشته است پند بر دیوار

باطلست آنکه مدّعی گوید خفته را خفته کی کند بیدار

اشاره سعدی به شعر سنایی است که می گوید:

عالمت غافلست و تو غافل خفته را خفته کی کند بیدار

بنابر این از نظر امور تربیتی حلّ این مشکل در خور دقّت است، راغب در ذیل واژه- ختم می گوید نقش یا سرشت از سه جهت حاصل می شود:

۱- از نظر آثار نفسانی، مثل: حقد، حسد، عاطفه، محبّت، خشم، غضب و غیره که هر انسانی را به گونه ای و نقشی نشان می دهد.

۲- عادت، که در اثر تعلیم و تربیت و محیط و شرایط در انسان بوجود می آید که خود نوعی نقش آفرینی در انسان است.

۳- طبیعت و شکل اصیل و مهمّ در هر فرد که بطور جداگانه از طریق توارث، شیر مادر، صفات و اخلاق و اندیشه های پدر و مادر مطابق اصل ژنتیک در آدمی نقشی بوجود می آورد که از دو نقش اوّل اثرش بیشتر است گاهی خود این نقش آن دو طبیعت دیگر را تحت الشّعاع قرار می دهد، لذا پیامبر فرمود: «کلّ مولود یولد علی الفطره ثمّ ابواه یهودانه و یمجّسانه و ینصّرانه».

یعنی: این پدر و مادر هستند که می توانند در نقش فطرت آدمی که همه بر خدا پرستی آفریده شده اند اثر بگذارد و تعیین کننده باشد که البتّه تا وضع بخصوص و حالات ویژه ای این اثر، مؤثّر است و گر نه همان فطرت خدائی با کمک اندیشه و برخورد و تصمیم به حالت اوّل برمی گردد و در انسان جز چهره خدایی که همان نقش خلقت است چیزی رخ نمی نماید. رمز مسلمان شدن و بحقّ گرویدن انسان ها در طول تاریخ همین است که می بینیم میلیونها انسان آفریقائی خود را از قید و بند

تبلیغات مسیونرهای آمریکائی و اروپایی که میلیاردها دلار در آنجا با تأسیس بیمارستان و کمک های دیگر خرج می کنند، خود را رها نموده و به اسلام می گروند.

ص: ۴۷۴

رجل طبع: (مرد دون همّت و فرو مایه و زشت خوی) که عدّه ای آیات: (طَبَعَ اللَّهُ عَلی قُلُوبِهِمْ- ۹۳/ توبه) و (کَذلِکَ نَطْبَعُ عَلی قُلُوبِ الْمُعْتَدِینَ- ۷۴/ یونس) را بر آن معنی حمل کردند، یعنی پست و فرومایه اش کرد. «۱»

مثل آیات: (بَلْ رانَ عَلی قُلُوبِهِمْ- ۱۴/ مطفّفین) «۲».

(أُولئِکَ الَّذِینَ لَمْ یُرِدِ اللَّهُ أَنْ یُطَهِّرَ قُلُوبَهُمْ- ۴۱/ مائده) (این دو رویان که با زبان اظهار ایمان می کنند همان کسانی هستند که بخاطر نفاقشان خداوند نخواست که دلهاشان را پاک کند، در دنیا خواری، و در آخرت عذاب عظیمی دارند).

طبعت المکیال: وقتی است که پیمانه را پر و سر ریز کنی و این معنی برای این است که پر بودن ظرف نشانه ممانعت افزودن بیشتر بر آن است.

الطّبع: مطبوع و پر شده، شاعر می گوید:

کزوایا الطّبع همّت بالوجل «۳»

---

(۱) آیه ۷۴/ یونس که علّت فرومایگی و مهر شدن دلهاشان از سوی خدا را نتیجه و معلول نافرمانی و تجاوز و ستمگری آنها از حقّ معرّفی می کند می گوید: (عَلی قُلُوبِ الْمُعْتَدِینَ- ۷۴/ یونس) یعنی دلهای دنیاپرستان و کسانی که پیامبران و روز جزا را بخاطر اصرار در تجاوز و ظلمشان انکار می کنند را خداوند مهر می زند و معلول همان تجاوز و در گذشتن از حدّ در ستمگری است و همین است که در قیامت و سر آغاز جز او مکافات با عجز و لابه می گویند: (لَوْ لا أَخَّرْتَنِی إِلی أَجَلٍ قَرِیبٍ فَأَصَّدَّقَ وَ أَکُنْ مِنَ الصَّالِحِینَ- ۱۰/ منافقین) یعنی اگر تا مدّتی مرگم را به تأخیر بیندازی از صالحین می شوم و این همان اقراری است بر مقدّمه مهر زدن خدای بر دلهاشان.

(۲) ترجمه آیه قبل آن چنین است: روز جزا را جز ستمگر گناهکار تکذیب نمی کند همین که آیات ما را بر او بخوانند می گوید: اساطیر اوّلین است، اصولا- آنچه را که می کنند و می اندیشند زنگار دلهاشان شده است (کَلَّا بَلْ رانَ عَلی قُلُوبِهِمْ ما کانُوا یَکْسِبُونَ- ۱۴/ مطفّفین). [.....]

(۳) شعر از لبید بن ربیعه که در تمام نسخه های مفردات غلط ضبط شده، یعنی- کروایا- را کزوایا- و- وحل- را- و جل- نوشته اند که اشتباه ناسخ است، تمام بیت چنین است:

فتولوا فاترا مشیهم کروایا الطّبع همت بالوجل

.(طبق) [طبق]

المطابقه: از اسمهایی است که در نزدیک نمودن یا برابری روی چیزی که باندازه اوست قرار دهی و از این معنی است عبارت:

طابقت النّعل- یعنی نعل را چسباندم و کوبیدم، شاعر گوید:

اذا لا و ذا الظّلّ القصیر بخفّه و کان طباق الخفّ او قلّ زائدا

(وقتی پنجه های کوچک شتر با سمش پوشیده می شود با قرار گرفتن سم و دست و پایش بجای یکدیگر زیادتر می دود).

سپس واژه (طباق)- گاهی در چیزی که بر دیگری منطبق است بکار می رود و گاهی در برابر با چیز دیگر، مثل سایر چیزهایی که برای دو معنی وضع شده اند و سپس در یک معنی غیر از معنی دیگر بکار می روند، مثل واژه های- کأس و راویه- یعنی کاسه و ظرف آب و مانند اینها (که هر کدام به ضرورت بجای دیگری بکار می روند).

در آیه: (الَّذِی خَلَقَ سَبْعَ سَماواتٍ طِباقاً- ۳/ ملک) یعنی بعضی بالای بعض دیگر قرار دارد.

و آیه: (لَتَرْکَبُنَّ طَبَقاً عَنْ (طَبَقٍ)- ۱۹/ انشقاق) یعنی از منزلی به منزلی دیگر بالا می رود، و این اشاره ای است بحالت انسان در ترقّی و در حالات مختلف در دنیا، مثل اشاره ای که در آیه: (خَلَقَکُمْ مِنْ تُرابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَهٍ- ۱۱/ فاطر) شده است.

و همچنین اشاره ای به حالات مختلف در آخرت ارزنده شدن و برانگیخته شدن و برخاستن برای (حساب) و عبور از صراط تا زمان معیّن در سرای دنیا و سرای آخرت است.

شارحین دیوان لبید می نویسد شاعر گروهی را وصف می کند که در حضور نعمان بن منذر در خصومت و مجادله شکست خورده اند و در حالی بازمی گردند که گویی از جهت خواری و مذلّت به سنگینی گام برمی دارند، و آنها را بشتران آبکشی که مشک های سنگین پر از آب بر پشت دارند و در زمینی که پر گل و لای است و پاهایشان در آن فرو می رود با سنگینی و آرامی می گذرند به روایا: یعنی شتران آبکش تشبیه کرده است وحل: گل و لای رقیق، فاتر: سست (دیوان/ ۱۹۶)

(هم فی) امّ طبق: به گروهی که با یکدیگر هماهنگی و موافقت دارند گفته می شود.

النّاس طبقات: مردم گونه گونند.

طابقته علی کذا: بر آن امر مطابقتش دادم. تطابقوا: هماهنگی کردند. اطبقوا علیه:

بر آن امر اجتماع کردند، و از این معنی است عبارت: جواب یطابق السّؤال: پاسخی که با پرسش مطابقت می کند.

المطابقه فی المشی: مثل راه رفتن، کسی که بر پایش غل و زنجیر است و دو پایش تطابق دارد.

طبق: چیزی است که میوه هایی در آن قرار می دهند و بر سر می نهند و همچنین به هر کدام از مهره های پشت (ستون فقرات) هم- طبق، گویند چون روی هم قرار گرفته اند.

طبّقته بالسّیف: به اعتبار نعل زدن است یعنی او را با شمشیر زدم.

طبق اللّیل و النّهار: ساعات پیاپی شب و روز.

اطبقت علیه الباب: درب را برویش بستم.

رجل عیایاء طباقاء: مرد گنگی که سخن گفتن بر او سخت و ناگوار است که در معنی عبارت اطبقت الباب است.

فحل طباقاء: شتری که از جهیدن بر ناقه عاجز است.

وافق شنّ طبقه: دو قبیله شن و طبقه، با هم توافق کردند، بنت الطّبق بمصیبت تعبیر شده (زیرا فراگیر است و عدّه ای را در بر می گیرد). (النّهایه- ۳/ ۱۱۵).

(طحا) [طحا]

طحو مثل- دهو- است یعنی گستردن چیزی و بردن آن در آیه گفت: (وَ الْأَرْضِ وَ ما طَحاها- ۶/ شمس). «۱»

شاعر گوید: طحا بک قلب فی الحسان طروب- (طحا در این مصراع یعنی رفت) (دلی با تو همراه است و رفته است که در خوبی و حسن طرب ناک است) ..

---

(۱) می گوید: (وَ الشَّمْسِ وَ ضُحاها وَ الْقَمَرِ إِذا تَلاها ...) سوگند به خورشید و تابش آن و ماه وقتی که از

(

(طرح) [طرح]

الطّرح: افکندن چیزی و دور کردن آن است.

طروح: مکان دور.

رأیته من طرح: او را از دور دیدم.

الطّرح: چیزی که به خاطر بی توجّهی به آن، دور افکنده شده.

در آیه: (اقْتُلُوا یُوسُفَ أَوِ اطْرَحُوهُ أَرْضاً- ۹/ یوسف).

(سخن برادران حسود و دروغگوی حضرت یوسف است که می گویند یا یوسف را بکشید و یا بر زمینش برافکنید).

(طرد) [طرد]

الطّرد: بر کندن و دور کردن چیزی به طریق سبک انگاشتن آن چیز. طردته: او را بر کندم و دور کردم، خدای تعالی گوید:

(وَ یا قَوْمِ مَنْ یَنْصُرُنِی مِنَ اللَّهِ إِنْ طَرَدْتُهُمْ- ۳۰/ هود) «۱» (وَ لا تَطْرُدِ الَّذِینَ- ۵۲/ انعام) (وَ ما أَنَا بِطارِدِ الْمُؤْمِنِینَ- ۱۱۴/ شعراء)

پی خورشید برمی آید و سوگند به روز هنگامیکه زمین را روشن کرده است و به شب وقتی که تاریکیش فرا گیرد و به آسمان و آنچه را که بنایش کرده و به زمین و آنچه را که آن را می برد و می گستراند و سوگند به جان و نفس آدمی و آنچه را که او را قابلیّت وجود داده است و همان عوامل راه تقوا و گناه و فجور را به او الهام می کند که هر کس تزکیه نفس نمود رستگار شد و هر که جان را آلوده کرد زیانکار است. خداوند در این سوگندهای با شکوه از پدیده های محسوس آفرینش مثل خورشید، ماه، روز و شب، آسمان و زمین، نفس و عوامل رشد و تباهی آن حقیقتی را بیان می دارد و تأکید می کند به اینکه رستگاری و زیانکاری بدست خود آدمی است و واژه (من) افاده عموم از زن و مرد و پیر و جوان دارد که می توانند یا رستگار یا زیانکار باشند.

(۱) سخن حضرت نوح به مخالفین خویش است که می گوید: من برای پیامبری خود از شما مزدی نمی خواهم و کسانی را که ایمان آورده اند از خود طرد نمی کنم، آنها پروردگار خویش را ملاقات می کنند شما مردمی جهالت پیشه اید.

اگر آنها را طرد کنم چه کسی مرا در قبال وظیفه خدایم یاوریم می کند چرا عبرت نمی گیرید.

(فَتَطْرُدَهُمْ فَتَكُونَ مِنَ الظَّالِمِينَ- ۵۲/ انعام) اطرده السّلطان و طرده: وقتی است که او را از شهرش اخراج کرده است و دستور داده از جای زندگیش طرد و رانده می شود.

شکارهایی هم که گریخته اند- طردا و طریده- نامیده شده- یعنی رانده شده اند.

مطارده الاقران: دفع کردن دوستان یکدیگر را.

مطرد: نیزه کوچک یا وسیله ای که با آن شکار می کنند یا شکار را می رانند.

اطّراد الشّی ء: هماهنگی و متابعت اجزاء چیزی از یکدیگر.

(طرف) [طرف]

طرف الشّی ء: کنار و پهلوی هر چیز که در اجسام یا اوقات و غیر از آنها بکار می رود.

در آیات زیر گفت: (فَسَبِّحْ وَ أَطْرافَ النَّهارِ- ۱۳۰/ طه) (أَقِمِ الصَّلاةَ طَرَفَيِ النَّهارِ- ۱۱۴/ هود) (اشاره هر دو آیه اخیر به اوقات نماز صبح و مغرب است).

هو کریم الطّرفین: بطور استعاره یعنی او از جهت پدر و مادری بزرگوار است، که گفته شده کریم الطّرفین- اشاره به عفّت بیان و عفّت در عورت است.

(طرف) العین: پلک چشم، و نیز حرکت دادن پلک ها، که به نظر کردن نیز تعبیر شده است زیرا نظر کردن لازمه اش پلک بهم زدن است.

و آیه: (قَبْلَ أَنْ يَرْتَدَّ إِلَيْكَ طَرْفُكَ- ۴۰/ نمل) (قبل از اینکه چشم بر هم نهی یا نظرت به خودت برگردد). و آیه (فِيهِنَّ قاصِراتُ الطَّرْفِ- ۵۶/ الرّحمن) عبارت از چشم به زیر انداختن آنها بخاطر عفّت و سرشان است، یعنی: (بخاطر عفّتشان پاکیزه چشمند که اشاره به همسران بهشتی است) طرف فلان: چشمش درد گرفت.

و آیه: (لِيَقْطَعَ (طَرَفاً)- ۱۲۷/ آل عمران) مخصوص نمودن واژه- قطع- برای کنار و

جانب چیزی از این جهت است که کم شدن و نقصان اطراف چیزی برای این است که به خاطر آن نقص به سستی یا از میان رفتن آن چیز می انجامد، و لذا گفت:

(نَنْقُصُها مِنْ أَطْرافِها- ۴۱/ رعد) «۱» (الطّراف:) خیمه و خرگاه چرمین که اطرافش بریده می شود (عشایر بجای شاخه های درخت از اینگونه خیمه های چرمین می سازند).

مطرف: چادر خز بافت.

مطرف: هر چیز تازه که حاشیه داشته باشد (ملیله و ریشه دادن به پرده و پارچه ها). اطرفت مالا: مال و متاع تازه ای خریدم.

ناقه طرفه و مستطرفه: شتری که مثل ستوران، اطراف چراگاه را می چرد طریف: چیزی که آن را تازه بدست می آورند و از این معنی است عبارات:

مال طریف: مال جدید و تازه و رجل طریف: است مردی که بر یک همسر ثابت نمی ماند.

الطّرف: اسب اصیل و نجیب که بخاطر نژادش از زیبائیش کاسته نمی شود، پس- اطرف- در اصل معنی- مطروف- است یعنی همان که منظور نظر است، مثل- نقص- در معنی- منقوص، و از این نظر در چیزی که زیباست و چشم و نظر به آن جلب می شود، می گویند:

هو قید النّواظر: یعنی چیزیکه زیبا و نیکوست تا جائیکه دیده را در خود نگه می دارد.

---

(۱) اشاره قرآن در اینجا به ناقص شدن یا تحلیل رفتن پوسته اطراف زمین است که مورد اعتماد و اتّکال دنیاپرستان است می گوید اینان و پدرانشان را برای مدّتی در زمین برخوردار کردیم تا عمرشان دراز شد و غافل شدند امّا مگر نمی بینند که زمین را از اطرافش نقصان می دهیم، پس چگونه ایشان می توانند بر این امر چیره شوند، یعنی از چیزی جلوگیرند که امری طبیعی و در فرمان خدای است که روزی خورشید و زمین درهم نوردیده می شود.

.(طرق) [طرق]

الطّريق: راهی که با پا پیموده و زده می شود.

گفت: (طَرِيقاً فِی الْبَحْرِ- ۷۷/ طه) و از این معنی واژه- طریق- برای هر روشی که انسان در کاری خوب یا ناپسند در پیش می گیرد استعاره شده است، در آیه گفت:

(وَ يَذْهَبا بِطَرِيقَتِكُمُ الْمُثْلى- ۶۳/ طه) (آئین و روش نیکوی شما را از بین می برند) طریقه من النّخل: ردیف طولانی درختان خرما است که تشبیهی است به ادامه یافتن راه. الطّرق- در اصل مثل- الضّرب- است یعنی زدن، جز اینکه اخصّ از- ضرب- است، زیرا الطّرق- نوعی زدن و ضربه وارد کردن بر چیزی است، مثل زدن آهن با مطرقه (پتک) و این معنی در- طرق- مثل- ضرب، گسترش می یابد و از این معنی عبارت: طرق الحصی: با سنگ فال گرفتن در کهانت و فالگیری استعاره شده است. طرق الدّواب الماء بالأرجل حتّی تکدّره: بهم زدن ستوران آب را با پاها تا اینکه گل آلودش کنند.

طرق: آبی که ستوران در آن رفته اند.

طرق الخوافی: پرهای بال مرغ که بعضی روی بعضی قرار می گیرد.

(طارق:) رونده راه، و در سخنان متعارف به کسی که شب می آید و وارد می شود- طارق- گویند.

طارقت النّعل و طرقتها: نعل را کوبیدم و بهم دوختم و به شباهت کوبیدن نعل گفته شده: طارق بین الدّرعین: دو زره را روی هم پوشید و بهم زد. طرق اهله طروقا:

شب بر خانواده اش وارد شد و ستاره هم به- طارق- تعبیر شده است. زیرا در شب ظاهر می شود، گفت:

(وَ السَّماءِ وَ الطَّارِقِ- ۱/ طارق) شاعر گوید: نحن بنات طارق (ما دختران شبیم) یعنی: (۱- شبرویم و به شب سر

می رسیم ۲- و شبانه بر دشمن شبیخون می زنیم، ۳- و یا چون ستاره بلند مرتبه ایم.)

حوادثی هم که در شب رخ می دهد به- طوارق- تعبیر شده است طرق فلان: شب قصدش کردند، شاعر گوید:

کانّی انا المطروق دونک بالّذی طرقت به دونی و عینی تهمل

(مثل اینکه من مانند تو، به نسبت کسی که به وسیله او زده شده ای ضعیفم و چشم پر از اشک). و به اعتبار زدن در معنی- طرق- گفته می شود: طرق الفحل النّاقه:

شتر فحل مادینه را کوفت و زد.

اطرقتها و استطرقت فلانا فحلا: از او فحل خواستم مثل اینکه می گوئی ضربها الفحل و اضربتها و استضربته فحلا- است. شتر مادیه را طروقه گویند، واژه طروقه- برای زن هم کنایه شده است.

اطرق فلان: چشم به زیر انداخت، گویی که دیدگانش را به زیر دوخته است مثل زدن چیزی با چکش که بهم متّصل می شود و به اعتبار معنی واژه- طریق- آنطور گفته شده.

جاءت الابل مطاریق: شتران بر یک راه آمدند.

تطرّق الی کذا- مثل- توسّل- است یعنی به آن توسل جست و دست یازید.

طرّقت له: راهی برایش قرار دادم. جمع طریق، طرق است و جمع طریقه- (طرایق.)

گفت: (کُنَّا طَرائِقَ قِدَداً- ۱۱/ جنّ) اشاره به اختلاف آنها در درجاتشان است مثل آیه: (هُمْ دَرَجاتٌ عِنْدَ اللَّهِ- ۱۶۳/ آل عمران).

طبقات آسمان را هم- طرائق- گفته اند، خدای تعالی گوید:

(وَ لَقَدْ خَلَقْنا فَوْقَکُمْ سَبْعَ طَرائِقَ- ۱۷/ مؤمنون) رجل مطروق: کسیکه در او ضعف و سستی هست، و این معنی از سخنی است که می گویند: هو مطروق: حادثه ای ناگوار به او رسیده و او را سست کرده یا برای اینکه زده و کوفته شده است. مثل مقروع: کوبیده شده و یا مثل- مدوخ: مرد شتابکار و یا از عبارت:

ناقه مطروقه- است که در سستی به آن تشبیه شده است.

(طری) [طری]

در آیه گفت: (لَحْماً طَرِیًّا- ۱۴/ نحل) یعنی: گوشت تازه، که از- طراء و طراوه- است.

فعلش- طرّیت کذا فطری- است یعنی تر و تازه اش کردم.

المطرّاه من الثّیاب: جامه و لباس مرطوب یا تازه.

اطراء: مدح و ستایش که تکرار می شود.

طرأ: با حرف همزه یعنی طلوع کرد و نمایان شد.

(طس) [طس]

این واژه دو حرف است که در سخنشان طس نیامده است «۱» واژه- طسّ- با تشدید حرف (س) و- طسوس- جمع- طسّ- است که اصلی ندارد. «۲».

(طعم) [طعم]

الطّعم: خوردن غذا است، و هر چیزی که از آن می خورند طعم و طعام- نامیده می شود.

در آیه گفت: (وَ طَعامُهُ مَتاعاً لَکُمْ- مائده) «۳».

---

(۱) این واژه یکبار آن هم در سر آغاز سوره نمل آمده است، می گوید: (طس، تِلْکَ آیاتُ الْقُرْآنِ وَ کِتابٍ مُبِینٍ- ۱/ نمل) بگفته شیخ طوسی و عدّه ای از مفسّرین- طس- اسمی از اسماء قرآن است که بلا فاصله بعد کلماتی این چنین که فواتح سور نامیده می شوند آیات بعدشان اشاراتی به کتاب و یا قرآن دارد و بگفته ابو مسلم اصفهانی و به نقل قول از تاریخ قرآن ابو عبد اللّه زنجانی، اینها اشاره به همان حروف الفباء است که قرآن با آنها بیان شده است. (تبیان ۸- تاریخ قرآن ۳۶)

(۲) ابن فارسی می گوید- طس- واژه ای است در معنی طست یا طشت. (مقاییس اللّغه)

(۳) اشاره به صید دریائی است که می گوید: برای شما شکار و غذایش حلال است (أُحِلَّ لَکُمْ صَیْدُ الْبَحْرِ وَ طَعامُهُ- ۹۶/ مائده).

گفته اند واژه- طعام- مطابق روایت ابو سعید «۱» از پیامبر صلّی اللّه علیه و آله به گندم و حبوبات اختصاص دارد که در مورد فطریّه به آنها امر کرده است فرموده است:

«صاعا من طعام و صاعا من شعیر» «پیمانه ای از گندم و پیمانه ای از جو» در آیه: (وَ لا طَعامٌ إِلَّا مِنْ غِسْلِينٍ- ۳۶/ حاقّه) (در باره غذای دوزخیان است که می گوید غذاشان نیست مگر چرکابه ای).

و آیه: (طَعاماً ذا غُصَّةٍ- ۱۳/ مزمّل) (غذایی دردانگیز و گلوگیر).

و آیه: (طَعامُ الْأَثِيمِ- ۴۴/ دخان) (میوه درخت زقّوم است که غذایی است برای گناهکاران).

و آیه: (وَ لا يَحُضُّ عَلى طَعامِ الْمِسْكِينِ- ۳۴/ حاقّه) یعنی بر اطعام طعام در باره مسکین تشویق نمی کند. و آیه: (فَإِذا طَعِمْتُمْ فَانْتَشِرُوا- ۵۳/ احزاب). «۲»

و گفت: (لَيْسَ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحاتِ جُناحٌ فِيما طَعِمُوا- ۹۳/ مائده). «۳»

---

(۱) ابو سعید، سعید بن مالک خدری خزرجی انصاری، یکی از بزرگان صحابه حضرت رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و امیر المؤمنین علیه السّلام که از نجباء و پاکان و علماء و فقهای سابقین و اوّلین می باشد، او در سنّ ۱۳ سالگی در جنگ احد حاضر ولی به جهت کمی سنّش از طرف پیامبر صلّی اللّه علیه و آله ممنوع الحرب شد، سپس در خندق و یازده جنگ دیگر در رکاب مبارک پیامبر صلّی اللّه علیه و آله حاضر بود، اخبار بسیاری در مدح او وارد شده است ۱۱۷۰ حدیث شریف از پیامبر صلّی اللّه علیه و آله روایت کرده، پدرش مالک از شهداء بدر بود ... نام او- ذو الشّهادتین- است و روایت شده است: انّه لم یکن من احد حدث الصّحابه افقه من ابی سعید یعنی هیچیک از جوانترین اصحاب پیامبر صلّی اللّه علیه و آله فقیه تر از ابو سعید نبوده اند ابن قتیبه نام او را در کتاب الامامه و السّیاسه- در واقعه حرّه- نقل کرده است که گروهی از اهل شام به خانه اش وارد شدند و او را با ضربات زیادی به حال مرگ رساندند، شهادت ابو سعید در سال ۸۳ ه یا ۷۴ ه- و به گفته بعضی در سال ۶۴ ه بوده.

(هدیه الاحباب ۲۱ و ۱۵۶- تاریخ بغداد جلد اوّل- معارف ابن قتیبه ۱۱۶- ریحانه الادب ۵/ ۸۵).

(۲) اشاره به گونه ای از دستورات اخلاقی و اجتماعی ارزشمند اسلامی است، می گوید: اگر در خانه پیامبر صلّی اللّه علیه و آله به غذا دعوت شدید پس از صرف غذا دیگر برای گفتگو و سرگرمی منشینید که این رفتار، پیامبر را می آزارد چون او از شما شرم دارد که بگوید منشینید ولی خداوند از گفتن حقّ شرم ندارد که بگوید چنین کاری درست نیست، (وَ اللَّهُ لا يَسْتَحْيِي مِنَ الْحَقِّ- ۵۳/ احزاب) بدیهی است چنین آیاتی انسان ساز و اخلاقی درسی همگانی، و انسانی است که شأن نزولش در آن مورد بوده مثل دستورات بسیاری دیگر که از جهتی دستوری همیشگی و اخلاقی است، چه در خانه پیامبر یا امامان و سایرین.

(۳) آیه فوق موضوعی و حکمی رای مطرح می کند که در جامعه اسلامی انقلابی امروز کشور عزیز ما نیز

گفته می شود: طعمت که در آب و شربت خوردن هم بکار می رود، مثل آیه:

بشدّت مطرح است و آن این است که آیا افرادی که در گذشته گناهانی از قبیل می خوارگی و قمار و پرستش بت هایی که از شدّت عشق آنها در پایشان قربانی هم می کردند و نیز مرتکب شرط بندیهای قمار گونه شده اند.

که بعد از ظهور پیامبر صلّی اللّه علیه و آله اسلام آورده اند موقعیّتشان در جامعه اسلامی چگونه باید باشد، می فرماید:

(کسانی که ایمان آوردند و کارهای شایسته نمودند در باره آنچه که در گذشته از حرام خورده اند گناهی بر آنها نیست بشرط اینکه پیوسته پرهیزکار و با ایمان باشند و کارهای شایسته انجام دهند و باز در پرهیزکاری و ایمان پایدار باشند و باز هم پرهیزکاری پیشه کنند و کارهای نیکو انجام دهند با شرایط فوق، خدای نیکوکاران رای دوست می دارد).

در این آیه چهار بار تأکید شده است که اگر این چنین افراد واجد شرایط زیر شوند یعنی:

۱- آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحاتِ. (ایمان آوردند و کارهای شایسته انجام دادند).

۲- إِذا مَا اتَّقَوْا وَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحاتِ (و باز اگر پرهیزکار شوند و ایمان و عمل شایسته داشتند).

۳- ثُمَّ اتَّقَوْا وَ آمَنُوا. (و سپس باز هم پارسا باشند و ایمان آورند).

۴- ثُمَّ اتَّقَوْا وَ أَحْسَنُوا (آنگاه پرهیزکار شدند و نیکوکردار).

باشند بدیهی است این تأکیدات پیاپی بر روی عبارات ایمان و تقوا و عمل نیک و شایسته دائمی و پی در پی شرط آن است، نه اینکه فرصت طلبانه و با حفظ ظاهر باشد، تا جامعه اسلامی ملاک و میزان را بر ایمان و عمل و تقوا و نیکوکاری در افراد قرار دهد و به ظاهر داوری نشود تا لطمه ای که جامعه اسلامی امروز ما از این ناحیه خورده است و چه سهمگین هم بوده دیگر دچار نشود.

کمتر آیه ای در قرآن این چنین تأکیداتی در چهار بار آن هم بر روی ایمان و تقوا و عمل صالح دارد و نیز در پایان آیه به چنان کسان امیدواری می دهد که اگر به راستی مؤمن و نکوکار و با تقوا باشند (وَ اللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ- ۹۳/ مائده) که باز می بینیم بر روی عمل نیک تکیه شده نه فقط لفظ و ظاهر.

تاریخ اسلام گواه صدمات و لطمات بزرگی از سوی همینها است که آنها را خوشباورانه بکارهای حسّاس گمارده یعنی کسانی که قبلا- بت ها پرستیده و سالها گناهان و می خوارگی هایی انجام داده بودند و دیدیم که چگونه مسیر صحیح و تکامل اسلام را از هدف منحرف کردند و یکی از علل آن همه خونریزیها و برادر کشی ها در حکومت های اموی و مروانی و عبّاسی همین جهت بوده که امثال ابو موسی اشعری یا عمرو عاص، زیاد بن ابیه و پسرش عبید اللّه زیاد در پست های کلیدی و

حسّ‌اس فرمانداریها قرار می گرفتند و جوانان مؤمن و صدیق و بردگان خالص و خادمی همچون زطیّ ها که همگی برده و سیاه پوست ولی صدیق و امین بودند و از طرف علی علیه السّلام به خاطر ایمان و عمل نیکشان به خزانه داری بصره و کوفه مشغول بودند به دست همان ها به شهادت می رسند صفحات تاریخ ملالت بار و دردانگیز بشریت بویژه تاریخ اسلام سرشار از همین جریانات است که نوخاستگان، نومسلمانان که عمری در تباهی بسر برده و همچنین نواندیشان خود را داغ تر از خادمین جازده و قلمداد نموده و با چهره هایی فریبنده امّا در بن دندانشان کیسه های زهر نهفته گهگاه و شاید پیوسته چشمان صالحان را پر از اشک، دلهای مستضعفین، و بردگان را پر درد و سینه های سوزناک

(فَمَنْ شَرِبَ مِنْهُ فَلَیْسَ مِنِّی وَ مَنْ لَمْ یَطْعَمْهُ فَإِنَّهُ مِنِّی- ۲۴۹/ بقره).

(در باره آزمودن سربازان طالوت است که چون در سرعت و حرکت بودند به آنها گفت جز کف دستی از آب نهر که به آن می رسیم ننوشید کسی که بنوشد از من نیست و کسی که ننوشد از من است اگر بقدر یک کف دست) بعضی گفته اند چون گفته است: (وَ مَنْ لَمْ یَطْعَمْهُ- ۲۴۹/ بقره) یعنی واژه- طعم- را برای آب خوردن بکار برده محقّقا تنبیهی و هشداری است تا مانعی باشد بر خوردن آب مگر کف دستی آنهم با غذا همانطور که ممنوعیّت بر نوشیدن زیاد آب است مگر به کفی و جرعه ای که چون با چیزی که جویده می شود همراه باشد آب هم با آن غذا خورده می شود.

و هر کلمه دیگر بجای (لَمْ یَطْعَمْهُ- ۲۴۹/ بقره) می گفت، مثلا: (و من لم یشربه) می گفت، اقتضاء داشت که اجازه خوردن آب بهر مقدار با غذا مجاز باشد ولی همین که گفت: (وَ مَنْ لَمْ یَطْعَمْهُ- ۲۴۹/ بقره) روشن نمود به اینکه خوردن آب در هر حال جایز نبوده مگر باندازه ای که استثناء شده و همان یکبار خوردن و برداشتن آن با دست است.

و سخن پیامبر صلّی اللّه علیه و آله در باره آب چاه زمزم که فرمود:

شیفتگان راستین حقّ و عدالت را به هیجان آوردند (اخبار الطّوال- مروج الذّهب- کامل ابن اثیر- تاریخ طبری) و لذا امیر المؤمنین علیه السّلام در نامه معروفش به مالک اشتر می نویسد: انّ شر وزرائک من کان للاشرار قبلک وزیرا و من شرکهم فی الانام و لا یکوننّ لکم بطانه فانّهم اعوان الائمه و اخوان الظّلمه ...

یعنی بدترین وزیران تو کسانی هستند که پیش از تو وزیر اشرار بودند و کسانی که در گناهان شرکت داشته اند البتّه نبایستی چنین کسانی محرم راز تو (و کیل، وزیر، مدیر، فرمان دار، فرمانده، مشاور، خزانه دار استاندار ...) باشند زیرا آنان یاوران گناهکاران و برادران ستمکاران بوده اند و تو می دانی نیکوترین را از میان کسانی که هرگز ستمگر را بر ستمش و گناهکار را بر گناهش یاری نکرده اند برگزینی اینان هزینه شان بر تو سبک تر و یاریشان بر تو نیکوتر و محبّت و عاطفه شان بر تو بیشتر و انس و الفتشان به دیگران کمتر است پس این چنین کسان را محرم خویش و مشاور و یار خویش گردان و بایستی برگزیده ترین ایشان نزد تو وزیری باشد که سخن تلخ حق بیشتر گوید و کمتر ترا در گفتار و کرداری که خداوند برای دوستانش نمی پسندد بستاید.

(نهج البلاغه ۴۲۷- نامه به مالک اشتر) [.....]

«انّه طعام طعم و شفاء سقم» آگاهی و خبری از آب زمزم است که بر خلاف سایر آب ها، آب زمزم سیراب و اشباع می کند. (بسیاری از آب ها به خاطر داشتن املاح مختلف بر انسان ناگوار است و عطش زاست یا در بدن مواد رسوبی زاید بخصوص در کلیه ها ایجاد می کند که در نتیجه چنان آبهایی کمتر نوشیده می شود ولی پیامبر صلّی اللّه علیه و آله می فرماید: آب زمزم دارای خواصّ طبیعی و تقویتی برای بدن است که گویی انسان ها را با املاح معدنی سودمندش تغذیه می کند).

(استطعمه) فاطعمه: از او غذا خواست و غذایش داد.

در آیه: (اسْتَطْعَما أَهْلَها- ۷۷/ کهف) (موسی و همراهش از اهل آن قریه غذا خواستند).

و آیه: (وَ أَطْعِمُوا الْقانِعَ وَ الْمُعْتَرَّ- ۳۶/ حجّ) (از گوشت قربانی بقناعت پیشه و نیازمند بدهید).

و آیات: (وَ یُطْعِمُونَ الطَّعامَ- ۸/ انسان). «۱» (أَ نُطْعِمُ مَنْ لَوْ یَشاءُ اللَّهُ أَطْعَمَهُ- ۴۷/ یس) «۲» (الَّذِی أَطْعَمَهُمْ مِنْ جُوعٍ- ۴/ قریش) (وَ هُوَ یُطْعِمُ وَ لا یُطْعَمُ- ۱۴/ انعام)

---

(۱) اشاره به قسمتی از آیه ای است که می گوید: (ابرار و نیکان از کاسه هایی که از شربت بهشتی سپید گونه چون کافور است می نوشید آبش از چشمه ای است که بندگان خدای از آن می نوشند و آن را روان می سازند کنایه از ممانعت ننمودن به دیگران است یعنی ایثار دارند و بخیل نیستند سپس می گوید: نکوکاران به نذر خود وفا می کنند و پایبندند و از هنگامه ای که گرفتار آن قطعی است بیم دارند و غذایی را که خود دوست دارند، و نیازمند آنند یا به خاطر دوستی خدای به مستمند و یتیم و اسیر می دهند و می گویند ما شما را فقط برای رضای خدا اطعام می کنیم و از شما پاداش و سپاسی نمی خواهم.

زمخشری می نویسد: ابن عبّاس می گوید شأن نزول آیه در مورد بیمار شدن حسن و حسین علیهما السّلام است که پیامبر صلّی اللّه علیه و آله با عدّه ای به عیادشان رفت و گفتند: یا ابا الحسن لو نذرت علی ولدک فتذر علی و فاطمه و فضّه. شیخ طوسی هم می نویسد: و قدروت الخاصّه و العامّه انّ هذه الآیات نزلت فی علیّ و فاطمه و الحسن و الحسین، یعنی: از طریق اهل تسنّن و تشیّع روایت شده است که این آیات در باره علی و فاطمه و حسن و حسین نازل شده است و اگر بگویند چگونه با لفظ ابرار بصورت جمع آمده است برای این است که هزاران هزار انسان در طول تاریخ اسلام روش اهل بیت را تأسی نموده اند و مشمول آن هستند که در اکثر آیات چنین است. (کشّاف ۴/ ۲۷۰- تبیان ۱۰/ ۲۰۵- فخر رازی ۳۰/ ۲۴۴).

(۲) سخن کفّار است که در جواب اینکه به آنها می گویند از نعمتهای خدای که نصیبتان شده است

(اشاره به آفریننده آسمان و زمین است که می گوید: او موجودات را اطعام می کند و نیازی به خوراک ندارد).

(وَ ما أُرِيدُ أَنْ يُطْعِمُونِ- ۵۷/ ذاریات) پیامبر علیه السّلام فرمود: (اذا استطعمکم الامام فاطعموه».

یعنی هر گاه امام از روی رأفت و مهربانی از شما یاری خواست و کاری به شما تفویض نمود به او بپیوندید و او رای یاری رسانید.

رجل طاعم: مرد نیکوحال.

مطعم: نیکبخت و با روزی.

مطعام: کسی که دیگران رای زیاد اطعام می کند.

مطعم: خوش خوراک و پرخور.

طعمه: غذا و آنچه خورده می شود.

(طعن) [طعن]

الطّعن: نیزه زدن یا شاخ زدن و هر چیزی که از این نوع زدن باشد. تطاعنوا و اطّعنوا: یکدیگر رای با نیزه زدند.

این واژه برای، طعنه زدن و غیبت کردن و ناسزاگویی هم استعاره شده است، در آیات: (وَ طَعْناً فِي الدِّينِ- ۴۶/ نساء)

انفاق کنید پاسخ می دهند آیا به کسانی که اگر خدا می خواست به آنها غذا می داد، غذا دهیم؟ بدیهی است که این آیه نمودار یک جریان فکری کفر پیشگان است که می پندارند سرمایه و زر و سیم که از راه استثمار دیگران و حقوق ضعفاء انباشته کرده اند مزیّتی برای آنها است و به دیگران هم اگر خدا می خواست عطاء می کرد، اینگونه سخنان یاوه و پوچ همواره از سوی مستکبرین اظهار می شود و براستی چه گمراهی فکری بالاتر از این که نمی دانند حقوق دیگران را پایمال نموده و آبادی کاخشان بگفته امیر المؤمنین علیه السلام از ویرانی کوخ نشینان است که فرمود (فِي أَمْوالِهِمْ حَقٌّ لِلسَّائِلِ وَ الْمَحْرُومِ- ۱۹/ ذاریات) و همین حقوق ربوده شده سائل و محروم است که آنها را آنچنان نموده است نه چیز دیگر.

(وَ طَعَنُوا فِي دِينِكُمْ- ۱۲/ توبه) «۱» که هر دو آیه در همین معنی اخیر است (یعنی استعاره از نیزه زدن)

(طغی) [طغی]

فعل این واژه- طغوت و طغیت طغوانا و طغیانا- است، یعنی: گستاخی و گردنکشی کرد.

اطغاه کذا: او را به طغیان واداشت.

طغیان: زیاده روی و نافرمانی و سرپیچی از حقّ است، در آیات:

(إِنَّهُ طَغى- ۲۶/ طه) «۲» (إِنَّ الْإِنْسانَ لَيَطْغى- ۶/ علق) «۳» (قالا رَبَّنا إِنَّنا نَخافُ أَنْ يَفْرُطَ عَلَيْنا أَوْ أَنْ يَطْغى- ۴۵/ طه) «۴» (وَ لا تَطْغَوْا فِيهِ فَيَحِلَّ عَلَيْكُمْ غَضَبِي- ۸۱/ طه) «۵» خدای تعالی گوید: (فَخَشِينا أَنْ يُرْهِقَهُما طُغْياناً وَ كُفْراً- ۸۰/ کهف) «۶» (فِي طُغْيانِهِمْ يَعْمَهُونَ- ۱۵/ بقره) «۷» (إِلَّا طُغْياناً كَبِيراً- ۶۰/ اسراء)

---

(۱) ابن اثیر و ابن فارس در تفسیر این حدیث می نویسند منظور این است که اگر امام و پیش نماز در خواندن و قرائت زبانش بند آمد یا نتوانست کلمات را درست ادا کند بر کسانی که پشت سر او هستند لازم است او را یاری نموده و کلمات صحیح را بگوش او برسانند و تفهیم کنند. گویی که کلمات را مانند غذا در دهان او می رسانند. (النّهایه ۳/ ۱۲۷- مقاییس اللّغه ۳/ ۴۱۱- لسان العرب ج ۱۲) راغب واژه- ارتیاح- را در تفسیر حدیث ذکر کرده که به معنی راحت و شادمانی است و دیگران- ارتج علیه- نوشته اند یعنی ادا نکردن سخن، و باز- راغب- استفتاح را- استخلاف معنی کرده و دیگران همان استفتاح دانسته اند.

(۲) در باره فرعون است که می گوید: او در گستاخی زیاده روی نموده تا جائیکه ادّعای خدایی کرد.

(۳) محقّقا اگر انسان خود رای بی نیاز دید گستاخی و نافرمانی می کند.

(۴) سخن موسی و هارون با خداوند است که می گویند: پروردگار ما بیم داریم از اینکه در اذیّت ما زیاده روی کنند و یا اینکه طغیانشان فزونی گیرد.

(۵) خطاب به قوم بنی اسرائیل است که با بهانه گیری از حضرت موسی (منّ و سلوی) خواستند و پس از دریافت (منّ و سلوی) خداوند از جهت تربیت نفسانی به آنها می گوید: از چیزهای پاکیزه که روزیتان کرده ایم بخورید و زیاده روی مکنید که خشم من به شما می رسد.

(۶) بیم داشتیم که آنها را به طغیان و کفر دچار کند.

(۷) کسانی که گمراهی را به هدایت خریدند، کارشان باستهزاء نمودن مؤمنین می انجامد و خداوند برای یاری مؤمنین آن

گمراهان را در طغیانشان می کشاند تا کور دل بمانند.

ص: ۴۸۹

(وَ إِنَّ لِلطَّاغِينَ لَشَرَّ مَآبٍ- ۵۵/ ص) «۱» (قالَ قَرِينُهُ رَبَّنا ما أَطْغَيْتُهُ- ۲۷/ ق) «۲» (الطّغوی:) اسم از- طغی و طغیان- است یعنی گردنکشی، و گستاخی از حقّ، و گفت: (كَذَّبَتْ ثَمُودُ بِطَغْواها- ۱۱/ شمس) «۳»- مفهوم این آیه آگاهی بر این امر است که وقتی آنها را از عقوبت طغیانشان بیمشان می دادند تصدیق و باور نمی کردند. و آیه:

(هُمْ أَظْلَمَ وَ أَطْغى- ۵۲/ نجم) تنبیهی است بر اینکه نافرمانی از حقّ و طغیان، انسان را خلاص نمی کند و از فرجام کارش او را رهائی نمی بخشد و قوم نوح نافرمانتر و گستاختر از آنها بودند و هلاک شدند.

و گفت: (إِنَّا لَمَّا طَغَى الْماءُ- ۱۱/ حاقه) که واژه- طغیان- بطور استعاره برای افزونی و تجاوز از حدّ آب آورده شده.

و آیه: (فَأُهْلِكُوا بِالطَّاغِيَهِ- ۵/ حاقّه) اشاره به طوفانی است که در آیه: (إِنَّا لَمَّا طَغَى الْماءُ- ۱۱/ حاقّه) از آن معنی تعبیر شده است. «۴»

(الطّاغوت:) عبارت از هر تجاوزگر و سخت ستم پیشه ای و هر معبودی است که

---

(۱) براستی که برای نافرمانان از حقّ و گستاخان بدترین بازگشت و مکافات هست.

(۲) دوست و یار کسی که در دنیا بت پرستی می کرد و ستمگر و بی ایمان بود، در قیامت می گوید پروردگارا من او را گمراه نکردم خودش کژ اندیش و گمراه بود، بدیهی است یاران غیر الهی و دنیایی بهنگام سختی یکدیگر را طرد و متّهم می کنند بر خلاف یاران ایمانی که همواره نورشان یکدیگر را یاری و جذب می کند.

(۳) قوم ثمود بخاطر گستاخیشان، قیامت و پیامبران را دروغ پنداشتند و به سر انجامش مبتلا شدند.

(۴) یعنی همین که آب بالا- آمد که بصورتی محسوس و ادبی (طاغیه) نامیده شده تا دیگر بهانه ای برای گستاخان نباشد و بفهمند که بالاخره آب مایه حیات است و سبب هلاکت هم می شود، مولوی گوید:

آب اندر زیر کشتی پشتی است آب در کشتی هلاک کشتی است

تشبیه شکوهمند طغیان آب به قوم ستمگر از این جهت شایسته دقّت است که طغیان آب دائمی نیست و بالاخره فروکش خواهد شد، بلکه گستاخی خان تاریخ هم روزی بناچار به سرنوشت فرو افتادن آب دچار می شوند که می بینیم شده اند. مولویه زیا سروده:

نردبان خلق این ما و من است عاقبت زین نردبان افتادن است

[.....]

غیر از خدای پرستیده می شود و در مفرد و جمع هر دو بکار می رود، در آیات:

(فَمَنْ یَکْفُرْ بِالطَّاغُوتِ- ۲۵۶/ بقره) (وَ الَّذِینَ اجْتَنَبُوا الطَّاغُوتَ- ۱۷/ زمر) (أَوْلِیاؤُهُمُ الطَّاغُوتُ- ۲۵۷/ بقره) (یُرِیدُونَ أَنْ یَتَحاکَمُوا إِلَی الطَّاغُوتِ- ۶۰/ نساء) «۱»- طاغوت- در آیه اخیر عبارت از هر نافرمانی و تجاوزگری است، چنانکه شرح حال آن گذشت.

افسونگری، جادوگر و هر دیو سرکشی و هر کسی که بازدارنده، و منحرف کننده دیگران از راه خیر باشد- طاغوت- است.

وزن لفظی واژه- طاغوت- فعلوت، مثل- جبروت و ملکوت- است و اصلش- طغووت بوده ولی لام الفعل آن بجای عین الفعل قلب و سپس تبدیل به الف شده است مثل صاعقه و صاقعه.

(طف) [طف]

الطّفیف الشّی ء: کم و اندک از همه چیزی.

طفافه: هر چیز زائد بر پیمانه که به حساب نمی آید.

طفّف الکیل: از پرداخت و ادای وزن و پیمانه ای که باید بدهد قسمتی را کم گزار.

در آیه گفت: (وَیْلٌ لِلْمُطَفِّفِینَ- ۱/ مطفّفین).

هر که بالاتر رود ابله تر است کاستخوان او بتر خواهد شکست

شرح این در آینه اعمال جو که نیابی فهم این از گفتگو

(۱) قسمتی از آیه ۶۰/ نساء است که افشاء کننده باطن و چهره کسانی است که خداوند در باره شان قبلا گفت: (یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا أَطِیعُوا اللَّهَ وَ أَطِیعُوا الرَّسُولَ وَ أُولِی الْأَمْرِ مِنْکُمْ فَإِنْ تَنازَعْتُمْ ... ۵۹/ نساء) یعنی شما که ایمان آورده اید (خدای را) فرمان ببرید و همچنین فرمان پیامبر و کارداران مؤمنی که از خودتان باشند و چون در چیزی اختلاف کردید اگر به خدا و معاد ایمان دارید داوری به او و پیامبرش ارجاع کنید (کتاب و سنّت و عترت رسول) که برایتان بهتر و سر انجامش نیکوتر است، سپس می گوید مگر نمی بینی کسانی را که گمان می کنند به کتاب خدا و کتب گذشته ایمان دارند ولی داوری و کار خویش به طاغوت و کارگزاران طاغوت می برند و حال اینکه دستور یافته اند که به ستمگر و طغیانگر کفر بورزند امّا: (یُرِیدُ الشَّیْطانُ أَنْ یُضِلَّهُمْ ضَلالًا بَعِیداً- ۶۰/ نساء) شیطان می خواهد به گمراهی بیشتر و دورتری آنها را فرو اندازد.

(وای بر کسانی که چون از مردم پیمانه می گیرند حقّ خویش را تمام می ستانند ولی چون به مردم پیمانه یا وزنی می دهند از آن می کاهند و کم می کنند، آیا گمان نمی کنند که در روزی بس بزرگ برای مؤاخذه و حساب مبعوث و زنده می شوند).

(طفق) [طفق]

طفق یفعل کذا- مانند- اخذ یفعل کذا- است (اینگونه افعال را، افعال شروع می نامند). یعنی کار را آغاز کرد.

واژه- طفق: بصورت مثبت بکار می رود بدون حرف نفی، مثلا- ما طفق گفته نمی شود. در آیات: (فَطَفِقَ مَسْحاً بِالسُّوقِ وَ الْأَعْناقِ- ۲۳/ ص) (شروع کرد به دست مالید به پاها و گردنهای اسبان) (وَ طَفِقا یَخْصِفانِ- ۲۲/ اعراف) (شروع به چیدن کردند).

(طفل) [طفل]

الطّفل: کودک تا وقتی که نرم استخوان است که بر جمع کودکان هم اطلاق می شود، مثل آیات:

(ثُمَّ یُخْرِجُکُمْ طِفْلًا- ۶۷/ غافر) مفرد در معنی جمع آمده است.

(أَوِ الطِّفْلِ الَّذِینَ لَمْ یَظْهَرُوا- ۳۱/ نور) (یا کودکانی که بر عورت زنان آگاه نیستند، عبارت فوق قسمتی از آیه ای است که ظاهر بودن زینت زنان را از عدّه ای که محرم اند استثناء می کند از آن جمله کودکان خردسال).

واژه- طفل- بر (اطفال) جمع بسته می شود، در آیه، (وَ إِذا بَلَغَ الْأَطْفالُ- ۵۹/ نور).

و به اعتبار معنی نرمی و خشن نبودن در مفهوم واژه- طفل- می گویند: امرأه طفله:

زنی ملایم و نرمخوی، فعلش- طفلت، طفوله و طفاله- است. (مطفل:) مادّه آهویی که نوزادش همراش باشد.

طفلت الشّمس: آفتاب برآمد و غروب کرد که در این دو حالت تابش و روشنائیش کم است و ضعیف و نورش زمین را روشن نمی کند، شاعر گوید:

(و علی الأرض غیابات الطّفل) (و بر سطح زمین روشنائیهائی کم و بسیار دوری هست) و امّا یطفّل تطفیل- وقتی گفته می شود که کسی به غذایی که دعوت نشده است بیاید که از عبارت: طفل النّهار: آغاز و پایان روز، گرفته شده که هنگام آمدن آن شخص در آن زمانهاست یعنی بیموقع است و نیز گفته شده- تطفیل- از عمل طفیلی گرفته شده و- طفیل العرائس- مرد معروفی بود که در دعوتها و عروسی ها ناخوانده حاضر می شده و او را طفیلی نامیده اند. (سورچران).

(طلل) [طلل]

الطّلل: ریزترین باران و آن چیزی را که اثر کمی دارد.

در آیه: (فَإِنْ لَمْ یُصِبْها وابِلٌ فَطَلٌّ- ۲۶۵/ بقره) «۱» طلّ الارض: زمین نمناک و بی رنگ شد.

---

(۱) تمام آیه چنین است: (مَثَلُ الَّذِینَ یُنْفِقُونَ أَمْوالَهُمُ ابْتِغاءَ مَرْضاتِ اللَّهِ وَ تَثْبِیتاً مِنْ أَنْفُسِهِمْ کَمَثَلِ جَنَّةٍ بِرَبْوَةٍ أَصابَها وابِلٌ ...) در آیات قبل سخن از انفاق و بخشش مال در راه خداست که نخست آن را به بذری، و دانه ای مثل می زنند که هفتصد دانه از آن روئیده می شود و خداوند آن انفاق را هر چند کم و اندک باشد مثل آن دانه گندم پاداش مضاعف می دهد و آنان که می بخشند و بخشش خود را با آزار و منّت توأم نمی کنند پاداششان نزد خدا و این چنین کسانی بیم و حزنی ندارند.

سپس بنابر قانون عدالت گستر خویش می گوید کسانی که چیزی برای بخشیدن ندارند سخن خوب و گذشت آنها نسبت به دیگران بهتر از صدقه و بخشش است که اذیّت در پی دارد (چنان کسان ریا کارند انفاق می کنند شما که ایمان آوردید بخشش های خود را با منّت و اذیّت باطل نکنید، یعنی همچون کسی که به خداوند و روز جزا ایمان ندارند و برای ریا کاری انفاق می کند، مثل او همچون سنگی است که خاکی بر روی آن باشد رگباری بر آن می بارد و خاک را می شوید ریا کاران نیز از کارشان ثمره ای نمی برند و خدا کافران را هدایت نمی کند ولی کسانی که برای خشنودی خدای انفاق می کنند کارشان مثل دانه ای است بر خاکی مرتفع که رگباری بر آن می بارد و دو برابر بهره می دهد و اگر باران تند هم نبارد باران ریزی بر آن می بارد و خداوند به پایداری و ثبات دلهایشان و اعمالشان آگاه است. چون هدف قرآن نشان دادن راه سعادت و انسان کامل شدن است همواره با تمثیلات عینی و محسوس انسانها را و مؤمنین به اللّه و معاد را به روش با صداقت و حقیقت پیامبران و اولیاء توجّه می دهد تا بدانند در پیشگاه او سره از ناسره، مؤمن از منافق، حقّ از باطل، ایمان از ریاء- جدا شدنی است و باز شناخته می شوند (و اللّه بما تعملون بصیر) او بر هر چیزی از پیدا و نهان آگاه

طـلّ دم فلاـن: خونش بهـدر رفت، در وقتی است که توجّه به آن کم است و اثرش قطع می شود گویی که خون و اثر خونش، باران ریز و اندکی است. و چون مناسـبتی میان خانه و آثار باقی مانده آن هست لذا اثر خانه، و همچنین به کالبد شخص که از دور دیده می شود- طلل- گویند.

اطلّ فلان: به بالا برآمد و نزدیک شد.

(طفی) [طفی]

طفئت النّار: آتش خاموش شد. اطفأتها- آتش را خاموش کردم. اطفأتها:

خاموش کردم، در آیات:

(یُرِیدُونَ أَنْ یُطْفِؤُا نُورَ اللَّهِ- ۳۲/ توبه) (یُرِیدُونَ لِیُطْفِؤُا نُورَ اللَّهِ- ۸/ صف) فرمان میان این دو مورد در دو آیه اخیر این است که آیه اوّل یعنی قصـد خاموش کردن نور خدا را دارند و در آیه دوّم عبارت (لِیُطْفِؤُا- ۸/ صف) یعنی قصد کاری می کنند که به وسیله آن کار به خاموش کردن نور خدا برسند «۱».

(طلب) [طلب]

الطّلب: جستجو از وجود چیزی، خواه طلب از جسم و عین چیزی باشد و خواه طلب از معنی و مفهوم آن، در آیات:

(فَلَنْ تَسْتَطِیعَ لَهُ طَلَباً- ۴۱/ کهف) (و هرگز قادر به جستجوی آن نباشید).

است و به گفته سعدی:

بر او علم یک ذره پوشیده نیست که پیدا و پنهان بنزدش یکی است

.(۱) آیه اوّل مربوط به بعضـی از اهل کتاب است که مسـتقیما در صـدد خاموش کردن نور خـدا با عقایـد باطل برآمدند و آیه دوّم در باره سـتمگران و ظالمان است که به اسلام دعوت می شوند و به خدا دروغ می بندند، یعنی کارهای خود رای از سوی خدا می دانند تا بدین وسـیله غیر مستقیم نور خدا رای که همان افکار واقعی و الهی است با عقاید جبری خویش خاموش کنند و هر دو آیه با عبارت (و لو کره الکافرون) پایان یافته یعنی هر دو دسته کافر و ناسپاسند.

(ضَعُفَ الطَّالِبُ وَ الْمَطْلُوبُ- ۷۳/ حجّ) (چه ناچیز و زبون است آنکه خواهنده است و آنچه که در طلبش می روند).

اطلبت فلانا: نیازش را برآوردم و یا او را به خواستن نیازمند کردم (از اضداد است). اطلب الکلاء: وقتی است که سبزه و گیاه دور باشد به طوری که نیاز هست که جستجو شود.

(طلت) [طلت]

طالوت اسمی است غیر عربی (تحقیق در این کلمه و جالوت به زیر نویسی واژه- جلت- رجوع شود).

(طلح) [طلح]

الطّلح: درختی است- مفردش- طلحه- است، در آیه گفت: (وَ طَلْحٍ مَنْضُودٍ- ۲۹/ واقعه). (درخت موز با شکوفه و یا خرما بن ردیف شده). ابل طلاحیّ: منسوب به همان (طلح) و طلیح: لاغر و خسته. ناقه طلیح اسفار: شتری که از رنج سفرها مانده و کوفته شده.

الطّلاح: تباهی و فساد، که از همان واژه است و نقطه مقابلش- صلاح است یعنی شایستگی. «۱»

---

(۱) حافظ گوید:

صالح و طالح متاع خویش نمودند تا چه قبول افتد و چه در نظر آید

صبر و ظفر هر دو دوستان قدیمند بر اثر صبر نوبت ظفر آید

خانه دل نیست جای صحبت اغیار دیو چو بیرون رود فرشته درآید

بر در ارباب بی مروّت دنیا چند نشینی که خواجه کی بدر آید

بدیهی است در شعر فوق صبر و ظفر که با هم بکار رفته مقصود پایداری و استقامت است که به پیروزی می انجامد نه قبول ستم و زبونی و خواری بنام صبر.

.(طلع) [طلع]

طلع الشّمس طلوعا و مطلعا، در آيات: (وَ سَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ قَبْلَ طُلُوعِ الشَّمْسِ- ۳۰/ طه) (حَتَّى مَطْلَعِ الْفَجْرِ- ۵/ قدر(مطلع:) جاى طلوع است، در آيه: (حَتَّى إِذا بَلَغَ مَطْلِعَ الشَّمْسِ وَجَدَها تَطْلُعُ عَلى قَوْمٍ- ۹۰/ كهف) «۱».

و از اين معنى بصورت استعاره، عبارت:

طلع علينا فلان و اطّلع- بكار مى رود يعنى او متوجّه ما شد و اطّلاع يافت در آيات:

(قالَ هَلْ أَنْتُمْ مُطَّلِعُونَ- ۴۵/ صافّات) (فَاطَّلَعَ- ۵۵/ صافّات) (فَأَطَّلِعَ إِلى إِلهِ مُوسى- ۳۷/ غافر) «۲» (أَطَّلَعَ الْغَيْبَ- ۷۸/ مريم)

---

(۱) اشاره به حركت ذو القرنين به سوى مشرقى است كه او آنجا را جايگاه طلوع خورشيد مى پنداشت و سپس به آنجا حركت كرد و دريافت كه آنجا جاى طلوع نيست بلكه جايى است كه خورشيد بر مردمى مى تابد، از اين مفهوم عالى قرآن دانسته مى شود هر مشرقى كه پنداشته شود آنجاى جاى طلوع است سرزمينى است يا اقيانوسى با مردمى كه در آنجا زندگى مى كنند و اين همان كروى بودن زمين است كه خداوند با عبارت (وَجَدَها- ۹۰/ كهف) آن را اشاره مى كند.

روش قرآن و كتاب الهى در مفاهيم كلّى و علمى اين است كه با كلمه اى و عبارتى آن مفاهيم را اشاره مى كند مثلا هر جا مفهوم و محتواى آيه موضوعى علمى است با عبارت (للعالمين يا يعملون) و هر كجا موضوعى است محسوس كه لازمه اش تفكّر است (يتفكّرون) و هر جا كه پاى انديشه و عقل و خرد در ميان است با عبارت (يعقلون) آيه را پايان مى دهد و در آيه فوق (وَجَدَها تَطْلُعُ عَلى قَوْمٍ- ۹۰/ كهف) با شكوهترين عبارتى است در باره اينكه محلّ طلوع خورشيد را جايى نپنداريم بلكه مكانى بدانيم كه آنجا هم جايگاه، و طلوعى براى خورشيد است و حال اينكه اينگونه انسانهاى مغرور و غافل اگر كمترين توجّهى به طپش قلب و بهم خوردن پلك ها و باز و بسته شدن ريه خويش و حتّى نگاهى به سر انگشتان عبرت انگيز خويش بنمايند مى فهمند كه خود بخود چنين دستگاه با عظمت سرهم بندى نشده بلكه اين تجلى «اللّه» است كه در سراسر وجود و پهنه جهان با عظمت با نظم و ترتيب خاصّى گسترده است و بايد گفت: حضورى گر همى خواهى از او غائب مشو حافظ- و يا-

بى دلى در احوال خدا با او بود او نمى ديدش و از دور خدايا مى كرد

و اين ندای جهانى قرآن است كه مى گويد: (وَ نَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ- ۱۶/ ق)

آب در كوزه و ما تشنه لبان مى گرديم يار در خانه و ما گرد جهان مى گرديم

(۲) سخن ابلهانه فرعون است كه مى پندارد بايستى از نردبان بالا برود تا بر خداى موسى آگاه شود كه در عصر ما هم منكر خدائى كه در آسمان پيما نشسته بود سخن فرعون را تكرار كرد و طولى نكشيد كه دست

(لَعَلِّی أَطَّلِعُ إِلی إِلهِ مُوسی- ۳۸/ قصص) استطلعت رأیه: نظرش را خواستم.

اطلعتک علی کذا: تو را بر آن آگاه کردم.

طلعت عنه: از او غائب شدم.

الطّلاع: آنچه که خورشید بر آن می تابد و انسان بر آن مطّلع می شود.

طلیعه الجیش: نخستین چیزی از سپاه و لشکر که ظاهر می شود.

(پیشقراولان یا طلایه داران). امرأه طلعه قنعه: زنی که سر خویش گاهی ظاهر می کند و گاهی می پوشاند.

و به تشبیه طلوع کردن و ظاهر شدن خورشید، گفته می شود:

(طلع) النّخل: آنچه که از خرما بن برمی آید و ظاهر می شود (شکوفه ها) و آیه: (لَها طَلْعٌ نَضِیدٌ- ۱۰/ ق) (درختانی ردیف شده دارد) و آیه: (طَلْعُها کَأَنَّهُ رُؤُسُ الشَّیاطِینِ- ۶۵/ صافّات) یعنی آنچه که از آن ظاهر می شود. و آیه: (وَ نَخْلٍ طَلْعُها هَضِیمٌ- ۱۴۸/ شعراء).

(نخلستانهایی که شکوفه ها دارند). اطلعت النّخل: نخل شکوفه بر آورد. قوس طلاع الکفّ: کمانی که کف دست را پر می کند و کاملا در دست قبضه می شود

(طلق) [طلق]

اصل- طلاق- رهایی و خالی شدن از پیوند و عهد و پیمان است، گفته می شود:

اطلقت البعیر من عقاله: شتر را از پا بندش باز و رها کردم.

طلّقته و هو طالق بلاقید: او را بدون قید و بند رها کردم، و از این معنی عبارت:

طلّقت المرأه: زن را طلاق دادم استعاره شده است، مثل- خلّیتها- راهش را باز گزاردم، و آن زن را هم- طالق گویند یعنی باز شده از قید و بند نکاح، در آیات:

(فَطَلِّقُوهُنَّ لِعِدَّتِهِنَّ- ۱/ طلاق)

اجل او را بسوی خدای کشاند تا بفهمد و بر وجود هستی بخش جهان اطّلاع یابد.

(الطَّلاقُ مَرَّتانِ- ۲۲۹/ بقره) (وَ الْمُطَلَّقاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ- ۲۲۸/ بقره) مفهوم این آیه برای طلاق رجعی و غیر رجعی عمومیّت دارد.

و آیه: (وَ بُعُولَتُهُنَّ أَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ- ۲۲۸/ بقره) که مخصوص باز گرداندن همسر و رجوع او است. و آیه (فَإِنْ طَلَّقَها فَلا تَحِلُّ لَهُ مِنْ بَعْدُ- ۲۳۰/ بقره) یعنی بعد از جدا شدن.

و آیه: (فَإِنْ طَلَّقَها فَلا جُناحَ عَلَيْهِما أَنْ يَتَراجَعا- ۲۳۰/ بقره) یعنی همسر دوّم. (انطلق) فلان: وقتی است که کسی از دنبال برود و بگذرد خدای تعالی گوید: (فَانْطَلَقُوا وَ هُمْ يَتَخافَتُونَ- ۲۳/ قلم) (رفتند و آهسته با نجوا به یکدیگر سخن می گفتند) (انْطَلِقُوا إِلى ما كُنْتُمْ بِهِ تُكَذِّبُونَ- ۲۹/ مرسلات) (اکنون به سوی چیزی که تکذیب می کردید روان شوید و بروید).

و به- حلال- هم- (طلق)- گفته شده یعنی مطلق و آزاد است و ممنوعیتی برایش نیست.

عدا الفرس طلقا او طلقین: اسب آزادانه دوید، که این عبارت به اعتبار باز بودن جلوی راهش است.

مطلق: در احکام شرعی چیزی است که استثناء بر آن وارد نمی شود. طلق یده و اطلقها: عبارت از وجود و بخشش است. طلق الوجه و طلیق الوجه: وقتی است که ترشروی نباشد.

طلّق السّلیم: درد، مار گزیده را رها کرد و آن درد از او برطرف شد. «۱»

شاعر گوید: تطلّقه طورا و طورا تراجع. (گاهی رهایش می کرد، و زمانی بر می گشت).

---

(۱) عبارت- طلّق السّلیم- در نسخه های متعدّد مفردات- طلّق السّلیم- با فتحه حرف (ط) نوشته شده که صحیحش را فیروزآبادی می گوید طلّق السّلیم بالضّم ای رجعت الیه نفسه و سکن وجعه: یعنی حیات دوباره یافت و دردش ساکت و آرام شد.

لیله طلقه: شبی است معتدل برای واگذاشتن ستوران برای آب خوردن. اطلقها:

آزادش کرد.

(طم) [طم]

الطّمّ: دریای پر آب و موّاج. له الطّمّ و الرّمّ: او خشک و تر و آب و خاک یا مال فراوان دارد.

طمح علیّ کذا: بر آن غلبه کرد و سر آمد، قیامت هم به همین جهت- طامّه- نامیده شده در آیه گفت: (فَإِذا جاءَتِ الطَّامَّةُ الْكُبْرى- ۳۴/ نازعات) «۱» (وقتی که آن حادثه فراگیر بزرگ سر می رسد، و می دانیم که در قرآن افعال محقّق الوقوع چون وقوعشان قطعیّت دارد بصورت ماضی بیان می شود زیرا شدنی هستند).

(طمث) [طمث]

الطّمث: خون حیض و دوشیزگی.

طامث: حائض و دشتان. طمث المرأه: وقتی است که زن زفاف کند، در آیه گفت:

---

(۱) صاحب کشف الاسرار می نویسد: الطّامّه الکبری- بانگ، و صیحه ای است که هر چیزی را فرا می گیرد و سپس برانگیختن و حساب و کتاب واقع می شود. حسن و زجاج می گویند: خداوند قیامت را رویداد بزرگ نامیده است زیرا از تمام امور و حوادث سهمگین تر است.

الطّمّ: دریای خروشانی است که هر چیزی را در خود غرق می کند و عبد الملک مروان خلیفه اموی از (ابو حازم زاهد) پرسید: فردا حال و کار ما چون خواهد بود، گفت: اگر قرآن می خوانی قرآن ترا جواب می گوید گفت کجا، گفت: (فَأَمَّا مَنْ طَغى وَ آثَرَ الْحَياةَ الدُّنْيا فَإِنَّ الْجَحِيمَ هِيَ الْمَأْوى- ۳۹/ نازعات) کسی که نسبت به خدای گستاخی می کند و زندگی دنیا را بر آخرت برمی گزیند دوزخ جایگاه اوست و کسی که از مقام پروردگارش بیم داشت و خویشتن از هوی و هوس تهی کرد بهشت جایگاه اوست، در دنیا هر نفسی را آتشی است که آن را آتش شهوت گویند و در عقبی آتشی است که آن را آتش عقوبت نامند هر که امروز به آتش شهوت سوخته شد فردا به آب رحمت و نور معرفت آتش عقوبت را بنشاند.

(ج ۱۰ ص ۳۷۶- خواجه عبد اللّه انصاری هروی) گویا ستمگران تاریخ همواره از فردای خویش بیمناکند و در اضطراب که از أبو حازم ها وسیله آرامش می طلبند ولی آنها هم با صراحت حقایقی را به آنها می گویند.

(لَمْ يَطْمِثْهُنَّ إِنْسٌ قَبْلَهُمْ وَ لا- جَانٌّ- ۵۶/ الرّحمن) (اشاره به یکی از نعمتهای پاک بهشتی است که می گوید در آنجا همسران پاک چشم و دیده فروهشته و پاکیزگانی هستند که قبل از ایشان، هیچ انسانی آنها را دست نیازیده اند). و بطور استعاره می گویند:

ما طمث هذه الرّوضه احد قبلنا: این گلستان و سر چشمه را پیش از ما کسی دست نزده است و نیالوده ما طمث النّاقه جمل: هیچ شتر فحلی ناقه را لقاح نکرده است.

(طمس) [طمس]

الطّمس: از بین بردن و محو کردن اثر است.

آیه (فَإِذَا النُّجُومُ طُمِسَتْ- ۸/ مرسلات) (آنگاه که ستارگان اثرشان محو شود). و آیه (رَبَّنَا اطْمِسْ عَلى أَمْوالِهِمْ- ۸۸/ یونس) یعنی اموال و ثروتشان را از حالت سودمند اوّلیه اش زایل کن. «۱»

و در آیه: (وَ لَوْ نَشاءُ لَطَمَسْنا عَلى أَعْيُنِهِمْ- ۶۶/ یس) یعنی تور و ظاهر چشمانشان را از بین می بریم همانطور که اثر چیزی از بین می رود. و آیه: (مِنْ قَبْلِ أَنْ نَطْمِسَ وُجُوهاً- ۴۷/ نساء).

از علماء کسانی گفته اند مقصود از زایل شدن چهره ها که در آیه اخیر اشاره شده است حالت دنیائی است به این معنی که در صورتهاشان موها روئیده شود و چهره شان همچون سگ و میمون پشمالو شود و کسانی هم گفته اند این موضوعی است در آخرت بنا به اشاره ای که گفت:

(وَ أَمَّا مَنْ أُوتِيَ كِتابَهُ وَراءَ ظَهْرِهِ- ۱۰/ انشقاق) یعنی چشمانشان پشت سرشان قرار گیرد. و نیز گفته اند: معنی آیه: (نَطْمِسَ وُجُوهاً- ۴۷/ نساء) این است که از هدایت به گمراهی بازشان می گرداند، مثل آیه: (وَ أَضَلَّهُ اللَّهُ عَلى عِلْمٍ وَ خَتَمَ عَلى سَمْعِهِ وَ قَلْبِهِ- ۲۳/

---

(۱) تقاضای حضرت موسی از خداوند است که می گوید پروردگارا فرعون با زینت ها و اموال و ثروتی که دارد مردم را از راه تو گمراه می کند اموالش را از صورت اوّلیه اش که سودمند است محو و نابود گردان.

جاثیه). و همچنین گفته شده مقصود از (وجوه) در آیه (۴۷/ نساء) بزرگان و رؤساءست و معنایش این است که رؤساشان را دنباله رو قرار می دهیم و این بزرگترین سبب هلاکت و سرگردانی است. «۱».

(طمع) [طمع]

الطّمع: تمایل نفس به چیزی از روی آرزوی شدید و آزمندی است. افعال آن- طمعت- اطمع طمعا طماعیه- و اسم فاعلش- طمع و طامع- است. آیه: (إِنَّا نَطْمَعُ أَنْ يَغْفِرَ لَنا رَبُّنا- ۵۱/ شعراء) «۲» و آیه: (أَ فَتَطْمَعُونَ أَنْ يُؤْمِنُوا لَكُمْ- ۷۵/ بقره) (آیا می خواهید و طمع دارید که به شما بگروند؟) و آیه: (خَوْفاً وَ طَمَعاً- ۵۶/ اعراف) «۳» و چون طمع ورزیدن، بیشتر بخاطر میل و هوای درونی است گفته شده: الطّمع طبع: طمع طبیعی است.

الطّمع یدنّس الاهاب: (طمع چهره آدمی را آلوده و چرکین می کند).

(طمن) [طمن]

الطّمأنینه و الاطمینان: آرامش خاطر بعد از بیتابی و اضطراب است. در آیات:

---

(۱) آیه فوق خطاب به قوم یهود است که می گوید: شما که کتاب آسمانی تان داده اند به قرآن که نازل کرده ایم و مصدّق تورات شماست ایمان آرید و بگروید قبل از اینکه چهره هایی رای محو و کارشان رای وارونه کنیم یا به نفرین دچار شوند و به گفته مفسّرین پس از این آیه عدّه ای از جمله عبد اللّه سلام و کعب احبار به اسلام گرویدند تا مسخ نشوند- (کشف الاسرار خواجه عبد اللّه انصاری).

(۲) سخن ساحران دربار فرعون است که بدون توجّه به تهدیدات فرعون به خداوند و پیامبری موسی علیه السّلام ایمان آوردند و همینکه فرعون گفت: دستها و پاهایتان رای از چپ و راست قطع می کنم و همگیتان رای به دار می آویزم، می گویند (لا ضَيْرَ إِنَّا إِلى رَبِّنا مُنْقَلِبُونَ- ۵۰/ شعراء) مهمّ نیست و با کمان نیست زیرا ما بسوی پروردگارمان باز می گردیم و آرزومندیم که از گناهان گذشته ما در گذرد و ما امروز نخستین مؤمنین به اللّه هستیم. [.....]

(۳) ترجمه تمام آیه چنین است: که می گوید پس از اصلاح زمین در آن فساد و تبهکاری نکنید و خدای را با بیم و امید بخوانید که رحمت او به نیکوکاران نزدیک است این آیه بعد از آیاتی است که از تسخیر و نظم خلقت و حرکات منظّم ماه و خورشید گفتگو می کند تا انسان همان فرامین خدا و پیامبر را از نظم جهان نیز دریابد.

(وَ لِتَطْمَئِنَّ بِهِ قُلُوبُكُمْ- ۱۰/ انفال) (وَ لكِنْ لِيَطْمَئِنَّ قَلْبِي- ۲۶۰/ انفال) (يا أَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ- ۲۷/ فجر) و اين همان نفسى است كه: (امّاره بالسّوء) يعنى امر كننده به زشتى بازنمى گردد.

خداى تعالى گويد: (أَلا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ- ۲۸/ رعد) كه آگاهى و هشدارى است بر اينكه با معرفت خداى تعالى و افزونى از عبادت اوست كه اطمينان خاطر و آرامش نفس و جان حاصل مى شود و همان است كه در آيه: (وَ لكِنْ لِيَطْمَئِنَّ قَلْبِي- ۲۶۰/ بقره) خواسته شده است «۱» و در آيات: (وَ قَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْإِيمانِ- ۱۶۰/ نحل) «۲» (فَإِذَا اطْمَأْنَنْتُمْ- ۱۰۳/ نساء)

---

(۱) اين تفسير كه در مورد توجّه راغب رحمه اللّه است از سخن حضرت ابراهيم و موضوعى است شايسته دقّت، چرا كه ابراهيم خليل الرّحمن و بت شكن اگر دلش به ايمان مطمئنّ نبود و قلبى استوار در راه توحيد نمى داشت آنچنان اعمالى را يك تنه در برابر تمام بت پرستان عصر خويش انجام نمى داد و همين كه از خداوند زنده كردن مردگان را مى خواهد و مورد خطاب قرار مى گيرد كه مگر ايمان نياورده اى؟ پاسخ مى دهد چرا ايمان دارم ولى توفيق معرفتى و عبادتى فزونتر را آرزومندم تا بيش از پيش از آن راه آرامش خاطرم افزون شود. پس راهى براى وصل به چنان سعادت و سرنوشتى و يقينى فزونتر به معاد، بطورى كه كاملا مورد قبول دل و فطرت باشد جز از راه شناسايى خداى و پرستش و عبادت دائم ميسور نيست چنانكه آخرين شرط در باره رستگاران و انسان را عبادت دائمى قرار داد و فرمود: (إِنَّ الْإِنْسانَ خُلِقَ هَلُوعاً، إِذا مَسَّهُ الشَّرُّ جَزُوعاً وَ إِذا مَسَّهُ الْخَيْرُ مَنُوعاً إِلَّا الْمُصَلِّينَ الَّذِينَ هُمْ عَلى صَلاتِهِمْ دائِمُونَ وَ الَّذِينَ فِي أَمْوالِهِمْ حَقٌّ مَعْلُومٌ لِلسَّائِلِ وَ الْمَحْرُومِ وَ الَّذِينَ يُصَدِّقُونَ بِيَوْمِ الدِّينِ ...- ۱۹- ۲۶/ معارج): انسان حريص و آزمند، آفريده شده همينكه بدى به او مى رسد جزع و بى تابى مى كند و همينكه مالى و خيرى به او مى رسد بخل و تكبّر مى ورزد مگر نماز گزاران و همانها كه پيوسته و دائم نماز گزارند و در اموالشان حقّ سائل و محروم معيّن است و روز جزا را تصديق مى كنند و باور مى دارند پس براى اعتقاد يقين به معاد به غير از توجّه به زنده شدن طبيعت بعد از هر خزان راهى ديگر هست و آن معرفت روز افزون در باره خداى و عبادت بسيار است.

(۲) از اين آيه اساس و پايه ايمان كه همان راسخ بودن در آن است بخوبى فهميده مى شود كه اگر همچون عمّار ياسر و بلال كه الگو و مورد شأن نزول اين آيه هستند سراسر وجودشان از ايمان به اللّه سرشار باشد ولى با اكراه و اجبار به گفتن كلمه اى وادار شوند از رديف دروغگويان كه در آيه قبل ذكر شده خارج هستند مى گويد دروغگويان كسانى هستند كه به آيات خداى ايمان نياوردند و آنها دروغگو هستند ولى كسانى هستند كه به آيات خداى ايمان نياورداند و آنها دروغگو هستند ولى كسى كه بعد از ايمان به خداى با

(وَ رَضُوا بِالْحَياهِ الدُّنْيا وَ اطْمَأَنُّوا بِها- ۷/ یونس) واژه- اطمأنّ و تطامن در معنی و لفظ نزدیکند.

(طهر) [طهر]

گفته می شود: (طهرت المرأه طهرا و طهاره و طهرت: پاک شد، بر وزن (حسن و ضرب) که البتّه با فتحه حرف (ه-) به قیاس نزدیکتر است و معنی آن بر خلاف (طمث) است.

طاهره و طاهر- مثل (قائمه و قائم) و (قاعده و قاعد) است یعنی (پاک- برخاسته- نشسته).

طهارت دو گونه است: ۱- طهارت جسم ۲- طهارت نفس، که عموم آیات قرآن بر این دو معنی حمل شده است.

می گویند: طهّرته فطهر و تطهّر و (اطّهّر): پاکش کردم و پاکیزه شد، اسم فاعلش- طاهر و متطهر- است.

در آیه: (وَ إِنْ کُنْتُمْ جُنُباً فَاطَّهَّرُوا- ۶/ مائده) یعنی آب بکار مبرید یا چیزی که جای آن باشد (غسل یا تیمّم).

و آیه: (لا تَقْرَبُوهُنَّ حَتَّی یَطْهُرْنَ- ۲۲۲/ بقره) (فَإِذا تَطَهَّرْنَ- ۲۲۲/ بقره) دو لفظ (حتّی یطهرن و- تطهّرن) دلالت دارد بر اینکه نزدیکی و همبستری به همسران جایز نیست مگر بعد از طهارت و تطهیر شدنشان.

اکراه چیزی گوید ولی دلش آرمیده به ایمان بادش دروغگو نیست و پیامبر صلّی اللّه علیه و آله در باره عمّار در این مورد فرمود: «انّ عمّارا مولی ایمانا من قرنه الی قدمه و اختلط الایمان بلحمه و دمه» سراسر وجود عمّار از فرق سر تا پای سرشار از ایمان است و ایمان با گوشت و خونش آمیخته است، یاسر و سمیّه پدر و مادرش نخستین شهداء اسلام در آن شکنجه ها و آزمایشها بودند.

قرائت کسی که (حَتَّی یَطْهُرْنَ- ۲۲۲/ بقره) خوانده است تأکید بر آن است یعنی تا اینکه طهارت را که همان غسل است بجای آورده باشند.

و آیه: (وَ یُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِینَ- ۲۲۲/ بقره) یعنی ترک کنندگان گناه و عمل کنندگان به نیکی و صلاح. و در این باره گفت:

(رِجالٌ یُحِبُّونَ أَنْ یَتَطَهَّرُوا- ۱۰۸/ توبه) (أَخْرِجُوهُمْ مِنْ قَرْیَتِکُمْ إِنَّهُمْ أُناسٌ یَتَطَهَّرُونَ- ۸۲/ اعراف) «۱» و آیه: (وَ اللَّهُ یُحِبُّ الْمُطَّهِّرِینَ- ۱۰۸/ توبه) یعنی پاکی نفس، و پاکیزه خوئی. و آیه: (وَ مُطَهِّرُکَ مِنَ الَّذِینَ کَفَرُوا- ۵۵/ آل عمران)، یعنی تو را از میان ایشان خارج می کنم و منزّه ات می دارم از اینکه فعل آنها را مرتکب شوی، و بر این معنی است آیات:

وَ یُطَهِّرَکُمْ تَطْهِیراً- ۳۳/ احزاب) (وَ طَهَّرَکِ وَ اصْطَفاکِ- ۴۲/ آل عمران) (ذلِکُمْ أَزْکی لَکُمْ وَ أَطْهَرُ- ۲۳۲/ بقره) (أَطْهَرُ لِقُلُوبِکُمْ- ۷۹/ احزاب) «۲» و آیه: (لا یَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ- ۷۹/ واقعه) یعنی به حقایق معرفت قرآن نمی رسد و دست نمی یازد مگر کسی که نفس خویش پاکیزه گرداند و از آلوده شدن به فساد نگه دارد.

و آیه: (إِنَّهُمْ أُناسٌ یَتَطَهَّرُونَ- ۸۲/ اعراف) این سخن را قوم پلید لوط به صورت طنز و نیشخند گفتند چون قبلا به آنها گفته بود: (هُنَّ أَطْهَرُ لَکُمْ- ۷۸/ هود) زنان برای شما پاک ترند.

و سخن خدای تعالی که: (لَهُمْ فِیها أَزْواجٌ مُطَهَّرَةٌ- ۲۵/ بقره) یعنی پاکیزه از

---

(۱) این آیه پاسخ قوم تبهکار و پلید لوط پیامبر است که به یکدیگر می گویند: لوط و پیروانش را که مردمی پاکیزه خوی هستند از شهر خویش بیرون کنید.

(۲) یعنی رعایت امور اخلاق اسلامی و فرامین قرآنی برای جانها، و دلهاتان خوبتر و پاکیزه تر است.

پلیدیهای دنیا و نجاسات آن و گفته شده پاکیزه از اخلاق زشت به دلالت آیه: (عُرُباً أَتْراباً- ۳۷/ واقعه) و همچنین به دلیل وصف قرآن که در باره اش گفت: (مَرْفُوعَهٍ مُطَهَّرَهٍ- ۱۴/ عبس) «۱».

و آیه: (وَ ثِيابَكَ فَطَهِّرْ- ۴/ مدّثر) گفته شده معنایش- نفسک- است که از معایب پاکش کنی.

و در آیات: (وَ طَهِّرْ بَيْتِيَ- ۲۶/ حج) (وَ عَهِدْنا إِلى إِبْراهِيمَ وَ إِسْماعِيلَ أَنْ طَهِّرا بَيْتِيَ- ۱۲۵/ بقره) که تشویقی است بر تطهیر کعبه از پلیدیها و بت ها. بعضی گفته اند این آیه ترغیبی است بر تطهیر قلب برای داخل شدن سکینه و آرامش که در آیه: (هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ السَّكِينَهَ فِي قُلُوبِ الْمُؤْمِنِينَ- ۴/ فتح) ذکر شده است. (طهور:) مصدر است چنانکه «سیبویه» «۲» حکایت کرده که می گویند: تطهّرت طهورا و توضّأت وضوءا: (به پاکی

---

(۱) ترجمه آیاتش چنین است: این قرآن تذکار و یادآورنده ای است پس هر که می خواهد آن را یاد می کند که در صحیفه و نوشته هایی ارزشمند و والا و پاکیزه است و نویسندگانی بزرگوار و نیکوکردار.

(۲) ابو بشر عمرو بن عثمان بن قنبر مشهور به سیبویه است که گویند همواره از او بوی خوش استشمام می شد و ابن خالویه چنین عقیده در باره کلمه سیبویه داشته. از اهالی بیضاء فارس است که در سال ۱۶۱ هجری یا به گفته مرزبانی ۱۸۰ هجری وفات یافته است و عمرش ۴۰ و چند سال ولی در عمر کوتاهش اثر جاودانی به نام (الکتاب) در نحو از خود به یادگار گذاشت که همه دانشمندان از آن بهره مند شدند، آرامگاهش در شیراز است که سه بیت شعر زیبا بر آن حکّ شده است:

۱-

ذهب الاحبّه بعد طول تزاور و نای المزار فاسلموک و اقشعوا ۲-

ترکوک اوحش ما تکون بقفره لم یؤنسوک و کربه لم یدفعوا ۳-

و قضی القضاء و صرت صاحب حفره عنک الا حبّه اعرضوا و تصدّعوا

که به گذاردن روزگار و از دست دادن دوستان که در آرامگاهشان آنها را وداع می کنند اشاره نموده است که بعد از حکم الهی بجای دوستان یا آرامگاه هم می شوم و دوستان از من دور می شوند و اعراض می کنند.

استادش خلیل بن احمد و یونس بن حبیب بوده است. ابو عبیده می گوید: پس از مرگ سیبویه به یونس بن حبیب گفته شد که سیبویه هزار صفحه از علم خلیل به نام خود نوشته است، یونس می گوید: از کجا این همه را از او شنیده است، کتابش را برایم بیاورید، همین که آن را مطالعه کرد و همه مطالبی که از خلیل نقل شده دید، گفت براستی که سیبویه هر چه از خلیل نقل کرده درست است همانطور که هر چه از من نقل

طهارت نمودم، و وضوئی گرفتم). پس- طهور- اسم مصدری است بر وزن- فعول- مثل وقدت وقودا: (آتش را به سختی مشتعل کردم).

و نیز- طهور- اسمی است غیر مصدر مثل- فطور- که اسمی است برای آن چیزی که با آن افطار می شود و روزه می گشایند و مانند آن، مثل: وجور و سعوط و ذرور: (دوای دهان و حلق- داروی بینی- عطر و بوئیدنی خوش). واژه- طهور- (چنانکه گفته شد اسم مصدر است) و گاهی صفت است مثل- رسول- و صفاتی مانند اینها، و بر این معنی است آیه: (وَ سَقاهُمْ رَبُّهُمْ شَراباً طَهُوراً- ۲۱/ انسان) آگاهی و تنبیهی است بر اینکه آن نوشید (که خداوند به- ابراری- که در سوره انسان ذکر کرده می نوشاند) بر خلاف چیزی است که در آیه: (وَ یُسْقی مِنْ ماءٍ صَدِیدٍ- ۱۶/ ابراهیم) ذکر کرده است. و در آیه: (وَ أَنْزَلْنا مِنَ السَّماءِ ماءً طَهُوراً- ۴۸/ فرقان) اصحاب شافعی رضی اللّه عنه گفته اند- طهور- در آیه اخیر به معنی مطهّر- است (یعنی از آسمان آبی پاک کننده فرو فرستادیم) و این معنی از نظر لفظ صحیح نیست زیرا وزن فعول به

کرده درست است. صاعد اندلسی می گوید: من کتابی را نمی شناسم در علمی از علوم قدیم و جدید که شامل آن علم باشد با احاطه با جزاء آن غیر از سه کتاب، اوّل: مجسطی بطلمیوسی در علم کیهان شناسی. دوّم:

کتاب ارسطو در علم منطق. و سوّم: کتاب سیبویه بصری نحوی، که هر یک از این سه کتاب همه چیز را بحث کرده اند.

همین که کسی کتاب سیبویه را بر مبرّد خواند، گفت: تو بر دریای بزرگی راه می پیمائی. ابن النطاح می گوید: در حضور خلیل بن احمد بودم همین که سیبویه وارد شد خلیل گفت: مرحبا و آفرین به دوستی که از دیدارش ملول نمی شویم. دیگری می گوید به کتاب سیبویه نگاه کردم و آن را رساتر و بلیغ تر از سخنش یافتم. داستان مناظر سیبویه را با کسائی که به دربار خلفای عبّاسی منسوب بود شنیدنی است برای اینکه در یک مسئله نحوی که به نام (زنبوریّه) معروف است سیبویه گفت «فاذا هو هی» ولی کسائی با او مخالفت کرد تا اینکه عربی بدوی را با رشوه آوردند که بنفع کسائی نظر بدهد و چنین هم شد ولی صفحات تاریخ ادب نام سیبویه را در آن داستان و بعد از آن به نیکی یاد نموده است. ابو طیب لغوی می گوید: ثعلب گفت روزی که فرّاء از دنیا رفت کتاب سیبویه زیر سرش بود. (معجم الادباء/ ۸۱۶) روزی جاحظ گفت: مردم در نحو کتابی مثل کتاب سیبویه ننوشته اند و بقیّه کتابهای در برابر کتاب او در حکم عیال و خاندان او هستند و چون خواستم به عبد الملک زیارت وزیر معتصم چیزی هدیه کنم، چیزی بهتر از کتاب سیبویه نیافتم که از ورثه فرّاء آن رای خریده بودم. ابو زید انصاری می گوید سیبویه در سنّ جوانی به درس می آمدم و شنیدم که می گفت از هر کسی که به او اعتماد داری برایم حدیث بگو. (وفیات الاعیان ۳/ ۱۳۴).

معنی فاعل از أفعل و فعل- (باب افعال و تفعیل) ساخته نمی شود و از- فعل- بنا می شود.

و نیز گفته شده (ماء طهورا) در آیه اخیر از جهت معنی اقتضای تطهیر و پاک کننده دارد، و آن به این معنی است که- طاهر- یعنی پاک کننده دو گونه است:

اوّل- اینکه صفت پاکی و طهارت آن رای متعدّی نمی کند مثل طهارت لباسی که طاهر است بدون اینکه بتوان آن را- مطهّر- دانست.

دوّم- اینکه صفت طهارت چیزی رای متعدّی یعنی پاک کننده غیر از خودش قرار می دهد و خدای تعالی آن رای با واژه- طهور- وصف کرده است تا شناختی و هشداری بر این معنی باشد.

(طیب) [طیب]

طاب الشّی ء یطیب طیبا: آن چیز به خوبی پاک شد که آن را- طیّب- یعنی پاک می گویند.

و در آیات: (فَانْکِحُوا ما طابَ لَکُمْ- ۳/ نساء) (فَإِنْ طِبْنَ لَکُمْ- ۴/ نساء) اصل طیّب- چیزی است که برای حواسّ لذّت آور است و نفس و جان آدمی از آن لذّت می برد. الطّعام الطّیّب: در شرع، چیزی است که آن خوردگی و طعام پاک دارای شرایطی باشد. از این قرار:

۱- بصورت مجاز تهیّه شده باشد و خوردنش جائز باشد.

۲- به اندازه ای که جایز است صرف و تناول شود یا تهیّه شود.

۳- و از جائی که جائز است، بدست می آید و هر گاه چنین باشد آن چیز طیّب و پاک است چه دنیائی و چه اخروی و آن چیز ناگوار نیست و گر نه چیزی هر چند که در دنیا پاک باشد و از آن سه مجرا بدست نیاید در آخرت و پایانش هم پاک نیست.

(یعنی چیزی پاک که به اندازه مجاز بدست نیامده و از جائی هم که مجاز نیست

حاصل شده است هر چند چیز پاکی باشد از نظر اسلام و عاقبت آن پاک نمی تواند باشد).

و بر این اساس فرمود: (کُلُوا مِنْ طَیِّباتِ ما رَزَقْناکُمْ- ۵۷/ بقره) (فَکُلُوا مِمَّا رَزَقَکُمُ اللَّهُ حَلالًا طَیِّباً- ۸۸/ مائده) (لا تُحَرِّمُوا طَیِّباتِ ما أَحَلَّ اللَّهُ لَکُمْ- ۸۷/ مائده)»

(کُلُوا مِنَ الطَّیِّباتِ وَ اعْمَلُوا صالِحاً- ۵۱/ مؤمنون) و این همان مقصود و مراد آیه: (وَ الطَّیِّباتِ مِنَ الرِّزْقِ- ۳۲/ اعراف) است. (که می گوید با عمل صالح و شایسته رزق و طیّبات خویش بدست آرید و بخورید نه از راه و اعمال ناروا و غیر صالح) و آیه: (الْیَوْمَ أُحِلَّ لَکُمُ الطَّیِّباتُ- ۵/ مائده) که گفته شده مقصود از آن- ذبائح- است.

(حیوانات حلال گوشت با ذبح شرعی) و آیه: (وَ رَزَقَکُمْ مِنَ الطَّیِّباتِ ۲۶/ انفال) اشاره به غنیمت هاست. و نیز انسان طیّب کسی است که از پلیدی جهل و فسق و فجور و اعمال زشت و قبیح خالی و دور باشد و با زیور عمل و ایمان و اعمال نیک آراسته باشد.

و در آیه: (الَّذِینَ تَتَوَفَّاهُمُ الْمَلائِکَهُ طَیِّبِینَ- ۳۲/ نحل) همان انسانهای طیّب را قصد و

---

(۱) آیه خطاب به مؤمنین است می گوید: چیزهای پاکی که خدای برایتان حلال کرده است حرام نکنید یعنی نابجا بدست نیاورید و بیش از اندازه نیاز حاصل نکنید و به دنبالش می گوید: (وَ لا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لا یُحِبُّ الْمُعْتَدِینَ- ۸۷/ مائده) با تعدّی و زیاده روی طیّبات و آنچه را که خداوند حلال کرده است حرام نکنید، از این آیه به روشنی می فهمیم که بدست آوردن متاع هلال و هر چیزی که خداوند برای بهره مندی زندگی انسان پاک گردانیده اگر بیش از نیاز جمع شود و برای بدست آوردن آن تجاوز و تعدّی از حدّ شود و از جای ناروایی حاصل شود مثل این است که حرامی بدست آمده سپس می گوید: از آنچه که خداوند روزیتان کرده بصورت حلال و جایز بخورید و از خداوندی که به او ایمان دارید پروا کنید.

بدیهی است اگر این دستور بزرگ اجتماعی و اقتصادی و الهی در میان مسلمین پیاده شود و فرمانش بر روحشان سیطره داشته باشد سنگچینی و پایه های بهشت موعود از همین دنیا نهاده می شود زیرا دیگر در میان بشر حلالی با تجاوز حرام نمی شود و همه نعمات الهی عادلانه به همه می رسد زیرا گفت: بیش از اندازه نیاز حرام است و دیگر تعدّی و تجاوز معنی نخواهد داشت.

اشاره کرده است (یعنی در حالی که طیّب و پاکند فرشتگان آنها را از دنیا می برند و می میرانند).

و آیات: (طِبْتُمْ فَادْخُلُوها خالِدِینَ- ۷۳/ زمر) «۱» (هَبْ لِی مِنْ لَدُنْکَ ذُرِّیَّهً طَیِّبَهً- ۳۸/ آل عمران) و آیه: (لِیَمِیزَ اللَّهُ الْخَبِیثَ مِنَ الطَّیِّبِ- ۳۷/ انفال) یعنی اعمال سوء با اعمال صالح.

و آیه: (وَ الطَّیِّباتُ لِلطَّیِّبِینَ- ۲۶/ نور) هشداری است بر اینکه اعمال پاک از پاکان است، چنانکه روایت شده است:

«المؤمن اطیب من عمله و الکافر اخبث من عمله» (مؤمن پاکتر از عمل خویش و کافر ناپاکتر از عمل خویش است) و آیه: (وَ لا تَتَبَدَّلُوا الْخَبِیثَ بِالطَّیِّبِ- ۲/ نساء) یعنی کارهای زشت را عوض اعمال خوب و صالح نگیرید و بر این اساس آیات:

(ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا کَلِمَهً طَیِّبَهً کَشَجَرَهٍ طَیِّبَهٍ- ۲۴/ ابراهیم) (إِلَیْهِ یَصْعَدُ الْکَلِمُ الطَّیِّبُ- ۱۰/ فاطر) و آیه: (وَ مَساکِنَ طَیِّبَهً- ۷۲/ توبه) یعنی مکانهای پاکیزه و پاک و لذّت بخش. و آیه (بَلْدَهٌ طَیِّبَهٌ وَ رَبٌّ غَفُورٌ- ۱۵/ سباء) که گفته شده اشاره به بهشت و جوار ربّ العزّه- است. و امّا آیه: (وَ الْبَلَدُ الطَّیِّبُ- ۵۸/ اعراف) اشاره به سرزمین پاک است. و آیه: (صَعِیداً طَیِّباً- ۴۳/ نساء) یعنی خاکی که نجاست با آن نباشد.

استنجاء: (طهارت با سنگ و کلوخ) که- استطابه هم نامیده شده زیرا مفهوم پاک کنندگی و ازاله پلیدی در آن هست. «۲»

اطیبان: خوردن و نکاح. (که با شرایطش دو چیز پاک و حلال و جایز است) طعام

---

(۱) پرهیزکاران گروه گروه به بهشت می رسند و درهای آن بر ایشان گشوده می شود و کارگزاران بهشت به آنها می گویند: (سَلامٌ عَلَیْکُمْ طِبْتُمْ فَادْخُلُوها خالِدِینَ- ۷۳/ زمر).

درود و سلام بر شما، شاد و پاکیزه باشید و جاودانه به بهشت در آئید.

(۲) ابن فارس در ذیل این واژه حدیثی از پیامبر صلّی اللّه علیه و آله آورده است که: «نهی رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله ان یستطیب

مطیبه للنّفس: غذایی که نفس و جان را خوش آید.

طاب: عطر و بوی خوش و بهترین از هر چیز دو نیز- طاب- نوعی خرماست و شهر مدینه الرّسول را هم- طیّبه- گفته اند. «۱»

و در آیه: ((طُوبی) لَهُمْ- ۲۹/ رعد) گفته اند: نام درختی است در بهشت و نیز گفته شده اشاره ای است به همه آنچه در بهشت پاک و پسندیده هست از بقای بدون فنا و نیستی، و قربت بدون زوال و بی نیازی بدون فقر و نیازمندی.

(طور) [طور]

طوار الدّار و طواره: ادامه و امتداد بنا و ساختمان (دیوار و حدّ بنا) عدا فلان طوره:

از حدّش تجاوز کرد.

و لا أطور به: به سویش نزدیک نمی شوم.

الرّجل بیمینه».

پیامبر صلّی اللّه علیه و آله طهارت یعنی (ازاله پلیدی بول و غائط) را با دست راست نهی نموده است. (مقائیس اللّغه- ۳/ ۴۳۵)

(۱) نام قدیمی شهر مدینه یا طیّبه، یثرب بود که چون یثرب و تترب و یثریب به معنی فساد و سرزنش و نکوهش است پیامبر صلّی اللّه علیه و آله این نام را برای آنجا مکروه دانسته و آن را طیّبه یا طابه یعنی پاک و پاکیزه نامید که به معنی طاهر یعنی پاک از شرک و فساد است. (طبری/ تاریخ- النّهایه) از این جهت سفارش شده است که در نامگذاری نوزادان و کودکان از نامهائی که تداعی ناخوشایند و پوچ و بی معنی می کند پرهیز شود و از نامهائی که مفاهیمی متعالی و انسانی و زیبا دارد انتخاب شود تا کودک در بزرگی از نام خود احساس ناراحتی و اندوه نکند که متأسّفانه یکی از روشهای ناپسند استعمارگران در استعمار فرهنگی ملّت ها همین تغییر نامها است چه برای اشخاص و چه برای مکانها و مؤسّسات، و درست بر خلاف آنچه که پیامبر اسلام می خواهد عمل کردند یعنی نامهای پر معنی و نیکو را به نامهای بی هویّت عوض کردند چنانکه دیدیم نام وزارت معارف که مفهومی علمی و فلسفی و الهی داشت ابتداء به وزارت فرهنگ و سپس همین واژه فرهنگ را هم بخاطر محتوا و مفهومش به وزارت آموزش و پرورش تغییر دادند، و به همین قیاس نام افراد ملّت ما را از الگوهای مبارزاتی و دینی و فرهنگی مثل- علی و حسین و ابو ذر و احمد و زینب و فاطمه به نامهای فری و ماری و ژوری و ژیلا برگرداندند تا در نامها هم ملّت ما احساس پوچی کنند، و سپس منابع خدادادی سرشار کشورمان را به راحتی از چنگ مردمی پوچ گرا و پوچ اندیش به غارت ببرند.

لذا می بینیم پیامبر گرامی ما به نام و نامگزاری آنگونه اهمیّت قائل است. [.....]

فعل کذا طورا بعد طور: آن را در زمانهای پی در پی انجام داد.

و آیه (وَ قَدْ خَلَقَكُمْ أَطْواراً- ۱۴/ نوح) گفته شده اشاره به آیه: (خَلَقَكُمْ مِنْ تُرابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَهٍ ثُمَّ مِنْ عَلَقَهٍ ثُمَّ يُخْرِجُكُمْ طِفْلًا- ۶۷/ غافر) است و همچنین اشاره به آیه: (وَ اخْتِلافُ أَلْسِنَتِكُمْ وَ أَلْوانِكُمْ- ۲۲/ روم) یعنی در خلق و خلق اسم کوهی مخصوص است و یا اسم هر کوهی و نیز گفته شده- (طُور)- کوهی است محیط به زمین.

در آیات:

(وَ الطُّورِ وَ كِتابٍ مَسْطُورٍ- ۱/ طور) (وَ ما كُنْتَ بِجانِبِ الطُّورِ- ۴۶/ قصص) (وَ طُورِ سِينِينَ- ۲/ تین) (وَ نادَيْناهُ مِنْ جانِبِ الطُّورِ الْأَيْمَنِ- ۵۲/ مریم) (وَ رَفَعْنا فَوْقَهُمُ الطُّورَ- ۱۵۴/ نساء) اشاره به همان معنی است.

(طیر) [طیر]

الطّائر: هر حیوانی که بال داشته باشد و در هوا پرواز کند جمع طائر- طیر- است مثل راکب و رکب، طار، یطیر، طیرانا پرواز کرد (وَ لا طائِرٍ يَطِيرُ بِجَناحَيْهِ- ۳۸/ انعام) «۱» (وَ الطَّيْرَ مَحْشُورَهً- ۱۹/ ص) «۲» (وَ الطَّيْرُ صَافَّاتٍ- ۴۱/ نور)

---

(۱) در حدیثی از ابو ذر آمده است که گفته است ترکنا رسول اللّه و ما طائر یطیر بجناحیه الا عندنا منه علم- یعنی پیامبر صلّی اللّه علیه و آله را در حالی از دست دادیم و رحلت فرمود که دین و شریعت را بطور کامل و رسا بر ایمان بیان کرده بود که نیازمند به آئینی و دینی دیگر نبودیم تا جائیکه هیچگونه مشکلی باقی نمانده بود- واژه طیر در این حدیث مثلی است بر اینکه پیامبر چیزی را ترک نکرد مگر اینکه آن را بیان کرده بود حتّی بیان احکام در مورد پرندگان و حلال و حرام آنها را که چگونه ذبح شوند و شخصی که در حالت احرام است اگر خواست فدیه ای بدهد چگونه است و از قبیل جزئیات. (النّهایه- ۳/ ۱۵۱)

(۲) در باره اعجاز صوتی حضرت داود نبی علیه السّلام است که به هنگام خواندن مزامیر خویش خداوند

(وَ حُشِرَ لِسُلَيْمانَ جُنُودُهُ مِنَ الْجِنِّ وَ الْإِنْسِ وَ الطَّيْرِ- ۱۷/ نمل) (وَ تَفَقَّدَ الطَّيْرَ- ۲۰/ نمل) (تطيّر) فلان و اطّيّر: اصلش فال زدن به پرندگان است، سپس در باره هر چیزی که با آن فال نیک یا فال بد بزنند بکار می رود (تفاؤل و تشاؤم).

و در آیه: (إِنَّا تَطَيَّرْنا بِكُمْ- ۱۸/ یس) (ما در باره شما فال بد می زنیم) از این جهت گفته شده فال خوب یا فال بد از تست لا طیر الّا طیرک و هیچ کاری و تفاؤلی نیست مگر از خودت و آیه: (أَلا إِنَّما طائِرُهُمْ عِنْدَ اللَّهِ- ۱۳۱/ اعراف) یعنی شومی آنها و آنچه را که نتیجه زشت کاری و سوء عمل آنها است در پیشگاه خدای تعالی است.

و بر این اساس آیات: (قالُوا اطَّيَّرْنا بِكَ وَ بِمَنْ مَعَكَ قالَ طائِرُكُمْ عِنْدَ اللَّهِ- ۴۷/ نمل) (قالُوا طائِرُكُمْ مَعَكُمْ- ۱۹/ یس) (وَ كُلَّ إِنسانٍ أَلْزَمْناهُ طائِرَهُ فِي عُنُقِهِ- ۱۳/ اسراء) در آیه اخیر یعنی عمل او که از خیر و شرّ از او سرزده است.

تطایروا: وقتی است که سرعت گیرند یا پراکنده نشوند.

شاعر گوید: طاروا الیه زرافات و وحدانا (حیوانات بصورت دستجمعی و تک تک با سرعت بسویش پریدند).

فجر (مستطیر:) طلوع فجر صادق که بخوبی روشن است.

و گفت: (وَ يَخافُونَ يَوْماً كانَ شَرُّهُ مُسْتَطِيراً- ۷/ انسان) یعنی: از هنگامه ای می هراسند که شرّش روشن است.

(غبار مستطار): گرد و غبار پراکنده و افشانده که از نظر ساختمان لفظی میان (مستطیر) و (مستطار) اختلاف است، فجر و طلوع صبح بصورت فاعل تصوّر شده و گفته اند- فجر مستطیر- و غبار بصورت مفعول، که گفته شده- مستطار.

فرس مطار: اسبی تند رو و- مطار- در باره آهن یعنی: پراکنده شده و در مورد دل

می گوید: کوهها را مسخّر کردیم بطوری که در پگاه و شامگاه از کوهستان زمزمه داودی بر می خاست و پرندگان گروه گروه به سویش فراهم می آمدند.

یعنی شکسته. خذ ما طار من شعر رأسک: موهای بلند سرت را بگیر یا کوتاه کن.

(طوع) [طوع]

(الطّوع: انقیاد و فرمانبری، نقطه مقابلش- کره: نافرمانی، است. در آیات:

(ائْتِیا طَوْعاً أَوْ کَرْهاً- ۱۱/ فصّلت) (وَ لَهُ أَسْلَمَ مَنْ فِی السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ طَوْعاً وَ کَرْهاً- ۸۳/ آل عمران) (طوعا- در باره موجوداتی است که با اختیار و اراده راه حقّ می گزینند و- کره- موجوداتی که به ناچار چنان هستند.

(طاعه)- مثل- طوع- است ولی- طاعه- بیشتر در فرمانبرداری با رأی و اختیار است در آنچه را که امر شده است و دعا کردن و خواندن خدای به بزرگی در آنچه که منظور شده است (معنی دقیق طاعت همان به بزرگی یاد کردن خدای و تسبیح و تنزیه اوست).

در آیات: (وَ یَقُولُونَ طاعَةٌ- ۸۱/ نساء) (طاعَةٌ وَ قَوْلٌ مَعْرُوفٌ- ۲۱/ محمّد) یعنی اطاعت کنید و بپذیرید می گویند: طاع له یطوع و اطاعه یطیعه: او را فرمان برد و گردن نهاد و گفت: (أَطِیعُوا الرَّسُولَ- ۵۹/ نساء) (مَنْ یُطِعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطاعَ اللَّهَ- ۸۰/ نساء) (وَ لا تُطِعِ الْکافِرِینَ- ۱/ احزاب) و در صفت جبرئیل علیه السّلام، می گوید: (مُطاعٍ ثَمَّ أَمِینٍ- ۲۱/ تکویر) (تطوّع:) در اصل پذیرفتن و فرمانبری و طاعت است و- تطوّع- در سخن معمولی به معنی پرداختن چیزی است که لازم و واجب نباشد مثل تنفّل: نماز نافله بجای آوردن، و اضافه بر امور واجب کاری را انجام دادن.

گفت: (فَمَنْ تَطَوَّعَ خَیْراً فَهُوَ خَیْرٌ لَهُ- ۱۸۴/ بقره) که (و من یطّوّع خیرا) هم خوانده شده. (کسی که بیش از واجباتش بندگی حقّ کند برایش بهتر است). (استطاعه)- باب استفعال از- طوع است یعنی توانائی، و آن چیزی است که وجود حالات فعل رای به

وقوع می رساند و فعل و کار هم از استطاعت و توانائی صادر می شود و در نظر محقّقین، یا پژوهشگران استطاعه اسمی است برای معانی و مفاهیمی که انسان به وسیله آن اراده خود رای از ایجاد فعل ممکن می سازد و بر آنچه می خواهد قادر می شود که بر چهار اصل استوار است:

۱- زیر ساز و سرنوشت مخصوص در انسان، برای فاعل و انجام دهنده کار ۲- تصوّر و در نظر گرفتن فعل و کاری که بایستی انجام شود.

۳- مادّه و جسمی که تأثیرش رای بپذیرد.

۴- وجود ابزار و آلتی که اگر فعل با ابزار انجام شود، مثل نویسندگی زیرا نویسندگی به چهار اصلی که ذکر شد برای ایجاد دو انجام نویسندگی نیازمند است، و از این روی می گویند:

فلان غیر مستطیع للکتابه: او واجد شرایط نویسندگی نیست، و استطاعتش رای ندارد و این در وقتی گفته می شود که یکی از آن چهار اصل رای فاقد باشد یا بیشتر از یکی را.

نقطه مقابل و ضدّ استطاعه- عجز- است و این است که کسی یکی از آن چهار شرط رای نیابد و یا بیشتر از یکی رای و هر گاه تمام این چهار اصل رای یافت او مستطیع مطلق است و اگر فاقد آنها بود عاجز مطلق یا بکلّی ناتوان و هرگاه بعضی از آنها را واجد باشد از جهتی مستطیع و از جهتی عاجز است که اگر چنان کسی به- عجز- توصیف شود شایسته تر است.

استطاعه- اخصّ از قدرت است، در آیات:

(لا یَسْتَطِیعُونَ نَصْرَ أَنْفُسِهِمْ- ۴۳/ انبیاء) (فَمَا اسْتَطاعُوا مِنْ قِیامٍ- ۴۵/ ذاریات) (مَنِ اسْتَطاعَ إِلَیْهِ سَبِیلًا- ۹۷/ آل عمران) در باره کسانی است که در حال استطاعت به زیارت کعبه می روند) چنین کسی نیازمند چهار شرطی است که ذکر شده و سخن پیامبر صلّی اللّه علیه و آله که فرمود: «الاستطاعه، الزّاد و الرّاحله». که این حدیث بیانی است از وسیله ای که حتما برای سفر حجّ لازم است که آنها را مخصوصا بدون دیگر شرایط ذکر کرده است زیرا وجود آن چهار شرط عقلا

معلوم است و اقتضای شرع هم، چنین است که تکلیف بدون دیگر شرایط صحیح نیست.

و در آیه: (لَوِ اسْتَطَعْنا لَخَرَجْنا مَعَكُمْ- ۴۲/ توبه) اشاره به- استطاعه در این آیه به نبودن وسیله مادّی و مالی و قصد است که اشاره شده:

و همچنین آیات: (وَ مَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ مِنْكُمْ طَوْلًا- ۲۵/ نساء) (لا يَسْتَطِيعُونَ حِيلَةً- ۹۸/ نساء) گفته می شود: فلان لا یستطیع کذا- یعنی بخاطر عدم تمرین و نیروی بدنی انجام آن کار برای او سخت است و این معنی برمی گیرد به عدم وسیله و قصد تصوّر آن، که تکلیف با وجود آن وسیله صحیح است و انسان با واجد بودن آن معذور نمی شود و بر این وجه است آیه:

(لَنْ تَسْتَطِيعَ مَعِيَ صَبْراً- ۶۷/ کهف) (تو با من توان پایداری نتوانی داشت) (ما كانُوا يَسْتَطِيعُونَ السَّمْعَ وَ ما كانُوا يُبْصِرُونَ- ۲۰/ هود) (نه توانایی شنیدن دارند و نه دیدن).

و گفت: وَ كانُوا لا يَسْتَطِيعُونَ سَمْعاً- ۱۰۱/ کهف) و آیه زیر هم به همین معنی حمل شده است که: (وَ لَنْ تَسْتَطِيعُوا أَنْ تَعْدِلُوا- ۱۲۹/ نساء) و آیه: (هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ أَنْ يُنَزِّلَ عَلَيْنا- ۱۱۲/ مائده) گفته شده آیه اخیر که بازگو کننده سخن حواریّون به حضرت عیسی است قبل از آن زمانی بوده که معرفتشان بر «اللّه» افزون و قوی شود و نیز گفته شده منظورشان از اینکه گفته اند: آیا پروردگار ما می تواند بر ما مائده آسمانی نازل کند؟ قصد و منظورشان قدرت خدای نبوده بلکه مقصودشان این بوده که آیا حکمت خدای چنین اقتضایی دارد؟

گفته شده- یستطیع و (یطیع) (باب استفعال و افعال) به یک معنی است و معنایش- هل یجیب؟ است یعنی آیا اجابت می کند مثل آیه:

(ما لِلظَّالِمِينَ مِنْ حَمِيمٍ وَ لا شَفِيعٍ يُطاعُ- ۱۸/ غافر) یعنی ستمگران در قیامت دوست و شفیعی که اجابتشان کند نخواهند داشت.

یطاع- یعنی یجاب، در آیه قبل که سخن حواریّون است به صورت (هَلْ يَسْتَطِيعُ

رَبُّكَ

- ۱۱۲/ مائده) هم خوانده شده، یعنی: (سؤال ربّک)- به این معنی که آیا پروردگارت می خواهد مائده نازل کند مثل اینکه می گویی: هل تستطیع الأمیر ان یفعل کذا: آیا امیر می خواهد که چنان کند و آیه: (فَطَوَّعَتْ لَهُ نَفْسُهُ- ۳۰/ مائده) مثل عبارت:

اسمحت له قرینته و انقادت له و سوّلت است، یعنی همنشین او رام و مطیعش شد و با آراستن کارها بر او اغوایش کرد. طوّعت- از- اطاعت رساتر است. طوّعت له نفسه- مقابل عبارت- تأبّت عن کذا نفسه است یعنی نفسش از آن کار إبا نمود و دور کرد.

(تطوّع) کذا: با میل و رغبت آن را تحمّل کرد، در آیه:

(وَ مَنْ تَطَوَّعَ خَيْراً فَإِنَّ اللَّهَ شاكِرٌ عَلِيمٌ- ۱۵۸/ بقره) (کسی که با میل و رغبت نیکی را پذیرفت و انجام داد همانا خداوند آگاه و پاسدار اوست) «۱» و آیه: (الَّذِينَ يَلْمِزُونَ الْمُطَّوِّعِينَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ- ۷۹/ توبه) «۲».

گفته شده: طاعت و تطوّعت- به یک معنی است مثل- استطاع و اسطاع. گفت:

(فَمَا اسْطاعُوا أَنْ يَظْهَرُوهُ وَ مَا اسْتَطاعُوا لَهُ نَقْباً- ۹۷/ کهف) (اشاره به قومی است که در کنار سدّ ذو القرنین بوده اند که می گوید بعدا نتوانستند بر آن بالا روند و نیز نتوانستند آن را سوراخ کنند و نقب بزنند).

(طوف) [طوف]

الطّوف: راه رفتن به اطراف و دور چیزی است، و از این معنی واژه- طائف-

---

(۱) پاس داشتن به سه معنی است: ۱- حرمت داشتن، ۲- حفظ و نگه داشتن، ۳- افزایش نعمت که خداوند کسانی را که اضافه بر واجبات تکالیفی بیش از وسع خود انجام می دهند مشمول سه اصل فوق می کند.

(۲) کسانی که مؤمنین مشتاق بکار خیر و داوطلبان نکوکاری، و ایثارگرائی که بیش از استطاعت خویش صدقه می دهند، عیب جوئی کند خداوند استهزاء آنها را به خودشان بازمی گرداند (وَ لَهُمْ عَذابٌ أَلِيمٌ- ۷۹/ توبه) عذابی دردناک خواهند داشت.

است در باره کسی که برای حفاظت خانه ها، آنها را گشت می زند.

فعلش- طاف به یطوف- است، در آیات:

(یَطُوفُ عَلَیْهِمْ وِلْدانٌ- ۱۷/ واقعه) (فَلا جُناحَ عَلَیْهِ أَنْ یَطَّوَّفَ بِهِما- ۱۵۸/ بقره) (هر کس حجّ و زیارت کعبه کند یا حجّ عمره می گذارد باکی بر او نیست و رواست که صفا و مروه را نیز با دور زدن انجام دهد) و از این واژه بصورت استعاره عبارت است: الطّائف من الجنّ: گروهی از پریان گردنده.

الطّائف من الخیال: پندار و خیال محیط بر وجود.

الطّائف من الحادثه: رویداد فراگیر، و غیر از اینهاست.

در آیه گفت: (إِذا مَسَّهُمْ طائِفٌ مِنَ الشَّیْطانِ- ۲۰۱/ اعراف) «۱».

طائف من الشّیطان- در آیه همان وسوسه های شیطانی است که بر انسان احاطه می کند و می خواهد او را در دام بیندازد که- طیف- نیز خوانده شده و همان خیال چیزی و صورتی است که در خواب یا بیداری بر انسان ظاهر می شود و از این جهت خیال را- طیف- گفته اند.

در آیه گفت: (فَطافَ عَلَیْها طائِفٌ- ۱۹/ قلم) کنایه و تعریضی است از مصیبتی که به آنها رسیده. «۲»

و آیه: (أَنْ طَهِّرا بَیْتِیَ لِلطَّائِفِینَ- ۱۲۵/ بقره) یعنی برای آنها که قصد کعبه کرده و آنها را طواف می کنند. واژه طوّافون- در آیه: ((طَوَّافُونَ) عَلَیْکُمْ بَعْضُکُمْ عَلی بَعْضٍ- ۵۸/ نور) عبارت از خدمتگزاران است، پیامبر علیه السّلام در باره گربه فرموده است.

---

(۱) تمام آیه چنین است: (إِنَّ الَّذِینَ اتَّقَوْا إِذا مَسَّهُمْ طائِفٌ مِنَ الشَّیْطانِ تَذَکَّرُوا فَإِذا هُمْ مُبْصِرُونَ- ۲۰۱/ اعراف).

(۲) آیه اخیر مربوط به سرگذشت باغداری بود که نمی خواست سهم فقرا را بپردازد و با اطمینان کامل به خود وعده داد که فردا میوه ها را می چینم و هیچ یادی از خدا نکرد و استثنائی قائل نشد لذا برای عبرت چنین کسان خداوند آن باغ و محصولش را با بلیّه ای نابود کرد تا درسی برای دیگران باشد.

«انّها من الطّوافين علیکم و الطّوافات» «۱» یعنی: گربه از حیواناتی است که گشت می زند و در اطرافتان می گردد.

(الطّائفه) من النّاس: گروهی از مردم.

الطّائفه من الشّی ء: مقداری از آن چیز.

و در آیه: (فَلَوْ لا نَفَرَ مِنْ کُلِّ فِرْقَهٍ مِنْهُمْ طائِفَهٌ لِیَتَفَقَّهُوا فِی الدِّینِ- ۱۲۲/ توبه) «۲». بعضی گفته اند این دستور نخست بر گروهی و طایفه ای از مکانی واقع می شود و سپس افزون

---

(۱) این حدیث معنی عمیقتری دارد و آن این است که پیامبر می فرماید: گربه حیوانی است دوره گرد که امید وفا و دست آموزی چون اسب و سگ در باره او نیست و حیوانی که ثباتی ندارد و دوره گرد است همان حالت بر وجودش غلبه دارد و نمی توان او را اهلی نمود و لذا بخاطر وحشی بودن از خوردن گوشت و خرید و فروشش نهی شده است، همواره می گردد و در جای معیّن ثابت نیست و نیز- حرّه- در معنی ترشروئی و کراهیت، که در چهره کسی ظاهر می شود و همچنین صدای معروف سگ. (لس ۵/ ۲۶۰- الرّائد)

(۲) یکی از آیاتی که در قرآن بصورت امر و دستور و تشویق برای کسب علم و دین هست و شکوهمندی مکتب اسلام را اثبات می کند، آیه ۱۲۲/ توبه است که می گوید: (ما کانَ الْمُؤْمِنُونَ لِیَنْفِرُوا کَافَّهً فَلَوْ لا نَفَرَ مِنْ کُلِّ فِرْقَهٍ مِنْهُمْ طائِفَهٌ لِیَتَفَقَّهُوا فِی الدِّینِ وَ لِیُنْذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذا رَجَعُوا إِلَیْهِمْ لَعَلَّهُمْ یَحْذَرُونَ) چون مهاجرت دست جمعی مردم برای طلب علم ناصحیح و ناممکن است لذا می گوید حال که همه نمی توانید چرا از هر فرقه و دسته ای طایفه و گروهی حرکت نمی کنند تا در دین دانش آموزند و فقیه شوند و در بازگشت قوم خود رای اندرز دهند و بسا که از زشتی ها بر حذر شوند.

صاحب کشّاف می نویسد: اگر رفتن همه مردم برای فرا گرفتن علم و دانش در دین ایجاد مفسده ای نکند بر همه واجب است زیرا فرمود: «طلب العلم فریضه علی کلّ مسلم و مسلمه» و اگر رفتن دستجمعی برای تفقیه دانش آموزی در دین امکان نداشته باشد از هر گروه زیادی گروه کمی بایستی اقدام و رنج تحصیل علم را به خود هموار نمایند تا بتوانند دیگران رای ارشاد کننده اینکه هدفشان اغراض پست و ناچیز دنیایی باشد و یا اینکه پس از فراگیری و فقاهت در لباس و مرکب و زندگی، به ستمگران تشابه جویند و نزدیک شوند و نه برای حسادت بلکه برای همان هدفی که قرآن می گوید باشند.

صاحب تبیان در روایتی از امام محمّد باقر علیه السّلام نقل می کند که گفته است زمانی که مهاجرت مردم از نقاط مختلف به سوی مدینه و بهره مندی از پیامبر بسیار فزونی گرفت خداوند ایشان رای امر کرد که گروهی از ایشان کوچ کنند و بقیّه برای تفقّه باقی بمانند و کار غزاهم به تناوب انجام شود.

سپس از قول واقدی نقل می کند که عدّه ای از اخیار و نیکان مسلمین برای ارشاد اقوامشان به روستاها رفتند که ناگهان دورویان و دو چهرگان تأخیر آنها رای بخاطر شرکت نکردن در جنگ تبوک دانستند و لذا آیه ۱۶/ شوری نازل شد که تأخیر

آنها بخاطر ایمان آنها و اجابت دعوت مؤمنین است. (تبیان ۵/ ۳۲۳- کشّاف ۲/ ۳۲۳)

ص: ۵۱۸

شده و بیشتر افراد رای در بر می گیرد.

و بر ایـن معنی است: (وَ إِنْ طائِفَتـانِ مِنَ الْمُـؤْمِنِینَ- ۹/ حجرات) (إِذْ هَمَّتْ طائِفَتـانِ مِنْکُمْ- ۱۲۲/ آل عمران) کـه اگر از واژه- طائفه- اراده مفهوم جمع شود مفردش- طائف- است و اگر مقصود از آن واحـد باشـد بطور کنایه واحد است و صـحیح اسـت که لفظش جمع باشـد و نیز صـحیح است مثـل واژه هـای راویه (شتر آبکش) و علامه و ماننـد آنها باشـد که صورتا مفرد و در معنی جمعند.

(طُوفان:) هر حادثه ای است که بر انسان محیط شود و فراگیرد و بر این معنی آیه:

(فَأَرْسَلْنا عَلَیْهِمُ الطُّوفانَ- ۱۳۳/ اعراف) است.

لفـظ طوفـان- در عرف آبی است که از زیـادی به نهایت می رسـد و چون حادثه ای که به قوم نوح رسـید از آب بود، خـدای تعالی گفت: (فَأَخَذَهُمُ الطُّوفانُ- ۱۴/ عنکبوت) پس لفظ طوفان به سیلان و خیزش فراگیر آب اطلاق شده است.

طائف القوس: خانه کمان و قبضه آن.

طوف: پلیدی و غائط.

(طوق) [طوق]

اصـل- طوق- چیزی است که بر گردن قرار داده می شود که یـا طبیعی است مثل طوق کبوتر و یا ساختگی و دست ساز است، مثـل حلقه طلاـ و نقره و سـپس به صورت فعـل در آمـده و گفته می شود طوّقته کـذا- قلّدته- یعنی به گردنش قلّاده و طوقی آویختم.

در آیه: (سَیُطَوَّقُونَ ما بَخِلُوا بِهِ- ۸۰/ آل عمران) «۱» افکنده شدن بخل چون طوق به

---

(۱) ترجمه تمام آیه چنین است: کسانی که خداونـد از فضل و کرمش به آنها داده و بخل می ورزنـد گمان نکننـد و نپنـدارند که بخل و خست برای آنها خیر است بلکه بخل و نظر تنگی بر ایشان شرّ و ذلّت است و روز

گردن بخیلان به صورت تشبیه است، همانطور که از بخل چون طوق به گردن بخیلان بصورت تشبیه است، همانطور که از پیامبر صلّی اللّه علیه و آله در خبری روایت شده است که: «یأتی احدکم یوم القیامه شجاع اقرع له زبیبتان فیطوّق به فیقول انا الزّکاه الّتی منعتنی» (یعنی کسی از شما در قیامت، دلیری است که می آید در حالی که دو حبّه کشمش یا خرما انجیر بر او کوبنده تر است و به سختی در گردنش به صورت طوقی قرار می گیرد و به او می گوید من همان زکاتی هستم که مرا از پرداخت آن منع می کردی).

(الطّاقه:) اسمی است برای نیرو و توانایی که انسان با آن بسختی می تواند کاری را انجام دهد و تشبیهی است به طوق و حلقه ای که بچیزی محیط است. و آیه: (وَ لا تُحَمِّلْنا ما لا طاقَهَ لَنا بِهِ- ۲۸۶/ بقره) یعنی آنچه را که کارش و اراده انجامش بر ما سخت است از ما بردار، معنی آیه این نیست که بگوید چیزی را که قدرت انجامش را نداریم بر ما تحمیل نکن زیرا خدای تعالی آنچه را که بر انسان برداشتن و انجامش سخت است دستور می دهد چنانکه گفت: «۱» (وَ یَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ- ۱۵۷/ اعراف) (وَ وَضَعْنا عَنْکَ وِزْرَکَ ۲/ شرح) یعنی: عبادات سختی که ترک آنها و زر و گناهی بود از تو سبک گردانیم و بر این معنی آیه: (قالُوا لا طاقَهَ لَنَا الْیَوْمَ بِجالُوتَ وَ جُنُودِهِ- ۲۴۹/ بقره) که نفی طاقه از نفی قدرت تعبیر می شود. و آیه: (وَ عَلَی الَّذِینَ یُطِیقُونَهُ فِدْیَهٌ طَعامُ مِسْکِینٍ- ۱۸۴/ بقره) ظاهرش این است که، حکم اقتضاء می کند به اینکه کسی که طاقت و توانایی بر دادن فدیه برای روزه ای که خورده یا نخورده دارد، او را ملزم می کند ولی نظر اجماع بر این است که دادن فدیه در صورت قدرت داشتن الزام ندارد مگر با شرطی دیگر (یعنی یا بیمار و یا مسافر باشد نه اینکه هر کس توانست قدیه بدهد روزه نگیرد). آیه اخیر (عَلَی الَّذِینَ یُطِیقُونَهُ- ۱۸۴/ بقره) نیز روایت شده یعنی دستورشان می دهد و وادار می شوند که

قیامت طوق گردنشان خواهد شد میراث آسمانی و زمین از خداوند است و خداوند از کارشان آگاه است.

(۱) کار دشوار و سخت نه کاری که فوق طاقت است.

فدیه را به گردن بگیرند.

(طول) [طول]

الطّول و القصر (بلندی و کوتاهی) آنطور که گفته شده، از نامهایی است که در کنار هم هستند و در اعیان و اعراض (خود شی ء و عوارض آن) مثل زمان و غیر از آن بکار می رود. و در آیه: (فَطالَ عَلَيْهِمُ الْأَمَدُ- ۱۶/ حدید) (همچون کسانی از اهل کتاب نباشید که مدّت زندگیشان طولانی شد و دلهاشان سخت و بسیاری از آنها عصیان پیشه اند) و در آیه: (إِنَّ لَكَ فِي النَّهارِ سَبْحاً طَوِيلًا- ۷/ مزّمل) می گویند- طویل و طوال (دراز) و عریض و عراض: (پهناور) که جمع آن طوال است و طیال- نیز گفته شده، و به اعتبار معنی طول به ریسمانی که بر گردن ستور رها شده- طول- گویند.

طوّل فرسک: افسار اسبت را رها کن. طوال الدّهر: مدّت طولانی دهر و روزگار.

(تطاول) فلان: با گردنفرازی اظهار فضل و فزونی کرد.

در آیه: (فَتَطاوَلَ عَلَيْهِمُ الْعُمُرُ- ۴۵/ قصص) (عمر و روزگارشان به دراز کشید و فزونی یافت) (طول)- به فضل و برتری و نعمت، مخصوص شده است. و آیه: (شَدِيدِ الْعِقابِ ذِي الطَّوْلِ- ۳/ غافر) (کسی از شما که از نظر توان و قدرت نمی تواند) کنایه از چیزی است که به مهریّه و نفقه برمی گردد.

طالوت: اسم غیر عربی و علم است.

(طین) [طین]

الطّین: گل، که همان آب و خاک مخلوط است هر چند آب آن هم از بین برود باز گل نامیده می شود.

گفت: (مِنْ طِينٍ لازِبٍ- ۱۱/ صافّات) «۱» از گلی چسبنده. فعلش طنت کذا و طیّنته- است یعنی گل اندودش کردم. و آیات: (وَ خَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ- ۱۲/ اعراف) «۲» (فَأَوْقِدْ لِي يا هامانُ عَلَى الطِّينِ- ۳۸/ قصص) «۳».

(طوی) [طوی]

طوبت الشّی ء طیّا: آن را در هم، پیچیدم، مثل پیچیدن و بستن نامه و طومار و بر این اساس آیه: (يَوْمَ نَطْوِي السَّماءَ كَطَيِّ السِّجِلِّ- ۱۰۴/ انبیاء) «۴».

طویت الفلاه: بیابان را درهم نوردیدم.

گذشت عمر هم به- طی ء- تعبیر می شود، می گویند:

طوی اللّه عمره: (عمر و زندگیش را خدای درهم پیچید).

شاعر گوید: طوتک خطوب دهرک بعد نشر (حوادث عمر و روزگارت ترا بعد از زندگی در هم پیچاند و به مرگت رساند). گفته شده آیه: (وَ السَّماواتُ (مَطْوِيَّاتٌ) بِيَمِينِهِ- ۶۷/ زمر) که اگر از معنی درهم پیچاندن یا بستن و یا از معنی دوّم پایان دادن عمر باشد، هر دو صحیح است، و معنیش همان- مهلکات یعنی نیست و نابود شده هاست.

و آیه: (إِنَّكَ بِالْوادِ الْمُقَدَّسِ (طُوىً)- ۱۲/ طه) گفته شده اسم آن درّه ای است که به موسی در آنجا وحی شد و جریان وحی در آنجا برایش حاصل شده است.

و نیز گفته شده- طوی- در آیه فوق اشاره به حالتی است که در طریق گزینش

---

(۱) همین که سوره ای از قرآن نازل شود که بگوید ایمان بیاورید و با پیامبر به جهاد بروید کسانی که صاحب نعمت و مکنت هستند از تو می خواهند که به جهاد نیایند.

(۲) سخن نژاد پرستانه و برتری جویانه شیطان است که می گوید من را از آتش آفریده ای و آدم را از خاک، چگونه بر او سجده کنم. این الگو و نمونه استکبار در تمام زمانها وجود دارد که همواره قدرتمندان خود را از دیگران، نژادی برتر می دانند و دیگران را خوارتر که دست پر قدرت روزگار و فرمان اللّه ناگهان در همان چاه ژرفنای غرور سرنگونشان می سازد. [.....]

(۳) سخن فرعون است بر برادرش که می گوید: ای هامان برای من بر گل آتشی بر افروز یعنی گل را پخته کن و با آجر بنایی مرتفع بساز تا بر آن بالا روم و از خدای موسی مطّلع شوم.

(۴) سجل همان طومار نبشته است، می گوید: روزی که آسمان را چون طومار کاغذ و کتاب درهم پیچیم و ببندیم، این آیه و

آیات مشابه دیگر برهانی بر پایان یافتن دوران آسمان و زمین است.

ص: ۵۲۲

حضرت موسی و آزمایش او حاصل شده است گویی مسافت دوری است که اگر با کوشش خودش می خواست آن را بپیماید برایش دور می بود و لذا آن راه برای او درهم پیچیده و کوتاه شد.

و در آیه: (إِنَّکَ بِالْوادِ الْمُقَدَّسِ طُویً- ۱۲/ طه) گفته شده- طوی اسم زمینی است که بعضی آن را منصرف و بعضی غیر منصرف نموده اند و با اینکه مصدر- طوبت- استکه حرف اوّلش مفتوح است و منصرف می شود و نیز مکسور هم می شود مثل- ثنی و ثنی- و معنایش این است که او را دوبار ندا دادم.

)

«باب ظاء»

(ظعن) [ظعن]

ظعن، یظعن ظعنا- وقتی است که کسی کوچ می کند و می رود. (شب روی)، در آیه گفت: (یَوْمَ ظَعْنِکُمْ- ۸۰/ نحل) الظّعینه: هودج یا تخت روانی که بانویی در آن باشد و بطور کنایه زن را هر چند که در هودج نباشد ظعینه گفته اند. «۱».

(ظفر) [ظفر]

الظّفر: ناخن در انسان و غیر انسان، در آیه گفت:

(کُلَّ ذِی ظُفُرٍ- ۱۴۶/ انعام) یعنی دارای چنگال.

سلاح- هم به شباهت چنگال پرندگان به- ظفر- تعبیر می شود، زیرا چنگال هم برای پرنده درّ حکم همان سلاح است.

---

(۱) شعرای بزرگ عرب این واژه را بسیار در قصایدشان بکار برده اند امّا باید دانست که غزلیاتشان همواره در وصف همسر و نامزدشان بوده جز یک شاعر که او را به بدنامی برده اند بقیّه شعراء این عفّت اخلاقی را حفظ کرده اند مثلا امراء القیس بهترین قصیده اش در گفتگو با دختر دایی و دختر عمویش بوده است و در آخر (کتاب الالف) از شعر حاتم طایی که خطاب به زنش بوده یاد نمودیم. بگفته ابن اثیر در حدیثی از سعید بن جبیر نقل شده است لیس فی جمل ظعینه صدقه- یعنی در شتری که مخصوص مسافرت و کوچ کردن است زکاتی نیست. (النّهایه- ۳/ ۱۵۷)

فلان کلیل الظّفر: او سست و زبون است.

ظفره: چنگ و ناخن خود را در او فرو برد.

اظفر: بلند ناخن.

ظفره: ناخنک و گوشه چشم، که دیدگان را می پوشاند و زحمت می دهد و در سختی تشبیهی است به ناخن. ظفرت عینه: چشمش گوشه درآورد.

(ظفر:) پیروزی و رستگاری، و اصلش از- ظفره علیه- است، یعنی چنگالش را در او فرو برد بر او چیره شد، در آیه گفت:

(مِنْ بَعْدِ أَنْ أَظْفَرَكُمْ عَلَيْهِمْ- ۲۴/ فتح) (پس از اینکه شما را بر ایشان پیروزی داد).

(ظلل) [ظلل]

الظّلّ: سایه و تاریکی، ضدّ روشنایی که اعمّ از واژه- فی ء- و فراگیرتر از آن است. (فی ء: سایه آفتاب از ظهر تا غروب و- ظلّ- سایه از پگاه تا شامگاه). گفته می شود. ظلّ اللّیل و ظلّ الجنّه سایه و تاریکی شب و سایه بهشت. بهر کجایی که نور خورشید نمی رسد ظلّ و سایه گفته می شود، ولی- فی ء- جز از زوال خورشید به بعد گفته نمی شود (از نیمروز ببعد تا شامگاه) از واژه- ظلّ- به عزّت و مناعت طبع و فراخی زندگی نیز تعبیر می شود، در آیه گفت: (إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي ظِلالٍ- ۴۱/ مرسلات) یعنی در عزّت و مناعت.

و آیه: (أُكُلُها دائِمٌ وَ ظِلُّها- ۳۵/ رعد) (خوردن در آن بهشت و آسایش آن دائمی است).

و آیه: (هُمْ وَ أَزْواجُهُمْ فِي ظِلالٍ- ۵۶/ یس) ظلّلنی الشّجر و اظلّنی: آن درخت بر من سایه انداخت.

و گفت: (وَ ظَلَّلْنا عَلَيْكُمُ الْغَمامَ- ۵۷/ بقره) (خطاب به بنی اسرائیل است که می گوید در آن بیابان سوزان ابرها بر شما سایه انداختند).

اظلّنی فلان: مرا حفظ و پاسداری کرد و مرا در سایه عزّت و بزرگواری خود قرار

داد و در پناه گرفت. و آیه: (یَتَفَیَّؤُا ظِلالُهُ- ۴۸/ نحل) یعنی ایجاد نمودن و آفرینش سایه وجودی پدیده ها که دلالت بر یگانگیش دارد و از حکمتش خبر می دهد. «۱»

و در آیه: (وَ لِلَّهِ یَسْجُدُ ... تا ... وَ ظِلالُهُمْ- ۱۵/ رعد) حسن گفته است: سایه تو خدای را سجده می کند و امّا تو کفر می ورزی (سایه وجودی پدیده ها، خواه ناخواه تابعی از وجود آنها است که تکوینا در همان طریقی عمل می کنند که خداوند آنها را آفریده و انحراف از آن سرشت و نهاد طبیعی ندارند ولی خود انسان با اختیار و اراده ای که دارد و بایستی با انتخاب راه و عبادت خدای را سجده کند گستاخی می ورزد).

---

(۱) سایه وجود پدیده های عالم که همگی از یک سنّت پیروی می کنند و تسلیم فرمان الهی هستند یکی از دلایل بزرگ توحید و یگانگی آفریدگار جهان است مانند سنت زایش- رویش- فرسایش و والایش و هم چنین قانون جهان شمول حرکت که سایه اش سراسر عالم وجود را فرا گرفته در آیه فوق بخوبی بیان شده است که سپس می گوید- همه با کمال تسلیم و فروتنی به سجده خداوند مشغولند و هر چه در آسمانها و زمین هست از جنبندگان و فرشتگان همه بدون استکبار و تکبّر در راه کمال وجود آن بر آن سرشته، و آفریده شده اند به سجده حقّ مشغولند و بگفته سعدی

کوه و دریا و درختان همه در تسبیحند نه همه مستمعی فهم کند این اسرار

و یا

تسبیح گوی او نه بنی آدمند و بس هر بلبلی که زمزمه بر شاخسار کرد

و بگفته مولوی:

چون سبح کرده ای هر چیز را ذات بی تمیز و با تمییز را

هر یکی تسبیح بر نوع دگر گوید او از حال آن، این بی خبر

آدمی منکر ز تسبیح جماد و ان جماد اندر عبادت اوستاد

و باز در مورد راز سایه های موجودات و پدیده ها که همان حقیقت وجودی آنها است می گوید:

جزء عقل این از آن عقل کل است جنبش اینسایه زان شاخ گل است

سایه اش فانی شود آخر در او پس بداند سرّ میل و جستجو

پس سایه ها که نمایانگر هویّت اشیاء است روزی در حقیقت کلی مانند قطرات آب به دریای حقیقت می رسند و آنگاه- (و

یبقی وجه ربّک ذو الجلال و الاکرام) و در حدیثی آمده است که- کافر به غیر خدا سجده می کند و سایه اش خدای را سجده می نماید- و این اشاره به همان اختیار و انتخاب انسان در راه کفر است، در حالیکه حقیقت وجودیش گویای توحید و آفریدگار است.

ص: ۵۲۶

ظلّ، (ظلیل:) بخشنده و فیض رساننده.

و آیه (وَ نُدْخِلُهُمْ ظِلًّا ظَلِیلًا- ۵۷/ نساء) کنایه از حیات و زندگی تازه و آرام است.

الظّله: ابری که باد گرم و سموم در پی دارد.

در آیات: (کَأَنَّهُ ظُلَّةٌ- ۱۷۱/ اعراف) (عَذابُ یَوْمِ الظُّلَّةِ- ۱۸۹/ شعراء) أَنْ یَأْتِیَهُمُ اللَّهُ فِی ظُلَلٍ مِنَ الْغَمامِ- ۲۱۰/ بقره) یعنی: عذابی که به ایشان می رسد. ظلل جمع (ظُلّه) است مثل غرفه و غرف و قربه و قرب. عبارت- فی ظلل- در آیه اخیر- فی ضلال هم خوانده شده که یا جمع- ظلّه- است مثل غلبه و غلاب (چهره و دست) و حفره و حفار (سوراخ و منفذ) و یا جمع- ظلّ- است مثل آیه: (یَتَفَیَّؤُا ظِلالُهُ- ۴۸/ نحل).

بعضی از زبانشان گفته اند هر شاخصی- ظلّی- است و بر این معنی شعر شاعر بر آن دلالت دارد که می گوید: لمّا نزلنا رفعنا ظلّ اخبیه (همین که فرود آمدیم عمود خیمه ها را برافراشتیم) البتّه سایه را که همان- فی- است نصب نمی کنند و برپا نمی دارند بلکه خیمه ها و چادرها را بر پا می دارند، شاعر دیگری می گوید:

یتبع أفیاء الظّلال عشیّه (شامگاهان سایه هایی که بالا آمده اند دنبال می کنند) یعنی سایه هایی که بالا بر آمده اند، و در این مصراع دلالتی نیست زیرا- رفعنا ظلّ اخبیه- در مصراع قبل معنیش برپا داشتن چادرهاست، گویی که بناچار سایه را بلند کرده است.

و در- افیاء الظّلال- ظلال عام است و به هر سایه ای اطلاق می شود ولی- فی- خاصّ است و آنجا که می گوید: افیاء الظّلال اضافه جنسیت است که چیزی به جنس خودش اضافه شود و- (ظُلّه)- هم چیزی است مقل صفّه. «۱» که آیه: (وَ إِذا غَشِیَهُمْ مَوْجٌ کَالظُّلَلِ- ۳۲/ لقمان)

---

(۱) صفّه: قسمتی از بناء خانه و مسجد است که سقفی دارد و فضای وسیعی، و در حدیث یادآوری اهل

یعنی: پاره های ابر سیاه، که بر آن معنی حمل کرده اند.

و در آیه: (لَهُمْ مِنْ فَوْقِهِمْ ظُلَلٌ مِنَ النَّارِ وَ مِنْ تَحْتِهِمْ ظُلَلٌ- ۱۶/ زمر) که واژه- ظلّ- برای هر پوشاننده و ساتری پسندیده و ناپسند گفته می شود.

امّا ساتر و پوشاننده پسندیده، مثل آیات: (وَ لَا الظِّلُّ وَ لَا الْحَرُورُ- ۲۱/ فاطر) (دانِیَةً عَلَیْهِمْ ظِلالُها- ۱۴/ انسان) (میوه هایی که نزدیکند و سایه هاشان آنها را فرا گرفته).

و امّا نوع ناپسند- ظلّ، در آیات:

(وَ ظِلٍّ مِنْ یَحْمُومٍ- ۴۳/ واقعه) (إِلی ظِلٍّ ذِی ثَلاثِ شُعَبٍ- ۳۰/ مرسلات) ظلّ- در آیه اخیر، مثل- ظلّه- است بنابر آیه ای که می گوید: (ظُلَلٌ مِنَ النَّارِ- ۱۶/ زمر). و آیه: (لا ظَلِیلٍ- ۳۱/ مرسلات)- ظلیل، چیزی است که فایده سایه را ندارد تا نگاهدارنده حرارت و آتش باشد در مورد پیامبر صلّی الله علیه و آله روایت شده است که:

«انّ النّبیّ صلّی الله علیه و آله کان اذا مشی لم یکن له ظلّ» و این سخن را تأویلی است که در جای دیگر باید ذکر شود. «۱»

صفه آمده است که آنها فقراء مهاجرین بودند و هیچیک از آنان منزلی که در آن سکونت کنند نداشتند و به مکانهایی که سایبانی داشته در مسجد مدینه سکنی می گزیدند و اینان چنان مشهور و پارسا بودند که پیامبر صلّی الله علیه و آله در فقدان یکی از آنها با تأثّر می فرماید:

«مات رجل من اهل صفّه» هو موضع مظلل من المسجد کان یأوی الیه المساکین: طاقنما و ایوانی از مسجد بوده که مسکینان به آنجا پناه می بردند.

صفه البیان: ایوان و سایبانی از خانه. جمع صفّه- صفت است و به گفته یاقوت در قسمت جلوی مسجد صفّه ساخته می شده. (لس ۹/ ۱۹۵- مجمع البلدان ۳/ ۴۱۴)

(۱) با توجّه به آیات اخیری که راغب در معنی- ظلّ- آورده است حدیث مورد نظر در باره «کان اذا مشی لم یکن له ظلّ» کنایه از شخصیّت وجودی پیامبر صلّی الله علیه و آله است که ظلّی که در معنی رنج و عذاب است از او به نسبت سایرین دیده نمی شده، زیرا او را خداوند به صفت (خُلُقٍ عَظِیمٍ- ۴/ قلم) وصف کرده است پس- ظلّ- کنایه از نداشتن عذاب و رنج برای سایرین بوده و واژه مشی به طور کنایه به معنی روش و منش است.

.(ظلم) [ظلم]

الظّلمه: نبودن نور و تاریکی است. جمعش- ظلمات- است.

در آیات: (أَوْ کَظُلُماتٍ فِی بَحْرٍ لُجِّیٍّ- ۴۰/ نور) (یا تاریکی هائی در دریای هول انگیز و ژرف) (ظُلُماتٌ بَعْضُها فَوْقَ بَعْضٍ- ۴۰/ نور) خدای تعالی گوید: (أَمَّنْ یَهْدِیکُمْ فِی ظُلُماتِ الْبَرِّ وَ الْبَحْرِ- ۶۳/ نمل) (وَ جَعَلَ الظُّلُماتِ وَ النُّورَ- ۱/ انعام).

واژه- ظلمه- به جهل و نادانی و شرک و فسق تعبیر می شود همانطور که واژه نور به ضدّ آنها یعنی علم و (خدا پرستی و پاکدامنی) تعبیر شده است. خدای تعالی گوید:

(یُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُماتِ إِلَی النُّورِ- ۲۵۷/ بقره) (أَنْ أَخْرِجْ قَوْمَکَ مِنَ الظُّلُماتِ إِلَی النُّورِ- ۵/ ابراهیم) «۱» (فَنادی فِی الظُّلُماتِ- ۸۷/ انبیاء) (کَمَنْ مَثَلُهُ فِی الظُّلُماتِ- ۸۷/ انبیاء) (کَمَنْ مَثَلُهُ فِی الظُّلُماتِ- ۱۲۲/ انعام) (کَمَنْ هُوَ أَعْمی- ۱۹/ رعد) است و در سوره انعام آیه:

(وَ الَّذِینَ کَذَّبُوا بِآیاتِنا صُمٌّ وَ بُکْمٌ فِی الظُّلُماتِ- ۳۹/ انعام) پس عبارت (فِی الظُّلُماتِ- ۳۹/ انعام) در این آیه موضوعی است بجای کوری که گفت: (صُمٌّ بُکْمٌ عُمْیٌ- ۱۸/ بقره) در آیه: (ظُلُماتٍ ثَلاثٍ- ۶/ زمر) یعنی بطن و رحم و بچّه دان مادر (بطن، رحم، مشیمه).

---

(۱) خطاب به حضرت موسی است که می گوید: آیات خود را به موسی فرستادیم به اینکه قومت را از تاریکی ها به نور ببر و ایّام خدا را یادآوریشان کن که در اینها نشانیهایی برای هر پایدار و سپاسگزاری است، یعنی: همان روز خروج و نجات قوم موسی از فرعون «یوم اللّه» معرّفی شده که در اسلام «ایّام اللّه» با همین محتوی وجود دارد مانند:

تولّد، هجرت، و بعثت پیامبر صلّی الله علیه و آله و روز فتح مکّه و روزهای سرنوشت ساز مثبت دیگر و در انقلاب اسلامی ایران ۱۷ شهریورها (جمعه سیاه) و ...

(اظلم) فلان: به تاریکی رسید، و گفت: (فَإِذا هُمْ مُظْلِمُونَ- ۳۷/ یس) ظلم: در نظر زبانشناسان و بیشتر دانشمندان عبارتست از «وضع الشّی ء فی غیر موضعه المختص به» قرار گرفتن چیزی در غیر از جایی که مخصوص به اوست یا به نقصان و کمی و یا به زیادتی و فزونی و یا به عدول، و انحراف از زمان و مکان آن، و لذا گفته می شود.

ظلمت السّقاء: در وقتی که شیر بی موقع از شتر مادینه دوشیده می شود و آن هم- ظلیم- نامیده می شود.

ظلمت الأرض: زمین را حفر کردم و جای حفر کردن نبود و آن زمین را هم- مظلومه- گویند خاکی هم که از آنجا بیرون آورده اند- ظلیم گویند (ظلم:) در تجاوز از حقّی است که در حکم نقطه محیط دایره است و در تجاوز کم یا زیاد هم گفته می شود از این روی ظلم، در گناه بزرگ و کوچک هر دو بکار می رود، به آدم در حال تعدّی و تجاوزش ظالم گفته شده و در باره ابلیس هم ظالم هر چند که میان این دو ظلم یعنی ظلم آدم و ظلم ابلیس فرق زیادی است، بعضی از حکماء گفته اند «ظلم» بر سه گونه است:

اوّل- ظلم میان انسان و خدای تعالی و بزرگترین آن کفر و شرک و نفاق است و لذا گفت: (إِنَّ الشِّرْکَ لَظُلْمٌ عَظِیمٌ- ۱۳/ لقمان) و مقصود همان است که در آیات: (أَلا لَعْنَهُ اللَّهِ عَلَی الظَّالِمِینَ- ۱۸/ هود) (وَ الظَّالِمِینَ أَعَدَّ لَهُمْ عَذاباً أَلِیماً- ۳۱/ انسان) و در آیات زیاد دیگر آمده است و گفت:

(فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ کَذَبَ عَلَی اللَّهِ- ۳۲/ زمر) (وَ مَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَری عَلَی اللَّهِ کَذِباً- ۲۱/ انعام) دوّم ظلمی که میان انسان و مردم است که در آیه: (وَ جَزاءُ سَیِّئَهٍ سَیِّئَهٌ- ۴۰/ شوری) «۱» به آن اشاره شده تا آنجا که می گوید: (إِنَّهُ لا یُحِبُّ الظَّالِمِینَ- ۴۰/ شوری).

(إِنَّمَا السَّبِیلُ عَلَی الَّذِینَ یَظْلِمُونَ النَّاسَ- ۴۲/ شوری)

---

(۱) تمام موضوع چنین است: سزای هر بدی، بدی ای همانند آن است و هر که ببخشد و اصلاح کند پاداشش با خدای تعالی است که خدا ظالمین را دوست ندارد و هر کس بعد از ستمدیدن انتقام گیرد راه تعرّض در او نیست بلکه راه تعرّض بر کسانی است که بر دیگران و مردم ستم می کنند و راهی جز ستم در پیش نمی گیرند که عذابی دردناک خواهند داشت.

(وَ مَنْ قُتِلَ مَظْلُوماً- ۳۳/ اسراء).

سوّم- ظلم میان انسان و نفس خویش که در آیه: (فَمِنْهُمْ ظالِمٌ لِنَفْسِهِ- ۳۲/ فاطر) به آن مقصود اشاره شده و در آیات:

(ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ- ۶۴/ نساء) و آیه: (فَتَكُونا مِنَ الظَّالِمِينَ- ۳۵/ بقره) یعنی از ظالمین و ستم کنندگان به نفس خویش می شوید. و آیه: (وَ مَنْ يَفْعَلْ ذلِكَ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُ- ۲۳۱/ بقره).

تمام این سه گونه «ظلم» که ذکر شد در حقیقت «ظلم به نفس» است زیرا در همان آغاز که کسی همّت به ظلم می گمارد یعنی: (شرک و کفر و نفاق ورزیدن یا به حقّ مردم تجاوز کردن و یا در همسری با همسر ستم کردن) انسان به خودش ستم می کند پس ظالم آغاز کننده ستم از نفس خویش است و لذا خدای تعالی در موارد زیاد دیگر گفت:

(ما ظَلَمَهُمُ اللَّهُ وَ لكِنْ كانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ

- ۳۳/ نحل) (وَ ما ظَلَمُونا وَ لكِنْ كانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ- ۵۷/ بقره) «۱» و در آیه: (وَ لَمْ يَلْبِسُوا إِيمانَهُمْ بِظُلْمٍ- ۸۲/ انعام) گفته شده- ظلم در این آیه همان شرک است به دلالت اینکه وقتی این آیه نازل شده بر اصحاب پیامبر علیه السّلام سخت و گران آمد و به آنها گفت آیا آیه (إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ- ۱۳/ لقمان) را نمی بینید. «۲»

---

(۱) اشاره به رفتار با همسران است که برای شخصیّت دادن به انسانها چه زن و چه مرد می فرماید: نکند همسرانتان را اگر مدّتشان رسید به نیّت زیان رساندن یا تعدّی به آنها نگه داریشان کنید و کسی که چنین کند در حقیقت به نفس خویش ستم کرده است که این مطلب یگانگی دو همسر را از نظر انسان بودن مطرح کرده است و در پایان آیه می گوید: بدانید که خدا بر هر چیزی آگاه و علیم است.

(۲) یعنی شما که به راستی ایمان دارید هرگز ایمانتان را به شرک در نمی آمیزید و آلوده نمی کنید.

و آیه: وَ لَمْ تَظْلِمْ مِنْهُ شَیْئاً ۳۳/ کهف) یعنی چیزی از آن کم نشده است. و آیه: (وَ لَوْ أَنَّ لِلَّذِینَ ظَلَمُوا ما فِی الْأَرْضِ جَمِیعاً- ۴۷/ زمر) معانی هر سه ظلمی را که گفته شد. «۱» در بر می گیرد یعنی هر کسی که ظلمی در دنیا نموده است در قیامت دوست می دارد و حاضر است هر چه در دنیا از ستمگری بدست آورده است و حتّی دو برابر آن را فدیه بدهد تا از عذابش خلاص شود.

و آیه: (هُمْ أَظْلَمَ وَ أَطْغی- ۲۵/ نجم) تنبیهی و هشداری است بر اینکه ظلم و ستم انسان را از عقوبتش بی نیاز نمی کند و پاداشی ندارد، و رهائیش نمی دهد بلکه به مرگ می رساند به دلالت سرنوشت قوم نوح. و آیه (وَ مَا اللَّهُ یُرِیدُ ظُلْماً لِلْعِبادِ- ۳۱/ غافر) و در جای دیگر آیه: (وَ ما أَنَا بِظَلَّامٍ لِلْعَبِیدِ- ۲۹/ ق) که در آیه اوّل با واژه- عباد- تخصیص به اراده دارد و دیگری با لفظ- ظلّام- اختصاص به عبید که تفسیرش به بعد از این کتاب مخصوص می شود.

الظّلیم: شتر مرغ نر، نامیدن ظلیم بنابر اعتقاد آنهاست، یعنی (اعراب) که آن را مظلوم می دانند و این معنی در شعری است که شاعر به آن اشاره کرده:

فصرت کالهیق عدا یبتغی قرنا فلم یرجع باذنین

(همچون شتر مرغ نر شدم جز اینکه شاخی می خواستم و با دو گوشم بر نگشت). الظّلم: آب دندان، خلیل گفته است: لقیته ادنی ظلم یا ذی ظلمه: اوّل چیزی که

---

(۱) علی علیه السّلام در نهج البلاغه ظلم و عدل را اینگونه بیان می کند که العدل یضع الامور مواضعها، و انّ الظّلم ثلاثه: فظلم لا یغفر، و ظلم لا یترک و ظلم مغفور. و جلال الدّین مولوی این معانی را عارفانه چنین سروده است:

ظلم چبود وضع غیر موضعش هین مکن در غیر موضع ضایعش

عدل چبود آب ده اشجار را ظلم چبود آبدادن خار را

عدل وضع نعمتی بر موضعش نی بهر بیخی که باشد آبکش

ظلم چبود وضع در ناموضعی که نباشد جز بلا را منبعی

(دفتر پنجم ۲۹۷)

چشم تو را به خود متوجّه کنـد در او نبود (کنایه از گیرایی و جـذّابیت سـخن است) از این واژه فعلی مشـتقّ نمی شود و- لقیته ادنی ظلم- آنچنان است که گفته شد.

(ظمأ) [ظمأ]

الظّم ء: حالتی است در فاصله دو نوبت آب خوردن (عطش و تشنگی).

ظماء: عطشی است که از آن حالت عارض می شود. فعلش- ظمئ یظمأ- اسم فاعلش- ظمآن- است.

گفت: (لا تَظْمَؤُا فِیها وَ لا تَضْحی- ۱۱۹/ طه) (خطاب به حضـرت آدم است که خداونـد به او می گوید تو در بهشت نه تشـنه می شوی و نه برهنه و نه گرسنه و نه گرما زده).

و آیه: (یَحْسَبُهُ الظَّمْآنُ ماءً حَتَّی إِذا جاءَهُ لَمْ یَجِدْهُ شَیْئاً- ۳۹/ نور) «۱».

(ظنّ) [ظنّ]

الظّنّ: اسمی است برای آنچه که از نشانه و امارتی حاصل می شود، و هر گاه آن نشانه قوی شود ظنّ و گمان به علم منتهی می شود. و هر گـاه نشـانه و امارت را به راستی و جـدّی ضـعیف شود از توهّم تجاوز نمی کنـد و هر گاه نشانه های ظنّ قوی یا به تصوّر قوی بودن باشـد بـا آن- انّ و ان (مشـدّده و مخفّفه) بکـار می رود، یعنی (تحقیقـا و براستی چنـان است) که با (انّ و ان) برای تأکید بکار می رود.

و اگر ظنّ و گمان ضـعیف باشد با (انّ و ان) که مخصوص سـخن و عمل منفی و معدوم است بکار می رود مثل آیات: (الَّذِینَ یَظُنُّونَ أَنَّهُمْ مُلاقُوا رَبِّهِمْ- ۴۶/ بقره)

---

(۱) اشاره به اعمال کسانی است که کفر می ورزند، می گوید کارهایشان همچون سرابی است که تشنگان او رای از دور آبی می پندارنـد و همینکه به آن می رسـند چیزی از آب نمی یابنـد بلکه خـدای رای می بینند که حساب اعمال نارواشان رای می دهد، این آیه در عصـر ما بخوبی مطرح است که گروهی با شـعار و ایجاد آرزوهای سـرابگونه افراد رای می فریبند و صفحات تاریخ نمودار کاملی از حالات نکبت بار و باژگونه آنهاست.

(قالَ الَّذِينَ يَظُنُّونَ أَنَّهُمْ مُلاقُوا اللَّهِ- ۲۴۹/ بقره).

امّا ظنّ و گمانی که از یقین است، آیه: (وَ ظَنَّ أَنَّهُ الْفِراقُ- ۲۸/ قیامه) است. و آیه:

(أَ لا يَظُنُّ أُولئِكَ- ۴/ مطفّفین) که نهایت ذمّ و سرزنش در باره آنهاست و معنایش این است که آیا ظنّ و گمانی هم از ایشان در باره آن ندارند تنبیهی است بر اینکه نشانه های برانگیخته شدن پس از مرگ و بعث ظاهر و روشن است. «۱»

و آیه: (وَ ظَنَّ أَهْلُها أَنَّهُمْ قادِرُونَ عَلَيْها- ۲۴/ یونس) هشداری است بر اینکه آنها از شدّت آزمندی و غرور و آرزوهایشان خود را در حکم عالمان می پنداشتند. «۲»

و آیه: (وَ ظَنَّ داوُدُ أَنَّما فَتَنَّاهُ- ۲۴/ ص)، ظنّ در آیه اخیر علم است یعنی داود دانست که اینجا ابتلاء و آزمایشی است، مثل آیات:

(وَ فَتَنَّاكَ فُتُوناً- ۴۰/ طه) (وَ ذَا النُّونِ إِذْ ذَهَبَ مُغاضِباً فَظَنَّ أَنْ لَنْ نَقْدِرَ عَلَيْهِ- ۸۷/ انبیاء) که گفته شده شایسته تر این است که ظنّ در این آیه از ظنّی که توهّم است باشد (ظنّ یا نشانه های ضعیف) یعنی او پنداشت و توهّم کرد به اینکه بر او سختی روا نمی داریم.

---

(۱) مربوط به آیه ۴/ مطفّفین است که از حقّ مردم به هر شکل و تحت هر عنوان کم می کنند و می کاهند، خداوند می گوید: اینان مگر نمی دانند و گمان نمی برند که در هنگامه ای بس بزرگ برای سنجش اعمال و حساب مبعوث و زنده می شوند آن روزی که همه مردم برای پروردگار جهانیان از خاک برمی خیزند، نامه بدکاران و نامه ابرار و نیکان را بدستشان می دهند، بدکاران یعنی همانها که متعدّی و گناهکار بودند و در مقابل آنها مقرّبین، و پارسایان با چهره هایی شادان ظاهر می شوند همه می دیدند که چگونه دست مکافات و میزان در میان تمام بشر جریان دارد و در برابر چشمانشان طبیعت و خاک مرده در بهاران زنده می شوند و سر از خاک برمی آورند چه دلیلی روشن تر از حیات مجدّد طبیعت بر حیات مجدّد انسان و بعث و نشر او هست. [.....]

(۲) اشاره به آیه ۲۴/ یونس است که می گوید: مثل زندگانی دنیا همچون آبی است که از آسمان فرو ریزد و با گیاهان زمین در آمیزد همان گیاهانی که خوراک انسان و حیوانات است روئیده می شود تا اینکه زمین سرسبز و خرّم و مزیّن و آراسته می شود، در آنحال صاحبان زمین و باغات گمان می کنند و می پندارند که طبیعت و گیاهان همواره آنچنان زیبا و از آن ایشان است، بناگاه در شب و روزی فرمان الهی می رسد و از ریشه آنها را برمی اندازد، گویی که روز قبل اصلا چنین چیزی نبوده سپس می گوید: (كَذلِكَ نُفَصِّلُ الْآياتِ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ ۲۴/ یونس) این چنین نشانه ها و آثار قدرت حقّ که دلیلی بر بعث و حیات مجدّد انسانهاست به تفصیل بیان می شود تا مردمان با تفکّر حقیقت را دریابند.

و در آیه: (وَ اسْتَكْبَرَ هُوَ وَ جُنُودُهُ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَ ظَنُّوا أَنَّهُمْ إِلَيْنا لا يُرْجَعُونَ- ۳۹/ قصص) ظنّ در اینجا که با انّ بکار رفته است که در معنی علم و دانستن بکار می رود، آگاهی و خبر است بر اینکه آنها اعتقاد به عدم رجعت بسوی خدا را بصورت اعتقادی قطعی و یقینی بکار بردند هر چند که آن باور و اعتقاد درست و محقّق نباشد.

و آیه: (يَظُنُّونَ بِاللَّهِ غَيْرَ الْحَقِّ ظَنَّ الْجاهِلِيَّةِ- ۱۵۴/ آل عمران) گمان می کردند که پیامبر صلّی اللَّه علیه و آله در آنچه را که به ایشان خبر داده است راست نگفته است همچون گمان جاهلیّت، این آیه تنبیهی و هشداری است بر این که گروه منافقین در آن جنگ که چنان پندارهای جاهلی داشتند، در جانب کفّار بودند. و آیه: (وَ ظَنُّوا أَنَّهُمْ مانِعَتُهُمْ حُصُونُهُمْ- ۲/ حشر) یعنی آنچنان اعتقاد داشتند که دژها و کاخ ها و قلعه هاشان مانعی برای آنهاست و آنها را در امان نگه می دارد که ظنّشان در حکم یقینشان بود و بر این معنی است آیات:

(وَ لكِنْ ظَنَنْتُمْ أَنَّ اللَّهَ لا يَعْلَمُ كَثِيراً مِمَّا تَعْمَلُونَ- ۲۲/ فصّلت) (وَ ذلِكُمْ ظَنُّكُمُ الَّذِي ظَنَنْتُمْ- ۲۳/ فصّلت) (الظَّانِّينَ بِاللَّهِ ظَنَّ السَّوْءِ- ۶/ فتح) این آیه با آیه قبلش تفسیر می شود که می گوید: (بَلْ ظَنَنْتُمْ أَنْ لَنْ يَنْقَلِبَ الرَّسُولُ- ۱۲/ فتح) «۱».

(إِنْ نَظُنُّ إِلَّا ظَنًّا- ۳۲/ جاثیه) ظنّ و گمان در بسیاری از کارها ناپسند و مذموم است لذا گفت:

(وَ ما يَتَّبِعُ أَكْثَرُهُمْ إِلَّا ظَنًّا- ۳۶/ یونس)

---

(۱) آیات ۱۰ و ۱۱/ فتح است که حال مشرکین و منافقین را بیان می دارد که از قبل وعده فتح را باور نمی داشتند و گمان هم نمی کردند که پیامبر و یارانش هرگز به مکّه بازگردند و این گمان در دلهاشان آراسته شده بود لذا خداوند می گوید: (وَ ظَنَنْتُمْ ظَنَّ السَّوْءِ وَ كُنْتُمْ قَوْماً بُوراً- ۱۲/ فتح) شما گمان بد بردید و قومی هلاکت زده اید.

و آیه: (كانَ اللَّهُ بِما تَعْمَلُونَ خَبِيراً- ۱۱/ فتح) خداوند به اعمالی که می کنید بخوبی آگاه است.

(إِنَّ الظَّنَّ لا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئاً- ۳۶/ یونس) (وَ أَنَّهُمْ ظَنُّوا كَما ظَنَنْتُمْ- ۷/ جنّ) عبارت (بضنین) در آیه بصورت (وَ ما هُوَ عَلَى الْغَيْبِ بِضَنِينٍ- ۲۴/ تکویر) هم نیز خوانده شده یعنی در بیان وحی و غیب، بر شما نه بخیل است و نه اینکه مورد افتراء و تهمت است.

(ظهر) [ظهر]

الظّهر: پشت، که عضوی است از بدن، جمعش ظهور در آیات: (وَ أَمَّا مَنْ أُوتِيَ كِتابَهُ وَراءَ ظَهْرِهِ- ۱۰/ انشقاق) (مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ- ۷۲/ اعراف) (أَنْقَضَ ظَهْرَكَ- ۳/ شرح) ظهر- در آیه اخیر استعاره و تشبیهی است برای گناهان یا باری که حاملش را به مشقّت می اندازد. واژه- ظهر- برای رویه زمین هم استعاره شده است گفته می شود:

ظهر الأرض و بطنها.

خدای تعالی گوید: (ما تَرَكَ عَلى ظَهْرِها مِنْ دَابَّةٍ- ۴۵/ فاطر) (رجل مظهّر: مردی قوی پشت و با یال و کوپال.

ظهر: از درد پشت شکایت کرد. مرکوب سواری و باری هم به ظهر- تعبیر می شود و نیز بطور استعاره کسی که با داشتن مرکوب نیرومند می شود. بعیر ظهیر: شتر قوی و آماده برای نیاز سواری و باربری.

(ظِهرِیّ:) چیزی که فراموش می کنی و پشت گوش می اندازی، گفت: (وَراءَكُمْ ظِهْرِيًّا- ۲۹/ هود). (ظَهَرَ عَلَيهِ:) بر او غلبه کرد و پیروز شد و گفت: (إِنَّهُمْ إِنْ يَظْهَرُوا عَلَيْكُمْ- ۲۰/ کهف) (اگر بر شما چیره شوند).

(ظاهَرتُهُ:) او را یاری کردم، گفت: (وَ ظاهَرُوا عَلى إِخْراجِكُمْ- ۹/ ممتحنه): (برای بیرون کردنتان همه پشت بهم دادند).

و آیه (وَ إِنْ تَظاهَرا عَلَیْهِ- ۴/ تحریم) «۱» یعنی اگر با هم همدست شوید. و آیه: (تَظاهَرُونَ عَلَیْهِمْ بِالْإِثْمِ وَ الْعُدْوانِ- ۸۵/ بقره) که تظاهرا هم خوانده شده (و با گناه و دشمنی علیه آنها همدستی می کنید).

و آیات: (الَّذِینَ ظاهَرُوهُمْ- ۲۶/ احزاب) (وَ ما لَهُ مِنْهُمْ مِنْ ظَهِیرٍ- ۲۲/ سباء) یعنی یار و یاور.

(فَلا تَکُونَنَّ ظَهِیراً لِلْکافِرِینَ- ۸۶/ قصص): (هرگز پشتیبان و قرین کفّار نباش) (وَ الْمَلائِکَهُ بَعْدَ ذلِکَ ظَهِیرٌ- ۴/ تحریم).

و آیه: (وَ کانَ الْکافِرُ عَلی رَبِّهِ ظَهِیراً- ۵۵/ فرقان) یعنی کافر پشتیبان شیطان و علیه رحمان است. ابو عبیده گفته است- ظهیر- در این آیه همان کسی است که یاری شده یعنی- مظهور به- که بر پروردگارش بی توجّه است. مثل چیزی که تو پشت سر می اندازی و متوجّه اش نیستی چنانکه می گویی: ظهرت بکذا: آن را جا گذاشتم و متوجّه اش نبودم (ظِهار)، این است که مردی به همسرش می گوید: انت علیّ کظهر امّی (تو دیگر بر من همپشت مادرم هستی، کنایه از اینکه بعد از ادای این عبارت دیگر همسر او نیست).

ظاهر من امرأته: چنان سوگندی نسبت به همسرش ادا کرد (که بر او حرام شود و رسمی جاهلی بوده که اسلام آن را در همین آیات مطرود می داند خدای تعالی گوید: (وَ الَّذِینَ یُظاهِرُونَ مِنْ نِسائِهِمْ- ۳/ مجادله) که یظاهرون یعنی یتظاهرون- نیز خوانده شده (یعنی کسانی که نسبت به همسرانشان همانگونه سوگند می خورند) که ادغام شده و بصورت یظّهّرون- در آمده.

---

(۱) اشاره به داستان دو همسر پیامبر صلّی اللَّه علیه و آله است که در سوره تحریم بیان کرده و می گوید: اگر علیه پیامبر صلّی اللَّه علیه و آله با هم همدست شوید بدانید که خداوند و فرشتگان و صالحان از مؤمنین پشتیبان و یاور او هستند و از طریق خاصّ و عامّ روایت شده که مراد از صالح المؤمنین امیر المؤمنین علیه السّلام است. اسماء بنت عمیس گفت: شنیدم که پیامبر صلّی اللَّه علیه و آله هم این چنین نقل کرده است. (مجمع البیان ۱۰/ ۳۱۶- تفسیر غریب القرآن/ طریحی ۲۹۰).

(ظَهَرَ الشّی ء): اصلش این است که چیزی از ظاهر زمین بدست آید و پنهان نباشد و واژه- بطن- چیزی که آشکارا و با چشم یا عقل احساس شود بکار رفته است، واژه ظهر سپس به هر چیزی که دیده و درک شود بکار می رود در آیات (أَوْ أَنْ یُظْهِرَ فِی الْأَرْضِ الْفَسادَ ۲۶/ غافر) (ما ظَهَرَ مِنْها وَ ما بَطَنَ ۱۵۱/ انعام) (إِلَّا مِراءً ظاهِراً- ۲۲/ کهف) «۱» (یَعْلَمُونَ ظاهِراً مِنَ الْحَیاهِ الدُّنْیا- ۷/ روم) آیه اخیر یعنی امور دنیایی را بدون امور اخروی می دانند و می فهمند العلم الظّاهر و الباطن: گاهی اشاره به معارف ارزشمند و علوم غیبی است و گاهی اشاره به علوم دنیایی و علوم اخروی است در آیه: (باطِنُهُ فِیهِ الرَّحْمَهُ وَ ظاهِرُهُ مِنْ قِبَلِهِ الْعَذابُ- ۱۳/ حدید). «۲»

و آیه: (ظَهَرَ الْفَسادُ فِی الْبَرِّ وَ الْبَحْرِ- ۴۱/ روم) یعنی فساد شیوع یافت و زیاد شد. و آیه: (نِعَمَهُ ظاهِرَهً وَ باطِنَهً- ۲۰/ لقمان) مقصود از نعمت ظاهر، چیزهایی است که به آنها آگهی داریم و واقفیم، امّا نعمت باطنی آن چیزیهائی است که شناخته ایم و در آیه: (وَ إِنْ تَعُدُّوا نِعْمَهَ اللَّهِ لا تُحْصُوها- ۳۴/ ابراهیم) به آنها اشاره شده است.

و آیه: (قُریً ظاهِرَهً- ۱۸/ سباء) که به ظاهر آن حمل شده است و گفته شده این

---

(۱) این مردم که همان ناباوران به اللّه و قیامت هستند تنها ظاهری از دنیا را دیده اند و از آخرت غافلند، گویی که از ظواهر پدیده ها در گذشتن و باطن عالم و جهان را دیدن مساوی با یافتن آخرت است، و در دنیایی امروز ما ماتریالیست ها یا کسانی که به اصالت مادّه در جهان قائلند و مردمی ظاهر نگر و یک بعدی و کوتاه بین هستند بخاطر اکتفاء کردن به همین ظواهر زندگی از دیدن و حقایق جهان ناآگاه و غافلند و حال اینکه همه دگرگونی ها و پدیده ها ریشه در باطن دارند و در انسان هم اراده و روح و علم و ایمان است که تعیین کننده و زیر بنای حیات اوست.

(۲) آیه ۱۳/ حدید است که می گوید: هنگامه ای که دو رویان به کسانی که مؤمنند می گویند صبر کنید تا ما هم از نور وجودتان بهره مند شویم به آنها گفته می شود به پشت سر خویش برگردید که چگونه خود را در ظلمت و تاریکی نفاق گرفتار کرده اید که ناگهان دیواری و حائلی میانشان برآرند که دری دارد که داخلش رحمت و بیرون آن عذابی سرشار است.

عبارت مثلی است برای دگرگونیها و حالاتی که ان شاء اللّه به بعد از این کتاب اختصاص می یابد. «۱»

و آیه: (فَلا یُظْهِرُ عَلی غَیْبِهِ أَحَداً- ۲۶/ جنّ) کسی بر آن مطّلع نیست. و آیه: (لِیُظْهِرَهُ عَلَی الدِّینِ کُلِّهِ- ۳۳/ توبه) «۲» و صحیح است که- ظهره- از نمایان شدن و سر آمدن باشد

---

(۱) موضوعی که راغب اصفهانی رحمه اللّه آن را به بعد موکول کرده مربوط به تمدّن قوم سباء و نابودی آن تمدّن های بزرگ در اثر کفران و ستمکاری است که آثار باقیمانده آن را خداوند برای عبرت کفر پیشگان یادآوری می کند و می گوید آثار ظاهری شان دلالت بر گذشته آنها دارد.

(۲) حقیقت این است که در تفسیر آیات قرآن هرگز نبایستی بدون توجّه به آیات قبل و بعد هر آیه چه در آن سوره ای که آن آیه ذکر شده و چه مفاهیم آن آیه در سایر سوره ها بطور مجرّد تفسیر نمود، بلکه آیات قرآن همچون دانه های زنجیر بهم پیوسته است، در آیه فوق با توجّه به آیات قبل و بعد آن می فهمیم که خداوند به پیامبرش وعده می دهد که نمی گزارد مشرکین، کفّار، یهود و نصاری، دین اسلام را که همان نور خداست و دین حقّ است خاموش کنند بلکه: (إِلَّا أَنْ یُتِمَّ نُورَهُ- ۳۲/ توبه) یعنی جز اینکه خداوند آن را تمام خواهد کرد و دین خدا چه از نظر حکم و چه از نظر پیاده شدن و عمل به آن بوقوع خواهد پیوست و این خود یکی از مغیبات قرآن است.

امّا اتمام و اکمال دین که همان: (عَلَی الدِّینِ کُلِّهِ- ۳۳/ توبه) است در آخرین آیه ای که بر پیامبر صلّی اللّه علیه و آله نازل شد، فرمود: (الْیَوْمَ أَکْمَلْتُ لَکُمْ دِینَکُمْ وَ أَتْمَمْتُ عَلَیْکُمْ نِعْمَتِی وَ رَضِیتُ لَکُمُ الْإِسْلامَ دِیناً- ۳/ مائده) و باز فرمود: (الْیَوْمَ یَئِسَ الَّذِینَ کَفَرُوا- ۳/ مائده) پس تا نزول تمامی آیات قرآن خداوند بر تمام دین و نور خود، پیامبر صلّی اللّه علیه و آله را با دلایل، و براهین و بیّنات حمایت و غلبه داده است.

دیگر اینکه «دین» یکی بیش نیست و در قرآن هم واژه دین به لفظ جمع نیامده است بدیهی است با اکمال آیات قرآنی و نزول آن پیوستگی سلسله انبیاء که همگی رسالت ابلاغ دین خدا را داشته اند بصورت حکم و قانون به اتمام رسیده.

امّا از جهت عملی و اینکه بر پهنه زمین جز اسلام دینی و پرچمی و حکومتی نباشد همین است که از حضرت باقر علیه السّلام روایت شده که فرمود: «ذلک یکون عند خروج المهدی من آل محمّد فلا یبقی احد الا اغرّ بالإسلام».

سدی و کلبی می گویند: لا یبقی دین الّا ظهر علیه الاسلام و سیکون ذلک. و از پیامبر صلّی اللّه علیه و آله روایت شده است که فرمود: «لا یبقی علی ظهر الارض بیت مدر و لا وبر الا ادخله اللّه کلمه الاسلام امّا بعزّ عزیز و امّا بذلّ ذلیل ...» یعنی بر پشت و پهنه زمین خانه ای در شهرها و روستاها (مدر- وبر) باقی نمی ماند مگر اینکه خداوند کلمه اسلام را یا با عزّت و یا با تمکین قهری بر آنان داخل می کند که گفته شده ضمیر (ه) در (لیظهره- ۳۳/ توبه) به پیامبر برمی گردد یعنی خداوند تمامی دین را که از زبان سایر انبیاء و نیز او بیان شده او را آگاه می کند تا اینکه چیزی بر او پوشیده نماند.

(مجمع البیان ۵/ ۲۵/- سه حدیث فوق از این مآخذ است).

ص: ۵۳۹

و یا از معاونت و یاوری و پیروزی، یعنی بر تمامی دین پیروزیش می دهد و بر این اساس می گوید: (إِنْ یَظْهَرُوا عَلَیْکُمْ یَرْجُمُوکُمْ- ۲۰/ کهف) (اگر بر شما پیروز شوند سنگسارتان می کنند) (یا قَوْمِ لَکُمُ الْمُلْکُ الْیَوْمَ ظاهِرِینَ فِی الْأَرْضِ- ۲۹/ غافر) (فَمَا اسْطاعُوا أَنْ یَظْهَرُوهُ- ۹۷/ کهف) صلاه الظّهر: نماز ظهر، که معروف است. ظهیره: نیم روز.

اظهر فلان: به نیمروز رسید، بر وزن- اصبح و امسی: (به صبح و شب رسید و صبح و شب کرد) خدای تعالی گوید: (وَ لَهُ الْحَمْدُ فِی السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ وَ عَشِیًّا وَ حِینَ تُظْهِرُونَ- ۱۸/ روم) (در آسمانها و زمین و شبانگاه و وقتی به نیمروز می رسید خدای را حمد و ستایش کنید، قبل از این آیه می گوید: فَسُبْحانَ اللَّهِ حِینَ تُمْسُونَ وَ حِینَ تُصْبِحُونَ: وقتی که شب می کنید و نیز پگاهان خدای را تسبیح کنید).

)

«باب عین»

(عبد) [عبد]

عبودیّه یعنی اظهـار فروتنی و طاعت و فرمانبرداری (از حقّ) واژه- عباده- از- عبودیّه- بلیغ تر است، زیرا عبادت نهایت فروتنی و طاعت است، لذا استحقاق و شایستگی پرستش را ندارد مگر کسیکه نهایت کمال و فضیلت از اوست و او خدای تعالی است و لـذا گفت: (أَلَّا تَعْبُـدُوا إِلَّا إِيَّاهُ- ۴۰/ یوسـف) (عبـادت) دو گونه است: ۱- عبـادت قهری و بـدون اختیـار. و همانست که در واژه- سجود- یادآوری کردیم.

۲- عبادت با اختیار، که ویژه صاحبان نطق و سخن است که مأمور به آن هستند مثل مفهوم آیات:

(اعْبُدُوا رَبَّكُمُ- ۲۱/ بقره) پروردگارتان را پرستش کنید.

(وَ اعْبُدُوا اللَّهَ- ۳۶/ نساء) خدایرا بپرستید.

ولی («عبـد») یابنـده پرسـتش کننده خدای چنانکه گفته اند بر چهار قسم است: اوّل- عبد و بنده ای که به حکم شـرع، انسانی است که خریـدنش یـا برای آزادی (چنـانکه در ذیـل واژه- زکـاه- ذکر شـد یکی از مصـارف مالیـات اسـلامی آزاد کردن و خریـدن بردگان برای آزادی آنهاست تا از دست اسـتثمارگران رها شونـد) و یا فروختنش برای آزاد کردن صـحیح است، مثل آیات:

(الْعَبْدُ بِالْعَبْدِ- ۱۷۸/ بقره)

(عَبْداً مَمْلُوکاً لا یَقْدِرُ عَلی شَیْ ءٍ- ۷۵/ نحل) (که اشاره به همانگونه بندگان است که توانایی بر چیزی ندارند، و اسلام با سهمی از مصرف درآمد زکات آنها را آزاد می کند.

دوّم- عبد و بنده ای که با ایجاد و آفریده شدنشان بنده خدایند که جز از سوی خدا نیست و همانست که در آیه:

(إِنْ کُلُّ مَنْ فِی السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ إِلَّا آتِی الرَّحْمنِ عَبْداً- ۹۳/ مریم) (در آسمانها و زمین کسی نیست مگر اینکه به سوی خدای رحمن به بندگی آمدنی هستند).

سوّم- عبد بودن با عبادت و خدمت که مردمان در اینگونه عبد بودن دو قسمند: ۱- عبدی که عبادتش برای خدا مخلصانه و خالص است و مقصود آیات:

(ذُرِّیَّهَ مَنْ حَمَلْنا مَعَ نُوحٍ إِنَّهُ کانَ عَبْداً شَکُوراً- ۳/ اسراء) (نَزَّلَ الْفُرْقانَ عَلی عَبْدِهِ- ۱/ فرقان) (عَلی عَبْدِهِ الْکِتابَ- ۱/ کهف) (إِنَّ عِبادِی لَیْسَ لَکَ عَلَیْهِمْ سُلْطانٌ- ۴۲/ حجر) (کُونُوا عِباداً لِی- ۷۹/ آل عمران) (إِلَّا عِبادَکَ مِنْهُمُ الْمُخْلَصِینَ- ۴۰/ حجر) (وَعَدَ الرَّحْمنُ عِبادَهُ بِالْغَیْبِ- ۶۱/ مریم) (وَ عِبادُ الرَّحْمنِ الَّذِینَ یَمْشُونَ عَلَی الْأَرْضِ هَوْناً- ۶۳/ فرقان) (أَنْ أَسْرِ بِعِبادِی لیلا- ۷۷/ طه) (فَوَجَدا عَبْداً مِنْ عِبادِنا- ۶۵/ کهف) همانگونه بندگی و پرستش است. ۲- عبد و بنده دنیا و اعراض دنیا که پیوسته در خدمت دنیا و غرق در دنیا است «۱» و همان است که در حدیثی دربارشان فرمود:

---

(۱) و این بندگان دنیا همان نوع چهارمی است که قبلا بیان شد.

«تعس عبد الدّرهم، تعس عبد الدّينار» يعنى: (بندگان درهم و دينار نگونسار و هلاكت بارند).

و بر اين اساس اگر گفته شود هر انسانى بنده و عبد خداى نيست صحيح است، عبد در اين مفهوم به معنى عابد- است ولى مفهوم- عبد- رساتر و بليغ تر از- عابد- است. تمام مردم- عباد اللّه هستند بلكه اشياء هم همگى اينچنينند ولى بعضى بدون اختيار و قهرا و بعضى ديگر با اختيار.

جمع عبدى كه به معنى برده است و به بردگى درآمده- (عَبيد)- است و گفته شده- عبّد- است و- عباد- جمع عبدى است كه بمعنى عابد- است، پس عبيد هر گاه به خدا اضافه شود اعمّ از- عباد است و لذا گفت: (وَ ما أَنَا بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ- ۲۹/ ق) «۱».

طريق معبّد: راهى هموار كه در اثر كثرت براى راه رفتن آماده است بعير معبّد: شترى كه

---

(۱) در قرآن لفظ عبيد بيشتر در باره كفّار و مغرورين به دنيا و سرمايه هاى دنيايى اطلاق شده است كه در حقيقت بردگان واقعى آنهايند الف- آيه ۱۸۲/ آل عمران، به اغنياى كفر پيشه و مغرورى كه پيامبران را مى كشتند، در قيامت مى گويند (ذُوقُوا عَذابَ الْحَرِيقِ ذلِكَ بِما قَدَّمَتْ أَيْدِيكُمْ وَ أَنَّ اللَّهَ لَيْسَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ) يعنى شما بردگان و اسيرانى بوديد و خداى در پاداشتان ستمى روا نمى دارد بلكه شما راى با اموال سرشارتان و حيات دنيائيتان آزمود تا بدانيد كه: (وَ مَا الْحَياةُ الدُّنْيا إِلَّا مَتاعُ الْغُرُورِ).

ب- آيه ۵۱/ انفال، كه باز روى سخن به كوردلان دو چهره مغرور است مى گويد در موقع جان دادن به آنها مى گويند (ذُوقُوا عَذابَ الْحَرِيقِ) عذاب ستمگرى و غرور خويش بچشيد (ذلِكَ بِما قَدَّمَتْ أَيْدِيكُمْ وَ أَنَّ اللَّهَ لَيْسَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ) فرجام نكبت بار شما نتيجه اعمالى است كه از پيش انجام داده ايد و گر نه شما بردگان و اسيران غرور نفس بوديد، و كمترين بيعدالتى در باره شما نمى شود. و سه آيه ديگر بترتيب:

ج- آيه ۱۰/ حجّ- كسانى كه در دنيا با غرور علمى و خود راى عالم دانستن و مكتب خود راى علمى معرّفى كردن باعث گمراهى ديگران مى شوند مخاطب ساخته مى گويد: (نُذِيقُهُ يَوْمَ الْقِيامَةِ عَذابَ الْحَرِيقِ ذلِكَ بِما قَدَّمَتْ يَداكَ وَ أَنَّ اللَّهَ لَيْسَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ) در قيامت او راى عذاب آتش مى چشانيم بخاطر كارهائى كه از پيش نموده و مردم راى گمراه نموده اينان خداى راى با حرف عبادت مى كردند و در باره خداى مجادله شان بدون علم و هدايت و بدون كتابى روشنگر است تا مردم راى از طريق مستقيم منحرف كنند.

د- آيه ۴۶/ فصّلت، مى گويد: كسى كه عمل نيك انجام دهد نتيجه اش براى خودش است و كسيكه عمل سوء انجام مى دهد بدانند كه خداوند كمترين ستمى در باره او روا نمى دارد، در اين آيه هم نفس پرستان با واژه عبيد- معرّفى شده اند زيرا با سوء عمل و اسارت هواى نفس برده اى بيش نبوده اند.

ه- آيه ۲۹/ ق مى گويد كفّاريكه با ستمگرى و سركشى از خير و نيكى جلوگيرى مى كردند. بت ها و

برای قطران مالیدن به بدنش رام است.

(عَبّدتُ) فلانا: وقتی است که او رای مطیع و رام کنی و عبد خود گیری خدای موسی به فرعون است که می گوید: تو بنی اسرائیل رای بنده و برده خویش گرفته ای).

(عبث) [عبث]

العبث: اینستکه کسی کارش رای با بازی درآمیزد. (هزل و جد یا بازی و کار جدّی را بهم آمیختن) و این معنی از سخنی است که می گویند: عبثت الأقط: کشک و دوغ را درهم آمیختم.

العبث: غذایی که با چیزی مخلوط باشد.

عوبثانیّ: خوراکی که مخلوطی از خرما و روغن و نان جو و گندم- باشد، گفت:

(أَ تَبْنُونَ بِكُلِّ رِيعٍ آيَةً تَعْبَثُونَ- ۱۲۸/ شعراء) (آیا بناهایی بر بلندیها می سازید تا مردم را بازی گیرید). عبث: به هر چیزی گفته می شود که غرض و مقصود درستی و صحیحی نداشته باشد، در آیه گفت: (أَ فَحَسِبْتُمْ أَنَّما خَلَقْناكُمْ عَبَثاً- ۱۱۵/ مؤمنون). (آیا گمان کرده اید و پیش خود حساب نموده اید که شما را بدون قصد و غایت آفریده ایم).

(عبر) [عبر]

اصل واژه- عبر- گذشتن و رفتن از حالی به حالی است، امّا کلمه- عبور- مخصوص گذشتن از آب است یا با شناوری، در کشتی یا بر پل و یا بر مرکب سواری.

و از این واژه عبارت- عبر النّهر است یعنی کرانه و ساحل جوی، آنجائیکه یا از آن

چیزهایی غیر از خدای می پرستند و به اسارت آنها در آمده که در عذاب شدیدی دچار می شوند اینان در قیامت می خواهند گمراهی خود را به گردن دوستانشان بیندازند، در باره اینان هم می گوید: (وَ ما أَنَا بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ) نتیجه اینکه عبید و بردگان حقیقی دنیایی در قرآن اسیران و پرستنده مال و ثروت، غرور علمی و بت پرستی ها هستند که در پایان می گوید بدانید کمترین بی حسابی در حقّتان نخواهد شد.

می گذرنـد یـا بسویش می رونـد. عبر العین: برای اشـک ریختن از چشم است و همچنین- عبره مثل- دمعه بمعنی اشک که از آن مشتقّ شده است.

عابر سبیل: خـدای تعالی گوید: (إِلَّا عابِرِی سَبِیلٍ- ۴۳/ نساء) (مربوط به کسانی است که غسل نکرده انـد و بناچار از مسـجدی که دو درب دارد می گذرنـد و عبور می کنند که این حالت اسـتثناء شده است و غیر از این اسـتثناء کسانی نبایستی در مسـجد توقّف کنند و داخل شوند).

ناقه عبر اسفار: مادینه شتری که همواره در سفر است و قوی است.

عبر القوم: وقتی است که قومی از دنیـا برونـد گویی که از پل دنیا گذشـتند عباره: مخصوص کلام و سـخنی است که هوا را از زبان گوینده به گوش شنونده عبور می دهد و می رساند.

(اعتِبـار) و عبره: حـالتی است که انسان را از معرفت و شـناخت چیزی که دیـده شـده به چیزی که در گذشـته رخ داده و دیـده نشـده می رساند. در آیات گفت: (إِنَّ فِی ذلِکَ لَعِبْرَهً- ۱۳/ آل عمران) (فَاعْتَبِرُوا یا أُولِی الْأَبْصارِ- ۲/ حشر) واژه- (تَعبِیر)- هم مخصوص تعبیر خواب است (توجیه نمودن خوابها) که از ظاهر خواب به باطن آن می رود. مثل آیه:

(إِنْ کُنْتُمْ لِلرُّءْیـا تَعْبُرُونَ- ۴۳/ یوسـف) یعنی: (اگر تعـبیر خـواب می دانیـد و می توانیـد) که اخصّ از واژه تأویـل- است زیرا- تأویل- در باره خواب و غیر خواب گفته می شود.

الشّعری العبور: ستاره ای که بعد از ستاره جوزا طلوع می کند و چون جزء سیّارات و عبور کننده هاست اینطور نامیده شده.

عبریّ: گیاهی که بر گـذرگاه نهر و کنار جوی می رویـد (و غالبا به سدر یا کنّار و عنّاب و خرما بن گفته می شود). شطّ معبر: نهری که چنان گیاهانی در ساحلش دارد.

(عبس) [عبس]

العبوس: ترشرویی و درهم شدن چهره که در اثر تنگدلی و گرفتگی خاطر است.

گفت: (عَبَسَ وَ تَوَلَّی- ۱/ عبس) (ثُمَّ عَبَسَ وَ بَسَرَ- ۲۲/ مدثّر) و از این واژه عبارت- یوم عبوس- است یعنی روز سخت و غم افزا.

گفت: (یَوْماً عَبُوساً قَمْطَرِیراً- ۱۰/ انسان) (روزی گرفته و سخت و سیاه و سهمگین) و به این اعتبار- عبس یعنی سرگین خشک شده بر موهای دم حیوانات، عبس الوسخ علی وجهه: ریم و چرک بر صورتش خشکید.

(عبقر) [عبق]

گفته شده- عبقر- جایی و مکانی از پریان است که هر چیز نادر و کم نظیری از انسان و حیوان و لباس به آنجا نسبت داده می شود، و از این روی در باره عمر گفته شده:

«لم ار عبقریّا مثله» هیچ عبقری مثل عمر دیده نشده، در آیه گفت (وَ عَبْقَرِیٍّ حِسانٍ- ۷۶/ رحمن) نوعی از فرش است که گفته اند خدای تعالی آن را نمونه ای و مثلی برای فرش های بهشتی قرار داده است.

(عبا) [عبا]

ما عباءت به: توجّه ای به او نکردم، اصلش از- عب- یعنی سنگین، است گویی که در عبارت- ما عبأت به- گفته است وزن و اندازه و سنگینی در آن نمی بینم.

آیه: (قُلْ ما یَعْبَؤُا بِکُمْ رَبِّی- ۷۷/ فرقان) (بگو اگر دعاتان نبود پروردگارم به شما نیازی نمی داشت) که گفته شده اصلش از- عبأت الطّیب- است گویی که گفته شده اگر دعاها و تقاضاهایتان نبود باقیتان

نمی گزارد (کنایه از اینکه آن دعاها همچون بوی خوش باقی است).

عبأت الجیش و عبّأته: سپاه را آماده کردم.

عبأه الجاهلیّه: آنگونه حمیّت جاهلی که در آیه: (فِی قُلُوبِهِمُ الْحَمِیَّهَ، حَمِیَّهَ الْجاهِلِیَّهِ- ۲۶/ فتح) یادآوری شده است یعنی آن حمیت در دلهاشان پنهان شده بود.

(العَتَب) [العَتَب]

هر مکانی که برای ساکنش و نازلش سخت و مصیبت زا آستانه درب. و همچنین بطور کنایه به زن- عتبه- گفته شده، از حضرت ابراهیم (ع) روایت شده است که به زن اسماعیل گفت: به همسرت بگو- غیّر عتبه بابک: آستانه در خانه ات را عوض کن (کنایه از همسر است) و بطور استعاره- عتب و معتبه- خشونتی است که انسان نسبت به غیر در نفس خویش می یابد و اصلش از- العتب- است، و بر حسب آن گفته شده:

خشنت بصدر فلان و وجدت فی صدره غلظه: در دلش خشم و خشونتی یافتم.

حمل فلان علی عتبه سعبه: او به حالتی سخت و ناگوار وادار شد مثل سخن شاعر که گفت:

و حملناهم علی صعبه زو زاء یعلونها بغیر و طاء

(و آنها را بر سختی ای سریع وادار نمودیم و به سهولت بر آن فائق آمدند). اعتبت فلانا:

خشمی که از او در دل بود برایش آشکار کردم، و همچنین: اعتبت فلانا: خشمگینش کردم.

(اعتَبتُهُ:) خشمش را از او برطرف کردم، مثل- اشکیته: گله اش را برطرف کردم اشکیته از اضداد است هم برطرف کردن گله مندی و هم افزودن گله مندی است.)

و در آیه گفت: (فَما هُمْ مِنَ الْمُعْتَبِینَ- ۲۴/ فصّلت) از کسانی نیستند که دردشان برطرف و خشنود شوند.

(استعتاب:) اینستکه کسی از انسانی بخواهد در درد و سختی او را یاری کند تا مشکلش رفع شود.

استعتب فلان: عذر و بخشش خواست و گفت: (وَ لا هُمْ یُسْتَعْتَبُونَ- ۸۴/ نحل). لک

العتبی: از بین رفتن چیزی است که بخاطر آن درد و سختی رسیده یا احساس خشنودی.

بینهم اعتوبه: میانشان چیزی است که بوسیله آن یکدیگر را به خشم می آورند.

عتب عتبا: وقتی است که کسی با یک پا راه می رود همچون کسی که یک پا یک پا از نردبانی بالا می رود.

(عتد) [عتد]

العتاد: پس انداز کردن چیزی قبل از نیاز به آن، مثل: اعداد: آماده کردن. عتید:

آماده کننده و آماده شده گفت:

(هذا ما لَدَیَّ عَتِیدٌ- ۲۳/ ق) (رَقِیبٌ عَتِیدٌ- ۱۸/ ق) یعنی: اعمال بندگان حساب شده است. و آیه (أَعْتَدْنا لَهُمْ عَذاباً أَلِیماً- ۱۸/ نساء) گفته شده- اعتدنا- وزن افعلنا از عتاد- است و یا اینکه اصلش از- اعددنا- است که یکی از حروف (د) آن به حروف (ت) تبدیل شده است.

فرس عتید و عتد: اسب آماده به سواری و دویدن.

عتود: بزغاله، جمعش- اعتده و عدّان: بصورت ادغام حرف (ت) در (د) یعنی:

(بزغاله ها و نوزادان بز).

(عتق) [عتق]

العتیق: چیزی که از نظر زمانی یا مکانی یا رتبه و ارزش، کهن و قدیمی باشد از این جهت به قدیم- عتیق- گفته شده و همچنین به شخص جوانمرد و با کرم و به کسی که از رقیّت و بندگی آزاد شود خدای تعالی گوید: (وَ لْیَطَّوَّفُوا بِالْبَیْتِ الْعَتِیقِ- ۲۹/ حجّ) گفته شده خداوند کعبه از این جهت با واژه- عتیق- وصف نموده که پیوسته از اینکه جبّاران و ستمگران کوچکش بشمارند آزاد و متعالی است.

عاتقان: طریق گردن که میان دو شانه قرار دارد چون از سایر اعضاء بدن بالاتر است و نیز- عاتق- دختر جوان و کنیزکی که از شوهرش جدا و دور شده و در خانه پدر و مادرش مانده.

عتق الفرس: اسبی که در مسابقه اش پیشی گرفته.

عتق منّی یمین: از من پیشی گرفت، شاعر گوید:

علیّ الیّه عتقت قدیما و لیس لها و ان طلبت مرام

(شعر از اوس بن حجر است می گوید: بر عهده من سوگندی پیشین هست و بر او چنین سوگندی نیست هر چند که قصد کند و بخواهد).

(عتل) [عتل]

العتل: گرفتن ارکان و سر چیزی و به قهر کشیدن آن، مثل عبارت: عتل البعیر:

بسختی کشیدن شتر، در آیه گفت:

(فَاعْتِلُوهُ إِلی سَواءِ الْجَحِیمِ- ۴۷/ دخان) «۱» عتلّ: جفا کار و گردنکش و پرخوری که دیگران را از نعمات الهی بازمی دارد و هر چیزی را با قهر و زور به سوی خویش می کشد، در آیه گفت (عُتُلٍّ بَعْدَ ذلِکَ زَنِیمٍ- ۱۳/ قلم) «۲»

---

(۱) در باره سر انجام و عذاب فرعون یعنی الگو و سمبل مستکبرین و قدرتمندانی است که نه تنها خدای و معاد را باور نداشتند بلکه با هزاران طناب اسارت به وسیله شهوات نفسانی در زنجیرند، بندگان خدا را دسته دسته نموده تا بر آنها با خشنودی تمام خدایی کنند لذا می گوید: میوه درخت زقّوم خوراک همان فرعون تبهکار است او را بگیرید و به خشم و قهر همانند عمل دنیائیش بدوزخش بکشانید، از عذاب آب جوشان بر سرش بریزید اکنون بچش که تو همان عزیز و کریم و قدرتمندی، کنایه از اینکه همان هائی که بر اندیشه و جان مردم مستضعف در دنیا با قدرت خویش تحمیل می کنند و بصورت عذابی بر سرش ریخته می شود.

(۲) اشاره به کسی است که: ۱- الگوی عیب خوئی ۲- سخن چینی ۳- مانع خیر و نیکی به دیگران.

۴- ستمگر و گناهکار، و با همه اینها، ۵- بی حیا و پر رو ۶- بدجنس و نااهل است، ۷- مال اندوز و ۸-

.)

(عتا) [عتا].

العتو: سستی در طاعت، فعلش: عتا، یعتو، عتوّا و عتیا است، در آیات: (وَ عَتَوْا عُتُوًّا کَبِیراً- ۲۱/ فرقان) (فَعَتَوْا عَنْ أَمْرِ رَبِّهِمْ- ۴۴/ ذاریات) (عَتَتْ عَنْ أَمْرِ رَبِّها- ۸/ طلاق) (بَلْ لَجُّوا فِی» عُتُوٍّ وَ نُفُورٍ- ۲۱/ ملک) «۱» (مِنَ الْکِبَرِ عِتِیًّا- ۸/ مریم) یعنی حالتی که راهی برای اصلاح و مداوای آن نیست. گفته شده- عتاء- یعنی ریاضت و تمرین و حالتی در سختی که شاعر به آن اشاره کرده است و می گوید:

و من العتاء ریاضه الهرم یعنی: (و از رنج و زحمت و ریاضت، پیری و فرسودگی است).

و سخن خدای تعالی که می گوید: (أَیُّهُمْ أَشَدُّ عَلَی الرَّحْمنِ (عِتِیًّا)- ۶۹/ مریم) گفته شده عتیّ- در اینجا مصدر است یعنی هر کدام که از سخت بودن و سرکشی بر خدای رحمان گستاختر بوده اند) و نیز گفته شده- عتیّ- جمع- عات- است یعنی در گذرنده از حقّ و نیز به معنی- عاتی: بی رحم و لجوج.

(عثر) [عثر]

عثر الرّجل یعثر عثارا و عثورا: وقتی است که کسی سقوط کند و بیفتد و معنی آن، کسی را که ناخواسته بر کاری اطّلاع می یابد شامل می شود، خدای تعالی گوید:

(فَإِنْ عُثِرَ عَلی أَنَّهُمَا اسْتَحَقَّا إِثْماً- ۱۰۷/ مائده) اگر اطّلاع حاصل شد و معلوم شد که آنها استحقاق گناهی دارند) عثرت علی کذا: بر آن

صاحب فرزندان زیاد می داند.

(۱) مستکبران و مغروران با گستاخی و طغیان و نفور پافشاری می کنند. [.....]

آگاه شدم.

گفت: (وَ كَذلِكَ أَعْثَرْنا عَلَيْهِمْ- ۲۱/ كهف) يعنى بدون اينكه طلب كنيم و بخواهيم بر آنها آگاه شديم.

(عثى) [عثى].

العيث و العثىّ: در معنى بهم نزديكند، مثل: جذب و جبذ (يعنى جذب كرد) جز اينكه- عيث- بيشتر در فسادى كه با حسّ درك مى شود بكار مى رود. ولى- عثىّ- در چيزى كه از نظر حكم و دستور، فسادش درك و فهميده مى شود، افعالش، عثى، يعثى- عثيا- است و بر اين اساس آيه: (وَ لا تَعْثَوْا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ- ۶۰/ بقره) است. «۱» و همچنين- عثا، يعثو، عثوّا.

اعثى: رنگى است متمايل به سياهى و همچنين- اعثى: كسى كه سخت گول و احمق است.

(عجب) [عجب]

العجب و التّعجب: حالتى است كه در موقع ندانستن و جهل به چيزى به انسان دست مى دهد، لذا بعضى از حكماء گفته اند: «العجب ما لا يعرف سببه» يعنى: عجب و شگفتى چيزى است كه سبب آن شناخته نشود. از اين روى واژه- عجب- بر خداى صحيح نيست، زيرا او- علّام الغيوب- است و هيچ پوشيده و پنهانى از او مخفى نيست، فعل اين واژه- عجبت عجبا- است.

به چيزى هم كه همانندش شناخته نشده- عجيب- مى گويند در آيه گفت:

---

(۱) آيه در باره بنى اسرائيل است كه بعد از يادآورى تمام الطاف و ياريهائى كه خداوند بعد از خارج شدن از مصر به آنها نموده، مى فرمايد:

بخوريد و بياشاميد و در زمين به تبهكارى و فساد دست نزنيد.

(أَ كانَ لِلنَّاسِ عَجَباً أَنْ أَوْحَيْنا- ۲/ یونس) «۱».

آگاهی و هشداری است بر اینکه اینها همانند امر وحی را قبل از آن شناخته اند و می دانند. و در آیات: (بَلْ عَجِبُوا أَنْ جاءَهُمْ- ۲/ ق) (وَ إِنْ تَعْجَبْ فَعَجَبٌ قَوْلُهُمْ- ۵/ رعد) «۲».

و آیه: (کانُوا مِنْ آیاتِنا عَجَباً- ۹/ کهف) یعنی این امر زیاد شگفت انگیز نیست بلکه در امور الهی و خدایی چیزهایی هست که عظیم تر و تعجّب آورتر از آن است (اشاره آیه به داستان کهف و رقیم است که می گوید: مگر چنین پنداشته ای که از آیات ما فقط اصحاب کهف و رقیم بوده است).

و آیه: (قُرْآناً عَجَباً- ۱/ جنّ) یعنی نظیرش شناخته نشده است، و همچنین سبب آن، واژه- عجب- گاهی بصورت استعاره در معنی مونق- یعنی چیزی پسندیده و خوشایند است. گفته می شود- اعجبنی کذا: مرا خوش آمد و به شگفت آورد، در آیات

---

(۱) آیا برای مردم شگفت آور است که به مردی از ایشان وحی کردیم که مردم را از پایان و فرجام بدیهاشان بیم ده و به آنها که ایمان آورده اند بشارت و نوید ده که در پیشگاه پروردگارشان پیشداشت و سابقه صدقی خواهند داشت.

(۲) اشاره به پدیده ای عبرت انگیز و شگفت آور در روند طبیعت است که به حکم و فرمان «اللّه» تمام گیاهان و درختان از آب و خاک می رویند و هر گیاهی و هر میوه ای طعمی و هر گلی بویی و هر سبزه ای طراوتی دیگر دارد خداوند می گوید: مگر نمی بینید از یک مادّه و یک اصل خوراکیهای متنوّع و رنگارنگ بدست می آورید چرا تعقّل نمی کنید (إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیاتٍ لِقَوْمٍ- یَعْقِلُونَ) زیرا دریافت چنان واقعیّت هایی دیگر اندیشه و فکر و عمل نمی خواهد بلکه امری معقول و محسوس است، سپس می گوید: در حقایق جهان و طبیعت برای آنها که پیرو عقلند عبرتها و نشانه هاست (وَ إِنْ تَعْجَبْ فَعَجَبٌ قَوْلُهُمْ أَ إِذا کُنَّا تُراباً أَ إِنَّا لَفِی خَلْقٍ جَدِیدٍ- ۵/ رعد) یعنی: اگر تو در شگفت هستی سخن اینان تعجّب انگیز است که می گویند اگر خاک شویم خلق جدیدی خواهیم داشت، اینان کسانی هستند که در اثر کفر ورزیدنشان در گردن زنجیرهای اسارت غرور و استکبار و الحاد دارند زیرا اگر اندکی تعقّل کنند می بینند که چگونه هر سال درختان و گیاهان و گلها و میوه های رنگارنگ چون اصل وجود حیاتشان در خاک باقی است مجدّدا زنده می شوند و انسان هم در اثر باقی بودن روح او مجددا به هیئتی که خدا می خواهد زنده می شود، به گفته مولوی:

هر نفس نو می شود دنیا و ما بی خبر از نو شدن اندر بقا

عمر همچون جوی نو نو می رسد مستمرّی می نماید در جسد

پس ترا هل لحظه مرگ و رجعتی است مصطفی فرمود دنیا ساعتی است

زیر گفت:

(وَ مِنَ النَّاسِ مَنْ يُعْجِبُكَ قَوْلُهُ- ۲۰۴/ بقره) (وَ لا تُعْجِبْكَ أَمْوالُهُمْ- ۵۵/ توبه) (وَ يَوْمَ حُنَيْنٍ إِذْ أَعْجَبَتْكُمْ كَثْرَتُكُمْ- ۲۵/ توبه) (أَعْجَبَ الْكُفَّارَ نَباتُهُ- ۲۰/ حدید) و آیه:

(بَلْ (عَجِبْتَ) وَ يَسْخَرُونَ- ۱۲/ صافّات) یعنی از انکارشان در باره بعث و قیامت متعجّب شدی برای اینکه شناخت و معرفت تو در باره قیامت بشدّت با تحقیق همراه است و برایت محقّق است و چون آنها جاهلند استهزاء می کنند.

گفته شده- عجبت من انکارهم الوحی: از اینکه وحی را انکار می کنند به شگفت آمده ای و بعضی (بَلْ عَجِبْتَ- ۱۲/ صافّات) با ضمّه حرف (ت) خوانده اند که این چنین نیست زیرا در آن صورت و در حقیقت تعجّب و شگفت زندگی به نفس خودش نیست بلکه معنایش این است که او از آنچه در حضورش گفته می شود می گوید- عجبت- یا اینکه- عجبت- در معنی انکرت- به طور استعاره بکار رفته است یعنی گفتار آنها را انکار می کنم.

مثل آیات: (أَ تَعْجَبِينَ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ- ۷۳/ هود) (إِنَّ هذا لَشَيْ ءٌ عُجابٌ- ۵/ ص) معجب: در باره کسی است که خودش را پسندیده است.

العجب من کلّ دابّه: قسمت زیرین انتهای دم چهارپایان.

(عجز) [عجز]

عجز الانسان: پشت انسان، که پشت هر چیزی غیر انسان هم به آن تشبیه شده است، در آیه گفت: (كَأَنَّهُمْ أَعْجازُ نَخْلٍ مُنْقَعِرٍ- ۲۰/ قمر) (گویی که تنه نخلهائی هستند

که از بیخ و بن برکنده شده، اشاره به تمدّن اقوامی است که در اثر فساد، نابود شده و بهلاکت رسیده اند).

عجز- اصلش درنگ کردن و تأخیر از چیزی است که حصول و درکش در ذیل واژه- دبر- یادآوری شد. واژه عجز- در سخن معمولی اسمی است برای کوتاهی کردن از انجام کار و نقطه مقابل قدرت و توانایی است گفت: (أَ عَجَزْتُ أَنْ أَكُونَ- ۳۱/ مائده) (سخن یکی از پسران آدم است پس از اینکه دید کلاغ زمین را گود می کند، می گوید: آیا من از این کلاغ ناتوانترم؟!).

(اعجزت فلانا و عجّزته و عاجزته: او را ناتوان ساختم، در آیات:

(وَ اعْلَمُوا أَنَّكُمْ غَيْرُ مُعْجِزِي اللَّهِ- ۲/ توبه) (وَ ما أَنْتُمْ بِمُعْجِزِينَ فِي الْأَرْضِ- ۲۲/ عنکبوت) (وَ الَّذِينَ سَعَوْا فِي آياتِنا مُعاجِزِينَ- ۵۱/ حجّ) که- معجّزین- هم خوانده شده، پس- معاجزین- یعنی کسانی که می پندارند و می اندیشند که ما را ناتوان می کنند، زیرا چنین حساب کرده اند که بعث و نشوری برای آنها، که پاداش و مجازاتشان دهد نیست و این معنی: در آیه:

(أَمْ حَسِبَ الَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّئاتِ أَنْ يَسْبِقُونا- ۴/ عنکبوت) هست ولی- اگر- معجزّین- خوانده شود، یعنی کسانی را که پیرو پیامبر (ص) هستند به عجز نسبت می دهند، مثل واژه های- جهّلته و فسّقته: یعنی به نادانی و فسق نسبتش دادم.

و نیز گفته شده معنی- معاجزین- مثبطین است یعنی مردم را از پیامبر (ص) مانع می شوند و باز می دارند، چنانکه در آیه: (الَّذِينَ يَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ- ۴۵/ اعراف) اشاره شده است.

(عَجُوز:) پیر و ناتوان، بخاطر عجز و ناتوانیش در بیشتر کارها در آیات:

(إِلَّا عَجُوزاً فِي الْغابِرِينَ- ۱۷۱/ شعراء) (أَ أَلِدُ وَ أَنَا عَجُوزٌ- ۱۳۵/ صافّات)

(عجف) [عجف].

گفت: (سَبْعٌ عِجافٌ- ۴۳/ یوسف) جمع- اعجف و می گویند: نصل اعجف دقیق: سر نیزه ای که از نازکی و تیزی ناپیدا است (و از کوچکی و ضعیفی به چشم نمی آید) اعجف الرّجل: چهار پایانش لاغر شدند. عجفت نفسی عن الطّعام و عن فلان: خودم را از خوردن طعام بخاطر دیگری بازداشتم و امساک کردم و از او زشتی باو نیز.

(عجل) [عجل]

العجله: خواستن و قصد چیزی قبل از مدّتش، که از مقتضیات میل و شهوت است (شتاب زدگی) و از این جهت در همه جای قرآن- عجله- مذموم و ناپسند شده است تا جائیکه گفته شده- العجله من الشّیطان- در آیات:

(سَأُرِیکُمْ آیاتِی فَلا تَسْتَعْجِلُونِ- ۳۷/ انبیاء) «۱» (وَ لا تَعْجَلْ بِالْقُرْآنِ- ۱۱۴/ طه) (وَ ما أَعْجَلَکَ عَنْ قَوْمِکَ- ۸۳/ طه) (وَ عَجِلْتُ إِلَیْکَ- ۸۴/ طه) و در آیه اخیر یادآوری می کند که هر چند شتابزدگی او مذموم است امّا چیزیکه آن را بشتاب و عجله واداشته است کاری و امری پسندیده است و آن طلب خشنودی خدای تعالی است. «۲»

در آیات: أَتی أَمْرُ اللَّهِ فَلا تَسْتَعْجِلُوهُ- ۱/ نحل) (وَ یَسْتَعْجِلُونَکَ بِالسَّیِّئَهِ: ۶/ رعد) «۳» (لِمَ تَسْتَعْجِلُونَ بِالسَّیِّئَهِ قَبْلَ الْحَسَنَهِ- ۴۶/ نحل)

---

(۱) ترجمه: بزودی آیات خویش را به شما نشان خواهیم داد با شتاب مطالبه نکنید.

(۲) آیه در باره حضرت موسی است که در آیه قبل از آن که در بالا ذکر شده، پرسیده می شود: چرا با شتاب از قومت پیش افتادی؟ موسی می گوید آیها در پی من هستند و من برای طلب رضا و خشنودی تو با شتاب آمدم.

(۳) دو آیه اخیر در باره قیامت است که می گوید: امر خدا آمدنی است و شتاب آن را نخواهید، آیه دوّم

(وَ یَسْتَعْجِلُونَکَ بِالْعَذابِ ۴۷/ حجّ) (وَ لَوْ یُعَجِّلُ اللَّهُ لِلنَّاسِ الشَّرَّ اسْتِعْجالَهُمْ بِالْخَیْرِ- ۱۱/ یونس) (اگر همانطوریکه خداوند با شتاب خیر و نیکی را به مردم می دهد شرّ و بدی را به آنها می داد مدّت حیاتشان بسرعت سر می رسید).

و در آیه: (خُلِقَ الْإِنْسانُ مِنْ (عَجَلٍ)- ۳۷/ انبیاء) بعضی گفته اند من عجل- من حمأ- است یعنی: از گل سیاه بد بو و این سخن صحیح نیست بلکه (مِنْ عَجَلٍ- ۳۷/ انبیاء) تنبیهی است بر اینکه انسان از حالت عجله و شتاب عاری نیست و این یکی از خویهای اخلاقی است که بر نفس او ترکیب شده است و بر این اساس گفت:

(وَ کانَ الْإِنْسانُ عَجُولًا- ۱۱/ اسراء) «۱» و آیه: (مَنْ کانَ یُرِیدُ (الْعاجِلَهَ) عَجَّلْنا لَهُ فِیها ما نَشاءُ لِمَنْ نُرِیدُ- ۱۸/ اسراء) یعنی اعراض دنیایی را به کسانی که بخواهیم می بخشیم و آن را به او واگذار می کنیم. «۲»

و آیات: (عَجِّلْ لَنا قِطَّنا- ۱۶/ ص) «۳»

هم، حالات غرور آمیز و مستکبرانه کفّار را نشان می دهد با گستاخی وقوع عذاب را پیش از رحمت طلب می کنند و حال اینکه قبل از آنها امّت و نمونه هایی بودند که عذاب و هلاکت آنها را فرا گرفته (وَ إِنَّ رَبَّکَ لَذُو مَغْفِرَهٍ لِلنَّاسِ عَلی- ظُلْمِهِمْ وَ إِنَّ رَبَّکَ لَشَدِیدُ الْعِقابِ) براستی که پروردگارت در باره ظلم و ستم مردم نسبت به خویش صاحب مغفرت و آمرزش است و هم او سخت مجازات است و این تفسیر آیه ای است که می گوید:

(وَ رَحْمَتِی وَسِعَتْ کُلَّ شَیْ ءٍ- ۱۵۶/ اعراف).

(۱) می گوید انسان همانطور که با شتاب نیکی را می خواهد بدی را هم که عذاب است مغرورانه طلب می کند و انسان همواره شتابگر است سپس اشاره به ساعات و دقایق روز و شب می کند و می گوید: برای اینکه شماره حساب و عدد سالها را بدانید هر چیزی را به تفصیل و جدا جدا بیان کردیم و سرنوشت هر انسانی را به عهده خودش گذاشتیم و سر انجام کار هر کسی چه بخواهد و چه نخواهد به او می رسد، اشاره به ساعات روز و شب است که با تأنی و درنگ می گذرد و برای این است که انسان را از آن حالت شتابزدگی تنبّه می دهد و این رابطه اخلاقی و تربیتی، علمی و تاریخی و دینی همه سوره های قرآن است که بایستی آنها را دریافت.

(۲) و سپس نتیجه کارشان این است، دوزخی را که مذموم است نصیبش کنیم و کسانی که آخرت می خواهند و در آنراه کوشش خویش بکار می برند و مؤمنند پاداش کوشش آنها برآورده می شود، چه گروه اوّل و چه گروه دوّم هر دو را از عطایای پروردگارت کمک و بخششی می دهیم زیرا عطای پروردگار تو منع شدنی نیست.

(۳) تمام آیه چنین است: (وَ قالُوا رَبَّنا عَجِّلْ لَنا قِطَّنا قَبْلَ یَوْمِ الْحِسابِ) تکذیب کنندگانی که همچون

(فَعَجَّلَ لَكَمْ هذِهِ- ۲۰/ فتح) عجاله: شیر دادن ناشتائی و سوغات و هدیه است که زود خورده می شود. عجلتهم و لهنتهم: به سرعت ناشتائیشان دادم.

عجله: آفتابه و ابریق کوچکی که در موقع نیاز به سرعت حاضر می شود.

عجله: چرخ چاه چوبی که دلو آبکش بر آن قرار دارد و آنچه که برای سرعت و مرور و حرکت بر دو گاو بسته می شود.

(عِجل:) گوساله، به تصوّر شتابی که در راه رفتن و حرکت سریع دارد و وقتی گاو شد آرام حرکت می کند، در آیه گفت: (عِجْلًا جَسَداً- ۱۴۸/ اعراف) (پیکری و جسدی از گوساله که با سیم و زرهای فراوان اسرائیلیان به دست سامری ساخته شد).

بقره معجّل: مادّه گاوی که همراه گوساله اش باشد.

(عجم) [عجم]

العجمه: (گنگی و لکنت زبان) که نقطه مقابل روشن گویی است. اعجام: ابهام و درهم و برهم گفتن.

استعجمت الدّار: وقتی است که همه اهل خانه دور و جدا شوند و کسی دیگر در خانه باقی نماند که پاسخ روشنی بدهد و لذا بعضی از اعراب گفته اند:

خرجت عن بلاد تنطق: کنایه از آبادانی آنجا و وجود ساکنین در آنجاست. عجم- نقطه مقابل- عرب است (غیر عرب) و- عجمیّ- منسوب به آنهاست. اعجم- کسی است که در زبانش لکنت و گنگی باشد چه از عربی یا غیر عربی، به اعتبار کمی

اقوام نوح، عاد، فرعون، ثمود، لوط و اصحاب ایکه هستند با یک صیحه به سرنوشت گستاخیشان رسیدند می گویند پروردگارا پیش از روز رستاخیز نامه ها را بیاور، ای پیامبر بر آنچه می گویند پایدار باش و بنده ما داود را یاد کن که بنده ای بازگشت کننده به خدا بود.

فهمشـان از عجم (زبان غیر عربی) و به- بهیمه (جانـدار بی تمیز) عجما گفته شـده و اعجمی منسوب به آن است. و در آیه: (وَ لَوْ نَزَّلْناهُ عَلی بَعْضِ الْأَعْجَمِینَ- ۱۹۸/ شعراء) بنا بر حذف دو حرف (ی) در آن کلمه.

و آیات: (وَ لَوْ جَعَلْناهُ قُرْآناً أَعْجَمِیًّا لَقالُوا لَوْ لا فُصِّلَتْ آیاتُهُ- ۴۴/ فصّلت) «۱» (ءَ أَعْجَمِیٌّ وَ عَرَبِیٌّ- ۴۴/ فصّلت).

(یُلْحِدُونَ إِلَیْهِ أَعْجَمِیٌّ- ۱۰۳/ نحل) «۲».

بهیمه- یـا جانـدار بی تمیز و غیر عاقـل از این جهت- عجمـاء- نامیـده شـده که بـا لفظ و عبارت و نطق مثل ناطق و گوینـده از خودش خیر نمی دهد و بیان نمی کند.

نماز ظهر را هم- عجماء- گفته اند یعنی قرائت در آن آشکار و جهر نیست.

جرح العجماء: زخم و جراحتی که در آن قصاص نباشد.

اعجمت الکلام: سخن را گنگ و نامفهوم ادا کردم، نقطه مقابل آن اعربت- است یعنی سخن را روشن اداء کردم.

اعجمت الکتابه: نامفهوم بودن نوشته را با نقطه گذاری بر طرف کردم مثل- اشکیته: گله و شکوا را برطرف کردم.

حروف المعجـم: از خلیـل روایـت شـده است که (حروف معجم) حروف مقطّعه است زیرا گنـگ است. بعضـی از دانشـمندان گفته انـد که معنی- اعجمیّه- این است که حروف مجرّد و غیر متّصـل ماننـد حروفی که متّصل می شونـد دلالت بر آن نـدارد.
باب معجم: در بسته.

عجم: هسته های خرما یا انگور، مفردش- عجمه- است یا از این نظر که در مغز، خرما یا انگور قرار دارند و یا از این جهت که در موقع مکیدن خرما پیدا نیست یا از

---

(۱) اگر قرآن را نامفهوم و گنگ قرار می دادیم می گفتند چرا آیاتش به تفصیل بیان نشده.

(۲) یعنی زبان کسـی را که با آن اشاره می کننـد و می گویند قرآن را آن بشـر تعلیمت می دهد زبانش غیر عربی است و زبان قرآن عربی فصیح و روشن است (اشاره به سلمان فارسی است).

اینکه هسته خرما در حالی که خرما در دهان داخل می شود و آن را زیر دندان می گذارند اوّل هسته زیر دندان نیست.

العجم: گاز زدن به هسته خرما.

فلان صلب المعجم: او سخت آزموده و کم نظیر است.

(عدّ) [عدّ]

العدد: رقمها و یکی های ترکیب شده، گفته اند: عدد، ترکیب- آحاد است که هر دو عبارت یکی است چه آحاد مرکّب و چه ترکیب آحاد. در آیه: (عَدَدَ السِّنِينَ وَ الْحِسابَ- ۵/ یونس) (عدد و شماره سالها و حساب) خدای تعالی گوید: (فَضَرَبْنا عَلَى آذانِهِمْ فِي الْكَهْفِ سِنِينَ عَدَداً- ۱۱/ کهف) ذکر و یادآوری سالهای خواب اصحاب کهف در غار با عدد، آگاهی دادن بر کثرت و زیادی خواب آنهاست.

(العَدّ:) ضمیمه کردن بعضی اعداد به بعض دیگر، خدای تعالی گوید (لَقَدْ أَحْصاهُمْ وَ عَدَّهُمْ عَدًّا- ۹۴/ مریم) (فَسْئَلِ الْعادِّينَ- ۱۱۳/ مؤمنون) یعنی حسابدانان و شمارشگران. و آیات:

(كَمْ لَبِثْتُمْ فِي الْأَرْضِ عَدَدَ سِنِينَ- ۱۱۲/ مومنون) سؤال کن و بگو به شماره سالها چه مدّت در زمین بوده اید).

(وَ إِنَّ يَوْماً عِنْدَ رَبِّكَ كَأَلْفِ سَنَةٍ مِمَّا تَعُدُّونَ- ۴۷/ حجّ) (یوم در پیشگاه پروردگارت همچون هزار سال است که شما آنرا شماره می کنید) معنی- عدّ- از آنچه که گفته شد بر وجوهی دیگر هم تعمیم یافته است. شی ء معدود و محصور: در مورد چیز کم و اندک گفته می شود در برابر چیزی که از کثرت و فزونی به حساب و شماره در نمی آید، مثل عبارت بغیر حساب- که در قرآن به آن اشاره شده است. (به ذیل واژه حسب مراجعه شود). و بر این اساس آیه: (إِلَّا أَيَّاماً مَعْدُودَةً- ۸۰/ بقره) مگر روزهایی کم و اندک زیر (بنی اسرائیل بعد از پرستش گوساله) می گفتند ما به تعداد روزهای کمی که گوساله را پرستیده ایم عذاب می شویم و عکس این نیز گفته

می شود مثل: جیش عدید: لشگری زیاد.

انّهم لذو عدد: یعنی آنها در موقعیّتی هستند که از نظرت کثرت، واجب است بحساب بیایند.

در باره چیز کم می گویند: هو شی ء غیر معدود: چیز کمی است.

در آیه: (فِی الْکَهْفِ سِنِینَ عَدَداً- ۱۱/ کهف) دو امر محتمل است: ۱- از عبارتی که می گویند: هذا غیر معتدّ به. امری حساب نشدنی. ۲- و یا از عبارت- و له (عُدّه)- مشتقّ شده باشد یعنی چیز زیادی دارد که در باره مال و سلاح و غیر آن بحساب می آید و قابل توجّه است. گفت: (لَأَعَدُّوا لَهُ عُدَّةً- ۴۶/ توبه) (برایش مال و سلاح فراوانی تهیّه کرده بودند).

ماء عدّ: آب چشمه ای که قطع نمی شود و جاری است.

(عِدّه:) چیزی است که شمرده شده و کم و اندک است (قابل شمارش) و آیه: (وَ ما جَعَلْنا عِدَّتَهُمْ- ۳۱/ مدثر) یعنی: عددشان.

و آیه: (فَعِدَّةٌ مِنْ أَیَّامٍ أُخَرَ- ۱۸۴/ بقره) روزهایی دیگر غیر از زمان ماه رمضان که از او فوت شده و روزه اش بر عهده اوست و آیه: (إِنَّ عِدَّةَ الشُّهُورِ- ۳۶/ توبه).

العدّه: عدّه زن و آن روزهایی است که اگر پایان پذیرفت همبستری و تزوّج با او جایز است.

در آیات: (فَما لَکُمْ عَلَیْهِنَّ مِنْ عِدَّةٍ تَعْتَدُّونَها- ۴۹/ احزاب) «۱» (فَطَلِّقُوهُنَّ لِعِدَّتِهِنَّ- ۱/ طلاق) (وَ أَحْصُوا الْعِدَّةَ- ۱/ طلاق)

---

(۱) کسانی که ایمان آورده اید اگر زنان مؤمنی به همسری برگزینید و قبل از دست زدن و همبستری با آنها طلاقشان دادید، دیگر عدّه ای بر عهده آنها ندارید که عدّه نگهدارید. [.....]

(اعداد)- از واژه عدّ «۱» مثل- اسقاء از سقی- است و اگر گفته شود:

اعددت هذا لک: آن را آنطور که تو حساب کرده ای برایت قرار دادم و آماده کردم که بنابر نیازت آن را دریافت کنی. در آیات:

(وَ أَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ- ۶۰/ انفال) «۲» (أُعِدَّتْ لِلْكافِرِينَ- ۲۴/ بقره) (وَ أَعَدَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ- ۸۹/ توبه) (أُولئِكَ أَعْتَدْنا لَهُمْ عَذاباً أَلِيماً- ۱۸/ نساء) (وَ أَعْتَدْنا لِمَنْ كَذَّبَ- ۱۱/ فرقان) (وَ أَعْتَدَتْ لَهُنَّ مُتَّكَأً- ۳۱/ یوسف) (برایشان تکیه گاهی و محلّی آماده کرد.) گفته شده- اعتدت- بدون تشدید حرف (د) و اعتدّت با تشدید حرف (د) است.

و آیه: ((فَعِدَّةٌ) مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ- ۱۸۴/ بقره) روزهایی که از او فوت شده است. و آیه: (وَ لِتُكْمِلُوا الْعِدَّةَ- ۱۸۵/ بقره) یعنی عدّه ماه.

---

(۱) صاحب مقائیس اللّغه می نویسد: اصل و ریشه واژه- عدّ شمردن است و اعداد: تهیّه کردن، و از این دو اصل، فروعی بشرح زیر مشتقّ می شود العدّ: شمردن چیزی. عددت الشّی ء: آن را شمردم. الشی ء معدود:

چیزی کم و شمرده شده. عدید: کثرت و زیادی. فلان فی عداد الصّالحین: او از شمار صالحین است.

عدد: مقداری که شمرده می شود. ما اکثر عدید بنی فلان و عددها: چقدر تعداد و نفرات آنها زیاد است. یتعادون و یتعدّون: بیشتر از آن می شوند.

عدّه: پس انداز برای آینده. اعددته و اعدّه: آماده اش کردم استعددت و تعدّدت له: برایش آماده کردم. عدّه: از- عدّ- یعنی روزها و ماهها و گروه معیّن. عدّ: آبگیر- جمعش- اعداد- زیرا آبی کمه پیوسته جریان دارد مثل چیزی است که همیشه آماده است.

ماء عدّ: آب جاری و فراوان. ابو حاتم سجستانی می گوید: عدّ یعنی آب زمینی، و چشمه و چاه و کرغ:

آب آسمان و باران. عداد:- هیجان و درد گزیدگی و این نظر از خلیل بن احمد است چون درد مار گزیده هر سال در آن روز تکرار می شود و همان- معاد- است. عداد الملدوغ: درد ساعت به ساعت مار گزیده. این اعرابی می گوید: عداد روزی است که بخشش می کنند که سالیانه تکرار می شود، از این معنی پیامبر (ص) فرمود: «ما زالت اکله خیبر تعاودنی فهذا اوان قطعت ابهری» عدّان: زمان معدود و محدود، عداد: جمع شدن مردم و دادن هزینه نفر به نفر به مردم (مقائیس اللّغه ۴/ ۳۲- ابن فارس)

(۲) برای مقابله با دشمنان خدا و دشمنان خودتان تا می توانید نیرو و سلاح آماده کنید.

و در آیـه: (وَ اذْکُرُوا اللَّهَ فِی أَیَّامٍ مَعْـدُوداتٍ- ۲۰۳/ بقره) سه روز بعـد از عیـد قربان است و به نظر بعضـی از فقهاء- معلومات- دهم ذیحجّه است و معـدودات روز عیـد قربان و دو روز بعـد از آن، بنابراین روز عیـد قربان از معلومات و (معـدودات) هر دو است.

عـداد: وقـتی است که برای برگشـتن درد و بیمـاری بحسـاب می آیـد پیـامبر علیه الصّـلاه و السّـلام فرمود: «مـا زالت اکله خیبر تعاودنی».

(در جنگ خیبر به پیامبر لقمه ای زهر آلود خورانیـده بودنـد و لـذا می فرماید پیوسـته اثر آن عود می کند. معاوده و عداد- هر دو، مصدر باب مفاعله است) عدّان الشّی ء: زمان آن چیز.

(عدس) [عدس]

عدس دانه ای است معروف و شـناخته شده، در آیه گفت: (وَ عَدَسِها وَ بَصَلِها- ۶۱/ بقره) «۱» عدسه: جوشهای ریز پوست بدن که به شکل عدس است (زگیل یا میخچه و یا به زبان اهالی غرب کشور- بالوک).

عدس: راندن ستوران و استر.

عدس فی الأرض: در زمین سفر کرد و رفت.

عدوس: زن دلیر و شجاع.

---

(۱) عدس و پیاز چیزهایی است که بنی اسرائیل در برابر نعمتهای متعالی پروردگار از او می خواستند یعنی بهانه عدس و پیاز و سیر و خیار می کردند و چشمشان آزاد شدن از اسارت را نمی دید و تنها برای خوراکیها و مادّیات ارزش قائل بودند.

(.

(عدل) [عدل]

العداله و المعادله: لفظی است که در حکم و معنی مساوات است و به اعتبار نزدیک بودن معنی عدل به مساوات، در آن مورد هم بکار می رود. عدل و عدل- در معنی بهم نزدیکند ولی- عدل در چیزهایی است که با بصیرت و آگاهی درک می شود و بکار می رود. مثل احکام و بر این اساس آیه:- أَوْ عَدْلُ ذلِکَ صِیاماً- ۹۵/ مائده) است.

ولی واژه های- عدل و عدیل- در چیزهایی است که با حواس درک می شوند مثل: اوزان، اعداد و پیمانه ها.

پس (عَدل)- تقسیط بر اساس راستی و کمال است از این روی روایت شده است که: «بالعدل قامت السّموات و الارض».

آگاهی و خبری است بر اینکه هر گاه رکنی از ارکان چهارگانه در عالم افزون بر دیگری یا کم از دیگری می بود جهان بنابر مقتضای حکمت انتظام نمی داشت. «۱»

عدل دو گونه است: ۱- عدل مطلق: عدلی که عقل و خرد بر خوبی آن حکم

---

(۱) ارکان چهارگانه در عالم بنابر نظر علماء پیشین که در یونانی (اسطقسات) گفته می شده عبارت از چهار عنصر (آب- خاک- باد- آتش) بوده و نیز اجرام آسمانی و اصل و مادّه هر چیز یا طبایع چهارگانه که (حرارت، برودت، یبوست، رطوبت) است و هر یک از فلاسفه یونانی یکی از این عناصر و طبایع را اصل وجود عالم می دانستند، مثل طالس ملطی که رطوبت و آب را اصل مادّه المواد عالم می دانست.

دیمقراطیس ذرّات اتم را (که در قرن بیستم با شکسته شدن اتم، بقاء انرژی نه مادّه به ثبوت رسید).

هراکلیوس حرارت و آتش را. انکسیمانوس هوا را اصل می دانست. فیثاغورث عدد را و بالاخره انکسیماندرس شاگرد طالس معتقد بود که اصل موجودات چیزی است غیر متعیّن (بدون جسم مادّی) و غیر متشکّل و بی پایان و بی آغاز، بی انجام و جاوید و جامع خشکی و تری و گرمی و سردی. سعدی هم حیات و سلامتی را مرهون نظم و همسانی و تعادل چهار طبیعت فوق در آدمی می داند و می گوید:

چهار طبع مخالف سرکش چند روزی بودند با هم خوش

چون یکی زین چهار شد غالب جان شیرین برآید از قالب

پس عدل تنظیم مواد مورد نیاز وجودی هر موجود بنابر مقتضای حکمت است چنانکه گفت: (فَإِذا سَوَّیْتُهُ وَ نَفَخْتُ فِیهِ مِنْ رُوحِی- ۲۹/ حجر) یعنی پس از تنظیم شخصیت وجودیش و قابلیتش روح خدایی در او دمیده شده که مراحل وصول به تسویه وجودی هم در آیات مختلف بیان شده است و لذا می بینیم اساس حیات آدمی (آب- خاک- نور- نفخه روح الهی)- است.

می کند و در هیچ زمانی منسوخ نشده است و هیچ زمان و به هیچ وجه چنان عدلی به اعتداء و زیاده روی و ستم وصف نشده است، مثل احسان و نیکی کردن به کسی که به تو نیکی کرده است و خودداری از اذیّت به کسی که از اذیّت و آزار نسبت به تو خودداری کرده است.

۲- عدلی که وجودش در شریعت به عدالت شناخته می شود و ممکن است در بعضی اوقات منسوخ شود مثل قصاص و دیه جنایات و اصل مال مرتد، و لذا گفت:

(فَمَنِ اعْتَدی عَلَیْکُمْ فَاعْتَدُوا عَلَیْهِ- ۱۹۴/ بقره) «۱» و گفت: (جَزاءُ سَیِّئَهٍ سَیِّئَهٌ مِثْلُها- ۴۰/ شوری) که قصاص و جزاء متقابل در دو آیه فوق نخست اعتداء و سپس- سیّئه- نامیده شده و این موضوع همان معنی آیه: (إِنَّ اللَّهَ یَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَ الْإِحْسانِ- ۹۰/ نحل) است. «۲» پس عدل- مساوات و پاداش و مکافات است یعنی (برابر عمل نمودن و برابر پاداش و تلافی کردن) اگر خیر و نیک بود پس عدالتش همان تلافی به خیر و نیکی است و اگر شرّ و بدی بود عدلش همان شرّ و بدی است و- احسان- این است که در برابر خیر و نیکی، پاداشی بیشتر از آن داده شود و شرّ و بدی را کمتر از آن تلافی کنند.

رجل عدل: مردی عادل.

رجال عدل: مردانی عادل، که در جمع و مفرد هر دو عدل گفته می شود، شاعر

---

(۱) هر که از دشمنان در جنگ بر شما تعدّی کرد به همان اندازه بر او تعدّی کنید و از عقوبت خدا پروا نمائید که خدا با پرهیزکاران است و در آیه قبلش می گوید: اگر با شما کارزار کردند بکشیدشان که سزای کافران چنین است و هر گاه باز ایستادند خدا آمرزنده و رحیم است، با آنها کارزار کنید تا فتنه از میان برداشته شود و دین برای خدا باشد و اگر از جنگیدن با شما باز ایستادند تجاوز و تعدّی جز بر ستمکاران روا نیست.

(۲) امیر المؤمنین (ع) در نهج البلاغه آیه فوق را اینگونه تفسیر می فرماید: العدل: الانصاف، و الاحسان:

التّفضل، که در متن هم به همین ترتیب واژه های عدل و احسان بیان شده است. عدل: خیر را به اندازه خیر و احسان افزون بر خیر و نیکی نمودن و کمتر از بدی بدی کردن است. (نهج البلاغه صبحی صالح ۲۳۱ ص ۵۰۹)

گفت: فهم رضا و هم عدل: (مردانی عادل و خشنودند).

اصل عادل- مصدر است مثل آیه: (وَ أَشْهِدُوا ذَوَیْ عَدْلٍ مِنْکُمْ- ۲/ طلاق) یعنی دارای عدالت.

و آیات: (وَ أُمِرْتُ لِأَعْدِلَ بَیْنَکُمُ- ۱۵/ شوری) (وَ لَنْ تَسْتَطِیعُوا أَنْ تَعْدِلُوا بَیْنَ النِّساءِ- ۱۲۹/ نساء) اشاره به چیزی از میل و کجی است که سرشت انسان بر آن نهاده شده، پس هرگز انسان قادر به مساوات در محبّت میان همسران نیست و نه می تواند محبّت را به تساوی در میانشان برقرار کند (و لذا فرمود فواحده کنید). و آیه: (فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تَعْدِلُوا فَواحِدَةً- ۳/ نساء) اشاره به عدالتی است که همان نفقه و بخشش زندگی است و گفت:

(وَ لا یَجْرِمَنَّکُمْ شَنَآنُ قَوْمٍ عَلی أَلَّا تَعْدِلُوا اعْدِلُوا- ۸/ مائده) (أَوْ عَدْلُ ذلِکَ صِیاماً- ۹۵/ مائده) یعنی آنچه را از غذا و طعام که معادل قضای روزه است. پس اعتبار معنی مساوات در غذا- عدل گفته می شود و اینکه گفته اند: «لا یقبل منه صرف و لا عدل».

گفته شده عدل در اینجا کنایه از فریضه است و حقیقتش آن چیزی است که قبلا گفته شده. صرف: نافله است یعنی زیادی و فزونی، بنابراین (صرف و عدل) مثل (عدل و احسان) است یعنی برابری و افزونی، و معنی حدیث فوق این است که از او پذیرفته نمی شود یعنی چیزی برایش نیست و ندارد. «۱» (نه توبه و نه فدیه، از او پذیرفته نیست).

و آیه: (بِرَبِّهِمْ یَعْدِلُونَ- ۱/ انعام) یعنی برای خدای، عدیل و مانندی قرار می دهند که مثل آیه: (هُمْ بِهِ مُشْرِکُونَ- ۱۰۰/ نحل) است و گفته اند، یعنی افعال خداوند را از او

---

(۱) ابو عبید می گوید گفته شده- صرف همان نافله است و (عدل) فریضه، که به گفته راغب مثل عدل و احسان است که اجرای عدالت واجب، و رعایت احسان نوعی فضیلت و از عدل برتر است که در حکم همان نوافل و مستحبّات است.

صرف الحدیث- این است که سخن را برای اینکه دلهای مردم بیشتر به آن بگرود و مایل شود افزون کنی پس صرف کلام یعنی زیادتی سخن و افزون نمودن آن. (تهذیب اللّغه- ۲/ ۳۵۵)

منصرف و آن را به غیر خدا نسبت می دهند (همچون پندار و فرضیه باطلی که وجود جهان را با این همه نظم و حکمت و ترتیب از مادّه می دانند) یا اینکه- یعدلون بعبادتهم عنه تعالی عبادتشان را که بایستی برای خدا باشد از او منصرف و متوجّه به غیر می کنند.

و آیه: (بَلْ هُمْ قَوْمٌ یَعْدِلُونَ- ۶۰/ نحل) که اگر از معانی فوق باشد صحیح است، و نیز اگر از عبارتی که می گویند: عدل عن الحقّ «۱» در وقتی که با جور و ستم از حقّ عدول

---

(۱) به گفته ابن فارس (ع- د- ل) دو اصل و دو ریشه صحیح دارد ولی معانی آنها در برابر هم، مثل دو متضادّ قرار دارد ۱- عدل: در معنی دلالت و برابری ۲- دلالت بر انحراف و کژی.

اصل اوّل- العدل من النّاس: شخصی است که روش مستقیم او مورد خشنودی مردم است جمعش- عدول- است و عدل: حکم دادن به برابری است، فرّاء می گوید: واژه عدل با فتحه حرف (ع) برابری دو چیز است که از دو جنس باشند و با کسره حرف (ع) یعنی عدل: برابر شدن دو چیز همجنس است، در آیه: (أَوْ عَدْلُ ذلِکَ صِیاماً- ۹۵/ مائده) در اصطلاح نحو خروج کلمه از صیغه اصلی است. شاهد عدل و عادل- کسی است که از انجام گناهان بزرگ پروا دارد و بر گناهان کوچک اصرار نمی ورزد و از کارها و کردارهای پست و ناپسند مثل چیز خوردن در راه و معبر مردم و بول کردن در راههای خودداری می کند. چیزی اگر مساوی چیز دیگر باشد آن را- عدل- آن می گویند و آیه: (بِرَبِّهِمْ یَعْدِلُونَ ۱/ انعام) یعنی مشرکین از پروردگارشان دور می شوند گویی که چیز دیگری با خدا برابر گرفته اند. عدل: از همین معنی، قیمت و ارزش چیزی است و فدیه در برابر آن. عدل: ضدّ جور و ستم است. عدل فی رعیّته: در میان ملّتش عدالت کرد. یوم معتدل: روزی که گرما و سرما برابر است (نه زیاد گرم و نه زیاد سرد) عدلته حتّی اعتدل: او را مستقیم و برابر کردم.

اصل دوّم- عدل در معنی اعوجاج و انحراف. عدل و انعدل: کج شد. عدولیّه: کشتی که مسافر بارش با ظرفیتش میزان و برابر است. سعید بن جبیر می گوید: انّ العدل علی اربعه انحاء: عدل بر چهار روش است:

۱- عدل در حکم و داوری، خدای تعالی گفت: (وَ إِذا حَکَمْتُمْ بَیْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْکُمُوا بِالْعَدْلِ- ۵۸/ نساء) اگر در میان مردم داوری و حکومت کردی به عدالت حکم کن.

۲- عدل در گفتار و سخن، خدای تعالی گفت: (وَ إِذا قُلْتُمْ فَاعْدِلُوا ۱۵۲/ انعام) اگر سخن گفتید عادلانه گوئید.

۳- عدل در معنی فدیه در آیه: (لا یُقْبَلُ مِنْها عَدْلٌ- ۱۲۳/ بقره).

۴- عدل در شرک ورزیدن بخدای تعالی، گفت: (ثُمَّ الَّذِینَ کَفَرُوا بِرَبِّهِمْ یَعْدِلُونَ- ۱/ انعام) یعنی شرک می ورزند. تعدیل الشیی ء من غیر جنسه حتّی تجعله له مثلا: ارزش نهادن و استوار داشتن چیزی بچیزی دیگر که از جنس هم نباشد تا اینکه مثل هم نشوند، در حدیثی از علی (ع) آمده است که فرمود: «کذب العادلون یک اذا شبّهوک باصنامهم» دروغ گفته اند کسانی

که تو را بـا بت هایشـان برابر داشـتند. (نهـج البلاغه خطبه ۹۱، اشـباح ص ۱۲۶- لسـان العرب ۱/ ۴۳۶- تهـذیب اللّغه ۲/ ۲۱۸- مقائیس اللّغه ۴/ ۲۴۷- المحکم ۲/ ۱۳).

ص: ۵۶۶

کرده است، هم باشد صحیح است. (عبارت اخیر قسمتی از آیه ای است که روشنگر روحیه پلید و تبهکار قوم لوط است که به عذاب دچار شدند).

ایّام معتدلات: روزهایی که بخاطر اعتدالشان پاکیزه و طیّبند.

عادل بین الأمرین: وقتی است که کسی درد و کار می نگرد که کدامیک ارجحیّت و برتری دارند.

عادل الأمر: در آن کار درمانده شد و با رأی و نظرش به یکی از طرفین آن کار عمل نمی کند.

وضع علی یدی عدل «۱»- مثلی است مشهور.

(عدن) [عدن]

آیه: (جَنَّاتِ عَدْنٍ- ۷۲/ توبه) یعنی بهشت استقرار و آرامش و ثبات.

عدن بمکان کذا: در آنجا استقرار یافت و از این معنی واژه- معدن است که محلّ استقرار جواهرات و سنگهای قیمتی است، پیامبر علیه الصّلاه و السّلام فرمود: «المعدن جبار» معدن رایگان است.

(عدا) [عدا]

العدو: تجاوز و درگذشتن از حدّ است که با التیام منافات دارد یعنی با بهبودی بخشیدن و سازگاری دادن میان دو چیز تفاوت دارد، واژه عدو:

---

(۱)- ضرب المثل فوق در باره شخصی است به نام عدل بن جزین سعد که قبل از اسلام سردار سپاه و پلیس- تبّع- بوده و هر گاه- تبّع می خواست کسی را بکشد بدست او می سپرد و او نیز او را می کشت و از چنگالش خلاصی ممکن نبود لذا مردم در باره اش گفتند: وضع علی یدی عدل- یعنی گرفتار در دست عدل بن جز است- که خلاصی برایش نیست.

واژه- عدل- در این ضرب المثل ابهام دارد از این جهت در باره کسی که از حیاتش مأیوس شود بکار می رود. (تهذیب اللّغه ۲/ ۲۱۸- المحکم ۲/ ۱۳- لسان العرب ۱۱/ ۴۳۶).

۱- گاهی به اعتبار (قلب و دل) است که آن را- العداوه و المعاداه می گویند یعنی: (کینه توزی و دشمنی در دل پنهان داشتن.

۲- و زمانی به اعتبار (راه رفتن) گفته می شود- العدو: دویدن و هروله ۳- گاهی باعتبار کوتاهی نمودن از عدالت و افساد در معامله گویند له العدوان و العدو: در معامله بی عدالتی و ظلم و خصومت دارد- گفت: (فَیَسُبُّوا اللَّهَ عَدْواً بِغَیْرِ عِلْمٍ- ۱۰۸/ انعام). (بدون آگاهی و علم و از روی جهالت خدای را خصمانه و ظالمانه سبّ می کند).

۴- و گاهی به اعتبار مکانهای آرمیدن و قرار گرفتن است، گفته می شود: له العدواء: ناآرام و نامطمئنّ است.

مکان ذو عدواء: جائیکه اجزایش با هم متناسب و قابل استقرار نیست. در باره معنی معادات و دشمنی و کینه پنهانی در دل گفته می شود:

رجل عدوّ و قوم عدوّ: مرد و قومی کینه توز (که مثل واژه- عدل در جمع و مفرد یکی است) در آیه گفت: (بَعْضُکُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ- ۳۶/ بقره)- (در باره آغاز حیات بشر در زمین است که می گوید بعضی از شما با بعض دیگر دشمن خواهید بود) جمع آن- عدی و اعداء- است گفت: (وَ یَوْمَ یُحْشَرُ أَعْداءُ اللَّهِ- ۱۹/ فصّلت).

عدوّ دو گونه است: ۱- عداوت بقصد دشمنی و خصومت مثل آیات:

(فَإِنْ کانَ مِنْ قَوْمٍ عَدُوٍّ لَکُمْ- ۹۲/ نساء) (جَعَلْنا لِکُلِّ نَبِیٍّ عَدُوًّا مِنَ الْمُجْرِمِینَ- ۳۱/ فرقان) «۱» و دشمنی از دیگری و از غیر

---

(۱) اشاره به دشمنان در آیه، ستمگرانی هستند که در آیات قبل می گوید: آن هنگامی که ستمگر دستهای خویش می گزد و می گوید: ای کاش طریقه و روش پیامبر را برمی گزیدم و ای کاش فلانی را که گمراهم کرد به دوستی انتخاب نمی کردم مرا از راه قرآن گمراه و دور کرد و شیطان مایه خذلان و خواری آدمی است آنگاه پیامبر (ص) می گوید پروردگارا قوم من این قرآن را مهجور گزارده اند و این چنین است که برای هر پیامبری دشمنانی از مجرمین و گناهکاران ستمگر قرار داده ایم و پروردگارت از نظر هدایت و یاری برای پیامبر و مؤمنین کافی است.

جنس خود در آیه: (عَدُوًّا شَیاطِینَ الْإِنْسِ وَ الْجِنِّ- ۱۱۲/ انعام).

۲- دشمنی و عداوتی که از روی قصد نباشد بلکه حالتی به او دست می دهد که اذیّت می شود همانگونه که از دشمنان مورد اذیّت و آزار قرار می گیرد، مثل آیه: (فَإِنَّهُمْ عَدُوٌّ لِی إِلَّا رَبَّ الْعالَمِینَ- ۷۷/ شعراء) «۱».

و آیه ای در باره اولاد که می گوید: (عَدُوًّا لَکُمْ فَاحْذَرُوهُمْ- ۱۴/ تغابن) «۲» و از معنی- عدو- یعنی دویدن، می گویند:

فعادی عداء بین ثور و نعجه: (میان میش و گاو بسختی دوید). یعنی یکی از آنها بدنبال دیگر دوید.

تعادت المواشی: بعضی از چهارپایان بدنبال بعضی دیگر دویدند. رایت عداء القوم:

کسانی که جزء رجّاله ها و مردمان فرومایه بشمار می روند. (اعتِداء:) تجاوز کردن از حقّ، گفت:

(وَ لا تُمْسِکُوهُنَّ ضِراراً لِتَعْتَدُوا- ۲۳۱/ بقره) «۳» (وَ مَنْ یَعْصِ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ وَ یَتَعَدَّ حُدُودَهُ- ۱۴/ نساء) (اعْتَدَوْا مِنْکُمْ فِی السَّبْتِ- ۶۵/ بقره) تعدّی و نافرمانی یهودیان در روز شنبه برای این بود که راهی برای حلال شمردن صید ماهیان اتّخاذ کرده بودند و آنها را می گرفتند.

گفت: (تِلْکَ حُدُودُ اللَّهِ فَلا تَعْتَدُوها- ۱۲۹/ بقره) (فَأُولئِکَ هُمُ العادُونَ- ۷/ مؤمنون)

---

(۱) سخن حضرت ابراهیم است به بت پرستان که می گوید آنها، یعنی بت ها دشمنند بجز پروردگار عالمیان که مرا آفریده و هم او هدایتم می کند آبم می دهد و در بیماری شفایم می بخشد یعنی هر چند که بت ها جمادند و قصد دشمنی ندارند ولی پرستش آنها حالتی است که دشمنی ایجاد می کند.

(۲) تمام آیه چنین است می گوید: بعضی از زنان و فرزندانتان بدون قصد و هدف شما را اذیّت می کنند و دشمن می شوند از آنها بر حذر باشید و اگر از آنها در گذرید و چشم پوشی کنید و آنها را ببخشید خداوند آمرزنده و رحیم است.

(۳) همسران مطلّقه را برای زیان رساندن به آنها نگه مدارید که به آنها ستم کنید.

(فَمَنِ اعْتَدی بَعْدَ ذلِکَ- ۱۷۸/ بقره) (بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ عادُونَ- ۱۶۶/ شعراء) یعنی معتدون و تجاوزگران یا معادون او متجاوزون الطّور- (کسانی که پا ز گلیم خویش درازتر می کنند و متعدّینند).

عدا طوره: از حدّ خویش تجاوز کرد. و آیه: (وَ لا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لا یُحِبُّ الْمُعْتَدِینَ- ۱۹۰/ بقره).

گفت: (فَمَنِ اعْتَدی عَلَیْکُمْ فَاعْتَدُوا عَلَیْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدی عَلَیْکُمْ- ۱۹۴/ بقره) یعنی به اندازه دشمنی او به او مقابله کنید و به اندازه تجاوزش، تجاوز کنید نه از دشمنی و عدوان که آغاز نمودن به آن منع شده است. و آیه (تَعاوَنُوا عَلَی الْبِرِّ وَ التَّقْوی وَ لا تَعاوَنُوا عَلَی الْإِثْمِ وَ الْعُدْوانِ- که به طریق مجازات و تلافی است و با کسی که آن را آغاز کرده صحیح است که انجام شود، آیه: (فَلا عُدْوانَ إِلَّا عَلَی الظَّالِمِینَ- ۱۹۳/ بقره) است (جز بر ستمگران عدوانی نیست یعنی به جز بر ستمگر عدوان جایز نیست).

و آیه: (وَ مَنْ یَفْعَلْ ذلِکَ، عُدْواناً وَ ظُلْماً فَسَوْفَ نُصْلِیهِ ناراً- ۳۰/ نساء) «۱» و آیه (فَمَنِ اضْطُرَّ غَیْرَ باغٍ وَ (لا عادٍ)- ۱۷۳/ بقره).

یعنی بدون اینکه خواستار طعامی و خوردنی لذّت بخش باشد و نیز بدون اینکه از حدود سدّ جوع و رفع گرسنگی تجاوز کند، که گفته اند معنی آیه فوق: «غیر باغ علی الامام و لا عاد فی المعصیه طریق المخبتین»، است. یعنی بدون اینکه بر امام نافرمانی شود و نه اینکه عصیانگر در راهی باشد، بلکه راه فروتنان را دنبال کند.

عدا طوره: از حدّش گذشت و تجاوز کرد و به دیگری ستم کرد و از این معنی است عبارت: التّعدّی فی الفعل- متعدّی در فعل، که در نحو عبارتست از رسیدن و تجاوز معنی فعل از فاعل به مفعول.

---

(۱) در باره بنا حقّ خوردن اموال دیگران است مگر اینکه از راه معامله ای که به رضایت طرفین باشد انجام شود سپس می گوید: هر که از روی ستم و تعدّی چنین کند بزودی او را به عذابی الیم و دردناک می رسانیم. [.....]

(ما عـدا) کـذا: در مورد اسـتثناء بکار می رود، در آیه: (إِذْ أَنْتُمْ بِالْعُـدْوَهِ الـدُّنْیا وَ هُمْ بِالْعُدْوَهِ الْقُصْوی- ۴۲/ انفـال) یعنی کنار و جانبی دور، و در گذشته از قرب و نزدیکی.

(عذب) [عذب]

ماء عذب: آبی پاک و خنک.

در آیه گفت: (هذا عَذْبٌ فُراتٌ- ۵۳/ فرقان).

اعذب القوم: آبشخور و آبشان شیرین و پاکیزه شد.

(عَذاب:) گرسنگی سخت و شدید. عذّبه تعذیبا: حبسش را در عذاب زیاد کرد، گفت: (لَأُعَذِّبَنَّهُ عَذاباً شَدِیداً- ۲۱/ نمل).

(وَ ما کانَ اللَّهُ لِیُعَذِّبَهُمْ وَ أَنْتَ فِیهِمْ وَ ما کانَ اللَّهُ مُعَذِّبَهُمْ وَ هُمْ یَسْتَغْفِرُونَ- ۳۳/ انفال):

به عـذابی که آنها را از ریشه براندازد و نابود کند گرفتارشان نمی کند یعنی (آنگاه که تو در میان ایشان هستی خدا عذابشان نمی کنـد و زمانی هم که در حال اسـتغفار و طلب آمرزشـند عذابشان نمی کنند). و آیه: (وَ ما لَهُمْ أَلَّا یُعَذِّبَهُمُ اللَّهُ- ۳۴/ انفال) یعنی با شمشیر عذابشان نمی کند (عذاب دنیائی) و در آیات: (وَ ما کُنَّا مُعَذِّبِینَ- ۱۵/ اسراء) (وَ ما نَحْنُ بِمُعَذَّبِینَ- ۱۳۸/ شعراء) (وَ لَهُمْ عَـذابٌ واصِبٌ- ۹/ صافّات) «۱» (وَ لَهُـمْ عَـذابٌ أَلِیمٌ- ۱۰/ بقره) (وَ أَنَّ عَـذابِی هُوَ الْعَـذابُ الْأَلِیمُ- ۵۰/ حجر) در اصـل معنی- عذاب- اختلاف شده است، بعضـی گفته اند معنی آن از عبارتی است که می گویند: عذب الرّجل: در وقتی که کسـی خور و خواب را ترک کند و او را- عاذب و عذوب- گویند.

---

(۱) در باره شیاطین است که عذابی پیوسته و دائمی است.

پس- تعذیب- در اصل وادار نمودن انسانی است به این که گرسنگی بکشد و بیدار باشد.

و نیز گفته شده: اصلش از- عذب- (شیرینی و گوارائی) است پس عذّبته- گوارایی و شیرینی حیاتش را از او دور کردم که بر وزن- مرّضته و قذّیته: (بیمارش کردم و در چشمش خاشاک ریختم). و نیز گفته شده اصل- تعذیب- زیاد زدن با سر تازیانه است.

بعضی از واژه شناسان گفته اند: تعذیب- همان زدن است و یا از عبارت- ماء عذب- است وقتی که در آب، خاک و گل و لای باشد پس عذّبته- به معنی اخیر مثل عبارت:

کدّرت عیشه و زلّقت حیاته- است یعنی زندگیش را تار و حیاتش را بی ثبات و لغزان نمودم. عذبه السّوط و اللّسان و الشّجر: لبه و تیزی تازیانه و زبان و اطراف شاخه های درخت.

(عذر) [عذر]

العذر: تقاضا و خواست انسان از چیزیکه بوسیله آن گناهانش را محو کند، می گویند: عذر و عذر- که سه گونه است: ۱- یا این است که می گوید: آن کار را نکردم.

۲- یا اینکه به این خاطر چنان کردم، و سپس چیزی را بیان می کند که از گنهکار بودن خارجش کند.

۳- و یا می گوید آن کار را انجام دادم و دیگر تکرار نمی کنم و از این قبیل سخنان. و این سه قسم عذرخواهی همان توبه است پس هر توبه ای عذری است و هر عذری توبه نیست.

(اعتَذَرتُ الَیه:) برایش عذر آوردم. عذرته: عذرش را پذیرفتم گفت:

(یَعْتَذِرُونَ إِلَیْکُمْ قُلْ لا تَعْتَذِرُوا- ۹۴/ توبه)

(مُعذِر:) کسی است که برای خود عذری می بیند و بهانه ای دارد امّا در حقیقت عذری ندارد. و گفت: (وَ جاءَ الْمُعَذِّرُونَ- ۹۰/ توبه) که- معذرون- هم خوانده شده یعنی کسانی که عذر و بهانه می آورند، ابن عبّاس گفته است- لعن اللّه المعذّرین و رحم المعذّرین: خداوند عذر و بهانه آوردن را از رحمتش دور کند و آنان که معذورند رحمت نماید.

و آیه: (قالُوا (مَعْذِرَةً) إِلی رَبِّکُمْ- ۱۶۴/ اعراف) معذره- مصدر- عذرت- است، گویی که می گوید: از او می خواهم که مرا معذور دارد.

اعذر: چیزیکه معذورش کرد ارائه داد.

بعضی از علماء گفته اند اصل عذر- عذره- است که چیزی نجس است و از این معنی- قلفه- را عذر نامیده اند (قلفه پوستی است که در موقع ختنه کردن جدا کنند) می گویند: عذرت الصّبیّ: در وقتی که او را از نجاست پاک کنی، و همچنین:

عذرت فلانا: با عفو کردن و بخشیدن گناهش پلیدی و نجاست را از او زایل کردم مثل عفرت له: گناهش را پوشاندم و افشاء نکردم.

عذره: پوست ختنه و پرده بکارت که تشبیهی به قلفه ای است که گفته شد. فقیل عذرتها ای افتضضتها: (به زفافش رسیدم).

و نیز- عذره: درد گلوی کودک. عذر الصّبیّ: کودک به گلو درد مبتلا شد، شاعر گفت: غمز الطّبیب نغانغ المعذور. (دست گذاردن طبیب به حلقوم مبتلا به گلو درد).

اعتذرت المیاه: آب ها قطع شد. اعتذرت المنازل: خانه ها، کهن و قدیمی شدند که تشبیهی است به عذر خواهنده ای که بخاطر آشکار بودن عذرش، گناهش پوشیده و محو می شود.

عاذره: زنی که بعد از دشتان و حائض و تطهیر مجدّدا دشتان می شود العذوّر: بد اخلاق، به اعتبار- عذره یعنی پلیدی و نجاست.

اصل- عذره: در گاه و گرداگرد خانه و خرابه و مزبله است که بخاطر اینکه

فضولات در آنجا ریخته می شود به این اسم نامیده شده.

(عرّ) [عرّ]

گفت: (أَطْعِمُوا الْقانِعَ وَ الْمُعْتَرَّ- ۳۶/ حجّ) (نیازمند و سائل را اطعام کنید). معترّ:

کسی که سؤال می کند می گویند- عرّه یعرّه: اندوهگین و نیازمندش کرد.

اعتررت بک حاجتی: نیازمندی او را بتو نمایاندم.

(عَرّ) و عرّ: پیسی و گری که بر پوست بدن عارض می شود و از این معنی به هر زیان و مضرّتی- معرّه- گفته شد و تشبیهی است به- عرّ- که همان بیماری پیسی پوشیده است، در آیه گفت:

(فَتُصِیبَکُمْ مِنْهُمْ مَعَرَّهٌ بِغَیْرِ عِلْمٍ- ۲۵/ فتح) (که از سوی ایشان زیان و زحمتی ندانسته، و بدون اینکه بفهمند به شما می رسد).
عرار: حکایت صدای وزش باد است.

عارّ الظّلیم: شتر مرغ بانگ برآورد.

عرعر: سرو کوهی و درختی است که بخاطر حرکت برگهایش این چنین نامیده شده. عرعار: نوعی بازی که این واژه حکایت صوت آن بازی است.

(عرب) [عرب]

العرب: فرزند اسماعیل (ع) و جمع آن در اصل اعراب است سپس این لفظ اسمی برای ساکنین بادیه ها و دشت ها شده است، و در آیات:

(قالَتِ الْأَعْرابُ آمَنَّا- ۱۴/ حجرات) (الْأَعْرابُ أَشَدُّ کُفْراً وَ نِفاقاً- ۹۷/ توبه) (وَ مِنَ الْأَعْرابِ مَنْ یُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَ الْیَوْمِ الْآخِرِ- ۹۹/ توبه) «۱» برای جمع اعراب- اعاریب- گفته شده، شاعر گوید:

اعاریب ذوو فخر بافک و السنه لطاف فی المقال

---

(۱) این سه آیه روشنگر اقشار مختلف بادیه نشینان است که همانند سایر مردم و شهرنشینان گروهی

یعنی: (اعرابی که بـا دروغ و زبانهای چرب و نرم صاحب افتخارنـد) اعرابیّ: در عرف و سـخن معمولی اسـمی است منسوب به بادیه نشینان.

العربیّ: فصیح و با فصاحت.

اعراب: درست و آشکار سخن گفتن، می گویند: اعرب عن نفسه: بروشنی از خود سخن گفت، و در حدیث:

«الثّیب تعرب عن نفسها» «۱» (زن بی شوی حال خود را روشن بیان می کند).

اسـلام آوردند، عدّه ای سـخت کفر پیشه، و گروهی نیز براستی مؤمن به خدا و معاد و انفاق کننده در راه خدای برای تقرّب به او، که سپس در آیه گفت: اینان آنچه را خرج می کنند مایه تقرّب به خدای و خواست پیامبر می دانند بدانید که همان انفاقها برای ایشـان مـایه تقرّب اسـت- (سَیُدْخِلُهُمُ اللَّهُ فِی رَحْمَتِهِ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِیمٌ- ۹۹/ توبه) خداونـد آنهـا را در رحمت خویش داخل کند.

(۱) حدیث فوق به الفاظ مختلف ذکر شده «الثّیب یعرب عنها لسانها یعنی زبان زن بی همسـر بروشـنی از او سخن می گوید» و همچنین بصورت «الثّیب احقّ بنفسـها من ولیّهـا و البکر یسـتأذنها ابوهـا فی نفسـها و اذنها صـماتها» یعنی زنی که شوهر داشـته و اکنون بی همسـر است در کار خود برای اختیار همسـر بر ولی خویش مقـدّم است و دوشـیزه پدرش در باره کارش از او اجازه می گیرد و اجـازه دختر سـکوت اوست در مقـائیس اللّغه- تسـتأمر فی نفسـها- ذکر شـده یعنی پـدر با دختر مشورت می کنـد. ازهری می گوید: اعراب و تعریب معنایشان یکی است و همان آشکارا و روشن گفتن است.

اعرب عنه لسانه و عرّب: با فصاحت و روشنی از خود سخن گفت. اعرب عن الرّجل: آشکارش کرد.

عرّب عنه: با دلیل سـخن گفت. در حدیث تیمی آمده است که: «کانوا یستحبّون یلقّنوا الصّبّی، حین یعرب ان یقول لا اله الّا اللّه سبع مرّات» یعنی دوست داشـتند و مستحبّ می دانند وقتی کودکانشان به روشن سخن آغاز می کند هفت بار به او بگویند که عبارت- لا اله الّا اللّه- را بگوید.

اعرب عمّـا فی ضـمیرک: هر چه در دل داری بیـان کن. ابـو زیـد انصـاری می گویـد: اعرب الاـعجمیّ اعرابـا و تعرّب تعرّبـا و استعرب استعرابا همه اینها در باره فرد بالغ است که با فصاحت سخن می گوید ولی در باره کودک می گویند- افصح الصّبی: در وقتی است که آنچه می گوید می فهمی.

جوهری می نویسد: معرب: کسی است که به تفصیل و روشنی سخن گوید و- اعرب کلامه: وقتی است که در کلماتش از نظر اعراب خطائی نباشد.

عرّب علیه: گفتار و کردارش را زشت شمرد و نیز عبارت عرّب علیه: او را از زشتی منع کرد.

ابن فارس می گوید: (ع- ب- ر) سه ریشه دارد:

۱- الابانه و الافصاح به روشنی و وضوح سخن گفتن و ظاهر کردن.

۲- النّشاط و طیب النّفس شادمانی و سرور نفسانی.

۳- فساد فی الجسم او عضو بیماری بدنی.

ص: ۵۷۵

اعراب الکلام: واضح و روشن کردن و فصاحت سخن.

واژه اعراب در سخن علماء نحو به حرکات و سکون که در آخر کلمات هست و تغییر می کند گفته می شود. (العَرَبِیّ:) سخن فصیح و روشن، در آیات: (قُرْآناً عَرَبِیًّا- ۲/ یوسف) (بِلِسانٍ عَرَبِیٍّ مُبِینٍ- ۱۹۵/ شعراء) (فُصِّلَتْ آیاتُهُ قُرْآناً عَرَبِیًّا- ۳/ فصّلت) یعنی: حکمی و دستور واضع و روشن.

ما بالدّار غریب: هیچ احدی و کسی که تکلّم کند در خانه نیست.

امرأه (عَرُوبَه:) زنی که روشنگر و اظهار کننده عفّت خود و محبّت همسر خویش است. «۱» جمعش- عرب- است، گفت: (عُرُباً أَتْراباً- ۳۷/ واقعه). عرّبت علیه: وقتی است که به روشنی و آشکارا سخنی را رد کنی و پاسخ گویی و در حدیثی هست که: (عرّبوا علی الإمام».

یعنی: (امام را با صراحت اجابت کنید و پاسخ گوئید) المعرب: کسی که اسب اصیل عربی خوبی دارد مثل- مجرب: صاحب جرب و پیسی دار. در آیه: (حُکْماً (عَرَبِیًّا)- ۳۷/ رعد) گفته شده یعنی آنچنان قرآنی که واضح و آشکار است که حقّ را پایدار و مستقرّ و باطل را پوچ و بیهوده می کند.

گفته شده معنیش شریف و کریم است از سخنی که می گویند:

عرب اتراب: پاکیزه خوی و با کرامت و شرافت، و یا اینکه وصف قرآن به عربیّا-

---

(تهذیب اللّغه- النّوادر فی اللّغه- صحاح جوهری- لس ۱/ ۵۹۰ مقائیس ۴/ ۳۰۰) (النّهایه ۳/ ۱) ابن اثیر.

(۱) روبه- شاعر معروف، زنان عفیف را این چنین وصف می کند که: جمعن العفاف عند الغرباء و الاعراب عند الازواج یعنی در حضور بیگانگان عفّت و پاکدامنی خویش نگه می دارند و در حضور شوهران و همسران خود محبّت و خوشروئی دارند و به گفته- ابن فارس- این معنی ریشه دوم اعراب است که آن را با مثال- المرأه العروب: زن پاکیزه خوی و خندان، نقل می کنند. (مقائیس اللّغه- ۴/ ۳۰۰).

در آیه اخیر مثل وصف آن به واژه کریم است که بصورت (کِتابٌ کَرِیمٌ- ۲۹/ نمل) ذکر شده و یا معنی آن همان معرب- است از عبارت «عرّبوا علی الامام». پس معنی آیه:

(حُکْماً عَرَبِیًّا- ۳۷/ رعد) این می شود که قرآن در احکامی که در آن هست به روشنی نسخ کننده است (جانشین و پاسخ احکام منسوخه گذشته).

و باز گفته شده معنیش این است که این قرآن منسوب به پیامبر عربی (فصیح گوی و روشن سخن است) چون اسم منسوب به آن- عربیّ- است، پس لفظش مثل لفظی است که به آن منسوب شده باشد و در مورد- یعرب گفته شده اوّلین کسی که زبان سریانی را به عربی نقل و ترجمه کرده است که به اسم فعلش نامیده شده.

(عرج) [عرج]

العروج: رفتن در حال صعود است، در آیات:

(تَعْرُجُ الْمَلائِکَهُ وَ الرُّوحُ- ۴/ معارج) (فَظَلُّوا فِیهِ یَعْرُجُونَ- ۱۴/ حجر) (مَعارِج)- مثل- مصاعد: (جاهای صعود و بالا رفتن است).

در آیه گفت: (ذِی الْمَعارِجِ- ۳/ معارج) (از طرف خدایی که صاحب جایگاه های شکوهمند و متعالی است.)

لیله المعراج: بخاطر اوج گرفتن دعا در آن شب چنین نامیده شده که اشاره به آیه: (إِلَیْهِ یَصْعَدُ الْکَلِمُ الطَّیِّبُ- ۱۰/ فاطر) (یعنی سخنان پاک و متعالی بسوی حق می روند).

(عَرَجَ)، عروجا و عرجانا: مثل کسی که صعود می کند و یک پا یک پا و آرام بالا می رود، یعنی او هم آنچنان رفت مثل صعود کننده از نردبان- چنانکه می گویند:

درج: از نردبان پا به پا و بآرامی بالا می رفت.

عرج: طبیعتش لنگیدن است.

عرجاء: کفتار، چون در طبیعتش لنگیدن است و می لنگد.

تعارج: مثل- تضالع- است یعنی لنگان می رفت و از این معنی به طور استعاره گفته شده: عرّج قلیلا عن مدی غلوائکا.

(زمان جوانیت را که به سرعت و با غرور می گذرد حفظ کن و غنیمت شمار) یعنی: از گذشتن سریع و دشوارش، حفظش کن.

عرج: گله بزرگ شتران، گویی که از کثرت و فزونی صعود کرده.

(عرجن) [عرجن]

در آیه: (حَتَّی عادَ کَالْعُرْجُونِ الْقَدِیمِ- ۳۹/ یس) همچون شاخه های بهم پیچیده. (یعنی مثل شکل قمر در پایان ماه و یا چون شاخه نازک خشک شده، یا مرغی که سر در بال پنهان کرده).

(عرش) [عرش]

العرش: در اصل چیزی است که سرش پوشیده و سقف دارد، جمع آن- عروش.

گفت: (وَ هِیَ خاوِیَةٌ عَلی عُرُوشِها- ۲۵۹/ بقره). (سقف هایش و سپس دیوارهایش بر روی آن فرود آمد) و از این معنی عبارت: عرشت الکرم- است یعنی برای تاک و درخت انگور داربست ساختم.

عرّشته: شکلی سقف مانند برایش قرار دادم که آن را- معرّش گویند.

در آیات: (مَعْرُوشاتٍ وَ غَیْرَ مَعْرُوشاتٍ- ۱۴۱/ انعام) (وَ مِنَ الشَّجَرِ وَ مِمَّا یَعْرِشُونَ- ۶۸/ نحل) (وَ ما کانُوا یَعْرِشُونَ- ۱۳۷/ اعراف) ابو عبیده: گفته است- یعرشون در آیه اخیر- یبنون- است. یعنی: آنچه می سازد و بنا می کنید. اعترش العنب: تاک را بر دار بست بالا برد.

(العَرش:) چیزی است مثل هودج و تخت روان برای زن که شبیه دار بست تاک است. عرّشت البئر: برای چاه سایبان و عریش ساختم. جایگاه زمامدار هم اعتبار اینکه

بر بلنـدی قرار دارد- عرش- نامیـده شـده، در آیـات: (وَ رَفَعَ أَبَوَیْهِ عَلَی الْعَرْشِ- ۱۰۰/ یوسف) «۱» (أَیُّکُمْ یَأْتِینِی بِعَرْشِـها- ۴۱/ نمل) «۲» (أَ هکَذا عَرْشُکِ- ۴۲/ نمل) واژه- عرش- برای بزرگی و قـدرت و کشور داری هم کنایه شده است: فلان ثلّ عرشه: عزّت و قدرتش از دست رفت و هلاک شده.

روایت شـده که عمر (رض) را در خواب دیدنـد و به او گفته شـد پروردگـارت بـا تو چه کـار کرد؟ گفت: اگر رحمتش بمن نمی رسد هلاک شده بودم.

«و روی انّ عمر رضی اللَّه عنه رؤی فی المنام، فقیل: ما فعل بک ربّک؟ فقال: لو لا ان تدارکنی برحمته لثلّ عرشی».

عرش اللَّه: چیزی اسـت که در حقیقت بشـر آن را نمی شـناسد و نمی دانـد مگر بوسـیله اسم آن و این چنین نیست که اوهـام و خیالات عامّه مردم به آن توجّه کرده و پنداشـته انـد، زیرا اگر آنچنان باشـد بایستی عرش حامل خدای، که متعالی از آن اسـت باشد نه محمول.

خدای تعالی گوید: (إِنَّ اللَّهَ یُمْسِکُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ أَنْ تَزُولا وَ لَئِنْ زالَتا إِنْ أَمْسَکَهُما مِنْ أَحَدٍ مِنْ بَعْدِهِ- ۴۱/ فاطر) «۳».

قومی گفته اند- عرش همان فلک الأعلی «۴» است و کرسی فلک ستارگان و به

---

(۱) یوسف پدر و خاله اش را بر تخت نشاند. (الکاشف ۸۴/ ۳۵)

(۲) گفت: تختش را برایش ناآشنا کنید، ببینیم آیا می فهمد و راه می یابد یا نه.

(۳) خداونـد نگه دارنـده آسـمانها و زمین است از اینکه بیفتنـد و نابود شونـد و اگر چنان شوند هیچ احدی جز او نگهدار آنها نیست (إِنَّهُ کانَ حَلِیماً غَفُوراً) که خداوند بردبار و آمرزنده است.

(۴) (ف- ل- ک) اصل صحیحی که دلالت بر دور زدن و گشتن دایره ای در چیزی است مثل:

فلکـه المغزل: دور زدن دوک و چرخ پشم ریسـی است و از این قیـاس عبـارت فلـک السّـماء- است و نیز فلـک یعنی هر قطعه زمینی مرتفع و دایره شـکل و مدار سـتارگان و چرخ و سپهر و گردون و موج دریا. (مقائیس اللّغه- ۴/ ۴۵۰). واژه فلک دو بار در قرآن آمده است، و در آیه: (کُلٌّ فِی فَلَکٍ یَسْبَحُونَ- ۳۳/ انبیاء- ۴-/ یس)

روایتی که از رسول اللّه (ص) رسیده است استدلال کرده اند که فرمود «ما السّموات السّبع و الارضون السّبع فی جنب الکرسیّ الّا کحلقه ملقاه فی ارض فلاه» «۱».

(آسمانها و زمین هفتگانه در جنب کرسی نیستند مگر مانند حلقه ای که در صحرایی فراخ و وسیع افتاده باشد).

کرسی هم در برابر عرش آنچنان است.

در آیه: (وَ کانَ عَرْشُهُ عَلَی الْماءِ- ۷/ هود) گاهی مبنی بر این است که عرش از آغاز ایجاد و پیدایشش بر آب برآمده است، و در آیات:

(ذُو الْعَرْشِ الْمَجِیدُ- ۱۵/ بروج) (رَفِیعُ الدَّرَجاتِ ذُو الْعَرْشِ- ۱۵/ غافر)

ماه و زمین و خورشید در مدار خود شناورند و دور می زنند که یکی از دلایل روشن حرکت زمین و ماه و خورشید است. فلک در اصطلاح کیهان شناسان عبارت است از مدارهای تصوّری ستارگان، زیرا هر جسم آسمانی در این فضای بیکران در مدار معیّنی حرکت می کند که با مدار جرم مقابل خود مخالف است و این گردش با نظم مخصوص است که ناموس جاذبیّت یا قدرت و امر الهی تنظیمش نموده چنان که علی (ع) در وصف آسمانها می فرماید: «و وشج بینها و بین ازواجها» وشج: نزدیکی و الفت. ازواج: امثال و همانندها، مراد آن است که خداوند رابطه و پیوند مناسبی میان ستارگان آسمانی ایجاد کرده تا نظامشان استوار بماند. ابن اثیر در نهایه- می گوید فلک مجرای گردش ستارگان است. فیروز آبادی می نویسد: مجرای ستارگان و چون در آیه قرآن فلک با تنوین نکره ذکر شده مشعر بر وحدت است یعنی هر یک از آنها در یک فلک نه فلک های متعدّد می گردند و در سوره نازعات گفت: (وَ السَّابِحاتِ سَبْحاً ۳/ نازعات) سوگند به شنا کنندگان در آسمانها که مطابق تفسیر گروهی از مفسّرین کنایه از ستارگان است.

ابن منظور می گوید: در حدیثی آمده است که: الفلک دوران السّماء و هو اسم لدوران فاصله: یعنی فلک گردش آسمان و مخصوص گردش دورانی است. (اسلام و هیئت ۱۵۰- صحاح اللّغه- قاموس المحیط مقاییس اللّغه- ۴/ ۴۵۲- لس ۱۰/ ۴۷۸- اساس البلاغه ۳۴۷).

(۱) از مفهوم علمی حدیث می فهمیم که آسمانهای هفتگانه و زمینها جزء بسیار ناچیزی از تمام آسمانها در جهان پهناور در آفرینش است که پیامبر (ص) آن را در برابر همه کیهان بحلقه ای که در بیابان بسیار وسیعی افتاده تشبیه فرمود، عظمت جهان و اینکه آسمانها ویژه همین زمین ما نیست بخوبی از حدیث دانسته می شود و با الهام از این حدیث است که شاعر زمین را در جنب آسمانها و گردون به دانه خشخاش تشبیه کرده می گوید:

زمین در جنب این نه طاق اعلی چو خشخاش است اندر قعر دریا

تو پنداری بر این خشخاش چندی سزد کز بر بروت خود بخندی

آیه اخیر، یعنی خداوندی که بلند مرتبه و صاحب عرش و هر چیزی است که در حکم آن باشد که گفته شده اشاره ای است به شکوهمندی و قدرت او نه اینکه اشاره به جایی برای او باشد که او از این متعالی است.

(عرض) [عرض]

العرض: پهنا، نقطه مقابل طول یاد راز است- اصلش این است که- عرض- در باره اجسام گفته می شود و سپس در غیر جسم نیز بکار می رود چنانکه گفت:

(فَذُو دُعاءٍ عَرِيضٍ- ۵۱/ فصّلت) «۱» واژه- (عَرض)- مخصوص کنار و جانب چیزی است، در عبارات: عرض الشّی ء:

عرض و پهنایش ظاهر شد.

عرضت العود علی الاناء: چوب را بر کنار ظرف به پهنا قرار دادم اعترض الشّی ء فی حلقه: در گلویش گیر کرد.

اعترض الفرس فی مشیه: آن اسب در رفتنش چموشی و توسنی کرد فیه عرضیّه: توسنی کردن و با سختی رفتن.

عرضت الشّی ء علی البیع و علی فلان و لفلان: آن چیز را برای فروش بر او عرضه کردم، مثل آیات:

(ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلائِكَهِ- ۳۱/ بقره) (عُرِضُوا عَلى رَبِّكَ صَفًّا

- ۴۸/ کهف) «۲» (إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمانَهَ- ۷۲/ احزاب) (وَ عَرَضْنا جَهَنَّمَ يَوْمَئِذٍ لِلْكافِرِينَ عَرْضاً- ۱۰۰/ کهف) «۳»

---

(۱) تمام آیه چنین است: چون به انسان نعمتی دهیم با گردنفرازی و غرور از حقّ روی می گرداند و همینکه بدی به او می رسد به زاری و دعای مفصّل می پردازد.

(۲) با نظم و ترتیب به پروردگارت عرضه شوند. [.....]

(۳) دوزخ را در آن هنگامه به کفّار می نمایانیم.

(وَ يَوْمَ يُعْرَضُ الَّذِينَ كَفَرُوا عَلَى النَّارِ- ۲۰/ احقاف) «۱» عرضت الجند: سپاه را سان دیدم.

(العارِض:) کسی که چهره خود آشکار کند و گاهی این واژه مخصوص پیدا شدن ابر در آسمان است مثل آیه: (هذا عارِضٌ مُمْطِرُنا- ۲۴/ احقاف) «۲» و به چیزی و حالتی که از بیماری به انسان عارض می شود، می گویند:

به عارض من سقم: آثاری و نشانه هایی از بیماری در او نمایان، و آشکار است و گاهی به چهره و گونه، عارض- گویند مثل- اخذ من عارضیه دو طرف رخسارش را فرا گرفت و گاهی در مورد دندان ها بکار می رود مثل:

العوارض للثّنایا: دندانهایی که در خندیدن نمایان می شود.

فلان شدید العارضه: کنایه از خوش زبانی و شیرین سخنی است.

بعیر عروض: شتری که از گرسنگی و بی علفی با دو طرف دهانش خار می خورد.

(عُرضَه:) آهنگ و قدرت آنچه را که برای برخورد با چیزی آماده و ظاهر می شود، در آیه گفت:

(وَ لا تَجْعَلُوا اللَّهَ عُرْضَةً لِأَيْمانِكُمْ- ۲۲۴/ بقره) «۳» بعیر عرضه للسّفر: شتری که آماده برای مسافرت است.

(اعرَضَ:) جانب خویش ظاهر کرد، و اگر گفته شود:

اعرض لی کذا: چهره خویش آشکار کرد و دسترسی به او ممکن شد اعرض عنّی: به روشنی روی از من برگرداند، در آیات:

---

(۱) و کفّار نیز بر آتش عذاب کردارشان عرضه و نمایان شوند.

(۲) تمام آیه چنین است: همین که آغاز عذاب بصورت ابری که بسویشان می آید دیدند، گفتند ابری است که برمی بارد.

(۳) نام خدای را در سوگندهایتان بگونه قدرتی و حائلی برای کارهاتان که نیکی نکنید و پرهیزکاری و اصلاح نداشته باشید بکار نبرید و آن را پوششی بر کردارتان قرار ندهید (و اللّه واسع علیم) بدانید که خداوند آگاه و شنوا است.

(ثُمَّ أَعْرَضَ عَنْها- ۲۲/ سجده) (فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ وَ عِظْهُمْ- ۶۳/ نساء) (وَ أَعْرِضْ عَنِ الْجاهِلِينَ- ۱۹۹/ اعراف) (وَ مَنْ أَعْرَضَ عَنْ ذِكْرِی- ۱۲۴/ طه) (وَ هُمْ عَنْ آياتِها مُعْرِضُونَ- ۳۲/ انبياء) و چه بسا که حرف (عن) حذف شود مثل آيات:

(إِذا فَرِيقٌ مِنْهُمْ مُعْرِضُونَ) «۱» (ثُمَّ يَتَوَلَّى فَرِيقٌ مِنْهُمْ وَ هُمْ مُعْرِضُونَ) «۲» و (فَأَعْرَضُوا فَأَرْسَلْنا عَلَيْهِمْ) «۳» (وَ جَنَّةٍ عَرْضُها السَّماواتُ وَ الْأَرْضُ- ۱۳۳/ آل عمران) گفته شده همان عرض و پهنايی است که نقطه مقابل طول و دراز است چنين تصوّری از وجوه مختلفی است:

۱- يا اينکه می خواهد بگويد عرض بهشت در جهان و نشأه آخرت مثل فراخنا و پهنای آسمانهای دنيا و نشأه اوّل است چنانکه گفت:

(يَوْمَ تُبَدَّلُ الْأَرْضُ غَيْرَ الْأَرْضِ وَ السَّماواتُ- ۴۸/ ابراهيم).

۲- و يا اينکه آسمانها و زمين در آخرت بزرگتر از چيزی که اکنون هست می باشد و حصولش ناممکن نيست، روايت شده است که شخصی يهودی از عمر (رض) در باره اين آيه پرسيد و گفت: فاين النّار؟ پس آتش و عذاب کجاست، عمر پاسخ داد: وقتی که شب فرا می رسد روز کجاست.

۳- گفته شده واژه- عرضها- در آيه: (۳۲/ آل عمران) وسعت و بزرگی بهشت است نه از جهت مساحت بلکه از جهت گسترش مسرّت و شادمانی در آن، چنانکه در ضدّ آن معنی می گويند:

الدّنيا علی فلان حلقه خاتم و کفّه حابل (دنيا بر او از نظر اندوه و سختی و تنگی حال همچون حلقه انگشتری است و همچون کفه دام که محدود است.) و مثل عبارت- سعه هذه الدّار کسعه الأرض:

فضای وسيع اين خانه مثل زمين بزرگ است.

---

(۱). ۴۸ نور

(۲). ۲۳ آل عمران

(۳). ۱۶/ سباء

گفته شده- عرض- در اینجا از عبارت عرض البیع- گرفته شده چنانکه می گویند: بیع کذا بعرض: در وقتی که چیزی به متاعی فروخته می گویی:

عرض هذا الثّوب کذا و کذا: عرض این جامه چنین و چنان است یعنی عوض آن.

عرض: هر چیزی است که ثباتی نداشته باشد و متکلّمین آن را به طور استعاره در باره چیزی که جز با جوهر یا اصل هر چیز ثباتی ندارد بکار برده اند مثل: رنگ و طعم.

الدّنیا (عَرَض) حاضر: هشداری است بر اینکه دنیا پایدار نیست و ثباتی ندارد، خدای تعالی گوید:

(تُرِیدُونَ عَرَضَ الدُّنْیا وَ اللَّهُ یُرِیدُ الْآخِرَهَ- ۶۷/ انفال) «۱» (یَأْخُذُونَ عَرَضَ هذَا الْأَدْنی- ۱۶۹/ اعراف) (وَ إِنْ یَأْتِهِمْ عَرَضٌ مِثْلُهُ- ۱۶۹/ اعراف) و آیه: (لَوْ کانَ عَرَضاً قَرِیباً- ۴۲/ توبه) یعنی: مطلبی سهل و آسان و باطنی. گفت: (وَ لا جُناحَ عَلَیْکُمْ فِیما عَرَّضْتُمْ بِهِ مِنْ خِطْبَهِ النِّساءِ- ۲۳۵/ بقره) (اگر در امر همسر گزینی و خطبه نکاح یعنی عقد همسری به کنایه چیزی بگوئید گناهی بر شما نیست) مثل اینکه به همسرش بگوید: انت جمیله و مرغوب فیک: تو زیبا هستی و مورد آرزوئی، و از این قبیل سخنان.

---

(۱) خطاب به کسی است که در جنگ ها به غنائم توجّه دارد می گوید شما متاع زود گذر و بی ثبات دنیا می خواهید و خدای آخرت را که جاودانه است برایتان اراده می کند و خداوند عزیز و حکیم است کنایه از اینکه دنیا و متاع آن را هدف قرار دادن در حقیقت هدفی پست و دور از حکمت است. در حدیثی آمده است که- لیس الغنی عن کثره العرض انّما الغنی غنی النّفس. یعنی: تکاثر و افزونی متاع و سرمایه دنیا بی نیازی نیست بلکه بی نیازی عزّت نفس و بی نیازی روحی و نفسانی است روستاهای اطراف حجاز و مکّه و مدینه و یمن را هم- عروض می گویند چنانکه در حدیث عاشورا آمده است که- فامر ان یوزنوا اهل العروض- فرمان داد تا روستانشینان را نیز آگاه کنند و بسیج شوند.

(النّهایه ۳/ ۲۱۴ ابن اثیر- لسان العرب- تهذیب اللّغه).

.)

(عرف) [عرف]

المعرفه و العرفان: درک کردن و دریافتن چیزی است از روی اثر آن با اندیشه و تدبّر که اخصّ از علم است و واژه- انکار- نقطه مقابل و ضدّ آن است می گویند:

فلان یعرف اللّه- و نمی گویند: یعلم اللّه- تا متعدّی بیک مفعول باشد زیرا معرفت بشر از خدای تعالی تدبّر در آثار او بدون ادراک ذات اوست و می گویند: اللّه یعلم کذا- و نمی گویند: یعرف کذا- زیرا معرفت در علم قاصری که با تفکّر بدست می آید بکار می رود، اصلش از- عرفت- است یعنی به بوی آن رسیدم (نه خود آن) و یا از عبارت: اصبت عرفه: به گونه و رخسارش رسیدم (عرف: بوی خوش و گونه و رخسار). و می گویند:

عرفت کذا: آن را شناختم، خدای تعالی گوید:

(فَلَمَّا جاءَهُمْ ما عَرَفُوا- ۸۹/ بقره) (فَعَرَفَهُمْ وَ هُمْ لَهُ مُنْكِرُونَ- ۵۸/ یوسف) (فَلَعَرَفْتَهُمْ بِسِيماهُمْ- ۳۰/ محمّد) (يَعْرِفُونَهُ كَما يَعْرِفُونَ أَبْناءَهُمْ- ۱۴۶/ بقره) «۱» انکار، ضدّ معرفت و علم است و- جهل- ضدّ علم، در آیه:

---

(۱) یکی از مهمترین دلایل پیشبرد اهداف پیامبران در رسالتشان همین نکته ای است که در آیه فوق به آن اشاره شده است که می گوید: اهل کتاب و معاصرین پیامبر (ص) او را همانند فرزندان خویش می شناسند و معرفت به حالش دارند و چون پیامبران با صفاتی متعالی و انسانی متّصف بوده اند کلامشان و رسالتشان مورد تأیید قرار گرفته و از این جهت است که امیر المؤمنین علی (ع) می فرماید:

«انظر الی من قال و لا تنظر الی ما قال» شناسایی شخصیّت ها که داعیه هدایت و نجات انسانها از ستم ها و بت ها دارند مقدم بر توجّه کردن به سخنان یا شعارهاست زیرا حق و باطل همواره از نظر سخن یکسانند بخصوص در جامعه امروزی بشری که داعیه های حمایت از حقوق انسانها و بسط عدالت از حلقوم کسانی که شناخته و ناشناخته هستند بگوش بشر می رسد و کلام مولی الموحّدین علی (ع) در چنین دورانی و روزی شکوه و عظمت خود را نشان می دهد تا حقّ از باطل، دوست از دشمن، مؤمن از ریاکار و منافق باز شناخته شود و گر نه شعار شیطان و استدلال او در تاریخ چندان بی پایه نیست بلکه بسیار هم فریبنده است.

(يَعْرِفُونَ نِعْمَتَ اللَّهِ ثُمَّ يُنْكِرُونَها- ۸۳/ نحل).

واژه- عارف- در عرف سخن مردم، مخصوص به معرفت خدای و ملکوت و شکوه او و شناخت و معامله نیکوی خدای تعالی با بندگان است.

می گویند: (عَرّفهُ کذا:) آن را شناساند و اظهار کرد، در آیه:

(عَرَّفَ بَعْضَهُ وَ أَعْرَضَ عَنْ بَعْضٍ- ۳/ تحریم) (پاره ای را شناساند و اظهار داشت و از بعض دیگر اعراض کرد).

تعارفوا: بعضی، بعض دیگر را شناختند، در آیات:

(لِتَعارَفُوا- ۱۳/ حجرات) (يَتَعارَفُونَ بَيْنَهُمْ- ۴۵/ یونس) (عَرّفَه:) خوشبویش کرد، در باره بهشت گفت: (عَرَّفَها لَهُمْ- ۶/ محمّد) یعنی بهشت را برای آنها طیّب و خوشبو قرار داد.

گفته شده- عرّفها لهم- به این است که آنجا را برایشان وصف کرد و به سوی بهشت تشویقشان نمود و هدایتشان کرد. و آیه: (فَإِذا أَفَضْتُمْ مِنْ (عَرَفاتٍ)- ۱۹۸/ بقره)، عرفات اسمی است برای مکان و بقعه مخصوص، گفته اند: وجه تسمیه آن بر این است

امّا حقّ گویان که در رأس آنها پیامبران و اولیاء و امامان قرار دارند وجودشان، افکارشان و صفاتشان و بالآخره همه چیزشان برای معاصرین آنها معلوم و مشخّص بوده و از این روی پیامبر اسلام (ص) از نظر اخلاق و عمل، صدیق و امین و عظیم معرّفی شده تا جائیکه ابن سینا دانشمند جهان اسلام و جهان انسانیّت در باره معاد و پذیرش آن، می گوید: چون صادق مصدّق گفته است از جان و دل می پذیریم یعنی معاد بر اساس وحی و قرآن از زبان شخصیّتی بیان شده که معاصرینش او رای به راستگویی تصدیق کرده اند.

کلام ابن سینا خود تأییدی بر تفسیر آیه فوق است و میزان، و ملاکی برای انتخاب راه و افراد، تا در لبه پرتگاه سقوط ایمانی و فکری قرار نگیریم و با چشم باز نخست به افکار و اعمال و کردار هر گوینده در گذشته و حال بنگریم همانطور که «امام خمینی» در پذیرش افراد و واگذاری مسؤلیّت ها به آنها چنان توصیه ای کرده اند که سابقه افراد در گذشته و حال رای نخست در نظر بگیرند و از این روی آیه:

(يَعْرِفُونَهُ كَما يَعْرِفُونَ أَبْناءَهُمْ- ۱۴۶/ بقره) پیامی است جاودانه و جهانی که در گزینش پیامبر و امام و پیشوا همواره انسانها را از لغزشهای یقینی، و اجتماعی دور می دارد.

که در آنجا میان آدم و حوّا معرفت و شناخت واقع شد و بلکه جهت حصول شناسایی و معرفت به خدای تعالی است از سوی بندگان به وسیله عبادات و ادعیه.

(مَعرُوف:) اسمی است برای هر کاری که با عقل و شریعت نیکو شناخته شده منکر: چیزی است که به زشتی شناخته شده، در آیات:

(یَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَ یَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْکَرِ- ۱۰۴/ آل عمران) (وَ أْمُرْ بِالْمَعْرُوفِ وَ انْهَ عَنِ الْمُنْکَرِ- ۱۷/ لقمان) (وَ قُلْنَ قَوْلًا مَعْرُوفاً- ۳۲/ احزاب) و لذا واژه- معروف (خوب و نیکو) برای میانه روی در بخشش وجود بکار می رود زیرا از نظر شریعت و عقول نیکو شمرده می شود، مثل آیه:

(وَ مَنْ کانَ فَقِیراً فَلْیَأْکُلْ بِالْمَعْرُوفِ- ۶/ نساء) «۱».

و آیه: (لِلْمُطَلَّقاتِ مَتاعٌ بِالْمَعْرُوفِ- ۱۱۴/ نساء) «۲» و آیه: (لِلْمُطَلَّقاتِ مَتاعٌ بِالْمَعْرُوفِ- ۲۴۱/ بقره) یعنی به احسان و اقتصاد یا میانه روی. و آیات: (فَأَمْسِکُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ أَوْ فارِقُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ ۲/ طلاق) (قَوْلٌ مَعْرُوفٌ وَ مَغْفِرَةٌ خَیْرٌ مِنْ صَدَقَةٍ- ۲۶۳/ بقره) یعنی: پاسخ نیکو دادن و دعای خیر از صدقه بهتر است (از صدقه ای که اذیّتی در پی داشته باشد). (عُرف:) نیکویی و احسانی که شناخته شده، و در

---

(۱) اشاره آیه به یکی از عالیترین اصول انسانیّت و کرامت و شرف آدمی است که در حال فقر و مسکنت گوهر وجود خویش را آلوده نکند بلکه با میانه روی و به خوبی عمل کردن حیثیّت خویش نگه دارد، شاعر گوید:

چو دخلت نیست خرج آهسته تر کن که بر زانو زنی دست تغابن

(۲) چنانکه در آیه قبل اشاره شده معنی آیه اخیر یکی از حکمتهای بزرگ اخلاقی و اجتماعی و ادبی اسلام است می گوید: در بسیاری نجواها و سخنان در گوشی آنها خیر و نیکی نیست مگر کسی که با سخن آرام دیگری را به بخشش یا کار نیک یا اصلاح بین مردم تذکّر دهد که از هر گونه خودپسندی، و خیر و نیکی را برای خوشنودی خدای بگویند و عمل کند نه هواهای نفسانی (فَسَوْفَ نُؤْتِیهِ أَجْراً عَظِیماً- ۱۱۴/ نساء) بزودی پاداش بزرگ خداوند به چنان کسان خواهد رسید پس- نجوا- در موارد فوق ضروری، و استثناء از نجوای شیطانی است که فرمود: (إِنَّمَا النَّجْوی مِنَ الشَّیْطانِ- ۱۰/ مجادله) تمام استثناءهای قرآن در واقع شکوه و عظمت علمی، و حکمی اخلاقی است.

آیه:

(وَ أْمُرْ بِالْعُرْفِ- ۱۹۹/ اعراف) «۱».

عرف الفرس و الدّیک: کاکل اسب و خروس.

جاء القطا عرفا: مرغان سنگ خواره پیاپی آمدند، در آیه:

(وَ الْمُرْسَلاتِ عُرْفاً- ۱/ مرسلات).

عرّاف: مثل کاهن است جز اینکه- عرّاف از احوالات آینده خبر می دهد و- کاهن- از اخبار گذشته می گوید.

عریف: کسی است که مردم را خوب می شناسد و معرّفی می کند، شاعر گفت:

بعثوا الیّ عریفهم یتوسّم (عریف و مردم شناس خود را به سویم فرستادند که به فراست همه را می دانست و نشان می داد).

عرف فلان عرافه: وقتی است که کسی به چیزی اختصاص پیدا کند و لذا- عریف یعنی بزرگ و سرشناس شاعر گوید:

بل کلّ قوم و ان عزّوا و ان کثروا عریفهم بأثافی الشّرّ مرجوم

(هر قومی هر چند بزرگ و ریشه دار زیاد باشند سرپرستشان در شرّ و بدی که سپر بلاست گرفتار است). یوم عرفه: روزی است که در عرفات وقوف می شود. و در آیه: (وَ عَلَی ((الْأَعْرافِ) رِجالٌ- ۴۶/ اعراف) اعراف: دیوار و حائلی است میان بهشت و دوزخ.

(اعتِراف:) اقرار کردن، و اصلش اظهار شناخت گناه است که ضدّش- جحود- یا انکار می باشد.

در آیات:

---

(۱) در باره مشرکین و کفّار است که می گوید: هر گاه به هدایت دعوتشان کنی نمی شنوند و نمی نگرند و حقیقت این است که نمی بینند سپس می گوید: (خُذِ الْعَفْوَ وَ أْمُرْ بِالْعُرْفِ وَ أَعْرِضْ عَنِ الْجاهِلِینَ- ۱۹۹/ اعراف) به نیکی از آنها درگذر و به خوبی امر کن و از نادانان روی بگردان.

(فَاعْتَرَفُوا بِذَنْبِهِمْ- ۱۱/ ملک) (فَاعْتَرَفْنا بِذُنُوبِنا- ۱۱/ غافر).

(عرم) [عرم]

العرامه: زشت خویی و سخت گیری در اخلاقیات و اظهار کردن بدخلقی در عمل.

عرم فلان: سخت بد خو شد. عارم و عرم: زشت خوی.

عرام الجیش: فزونی و صلابت لشگر.

در آیه: (سَیْلَ الْعَرِمِ- ۱۶/ سباء) «۱» گفته شده مقصود- سیل الامر العرم- است یعنی طوفان و سیلی که کارش و اثرش بسیار ناگوار و سخت بود و نیز گفته اند- عرم- سد آبی است، و همچنین- عرم موشهای نرینه صحرایی، چون آن موشها در آن سدّ نقب زدند و سوراخش کردند و لذا سیل جاری شد و نام سد به آن منسوب شده است.

(عری) [عری]

عری من ثوبه یعری: از جامه اش برهنه و عریان شد. عار و عریان: شخص برهنه.

در آیه گفت: (إِنَّ لَکَ أَلَّا تَجُوعَ فِیها وَ لا تَعْری- ۱۱۸/ طه) (خطاب به آدم است که می گوید برای تو این نعمت هست که در بهشت نه

---

(۱) یاقوت حموی می گوید: عرم با فتحه اوّل و کسره دوّم که در آیه قرآن هم به آن اشاره شده است که:

(فَأَرْسَلْنا عَلَیْهِمْ سَیْلَ الْعَرِمِ- ۱۶/ سباء) بگفته ابو عبیده: عرم جمع- عرمه است که همان سکر و مسنّاه (سدّهای خاکی و سنگی است) و به وسیله آنها آبها را سد می کنند گفته شده- عرم- نام دره ای است که از آنجا سیل مخصوص عرم سد را سوراخ کردند و نیز عرم- به معنی باران شدید. و همچنین- عرم اسم درهای که از- ینبع- (در قسمت شمالی کوه رضوی قرار دارد) جاری می شود برای کسی که از مدینه به سوی دریا برود که هفت منزل است. و نیز گفته شده- ینبع- دژی که نخلستانها و آبها و کشتزارهای فراوان داشته و همان جایی است که علیّ بن أبی طالب (ع) وقوف کرده است، و فرزندش را بر آنجا گمارده. ابن درید می گوید: ینبع- میان مکّه و مدینه است و از جعفر بن محمّد الصّادق (ع) نقل شده است که پیامبر (ص) آنجا را به صورت اقطاع به علی (ع) داد. (معجم البلدان- ۵/ ۴۵۰). [.....]

گرسنه می شوی نه برهنه).

هو عروّ عر من الذنب او از گناه عاری است.

اخذه عرواء: لرزشی که از برهنه بودن او را فرا گرفت.

معاری الأنسان: اعضائی که در انسان خود بخود پیدا است، مثل صورت و دست و پا. فلان حسن المعری: او خوشروی و خوش ظاهر است مثل عبارت: حسن المحسر و المجرّد: خوش سیرت و خوش باطن (عَراء:) صحرا و مکانی باز که پوششی ندارد، گفت:

(فَنَبَذْناهُ بِالْعَراءِ وَ هُوَ سَقِيمٌ- ۱۴۵/ صافات) (یونس را به صحرا افکندیم در حالیکه بیمار بود) عرا: (مقصور و بدون همزه آخر): جای و ناحیه.

عراه و (اعتَراهُ:) قصد او کرد و او را فرا گرفت.

در آیه گفت: (إِلَّا اعْتَراکَ بَعْضُ آلِهَتِنا بِسُوءٍ- ۴۵/ هود) (سخن قوم هود است که باو می گویند: جز این نمی گوئیم که بعضی از خدایان ما قصد تو کرده و آسیبی به تو رسانده اند).

(عُروَه:) قسمتی و ناحیه ای از چیزی است که با دست گرفته می شود، در آیه گفت:

(فَقَدِ اسْتَمْسَکَ بِالْعُرْوَهِ الْوُثْقی- ۲۵۶/ بقره) «۱» که به روش تمثیل بیان شده. و همچنین- عروه- درختی است که شتران از زمستان تا بهار چون سبز است آن را می چرند که- علقه- هم گفته می شود عریّ و عریّه: باد سردی که بشدّت می وزد.

النّخله العریّه: آنچه که از خرما بن در وقت فروش جدا شود، و میوه اش را به او می بخشد که بتواند در موقع نیاز آن را بفروشد و بهره ای ببرد. یا اینکه- عریّه- درخت خرمایی است که در وسط نخلستان دیگری قرار دارد و صاحبش متأذّی

---

(۱) ترجمه تمام آیه چنین است: کسیکه بطاغوت ها و طغیانگران نسبت به فرمان خدای کافر شود و بخدای ایمان آورد به دستاویز محکمی که گسستنی نیست دست یازیده و چنگ زده و خدا شنوا و داناست.

می شود لذا آزاد است که آن را با میوه درختان دیگر معاوضه کند جمعش- عرایا- است.

پیامبر (ص) عرایا- را اجازه فروش داده است:

«رخّص رسول اللّه (ص)، فی بیع العرایا».

(عزّ) [عزّ]

العزّه: حالتی است که در انسان که مانع شکست او و اینکه یعنی زمین سخت، گرفته شده، در آیه گفت: (أَ یَبْتَغُونَ عِنْدَهُمُ الْعِزَّهَ فَإِنَّ الْعِزَّهَ لِلَّهِ جَمِیعاً- ۱۳۹/ نساء) «۱».

تعزّز اللّحم: گوشت به دشواری حاصل شد و کمیاب شد، گویی که در بیابانی ناهموار و غیر قابل چرا و بدون گیاه و علف که دسترسی به مرتع میسور نیست گرفته شده چنانکه می گویند:

تظلّف: در چراگاهی خوب و نرم چرید.

(عَزیز:) کسی است که در اثر نیرومندی، امرش غالب و جاری است و مقهور نمی شود، در آیات:

(إِنَّهُ هُوَ الْعَزِیزُ الْحَکِیمُ- ۲۶/ عنکبوت) (یا أَیُّهَا الْعَزِیزُ مَسَّنا- ۸۸/ یوسف) «۲» (وَ لِلَّهِ الْعِزَّهُ وَ لِرَسُولِهِ وَ لِلْمُؤْمِنِینَ- ۸/ منافقون)

---

(۱) خطاب به منافقین است، می گوید، (بَشِّرِ الْمُنافِقِینَ بِأَنَّ لَهُمْ عَذاباً أَلِیماً الَّذِینَ یَتَّخِذُونَ الْکافِرِینَ أَوْلِیاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِینَ أَ یَبْتَغُونَ ...) دورویان را نوید ده که عذابی دردناک دارند اینان همان کسانی هستند که کافران را بجای مؤمنان به دوستی و رهبری برمی گزینند و می پندارند، که از کافران عزّت و بزرگی بدست می آورند و حال اینکه به حقّ و راستی که عزّت یکسره از خداوند است.

(۲) همینکه برادران یوسف بر او که عزیز مصر شده بود وارد شدند گفتند ما و خاندان ما زیان دیده ایم و متاعی ناچیز آورده ایم به ما پیمانه تمام ده و بر ما بخشش کن که خدای بخشش گران را پاداش می دهد، یوسف گفت: می دانید با برادرتان یوسف وقتی که جاهل بودید چه کرده اید گفتند آیا براستی تو یوسف، گفت من یوسفم و این برادر من است که خداوند بر ما نعمت ارزانی داشت و کسی که پرهیزکاری و پایداری پیشه

(سُبْحانَ رَبِّکَ رَبِّ الْعِزَّهِ- ۱۸۰/ صافّات) چنانکه می دانی و می بینی گاهی با واژه- عزّه- مدح می شود و زمانی- عزّه- بصورت ذمّ و سرزنش بکار می رود مثل عزّت کفّار، در آیه:

(بَلِ الَّذِینَ کَفَرُوا فِی عِزَّهٍ وَ شِقاقٍ- ۲/ ص) و از آن روی که عزّت خدای و پیامبر و مؤمنین دائمی و باقی است لذا همان، عزّت حقیقی است. و عزّتی که برای کافران هست- تعزّز- است نه عزّت، که در حقیقت خواری و ذلّت است، چنانکه پیامبر (که درود و سلام خدا بر او باد) فرمود:

«کلّ عزّ لیس باللّه فهو ذلّ» (هر عزّتی که از خدا نیست خواری است).

و بر این اساس آیه: (وَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ آلِهَهً لِیَکُونُوا لَهُمْ عِزًّا- ۸۱/ مریم) تا بوسیله آن از عذاب دور شوند و عذابی به آنها نرسد: (غیر خدای را به خدایی اتّخاذ کردند تا برایشان عزّتی باشد). و گفت (مَنْ کانَ یُرِیدُ الْعِزَّهَ فَلِلَّهِ الْعِزَّهُ: جَمِیعاً- ۱۰/ فاطر).

معنایش این است که اگر کسی عزّت بخواهد که عزیز شود نیاز دارد آن را از خدای تعالی که همه عزّتها از اوست حاصل کند.

گاهی واژه عزّه بصورت استعاره در حمیّت و خود بزرگ بینی که ناپسند و مذموم است بکار می رود و همانست که در آیه: (أَخَذَتْهُ الْعِزَّهُ بِالْإِثْمِ- ۲۰۶/ بقره) اشاره شده است (یعنی حمیّت و خودخواهی، او را به گناه کشانید) و نیز گفت: (تُعِزُّ مَنْ تَشاءُ وَ تُذِلُّ مَنْ تَشاءُ- ۲۶/ آل عمران) «۱».

می گویند: عزّ علیّ کذا: بر من ناگوار و سخت شد.

کند خداوند، پاداش نیکوکاران را ضایع نمی کند.

(۱) در آیه فوق عزّت و ذلّت در برابر یکدیگر قرار گرفته است، و همانطور که مؤلّف محترم رحمه اللّه قبلا گفت: عزیز کسی است که در اثر نیرومندی، امرش جاری و غالب باشد و مقهور نیست، پس عزّت و ذلّتی که از متاع و جاه و مقام دنیوی تصوّر می شود عزّت واقعی نیست زیرا جز انبیاء و مؤمنین که عزّت حقیقی دارند و هرگز مقهور نمی شوند دیگران روزی بناچار مقهور حقّ و قویتر از خود و مغلوب می شوند، چون عزّت و ذلّت کاذب و مذموم را عزّت حقیقی پنداشته اند از این جهت است که در آیه گفت: (بَلِ الَّذِینَ کَفَرُوا فِی عِزَّهٍ وَ شِقاقٍ- ۲/ ص) لذا پس از آیه ای که در باره غرور کافران در دنیا گفتگو می کند می گوید:

در آیه گفت: (عَزِیزٌ عَلَیْهِ ما عَنِتُّمْ- ۱۲۸/ توبه) یعنی سخت است (دشواریهای شما بر

(فَکَیْفَ إِذا جَمَعْناهُمْ لِیَوْمٍ لا رَیْبَ فِیهِ وَ وُفِّیَتْ کُلُّ نَفْسٍ ما کَسَبَتْ وَ هُمْ لا یُظْلَمُونَ قُلِ اللَّهُمَّ مالِکَ الْمُلْکِ- ۲۵ و ۲۶/ آل عمران) به روشنی می گوید در برابر غرور و حمیّت دنیایی کفّار بگو، و ملک و قدرت و عزّت حقیقی از خدای تعالی است در روزی که ریبی در آن نیست و جمعشان می کنیم، به کسانی که در دنیا مؤمن بوده اند عزّت و ملک داده می شود، زیرا خیر یکسره به دست اوست. و بگو: (إِنَّکَ عَلی کُلِّ شَیْ ءٍ قَدِیرٌ- ۲۶/ آل عمران).

پروردگارا همانگونه که شب را به روز و روز را به شب داخل می کنی و بر هم می افزایی زنده را از مرده و مرده را از زنده پدید می آوری، هر که را بخواهی بیحساب روزی می دهی.

متأسّفانه گروهی که تفسیر آیات قرآنی را بطور مجرّد و جدا جدا می فهمند از رابطه آیات و قبل و بعد آن که گاهی دهها آیه فاصله مبتدا و خبر آن است غافل بوده اند و آیه: (قُلِ اللَّهُمَّ مالِکَ الْمُلْکِ ... تُعِزُّ مَنْ تَشاءُ ۲۶/ آل عمران) را در معنی ملک و عزّت و ذلّت کاذب و غیر ثابت دنیایی تفسیر کرده اند بدیهی است آیه ای که یزید بن معاویه و ولید بن عبد الملک و یزید بن ولید بن عبد الملک به آن استشهاد می نمایند بهتر از این نمی شود که دیگران هم به تبعیّت از آنها یا ناآگاهانه به چنین کفری دامن بزنند و با صراحت در (فرائد، و قوامیس، و تفاسیر) خود آن را توجیه کنند و حال آنکه روح قرآن و روح اسلام با چنان ستمهایی آنهم با افاضه از حقّ به کثیف ترین و ننگین ترین افراد تاریخ منافات دارد بایستی همواره اصولی که قرآن بر آن وضع شده است مانند توحید، عدل، قسط، رشد، هدایت، فلاح، تقوی، علم، حکمت، که آرایش جانهاست در نظر گرفت نه اینکه خدای را با تفسیرهای غلط و نارسای خود سبب و علّت ظلم پروری و ستم گستری و جنایات و نارواها معرّفی کنیم.

شیخ طوسی- در تفسیر تبیان در ذیل این آیه می نویسد: قال البلخی و الجبائی لا یجوز ان یعطی اللّه الملک للفاسق لأنّه تملیک الامر العظیم من السّیاسه و التّدبیر مع اکمال الکثیر لقوله: (لا یَنالُ عَهْدِی الظَّالِمِینَ- ۱۲۴/ بقره) و الملک من اعظم العهود.

بلخی و جبائی می گویند: جایز نیست که خدای، ملک را به فاسق عطا کند زیرا چنین ملکداری از نظر سیاست و تدبیر امور کاری بس عظیم و بزرگ است و خداوند فرمود: (عهد من یعنی پیشوایی و ملک به ستمگران نمی رسد) و ملک از بزرگترین عهدها است.

و بلخی از این آیه استدلال می کند که عزّت و ملک از امام معصوم است که در باطنش کفر و فسقی وجود ندارد (تبیان- ۲/ ۴۳۰).

شیخ طبرسی نیز عینا پس از استدلال به عبارت (لا یَنالُ عَهْدِی الظَّالِمِینَ) می گوید: کافران و فاسقین هر چند که بر دیگران غلبه کنند و ملکی بدست آرند، آن ملکی نیست که خدای تعالی عطاء می کند چگونه ممکن است چنان ملکی از بخشش خدای باشد و حال اینکه دستور داده است دستش را از آن کوتاه کنید و ملکش را از بین ببرید، پس (تُعِزُّ مَنْ تَشاءُ- ۲۶/ آل عمران) یعنی با ایمان و طاعت و (تُذِلُّ مَنْ تَشاءُ- ۲۶/ آل عمران) یعنی کفر و معاصی. پس مؤمن با تعظیمش به خدای و ثنای

بر خدا عزیز می شود و کافر با کفران و اسارت طاغوت خوار و ذلیل و گفته شده پیامبر و یاران او عزیزانند و ابو جهل و ابو جهلیان ذلیلان و خوار شدگان.

و نیز گفته اند: (تُعِزُّ مَنْ تَشاءُ- ۲۶/ آل عمران) من اولیائک به انواع العزّه فی الدّنیا و الدّین و: (تُذِلُّ مَنْ تَشاءُ- ۲۶/ آل عمران)

او گران و سنگین است از بس دوستدار مؤمنین است). (عَزّهُ کذا:) بر او چیره شد.

می گویند: من عزّ بزّ: هر که غالب آمد برد. «۱»

و در آیه: (وَ عَزَّنِی فِی الْخِطابِ- ۲۳/ ص) بر من چیره شده. «۲»

گفته اند معنایش این است که می گوید برادرم در گفتگو و مخاصمت از من قویتر است.

عزّ المطر الأرض: باران زمین را فرا گرفت.

شاه عزوز: میشی که شیرش کم شده.

عزّ الشّی ء: آن چیز کم و نادر شد، به اعتبار اینکه می گویند:

کلّ موجود مملول و کلّ مفقود مطلوب (هر چیزی که هست، کم تقاضا است و مورد توجّه نیست و هر چیزی که مفقود است و نیست، پسندیده و مورد تقاضاست).

و آیه: (إِنَّهُ لَکِتابٌ عَزِیزٌ- ۴۱/ فصّلت) کتابی است که دریافت آن و نظیرش مشکل

من اعدائک فی الدّنیا و الآخره. زیرا خدای تعالی اولیاء و دوستان خویش را ذلیل نمی کند هر چند که از نظر مادّی به ابتلائات دنیایی مبتلا باشند زیرا اینها به طریق اذلال و خواری نیست بلکه برای اینست که در آخرت بر دیگران کرامتشان بخشد (مجمع البیان- ۱/ ۴۲۸).

(۱) ضرب المثل فوق که در بیشتر لغت نامه ها و تفاسیر ذکر شده، نخستین بار مردی از قبیله طی ء اسمش جابر بن رألان است اظهار کرده، داستان این است که جابر با دو دوست دیگرش به سفر رفت تا اینکه به حومه حیره رسید اتّفاقا آن روز ملک حیره، منذر بن ماء سماء- بود و آن روز، روز قرق کردن و خلوت برای شکارش بود (در جاهلیّت) و به آن هر کس در راهش برخورد می کرد به قتل می رساند، اتّفاقا به جابر و دوستش برخورد کرد و نگبانانش آنها را گرفتند، منذر گفت: اکنون که سه نفرید و عذری هم دارید قرعه بنام هر کسی در آمد او آزاد است و دو نفر دیگر کشته می شوند قرعه بنام جابر در آمد و آزاد شد و همین که دو دستش را دست بسته می برند فریاد زد «من عزّ بزّ» کسی بر دیگران چیره و غالب شد همه چیز را برد و این مثل شد.

(مجمع الامثال میدانی ۲/ ۳۰۷- اساس البلاغه ۳۰۱- مقائیس اللّغه- ۴/ ۳۹).

(۲) مربوط به سخن یکی از دو مدّعی است که داوری به حضرت داود بردند آن که میشی بیش نداشت گفت: برادر من می گوید آن میشت را بایستی بمن بدهی و او در سخن گفتن و استدلال بر من غلبه کرده است.

است.

(عُزّی:) بتی است، در آیه: (أَ فَرَأَیْتُمُ اللَّاتَ وَ الْعُزَّی- ۱۹/ نجم) استعزّ بفلان: وقتی است که کسی در اثر بیماری یا مرگ مغلوب شود (و غرور و خودخواهیش از بین برود).

(عزب) [عزب]

العازب: کسی که بخاطر یافتن چراگاه و گیاه از نظر خانواده اش دور شده. عزب یعزب و یعزب: دور و غائب شد، در آیات: (لا یَعْزُبُ عَنْهُ مِثْقالُ ذَرَّهٍ- ۳/ سباء) «۱» رجل عزب و امرأه عزیه: مرد و زن جوان و همسر ناگزیده و مجرّد.

عزب عنه حلمه: خوابش از او دور شد (خوابش پرید).

قوم معزّبون: گروهی که شتران خویش از دست داده اند.

عزب طهرها: وقیت است که شوهرش از او دور شده، روایت شده است: «من قرأ

---

(۱) این دو آیه که در سوره های یونس و سباء آمده است به یکی از حقایق با شکوه حیات علمی در آینده اشاره کرده از گذشته های دور انسان برای ریزترین اشیائی که با چشمش دیده می شد نام ذرّه را انتخاب کرده تا جائیکه یکی از فلاسفه یونان، جهان را مجموعه ای از ذرّات تجزیه نشدنی معرّفی کرده است در زبان حکماء و شعراء هم کوچکترین شی ء قابل رؤیت ذرّه است، خداوند در دو آیه فوق عمل انسانها را به ذرّاتی که در آسمانها از نظر و پیشگاه خداوند پنهان نخواهد ماند تشبیه می کند و بعد می فرماید: حتّی نه کوچکتر از ذرّه و نه بزرگتر (لا أَصْغَرُ مِنْ ذلِکَ وَ لا أَکْبَرُ- ۳/ سباء) تا بشر متوجّه شود که موجودات و پدیده هائی در جهان، کوچکتر از ذرّه ای که آخرین حدّ دید اوست وجود دارد تا بیندیشد، و پی گیری کند و پس از قرنها به دنیایی کوچکتر از ذرّات یعنی موجودات ذرّه بینی و فتونها متوجّه شود، نه اینکه انسان دایره فکر خود را به ذرّه محدود کند و از پژوهش باز بماند، زیرا قرآن کتاب تکامل بخش اندیشه انسانی است شعرای اسلامی نیز به حقایقی از درون ذرّات خبر داده اند و با تشبیهی عارفانه انسانها را به کاوش و تلاش فکری وا داشتند، هاتف اصفهانی می گوید چشم

دل هر ذرّه ای که بشکافی آفتابیش در میان بینی

دیگری می گوید:

تو کم از ذرّه نه ای پست مشو مهر بورز تا به خلوتگه خورشید رسی چرخزنان

پس قرآن از جهت علمی آگاهی دهنده و اشاره کننده به حقایقی است که بشریت در حال عادی متوجّه آنها نیست و قرآن نخستین انگیزه علوم در تاریخ جهان است.

القرآن فی اربعین یوما فقد عزب». یعنی عهدش در ختم قرآن از او فاصله گرفته:

(مدّتش طولانی شده).

(زمخشری- عزّب- نوشته و می گوید: ختم قرآن در مدّت ۴۰ روز طوری است که یاد و ذکر اوایل قرآن را دور کرده است یعنی بهتر است ۳۰ جزء در ۳۰ روز ختم شود. اساس البلاغه ۳۰۱).

(عزر) [عزر]

التّعزیر: یاری کردن با تعظیم و بزرگداشت، در آیات: (وَ تُعَزِّرُوهُ- ۹/ فتح) «۱» (وَ عَزَّرْتُمُوهُمْ- ۱۲/ مائده) «۲» تعزیر: نوعی از تنبیه و زدن بدون حدّ است و این معنی بهمان معنی اوّل بر می گردد زیرا تعزیر و تنبیه گناهکار تأدیبی است، و تأدیب نوعی یاری کردن است.

در معنی اوّل- یاری کردن برای از بین بردن چیزی است که از آن زیان می بیند (یعنی نتیجه ای اخروی و دنیائی کار زشت). و در معنی دوّم- هم نوعی یاری کردن است امّا برای از بین بردن چیزی که زیانش می رساند (تکرار گناه) و بر این وجه پیامبر (ص) فرمود: «انصر اخاک ظالما او مظلوما» (برادرت را چه ظالم و چه مظلوم یاری کن).

پرسیدند در حال مظلومیّت یاریش می کنم ولی در ظالم بودنش چگونه او را یاری کنم فرمود: او را از ظلم کردن بازدار و منع کن.

---

(۱) مربوط به آیه ای از سوره فتح است که می گوید: (إِنَّا أَرْسَلْناکَ شاهِداً وَ مُبَشِّراً وَ نَذِیراً لِتُؤْمِنُوا بِاللَّهِ وَ رَسُولِهِ وَ تُعَزِّرُوهُ وَ تُوَقِّرُوهُ وَ تُسَبِّحُوهُ بُکْرَةً وَ أَصِیلًا- ۸ و ۹/ فتح) ما تو را گواه و بشارت و بیم دهنده بر مردم فرستادیم برای اینکه به خدای و پیامبرش ایمان بیاورید او را تأیید و یاری کنید و بزرگش شمارید بامدادان و شامگاهان خدای را تسبیح گوئید.

(۲) مربوط به وظائف و صفات نقباء یا رهبران مذهبی بنی اسرائیل است که می گوید از آنها ۱۲ نماینده برانگیختیم که اگر نماز بپا داشتید و زکات دادید و به رسولانم گرویدید و یاریشان کردید و خدای را وام نیکو (وام بدون ربا) دادید گناهانتان را می پوشانیم.

(عُزَیر)- در آیه: (وَ قالَتِ الْیَهُودُ عُزَیْرٌ ابْنُ اللَّهِ- ۳۰/ توبه) اسم پیامبری است.

(عزل) [عزل]

اعتزال: دور کردن چیزی و دور شـدن از چیزی است (متعدّی و لازم) چه از نظر عمل یا بیزاری فکری یا روحی یا غیر اینها چه با بدن و جسم یا با قلب و دل.

می گویند: عزلته و اعتزلته و تعزّلته فاعتزل: دورش کردم سپس دور شد.

در آیات:

(وَ إِذِ اعْتَزَلْتُمُوهُمْ وَ ما یَعْبُدُونَ إِلَّا اللَّهَ- ۱۶/ کهف) «۱» (فَإِنِ اعْتَزَلُوکُمْ فَلَمْ یُقاتِلُوکُمْ- ۹۰/ نساء) «۲» (وَ أَعْتَزِلُکُمْ وَ ما تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ- ۴۸/ مریم) «۳» (فَاعْتَزِلُوا النِّساءَ- ۲۲۲/ بقره) «۴» شاعر گوید: یا بنت عاتکه الّتی اتعزّل.»

و در آیه: (إِنَّهُمْ عَنِ السَّمْعِ لَمَعْزُولُونَ- ۲۱۲/ شعراء) یعنی بعد از آنکه می توانستند و

---

(۱) در باره اصحاب کهف است که از مشرکین و بتهای معاصرین خود که غیر از اللّه می پرستیدند کناره گیری کرده بودند و خداوند آنها را به غار هدایت کرد.

(۲) اگر کفّار از شما کناره گرفتند و با شما نجنگیدند و اظهار اطاعت کردند خداوند راهی برای جنگ با آنها برایتان قرار نداده است. [.....]

(۳) سخن حضرت ابراهیم به آزر و بت پرستان است می گوید از شما و هر آنچه غیر خدا می پرستید دوری می گزینم.

(۴) وقتی که همسرانتان حائضند از آنها کناره گیرید تا پاک شوند.

(۵) مصراع فوق از شعر اخوص است کلمه- بنت غلط است و صحیح آن- بیت- است که در متون دیگر آمده و چنین است:

یا بیت عاتکه الّذی اتعزل حذر العدا و به الفؤاد موکلّ

انی لا منحک الصّدور و انّنی قسما ابیک مع الصّدود لا میل

این شعر را- اخوص- در مدح عمر بن عبد العزیز سروده می گوید: ای خانه عاتکه که از ترس دشمنان از تو دوری می گزینم ولی دل بتو پیوسته است، من روی برگردانـدن از تو را به تو وامی گـذارم و سوگند می خورم که با وجود اعراض و دوری به تو متمایلم. جدّا خوص که نامش- حمی الدّیر- است یکی از یاران

امکان داشتند که به حقّ گوش فرا دهند از آن محروم شدند اعزل: کسی که نیزه و سلاح همراهش نیست و نیز حیوان کج دم، و ابرهای خشک و بی آب.

سماک الاعزل: ستاره ای که تصوّر شده است نقطه مقابل- سماک الرّامح- است که پنداشته اند ستاره ای با- سماک الرّامح- بصورت نیزه هست.

(عزم) [عزم]

العزم و العزیمه: تصمیم و پیمان قلبی بر انجام و گذراندن کار. عزمت الأمر: آهنگ آن کار نمودم.

عزمت علیه: بسویش رفتم و قصدش نمودم.

اعتزمت: قصد کردم، در آیات:

(فَإِذا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ- ۱۵۹/ آل عمران) «۱» (وَ لا تَعْزِمُوا عُقْدَةَ النِّكاحِ- ۲۳۵/ بقره) «۲» (وَ إِنْ عَزَمُوا الطَّلاقَ- ۲۲۷/ بقره) (إِنَّ ذلِكَ لَمِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ- ۴۳/ شوری) (وَ لَمْ نَجِدْ لَهُ عَزْماً- ۱۱۵/ طه) «۳» یعنی: بر آنچه را که امر شده بود محافظت نکرد و بر آن قیام ننمود.

پیامبر (ص) بوده که روزی گرفتار مشرکین می شود و قبل از جنگ با آنها دست دعا برمی دارد و می گوید:

اللّهمّ احفظ جثّتی من المشرکین: خدایا بدن مرا از مشرکین حفظ کن، همینکه کشته می شود و مشرکین می خواهند او را مثله کنند زنبوران زیادی گرداگرد بدنش جمع می شوند و از او در مقابل مشرکین حمایت می کنند تا اینکه شب هنگام سیل خروشانی جاری می شود و جثّه او را با خود می برد و فردا- فلم یر المشرکون جثّتی- مشرکین جسم او را نمی یابند. (امالی المرتضی ۱/ ۱۳۵- لس ۱۱/ ۴۴۰)

(۱) همینکه تصمیم گرفتی بر خدای توکّل کن.

(۲) تا مدّت معیّن و مقرّر همسران پایان نیافته قصد بستن عقد و همسری نکنید.

(۳) در باره آدم علیه السّلام است که می گوید: آدم عهد و پیمان خویش فراموش کرد.

عزیمه: همان- تعویذ یعنی پناه جستن است، گویی که با واژه شیطان پیمان بسته ای که اراده خود را در وجود تو انجام دهد و تو نیز افسونگر شوی، جمعش- عزائم- است.

(عزا) [عزا]

عزین: گروههایی در حال پراکندگی و هزیمت، مفردش عزه- و اصلش- عزوته فاعتزی- است یعنی او را بخود نسبت دادم و منتسب شد.

گویی که- عزین- گروهی هستند که بعضی از آنها به بعض دیگر یا در ولادت یا در حمایت قومی به یکدیگر منسوبند، از این معنی مصدر- اعتزاء در جنگ است که دلاوری می گوید: من فلان پسر فلان و دوست فلانی هستم، روایت شده است: «من تعزّی بعزاء الجاهلیّه فأعضّوه بهن أبیه» (هر کس به گذشتگان و پدر و جدّ فخر کند که روشی جاهلی است کارش را قبیح بشمارید که به پدر خویش ستم کرده است).

عزین: از- عزا عزاء- که اسم فاعلش- عز- است در وقتی است که کسی پایداری می ورزد و تأسّی می جوید، گویی که- عزین- اسمی است برای گروهی که بعضی از آنها به بعض دیگرشان تأسّی می جویند و کار آنها را دنبال می کنند.

(عسعس) [عسعس]

آیه: (وَ اللَّیْلِ إِذا عَسْعَسَ- ۱۷/ تکویر) یعنی شب روی آورد و برگشت، این واژه در آغاز و پایان شب بکار می رود: عسعسه و عسأس: اندک تاریکی که در دو طرف شب هست. عسّ و عسس: گردیدن در شب و پراکنده نمودن مردمان ناپاک و دزدان رجل عسّاس و عاسّ: شب گرد، جمعش- عسس- است، در مثل می گویند: کلب عسّ خیر من اسد ربض.

(سگی که به طلب شکار می گردد و یاری می رساند یعنی سگ گلّه بهتر از شیر خوابیده است).

عسوس: زنی که برای کار زشت در شب پروایی ندارد.

عسّ: قدح بزرگ، جمعش- عساس- است

(عسر) [عسر]

العُسر: سختی معیشت، نقطه مقابل آن- یسر است خدای تعالی گفت: (فَإِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْراً إِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْراً- ۵ و ۶/ شرح) «۱».

(عُسرَه:) سختی و تنگ دلی از نداشتن مال، در آیات:

(فی» ساعَهِ الْعُسْرَهِ- ۱۱۷/ توبه) (وَ إِنْ كانَ ذُو عُسْرَهٍ- ۲۸۰/ بقره) «۲» اعسر فلان: مثل واژه اضاق است- یعنی در مضیقه و تنگدستی افتاد.

تعاسر القوم: دشواری خواستن در کار برای یکدیگر.

آیه: (وَ إِنْ تَعاسَرْتُمْ فَسَتُرْضِعُ لَهُ أُخْرى- ۶/ طلاق) «۳».

(یَوم عَسِیر:) روزی که کار در آن مشکل می شود، گفت:

(وَ كانَ يَوْماً عَلَى الْكافِرِينَ عَسِيراً- ۲۶/ فرقان) «۴» (يَوْمٌ عَسِيرٌ عَلَى الْكافِرِينَ غَيْرُ يَسِيرٍ- ۱۰ و ۹/ مدثّر) عسّرنی الرّجل: به هنگام سختی چیزی از من خواست.

(عسل) [عسل]

العسل: لعاب و بزاق، یا آب دهان زنبور عسل، گفت (مِنْ عَسَلٍ مُصَفًّى- ۱۵/

---

(۱) برای توضیح بیشتر پیرامون این آیه به ذیل واژه- ضعف مراجعه نمائید.

(۲) اگر بدهکار و وامدار در تنگدستی بود تا گشایش کارش بایستی به او مهلت داده شود.

(۳) و اگر همسرانی یعنی شوی و زن در باره شیر دادن کودک سختی کردند دیگری عهده دار شیر دادن کودک خواهد شد.

(۴) روزی که بر کفّار ناگوار و دشوار خواهد بود.

محمّد).

عسیله: کنایه از همبستری با همسر است، پیامبر (ص) فرمود:

«حتّی تذوقی عسیلته و یذوق عسیلتک» (این حدیث در باره وقوع و صحّت ازدواج است که آن را با بهره مندی و همبستری زن و مرد از یکدیگر دانند).

عسلان: حرکت دادن نیزه و حرکت اعضاء بدن در وقت دویدن که بیشتر در باره گرگ بکار می رود، (در مثل می گویند) مرّ یعسل و ینسل در حالیکه با شتاب می دوید عبور کرد.

(عسی) [عسی]

عسی: طمع ورزید و امیدوار شد، بیشتر مفّسرین واژه های- لعلّ و عسی- را در قرآن به معنی لازم (که به معنی حتمی و وجوب است) تفسیر کرده اند و گفته اند:

عسی: در معنی طمع و رجاء از خدای تعالی صحیح نیست و در این سخن و تفسیر، کوتاهی نظر وجود دارد زیرا خدای تعالی هر گاه این واژه را ذکر می کند برای این است که انسان از او امیدوار باشد.

نه اینکه خدای تعالی امیدوار می شود، پس آیه:

(عَسی رَبُّکُمْ أَنْ یُهْلِکَ عَدُوَّکُمْ- ۱۲۹/ اعراف) یعنی در کار زار امیدوار باشید (که خداوند دشمنانتان را هلاک کند).

(فَعَسَی اللَّهُ أَنْ یَأْتِیَ بِالْفَتْحِ- ۵۲/ مائده) «۱» (عَسی رَبُّهُ إِنْ طَلَّقَکُنَّ- ۵/ تحریم) «۲» (وَ عَسی أَنْ تَکْرَهُوا شَیْئاً وَ هُوَ خَیْرٌ لَکُمْ- ۲۱۶/ بقره) «۳»

---

(۱) به آوردن پیروزی از سوی خدای تعالی امیدوار باشید.

(۲) تمام آیه چنین است: (عَسی رَبُّهُ إِنْ طَلَّقَکُنَّ أَنْ یُبْدِلَهُ أَزْواجاً خَیْراً مِنْکُنَّ ...) هر گاه شما را که علیه او همدستی کرده اید طلاق دهد بپروردگارش امیدوار است، که از شما نیکوتر، مؤمن تر، مطیع تر، توبه کننده تر و همسرانی بهتر به او عوض دهد.

(۳) امید است که چیزی را بد بدانید و برایتان خیر باشد. [.....]

(فَهَلْ عَسَيْتُمْ إِنْ تَوَلَّيْتُمْ- ۲۲/ محمّد) «۱» (هَلْ عَسَيْتُمْ إِنْ كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتالُ- ۲۴۶/ بقره) (فَإِنْ كَرِهْتُمُوهُنَّ فَعَسى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئاً وَ يَجْعَلَ اللَّهُ فِيهِ خَيْراً كَثِيراً- ۱۹/ نساء).

معسیان: شتری که شیرش قطع شده و امید دارند که مجدّدا شیر در پستانش برگردد. عسی الشّی ء، یعسو: وقتی است که چیزی سخت و ناهموار باشد. عسی اللّیل یعسو: شب تاریک شد.

(عشر) [عشر]

العشره و العشر و العشرون و العشیر و العشر: معروف است، یعنی: (ده- یک دهم- بیست- جزئی از ده- دهمین روز نوبت آب دادن).

خدای تعالی گفت: (تِلْکَ عَشَرَةٌ کامِلَةٌ- ۱۹۶/ بقره) (عِشْرُونَ صابِرُونَ- ۶۵/ انفال) «۲» (تِسْعَهَ عَشَرَ- ۳۰/ مدثّر) عشرتهم اعشرهم یا (عشره القوم اعشرهم): دهمین نفرشان شدم.

عشرهم: یک دهم مالشان را گرفت.

عشرتهم: مالشان را ده قسمت کردم در وقتی است که نه (۹) قسمت را ده (۱۰) قسمت کنی. (مِعشارُ) الشّی ء: یک دهم آن چیز، خدای تعالی گوید: (وَ ما بَلَغُوا مِعْشارَ ما آتَيْناهُمْ- ۴۵/ سباء) (به یک دهم آنچه را که آنها داشتند اینان نرسیدند).

ناقه عشراء: شتری که ده ماه از بارداریش گذشته، جمع آن- (عِشارُ) است، در آیه:

(وَ إِذَا الْعِشارُ عُطِّلَتْ- ۴/ تکویر).

---

(۱) آیا امید داشتید که روزی برگردید.

(۲) هر گاه در جنگ بیست دلاور مؤمن پایدار و مقاوم باشید بر دویست تن از کفّار غالب و پیروز می شوید.

جاءوا عشاری: ده نفر ده نفر آمدند.

عشاریّ: چیزی که طولش ده زراع باشد. عشر: دهمین روز آب دادن. ابل عواشر:

دهمین روز به آبشخور رفت.

قدح اعشار: کاسه شکسته، اصلش این است که ده تکّه شده و بطور استعاره شاعر در این معنی گفته است:

بسهمیک فی اعشار قلب مقتّل «۱» العشور فی المصاحف

نشانه و علامت ده آیه در قرآن.

تعشیر: بانگ الاغ، بخاطر اینکه ده بار تکرار می شود.

(عَشِیرَه:) خاندان مرد که بوسیله او آن خانواده تکثیر پیدا می کند یعنی بمنزله عدد کامل که همان عدد ده (۱۰) است آنها نیز بطور کامل اهل و خانواده او می شوند، خدای تعالی گوید: (وَ أَزْواجُکُمْ وَ عَشِیرَتُکُمْ- ۲۴/ توبه) سپس واژه- عشیره- بصورت اسمی برای گروهی از نزدیکان مردی که به وسیله او زیاد می شوند در آمده است.

(عاشَرتُهُ:) در داماد شدن برای او مثل عدد ده کامل شدم.

و آیه: (عاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ- ۱۹/ نساء) (با همسرانتان به نیکی معاشرت و آمیزش کنید). عشیر: معاشر و همنشین چه نزدیک باشد چه دور.

(عشاء) [عشاء]

العشیّ: از زوال خورشید تا صبح (شب)، در آیه:

---

(۱) مصراع فوق از معلّقه امروء القیس، می گوید:

و ان تک قد سائک متّی خلیفه فسلّی ثیابی من ثیابک تنسل

و ما ذرقت عیناک الا لتضربی بسهمیک فی اعشار قلب مقتّل

خطاب به همسرش می گوید هر گاه روشی و اخلاقی از من تو را ناخوشایند است جامه مرا از جامه ات دور کن تا جدا شوی، دیدگان تو اشک آلوده نیست و اشک نریخت مگر اینکه دل شکسته و کشته شده و ضعیفی را مجروح کنی.

(إِلَّا عَشِيَّةً أَوْ ضُحاها- ۴۶/ نازعات) (عِشاء:) از نماز مغرب تا نماز بعد (یک سوّم ساعات اوّل شب از غروب خورشید به بعد- جوهری به نقل از خلیل بن احمد).

عشا: بدون همزه، زمان نماز مغرب و عشاء.

عشا: سیاهی و تاریکی که در چشم عارض می شود، می گویند.

رجل اعشی و امرأه عشواء: مرد و زن شب کور که فقط اشیاء را در روز می بینند یخبط خبط عشواء: (مثل شب کور بدون رؤیت در تاریکی راه می رود و به زمین می خورد یا اشتباه می کند).

عشوت النّار: شب به سوی آتش رفتم.

عشوه و عشوه: آتشی که در شب از دور ظاهر می شود مثل: شعله و آذرخش، (عَشِیَ) عن کذا: مثل- عمی عنه- یعنی او را ندید، و از دیدنش عاجز شد یا بسویش راه نیافت.

در آیه گفت: (وَ مَنْ یَعْشُ عَنْ ذِکْرِ الرَّحْمنِ- ۳۶/ زخرف) «۱» عواشی: شترانی که شب می چرند، مفردش- عاشیه- است و از این معنی می گویند: العاشیه تهیّج الآبیه: شتر خوش خوراکی که شتر دیگری را به چرا وامیدارد.

عشاء: غذای شب، و با کسره حرف اوّل نماز شب.

عشیت و عشّیته: شام خوردم و شامش دادم، می گویند:

عش و لا تغترّ: زندگی کن ولی به بقیّه زندگی و عمر مغرور نباش.

(عصب) [عصب]

العصب: پیوندهای مفاصل. لحم عصب: گوشت پر رگ و پیه. معصوب: کسی که

---

(۱) کسی که از یاد خدای رحمن دور شود و به او راه نیابد شیطان را یارش گردانم و او را گمراه کند و پندارد هدایت شده است که گمراهی ثانوی معلول دور شدن از ذکر خدا است.

با عصبی که از حیوان جدا شده بسته شود، سپس به هر چیز بسته شده- عصب می گویند مثل عبارت: لاعصّبنّکم عصب السّلمه «۱».

یعنی (شما را چون بسته خار و گیاه بهم می بندم و می زنم).

فلان شدید العصب و معصوب الخلق: او طبیعت و عضلاتش پیچیده و استوار است.

یوم (عَصِیب:) روزی دشوار و سخت که اگر به معنی فاعل باشد صحیح است یا به

---

(۱) عبارت فوق از خطبه معروف حجّاج حاکم خونریز و دست نشانده عبد الملک مروان خلیفه اموی است که در تاریخ اسلام خشونت بارترین دوران حکومت عراق است. جاحظ و ابو العبّاس مبرّد هر دو نوشته اند: تؤزّی گفت روزی در مسجد جامع کوفه نشسته بودیم و اهل کوفه آن روزگار شاد بودند که اگر مردی از خانه خارج می شد ده و بیست تن از دوستانش همراه او بودند که ناگهان در آن اوضاع و احوال حجّاج بن یوسف به عنوان امیر و والی به عراق آمد و در آغاز ورودش یکسره به مسجد رفت در حالیکه دستار بر سر و روی پیچیده، شمشیر آویخته و کمان بر دوش حمایل کرده بود همینکه بر منبر آمد یک ساعت سکوت کرد بطوری که مردم به یکدیگر می گفتند رو سیاه باد چهره بنی امیّه که این چنین افرادی بر عراق می گمارند و چند نفر از خوارج سنگ ریزه به طرفش می انداختند همینکه دیدگان عموم را بخود متوجّه دید دستار از سر و روی برداشت و گفت من قهّاری هستم که از بالا- می نگرم. ای کوفیان می بینم که سرهاتان برای گردن زدن رسیده است و من همان گردن زنم و خونتان را به سر و رویتان جاری می کنم، من کسی هستم که برگزیده خلیفه هستم، ای اهل عراق و اهل شقاق و نفاق و ای زشت خویان من انجیر نرم نیستم که در دست شما فشرده شوم آنچنان شما را می بندم و می زنم، همچون بوته های خار و به هر چه می گویم وفا می کنم از این دسته بازی و قیل و قال برحذر باشید.

سپس حجّاج بار عام می دهد تا آنها را بعد از ترساندن تطمیع کند که نخستین قربانیان او همان کسانی بودند که به سویش سنگ پرتاب می کردند و خود کوفیان آنها را لو دادند. (البیان و التّبیین ۲/ ۳۰۹- الکامل مبرّد ۱/ ۳۸۱- مقائیس اللّغه ۴/ ۳۳۸ و سایر مآخذ تاریخی و لغوی).

با کمال تأسف همواره در تاریخ دو خطّ خونین به موازات یکدیگر جریان داشته یکی از ناحیه دیکتاتورها و جلّادان و خون خواران که روش خونخواری شان برای ساختن کاخها بوده مثل حجّاج که به گفته مسعودی و یعقوبی، قصری مرمرین با هزینه هنگفت در کوفه ساخت و از بس از مردم مالیات گرفت که عبد الملک مروان او را از فشار بیشتر بر مردم بر حذر داشت.

خط دوّم- خطی است که پیامبران و اولیاء و پاکان با ستمگران و استثمارگران در تاریخ ثبت کرده اند که به هنگام وفاتشان درهم و دیناری و کمترین سرمایه ای از خود بجای نگذاشته اند.

گروه اول به بهانه آرامش دادن خفقان و دیکتاتوری ایجاد می کنند و دسته دوم با دادن آزادی اندیشه و شرافت و عدالت و

شخصیّت به بشر در راه ساختن بهشت زندگیند.

(طبقات الکبری- ۳/ ۳۰۵ تا ۳۲۰ کاتب واقدی)

ص: ۶۰۵

معنی مفعول یعنی روزی که آغاز و پایانش بهم برآمده، مثل:

یوم ککفّه حابل و حلقه خاتم: روزی که چون دام صیّاد و حلقه انگشتری سخت و بهم برآمده است.

(عُصبَه:) گروهی بهم پیوسته و یاور یکدیگر. «۱»

خدای تعالی گوید: (لَتَنُوأُ بِالْعُصْبَهِ- ۷۶/ قصص) «۲» (وَ نَحْنُ عُصْبَهٌ- ۸/ یوسف) «۳» اعصوصب القوم: آن قوم فراهم آمدند و جمع شدند.

عصبوا به امرا: کار بر او مشکل شد.

عصب الرّیق بفمه: آب در دهانش خشک شد مثل کسی که بسته شده باشد.

عصب: نوعی پارچه و برد یمانی که نقش و نگار بر آن بافته شده عصابه: دستار و عمّامه که بر سر می بندند.

اعتصب: دستار بر سرپیچید، مثل تعمّم: عمّامه بست.

معصوب: شتری که تا او را نبندند شیر نمی دهد.

عصیب: جنینی که در رحم حیوان است نامیدنش به این است که در آنجا بسته

---

(۱) در متون کهن لغوی، حدیثی شگفت انگیز که نسبت به وقوع آن معجزه ای بس بزرگ است ذکر شده و فحول لغت نویسان یعنی ابو منصور ازهری، علی بن اسماعیل بن سیده، ابن منظور اندلسی در کتب (تهذیب اللّغه- محکم- لسان العرب) آن را که بطور یقین و قاطع با روحیّه سرشار از ایثار و شهامت و قدرت رهبر و امّت انقلابی اسلامی مطابقت دارد و نوید تسلّط مکتبی بر شرق و غرب زمین را می دهد نوشته اند: حدیث این است:

«یخرج فی آخر الزّمان رجل یسمّی امیر العصب، اصحابه محسّرون محقّرون، مقصون عن ابواب السّلطان و مجالس الملوک، یأتونه من کلّ اوب کانّهم قزع الخریف یورّثهم اللّه مشارق الأرض و مغاربها» یعنی: در آخر زمان شخصیّتی که او را رهبری قاطع که جمع کننده گروههای مستضعف دنیا است ظاهر می شود و یارانش کسانی هستند که از درگاه ملوک و قدرت های زمان دوری گزیده و کوچک شمرده شده اند زیرا روی به آنها نیاورده و اینان از همه اطراف به سویش روی می آورند، گویی که ابرهای پر خیر و برکت و باران ریز و پر سر و صدای پائیزی هستند و خداوند مشارق و مغارب زمین را بآنها ارث می دهد و وامی گذارد.

(۲) برای عدّه ای حمل کلیدهای خزائن قارون مشکل بود.

(۳) همسخن و همپشت و یار یکدیگر.

ص: ۶۰۶

شده.

(عصر) [عصر]

العصر، مصدر- عصرت- است (یعنی فشردن).

معصور: فشرده شده. عصاره: تفاله و شیره و چیزی که فشرده شده، در آیات: (إِنِّی أَرانِی أَعْصِرُ خَمْراً- ۳۶/ یوسف) (وَ فِیهِ یَعْصِرُونَ- ۴۹/ یوسف) «۱» یعنی: در آنسال به خیر و نیکی می رسند که- یعصرون- هم خوانده شده یعنی برای آنها بارندگی می شود.

اعتصرت من کذا: آن را مثل عصاره، با زحمت اخذ کردم و گرفتم، شاعر گوید:

و انّما العیش بربّانه و انت من أفتانه معتصر «۲»

و در آیه: (وَ أَنْزَلْنا مِنَ (الْمُعْصِراتِ) ماءً ثَجَّاجاً- ۱۴/ نباء) یعنی: ابرهایی پر باران و باران ریز که گفته شده ابرهایی است که به وسیله- (اعصار)- یعنی گرد بادهای تند و غبارانگیز می آیند و می بارند گفت: (فَأَصابَها إِعْصارٌ-

---

(۱) مربوط به خوابی است که حضرت یوسف (ع) آن را تأویل می کند و می گوید پس از هفت سال قحطی، سالی پر برکت می آید که در آن سال مردم به هم یاری می رسانند و خیر می بینند.

(۲) شعر از خلف بن احمر است می گوید: براستی که تو، به آغاز و پایان زندگی رسیدی و از حالات مختلفش و تنوّعش بهره بردی.

المعتصر: الّذی یصیب من الشی ء و یأخذ منه: کسی که چیزی را می گیرد و به آن می رسد، ابن فارس برای واژه عصر سه ریشه ذکر می کند الف- دهر و روزگار ب- فشار دادن چیزی تا دوشیده شود ج- پیوسته شدن به چیزی و گرفتن آن.

نامیدن- صلاه العصر هم بخاطر این است که از نماز ظهر به تأخیر می افتد گویی که فشرده ظهر است، سپس می نویسد: در حدیثی روایت شده است که: «انّ رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم قال لرجل حافظ علی العصرین قال الرّجل و ما کانت من لغتنا، فقلت و ما العصران، قال: صلاه قبل طلوع الشّمس و صلاه قبل غروبها» یرید صلاه الصّبح و صلاه العصر. رسول خدا (ص) به مردی گفت عصرین را حفظ کن، آن مرد گفت:

در زبان ما چنین اصطلاحی نیست من به پیامبر (ص) گفتم عصران چیست گفت: نماز قبل از طلوع خورشید و نماز قبل از غروب خورشید که همان نماز صبح و عصر می باشد. (مقائیس اللّغه- ۴/ ۳۶۰).

۲۶۶/ بقره) یعنی گردبادی سخت به آن وزید. اعتصار: فشرده شدن چیزی یا با آب یا بخودی خود. «۱»

(عصـر:) ملجأ و پنـاه. عصـر و عصـر: دهر و روزگاران، جمعش عصور، گفت: (وَ الْعَصْرِ إِنَّ الْإِنْسانَ لَفِی خُسْرٍ- ۱/ عصر) «۲» عصر: ساعات آخر روز. صلاه العصر: نماز عصر.

عصران: ناهار و شام، و یا شب و روز مثل- قمرین: ماه و خورشید.

معصر: زنی که برای نخستین بار دشتان و یا حائض و یا به دوران جوانی داخل می شود.

(عصف) [عصف]

العصف و العصیفه: چیزی است که از زراعت بعد از درو کردن و برداشت باقی می ماند (کاه و ته مانده- محصول) و به شاخه های شکسته شده و خشک شده گیاهان هم عصف می گویند، در آیات:

(وَ الْحَبُّ ذُو الْعَصْفِ وَ الرَّیْحانُ- ۱۲/ رحمن) «۳» (کَعَصْفٍ مَأْکُولٍ- ۵/ فیل) (رِیحٌ عاصِفٌ- ۲۲/ یونس) عاصفه و معصفه: باد شکننده و خرد کننده و طوفان زا که اشیاء را مثل کاه می کشد و خرد می کند.

---

(۱) اعتصار در کتب لغت به معنای زیر است: ۱- فشار دادن ۲- بخشش و نیکی ۳- قضاء حاجت. ۴-

تاوان گرفتن ۵- ممانعت از نکاح ۶- پناه گرفتن، عصاره و معتصر هم- مثلی است برای خیر و عطاء.

انّه لکریم العصـاره و کریم المعتصـر: جوانمردی است دانـا و بخشـنده (اساس البلاغه- ۳۰۴- شـرح قاموس فیروزآبادی صحاح جوهری- لسان العرب ۴/ ۵۷۸- مقائیس اللّغه ۴/ ۳۴۲).

(۲) روزگاران گواه است که انسان در زیانکاری است مگر کسانی که ایمان آوردنـد و عمل شایسته انجام دادند و دیگران را بحقّ و پایداری سفارش می کنند

(۳) بذر و دانه ساقه دار و کاه دار و گیاه سبز.

عصفت بهم الرّيح: تشبيهى به همان معنى است سعنى تند باد حوادث قدرتشان را در هم شكست و هلاك شدند. «۱».

(عصم) [عصم]

العصم: امساك يا نگه داشتن و حفظ كردن.

اعتصام: در آويختن و دست يازيدن، گفت:

(لا- عاصِمَ الْيَوْمَ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ- ۴۳/ هود) يعنى چيزى نيست كه از امر خداى مانع شود و خودددارى كند. كسى كه مى گويد: معناى لا- عاصم- لا- معصوم است مقصودش اين نيست كه- عاصم به معنى معصوم است، بلكه آگاهى و خبرى بر آن معنى است كه مقصود و مورد نظر است زيرا عاصم و معصوم در معنى متلازمند، بدين معنى كه مقصود هر كدام از آنها حاصل شود مقصود ديگرى نيز با آن بدست آمده، در آيه گفت: (ما لَهُمْ مِنَ اللَّهِ مِنْ عاصِمٍ- ۲۷/ يونس) «۲».

(اعتصام:) تمسّك و دست آويز چيزى است، در آيات:

(وَ اعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعاً- ۱۰۳/ آل عمران) (وَ مَنْ يَعْتَصِمْ بِاللَّهِ- ۱۰۱/ آل عمران) «۳» (استعصام:) استمساك، گويى كه چيزى را طلب مى كند كه او را از گناه ورزيدن و

---

(۱) عدى بن حاتم مى گويد:

ثمّ اصحّوا عصف الدّهر بهم و كذلك الدّهر حال بعد حال

سپس در حاليكه به نيمروز زندگى رسيدند. حوادث روزگار سخت آنها را فرا گرفت، طبيعت و دهر اينچنين است كه يكنواخت نيست و متغيّر است. اساس البلاغه- ۳۰۳). [.....]

(۲) تمام آيه چنين است: (وَ الَّذِينَ كَسَبُوا السَّيِّئاتِ جَزاءُ سَيِّئَةٍ بِمِثْلِها وَ تَرْهَقُهُمْ ذِلَّةٌ ما لَهُمْ مِنَ اللَّهِ ... كسانى كه بديها را كسب كرده اند جزاء آنها مثل آن بديهاست و خوارى و زبونى آنها را فرا مى گيرد و از سوى خداى نگهدارى ندارند.

(۳) (وَ مَنْ يَعْتَصِمْ بِاللَّهِ فَقَدْ هُدِيَ إِلى صِراطٍ مُسْتَقِيمٍ) كسى به به خداى متمسّك شود به راهى مستقيم هدايت شده است كه تمسّك به خداى همان ذكر و ياد و عمل به حكم است چنانكه گفت: (فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَ يُؤْمِنْ بِاللَّهِ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقى- ۲۵۶/ بقره) آنها كه به طاغوت كفر مى ورزند و بخداى

ارتکاب زشتی ها نگه دارد و حفظ کند، گفت: (فَاسْتَعْصَمَ- ۳۲/ یوسف) چیزی را خواست و به چیزی پناه برد که او را از گناه حفظ کند و در آیه: (وَ لا تُمْسِکُوا بِعِصَمِ الْکَوافِرِ- ۱۰/ ممتحنه) «۱» عصام: دسته کوزه و ظرف که با دست گرفته شود.

عصمه الانبیاء: حفظ کردن خدای انبیاء را بصورتهای زیر:

اوّل- عصمت انبیاء به آنچه را که از جهت صفا و پاکی گوهر مخصوصشان گردانیده.

دوّم- به فضائل جسمی و نفسانی.

سوّم- به نصرت و پیروزی و ثبات قدمشان.

چهارم- به وارد کردن آرامش بر آنها و حفظ دلهاشان از دغدغه و عدم سکینه.

پنجم- به توفیقی که تأئیدشان نموده و شایسته شان داشته، خدای تعالی گوید:

(وَ اللَّهُ یَعْصِمُکَ مِنَ النَّاسِ- ۶۷/ مائده) (خدای تو را از گزند مردم حفظ می کند و در امان می دارد) عصمه: چیزی است شبیه دستیاره و دستبند.

معصم: مچ دست و جای دستیاره و سپیدی مچ دست و سر شانه ستور که تشبیهی است به دستبند سیمین و نقره گون مثل تسمیه و نامیدن سپیدی پاها به- تحجیل- و از این معنی می گویند:

غراب اعصم: کلاغی که در پایش پر سپید هست.

(عصا) [عصا]

العصا: اصلش واوی است (عصا یعصو) زیرا تثنیه آن- عصوان- است جمع

ایمان می آورند تحقیقا به ریسمان محکمی دست یازیده اند (بعد از مسلمان شدن).

(۱) میان شما و زنان کافر نبایستی پیمان و علقه همسری باشد و شما به آنها اعتباری مگزارید.

عصا را- عصیّ- می گویند.

عصوته: او را با عصا زدم.

عصیت بالسّیف: با شمشیر زدم، در آیات:

(أَلْقِ عَصاکَ- ۱۱۷/ اعراف) (قالَ هِیَ عَصایَ- ۱۸/ طه) (فَأَلْقَوْا حِبالَهُمْ وَ عِصِیَّهُمْ- ۴۴/ شعراء) «۱».

القی فلان عصاه: اقامت گزید و فرود آمد، و این معنی به تصوّر حال کسی است که از سفر باز می گردد شاعر گوید: فالقت عصاها و استقرّت بها النّوی «۲». عصی، (عصیانا:) وقتی است که کسی از اطاعت و فرمانبری خارج شود و اصلش این است که با داشتن عصایش قوی شود گفت:

(وَ عَصی آدَمُ رَبَّهُ- ۱۲۱/ طه) (وَ مَنْ یَعْصِ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ- ۱۴/ نساء) (آلْآنَ وَ قَدْ عَصَیْتَ قَبْلُ- ۹۱/ یونس) «۳» در باره کسی که از جماعت و جمعیّت جدا می شود. می گویند: شقّ العصا «۴»

---

(۱) طنابها و عصاشان را افکندند.

(۲) تمام شعر که از عبد ربّه سلمی است چنین است که می گوید:

فالقت عصاها و استقرّت بها النّوی کما قرّ عینا بالایاب المسافر

فرود آمدن و آن جایگاه با او استقرار یافت همانطور که با آمدن مسافر دیدگان روشن می شود.

(۳) خطاب به فرعون است که با دیدن صحنه سهمگین غرق شدن، و منظره هلاکت بار پایان عمر می گوید: به خدایی که جز او خدایی نیست ایمان آوردم همان خدای بنی اسرائیل و من اکنون از مسلمین هستم، که خداوند به او می گوید اکنون چنین می گویی و در گذشته آنچنان نافرمان و از مفسدین بودی تو را با همان زره نیم تنه طلائی مخصوصت پس از غرق شدن به روی آب می اندازیم تا برای آیندگان و بیشتر مردمانی که از آیات ما غافلند نشانه ای باشد.

(۴) واژه- عصا و عصوی: دو ریشه متباین و مختلف دارد، یکی دلالت بر تجمّع و فراهم آمدن، دیگری دلالت بر جدایی، عصا، هم در معنی اوّل است برای اینکه با دست و سر انگشتان جمع می شود، سپس با

.)

(عضّ) [عضّ]

العضّ: گزیدن و جویدن با دندانها، گفت:

(عَضُّوا عَلَیْکُمُ الْأَنامِلَ- ۱۱۹/ آل عمران) «۱» و آیه: (وَ یَوْمَ یَعَضُّ الظَّالِمُ- ۲۷/ فرقان) که عبارت از پشیمانی است و مردم عادتا در موقع دیدن مکافات عمل خویش نادم می شوند دست به دندان می گزند و چنین عمل می کنند.

عضّ: نواله یا خوراک خمیر شده شتران.

عضاض: مصدر دوّم- معاضّه- است یعنی گاز گرفتن یکدیگر.

رجل معضّ: کسی که در کارش مبالغه و سختگیری می کند گویی که آن را محکم گاز گرفته است این واژه گاهی در مدح و زمانی در ذمّ و سرزنش بر حسب چیزی که بر آن مبالغه می شود بکار می رود.

هو عضّ سفر: او در سفر ورزیده است.

مقایسه این معنی به جماعت هم- عصا- گفته شده و عصا- یعنی جماعت مسلمین پس کسی که با امّت اسلام مخالفت می کند می گویند: فقد شقّ عصا المسلمین امّت اسلامی را متفرّق نمود و به تفرقه انداخت، که هر گاه چنین کسی کشته شود می گویند: هو قتیل العصا: یعنی کشته تفرقه اندازی است. لا عقل له و لا قود فیه:

که در آن صورت نه دیه دارد نه قصاص.

اصل دوّم- عصیان و معصیت است اسم فاعلش- عاص و جمع آن عصاه و عاصون (مقائیس اللّغه- ۴/ ۳۳۴).

(۱) تمام آیه چنین است (یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لا تَتَّخِذُوا بِطانَهً مِنْ دُونِکُمْ لا یَأْلُونَکُمْ خَبالًا وَدُّوا ما عَنِتُّمْ ...

وَ إِذا خَلَوْا عَضُّوا عَلَیْکُمُ الْأَنامِلَ- ۱۱۹، ۱۱۸/ آل عمران) ای کسانی که ایمان آورده اید از غیر خویش همراز و محرم نگیرید زیرا در فساد و تباهی شما دریغ نمی ورزند و کوتاهی نمی کنند آنها رنج، و اذیّت شما را دوست دارند، دشمنیشان از گفتارشان آشکار است و از آنچه از کینه توزی در دل دارند سخت تر است اگر تعقّل می کنید این آیات را برای شما بیان کردیم شما آنها را دوست دارید و آنها در حضورتان می گویند:

گرویده ایم ولی همین که با یارانشان و همکیشان خویش خلوت می کنند از خشم و کینه بر شما سر انگشتان خود می گزند بگو از خشم بمیرند که خدای از ضمایر دلها آگاه است. این آیات بیانگر راه سیاست داخلی و خارجی، و حکومت اسلامی است که به فرمان خدای با تعقّل و دور اندیشی از خوشباوری و ساده اندیشی پرهیز کنند و در امور مهمّ کشوری بغیر از همروشان و گروه مؤمنین به دیگران اعتماد نکنند.

هو عضّ فی الخصومه: در خصومت بد خواست (و یا در دعوا چیره دست و سخنور است) زمن عضوض: خشکسالی و قحطی.

تعضوض: نوعی خرما که جویدنش سخت است.

(عضد) [عضد]

العضد: عضو میان آرنج و شانه (بازو).

عضدته: به بازویش زدم، و بطور استعاره می گویند:

عضدت الشّجر بالمعضد: درخت را با تیر یا داس زدم و بریدم.

جمل عاضد: شتری که ناقه را با زدن دست می خواباند.

عضدته: بازویش گرفتم و تقویتش نمودم.

عضد: بطور استعاره برای یاری کننده بکار می رود مثل واژه- ید (که به معنی دست است ولی برای یاری و نیرو بطور استعاره بکار می رود.)

و آیه: (وَ ما کُنْتُ مُتَّخِذَ الْمُضِلِّینَ عَضُداً- ۵۱/ کهف) (گمراهان را به یاری نگرفتم).

رجل اعضد: مرد ضعیف بازو.

عضد: از درد بازو شکوه کرد و این دردی است که به بازو می رسد.

معضّد: کسی که در بازویش نشانه و نقش و نگار هست.

عضاد: بازو بند. معضد: زیور دست و بازو.

اعضاد: دیواره حوض که تشبیهی است به بازوی انسان.

(عضل) [عضل]

العضله: گوشت سخت و سختی که در عصب هست.

رجل عضل: مرد عضلانی و نیرومند.

عضلته: از خوردن گوشت عضله حیوان منعش کردم و بر او سخت گرفتم، مثل

واژه- عصیته- و سپس معنی این واژه برای هر ممانعت شدیدی بکار رفته است و جایز شده، در آیه گفت:

(فَلا تَعْضُلُوهُنَّ أَنْ يَنْكِحْنَ أَزْواجَهُنَّ- ۲۳۲/ بقره) (بر آنها سخت مگیرید و از نکاح با همسرانشان منعشان نکنید) گفته شده این آیه خطاب به زن و مرد (همسران) یا هر دو و یا خطاب به اولیاء آنهاست.

عضّلت الدّجاجه بیضها: مرغ برای تخم گزاردن به سختی افتاد.

عضّل المرأه بولدها: وقتی است که نوزادش به سختی زائیده شود که تشبیهی به همان تخم گزاردن مرغ است، شاعر گوید:

تری الارض منّا بالفضاء مریضه معضّله منّا بجمع عرمرم

(آن سرزمین را می بینی که فضایش بر ما تنگ و بیمارگونه است از بس که سپاهیان ما فراوانند و لشکریان ما بسیار).

داء عضال: درد سخت و بی علاج. عضله: مصیبت بزرگ و ناگوار.

(امر معضل: کاری است که اصلاحش و انجامش بسیار سخت است).

(عضه) [عضه]

آیه: (جَعَلُوا الْقُرْآنَ عِضِينَ- ۹۱/ حجر) یعنی قرآن را جزء جزء و قسمت قسمت کردند پس یا گفته اند کهانت است و یا گفته اند اساطیر الاوّلین است و از این قبیل سخنانی که قرآن را با آنها توصیف می کردند. و نیز گفته شده معنای- عضین- در آیه فوق آن چیزی است که خدای تعالی می گوید:

(أَ فَتُؤْمِنُونَ بِبَعْضِ الْكِتابِ وَ تَكْفُرُونَ بِبَعْضٍ- ۸۵/ بقره) «۱» و بر خلاف سخن کسی است که در باره قرآن می گوید: و تؤمنون بالکتاب کلّه-

---

(۱) ملامت و سرزنشی که در این آیه هست راهی درست و صحیح را برای بهره مندی و تفسیر قرآن

۱۱۹/ آل عمران).

عضون جمع است مثل: ثبون و ظبون- جمع ثبه و ظبه (ثبه: وسط حوض یا گروه دلاوران، ظبه: لبه تیز شمشیر). و از این اصل- عضو و عضو است. تعضیه: تجزیه و جدا کردن اجزاء.

عضیّته: جدایش کردم.

کسائی «۱» می گوید: این واژه یا از- عضو- است و یا از- عضه- که درخت

نشان می دهد، در عصر نزول قرآن، یهود و نصاری و افرادی دیگر هر آیه از قرآن را که به سودشان بود می پذیرفتند و از بقیّه آیات که روشنگر کارهای خلاف آنها بود صرف نظر می کردند در حقیقت قرآن را پاره پاره و از هم جدا قرار می دادند، این روش ناپسند و مغرضانه را در زمان ما هم عدّه ای چاه طلب، کفر آشنا، غرب و شرق زده جاهل به قرآن و اسلام عمل می کند، و گاهی نه تنها آیاتی را عنوان کرده و از بقیّه آیات چشم می پوشند بلکه همانند یزید میخواره و عیّاش از یک آیه قسمتی را مغلطه آمیز دست آویز ساخته و گروهی را به انحراف و بحث و جدل می کشانند، مثلا- در آیاتی از سوره- زمر- بندگان پرهیزگار را خداوند با اوصافی معرّفی می کند که از جمله صفاتشان- دوری جستن از پرستش طاغوت و پیوستگی به یاد و ذکر خدا است، و سپس می گوید اینگونه بندگان و خدا پرستان سخن حقّ را که همین قرآن است می شنوند و در مورد عمل نیکوترین وجوه را برمی گزینند و پی می گیرند اینان را خداوند به لطف خود هدایت فرموده و براستی اینان خردمندانند- و اگر به آیاتی که واژه- قول- را معیّن کرده توجّه نشود یا ناآگاه باشیم نمی توانیم قرآن را در کلّ بفهمیم و بناچار مشمول همان ملامت خدایی هستیم لذا می بینیم از امام صادق تفسیر همین آیه را می پرسند و ایشان می فرماید: و من احسن من اللّه قولا- نیکوترین قول و سخن کلام خدا است و گزینش آن با علم و تقوی از پیامبر نقل می کند که فرموده است- ما شککت فدع یعنی سخنان غیر قرآن کن. امّا با کمال تأسّف دیدیم که از این آیات فقط همان قسمت میانی آن را بر آرم روزنامه ای چاپ می کردند و چه بسیار جوانان نا آشنا به مکتب و اسلام و قرآن را در دام مکتب های غیر الهی و چاههای ژرفناک غرور و انحراف سرنگون کردند و در پیشگاه خدای مسئول و گر نه نوجوانان و جوانان تشنه حقیقت و عدالت جامعه ما راهی غیر از اسلام و قرآن نمی خواهند، و بگفته سنائی:

عروس حضرت قرآن نقاب آنگه براندازد که دار الملک ایمان را مجرّد بیند از غوغا

عجب نبود گر از قرآن نصیبت نیست جز نقشی که از خورشید جز گرمی نبیند چشم نابینا

پس لازمه فراگیری فهم قرآن نخست تقوی است که گفت- اتّقوا اللّه و یعلمکم اللّه- با تقوی باشید تا از تعلیم خدایی بهره گیرید و سپس تفسیر قرآن با قرآن، با احادیث قطعی- و بالاخره خود را در دام سخنان تردید آمیز شرق و غرب زده ها نینداختن.

(۱) یکی از قراء سبعه و پیشوای علم نحو و لغت است که دستی در سرودن شعر نداشته تا اینکه در باره اش گفته اند در دانشمندان عرب نادانتر از کسائی به علم شعر نیست و معلّم امین پسر هارون الرّشید بوده و او را ادبیّات آموخته. با سیبویه مجالس و مناظراتی داشته، کسائی از ابو بکر نقّاش روایت کرده است و فرّاء

خاردار معروفی است. و اصل- عضه «۱»- در واژه- عضهه است (درخت خارداری است که از خوردنش حیوانات بیمار می شوند) چنانکه در تصغیر آن می گویند: عضیهه و عضوه- که در واژه- عضوان- است روایت شده است: «لا تعضیه فی المیراث».

میراث و ما ترک متوفّی را طوری تقسیم نکنید که برای ورثه زیان داشته باشد مثل شمشیری که دو تکه اش کنند که هیچ بکار نیاید و مانند اینها.

(عطف) [عطف]

العطف: در چیزی گفته می شود که یکطرف آن به طرف دیگرش تا خورده و خم شود مثل خم شدن و تا کردن زیر انداز و بالش و دولا کردن طناب و ریسمان و از این معنی به عبا و روپوش لباس که تا می شود- عطاف- گویند.

عطفا الانسان: دو پهلوی انسان از سر تا کناره های ران و پاها که در موقع خوابیدن بر زمین قرار می گیرد.

ثنی عطفه: وقتی است که کسی روی خود برگرداند و دور شود، مثل آیه: (نَأی بِجانِبِهِ- ۸۳/ اسراء).

مثل: صعّر بخدّه: روی برگرداند و از این قبیل که اگر با حرف (علی) متعدّی شود به معنی شفقت و رغبت و تمایل است، می گویند:

و ابو عبید، قاسم بن سلام از کسائی روایت کرده اند در سال (۱۸۹ ه) در شهر ری وفات کرده ولی گفته شده کسائی در طوس فوت کرده، در مرگش هارون الرّشید گفته است: با مرگ کسائی فقه و زبان ادبی در ری مدفون شد و علّت نامیدنش به کسائی از این است که به کوفه وارد شد، حمزه گفت چه کسی قرآن را می خواند گفتند صاحب کساء و از آن به بعد اسم کسائی روی آن باقی ماند. از آثار او: کتاب الردّ علی الثّعلب کتاب الرّد علی الجاحظ فی الحیوان- کتاب الرّد علی ابی حنیفه دینوری کتاب الردّ علی ابن السّکیت فی اصلاح المنطق. (معجم الادباء ۵/ ۲۰۳ و فیات الاعیان ۲/ ۴۵۷). [.....]

(۱) از پیامبر (ص) روایت شده است: «الا أنبّئکم ما العضه؟ قالوا بلی رسول اللّه، قال: هی نمیمه» یعنی پیامبر (ص) فرمود: سخن چینی و نمیمه است و در حدیثی دیگر از ابن مسعود هست که پیامبر (ص) بپرهیزید آیا می دانید عضه چیست همان سخن چینی است. ابو عبید هم می گوید: کسائی گفته است: العضه: الکذب و جمعه عضون (تهذیب اللّغه ۱/ ۱۳۰)

عطف علیه: به او توجّه کرد.

ثناه عاطفه رحم: عطوفت رحم و خویشاوندی او را دو برابر و تقویت کرد. ظبیه عاطفه علی ولدها: مادّه آهویی که بنوزادش توجّه می کند.

ناقه عطوف علی بوّها: مادّه شتری که به بچّه اش مهربان است و اگر واژه عطف با (عن) متعدّی شود ضدّ معنی تمایل و عطوفت است مثل عبارت عطفت عن فلان: از او دوری گزیدم و بی توجّهی نمودم.

(عطل) [عطل]

العطل: فقدان و از دست دادن کار و زیور و زینت.

عطلت المرأه فهی عطل و عاطل: زنی که بدون پیرایه و زیور باشد و از این معنی است عبارت: قوس عطل: کمانی که زه ندارد عطّیته من الحلّی و من العمل: از زیور و کار، دور و بیکارش کردم.

تعطّل: بیکار و بی زیور شد. گفت: (وَ بِئْرٍ مُعَطَّلَهٍ- ۴۵/ حجّ) چاهی که رها شده و خشک است.

معطّل: در باره کسی گفته می شود که به پندارش جهان را خالی و فارغ از صانعی که آن را استحکام بخشیده و آراسته است می داند (که در تاریخ عقاید همان- معطّله- هستند و بگفته قرآن یهود و بنی اسرائیل چنین هستند) عطّل الدّار عن ساکنها: خانه را از ساکنینش خالی کرد.

عطّل الإبل عن راعیها: شتران را از شتربانشان دور کرد.

(عطا) [عطا]

العطو: گرفتن و به یکدیگر بخشیدن، معاطاه هم در- همین معنی است. اعطاء:

بخشش، در آیه: (حَتَّی یُعْطُوا الْجِزْیَهَ- ۲۹/ توبه).

عطاء و عطیّه: مخصوص جایزه دادن است، گفت: (هذا عَطاؤُنا- ۳۹/ ص) یعنی

بخشد به آنکه می خواهد.

آیه: (فَإِنْ أُعْطُوا مِنْها رَضُوا وَ إِنْ لَمْ يُعْطَوْا مِنْها- ۵۸/ توبه) (اگر عطایشان دهند از آن خشنودند و اگر ندهند خشمگین می شوند).

اعطی البعیر: شتر رام و مطیع شد و اصلش این است که سر خود به دست صاحبش می دهد و خودداری نمی کند.

ظبی عطو و عاط: آهویی که سرش را برای خوردن برگ ها بالا می برد.

(عظم) [عظم]

العظم: استخوان، جمعش- عظام، گفت:

(عِظاماً- ۴۹/ اسراء) (فَكَسَوْنَا الْعِظامَ لَحْماً- ۱۴/ مؤمنون) که در هر دو آیه- عظما- هم خوانده شده.

عظمه الذّراع: دست و آرنج قوی و زمخت عظم الرّحل: چوب پهن کوتاه که روی رحل و تنگ ستوران بکار می برند. (عَظُمَ) الشّی ءُ: اصلش این است که اسکلت و استخوانش بزرگ شد سپس برای هر چیز بزرگی واژه- عظمه- که در حکم بزرگی محسوس یا معقول و جسمی و معنوی است استعاره شده است، در آیات:

(عَذابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ- ۱۵/ انعام) (قُلْ هُوَ نَبَأٌ عَظِيمٌ- ۶۷/ ص) (عَمَّ يَتَساءَلُونَ عَنِ النَّبَإِ الْعَظِيمِ- ۲/ نباء) (مِنَ الْقَرْيَتَيْنِ عَظِيمٍ- ۳۱/ زخرف) پس واژه- عظیم- هر گاه در اجسام بکار رود اصلش این است که بزرگ بودن در اجزاء بهم پیوسته آن است و در بزرگی اجزاء جدا شده از جدائی از هم است نیز عظیم می گویند مثل عبارات:

جیش عظیم و مال عظیم: که در همان معنی کثیر و فراوان است.

عظیمه: حادثه بزرگ، اعظامه و عظامه: چیزی است شبیه بالش که زنان بر پشت می بندند.

(عف) [عف]

العفّه: حاصل شدن حالتی برای نفس و جان آدمی که به وسیله آن از غلبه و تسلّط شهوت جلوگیری می شود.

متعفّف: کسی است که چنان حالتی از عفّت را در اثر تمرین و زحمت حاصل می کند و اصلش بسنده کردن در گرفتن چیز اندک است که در حکم ته مانده شیر در پستان است.

عفّه: ته مانده چیزی است و یا در حکم- عفعف- یعنی میوه درخت پر خار اراک است. استعفاف: طلب عفّت و پاکدامنی و باز ایستادن از حرام است، در آیات:

(وَ مَنْ کانَ غَنِیًّا فَلْیَسْتَعْفِفْ- ۶/ نساء) «۱» (وَ لْیَسْتَعْفِفِ الَّذِینَ لا یَجِدُونَ نِکاحاً- ۳۳/ نور) «۲».

(عفر) [عفر]

در آیه: (قالَ عِفْرِیتٌ مِنَ الْجِنِّ- ۳۹/ نمل) «۳» العفریت من الجنّ: همان موجود پلید و خبیث است که برای انسان مثل واژه

---

(۱) کسانی که نیازمند نیستند در اموال یتیمان پاکدامنی بورزند.

(۲) کسانی که چاره ای به نکاح ندارند بایستی عفّت بورزند و پارسایی پیشه کنند که خداوند از فضل خویش بی نیازشان می سازد، این آیه بعد از آیه ای است که به مردان و زنان مؤمن دستور چشم پاکی و خود پوشی از غیر محرم می دهد، بخصوص برای زنان که با نشان دادن زینت و بدن خود امکان انحراف دیگران ایجاد می کنند و سپس می گوید: همگیبسوی خدا باز گردید، ای مؤمنین، بسا که رستگار شوید سپس در باره ازدواج میان صالحین و بردگان و کنیزان که آزادی آنها منوط به یاری و کمک مادّی آنهاست اشاره می کند و کسانی را که راهی برای ازدواج ندارند به فضل و رحمت خود امیدوارشان می سازد و می گوید: اگر عفّت و پاک دامنی بورزید خداوند بینیازتان خواهد ساخت.

(۳) (ع- ف- ر) اصل صحیحی است که معانی گوناگون دارد: ۱- رنگ خاکی ۲- گیاهی است ۳- شدّت و قوّت ۴- زمان ۵- چیزی از طبیعت حیوان. ابو عبیده می گوید: عفروا: بذر در خاک افشاندند عفار:

شیطان، استعاره شده. عفریت نفریت: ظالم و ستمکار ابن قتیبه گفته است: عفریت: کسی است که تمام اندام و استوار خلقت است و اصلش از- عفر- یعنی خاک است.

عافره: با او کشتی گرفت و به خاک انداختش.

رجل عفر: مثل- شرّ و شمر- یعنی پلید و ناپاک.

لیث عفرین: حیوانی است شبیه آفتاب پرست که مزاحم سواره ها می شود. عفریه الدّیک: پرهای سر خروس (کاکل).

عفریه الحباری: پرهای سر اردک وحشی.

(عفا) [عفا]

العفو: قصد گرفتن چیزی نمودن.

عفاه و اعتفاه: قصد گرفتن هر چه که پیش اوست نمود.

عفت الرّیح الدّار: باد به آثار آن خانه وزید، و به همین نظر شاعر گوید: (اخذ البلی آیاتها) فرسودگی آثار آنجا را فرا گرفت.

عفت الدّار: گویی که محو شدن و فرسودگی به آن خانه رسیده و روی آورده. عفا النّبت و الشّجر: یعنی گیاه و درخت رو به رشد هستند، مثل اخذ النّبت فی الزّیاده: یعنی

درختی که چوبش آتشزنه است و خوب می سوزد. رجل عفیر: مرد خبیث و شیطان صفت. لیث عفرین:

حیوانی است که زمین را گود می کند و در آن می خوابد همین که برمی خیزد گرد و خاک بلند می شود.

خلیل بن احمد می گوید: مرد پنجاه ساله کامل را- لیث عفرین گویند و نیز گفته اند: دهساله الک دولک بازی می کند، بیست ساله توجّه به غریزه دارد، ۳۰ ساله کوشاتر از سایرین است ۴۰ ساله در حمله کردن قوی است ۵۰ ساله مرد کامل یا- لیث عفرین- است ۶۰ ساله برای دوستانش همنشین خوبی است ۷۰ ساله در داوری و حکم از همه برتر است ۸۰ ساله حسابگر سریع و خوبی است، ۹۰ ساله یکی از ناتوانان است ۱۰۰ ساله نه زن است نه مرد. لقیته عن عفر: بعد از یک ماه او را دیدم. عفریه: موی جلوی سر. (مقائیس اللّغه/ ابن فارس ۴/ ۶۸)

شروع به رشد کرده.

عفوت عنه: قصد از بین بردن گناهش نمودم که از انجام آن برگردد در این عبارت مفعول در حقیقت حذف شده است و حرف (عن) متعلّق به مضمر است پس- عفو: دور شدن از گناه است.

گفت: (فَمَنْ عَفا وَ أَصْلَحَ- ۴۰/ شوری) (وَ أَنْ تَعْفُوا أَقْرَبُ لِلتَّقْوی- ۲۳۷/ بقره) (ثُمَّ عَفَوْنا عَنْكُمْ- ۵۲/ بقره) (إِنْ نَعْفُ عَنْ طائِفَةٍ مِنْكُمْ- ۶۶/ توبه) (فَاعْفُ عَنْهُمْ- ۱۹۵/ آل عمران) (خُذِ الْعَفْوَ- ۱۹۹/ اعراف) یعنی آن چیزی که خواستن، و گرفتنش آسان است. «۱» گفته شده معنایش گرفتن بخششها و زیادی نفقه از مردم است.

و آیه: (وَ يَسْئَلُونَكَ ما ذا يُنْفِقُونَ قُلِ الْعَفْوَ- ۲۱۹/ بقره) یعنی: چیزی که انفاقش آسان است. در عبارت- اعطی عفوا- عفو مصدری- است در موضع حال یعنی در حالی بخشید و عطا کرد که خود قصد دریافت کردن مال را داشت و خواهنده آن بود، اشاره

---

(۱) «عفو» نقطه مقابل- جحد- است، آیه یعنی بر آنها (آسان گیر) و به (نیکی امر کن) و از (جاهلان اعراض کن). امیر المؤمنین علی (ع) مکارم اخلاق را ده خصلت می داند که با سه قسمت آیه فوق تطابق دارد مکارم الاخلاق عشر خصال: (الحیا- الحلم- الصّبر) و (السّخا- اداء الامانه- الصّدق- الشّجاعه) و التّواضع- الشّکر- الغیره).

زمخشری در تفسیر این آیه می نویسد: و عن جعفر الصّادق (ع): امر اللّه نبیّه علیه الصّلاه و السّلام بمکارم الاخلاق و لیس فی القرآن آیه اجمع المکارم الاخلاق منها: از امام جعفر صادق روایت شده است که خداوند پیامبرش (ص) را به مکارم اخلاق فرمان داد و در قرآن آیه ای جامعتر از این آیه در مکارم اخلاق نیست، شاعری گوید:

خذی العفو منّی تستدیمی مودّتی و لا تنطقی فی سورتی حین اغضب

بر من آسان گیر تا دوستیم را ادامه داده باشی و در وقت خشمگینی من در باره شدّتم با من صحبت مکن. (کشّاف ۲/ ۱۹۰)

به نوعی از معنی است که بسیار بدیع و جالب بحساب آمده و این همان سخن شاعر است که گفت کانّک تعطیه الّذی انت سائله (گویی چیزی را می بخشی که خود خواهنده آن هستی).

در دعاء که می گویند: اسألک العفو «۱» و العافیه- یعنی ترک عقوبت و سلامت از تو درخواست می کنم.

و در توصیف خدای تعالی گوید: (إِنَّ اللَّهَ کانَ عَفُوًّا غَفُوراً- ۴۳/ نساء) و در سخن پیامبر (ص) که فرمود: «و ما اکلت العافیه فصدقه» «۲» یعنی: خواهندگان و جویندگان رزق از پرنده و حیوان وحشی، و انسان. اعفیت کذا: آن را واگذاشتم نابخورد و زیاد شود، و از این معنی گفته شده: اعفوا اللّحی: ریش را واگذاشت تا بلند شود.

العفاء: زیاد شدن پر و کرک.

---

(۱) (ع- ف- و) دو ریشه اصلی دارد یکی در گذشتن و ترک چیزی، دوّم- خواستن.

الف- عفو- از جانب خداوند، عقوبت نکردن است، اعفاه اللّه و عافاه اللّه: او را عافیتش داد و از زشتی دورش کرد. استعفاء: طلب کناره گیری از کار. عفاوه: غذایی که هدیه می دهند، سر گل غذا.

عافی: ته مانده خوراک در دیگ. عفو: جایی که کسی در آنجا قدم نگذاشته. ارض عفو: زمین بایر. عفا:

کهنه و فرسوده شده علیه العفا: خاک بر روی او نشست. عفوت الدّار: خانه فرسوده شد بخاطر اینکه گرد و خاک سالها و زمانها بر آن نشسته و آن خاک ترک شده است. عفو و عفو و عفیّ و عفّی: نوزاد الاغ. عفا:

فزونی کرک و موی بر بدن، عفاء: پر زیاد. عفاء: ابر متراکم و سیاه. عفوته و عفیته و عفا: که اسم فاعلش- عاف- است یعنی زیادش نمودم و زیاد شد.

حتّی عفوا: که در قرآن آمده یعنی تا اینکه زیاد شدند، از آیه ۹۵ اعراف است که می گوید: (ثُمَّ بَدَّلْنا مَکانَ السَّیِّئَهِ الْحَسَنَهَ حَتَّی عَفَوْا ...) سپس بدی را برای آنها بخوبی بدل کردیم تا اینکه فزونی گرفتند و قدرت بیشتری یافتند و از پایان نافرمانی غافل ماندند و ناگهان در غفلتشان آنها را فرو گرفتیم. عفا الماء: آب زیاد و زلال.

(۲) عافیه: همه موجوداتی که خواهان رزقند و روزی می خورند، مثل پرندگان و حیوانات وحشی و انسان، پیامبر (ص) می فرماید از هر چیزی که اینان می خورند بخششی است، تمام حدیث فوق چنین است:

«من احیی ارضا میته فهی له و ما اکلت العافیه منها فهی له صدقه» یعنی: کسی که زمین را احیاء کنند آن زمین از آن- اوست، و هر چه را که از محصول آن زمین پرنده و چرنده و انسان می خورد برای صاحب زمین صدقه ای است.

العافی: آنچه را که عاریت گیرنده دیگ از آتش و طعام در دیکش برمی گرداند.

(عقب) [عقب]

العقب: پشت پا که- عقب- هم گفته شده، جمعش اعقاب است، روایت شده است که: «ویل للاعقاب من النّار» «۱» چه دردمند است پیامدهای آتش عذاب).

عقب: در باره فرزند و فرزند فرزند، استعاره شده است خدای تعالی می گوید: (وَ جَعَلَها کَلِمَةً باقِیَةً فِی عَقِبِهِ- ۲۸/ زخرف) «۲».

عقب الشّهر: پایان ماه. جاء فی عقب الشّهر: آخر ماه آمد.

جاء فی عقبه: وقتی است که چیزی از او باقی مانده باشد.

رجع علی عقبه: وقتی است که به عقب برگردد.

انقلب علی عقبیه: مثل عبارت- رجع علی حافرته- است یعنی عقب گرد کرده و مثل آیه: (فَارْتَدَّا عَلی آثارِهِما قَصَصاً- ۶۴/ کهف).

(حضرت موسی و همراهش بر نشانه هاشان با پی جویی بازگشتند) رجع عوده علی بدئه: به آغاز راه و اوّلش بازگشت، آیات:

(وَ نُرَدُّ عَلی أَعْقابِنا- ۷۱/ انعام) «۳» (انْقَلَبْتُمْ عَلی أَعْقابِکُمْ- ۱۴۴/ آل عمران) (وَ مَنْ یَنْقَلِبْ عَلی عَقِبَیْهِ- ۱۴۴/ آل عمران) (نَکَصَ عَلی عَقِبَیْهِ- ۴۸/ انفال)

---

(۱) رافعی و ابن اثیر می گویند: ویل للاعقاب من النّار: یعنی وای بر کسی که در وضوء گرفتن شستن پشت پاهایش را ترک کند و نشوید. (المصباح المنیر ۲/ ۸۰) (امالی الکعبین- پشت پا نیست دو طرف پا است) (النّهایه ۳/ ۲۶۹).

(۲) در باره حضرت ابراهیم (ع) است که می گوید: ابراهیم (ع) یگانه پرستی و توحید را در تبار خویش کلمه ای پایدار و ثابت گردانید شاید مشرکان از سرکشان برگردند.

(۳) آیا بعد از اینکه خداوند بوسیله پیامبر (ص) هدایتمان نمود به عقب برگردیم و مشرک شویم؟!.

(فَكُنْتُمْ عَلى أَعْقابِكُمْ تَنْكِصُونَ- ۶۶/ مؤمنون) «۱» عقبه: مثل واژه های- دبره و قفاه- است یعنی پشت سرشان آمد. عقب و (عُقبی:) هر دو واژه اختصاص به ثواب پاداش خیر و نیکو دارد، مثل آیات:

(خَيْرٌ ثَواباً وَ خَيْرٌ عُقْباً- ۴۴/ کهف) (أُولئِكَ لَهُمْ عُقْبَى الدَّارِ- ۲۲/ رعد) ولی واژه- (عاقِبه)- اگر بدون اضافه باشد مخصوص ثواب است مثل آیه: (الْعاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ- ۱۲۸/ اعراف).

امّا واژه- عاقبه- در حال اضافه شدن، در عقوبت و مجازات بکار می رود، مثل آیه: (ثُمَّ كانَ عاقِبَةَ الَّذِينَ أَساؤُا- ۱۰ روم).

و سخن خدای تعالی که: (فَكانَ عاقِبَتَهُما أَنَّهُما فِي النَّارِ- ۱۷/ حشر) و این معنی در واژه- عاقبه- اگر بصورت استعاره و نقطه مقابلش و ضدّش نباشد نیز صحیح است مثل آیه:

(فَبَشِّرْهُمْ بِعَذابٍ أَلِيمٍ- ۲۱/ آل عمران) یعنی- عاقبه استعاره از- عذاب الیم باشد (پاداش ستمگران یعنی ابلیس و کسی که از روشهای شیطانی پیروی می کند این است که سر انجامش جاودانگی در دوزخ است). (عُقُوبَه)، معاقبه و عقاب: هر سه ویژه عذاب است، در آیات (فَحَقَّ عِقابِ- ۱۴/ ص) (شَدِيدُ الْعِقابِ- ۱۹۶/ بقره) (وَ إِنْ عاقَبْتُمْ فَعاقِبُوا بِمِثْلِ ما عُوقِبْتُمْ بِهِ- ۱۲۶/ نحل) «۲» (وَ مَنْ عاقَبَ بِمِثْلِ ما عُوقِبَ بِهِ- ۶۰/ حجّ)

---

(۱) همینکه عیّاشان و مترفین را به عذاب کردارشان فرو گیریم آنوقت عجز و زاری می کنند، زاری نکنید شما همانهایی هستید که وقتی آیات ما بر شما خوانده می شد چهره هاتان را به عقب برمی گرداندید و از پذیرش حقّ تکبّر می ورزیدید و پنهانی هذیان و یاوه می گفتید.

(۲) هر گاه عقوبت کردید بهمان اندازه که عقوبت دیده اید باشد و اگر بردباری کردید این روش برای

(هر کس بایستی باندازه ای که عقوبت شده است عقوبت کند ولی اگر بر او ستم کنند خداوند او را بر ظالم پیروزیش دهد).

(تَعقِیب:) آوردن چیزی از پی دیگری.

عقّب الفرس فی عدوه: آن است از دویدنش عقب ماند.

در آیه: (لَهُ مُعَقِّباتٌ مِنْ بَیْنِ یَدَیْهِ وَ مِنْ خَلْفِهِ- ۱۱/ رعد) فرشتگانی او را در حالی که نگهدارش هستند دنبال می کنند.

و در آیه: (لا مُعَقِّبَ لِحُکْمِهِ- ۴۱/ رعد) «۱» یعنی هیچکس او را تعقیب نمی کند و از فعلش پی جوئی نمی کند، این معنی از عبارتی است که می گویند:

عقّب الحاکم علی حکم من قبله: در وقتی که حاکم از حکم قبلی پیروی کند، شاعر گوید: و ما بعد حکم اللّه تعقیب (بعد از حکم و فرمان خدای پیروی کردن از حکم غیر جایز نیست) جایز است که معنی فوق نهی مردم از خوض و فرو رفتن در گفتگو از حکم و

صابران نیکوتر است. [.....]

(۱) دو آیه اخیر تعدیل کننده روحیّه تجاوزگری و کینه توزی گروهی از انسان نماهاست که یکی را، ده تلافی می کنند تا حسّ آزمندی و خوی تجاوز طلبی شان ارضاء شود به راستی که اینان به گفته ابو العلای معرّی از ددان و گرگان دژخیم ترند و اسلام برای جلوگیری از این روحیّه پلید شیطانی است که همواره دستور معامله بمثل قصاص در حدود قتل و جرح می دهد و زیاده روی را به هر صورت که باشد محکوم می کند و برای متجاوز از حدود، مجازات ها تعیین نموده و لذا می بینیم در همانجا هم که کسی زیان دیده است در تلافی کردن و جبران نمودن موضع عفو و صبر و غفران را پیش می کشد و می گوید: (وَ أَنْ تَعْفُوا أَقْرَبُ لِلتَّقْوی- ۶۳۷/ بقره) بدیهی است این امر در مسائل فردی است نه در احکام اجتماعی که حیات جامعه به آن بستگی دارد متأسفانه در جهان مادیگرانه و خشونت و ارعاب امروز، غرب و شرق دچار چنین سادیسم خونریزانه هستند (ولی اعراب چون به بالین پیامبر (ص) آمدند و علی (ع) را در آنجا یافتند تعدّی ننمودند) و متمدّنین دروغین برای مسلمین صدور مکتبهای مادیّشان را سوغات آورده و نمونه های آن را در بمبارانهای شیمیائی که موی بر بدن هر بیننده و انسانی راست می کند و دل را جریحه دار، گهگاه شاهدیم.

امید است با الهام از دستورات عدالت گستر اسلام که روح تعدّی و تجاوز را به هر شکل آن محکوم می کند روزی فرا رسد که در میان کشورهای اسلامی چنان آثار شومی از غرب و شرق وجود نداشته باشد که گفت: (اعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوی- ۲۳۷/ بقره).

حکمت خدای در وقتی که بر آنها پوشیده است باشد حکم این موضوع مثل نهی از خوض کردن در اسرار (قدر) است.

آیه: (وَلَّی مُدْبِراً وَ لَمْ یُعَقِّبْ- ۱۰/ نمل) به پشت سرش توجّه نکرده است. اعتقاب: در آمدن چیزی از پی چیز دیگر مثل از پی هم در آمدن شب و روز.

عقبه: دو ترکه بر پشت ستور سوار شدن.

عقبه الطّائر: بالا و پائین رفتن پرنده.

(اعقَبَهُ) کذا: آن را جانشین و وصیّ خود گردانید، در آیه گفت: (فَأَعْقَبَهُمْ نِفاقاً- ۷۷/ توبه) «۱».

شاعر گفت: له طائف من جنّه غیر معقب جنّه: حالتی است از بیهوشی که هشیاری در پی ندارد.

فلان لم یعقب: بدون فرزند است و فرزنددار نشده است.

اعقاب الرّجل: فرزندان مرد. لغت شناسان گفته اند در معنی اعقاب- فرزند دختر (نوه دختری) داخل نمی شود زیرا دختر نسب و تباری را در پی ندارد ولی هر گاه مرد ذرّیه ای داشته باشد اولاد دختر (نوه دختری) در معنی آن داخل می شود. «۲»

امرأه معتاب: زنی که یکبار پسر می زاید. و یک بار دختر.

عقبت الرّمح: سر نیزه را با نی محکم کردم، مثل- عصبته: با زه بستمش. عقبه: راه دشتوار در کوهستان، جمع آن- عقب و عقاب است. عقاب: چون سوی شکار بسرت

---

(۱) بعد از اینکه پیمان بستند که اگر از فضل و کرم خدا بهره مند شوند انفاق کنند و به دیگران ببخشند و از صالحین باشند ولی بعد بخل ورزیده و روی گردانیدند، نفاق و دو رویی به دلهاشان رسید و آنها را فرا گرفت.

(۲) نظر صائب راغب رحمه اللّه نظری است که بیشتر مفسّرین پژوهشگر با توجّه به آیات دیگر قرآن که از ذرّیه بحث کرده است فرزند دختر را هم- ذرّیه- می دانند. ذرّیه: نسل انسان چه از فرزند پسر و چه از فرزند دختر و یا چه دختر و چه پسر. الذّرّیه: تقع علی الآباء، و الابناء و الاولاد و النّساء در آیه: (أَنَّا حَمَلْنا ذُرِّیَّتَهُمْ فِی الْفُلْکِ الْمَشْحُونِ- ۴۱/ یس) ولی ازهری و طریحی پدران و فرزندان و فرزندان آنان را ذرّیه می دانند و همسر را ذرّیه نمی دانند. (غریب القرآن ۲۸/ لس ۱۴/ ۲۸۱).

می رود چنین نامیده شده، پرچم هم در صورت و شکل، به- عقاب- تعبیر شده است مثل نام پرچم جنگی پیامبر (ص) و نیز سنگ دو طرف چاه و بند گوشواره.

یعقوب: کبک نر، چون با جست و خیز می دود (مثل دویدن زاغ و کلاغ).

(عقد) [عقد]

العقد: گره زدن و جمع کردن اطراف و سر و ته چیزی، که در اجسام سفت و سخت بکار می رود، مثل گره زدن طناب و بهم پیوستن اجزاء بنا و ساختمان، سپس بطور استعاره در معانی و مفاهیم نیز بکار رفته است، مثل: عقد البیع: پیمان خرید و فروش بستن و هر عهد و پیمانی غیر از آن.

عاقدته و عقدته و تعاقدنا و عقدت یمینه: (با او معاهده و پیمان بستم- او را گره زدم- پیمان بستیم- سوگندش را پذیرفتم).

آیه: (عاقدت ایمانکم) که بصورت (عَقَدَتْ أَیْمانُکُمْ- ۳۳/ نساء) هم خوانده شده. و آیه: (بِما عَقَّدْتُمُ الْأَیْمانَ- ۹۸/ مائده) که بصورت (بِما عَقَّدْتُمُ الْأَیْمانَ- ۹۸/ مائده) بدون تشدید حرف (ق) هم خوانده شده: سوگندهائی است که بقصد و هدف انجام داده اید).

لفلان عقیده: او را عقیده و آئینی است.

عقد: قلّاده و گردنبند. عقد: مصدری است که بصورت اسم بکار رفته و جمع بسته می شود، مثل آیه: (أَوْفُوا بِالْعُقُودِ- ۱/ مائده).

(عُقدَه): اسمی است برای عقد و نکاح یا سوگند و غیر اینها و آیه: (وَ لا تَعْزِمُوا عُقْدَةَ النِّکاحِ- ۲۳۵/ بقره) «۱».

(عُقِدَ) لسانه: زبانش بند آمده و لکنتی در زبانش و گرفتگی در سخنش هست، در آیات: (وَ احْلُلْ عُقْدَةً مِنْ لِسانِی- ۲۷/ طه) «۲»

---

(۱) قصد بستن عقد زناشوئی تا مدّت مقرّر که نوشته شده مکنید تا مدّت بسر رسد می دانید که خدا به آنچه در دلهاتان است آگاهی دارد.

(۲) گره از زبانم بگشای

(النَّفَّاثاتِ فِی الْعُقَدِ- ۴/ فلق) «۱» (عُقَد): جمع عقده است و چیزی است که زن افسونگر آن را می بندد و اصلش از- عزیمه- است یعنی نیرنگ و افسون یا تصمیم و قصد. و لذا می گویند: لها عزیمه:

همانطور که می گویند- لها عقده- یعنی افسون شده است. ساحر را- هم معقد- گویند.

له عقده ملک: قصد حکومت دارد.

ناقه عاقده و عاقد: ناقه ای که دم خود را برای لقاح گره می کند که نشانه آبستنی است. تیس و کلب اعقد: آهوی نر و سگی که دمش پیچان است. تعاقدت الکلاب: سگان زیر یکدیگر رفتند.

(عقر) [عقر]

عقر الحوض و عقر الدّار و غیرهما: اصل و پایه حوض یا وسط خانه و غیر از آنها.

له عقر: اساس و بنیانی دارد گفته شده: «ما غزی قوم فی عقر دارهم قطّ الّا ذلّوا» «۲».

للعصر عقره: آن قصری بنای بلند و مرکزی دارد.

---

(۱) و از شرّ آنهایی که با افسون و نیرنگ زبانها را بند می آورند.

(۲) عبارت فوق از یکی از خطبات مشهور نهج البلاغه است که آغازش چنین است «و امّا بعد فانّ الجهاد باب من ابواب الجنّه فتحه اللّه لخاصّه اولیاء ... فو اللّه ما غزی قوم فی عقر دارهم قطّ الّا ذلّوا ...» این خطبه بعد از شنیدن خبر حمله ناجوانمردانه سپاه معاویه به شهر انبار و قتل حسّان بن حسّان فرماندار شهر انبار است که امیر المؤمنین (ع) با حالتی افسرده، و خشمگین خطبه فوق را پس از حمد و ثنای بر خدای و درود بر پیامبرش القاء می کند، می گوید: بدانید که جهاد دری از درهای بهشت است که خداوند آن را برای اولیاء مخصوصش گشوده است، جهاد لباس تقواست و زره استوار و محکم خدایی است و سپر اطمینان بخش، هر که جهاد را با بی رغبتی به آن ترک کند خداوند لباس ذلّت بر آن پوشاند و بلا یا او را فرا گیرد ... سوگند بخدا هیچ قومی و ملّتی در خانه خویش هرگز نجنگیدند مگر آنکه ذلیل و خوار شدند. کنایه از اینکه نباید نشست و میدان به دشمن داد تا داخل خانه ما شوند بلکه همواره باید حالت جهاد و آمادگی با حفظ مرزها از ورود دشمن توأم باشد. (الکامل/ مبرّد ۱/ ۲۱ نهج البلاغه/ الصّبحی الصّالح ۶۹/ شرح ابن ابی الحدید ۱/ ۳۳۰).

عقرته: به ریشه اش زدم، مثل- رأسته: به سرش زدم و از این معنی است عبارت:

عقرت النّخل: خرما بن را از ریشه بریدم.

عقرت ظهر البعیر فانعقر: پشت شتر را زخم کرد و مجروح شد.

گفت: (فَعَقَرُوها فَقالَ تَمَتَّعُوا فِی دارِکُمْ- ۶۵/ هود) «۱» (فَتَعاطی فَعَقَرَ- ۲۹/ قمر) «۲».

و از این معنی عبارت: سرج معقر: زین و برگی که پشت ستور را مجروح کند، استعاره شده است. کلب عقور: سگ گزنده.

رجل (عاقِر) و امرأه: مرد و زن عقیم و نازا گویی که نطفه را ضایع می کنند و از بین می برند. (عاقر: در صفت مرد و زن یکی است.) در آیات:

(وَ کانَتِ امْرَأَتِی عاقِراً- ۵/ مریم).

(امْرَأَتِی عاقِرٌ: ۴/ آل عمران). «۳»

قد عقرت: آن زن نازا شد و دیگر زائید. عقر: آخرین فرزند.

بیضه العقر: آخرین تخمی که مرغ می گزارد.

عقار: خمر و می: برای اینکه وجودش عقل را می کشد و زائل می کند.

معاقره: خمر خواری و نیز- عقر: قسمتی از گله جمع شده گوسفندان که تشبیهی است به کوشک.

رفع فلان عقیرته: صدایش را بلند کرد و به زاری بانگ برداشت این معنی برای این است که روایت شده مردی پایش قطع شد و صدای ضجّه و زاری بلند کرد و سپس واژه- عقر- بطور استعاره در هر صدای بلند بکار می رود. عقاقیر: دواهای در هم آمیخته، مفردش- عقار.

---

(۱) شتر صالح را کشتند و گفت در خانه هاتان از آن بهره گیرید.

(۲) شتر را بنا حقّ گرفت و کشت.

(۳) سخن حضرت زکریّا در دعای با خداست می گوید: همسرم نازا است موی سرم از پیری سپید شده و از وارثانم بیم دارم مرا فرزندی عطا کن.

(عقل) [عقل]

العقل: به نیرویی که آماده برای پـذیرش علم است گفته می شود نیز به علم و دانشـی که با آن، نیروی باطنی انسان از آن سود می برد «عقل» گفته می شود. از این روی امیر المؤمنین علی علیه السّلام فرموده است.

العقل عقلان مطبوع و مسموع

و لا ینفع مسموع اذا لم یک مطبوع

کما لا ینفع ضوء الشّمس و ضوء العین ممنوع

(عقـل دو گونه است، عقل طبیعی و فطری، و عقل اکتسابی از مسـموعات، هر گاه عقل فطری در انسان نباشـد عقل اکتسابی و شنیده ها سود نمی دهد چنانکه نور خورشید به چشمی که نور ندارد بهره نمی دهد). «۱»

پیامبر (ص) به عقل فطری این چنین اشاره کرده است که:

«مـا خلق اللّه خلقـا اکرم علیه من العقـل» (خداونـد هیـچ آفریـده ای را گرامی تر از عقـل نیافریـده). و در بـاره عقـل مسـموع و اکتسابی پیامبر (ص) اشاره کرده است که:

«ما کسب احد شیئا افضل من عقل یهدیه الی هدی او یردّه عن ردی».

(هیـچ احـدی چیزی را بـا فضـیلت تر از عقلی که او را به سوی خوبی هـداست می کنـد و از بـدی برمی گردانـد کسب نکرده است).

---

(۱) در نهـج البلاغه (حکمت ۳۳۸) روایت فوق چنین آمـده است «و قـال علیه السّـلام، العلم علمان مطبوع و مسـموع و لا ینفع المسموع اذا لم یکن المطبوع» ولی چون خداوند در باره انسان می فرماید شما از رحم مادرانتان خارج می شوید در حالی که:

(وَ اللَّهُ أَخْرَجَکُمْ مِنْ بُطُونِ أُمَّهاتِکُمْ لا تَعْلَمُونَ شَیْئاً وَ جَعَلَ لَکُمُ السَّمْعَ وَ الْأَبْصارَ وَ الْأَفْئِدَهَ لَعَلَّکُمْ تَشْکُرُونَ- ۷۸/ نحل) از مفهوم ایـن آیـه به نظر می رسـد که روایت راغب که آنرا- العقـل عقلان- ذکر کرده است- صـحیحتر باشـد زیرا- علم مطبـوع- هم بایستی مبتنی بر- عقل مطبوع- باشد و گر نه علم چه مطبوع و چه مسموع بدون زیر ساز عقلی بی اساس است و در حدیثی هم آمده که پیامبر (ص) فرمود: عقل چیزی است که با آن خدای پرستش می شود و سعادت رضوان کسب می شود.

این عقل همان معنی و مقصودی است که خداوند در آیه: (وَ ما یَعْقِلُها إِلَّا الْعالِمُونَ- ۴۳/ عنکبوت). آن را بیان داشته و هر جائی در قرآن که خداوند در آنجا کفّار را به عدم عقل مذمّت کرده اشاره به عقل اکتسابی و «عقل دوّم» است نه «عقل اوّل» مثل آیه:

(وَ مَثَلُ الَّذِینَ کَفَرُوا کَمَثَلِ الَّذِی یَنْعِقُ- ۱۷۱/ بقره) تا آنجا که می گوید: (صُمٌّ بُکْمٌ عُمْیٌ فَهُمْ لا یَعْقِلُونَ- ۱۷۱/ بقره) و مانند این آیات: و هر جائی که بخاطر عدم عقل فطری تکلیف از بنده برداشته شده اشاره به عقل اوّل و فطری است.

اصل- عقل- بند کردن و باز ایستادن است، مثل: عقل البعیر بالعقال: بستن شتر با پایبند.

عقل الدّواء البطن: بند آوردن دارو معده را از شکمروی.

عقلت المرأه شعرها: آن زن موی خویش را شانه کرد و گره زد.

عقل لسانه: زبانش را نگه داشت و از سخن گفتن خودداری کرد و از این جهت دژ و قلعه و زندان را- معقل- گفته اند، جمعش- معاقل است، و به اعتبار عبارت- عقل البعیر- می گویند:

عقلت المقتول: دیه مقتول را دادم، که گفته اند اصلش این است که شتری در پیشگاه ولی دم (سرپرست مقتول) بسته شود و نیز گفته شده، بلکه در معنی جلوگیری از خون آن شتر است که ریخته نشود و سپس دیه و خونبهای هر چیزی را (عقل) و کسانی که ملزم به پرداخت آن هستند (عاقله) نامیده شده. عقلت عنه: دیه را عوض او و به نیابت از او پرداختم.

دیه معقله علی قومه: دیه و تاوان غیر او به عهده قوم اوست.

اعتقله بالشّغزبیّه: با فن کشتی گیری او را بست و بر زمین زد.

اعتقل رمحه: نیزه را میان رکاب و پا نهاد گفته شده- عقال، زکات سالیانه است، بنا به گفته ابو بکر (رض) که: لو منعونی عقالا لقاتلتهم یعنی اگر زکات را از من باز دارند و ندهند با آنها می جنگم، و همچنین بنابر سخنی که می گویند: اخذ النّقد و لم یأخذ

العقال: نقدینه را گرفت، و زکات را نگرفته است که کنایه از شتر و آن چیزی است که با آن بسته می شود.

و یـا اینکه- عقـال- در عبارت فوق کنایه از مصـدر است زیرا می گوینـد عقلته، عقلا و عقالا- همانطور که می گوینـد: کتبت کتابا، مکتوب، کتاب نامیده می شود همچنانکه معقول را- عقال- گویند.

عقیله: زنی است که مهتر و گرامی قوم باشد و نیز- عقیله- مروارید و غیر از اینها که کم نظیرند و بخوبی حفظ و نگهداری می شوند مثل:

علق مضنّه: چیز گرانمایه ای که بخاطر دلبستگی به آن مورد بخل است. معقل:

کوهستان یا دژی که در آنجا زندانی می شود.

عقال: پا دردی که در ساق پای شتران عارض می شود.

العقل: بهم خوردن پاها در حالت بیماری پا.

(عقم) [عقم]

اصل- عقم- خشکی و یبوستی است که مانع از پذیرش اثر است. عقمت مفاصله: مفصلهایش خشک شد.

ذاء عقام: دردی که بهبودی نمی یابد.

عقیم: زنی نازا که نطفه نمی پذیرد، می گویند: عقمت المرأه و الرّحم آن زن و رحمش عقیم شد.

گفت: (فَصَکَّتْ وَجْهَها وَ قالَتْ عَجُوزٌ عَقِیمٌ- ۲۹/ ذاریات) «۱» (به چهره خود سیلی زد و گفت پیر زنی نازایم)

---

(۱) واژه- صـکت که در قرآن آمده است به معنی سـیلی زدن یا چک زدن با دو معنی امروزی آن که ۱- سیلی زدن ۲- چک و سفته است از قدیمترین ایّام یعنی قبل از اسلام در زبان عربی بکار می رفته و معروف بوده.

ابن منظور اندلسی در کتاب معروف لسان العرب می نویسد: «الصّک فارسی معربّ» امرا و حکّام برای

ریح عقیم: اگر به معنی اسم فاعل باشد صحیح است یعنی بادی که ابری و درختی را لقاح نمی کند و اگر هم به معنی مفعول باشد درست است مثل عبارت:

عجوز عقیم: پیر زنی که اثر خیر نمی پذیرد در وقتی که چیزی در او اثر نکند و متأثّر از چیزی نشود بناچار باری نمی دهد و تأثیری نمی گزارد، خدای تعالی گوید: (إِذْ أَرْسَلْنا عَلَيْهِمُ الرِّيحَ الْعَقِيمَ- ۴۱/ ذاریات) (وقتی که آن باد خشک کننده را بر قوم عاد که فساد می کردند فرستادیم) یوم عقیم: روزی که فرحی و سروری در آن نیست (محنت زا).

(عکف) [عکف]

العکوف: روی آوردن بر چیزی و ثبات بر آن بصورت بزرگداشت و تعظیم آن.

اعتکاف: در شرع، به قصد قربت و عبادت در مسجد ماندن است.

عکفته علی کذا: بر آن کار حبسش کردم، و لذا در آیات زیر گفت:

(سَواءً الْعاكِفُ فِيهِ وَ الْبادِ- ۲۵/ حجّ) «۱» (الْعاكِفِينَ- ۲۵/ بقره) (فَنَظَلُّ لَها عاكِفِينَ- ۷۱/ شعراء)

جیره غیر نقدی چک هائی می نوشتند و مردم هم قبل از نقد کردن آنها را می فروختند. گر چه فقها، خرید و فروش چکها را نهی کرده اند زیرا فروشی است که پولش دریافت نشده. امّا عملا چکها خرید و فروش می شده (لسان العرب ج ۱۰- تهذیب اللّغه)- جمهره ابن درید صحاح اللّغه جوهری) ناصر خسرو هم در کتاب سفر نامه اش در وصف شهر اصفهان و قاهره از صرّافان و چک ها نام می برد. (ص ۷۱ و ۷۲).

در معنی سیلی زدن هم بحتری شاعر عرب می گوید:

صککت علی سلیمان بن وهب ابا حسن بدیوان البرید

بر صورت سلیمان بن وهب در وزارت پیک و برید (پست و تلگراف امروزی) سیلی زدم، که متأسّفانه غرب پرستان تصوّر می کنند واژه- چک- و یا نظامات اداری و فرهنگی امروز ما همه اش از غرب است و حال اینکه از تحقیقات بعضی خاورشناسان و خود ما بخوبی می فهمیم که تمام علوم و نظام اداری و اجتماعی و سیاسی امروز کشورهای اسلامی ریشه فرهنگ کهن خود ما دارد نه آبشخوری از غرب و شرق (فرهنگ مصطلحات تاریخی و جغرافیائی ۳۳۱ از مترجم).

(۱) در کعبه ساکنین و بادیه نشینان برابرند یعنی آنجا را برای آسایش و زندگی هر دو نگه داشته اند و قرار داده اند. [.....]

(يَعْكُفُونَ عَلى أَصْنامٍ لَهُمْ- ۱۳۸/ اعراف) «۱» (ظَلْتَ عَلَيْهِ عاكِفاً- ۹۷/ طه) (وَ أَنْتُمْ عاكِفُونَ فِي الْمَساجِدِ- ۱۸۷/ بقره) و آيه: (وَ الْهَدْيَ مَعْكُوفاً- ۲۵/ فتح) يعنى حيوانى كه براى قربانى نگهدارى و بسته شده. «۲»

(علق) [علق]

العلق: دست آويختن و تشبّث نمودن به چيزى است علق الصّيد فى الحباله: شكار در دام افتاد.

اعلق الصّائد: وقتى است كه شكار در دام صيّاد گرفتار شود.

معلق و معلاق: قلّاب و چنگك و دام كه چيزى به آن آويخته مى شود. علاقه السّوط: دسته حلقوى تازيانه.

علق القربه: دسته مشك.

علق البكره: آلات چرخ چاه كه به آن متّصل مى شود.

علقه: آويختن و آنچه را بدان چنگ زدند.

علق دم فلان بزيد: وقتى است كه زيد قاتل اوست.

علق: كرمى كه در حلق و گلوى حيوان مى چسبد.

علق: خون بسته شده علقه: نطفه يا چيزى كه فرزند از آن موجود مى شود، در آيات:

(خَلَقَ الْإِنْسانَ مِنْ عَلَقٍ- ۲/ علق)

---

(۱) ملازم و متوجّه بت هاى خويشند.

(۲) ترجمه تمام آيه چنين است آنها كسانى بودند كفر ورزيدند و شما را با قربانيهاتان كه براى رسيدن به قربانگاه نگه داشته شده بود از مسجد الحرام مانع مى شدند.

(وَ لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسانَ- ۱۲/ مؤمنون) تا آنجا که می گوید:

(فَخَلَقْنَا الْعَلَقَهَ مُضْغَهً- ۱۴/ مؤمنون) علق: چیز گرانقیمت و نفیسی که صاحبش بر آن تعلّق پیدا می کند و آن را از خود دور می نماید.

علیق: کیسه چرمی و پوزه بند ستوران.

علیقه: ستوری که با غیر صاحبش برای حمل بار فرستاده می شود و کار دشوار می شود، شاعر گوید:

ارسلها علیقه و قد علم انّ العلیقات یلاقین الرّقم

(ستور باربر را برای حمل بار فرستاد و می دانست که چنان ستورانی به بلا و سختی برخورد می کنند). علوق: ناقه ای که بنوزادش مهربان و همراه است و نیز- علوق: مرگ.

علقی: درختی است که از آن جاروب می سازند.

علقت المرأه: زن باردار شد.

رجل معلاق: مردی سخت خصومت که به هر دلیلی به خصمش درآویزد.

(علم) [علم]

ادراک حقیقت چیزی است و بر دو گونه است:

۱- ادراک ذات شی ء.

۲- حکم کردن بر وجود چیزی با وجود چیز دیگر که برایش ثابت و موجود است یا نفی چیزی که از او دور و منفی است. پس علم در نوع اوّل متعدّی به یک مفعول است، مثل آیه: (لا تَعْلَمُونَهُمُ اللَّهُ یَعْلَمُهُمْ- ۶۰/ انفال) (شما به آنها آگاه نیستید، خدا به آنها آگاه است).

و علم در معنی دوّم متعدّی به دو مفعول است، مثل آیات:

(فَإِنْ عَلِمْتُمُوهُنَّ مُؤْمِناتٍ- ۱۰/ ممتحنه) (هر گاه آنها را زنان مؤمنه ای یافتید) یَوْمَ

يَجْمَعُ اللَّهُ الرُّسُلَ ...

تا ... لا عِلْمَ لَنا- ۱۰۹/ مائده) اشاره به این است که عقولشان خطا کرد و ندانسته اند (که مریم پاسخشان را داده و رسالتشان را اجابت کرده اند و چگونه اجابت نموده اند) و علم از جهتی دیگر بر دو گونه است:

۱- علم نظری.

۲- علم عملی.

علم نظری: چیزی است که وقتی دانسته باشد با دانستن بیشتر کامل می شود مثل علم بموجودات عالم.

علم عملی: دانشی است که تمام نمی شود مگر اینکه به آن علم عمل شود مثل علم به عبادات. «۱»

و از جهتی دیگر هم علم دو گونه است:

۱- علم عقلی. (علمی که با اندیشه و عقل دانسته می شود) ۲- علم سمعی. (علمی که صرفا از شنیده ها و مسموعات است) (اعلَمتُهُ) و علّمته: در اصل یکی است جز اینکه تعلیم به آنچه را که زیاد تکرار می شود اختصاص دارد تا جائی که اثری از آن در نفس آموزنده حاصل شود، ولی

---

(۱) در مورد علم عملی یا دانشی که با عمل به آن، جان و روان انسان کمال می یابد، شعرا و علمای اخلاق و جامعه شناسان و فلاسفه همواره اظهار نظر کرده اند، و در گذشته دور هم- حکمت را فلاسفه به دو قسمت حکمت نظری و حکمت عملی تقسیم نموده اند امّا تأکید و سفارشی که در قرآن مجید و احادیث شده است موضوعی است که کامل بودن، و تمام بودن آن را بخوبی نشان می دهد و اصولا علم بدون عمل را گناه بزرگی می شمارد، سعدی با الهام از آیه- لم تقولون ما لا تفعلون می گوید:

بار درخت علم ندانم جز علم با علم اگر عمل نکنی شاخ بی بری

علم آدمیّت است و جوانمردی و ادب ور نه ددی بصورت انسان مصوّری

و بدیهی است به علمی عمل باید کرد که در راه تکامل و سعادت و بهروزی انسانها و جامعه باشد نه چون عالمان و علومی که در چنگال خونخواران و ابر قدرتهای جهان امروز بصورت بمب های اتمی و شیمیائی و هزاران نوع ابزار مرگبار در آمده است، زیرا علم و عمل را برای آزمندی و برتری طلبی می آموزند و بگفته سنائی: دزدانی هستند که گزیده ترین متاع آدمیان، یعنی هستی و جانشان را فدای شهوات خود می کنند.

می گویند:

چو علم آموختی از حرص آنگه ترس کاندر شب چو دزدی

با چراغ آید گزیده تر برد کالا

ص: ۶۳۶

اعلام مخصوص خبر دادن سریع و تند است.

بعضی از علماء گفته اند: تعلیم- آگاهی دادن و تنبیه یا هشداری به نفس آدمی است برای تصوّر معانی: و تعلّم: آگاهی و تنبّه نفس برای تصوّر چیزی است که می آموزد و چه بسا وقتی تکرار در آن باشد در معنی- اعلام- بکار رود، مثل آیه:

(أَ تُعَلِّمُونَ اللَّهَ بِدِينِكُمْ- ۱۶/ حجرات) (آیا با اظهار پیاپی دیانت خود، می خواهید خدا را آگاه سازید و خبر دهید) و از- تعلیم- مثل آیات:

(الرَّحْمنُ عَلَّمَ الْقُرْآنَ- ۲/ رحمن) (عَلَّمَ بِالْقَلَمِ- ۴/ علق) (وَ عُلِّمْتُمْ ما لَمْ تَعْلَمُوا- ۹۱/ انعام) (عُلِّمْنا مَنْطِقَ الطَّيْرِ- ۱۶/ نمل) (يُعَلِّمُهُمُ الْكِتابَ وَ الْحِكْمَةَ- ۱۲۹/ بقره) و مثل آیه: (وَ عَلَّمَ آدَمَ الْأَسْماءَ كُلَّها- ۳۱/ بقره) پس تعلیم دادن اسماء به آدم این است که خداوند نیرویی برایش قرار داد که بوسیله آن نیرو سخن گفت و اسامی اشیاء را وضع کرد. «۱»

و این حالت در جان و خاطر اوست مثل قرار دادن نیروئی در حیوانات که هر کدام از آنها کاری را پی می گیرند و انجام می دهند، و صدایی از خود برمی آورند.

در آیه: (وَ عَلَّمْناهُ مِنْ لَدُنَّا عِلْماً- ۶۵/ کهف) موسی به او گفت:

---

(۱) یکی از نکات بسیار در خور دقّت مؤلّف کتاب مفردات، راغب رحمه اللّه تعالی، همین است که برای آدم خصوصیّتی غیر از آنچه فلاسفه در باره او گفته اند بیان می کند و آن نیروی نامگذاری در آدمیان است که از آغاز خلقت برای تمام پدیده های عالم از خرد و کلان، مادّی، و معنوی، اخلاقی و فکری، سیاسی و اجتماعی نامگذاری کرده.

و نیز برای دست افزارها و ساخته های خویش و اصولا حالت نامگذاری و وضع اسامی برای موجوداتی که اطراف انسان هست یکی از امتیازات انسان بر تمام موجودات حتّی بر فرشتگان است.

(هَلْ أَتَّبِعُکَ عَلی أَنْ تُعَلِّمَنِ مِمَّا عُلِّمْتَ رُشْداً- ۶۶/ کهف) (آیا ترا پیروی کنم تا از علمی که آموخته شده ای مرا راه رشد بیاموزی؟). گفته شده، مقصودش علم خاصّی است که ببشر پوشیده است و تا زمانی که خداوند آن را روشن و بیان نکرده است آن را ناشناخته و منکر می دانند به دلالت چیزی که موسی از همراهش که او را پیروی می کرد مشاهده نمود و آن را منکر و ناشناخته دانست تا اینکه سببش را برای او بیان کرد، و گفته اند یا بر اساس این علم است که گفت: (قالَ الَّذِی عِنْدَهُ عِلْمٌ مِنَ الْکِتابِ- ۴۰/ نمل) یعنی علم مخصوصی.

خدای تعالی گوید: (وَ الَّذِینَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجاتٍ- ۱۱/ مجادله) پس آگاهی و هشداری است از خدای تعالی بر: ۱- تفاوت درجات علوم و ۲- تفاوت صاحبان علم.

و امّا آیه: (وَ فَوْقَ کُلِّ ذِی عِلْمٍ عَلِیمٌ- ۷۶/ یوسف) واژه- (عَلیم)- در این آیه اگر اشاره به انسانی برتر از انسان دیگر باشد صحیح است و تخصیص واژه- علیم- به چنان شخصی برای مبالغه است که تنبیهی است بر اینکه او به نسبت اولی- علیم- است هر چند که به نسبت کسیکه از او بالاتر است آنچنان علیم نباشد.

و نیز جایز است به اینکه- علیم- در آیه اخیر عبارت از خدای تعالی باشد هر چند که از نظر لفظ نکره و نامعیّن باشد زیرا در حقیقت آنکه به واژه- علیم- توصیف شده است همان خدای تعالی است.

پس آیه: (وَ فَوْقَ کُلِّ ذِی عِلْمٍ عَلِیمٌ- ۷۶/ یوسف) اشاره به علیم بودن خداوند بر جماعت بطور کلّی است نه بر هر فردی جداگانه، ولی بر اساس معنی، در کلّ ذی علم- گفته شده برتری هر انسانی بر انسان دیگر اشاره به هر فردی جداگانه است.

و در آیه: ((عَلَّامُ) الْغُیُوبِ- ۱۰۹/ مائده) اشاره ای است بر اینکه هیچ پوشیده و پنهانی بر او مخفی و پوشیده نیست.

و در آیه: (عالِمُ الْغَیْبِ فَلا یُظْهِرُ عَلی غَیْبِهِ أَحَداً إِلَّا مَنِ ارْتَضی مِنْ رَسُولٍ- ۲۶/ جنّ)

اشاره ای است بر اینکه خداونـد تعالی را علمی است که آن را مخصوص اولیاء خویش می گرداند. و واژه- عالم- در این آیه اخیر که در توصیف خدای آمده است یعنی کسی که چیزی بر او پوشیده نمی ماند چنانکه گفت: (لا تَخْفی مِنْکُمْ خافِیَهٌ- ۱۸/ حاقّه) و این چنین توصـیفی جز در باره خـدای تعالی در مورد دیگران و بشـر صـحیح نیست. (عَلَم:) اثر و نشانه ای است که به وسیله آن چیزی فهمیده می شود مثل عبارات: علم الطّریق:

نشـانه راه. علم الجیش: پرچم سـپاه و لشـگر از این جهت کـوه هم- علم- نامیـده شـده (که از دور مشـخّص است) جمـع علم- اعلام- است. آیه: (عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَهِ- ۶۱/ زخرف) بصورت (او انّه لعلم للسّاعه) هم خوانده شده، در آیات:

(وَ مِنْ آیاتِهِ الْجَوارِ فِی الْبَحْرِ کَالْأَعْلامِ- ۳۲/ شوری) «۱» (وَ لَهُ الْجَوارِ الْمُنْشَآتُ فِی الْبَحْرِ کَالْأَعْلامِ- ۲۴/ رحمن).

علم: شـکافتگی لب بالا و علامت پارچه است، می گویند: فلان علم- او مشـهور است به پرچم سیاهی که بلند است تشبیه شده است.

اعلمت کذا: برایش علامتی نهادم.

معالم الطّریق و الدّین: آثار و نشانه های راه و شریعت، مفردش معلم- است. فلان معلم للخیر: او شاخص و نمودار نیکی است.

علّام: حنّاء که از همان معنی است (رنگی مشخّص بر سر و دست یعنی خضاب).

(عالم:) اسمی است برای فلک یا هر چه را که از جواهر و اعراض (اصول ثابت اشیاء و ظواهر متغیّر آن) در آن قرار دارد.

واژه- عالم- در اصل اسمی است برای آنچه که به وسیله آن نشان کرده

---

(۱) خـدای را در وجود کشتیهـا که در دریـا از دور چون علمی هسـتند نشـانه هـاست. که در سوره- الرّحمن- هم به قـدرت و سنّت آفرینی خداونـد در اشـیاء عـالم اشـاره کرده است که از آن جمله خواصّ اشـیائی است که انسانهـا از آنهـا کشتی و سایر وسایل می سازند.

می شود مثل: مهر و خاتم و برای هر چیزی که با آنها طبع و ختم می شود (نشاندار و مهر شده) و بنای لفظش چون آلت است بر این صیغه آلت نهاده شده پس عالم و جهان، ابزار و آلتی است در دلالت بر ایجاد کننده و صانعش، از این جهت خدای تعالی ما را در معرفت، و شناسایی یگانگی و وحدانیتش توجّه می دهد و می گوید:

(أَ وَ لَمْ یَنْظُرُوا فِی مَلَکُوتِ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ- ۱۸۵/ اعراف) (آیا به ملکوت آسمانها و زمین نظر نکرده اند و چرا نمی اندیشند که شاید اجلشان نزدیک شده باشد). و امّا جمع- عالم- این است که هر نوعی از این قبیل باشد- عالم- نامیده می شود، پس می گویند: عالم الانسان و عالم الماء و عالم النّار: (جهان و مجموعه انسان- مجموعه آب و آتش) و همچنین روایت شده است که: «انّ للّه بضعه عشر الف عالم».

(خدای را چندین ده هزار عالم هست).

و امّا جمع لفظی- عالم جمع سالم آن (با- ون، ین- جمع بسته می شود:

عالمون، عالمین). برای اینکه همه مردم در مفهوم آن قرار دارند و انسان هر گاه دیگری را در لفظ با خود شرکت دهد حکمش بر آن غالب است (قانون تغلیب یعنی چون در لفظ- عالم- مفهوم انسان هم قرار دارند لذا در جمع- عالمون و عالمین- گفته می شود یعنی جمع سالم). و نیز گفته شده مقصود از جمع بسته شدن واژه عالم به جمع سالم این است که انواع خلائق، فرشتگان، جنّ و انس را بدون سایر مخلوقات و پدیده ها شامل می شود معنی اخیر از ابن عبّاس روایت شده ولی جعفر ابن محمّد الصّادق (ع) فرموده است:

«مقصود مردمند که هر یک از آنها را عالمی قرار داده است و گفت: عالم دو گونه است: العالم الکبیر: که همان فلک و محتوای آن است.

العالم الصّغیر: که همان انسان است زیرا انسان بر هیئت و شکل عالم آفریده شده،

و به تحقیق خدای تعالی هر آنچه را که در «عالم کبیر» موجود است در او ایجاد کرد. «۱»

خدای تعالی گوید: (الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعالَمِینَ- ۲/ فاتحه) (أَنِّی فَضَّلْتُکُمْ عَلَی الْعالَمِینَ- ۴۷/ بقره) گفته شده منظور برتری عالم زمان خودشان بوده و یا فضلای زمانشان را اراده کرده است یعنی آنهائی که هر کدامشان در حکم کلّ عالمند و خداوند از کلّ عالم فضیلت را به آنها عطاء کرده و تمکّنشان داده و نامیدن آنها با صفت: (فَضَّلْتُکُمْ عَلَی الْعالَمِینَ- ۴۷/ بقره) مثل نامیدن حضرت ابراهیم علیه السّلام با واژه- امّه- است چنانکه گفت:

(إِنَّ إِبْراهِیمَ کانَ أُمَّهً- ۱۲۰/ نحل) (أَ وَ لَمْ نَنْهَکَ عَنِ الْعالَمِینَ- ۷۰/ حجر) «۲».

(علن) [علن]

العلانیه: آشکار، که نقطه مقابل سرّ و پوشیده است، و بیشتر در معانی غیر از اجسام بکار می رود، می گویند:

علن کذا و اعلنته أنا: آشکار شد و من آشکارش کردم.

---

(۱) و این همان معنی و مفهوم است که در بیتی منسوب به امیر المؤمنین علی (ع) روایت شده است که در مورد تفسیر این آیه خطاب به انسان فرمود: أ تزعم انّک جرم صغیر و فیک انطوی العالم الاکبر تو پنداری همین جرم صغیری- جهانی در نهادت هست پنهان رهبر کبیر انقلاب اسلامی ایران امام خمینی در آغاز تفسیر دعای سحر ص ۱۵ می فرماید (بدانکه انسان تنها موجودی است که جامع همه مراتب عینی و مثالی و حسّی است و تمام عوالم غیب و شهادت و هر چه در آنهاست در وجود انسان پیچیده و نهان است چنانکه خدای تعالی می فرماید: (وَ عَلَّمَ آدَمَ الْأَسْماءَ کُلَّها- ۳۱/ بقره).»

داود بن محمود قیصری در شرح قیصری چاپ هند ۱۳۰۰ ه ص ۲۴ می نویسد: انسان کامل جامع کتابهاست چه وی نسخه عالم کبیر است.

عزیز الدّین نسقی در کتاب (الانسان الکامل) عالم کبیر و عالم صغیر را چنین ترسیم می کند: خداوند چون موجودات را بیافرید عالمش نام کرد از جهت آنکه موجودات علامتند بر وجود او و بر وجود علم و اراده و قدرت او ... موجودات از وجهی علامت است و از وجهی نامه. از این وجه که علامت است عالمش نام کرد و از این وجه که نامه است کتابش نام نهاد، آنگاه فرمود هر که این کتاب را بخواند مرا علم و اراده و قدرت مرا بشناسد. (رساله نوین جلد ۴ ص ۶۵).

(۲) آیا ترا از دیگر کسان نهی نکرده ایم.

و در آیه: (أَعْلَنْتُ لَهُمْ وَ أَسْرَرْتُ لَهُمْ إِسْراراً- ۹/ نوح) یعنی به حقّ دعوتشان کردم «۱».

و گفت: (ما تُكِنُّ صُدُورُهُمْ وَ ما يُعْلِنُونَ- ۷۴/ نمل «۲» علوان الكتاب: (دیباچه و عنوان کتاب) اگر از واژه- علن- باشد صحیح است به اعتبار ظاهر شدن معنی که در آن هست نه بخاطر ظاهر شدن ذات کتاب ..

(علا) [علا]

العلو: بالا، نقطه مقابل و ضدّ واژه- سفل- است. علویّ و سفلیّ: صفتی منسوب به آنهاست (بالایی و پائینی یا زبرین و زیرین). علوّ: بر افراشتگی و بلند شدن.

علا، یعلو، علوا: اسمش عال- است (یعنی برآمده).

علی، یعلی علا: اسمش علیّ- است. (علی- یکی از اسماء حسنای خدای تعالی است و نیز به معنی شریف و بلند مرتبه و سخت است). علی: با فتحه حرف (ی) بیشتر در باره اجسام و مکانهاست در آیه گفت: (عالِيَهُمْ ثِيابُ سُندُسٍ- ۲۱/ انسان).

و نیز گفته شده- علا- در مذّمت و ستایش هر دو گفته می شود، امّا علی جز در چیزی که ستوده و پسندیده است گفته نمی شود.

در آیات: (إِنَّ فِرْعَوْنَ عَلا فِي الْأَرْضِ- ۴/ قصص) (لَعالٍ فِي الْأَرْضِ وَ إِنَّهُ لَمِنَ الْمُسْرِفِينَ- ۸۳/ یونس) (فَاسْتَكْبَرُوا وَ كانُوا قَوْماً عالِينَ- ۴۶/ مؤمنون)

---

(۱) سخن حضرت نوح است که می گوید: خداوند امن قومم را شب و روز دعوت کردم و آنها در نهان و آشکار استکبار ورزیدند و انگشتان خویش در گوشهاشان نهادند و جامه بر سر کشیدند که حقّ نشنوند سپس دعوتم را علنی و نهان کردم و به آنها گفتم از پروردگارتان آمرزش بخواهید که او آمرزنده است.

(۲) پروردگارت آنچه را که سینه های کفّار پنهان می دارند و آنچه را که آشکار می کنند می داند هیچ نهان و نهفته ای در آسمان و زمین نیست مگر اینکه نامه ای روشن و آشکار است.

و از ابلیس گفت: (أَسْتَکْبَرْتَ أَمْ کُنْتَ مِنَ الْعالِینَ- ۷۵/ ص) «۱» و در آیات: (لا یُرِیدُونَ عُلُوًّا فِی الْأَرْضِ- ۸۳/ قصص) «۲» (وَ لَعَلا بَعْضُهُمْ عَلی بَعْضٍ- ۹۱/ مؤمنون) (لَتَعْلُنَّ عُلُوًّا کَبِیراً- ۴/ اسراء) (وَ اسْتَیْقَنَتْها أَنْفُسُهُمْ ظُلْماً وَ عُلُوًّا- ۱۴/ نمل) (آیات فوق از واژه- علی- یعلو- است و با صفات استکبار و ظلم مترادف و بصورت مذمّت یاد شده است). و امّا (عَلِیّ)- همان بلند مرتبه و رفیع القدر است از- علی، یعلی. «۳»

و هر گاه خدای تعالی با این واژه توصیف شود، مثل آیات:

(هُوَ الْعَلِیُّ الْکَبِیرُ- ۶۲/ حجّ) «۴» (إِنَّ اللَّهَ کانَ عَلِیًّا کَبِیراً- ۳۴/ نساء)

---

(۱) بزرگی کردی یا از برترین خویان هستی.

(۲) تمام آیه چنین است: (تِلْکَ الدَّارُ الْآخِرَهُ نَجْعَلُها لِلَّذِینَ لا یُرِیدُونَ عُلُوًّا فِی الْأَرْضِ وَ لا فَساداً- ۸۳/ قصص) آن جهان باز پسین و دار آخرت را برای کسانی که در زمین استکبار و بزرگی نمی ورزند و فساد نمی کنند قرار دادیم.

(۳) (ع، ل) و حرف معتل خواه واوی باشد مثل- علا، یعلو- و خواه یائی مثل- علی یعلی- هر دو یک ریشه اند و دلالت بر- سموّ و ارتفاع- دارد. خلیل بن احمد می گوید: اصل بنای واژه- علوّ است امّا- علاء- رفعت است و- علوّ- عظمت و تکبّر. علا الملک فی الارض آن ملک در زمین تکبّر و گردانفرازی کرد. علا یعلو: در مورد تکبر و بلندی و علی یعلی- در مورد شرف و رفعت است. معلّاه: کسب شرف و بزرگی جمعش معالی است. فلان من علیه النّاس: او از اهل شرف است علا الفرس: سوار بر اسب شد. اعلی عن الفرس: از اسب بزیر آمد. عالیه تهامه و منسوب به آنرا- عالی- گویند. علیه: اطاق و اشکوبه. ابو زید می گوید: جئت من علیک: ای من عندک یعنی از نزد تو آمدم. علیان صدای بلند. علوان الکتاب و عنوان الکتاب: هر دو صحیح است هر چند که از اصطلاحات مولّدین یا نوخاستگان بعد از قرنهای دوّم و سوّم است، عنوان از (عن) و علوان- از (علو) است و خلیل می گوید: علی بر وزن فعیل و نسبت به آن را- علوی گویند. ما انت الاعلی علی و اروع: یعنی تو در فراخی و شکوه زندگی هستی. (محکم- مقائیس- لسان العرب تهذیب اللّغه- صبح- المصباح المنیر).

(۴) با کمال تأسّف قرنهاست که قاریان قرآن در کشورهای مختلف پس از قرائتی از قرآن عبارت (صدق اللّه العلّی العظیم) که همان نصّ قرآن است (و العلی العظیم) دو صفت شکوهمند اللّه است و پس از (اللّه) بیان می شود، می بینیم قاریانی مشهور در بعضی از کشورها واژه- علی- را به تصوّر اینکه اسم علی (ع) است نمی گویند و به گفتن (صدق اللّه العظیم) که عبارتی ناقص و نارساست و خدای را تنها با واژه- عظیم- ذکر می کنند ختم می کنند. و امروز جای آن دارد که قاریان سراسر کشورهای اسلامی این نقیصه را

معنایش این است که خداوند برتر از آن است که توصیف وصف کنندگان بلکه علم عارفین به او محیط شود و او را فرا گیرد.

و بنابر این گفته می شود- تعالی، مثل آیه: (تَعالَی اللَّهُ عَمَّا یُشْرِکُونَ- ۶۳/ نمل) در این آیه تخصیص لفظ- تفاعل یعنی تعالی در مورد خداوند برای مبالغه آن مفهوم، از او است نه بر روش تکلیف آن طوری که از بشر وجود پیدا می کند. خدای عزّ و جل گوید:

(تَعالی عَمَّا یَقُولُونَ عُلُوًّا کَبِیراً- ۴۳/ اسراء). واژه- علوّ- در این آیه مصدر- تعالی نیست مثل واژه- نباتا- که در آیه: (أَنْبَتَکُمْ مِنَ الْأَرْضِ نَباتاً- ۱۷/ نوح) آمده است زیرا- نباتا- در اینجا مصدر است و همچنین تبتیل- در آیه (وَ تَبَتَّلْ إِلَیْهِ تَبْتِیلًا- ۸/ مزمّل) مصدر است.

(اعلی:) شریف تر و برتر، گفت: (أَنَا رَبُّکُمُ الْأَعْلی- ۲۴/ نازعات).

استعلاء: طلب علوّ و بزرگی مذموم و ناپسند، گاهی- استعلاء در معنی- علاء- یعنی رفعت و شکوهمندی است، در آیه گفت: (وَ قَدْ أَفْلَحَ الْیَوْمَ مَنِ اسْتَعْلی- ۶۴/ طه) که احتمال هر دو در آن است. «۱»

و امّا در آیه: (سَبِّحِ اسْمَ رَبِّکَ الْأَعْلَی- ۱/ اعلی) خداوند برتر از این است که چیزی با او مقایسه شود و یا اینکه به اعتبار و نظر داشتن به غیر خدا، خدای منظور شود. و آیه: (وَ السَّماواتِ الْعُلی- ۴/ طه) که جمع مؤنّث اعلی است و معنی آن اشرف و افضل است یعنی برتر و شریف تر به نسبت این عالم، چنانکه گفت: (أَ أَنْتُمْ أَشَدُّ خَلْقاً أَمِ السَّماءُ بَناها- ۲۷/ نازعات)

برطرف کنند و پس از تلاوت آیاتی از قرآن همین عبارت قرآنی (صدق اللّه العلّی العظیم) را درک کنند. در آیه و لا یؤده حفظهما و هو العلّی العظیم). بخوبی بیان شده است. [.....]

(۱) آیه اخیر در باره سخن ساحران دربار فرعون است که به یکدیگر می گویند: هر که برتر شود درستکار است و همینها بودند که با پذیرش این اصل و دیدن معجزه حضرت موسی که برتر از سحر آنان بود به سجده حق در آمدند و گفتند: (آمَنَّا بِرَبِّ هارُونَ وَ مُوسی- ۷۰/ طه) و همگی با تمام تهدیداتی که از طرف فرعون می شد بحق پیوستند و رستگار شدند پس واژه استعلاء- در آیه، بمعنی برتری مذموم و محمود یا پسندیده، و ناپسندیده هر دو است یعنی چه ساحران برتر شوند و یا موسی که اولی مذموم و دوّمی محمود است.

و در آیه: (لَفِی (عِلِّیِّینَ)- ۱۸/ مطفّفین) گفته شده- علّیین- اسم شریف ترین باغات بهشتی است چنانکه- سجّین- نام بدترین آتشهای عذاب است. و نیز گفته اند شاید در حقیقت- علّیین- نام بهشتیان باشد که این معنی در زبان عربی نزدیکتر است زیرا- علّیین- به صورت جمعی است (جمع سالم) که ویژه انسانها و ناطقین است مفردش علیّ- مثل بطّیخ (کدو و خیار و خربزه و مانند آنهاست).

و معنای آیه: (لَفِی عِلِّیِّینَ- ۱۸/ مطفّفین) این است که ابرار و نیکان در زمره آنها هستند مثل مفهوم آیه: (فَأُولئِکَ مَعَ الَّذِینَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَیْهِمْ مِنَ النَّبِیِّینَ ...- ۶۹/ نساء) و به اعتبار علوّ و بلندی برای مکان مرتفع و مشرف و برای شرف و بزرگی معنوی- علیاء- گفته می شود.

علیّه- تصغیر- عالیه- است که در سخن معمولی اسمی است برای اشکوبه و اتاق در طبقات بالا.

تعالی النّهار: روز بالا آمد. عالیه: سر نیزه بدون نیزه، جمعش عول. عالیه المدینه:

آستانه و بلندی شهر مدینه.

بعث الی اهل العوالی: به سوی مردمان حومه حجاز فرستاده شد.

علوّی: منسوب به- عالیه- است که به حومه حجاز منسوب است.

علاه:

سندان آهنی یا سنگی.

العلّیه: اتاق طبقه دوّم و اشکوب جمع آن- علالی- بر وزن فعالیل- است.

علیان: شتر تنومند.

علاوه الشّی ء: بالای آن چیز، از این جهت به سر و گردن هم علاوه گفته شده و نیز علاوه: سرباز. علاوه الرّیح و سفالته: قسمت بالایی وزش باد سخت و پائین آن (که بیشتر در موقع شکار که باد و نسیم بوی را با خود از بالا به پائین می برد بکار می رود که شکار با استشمام بوی انسان که بر او می وزد می گریزد). معلّی: هفتمین تیر شرط بندی که مهمترین آن است. اعل عنّی: بالا برو.

در واژه- (تَعالَ)- گفته شده اصلش این است که انسانی را به جایی بلند دعوت کنی سپس برای دعوت کردن به هر مکانی بکار می رود.

بعضی گفته اند: اصل- تعال- از علوّ یا بزرگی مقام است و با گفتن تعال- گویی که تو کسی را به چیزی که رفعت در آن هست دعوت می کنی مثل اینکه می گوئی:

افعل کذا غیر صاغر: که نوعی بزرگداشت در سخن است. یعنی آن را بدون احساس خواری و کوچکی انجام ده و بر این اساس گفت:

(فَقُلْ تَعالَوْا نَدْعُ أَبْناءَنا- ۶۱/ آل عمران) (تَعالَوْا إِلی کَلِمَهٍ- ۶۴/ آل عمران) (تَعالَوْا إِلی ما أَنْزَلَ اللَّهُ- ۶۱/ نساء) (أَلَّا تَعْلُوا عَلَیَّ- ۳۱/ نمل) (تَعالَوْا أَتْلُ- ۱۵۱/ انعام) تعلّی: صعود کرد و به بلندی رفت، می گویند: علّیته فتعلّی: صعودش دادم و بالا رفت.

(عَلی:) حرف جرّ است که گاهی در موضع اسم قرار می گیرد، چنانکه می گویند:

عدت من علیه: بامداد از روی او گذشت.

(عمّ) [عمّ].

العمّ: عمو یا برادر پدر.

عمّه: خواهر پدر، گفت: (أَوْ بُیُوتِ أَعْمامِکُمْ أَوْ بُیُوتِ عَمَّاتِکُمْ- ۶۱/ نور). رجل معمّ مخول: مردی که عموها و دائی های کریم و خوب دارد. استعمّ عمّا و تعمّمه: او را عموی خود گرفت، و اصلش از- عموم- استکه همان شمول و فراگیری است و به اعتبار کثرت و زیادی عموها آنطور گفته شده. عمّهم بکذا عمّا و عموما: آنها را عمومیّت داد و آنها را فرا گرفت.

لفظ عامّه «۱» هم به خاطر زیادی مردم و عمومیّتشان در شهرها و بلاد اینطور نامیده شده و باعتبار فراگیری و شمول واژه- مشور- هم یعنی پارچه بلند رنگی نیز- عمامه- نامیده شده.

تعمّم: مثل- تقنّع و نقمّص و عمّمته- است (مقنعه بست پیراهن پوشید- دستارش بستم) که- عمامه- کنایه از سیادت و بزرگی است. «۲»

شاه معمّمه: گوسپندی سر سفید مثل- مقنّعه و مخمّره: کسیکه روپوش و جامه بر سر انداخته. شاعر گوید:

یا عامر بن مالك یا عمّا افنیت عمّا و جیزت عمّا

یعنی: ای عموی عامر بن مالك بخشش و عطاء را از گروهی سلب کردی و به گروهی دیگر بخشیدی.

در آیه: ((عَمَّ) یَتَساءَلُونَ- ۱/ نباء) یعنی (عن ما) از چه چیز که لفظ مرکّب عمّ در این آیه از واژه نیست.

(عمد) [عمد]

العمد: قصد کردن به چیزی و استناد نمودن به آن.

---

(۱) عامّه: نقطه مقابل خاصّه و جمعش عوام است و در این معنی است دعاء «نتوب الیك من عوام خطایانا» یعنی خداوندا از زیادی و فزونی گناهانمان به تو بازگشت می کنیم. (مجمع البحرین- ۶/ ۱۲۴).

(۲) عمامه از پوشش های سر است جمعش- عمائم. اعراب به شخصی که سیادت و بزرگی می یابد می گویند: قد عمّم: به تحقیق بزرگوار شد و عمامه به سرش بسته شد زیرا عمامه همسان افسر است. و کانوا اذا سوّدوا رجلا عمّموه عمامه: هر گاه شخصی را به سیادت و بزرگی برگزیدند عمّامه ای بر سرش می نهند.

معمّم: سیّد بزرگی که مردم کارهاشان را از او پیروی و تقلید می کنند- السّید، الّذی یقلّده القوم امورهم و یلجأ الیه عوامهم: عموم و اکثریت مردم به او ملتجی می شوند و او پناه و ملجاء مردم است ابو ذؤیب هذلی می گوید: و من خیر جمع النّاشی المعمّم خیر و زند و ری یعنی یکی از بهترین صفتهایی که سید و رهبر ملّت در خویشتن فراهم آورده است بزرگواری و خیر فراگیر است. عمّ و عامّه: جمعیّت و خلق کثیر. شی ء عمیم: هر چیز تمام و کامل و زیاد و نیز- عمیم- بلند قامت یا درخت بلند.

(تهذیب اللّغه ۱/ ۱۲۰- لسان العرب ۱۲/ ۴۲۴- مقائیس اللّغه ۴/ ۱۷).

عماد: آنچه که به او اعتماد می شود. گفت: (إِرَمَ ذاتِ الْعِمادِ- ۷/ فجر) یعنی چیزی که مورد اعتمادشان بود و به آن، امید بسته بودند. عمّدت الشّی ء: وقتی است که چیزی را استوار و سر پا داری.

عمّدت الحائط: مثل همان است یعنی دیوار را محکم و بر پا داشتم.

(عَمُود:) چوبی است که خیمه و چادر بر آن تکیه دارد، جمعش- عمد عمد- است. در آیه گفت: (فِی عَمَدٍ مُمَدَّدَهٍ- ۹/ همزه) «۱» که بصورت (فی عمد) نیز خوانده شده.

و آیه: (بِغَیْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَها- ۲/ رعد) (برای توجّه به نکات علمی این آیه به ذیل واژه- رفع- مراجعه شود.) و همچنین- عمود- چیزی است از آهن یا چوب که انسان در دست می گیرد در حالیکه بر آن تکیه می دهد.

عمود الصّبح: آغاز روشنایی صبح که شعاعش به عمود تشبیه شده است عمد و (تَعَمّد): در سخن معمولی نقطه مقابل- سهو است عمد، همان مقصود با نیّت است، در آیات:

(وَ مَنْ یَقْتُلْ مُؤْمِناً مُتَعَمِّداً- ۹۳/ نساء)

---

(۱) مربوط به سوره همزّه است که می گوید: هلاکت باد بر هر کسی که به پاکان و مؤمنین طعنه می زند همانکس که زر پرست است و مالی فراهم کرده و از افزونی و زیادتی آنرا شمارش می کند تصوّر می کند و می پندارد که مالش او را جاودانه خواهد کرد هرگز چنین نیست بلکه او را در عذابی درهم کوبنده، می افکنند تو چه می دانی که آن عذاب چیست آتش افروخته خداست آتشی که بر دلها زبانه می کشد و آنها را می سوزاند و بر آنها پیوسته است در ستونهایی کشیده شده.

این سوره از سرنوشت شوم مال اندوزان و زرپرستانی که در دنیا تمام همّت و کارشان جمع مال است و از هر راه که باشد مال بدست می آورند، از خوردن حرام و شبهه ناک هم پرهیزی ندارند و پیوسته در چنگال آز و جمع مال گرفتار و با استکبار و غرور به دشمنی با مؤمنین بر می خیزند و هر کدام چون فرعونی به تصوّر و داعیه جاودانگی در لجنزار غرق می شوند و یا همچون قارون قرن فساد و هلاکت، زیرا ثروت اندوزی راه دین را و دنیا پرستی، یاری مؤمنین را بر ایشان سدّ کرده چنانکه گفت:

(إِنَّ الْإِنْسانَ لَیَطْغی أَنْ رَآهُ اسْتَغْنی- ۷/ علق) اینان چون دیگران را به چشم حقارت می نگرند در آتش عذاب آنچنان کوبیده می شوند و به مکافات دلهایی که در دنیا از محرومیّت سوخته و آنها با انباشتن حقوق محرومین عیّاشی و هرزگی می کنند آتش عذاب جاودانه از دلهاشان زبانه می کشد، به گفته مولوی:

آتشی اینجا که بر دلها زدی مایه نار جهنّم آمدی

(وَ لكِنْ ما تَعَمَّدَتْ قُلُوبُكَمْ- ۵/ احزاب) فلان رفيع العماد: هنگامی که به او اعتماد شود و با ارزش و رفيع است.

(عُمـدَه): هر چيزی از مال و غير از مال که مورد اعتماد شود، جمعش- عمـد- است، در آيه: (فِی عَمَدٍ مُمَدَّدَهٍ- ۹/ همزه) که بصورت (فی عمد) نيز خوانده شده.

عميد: شخص بزرگی که مردم به او اعتماد می کنند و نيز- عميد، دلی که حزن و اندوه، آن را فرا گرفته و بيماری، که مبتلا به درد می شود.

عمد: از حزن و اندوه يا خشم و بيماری دردمند شد.

عمد البعير: شتر از درد زخم پشتش رنجور شد.

(عمر) [عمر]

المعاره: آبادانی، نقيض آن خرابی است.

عمر ارضه يعمرها عماره: زمينش را بخوبی آباد کرد، در آيه گفت:

(وَ عِمارَهَ الْمَسْجِدِ الْحَرامِ- ۱۹/ توبه).

(وَ عَمَرُوهـا أَكْثَرَ مِمَّا عَمَرُوها- ۹/ روم) «۱» (وَ الْبَيْتِ الْمَعْمُورِ- ۴/ طور) اعمرته الارض و (استَعمَرتُهُ:) وقتی است که زمين را آباد کنی و عمران را به او برسانی، گفت: (وَ اسْتَعْمَرَكُمْ فِيها- ۶۱/ هود) (در آنجا آبادانی را به شما واگذار کرد).

عمر و عمر: اسمی است برای موقع سلامتی بدن بوسيله حيات و زندگی که غير از مفهوم بقاست اگر گفته شود- طال عمره: به وجهی معنـايش سـلامتی بـدن است و اگر گفته شود- طال بقاؤه- اقتضاء آن معنی را نـدارد يعنی (معنی سـلامتی) زيرا- بقاء- ضدّ فناء- است و برای فضـيلت و برتری بقاء بر عمر، خدای تعالی با واژه- باقی- توصـيف شده است و کمتر با- عمر- وصـف شده.

---

(۱) امّت های گذشته زمين را بيشتر از اين ها آباد کردند.

(تَعمِیر:) بخشیدن عمر با عمل یا سخن به طریق درخواست و تقاضاست در آیات:

(أَ وَ لَمْ نُعَمِّرْكُمْ ما يَتَذَكَّرُ فِيهِ- ۳۷/ فاطر) «۱» (وَ ما يُعَمَّرُ مِنْ مُعَمَّرٍ وَ لا يُنْقَصُ مِنْ عُمُرِهِ- ۱۱/ فاطر) «۲» (وَ ما هُوَ بِمُزَحْزِحِهِ مِنَ الْعَذابِ أَنْ يُعَمَّرَ- ۹۶/ بقره) «۳» (حَتَّى طالَ عَلَيْهِمُ الْعُمُرُ- ۴۴/ انبياء) (وَ لَبِثْتَ فِينا مِنْ عُمُرِكَ سِنِينَ- ۱۸/ شعراء) «۴» (عُمُر) و عمر: در معنی یکی است ولی سوگند خوردن با واژه- عمر اختصاص یافته، مثل آیه: (لَعَمْرُكَ إِنَّهُمْ لَفِي سَكْرَتِهِمْ- ۷۲/ حجر) «۵» عمّرك اللّه: یعنی از خدای عمرت را درخواست کردم، که در سوگند و دعا واژه- عمر- مخصوص چیزی است که در آن قصد سوگند شده باشد.

اعتمار و عمره: دیدار و زیارتی که استحکام دوستی در آن هست و در شریعت- اعتمار و عمره- برای هدف مخصوصی است.

و در آیه: (إِنَّما (يَعْمُرُ) مَساجِدَ اللَّهِ- ۱۸/ توبه) یا همان- عماره و آبادانی و حفظ بناست و یا از- عمره ای که به معنی زیارت است و یا از عبارتی است که می گویند- عمرت بمکان کذا: در آنجا اقامت گزیدم برای اینکه- عمرت المکان و عمرت بالمکان- یکی است.

عماره: اخصّ از قبیله است و اسمی است برای جمعیّتی که آبادانی مکان بوسیله

---

(۱) آیا آنقدر عمرتان ندادیم که در آن عمر متذکّر شوید و پند گیرید.

(۲) زندگانی و عمر هیچ با عمری افزون نشود و از عمر او کم نشود مگر اینکه در نوشته ای و حکمی ثبت است.

(۳) از مشرکین کسانی هستند که دوست دارند هزار سال عمر کنند ولی اگر عمر دراز هم بکنند او را از عذاب دور نمی کند و خدای به آنچه می کنند بصیر است.

(۴) سالهائی از عمرت در آنجا درنگ کردی.

(۵) بجان خودت سوگند که مجرمین و پلیدان آلوده به فساد اخلاقی (قوم لوط) در گمراهیشان سرمست و سرگردان بودند.

آنهاست، شاعر گویـد: لکلّ أناس من معدّ عماره (از هر مردمی از قبیله معدّ گروهی و جمعیّتی هست) (عَمار:) چیزی است که رئیس بر سر می نهد که نشانه برقرار بودن و حفظ ریاست اوست که یا شاخه گلی خوشبو است یا عمامه و دستار.

اگر ریحان یا گلی که بر کلاه رئیس می نهند- عمار- نامیده شده استعاره از آن (واژه عماره و آبادانی) و به اعتبار آن است.

معمر: مسکن و جای زندگی تا زمانی که بوسیله ساکنین آنجا آباد باشد. عرمرمه:

یارانی که مکانی دلالت بر آبادانی و تصاحب آنها را دارد که آن مکان در اختیار آنهاست و بوسیله صاحبانش آباد شد.

عمری: در بخشودن، این است که چیزی را برای کسی در مـدّت عمر خود یا عمر او قرار دهی و وقف کنی مثل: رقبی: (دادن خانه یا زمینی به کسیکه تا پایان عمرش از آن بهره منـد شود و بعد از مرگش به دیگری برسد.) در اختصاص لفظ عمری- در معنی بخشش، هشداری است بر اینکه آن چیز عاریه است و جاودانه نیست.

عمر: گوشتی که میان دندان و بن دندان قرار می گیرد، جمعش- عمور. گفتار را هم- أمّ عامر- گویند. افلاس و ورشکسـتگی را هم- ابو عمره- نامند (ابو عمره- به تصوّر اعراب، مردمی شوم در جاهلیّت بوده که به هر جا وارد می شدند جنگ و مصیبت به آنها می رسید).

(عمق) [عمق]

در آیه: (مِنْ کُلِّ فَجٍّ عَمِیقٍ- ۲۷/ حجّ) یعنی ژرفناک اصل- عمق- دوری و به پائین رفتن است.

بئر عمیق و معیق: وقتی است که عمق چاه زیاد و ته آن دور باشد.

(عمل) [عمل]

العمل: هر فعلی و کاری که با قصد، از جاندار سر بزند که در معنی، اخصّ از- فعل- است زیرا- فعل- به حیواناتی که کاری از آنها بدون قصد سر می زند نسبت داده می شود که به جمادات نیز منسوب می شود ولی واژه- عمل- کمتر چنین مفهومی دارد واژه- عمل- در حیوانات بکار نرفته است مگر در عبارتی که می گویند:

البقر العوامل: گاوان شخم زن و گاهی واژه- عمل- در کارهای صالح و ناصالح هر دو بکار می رود، در آیات: (إِنَّ الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحاتِ- ۲۲۷/ بقره).

(وَ مَنْ یَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحاتِ- ۱۲۴/ نساء) (مَنْ یَعْمَلْ سُوءاً یُجْزَ بِهِ- ۱۲۳/ نساء) (وَ نَجِّنِی مِنْ فِرْعَوْنَ وَ عَمَلِهِ- ۱۱/ تحریم) و همانند این آیات: (إِنَّهُ عَمَلٌ غَیْرُ صالِحٍ- ۴۶/ هود). (لَیْسَتِ التَّوْبَهُ لِلَّذِینَ یَعْمَلُونَ السَّیِّئاتِ- ۱۸/ نساء). و امّا در آیه: (وَ الْعامِلِینَ عَلَیْها- ۶۰/ توبه) «۱» منظور کسانی هستند که سرپرست زکاتند.

عماله: حقوق آنهاست (حقوق کارگزاران زکات).

عامل الرّمح:

بن نیزه و یعمله: مشتقّ از- عمل- است (یوم الیعمله: یکی از ایّام تاریخی اعراب جاهلی است.).

(عمه) [عمه]

العمه: دو دلی و تردید داشتن در کار، از روی تحیّر و سرگردانی. عمه فهو عمه و عامه: سرگردان و متحیّر، جمعش- عمّه- است، در آیات:

(فِی طُغْیانِهِمْ یَعْمَهُونَ- ۱۵/ بقره) (فَهُمْ یَعْمَهُونَ- ۴/ نمل)

---

(۱) در باره کارگزاران جمع آوری زکات و مالیات اسلامی.

(زَيَّنَّا لَهُمْ أَعْمالَهُمْ فَهُمْ يَعْمَهُونَ- ۴/ نمل). «۱».

(عمی) [عمی].

العمی: در مورد از دست دادن چشم و بصیرت یعنی چشم باطنی هر دو گفته می شود اولی را- اعمی- یعنی نابینای ظاهری و دوّمی را- اعمی و عم- گویند. در معنی اوّل، آیه: (أَنْ جاءَهُ الْأَعْمی- ۲/ عبس). و در معنی دوّم نه تنها در مذّمت عدم بصیرت یا- عمی- در قرآن آمده است، مثل آیات:

(صُمٌّ بُكْمٌ عُمْیٌ- ۱۸/ بقره) (فَعَمُوا وَ صَمُّوا- ۷۱/ مائده).

بلکه در جنب عدم بصیرت، نابینائی ظاهری را کوری بحساب نیاورده است تا آنجا که گفت: (فَإِنَّها لا تَعْمَی الْأَبْصارُ وَ لكِنْ تَعْمَی الْقُلُوبُ الَّتِی فِی الصُّدُورِ- ۴۶/ حجّ) «۲» و آیه: (الَّذِینَ كانَتْ أَعْیُنُهُمْ فِی غِطاءٍ عَنْ ذِكْرِی «- ۱۰۱/ كهف) بر همان اساس است. «۳» و گفت: (لَیْسَ عَلَی الْأَعْمی حَرَجٌ- ۶۱/ نور) جمع اعمی- عمی و عمیان- است، در آیات:

(بُكْمٌ عُمْیٌ- ۱۸/ بقره) (صُمًّا وَ عُمْیاناً- ۷۳/ فرقان) و آیه: (وَ مَنْ كانَ فِی هذِهِ أَعْمی فَهُوَ فِی الْآخِرَهِ أَعْمی وَ أَضَلُّ سَبِیلًا- ۷۲/ اسراء) اعمی- در اوّل آیه اخیر اسم فاعل است و اعمی- دوّم گفته شده مثل همان است.

و نیز گفته شده- اعمی- دوّم در آخرت از (افعل تفضیل) است یعنی نابینایی معنوی آخرت از نابینایی و عدم بصیرت در دنیا برتر است زیرا آنگونه ندیدن از فقدان

---

(۱) آیه چنین است: (إِنَّ الَّذِینَ لا یُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَهِ زَیَّنَّا ...) کسانی که به آخرت ایمان نمی آورند کارهایشان را به نظرشان می آرائیم که در کور دل و سرگردانی بمانند.

(۲) زیرا دیدگان کور نمی شود ولی دلهایی که در سینه ها است از تعقّل در آثار گذشتگان و عبرت گرفتن از آنها کور می شود.

(۳) تمام آیه چنین است: (الَّذِینَ كانَتْ أَعْیُنُهُمْ فِی غِطاءٍ عَنْ ذِكْرِی وَ كانُوا لا یَسْتَطِیعُونَ سَمْعاً) در این آیه ندیدن با نشنیدن توجیه شده، یعنی کسانی که دیدگانشان در پرده بوده و از یادآوری حقّ طوری هستند که قدرت شنیدن او را ندارند، و آیه اخیر اشاره به همان بصیرت یا دیدن، و شنیدن باطنی است. [.....]

بصیرت است.

و نیز صحیح است در مورد آن گفته شود از- ما افعله (فعل تعجّب) است که همان- افعل من کذا- است.

بعضی از علماء قسمت اوّل آیه: (مَنْ کانَ فِی هذِهِ أَعْمی- ۷۲/ اسراء) را به کوری دل حمل کرده اند و دوّمی را در کوری ظاهر.

ابو عمرو بن علاء: بر این نظر رفته است و- اعمی- اوّل را به کوری دل برگردانده است و در اعمی- دوّم اماله یا برگرداندن را برای اینکه اسم است ترک کرده که اسم از اماله بعید است.

خدای تعالی گوید: (وَ الَّذِینَ لا یُؤْمِنُونَ فِی آذانِهِمْ وَقْرٌ- ۴۴/ فصّلت) «۱» (وَ هُوَ عَلَیْهِمْ عَمًی- ۴۴/ فصّلت) (إِنَّهُمْ کانُوا قَوْماً عَمِینَ- ۶۴/ فصّلت) (وَ نَحْشُرُهُ یَوْمَ الْقِیامَهِ أَعْمی- ۱۲۴/ طه) (وَ نَحْشُرُهُمْ یَوْمَ الْقِیامَهِ عَلی وُجُوهِهِمْ عُمْیاً وَ بُکْماً وَ صُمًّا- ۹۷/ اسراء) که احتمال هر دو معنی یعنی نابینائی چشم و عدم بصیرت هر دو هست.

(عَمِیَ عَلَیهِ:) اشتباه کرد تا جائیکه نسبت به او مثل نابینا شد، در آیات:

(فَعَمِیَتْ عَلَیْهِمُ الْأَنْباءُ یَوْمَئِذٍ- ۶۶/ قصص) «۲» (آتانِی رَحْمَهً مِنْ عِنْدِهِ فَعُمِّیَتْ عَلَیْکُمْ- ۲۸/ هود) عماء ابرها و همچنین- عماء: جهالت و نادانی. در باره عمی- به معنی جهالت بعضی از علماء در روایتی که از پیامبر (ص) رسیده است که: «قیل: أین کان ربّنا قبل ان خلق السّماء و الارض؟ قل: فی عماء تحته عماء و فوقه عماء» یعنی پروردگار ما قبل از آفریدن آسمان و زمین کجا بوده، گفته اند: عماء- در این حدیث اشاره به همان حالتی است که بر شما پوشیده است و آگاهی بر آنها ممکن نیست.

---

(۱) کسانی که ایمان نمی آورند در گوشهاشان از شنیدن حقّ سنگینی است.

(۲) در قیامت اخبار مکافات و عذابشان بر آنها پوشیده می شود، و پرسشی از آنها نمی شود.

عمیّه: نادانی و جهل.

معامی: زمینهایی که بایر و بدون سکنه مانده است که اثری از آبادی در آن نباشد.

(عن) [عن]

عن یعنی (از) مقتضی معنی در گذشتن و جدا شدن از چیزی است که لفظ- عن- به آن اضافه شده است مثلا- می گویی: حدّثتک عن فلان: از او برایت سخن گفتم.

اطعمته عن جوع: از گرسنگی غذایش دادم.

ابو محمّد بصری- گفته است: حرف (عن) از (علی) بیشتر و فراگیرتر بکار می رود «۱» زیرا (عن) در جهات ششگانه (بالا- پائین- عقب- جلو- چپ- راست) بکار می رود و از این رو (عن) در موقعیّت (علی) واقع شده است و در شعر این شاعر که:

اذا رضیت علیّ بنو قشیر (وقتی که بنو قشیر از من راضی شوند و درگذرند).

ابو محمّد بصری گفته: حرف- عن- از علی بیشتر و فراگیرتر است زیرا- عن- در جهات شش گانه هم بکار می رود و در موقعیّت- علی- است شاعر می گوید:

اذا رضیت علیّ بنو قشیر (زمانی که بنو قشیر از من راضی شوند) بنابر این اگر بگویی- اطعمته علی جوع و کسوته علی عری- نیز صحیح است یعنی از گرسنگی غذایش

---

(۱) ابو محمّد بصری که نظر او را راغب حجّت دانسته از دانشمندان نحوی قرون اوّلیه هجری است.

بدر الدّین زرکشی هم در کتاب (البرهان فی علوم القرآن) ذیل (عن) همین مطلبی را که در مفردات آمده از قول ابو محمّد بصری نقل می کند، فقط تفاوتهایی در عبارت دارد می گوید:

«و لو قلت اطعمته من جوع و کسوته علی عری لم یصح: اگر بگویی او را از گرسنگی سیر کردم و از برهنگی لباسش پوشاندم صحیح نیست» ولی راغب رحمه اللّه می نویسد: و لو قلت اطعمته علی جوع و کسوته علی عری لصحّ- که در هر دو قسمت (علی) در معنی (عن) و من است که در قرآن هم در سوره قریش آمده است در آیه: (الَّذِی أَطْعَمَهُمْ مِنْ جُوعٍ ۴/ قریش) پس بنا بر نظر ابو محمّد بصری هر کجا بجای (من) و (عن) حرف (علی) باشد بایستی به (از) تفسیر کرد. ابن سکّیت هم همین نظر را دارد می نویسد تکون (عن) بمعنی (علی) ذو الاصبع العدوانی، می گوید: لا- افضلت فی حسب عنّی: تو در حسب بر من فضیلتی نیافتی (لس ۱۳/ ۲۹۶)- البرهان ۴/ ۲۸۶)

دادم و از برهنگی لباسش پوشاندم.

(عنب) [عنب]

العنب: میوه تاک یا انگور و همچنین به خود درخت تاک هم گفته می شود، مفردش- عنبه- جمعش اعناب است در آیات:

(وَ مِنْ ثَمَراتِ النَّخِیلِ وَ الْأَعْنابِ- ۶۷/ نحل) (جَنَّةٌ مِنْ نَخِیلٍ وَ عِنَبٍ- ۹۱/ اسراء) (وَ جَنَّاتٍ مِنْ أَعْنابٍ- ۹۹/ انعام) (حَدائِقَ وَ أَعْناباً- ۳۲/ نباء) (وَ عِنَباً وَ قَضْباً وَ زَیْتُوناً- ۲۸/ عبس) (جَنَّتَیْنِ مِنْ أَعْنابٍ- ۳۲/ کهف) عنبه: آبله و دانه های ریز به شکل هسته انگور که بر پوست بدن برمی آید و ظاهر می شود:.

(عنت) [عنت]

معانته- مثل- معانده- به معنی دشمنی و عناد است ولی- معانته- بلیغ تر و رساتر است، چون- معانته عناد و معانده ای است که در مفهومش مرگ و هلاکت هم هست از این روی گفته می شود: عنت فلان: وقتی که کسی در کاری که از آن بیم تلف شدن هست قرار می گیرد. می گویند: عنت، یعنت، عنتا- در آیات:

(لِمَنْ خَشِیَ الْعَنَتَ مِنْکُمْ- ۲۵/ نساء) (وَدُّوا ما عَنِتُّمْ- ۱۱۸/ آل عمران)

(عَزِيزٌ عَلَيْهِ ما عَنِتُّمْ- ۱۲۸/ توبه) «۱» و آیه: (عَنَتِ الْوُجُوهُ لِلْحَيِّ الْقَيُّومِ- ۱۷/ طه) یعنی چهره ها برای خدای زنده و بی همتا خاضع شده.

اعنته عیره: دیگری او را به دشواری افکند، در آیه: (وَ لَوْ شاءَ اللَّهُ لَأَعْنَتَكُمْ- ۲۲۰/ بقره). وقتی که به استخوان شکسته بند شده ای دردی برسد و آن را دوباره بشکند، می گویند: اعنته.

(عند) [عند]

عند- لفظی است که برای قرب و نزدیکی وضع شده، مثل اینکه می گویند: عندی کذا. و زمانی برای مقام و منزلت و بر این معنی است آیات:

(بَلْ أَحْياءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ- ۱۶۹/ آل عمران) (إِنَّ الَّذِينَ عِنْدَ رَبِّكَ لا يَسْتَكْبِرُونَ- ۲۰۶/ اعراف) (فَالَّذِينَ عِنْدَ رَبِّكَ يُسَبِّحُونَ لَهُ بِاللَّيْلِ وَ النَّهارِ- ۳۸/ فصّلت) (رَبِّ ابْنِ لِي عِنْدَكَ بَيْتاً فِي الْجَنَّةِ- ۱۱/ تحریم).

و بر این اساس گفته شده: الملائکه المقرّبون عند اللّه: فرشتگان مقرّب پیشگاه خدایند. «۲»

در آیات: (وَ ما عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ وَ أَبْقى- ۶۰/ قصص) (وَ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ- ۳۴/ لقمان) (وَ مَنْ عِنْدَهُ عِلْمُ الْكِتابِ- ۴۳/ رعد) یعنی در حکم و فرمان او (فَأُولئِكَ عِنْدَ اللَّهِ هُمُ الْكاذِبُونَ- ۱۳/ نور) و آیه: (وَ تَحْسَبُونَهُ هَيِّناً وَ هُوَ عِنْدَ اللَّهِ عَظِيمٌ- ۱۵/ نور) «۳» و در آیه: (إِنْ كانَ هذا هُوَ الْحَقَّ مِنْ عِنْدِكَ- ۳۲/ انفال) معنیش- فی حکمه-

---

(۱) بر پیامبر (ص) بیم و هلاکت شما ناگوار و سنگین است.

(۲) و در همه آیات فوق برای- عند اللّه- عبارت پیشگاه خدای که وسعت معنیش جهانگیر است بهتر است تا عبارات: نزد خدا- حضور خدا- پیش خدا- و از این قبیل، پیشگاه خدا برای معنی عند اللّه مترادف وجه اللّه است که گفت: (فَأَيْنَما تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهُ اللَّهِ- ۱۱۵/ بقره) و بگفته امام خمینی- ما همه در پیشگاه خدا هستیم یعنی برای او حاضریم و نزدیک.

(۳) دو آیه اخیر اشاره به یکی از موارد اخلاقی اجتماعی انسانهاست، و همان افک و تهمت است که در نظر گروهی که عادتشان شده، ساده است ولی از نظر عواقب آن و گسیختگی شیرازه روابط خانوادگی و اجتماعی افک را که سبک می انگارند در پیشگاه خدا بسیار بزرگ است.

است. «۱» (عَنِید:) خود محور و خود پسند.

معانـد: خود بزرگ بین، در آیات: (کُلَّ کَفَّارٍ عَنِیدٍ- ۲۴/ ق) (إِنَّهُ کانَ لِآیاتِنا عَنِیداً- ۱۶/ مدّثر) (او در برابر آیات ما مستکبر و خود بزرگ بین است). «۲»

گفته شده- عنود- هم مثل- عنید است ولی میان آنها تفاوتی است، زیرا- عنید- کسی است که مخالفت و عناد می ورزد ولی عنود- کسی است که از قصد و هدف سرپیچی می کند، چنانکه می گویند- بعیر عنود: شتر چموش- و ندّ می گویند- بعیر عنید.

امّا- عنّید، عانـد- است، جمع عنود- عنـده- است و جمع عنید عند. بعضی از علماء گفته اند: عنود- همان عدول کننده از راه راست است امّا- عنود- نتیجه حاصل از عدول کننده از راه محسوس است.

عنید: عدول کننده از راه در حکم و فرمان. عند عن الطّریق: از راه منحرف شد.

عانـد: همراهی کرد و همچنین- عانـد: جدا شـد، و هر دو از- عنـد- است ولی به دو اعتبار و دو نظر مختلف، مثل واژه بین در پیوستن و دور شدن، به دو اعتبار و دو نظر مختلف.

(عنق) [عنق]

العنق: گردن، که عضوی از بدن است جمعش- اعناق در آیات:

---

(۱) یعنی اگر قرآن و آیات آن به حقّ از حکم و فرمان تو است.

(۲) دو آیه اخیر فرجام و سرنوشت نکبت بار الگوهای فرعونیّت و ستمگری و فریبکاری است که می گوید به جهنّم افکنده می شوند و دوزخ سرنوشت چنان کسانی است که برای خدا شریک قرار دادند و با گستاخی و عناد از پذیرش حقّ خودداری کردند.

(كُلَّ إِنسانٍ أَلْزَمْناهُ طائِرَهُ فِي عُنُقِهِ- ۱۳/ اسرا) (مَسْحاً بِالسُّوقِ وَ الْأَعْناقِ- ۳۳/ ص) (إِذِ الْأَغْلالُ فِي أَعْناقِهِمْ- ۷۱/ غافر) و در آیه: (فَاضْرِبُوا فَوْقَ الْأَعْناقِ- ۱۲/ انفال) یعنی سرهاشان.

رجل اعنق: گردن دراز. امرأه عنقاء: زن گردن دراز.

کلب اعنق: سگی که در گردنش سپیدی است. اعنقته کذا: بگردنش نهادم و بطور استعاره از این واژه می گویند: اعتنق الامر: کار را گردن گرفت و پذیرفت.

اعناق: اشراف و بزرگان ملّت، و لذا گفت: (فَظَلَّتْ أَعْناقُهُمْ لَها خاضِعِينَ- ۴/ شعراء) «۱» تعنّق الارنب: آن خرگوش گردن خود را بلند کرد. عناق: بز ماده (عنز).

عنقاء مغرب: «۲» گفته شده پرنده ای است خیالی که وجود خارجی در جهان ندارد.

---

(۱) آیه فوق روشنگر عدم قهر و عدم جبر تکوینی و تشریعی است که می گوید تو ای پیامبر (ص) شاید خود را تلف کنی که چرا آنها مؤمن نمی شوند، اگر می خواستیم از آسمان بر آنها نشانه ای نازل می کردیم که گردنها یعنی اشرافشان در مقابلش خاضع و تسلیم شوند ولی هیچ سخن و پند تازه ای از سوی خدای رحمن بر ایشان نمی آید مگر اینکه از آن روی می گردانند و با سرسختی به تکذیبشان پرداخته اند.

(۲) علیّ بن حسین مسعودی می نویسد: مردم از این حیوان سخن بسیار می گویند و تصویرش را در حمّام ها و جاهای دیگر می کشند، امّا کسی یافت نمی شود که بگوید عنقاء را دیده ام و شاید اسمی بی مسمّی باشد (مروج الذّهب- ۱/ ۴۳۶) در اصطلاح تاریخی آن را بصورت (عنقاء مغرب) نام می برند کنایه از کارهای بسیار شگفت و غیر عادی، در اصطلاح صوفیّه به معنی هیولی است که دیده نمی شود، انسان کامل را نیز که کمیاب است- عنقاء- گویند. کلمه- مغرب- بر چیزهای یافت نشدنی، و معدوم گفته می شود.

این حیوان جزء داستانهای اساطیری مصریان قدیم است که گفته اند پانصد سال عمر می کند و دست آخر خود را می سوزاند و از خاکسترش عنقاء دیگری به وجود می آید در عقیده مصریان- عنقاء- رمز رستاخیز، و جاودانگی است که در نزد مسیحیان و بت پرستان اهمیّت داشته است شعرای عرب آن را به کار برده اند و هم چون مثل سایر در اذهان باقی است حافظ گوید:

برو این دام بر مرغ دگر نه که عنقاء را بلند است آشیانه

من به سر منزل عنقاء نه به خود بردم راه قطع این مرحله با مرغ سلیمان کردم

ارسطو می گوید: عنقای مغرب همانند پرنده شکاری است که به آسانی دیده نمی شود و در کوهستانهای بسیار مرتفع زندگی

می کنـد شـباهت زیادی به انسان و سایر پرنـدگان دارد زیرا صورتش همچون آدمی است و به خاطر بلنـدی گردنش آن را به این نام نامیده اند.

(تهانوی/ کشّاف- موسوعه ۱۲۴۱- برهان قاطع- حیاه الحیوان/ دمیری ۲/ ۱۶۲).

ص: ۶۵۹

آیه: (وَ عَنَتِ الْوُجُوهُ لِلْحَیِّ الْقَیُّومِ- ۱۱۱/ طه) یعنی در قیامت چهره ها تسلیم و متواضع حقّ می شود.

(عنا) [عنا]

عنیته بکذا: او را به زحمت انداختم.

عنی: به زحمت افتاد و اسیر شد و از این معنی اسیر را- عانی گویند پیامبر (ص) فرمود: «استوصوا بالنّساء خیرا فانّهنّ عندکم عوان» «۱».

عنی بحاجته: به نیازش توجّه کرد و گرفتارش شد و اسمش- معنیّ یعنی سرگرم و گرفتار. و نیز گفته شده- عنی- اسمش- عان- است واژه- یغنیه- در آیه بصورت: (لِکُلِّ امْرِئٍ مِنْهُمْ یَوْمَئِذٍ شَأْنٌ یُغْنِیهِ- ۳۷/ عبس) آمده یعنی در آستانه هول انگیز رستاخیز و فریاد عظیم هر کس از برادر، پدر و مادر، همسر و فرزندانش می گریزد و در آن هنگامه هر کس از نظر اعمال کاری دارد که به آن می پردازد.

عنیّه: چیزی است که به شتری که بیماری پوستی دارد می مالند، در امثال می گویند: عنیّه تشفی الجرب معنی هم «۲» اظهار کردن آن چیزی است که لفظ در بردارد،

---

(۱) برای همسرانتان خیر بخواهید و با آنها به نیکی عمل کنید، که پیوسته بشما هستند و برای شما همسرانی آزموده و متواضعند، حدیث بسیار ارزشمند اجتماعی فوق با عباراتی دیگر هم نقل شده است، یعقوبی می نویسد رسول خدا در سال ده هجری پس از انجام حجّه الوداع ضمن خطبه ای فرمود: «النّاس فی الاسلام سواء لا فضل لعربیّ علی عجمیّ و لا لعجمی علی عربیّ الا بتقوی اللّه- تا آنجا که گفت- اوصیکم بالنّساء خیرا فانّما هنّ عوار عندکم» یعنی مردم در اسلام برابرند عربی را بر عجمی و عجمی را بر عربی جز به تقوی و پروا از گناهان و اطاعت از خدای برتری نیست شما را به نیکی با همسرانتان وصیت و سفارش می کنم چه آنان را بشما سپرده اند. (تاریخ یعقوبی ۱/ ۵۰۶) ابن منظور می گویند: و فی الحدیث اتّقوا اللّه فی النّساء فانهنّ عندکم عوار: در باره رفتار با زنانتان از خدای پروا کنید زیرا آنها پیوسته در بند شما هستند. (لسان العرب- ۱۵/ ۱۰۲)

(۲) ضرب المثل فوق در باره مرد نیکو رأی و درست اندیشه ای بکار می رود که از رأی و نظرش آنچه را که مصیبت آور است برطرف می شود و با فکرش دیگران خیر و شفا می یابند. عنیه: اگر از عنی- باشد یعنی حیوان بیمار با مالیدن آن دارو بدنش ناراحت می شود و اگر از- تعنّی است- یعنی با مالیدن دارو رنج و رحمت از او دور شده و بهبودی می یابد، مثل:

و متضمّن آن است که از عبارت: عنت الارض بالنّبات آن زمین گیاه را بخوبی رشد داد، گرفته شده و همینطور از عبارت:

عنت القریه: مشک، آب درونش را ظاهر کرد، گرفته شده.

و از این واژه عبارت: عنوان الکتاب است، در سخن کسی که آن را از عنی- بداند مفهوم واژه- معنی به مفهوم واژه تفسیر نزدیک است. هر چند که میانشان فرق است. «۱».

(عهد) [عهد]

العهد: حفظ و نگه داشتن چیزی و مراعات نمودن آن که مراعات آن لازم است، در آیه گفت: (أَوْفُوا بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ کانَ مَسْؤُلًا- ۳۴/ اسراء) به حفظ سوگند وفادار باشید.

و گفت: (لا یَنالُ عَهْدِی الظَّالِمِینَ- ۱۲۴/ بقره) عهدم را برای کسی که ستمگر و ظالم است قرار نمی دهم (همین آیه دلالت کافی، بر این دارد که ستمگران هرگز جاه و مقامشان از سوی خدا نیست. و نبایستی آنها را اولی الامر و واجب الاطاعه دانست).

در آیه گفت: (وَ مَنْ أَوْفی بِعَهْدِهِ مِنَ اللَّهِ ۱۱۱/ توبه) (عَهِدَ) فلان الی فلان یعهد: با او پیمان بست و بحفظ و نگهداری پیمان سفارش نمود، در آیات:

فرّدته: یعنی کنه را از او دور کردم.

(به نقل از ابو عبیده ۴/ ۱۴۰/ مقائیس اللّغه- مجمع الامثال ۱۸/ محکم ۲/ ۲۶۳- صحاح اللّغه- ۶/ ۲۴۴).

(۱) ازهری از احمد بن یحیی روایت کرده که: المعنی و التّفسیر، و التّأویل واحد. (لمس ۱۵/ ۱۰۶) ولی راغب رحمه اللّه و ابو هلال العسکری چنین توجیهاتی را در مترادفات نمی پذیرند بلکه برای هر واژه معنای دقیق و لطیفی ارائه می دهند.

ابو هلال عسکری می گوید: فرق میان تأویل و تفسیر این است که تفسیر از کلمات جمله خبر می دهد و تأویل از خود جمله. و گفته شده تفسیر بیان تک واژه هایی است که ظاهر تنزیل و قرآن با آن تنظیم شده است، و تأویل خبر دادن از مقصود و غرض گوینده یا کلام و جمله است و نیز تأویل استخراج معنی کلام نه بر ظاهرش بلکه بر وجهی که احتمال مجاز یا حقیقت در آن می رود و لذا می گویند: تأویل المتشابه.

و نظر راغب هم در معنی تفسیر در ذیل واژه- شبه- بصورت بی نظیری ذکر شده است. (الفروق فی اللّغه- ۴۸) [.....]

(وَ لَقَدْ عَهِدْنا إِلى آدَمَ- ۱۱۵/ طه) (أَ لَمْ أَعْهَدْ إِلَيْكُمْ- ۶۰/ يس) (الَّذِينَ قالُوا إِنَّ اللَّهَ عَهِدَ إِلَيْنا- ۱۸۳/ آل عمران) «۱» (وَ عَهِدْنا إِلى إِبْراهِيمَ- ۱۲۵/ بقره).

عهد اللّه: سه مورد و سه مفهوم دارد: ۱- آگاهی به چیزی است که خداوند در عقول ما آن را ثابت می دارد.

۲- و گاهی به چیزی است که در قرآن و سنّت پیامبرش ما را به آن امر کرده است.

۳- و زمانی عهد خدا به چیزی است که ملتزم آن هستیم ولی در اصول شریعت الزامی نیست مثل: نذر کردن و هر چیزی که در حکم نذر باشد. «۲»

بر این اساس گفت: (وَ مِنْهُمْ مَنْ عاهَدَ اللَّهَ- ۷۵/ توبه) «۳» (أَ وَ كُلَّما عاهَدُوا عَهْداً نَبَذَهُ فَرِيقٌ مِنْهُمْ- ۱۰۰/ بقره) (وَ لَقَدْ كانُوا عاهَدُوا اللَّهَ مِنْ قَبْلُ- ۱۵/ احزاب)

---

(۱) اشاره به گزافه گوئیهای بنی اسرائیل است که با تمام جنایت هاشان که انبیاء را بغیر حقّ می کشتند با تکبّر می گویند: (إِنَّ اللَّهَ فَقِيرٌ وَ نَحْنُ أَغْنِياءُ- ۱۸۱/ آل عمران) که خدای می فرماید: فرجامتان این است که به شما می گویند: (ذُوقُوا عَذابَ الْحَرِيقِ- ۸۱/ آل عمران) عذاب سوزنده افعال و گفتارتان را بچشید و خداوند (لَيْسَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ- ۱۸۲/ آل عمران) او برای بندگانش ظلّام و ستم کننده نیست. بلکه نتیجه کارهای ناروای خود شماست، شما گفتید خداوند بر ما پیمان بسته که به رسولی پس از موسی ایمان نیاوریم تا اینکه یک قربانی که در آتش سوخته شود برای ما بیاورد بگو شما رسولان گذشته را که با دلایل آمدند کشتید، ای پیامبر اگر تو را تکذیب می کنند پیامبران گذشته را که با بیّنات و کتاب روشن و حکمت آمدند تکذیب کردند بنی اسرائیل بدانند که هر نفس چشنده مرگ است و پاداششان داده می شود، پس کسیکه از آتش دور و به بهشت داخل شد رستگار است (وَ مَا الْحَياةُ الدُّنْيا إِلَّا مَتاعُ الْغُرُورِ- ۱۸۵/ آل عمران) ثروتهای شما که خود را اغنیاء می دانید و تمام حیات زندگی، دنیا جز ابزاری و اثاثی برای غرور و گستاخی نیست.

(۲) سه مفهومی که از- عهد اللّه- نام برده شده توجیه آیه: (أَ لَمْ أَعْهَدْ إِلَيْكُمْ يا بَنِي آدَمَ- ۶۰/ يس) و آیه: (وَ إِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ- ۱۷۲/ اعراف) است که این عهد یا فطری یا شرعی و یا قرار دادی بین بنده و خداست.

(۳) اشاره به نوع سوّم عهد است.

معاهد: در عرف شریعت ویژه کسانی از کفّار است که در ذمّه و پیمان و پناه مسلمین داخل می شوند و همینطور- ذو العهد- و پیامبر (ص) فرمود:

«لا یقتل مؤمن بکافر و لا ذو عهد فی عهده» «۱» (هیچ مؤمنی به جای کافری کشته نمی شود و همچنین هیچ پناه یافته ای در عهد و ذمّه اش). به اعتبار معنی حفظ در واژه عهد و پیمان به وثیقه ای که میان دو نفر بسته می شود نیز- عهد- گویند، و اینکه این امر را- عهده- می گویند برای این است که امر شده که از او وثیقه گرفته شود و بخاطر لطفی که در باران هست و گویی که در بهار متعهّدانه می بارد باران را نیز- عهد و عهاد- گفته اند.

روضه معهوده: باغی که باران بهاری به آن می رسد.

(عهن) [عهن]

العهن: پشم رنگی، گفت: (کَالْعِهْنِ الْمَنْفُوشِ- ۵/ قارعه) «۲» تخصیص واژه- عهن- به پشم بخاطر رنگی است که در آن هست چنانکه یادآوری شده که: (فَکانَتْ وَرْدَةً کَالدِّهانِ- ۳۷/ رحمن) (آسمان در آستانه رستاخیز که شکافته می شود رنگش چون زیتون یا فرش قرمز است).

رمی بالکلام علی عواهنه: سخن را از روی اندیشه و فکر ادا نکرد و این همان است که می گویند: اورد کلامه غیر مفسّر: سخنش را مبهم و غیر روشن اداء کرد.

---

(۱) طریحی در شرح این حدیث در باره- ذو عهد- می نویسد یعنی هیچ ذمّی در عهد و ذمّه اش کشته نمی شود و همچنین مشرکی که امان بخواهد و در دار السّلام داخل شود. حدیث دیگر از پیامبر (ص) آورده است که: «لم یبعثنی بان اظلم معاهدا و لا غیره» پیامبر (ص) فرمود: خدا مرا مبعوث نکرد که به معاهدین و نه دیگر از آنها ستم کنم و عبارت- و لا غیره- منظور کفّاری است که پیمان ترک مخاصمه برای مدّتی بسته اند، (مجمع- البحرین- ۳/ ۱۱۴).

(۲) عهن: وجه شبه دوم در آیه: فوق پراکنده بودن اجزاء پشم است که در قیامت آسمانها و زمین و کوهها و دریاها چون ذرّات پشم زده شده پراکنده می شوند. (مجمع البحرین- ۶/ ۲۸۶).

(عاب) [عاب]

العیب و العاب: کاری است که چیزی بوسیله آن معیوب شود یا جایی که دارای کاستی و نقص است.

عبته: آن را عیبناک و معیوب ساختم، ۱- یا با کار و عمل، مثل آیه: (فَأَرَدْتُ أَنْ أَعِيبَها- ۷۹/ کهف).

۲- و یا با سخن در وقتی که کسی را سرزنش کنی مثل اینکه بگویی: عبت فلانا:

او را مذمّت کردم. العیبه: جامه دادن و هر چه که در آن چیزی پنهان شود و از این معنی است سخن پیامبر علیه السّلام: (الانصار کرشی و عیبتی) «۱» (انصار و گروه یارانم موضع راز من هستند).

(عوج) [عوج]

العوج: کج شدن از حالت استواری و بر پا بودن.

عجت البعیر بزمامه: شتر را با دهانه اش برگرداندم.

فلان ما یعوج عن شی ء یهمّ به: او از چیزی که به آن توجّه می کند، و اهمیّت می دهد برنمی گردد.

عوج: با فتحه حرف (ع) کژی در چیزی که به آسانی با چشم دیده می شود مثل چوب شاخص و علامت و دیوار و مانند اینها (که کجی آنها به آسانی با یک نگاه دانسته می شود). عوج: با کسره حرف (ع) در چیزی گفته می شود که کژی آن با بصیرت و اندیشه درک شود مثل ناهمواری که در زمینی صاف باشد و یا ناصافی که فرقش که با بصیرت و فکر شناخته می شود و همچنین کژی در دین و رأی و نظر و زندگی (که شناسائیش با اندیشه است) در آیات:

---

(۱) این حدیث بصورت «الانصار کرشی و عیبه علمی» نقل شده است یعنی انصار نگهدار دانش و علمند که بطور استعاره بیان شده است. (مجمع البحرین- ۲/ ۱۰۳)

(قُرْآناً عَرَبِيًّا غَيْرَ ذِی عِوَجٍ- ۲۸/ زمر) «۱» (وَ لَمْ یَجْعَلْ لَهُ عِوَجاً- ۱/ کهف) (الَّذِینَ یَصُدُّونَ عَنْ سَبِیلِ اللَّهِ وَ یَبْغُونَها عِوَجاً- ۴۵/ اعراف) «۲» اعوج: کنایه از بد خو و بد اخلاق است. اعوجیّه: منسوب به اعوج است که اسم اسبی معروف در جاهلیّت است و (می گویند: اسبی با آن شهرت و کثرت نسل در عرب نبوده).

(عود) [عود]

العود: بازگشتن به چیزی بعد از انصراف از آن که این انصراف یا دور شدن از ذات چیزی است یا انصراف از سخن و یا از قصد و عزیمت، در آیات:

(رَبَّنا أَخْرِجْنا مِنْها فَإِنْ عُدْنا فَإِنَّا ظالِمُونَ- ۱۰۷/ مؤمنون «۳» (وَ لَوْ رُدُّوا لَعادُوا لِما نُهُوا عَنْهُ- ۲۸/ انعام) «۴» (وَ مَنْ عادَ فَیَنْتَقِمُ اللَّهُ مِنْهُ- ۹۵/ مائده) (وَ هُوَ الَّذِی یَبْدَؤُا الْخَلْقَ ثُمَّ یُعِیدُهُ- ۱۱/ روم) «۵»

---

(۱) قرآنی است به زبان عربی بدون انحراف و کژی در معانی آن، و هر گاه دلی بیمار و با زیغ همراه باشد مانند معاندین، مسلّما ریب، و تردید در خود را در آینه قرآن می بینند و به آن نسبت می دهند به گفته مولوی

خویش را تأویل کن نه اخبار را خار را بر کن تو نی گلزار را

(۲) دور باش خدا بر ستمگران باد، همان کسانیکه مردم را از راه خدای باز می دارند و می خواهند دین را از مسیرش منحرف کنند و خودشان آخرت را انکار نمایند.

(۳) سخن دوزخیان ستم پیشه است که می گویند پروردگارا ما را از این مکان بیرون بر پس اگر به کارهای ناروای گذشته مان بازگشتیم ما ستمگریم.

(۴) و هر گاه از عذاب بارشان گردانند مجدّدا به همان کارهایی که نهی شده بودند برمی گردند.

(۵) او کسی است که آفرینش را آغاز می کند و سپس آنرا اعاده می دهد و باز می آورد.

(وَ مَنْ عادَ فَأُولئِکَ أَصْحابُ النَّارِ هُمْ فِیها خالِدُونَ- ۲۷۵/ بقره) «۱» (وَ إِنْ عُدْتُمْ عُدْنا- ۸/ اسراء) «۲» (وَ إِنْ تَعُودُوا نَعُدْ- ۱۹/ انفال) «۳» (أَوْ لَتَعُودُنَّ فِی مِلَّتِنا- ۸۸/ اعراف) «۴» (فَإِنْ عُدْنا فَإِنَّا ظالِمُونَ- ۱۰۷/ مؤمنون) «۵» (إِنْ عُدْنا فِی مِلَّتِکُمْ- ۸۹/ اعراف) «۶» (وَ ما یَکُونُ لَنا أَنْ نَعُودَ فِیها- ۸۹/ اعراف) (وَ الَّذِینَ یُظاهِرُونَ مِنْ نِسائِهِمْ ثُمَّ یَعُودُونَ لِما قالُوا- ۳/ مجادله) در نظر اهل ظاهر آیه: (ثُمَّ یَعُودُونَ- ۳/ مجادله) این است که کسی به همسرش سوگند- ظهار- را دو باره تکرار کند و در آن صورت کفّاره آن سوگند بر او لازم می شود زیرا عبارت: (ثُمَّ یَعُودُونَ- مجادله) مثل آیه: (فَإِنْ فاؤُ- ۲۲۶/ بقره) «۷» است.

و در نظر ابو حنیفه: عود در ظهار این است که کسی با همسرش بعد از گفتن سوگند ظهار مقاربت و همبستری کند. و در نظر شافعی آیه: (ثُمَّ یَعُودُونَ- ۳/ مجادله) یعنی همسرش را بعد از وقوع ظهار و سوگند خوردن در مدّتی که می توانست در آن مدّت او را طلاق دهند نگه داشته و انجام نداده است. بعضی از متأخرین گفته اند:

مظاهره- همان سوگند است، مثل اینکه گفته شود: امرأتی علیّ کظهر امّی ان فعلت کذا:

---

(۱) هر کس بعد از حرام شدن ربا مجدّدا به آن باز گردد و ربا خواری را تکرار کند آنها دوزخیانند و در آتش عذاب جاودانند.

(۲) خطاب به بنی اسرائیل است می گوید بعد از رحمت خدا و فضل او اگر دوباره بهمان فساد برگردید ما نیز فضل خود را از شما بازگردانیم و جهنّمرا جایگاه کافرین کرده ایم.

(۳) خطاب به کفّار در جنگ بدر است، می گوید: اگر بهمان حالت جنگی برگردید ما نیز برمی گردیم، مؤمنین را یاری می کنیم هر چند که شما بسیار باشید فزونی عدّه بی نیازتان نمی کند (انّ اللّه مع المؤمنین) [.....]

(۴) خطاب قوم شعیب به شعیب نبی (ع) است می گویند: شما را از دیار خویش بیرون می کنیم یا به آئین و روش ما بازگردید شعیب گفت هر چند که ما از آئین شما نفرت داشته باشیم؟

(۵) سخن دوزخیان است که می گویند پروردگارا ما را از عذاب بیرون آر اگر به کارهای گذشتمان بر گشتیم ستمکاریم.

(۶) سخن شعیب است به قوم گمراهش که می گوید اگر پس از اینکه خدا ما را از کیش شما نجات داد، بدان بازگردیم بخدا افتراء زده ایم.

(۷) پس اگر از سوگندی که خورده اند بازگشتند.

(اگر فلان کار را انجام دادم همسرم بر من حرام شود). پس هر گاه آن را انجام داد و به سوگندش وفا نکرد کفّاره سوگندی که خداوند در این مورد بیان کرده است بر او لازم می شود.

و در آیه: (ثُمَّ یَعُودُونَ لِما قالُوا- ۳/ مجادله) «۱» به فعلی که بر آن سوگند خوردند که انجام نمی دهد حمل می شود مثل اینکه گویی- فلان حلف ثمّ عاد: در وقتی که آنچه را که برایش سوگند خورده انجام دهد.

اخفش «۲» می گوید: عبارت: (لِما قالُوا- ۳/ مجادله) در آیه فوق به عبارت (فَتَحْرِیرُ رَقَبَهٍ- ۳/ مجادله) که در پایان آمده است مربوط می شود و این معنی، قول اخیر را تقویت می کند، گفت لازم بودن این کفّاره در وقتی است که به سوگند وفا نکند مثل

---

(۱) در آیه فوق- ظهار و مظاهره- که هر دو مصدر باب مفاعله هستند به سنّتی جاهلی اشاره شده است که در موقع اختلاف با همسران خویش، جمله ای بصورت صیغه طلاق مثل: انت علیّ کظهر امّی، یعنی تو بر من مثل پشت مادرم هستی کنایه از اینکه از آن به بعد بر من حرامی ادا می کردند به خیال اینکه او را جدا کرده و طلاق داده اند و قرآن برای بطلان این عبارت و این عمل در آیه دوّم سوره مجادله می فرماید: (الَّذِینَ یُظاهِرُونَ مِنْکُمْ مِنْ نِسائِهِمْ ما هُنَّ أُمَّهاتِهِمْ- ۲/ مجادله) کسانی که در باره زنان خویش ظهار را به زبان می آورند زنانشان مادران آنها نمی شوند و مادرانشان جز آنها را زائیده اند نیستند و این ظهار سنّتی دروغ و ناروا است و سپس آیه فوق را بیان می کند، کسانی با گفتن آن عبارت از زنان خویش جدا می شوند و سپس به گفته خود و آنچه گفته اند باز می گردند پیش از آنکه با زنانشان تماس حاصل کنند بایستی کفّاره بدهند (وَ اللَّهُ بِما تَعْمَلُونَ خَبِیرٌ) خدای از کارهایی که می کنید آگاه است.

(۲) اخفش به سه نفر از دانشمندان علم نحو اطلاق می شود:

۱- ابو الخطاب عبد الحمید استاد سیبویه و ابو عبید، معروف باخفش اکبر ۲- ابو الحسن سعید بن مسعده مجاشعی شاگرد خلیل و سیبویه.

۳- ابو الحسن علی بن سلیمان شاگرد سیبویه و اخفش، ولی بیشتر اخفش، اخفش اوسط است نامش سعید بن مسعده معروف به ابو الحسن اخفش، ساکن بصره و نحو را بر سیبویه خوانده است در حالیکه از او مسن تر بود مذهبش معتزلی و از کلبی و نخعی حدیث نقل کرده است. ابو حاتم سجستانی از اخفش روایت کرده مدّتی در بغداد ساکن شد و کتبی تألیف کرد همین که سیبویه و کسائی با هم مناظره کردند به اهواز رفت در معانی قرآن کتابی نوشته است همانطور که- فرّاء- چنین کتابی نوشته. در پنهانی کتاب سیبویه را بر کسائی خوانده و ۷۰ دینار به او داده و مبرّد از حال او می گوید او در کلام جدل داناترین بود، آثارش کتاب الاوساط فی النّحو- معانی القرآن- المقائیس فی النّحو- الاشتقاق- العروض- الاصوات، در سال ۲۵۱ ه ق وفات نمود (بغیه الوعاه ۱/ ۵۹۰).

لزوم کفّاره بیان کننده در سوگند به خدای و وفا نکردن به آن است که در آیه:

(فَکَفَّارَتُهُ إِطْعامُ عَشَرَهِ مَساکِینَ ۸۹/ مائده) بیان شده.

(اعادَه) الشّی ء: مثل اعاده سخن و غیر آن است یعنی تکرار آن چیز در آیات:

(سَنُعِیدُها سِیرَتَهَا الْأُولی- ۲۱/ طه) (أَوْ یُعِیدُوکُمْ فِی مِلَّتِهِمْ- ۲۰/ کهف) «۱» عاده: اسمی است برای تکرار کار و حالت انفعالی تا اینکه انجام آن فعل و انفعال بر انسان آسان می شود و مثل طبیعت و سرشت در می آید از این رو گفته شده: العاده طبیعه ثانیه.

(عِید:) چیزی است که هر بار پس از بار دیگر برمی گردد دو عید در شریعت اختصاص به عید فطر و عید قربان دارد «۲» و چون روز عید در شریعت برای سرور و شادی قرار داده شده، چنانکه پیامبر (ص) خبر داد: «ایّام اکل و شرب و بعال» (ایّام عید، ایّام خوردن و نوشیدن و شوی و همسر گزینی و سرور و مزاح با همسران است) لذا نام عید برای هر روزی که مسرّت در آن باشد بکار می رود و بر این اساس سخن خدای تعالی است که:

(أَنْزِلْ عَلَیْنا مائِدَهً مِنَ السَّماءِ تَکُونُ لَنا عِیداً- ۱۱۴/ مائده) «۳» و نیز- عید- هر حالتی است از (اندوه و غم و اندیشه) که به انسان بازمی گردد

---

(۱) سخن اصحاب کهف بعد از برخاستن از خواب است که می گویند یکی را برای خرید غذا به شهر بفرستیم و دقّت کنید کسی از کار ما آگاه نشود که اگر مردم شهر به ما دست یابند یا سنگسارمان می کنند یا به کیش و آئین خویش اعاده تان می دهند.

(۲) در حدیثی آمده است «انّما جعل یوم الفطر العید لیکون للمسلمین مجتمعا تجتمعون فیه فیحمدون اللّه علی ما منّ علیهم و لأنّه اوّل یوم من السنّه یحلّ فیه الاکل و الشّرب».

یعنی: روز فطر، عید قرار داده شده تا برای مسلمین مرکز اجتماعی باشد که در آن روز گرد هم آیند سپس حمد خدای را برای نعمتی که بر ایشان ارزانی داشته بجای آیند زیرا روز اوّل سال است که در آن خوردن و نوشیدن حلال است. و در خبر دیگر آمده است: «الزموا التّقوی، و استعیدوها» یعنی پارسایی را ملازمت کنید تا برای شما عادت شود.

(۳) تقاضای حضرت عیسی (ع) از خدای است که می گوید پروردگارا از آسمان مائده ای بر ما نازل فرما

و انسان را فرا می گیرد.

عائده: هر سودی که از چیزی به انسان عاید شود و برسد.

(مَعاد:) در معنی بازگشتن است و همچنین زمانی که در آن بازمی گردند و نیز برای مکانی است که به آنجا بازمی گردند (معاد هم اسم مصدر است و هم اسم زمان و مکان).

خدای تعالی گفت: (إِنَّ الَّذِی فَرَضَ عَلَیْکَ الْقُرْآنَ لَرادُّکَ إِلی مَعادٍ ۸۵/ قصص) گفته شده مقصود مکّه است و صحیح آن چیزی است که امیر المؤمنین علی (ع) به آن اشاره کرده است و ابن عبّاس آن را ذکر نموده به اینکه معاد در آیه اخیر اشاره به بهشتی است که خداوند بنی آدم را بالقوّه در آن بهشت آفریده است و در تبار و نسل او هم بالقوّه چنین حالتی هست «۱» و آن معنی آشکار شده است آنجایی که گفت:

(وَ إِذْ أَخَذَ رَبُّکَ مِنْ بَنِی آدَمَ ...- ۱۲۷/ اعراف) (عَود:) شتر بزرگسال به اعتبار بازگشتنش به کار و حرکت یا بازگشتن و رسیدن به سالهای زیاد عمر پشت سر هم، در صورت اوّل به معنی فاعل است و در وجه دوّم به معنی مفعول و نیز- عود- راه قدیمی که مسافرت و سفر به آن راه برمی گردد و اعاده می شود و یکی از معانی عود عیادت بیمار است. عیدیّه: شتری که به نرینه ای منسوب است که آن را- عید- گویند. عود- گفته شده در اصل چوبی است که چون از درخت بریده شود خوشبو و معطّر است و به ظرف آتشی هم که برای مهمان آماده می کنند و همچنین برای بخور دادن در آن آتش واژه عود اختصاص یافته است.

(عوذ:) العوذ: پناه بردن بغیر و پیوسته شدن به او، می گویند عاذ فلان بفلان: او به فلانی پناه

که برای حاضرین و آیندگان ما عید و آیه ای از تو باشد.

(۱) چنانکه در خلقت آدم هم فرمود: (اسْکُنْ أَنْتَ وَ زَوْجُکَ الْجَنَّةَ ۳۵/ بقره) که اگر بنی آدم یا انسان تخطّی از فرمان خدا نکند همواره در بهشت فطری است مگر اینکه آدم نافرمان و تابع هوس شود که بناچار از بهشت فطرت رانده می شود.

برد، و از این معنی است آیات:

(أَعُوذُ بِاللَّهِ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْجاهِلِينَ- ۶۷/ بقره) (وَ إِنِّی عُذْتُ بِرَبِّی وَ رَبِّكُمْ أَنْ تَرْجُمُونِ- ۲۰/ دخان) «۱» (قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ- ۱۸/ فلق) (إِنِّی أَعُوذُ بِالرَّحْمنِ

- ۱۸/ مریم) اعذته باللّه اعیذه: او را به خداوند پناه می دهم، گفت:

(إِنِّی أُعِیذُها بِكَ- ۳۶/ آل عمران) «۲» و آیه: ((مَعاذَ اللَّهِ) ۲۳/ یوسف) «۳» یعنی به خدا ملتجی می شویم و به او پناه می بریم و از او یاری می خواهیم که آن کار را انجام دهیم و از انجام آن بدی و زشتی دوری می جوئیم.

عوذه: افسون و چیزی است که به آن پناه می برند و از این معنی تمیمه و رقیه (دعای باز و بند کودکان) را- عوذه- گفته اند، عوّذه- وقتی است که او را حفظ کند.

عائذ: هر مادر که طفلی بدنیا می آورد و تا هفت روز او را عائذ- می نامند (پناه دهنده کودک).

---

(۱) سخن حضرت موسی به فرعون و فرعونیان است که می گوید با اینکه دلیلی روشن برای هدایت شما آورده ام اگر سنگسارم کنید، دلیلی روشن برای هدایت شما آورده ام و اگر سنگسارم کنید به پروردگارم و پروردگار شما پناه می برم.

(۲) سخن زن عمران یا مادر مریم است که پس از تولّد مریم (س) می گوید خداوندا او را مریم نامیدم و از شرّ شیطان او را و ذرّیه اش را در پناه تو قرار می دهم و به تو می سپارم.

(۳) صاحب مجمع البحرین حدیث را در ذیل واژه- عوذ- چنین نقل می کند که «نعوذ بک من الفقر» یعنی از اینکه نیازمند مردم شویم بتو پناه می بریم، و از کسالت یعنی انگیخته نشدن نفس برای کار نیک، و از عجز یعنی نداشتن توانایی، و از پیری برای اینکه دوران سست ترین سالهای زندگی است، و از اختلال عقل و حواس، و از عجز در بسیاری عبادت، و از ترس برای اینکه مانع می شود که بر عاصیان و گناهکاران سخت بگیریم، و از کبر و خود بینی برای اینکه به غیر تعظیم کنیم. کبر- با سکون حرف (ب) یعنی بزرگداشتن و با فتحه حرف (ب) کبر یعنی پیری است که در همه موارد فوق عبارت: اعوذ بک من الکسل من العجز من الهرم و من اختلال العقل من الجبن و من الکبر- بیان شده است، و چه نیاتی و تلقینی متعالی و شکوهمند از جهت روان انسانی است. [.....]

(عور) [عور]

العوره: عورت انسان یا شرمگاه که کنایه ای است از عار و نیز- عوره- چیزی است که از آشکار شدنش عار یا مذمّت به انسان می رسد و لذا زن- عوره- نامیده شده.

عوراء: از این معنی است یعنی کلمه زشت و کار قبیح.

عورت عینه عورا و عارت عینه عورا: بینایی یک چشمش از بین رفته است عوّرتها: نابینایش کردم و از این معنی عبارت: عوّرت البئر: چاه را با خاک پر کردم تا آبش خشک شود، استعاره شده است.

اعور: کلاغ، بخاطر تیز بینی او، که این معنی عکس و خلاف معنی اوّل واژه است، شاعر گوید: و صحاح العیون یدعون عورا (چشمهای سالم را نابینا می نامند) یا (بر عکس نهند نام زنگی کافور) (عَوار) و عوره: پاره بودن چیزی مثل پارچه و شکاف و رخنه در دیوار خانه و مانند اینها، خدای تعالی گفت: (إِنَّ بُیُوتَنا عَوْرَهٌ وَ ما هِیَ بِعَوْرَهٍ ۱۳/ احزاب) یعنی خانه هامان خلل برداشته و کسی که بخواهد به آنها دست یابد ممکن است. «۱»

فلان یحفظ عورته: یعنی سستی و خلل عورت خود را حفظ می کند و می پوشاند، گفت: (ثَلاثُ عَوْراتٍ لَکُمْ- ۵۸/ نور) یعنی نیمروز و آخر شب و بعد از نماز عشاء (در این سه وقت بدون اجازه و سر نزده نباید به استراحتگاه همسران، پدر و مادر، فرزند و همسرش یا دختر و همسرش و غیره وارد شد.) (الَّذِینَ لَمْ یَظْهَرُوا عَلی عَوْراتِ النِّساءِ ۳۱/ نور) یعنی کسانی که به سنّ بلوغ نرسیده اند.

سهم عائر: تیری که معلوم نیست از کجا می آید.

---

(۱) سخن کسانی است که برای رفتن به جنگ بهانه می آوردند، که خانه های ما نامطمئن است در حالیکه چنین نبوده.

(لفلان عائره عين من المال: آنقدر مال و ثروت دارد که چشم را خیره می کند.

معاوره: در معنی استعاره است.

عـاریّه: بر وزن فعلیّه از همان معنی است یعنی به عاریت گرفتن و لـذا گفته می شود: تعاوره العواری: چیزی عاریه به او رسـید، بعضـی گفته انـد تعاوره عواری:- از- عار- است، زیرا به عاریت دادن ملامت بار است سـرزنش ببار می آورد. چنانکه در مثل آمده است: «قیل للعاریّه أین تذهبین فقالت: اجلب الی اهلی مذمّه و عارا» «۱».

به عـاریّه گفتنـد کجـا می روی، گفت: به جـایی که عـار و سـرزنش برای صـاحبم جلب کنم، گفته شـده این درست نیست از جهت اینکه اشـتقاق عـاریّه از- عـار، یعور- است (واوی است) به دلیـل- تعاورنـا- ولی واژه- عـار- معنی مـذمّت (یایی است) چنانکه می گویند:

عیّرته بکذا: سرزنشش کردم.

(عیر) [عیر]

العیر القوم: کسانی که بارهای خواربار و غـذا همراه دارنـد (کاروانهای مواد غذایی) که اسـمی است برای پیادگان و سـتورانی که حمل کننده خوار و بارند هر چند که در مورد هر کدام جداگانه به کار می رود، در آیات:

(وَ لَمَّا فَصَلَتِ الْعِیرُ- ۹۴/ یوسف) (همینکه کاروان جدا شد) (أَیَّتُهَا الْعِیرُ إِنَّکُمْ لَسارِقُونَ- ۷۰ یوسف) (الْعِیرَ الَّتِی أَقْبَلْنا فِیها- ۸۲/ یوسف) عیر: گور خر، و نیز- عیر- برآمدگی پشت پای و مردمک چشم، و بن غضروف

---

(۱) ضـرب المثل «عاریّه اکتسب اهلها ذمّا» چیز عاریه ای که برای صاحبش مذمّت حاصل می کند در باره شـخص ناسپاس می گوینـد که در برابر نیکی نیکوکار او را مذمّت هم می کند در اصل چنین بوده که عدّه ای چیزی را به عاریه گرفتند سـپس در موقع بازگرداندن آن از آن چیز عیبجویی و مذمّت هم کردند. (مجمع الامثال- ۲/ ۳۱)

گوش، و هر چه بر روی آب از کف و خاشاک هست، و برجستگی میان پیکان هر چند که بکار بردن همه این معانی در آن واژه صحیح است ولی در مناسب بعضی از آنها نسبت به بعض دیگر اشکال هست.

عیار: اندازه گرفتن پیمانه و میزان، و از این معنی است:

عیّرت الدّنانیر: دینارها را ناقص و عیب دار کردم.

عیّرته: از عار و ننگ مذمّتش کردم. تعایر بنو فلان: گفته شده معنیش این است که عیب یکدیگر برشمردیم.

تعاطوا العیاره: کار سخت و دشوار در رهایی و نجات یافتن.

عارت الدّابّه تعیر: وقتی است که ستور و حیوان فرار کند.

فلان عیّار: او گریز پا و دوره گرد و بیکاره است.

(عیس) [عیس]

عیسی اسم علم است و اگر عربی شمرده شود امکان دارد از عبارتی باشد که می گویند: بعیر اعیس و فاقه عیساء: جمعش- عیس است- یعنی شتری سپید که تیرگی مویش سپیدی بدنش را فرا می گیرد، یا از عیس بمعنی نطفه است. می گویند:

عاسها یعیسها: باردارش کرد.

(عیش) [عیش]

العیش: زندگی مخصوص جاندار که اخصّ از واژه- حیات- است زیرا حیات در باره خدای تعالی، و فرشته و موجود جاندار هم گفته می شود.

واژه- معیشه- برای چیزی است که با آن زندگی می شود و از- عیش مشتقّ شده، در آیات:

(نَحْنُ قَسَمْنا بَیْنَهُمْ مَعِیشَتَهُمْ فِی الْحَیاهِ الدُّنْیا ۳۲/ زخرف) (مَعِیشَهً ضَنْکاً- ۱۲۴/ طه)

(لَكَمْ فِيها مَعايِشَ- ۱۰/ اعراف) (وَ جَعَلْنا لَكَمْ فِيها مَعايِشَ- ۱۰/ اعراف) و در باره بهشتیان گفت: (فَهُوَ فِي عِيشَةٍ راضِيَةٍ- ۷/ قارعه) پیامبر علیه السّلام فرمود: «لا عیش الّا عیش الآخره» «۱».

(عوق) [عوق]

العائق: باز دارنده از هر چیزی که اراده خیر در آن می شود و از این معنی است عبارت: عوائق الدّهر: موانع روزگار و بازدارنده ها از زندگی.

عاقه و عوّقه و اعتاقه: او را منع کرد و بازداشت، در آیه (قَدْ يَعْلَمُ اللَّهُ الْمُعَوِّقِينَ- ۱۸/ احزاب) «۲» یعنی کسانی که از راه خیر مانع می شوند و دیگران را بازمی دارند.

رجل عوق و عوقه: مردی که مردم را از خیر و نیکی مانع می شود.

یعوق: نام بتی است.

(عول) [عول]

عاله و غاله: در معنی بهم نزدیکند- عول- در چیزی است که هلاک می کند و نیز- عول- در چیزی که سنگینی می کند، می گویند: ما عالک فهو عائل لی: هر چیزی که تو را سنگین کند برای هم دشوار است و از این معنی است- عول- بیش از نصف گرفتن، خدای تعالی گوید: (ذلِكَ أَدْنى أَلَّا تَعُولُوا- ۳/ نساء) «۳» عالت الفریضه: زیاده بر نصّ، فریضه انجام داد. «۴»

---

(۱) در حدیثی دیگر آمده است «لا خیر فی العیش الّا لرجلین: رجل یزداد کلّ یوم خیرا و رجل یتدارک منیه بالتّوبه» زندگی حقیق برای دو شخص صادق است ۱- کسیکه هر روز خیری افزون انجام می دهد ۲- کسیکه با توبه مرگ را تدارک می بیند و آماده می شود.

(۲) مربوط به کسانی است که دیگران را از رفتن به جنگ مانع می شدند و آنها را مأیوس می کردند.

(۳) اگر بترسید که در میان همسرانتان عدالت کنید فقط یک زن داشته باشید و این عمل برای این که ظلم و زیاده روی نکنید بهتر است.

(۴) عالت الفریضه: حساب افزون شد و بالا رفت. (المحکم/ ابن سیده ۲/ ۲۵۸).

تعویل: اعتماد و اتّکال نمودن به دیگری در هر چیزی که دشوار و سنگین است و از این معنی واژه عول- است یعنی کار ناهنجار.

ویله و عوله: وای و شیون بر او.

عیال: مفردش عیل- است یعنی چیزی سنگین.

عاله: سنگینی و فشار زندگی را تحمّل کرد و از این معنی است سخن پیامبر (ص) که: أبدأ بنفسک ثمّ بمن تعول» «۱».

اعال: اهل و عیالش زیاد شد.

(عیل) [عیل]

آیه: (وَ إِنْ خِفْتُمْ عَیْلَةً- ۲۸/ توبه) اگر از فقر می ترسید عال الرّجل: وقتی است که فقیر و بینوا شود.

عال، یعیل، عیله: اسمش- عائل- است یعنی درویش و نیازمند شد و امّا- اعال- وقتی است که خانواده کسی و یاران و فرزندانش زیاد شود (از عال- یعول- واوی است). و آیه: (وَ وَجَدَکَ عائِلًا فَأَغْنی- ۸/ ضحی) یعنی فقر نفس را از تو دور کرد و برای تو بزرگترین توانگری، و بی نیازی و غنی را قرار داد و از همین معنی است که پیامبر علیه السّلام فرمود:

«الغنی، غنی النّفس» (توانگری و بی نیازی حقیقی بی نیاز بودن نفس و جان از غیر خدا است، و این

---

(۱) تمام حدیث فوق چنین است: «ابدأ بنفسک فتصدّق علیها فانّ فضل شی ء فلاهک فان فضل شی ء عن اهلک فلذی قرابتک فهکذا ابدا عن تعول» هزینه و بخشش را از خویش آغاز کن و صرف کن اگر فزون آمد به کسان خود اگر از آن هم فزونتر بود به خویشاوندانت و همچنین به کسیکه به او اعتماد داری، و از عیال خویش آغاز کن.

حدیث شریف تفسیر آیه اخیر است که راغب رحمه اللّه آن را بیان داشته است).

ما عال مقتصد: میانه رو، محتاج و نیازمند دیگران نمی شود. گفته شده معنی آیه:

(وَ وَجَدَکَ عائِلًا فَأَغْنی- ۸/ ضحی) این است که خداوند ترا محتاج رحمت و آمرزش خویش یافت و با مغفرتش از ناروای گذشته و آینده در باره تو ترا با اتمام نعمت خویش بی نیاز ساخت (به راهی راهبریت نمود و پیروزی ارجمندی به تو ارزانی داشت و ینصرک اللّه نصرا عزیزا).

(عوم) [عوم]

العام: مثل واژه- سنه- است یعنی سال، ولی واژه (سنه) بیشتر در سالی که در آن سال قحطی و سختی است بکار می رود و لذا از- جدب- یعنی قحطی به- سنه- تعبیر می شود و واژه- عام- در سالی ایست که فراوانی و آسایش در آن است (و فراوانی و نعمت عمومیّت دارد). در آیات:

(عامٌ فِیهِ یُغاثُ النَّاسُ وَ فِیهِ یَعْصِرُونَ- ۴۹/ یوسف) «۱» (فَلَبِثَ فِیهِمْ أَلْفَ سَنَهٍ إِلَّا خَمْسِینَ عاماً- ۱۴/ عنکبوت) «۲» در آیه اخیر نام بردن واژه- سنه- که مستثنی منه است و سپس مستثنی به واژه عام- برای پنجاه سالی که استثناء شده است لطیفه ای است که جای بحث اش ان شاء اللّه بعد از این کتاب. «۳»

عوم: شناوری است، گفته شده سال را از این جهت- عام- گویند که خورشید

---

(۱) تعبیر خوابی است که حضرت یوسف نمود، می گوید «سپس بعد از آن سال پر نعمت می آید که مردم یاری می شوند و از سختی نجات می یابند».

(۲) مربوط به رسالت حضرت نوح است که می گوید ۹۵۰ سال در میانشان درنگ نمود.

(۳) خداوند پس از بیان حال کفّار و اینکه هرگز رها شده بخود نیستند در سختی و آزمونها قرار می گیرند برای تسلّی خاطر پیامبر (ص) و مؤمنین داستان حضرت نوح و زمانی طولانی را که آن پیامبر (ع) با دیدن سختی ها و نارواها از قومش یعنی ۹۵۰ سال تحمّل مشکلات نمودن آن حالت را با واژه سنه- که روشنگر سختی و مشکلات است یادآوری می کند تا پیامبر و یارانش در طول تاریخ چه در صدر اسلام و چه

در تمام بروجش در حرکت و شناوری است و بر معنی شناوری در واژه- عوم- آیه:

(وَ كُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ- ۴۰/ يس) دلالت می کند.

(عون) [عون]

العون: همان یاری و پشتیبانی است یعنی- معاونه و مظاهره (که هر دو مصدر در همان معنی همیاری است) می گویند که فلان عونی: معین و یاور من است.

اعنته: یاریش کردم، در آیات: (فَأَعِينُونِي بِقُوَّةٍ- ۹۵) «۱» (وَ أَعانَهُ عَلَيْهِ قَوْمٌ آخَرُونَ- ۴/ فرقان).

(تَعاوُن): همکاری و همیاری است، گفت: (تَعاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَ التَّقْوى وَ لا تَعاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَ الْعُدْوانِ- ۲/ مائده) «۲».

(استِعانَه:) یاری خواستن. گفت: (اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَ الصَّلاةِ- ۴۵/ بقره) «۳».

(عَوان:) میانسال، که بطور کنایه به زن سالمند به اعتبار سخن شاعر که می گوید:

قرون بعد در ایمان و عمل و اقامه احکام اسلام هر چه فزونتر در ایمان قوی و راسختر و در عمل استوارتر و در جهاد و تلاش قیام کننده تر امّا از جنبه لفظی و ادبی تکرار ننمودن- سنه- از بلاغت قرآنی است مگر اینکه تکرار لفظ برای بزرگی مقصود و منظور از سوی گوینده باشد (کشّاف ۳/ ۴۳۶).

(۱) مرا با نیرو یاری دهید.

(۲) یعنی در نیکی و تقوی یکدیگر را یاری رسانید و در گناه و ستمگری یکدیگر را یاری و کمک ندهید. واژه تعاون که در هزار و چهار صد سال قبل با این شرایط عالی انسانی ذکر شده، امری است بنیانی و زیر بنای امور اجتماعی حکومت اسلامی، و واژه ای است مکتبی، که در فرهنگ گذشته اروپائیان چنین واژه ای با چنین قدمت تاریخی سابقه ندارد و همانند واژه های (حزب- شوری- نفی تکاثر- نفی استثمار- رشد و کمال) ویژه مکتب اسلام است که بعد از قرنها فرنگیان آنرا از متون اسلامی استفاده کرده و به کشورهای اسلامی با طمطراق سوغات آوردند و به گفته صاحب بن عبّاد بایستی بگوئیم: هذه بضاعتنا ردّت الینا: اینها همه سرمایه های معنوی و سیاسی و اجتماعی خود ماست که بر ما برگشته است، متأسّفانه اساس تعاون و پیمانهای دوستی و همیاری که امروز میان دولت ها هست برای غلبه بر سایرین و اعمال ستمگرانه و بهره کشی از مستضعفین جهان است و لذا قرآن مسلمانان را از ورود به چنان تعاون و همپیمائی با ستمگران و گناهکاران که نتیجه اش خونریزی به غیر حقّ و چیرگی بر ضعفاست بر حذر می دارد و با اعجازی لفظی و ادبی پس از جنبه مثبت آن می گوید: (وَ لا تَعاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَ الْعُدْوانِ- ۲/ مائده).

(۳) از روزه و نماز و پایداری در راه انجام آنها یاری جوئید، یعنی نیرومندی در اراده و قدرت روحی که [.....]

فان اتوک فقالوا انها نصف فانّ امثل نصفیها الّذی ذهبا

(همین که به سوی تو آمدند گفتند زنی است میانسال و پیر که به راستی نیمی از عمرش که گذشته است بیشتر است).

و گفت: (عَوانٌ بَیْنَ ذلِکَ- ۶۸/ بقره). «۱»

عوان: بطور استعاره برای جنگی که تکرار شده و در آن پیش دستی شده بکار می رود. عوانه: نخل کهن. عانه: گله گورخر، جمعش- عانات و عون- است.

عانه الرّجل: موی زهار یا موی شرمگاه، تصغیر عانه- عوینه- است.

(عین) [عین]

العین: چشم، در آیات:

(وَ الْعَیْنَ بِالْعَیْنِ- ۴۵/ مائده) (لَطَمَسْنا عَلی أَعْیُنِهِمْ- ۶۶/ یس) (وَ أَعْیُنُهُمْ تَفِیضُ مِنَ الدَّمْعِ- ۹۲/ توبه) «۲» (قُرَّتُ عَیْنٍ لِی وَ لَکَ- ۹/ قصص) (کَیْ تَقَرَّ عَیْنُها- ۴۰/ طه) می گویند- عین- در معنی جاسوس- و مراقب و ناظر به چیزی است فلان بعینی: او را نگه می دارم و سرپرستی می کنم مثل اینکه می گوئی: هو بمرأی

لازمه حیات سعادتمندانه و موّفق است با یاری جستن از صبر و صلاه میسور است و الصّوم: عون علی العفّه روزه گرفتن برای عفّت و پاکدامنی یار و یاوری است. (اساس البلاغه- ۳۱۷).

(۱) یکی از نشانه های گاوی است که مورد سؤال بنی اسرائیل بود، می گوید نه پیر باشد و نه جوان بلکه میانسال.

(۲) در باره آن عدّه از مؤمنین صدیق مسکین است که به حضور پیامبر آمدند و برای رفتن به جبهه جنگ مرکب سواری خواستند و پیامبر (ص) گفت چیزی ندارم به شما بدهم در حالیکه از اندوه دیدگانشان پر از اشک بود رفتند که چیزی برای خرج کردن در جبهه جنگ نداشتند اینچنین یاران و مؤمنین دین خدای را چون کوهی استوار پاس داشتند و یاری نمودند.

منّی و مسمع: او در جلوی دیدگان من است، می بینمش و سخنش را می شنوم که کنایه از حفظ و حراست او از سوی تو است، در آیات:

(فَإِنَّکَ بِأَعْیُنِنا- ۴۸/ طور) (تَجْرِی بِأَعْیُنِنا- ۱۴/ قمر) (وَ اصْنَعِ الْفُلْکَ بِأَعْیُنِنا- ۳۷/ هود) یعنی در جائیکه می بینم و حفظ می کنیم. و آیه:

(لِتُصْنَعَ عَلی عَیْنِی- ۳۹/ طه) یعنی با نگهبانی، و نگه داری من. عین اللّه علیک: در رعایت و حفظ خدای باشید (جمله دعائیه است) و گفته اند معنی این عبارت دعائیه این است که، تو خود او را با سپاهیانی که حفظش می کنند نگهدار. جمع عین- اعین و عیون- است در آیات:

(وَ لا أَقُولُ لِلَّذِینَ تَزْدَرِی أَعْیُنُکُمْ- ۳۱/ هود) «۱» (رَبَّنا هَبْ لَنا مِنْ أَزْواجِنا وَ ذُرِّیَّاتِنا قُرَّةَ أَعْیُنٍ- ۷۴/ فرقان) «۲» واژه- عین- برای معانی گوناگون با دیدگاههای مختلف، از چشم که عضوی از بدن است استعاره می شود و نیز برای سوراخ و روزنه مشک آب و توشه دان که تشبیهی است به چشم و ریزش آب از آن.

سقاء عیّن و معین: مشتق از- عین- است در وقتی که آب از مشک جاری می شود. عیّن قربتک: چیزی در مشک بریز تا اثر دوخت و منفذ آن را مسدود کند.

تجسّس کننده را هم- عین- گویند که تشبیهی است در نظر کردن و نگریستن با چشم، مثل اینکه زن را عورت و مرکوب را- ظهر- می نامند، مثلا می گویند: اما

---

(۱) سخن نوح پیامبر است که بقوم نافرمانش می گوید من نمی گویم خزائن نزد من است یا من غیب می دانم و یا فرشته ام، و نیز نمی گویم به کسانی که در چشم شما خوار می نمایند خداوند به آنها خیر نمی دهد خدای بهتر می داند در دلهاشان چیست.

(۲) دعا و تقاضای عباد الرّحمن یا برترین انسانها، و پرستندگان خدای رحمن است که پس از انجام و ایجاد تمام شرایط اخلاقی و اجتماعی و سیاسی در خود در پایان می گویند: پروردگارا از همسران، و تبار ما نور چشمانی قرار ده و ما را پیشوای متّقین گردان.

مالك زنی و مرکوبی است هر چند که مقصود، آن عضو (پشت اسب و عورت) نباشد.

طلا- را هم عین گویند، چون بهترین فلز است به چشم تشبیه شده است همانطور که چشم برترین و بهترین عضو بدن است.

اعیان القوم: افاضل و برترینهای ملّت.

اعیان الاخوه: پسرانی که از یک پدر و مادرند. بعضی گفته اند هر گاه واژه عین در معنی ذات شی ء بکار رود می گویند:

کلّ ماله عین: تمام دارائیش نقدینه است، مثل بکار بردن- رقبه در باره بردگان و نامیدن زن به عورت، از آن جهت که مقصود از آن همان است که گفته می شود. منبع و چشمه آب را هم- عین- گویند که تشبیهی است به آبی که در چشم است و از عبارت: عین الماء: چشمه آب اصطلاح ماء معین: آب گوارای جاری که برای بیننده ظاهر و روشن است عیّن: سؤال کننده و پرسش گر، در آیات:

(عَیْناً فِیها تُسَمَّی سَلْسَبِیلًا- ۱۸/ انسان) «۱» (فَجَّرْنَا الْأَرْضَ عُیُوناً- ۱۲/ قمر) (فِیهِما عَیْنانِ تَجْرِیانِ- ۵۰/ رحمن) (ْنانِ نَضَّاخَتانِ

- ۶۶/ رحمن) «۲» (وَ أَسَلْنا لَهُ عَیْنَ الْقِطْرِ- ۱۲/ سباء) «۳» (فِی جَنَّاتٍ وَ عُیُونٍ- ۵۷/ ۴۵/ حجر) (مِنْ جَنَّاتٍ وَ عُیُونٍ- ۵۷/ شعراء) (فِی جَنَّاتٍ وَ عُیُونٍ وَ زُرُوعٍ- ۲۵/ دخان)

---

(۱) اشاره به چشمه ای است در بهشت که سلسبیل نامیده می شود.

(۲) دو چشمه جوشان.

(۳) برای سلیمان چشمه ای از مس روان ساختیم.

عنت الرّجل: به چشمش زدم مثل واژه های- رأسته و فأدته: (به سرش زدم- به دلش زدم). عنته: با چشم زدمش مثل- سفته: با شمشیر زدمش، عبارت زدن با چشم گاهی مقصود عضوی است که زده شده مثل- رأسته و فأدته (به سر و دلش زدم) و گاهی مقصود عضوی است که حالت و وسیله زدن است و در حکم- سفته و رمحته است (با شمشیر و سر نیزه زدمش) و بر دو معنی فوق عبارت- یدیت- است در وقتی که به دستش بزنی یا با دستت او را بزنی.

عنت البئر: به چشمه و مجرای آب چاه رسیدم، در آیه گفت: (إِلی رَبْوَهٍ ذاتِ قَرارٍ وَ (مَعِینٍ)- ۵۰/ مؤمنون) (اشاره به قرارگاه مرتفع امن با آب گوارایی است که حضرت عیسی و مادرش را خداوند در آن مکان ایمنی داد) در آیه: (فَمَنْ یَأْتِیکُمْ بِماءٍ مَعِینٍ- ۳۰/ ملک) گفته شده حرف (م) در (معین) اصلی است و از- معنت است. واژه عین بطور استعاره در کجی و انحراف میزان و وسیله سنجش هم بکار می رود، گاو وحشی را بخاطر زیبائیش- اعین و عیناء- گویند جمعش- عین- است که زن هم به آن تشبیه شده، در آیات:

(قاصِراتُ الطَّرْفِ عِینٌ- ۴۸/ صافّات) (وَ حُورٌ عِینٌ- ۲۲/ واقعه).

(عیی) [عیی]

الاعیاء: عجز و ناتوانی است که از راه رفتن زیاد به بدن می رسد.

العیّ: عجزی که از عهده دار شدن کار و سخن به انسان دست می دهد، در آیات:

(أَ فَعَیِینا بِالْخَلْقِ الْأَوَّلِ- ۱۵/ ق) «۱» (وَ لَمْ یَعْیَ بِخَلْقِهِنَّ- ۳۳/ احقاف) «۲»

---

(۱) باغات و چشمه سارها و کشتزارها که اشاره به نعمت های آماده برای انسانهاست تا در آنها تفکّر و اندیشه کنند و بر سر سفره ای اینچنین پر نعمت، میزبان خویش را بشناسند و سپاس گویند.

(۲) آیا از خلقت نخستین این اقوام گستاخ و کفر پیشه مثل: (عاد- ثمود- قوم نوح- فرعون) عاجزیم که اینان از خلقت جدید بعد از مرگ در شبهه هستند.

و از این معنی است عبارت: عیّ فی منطقه عیّا فهو عیی: از سخن گفتن درست عاجز است.

رجل عیایاء طباقاء: وقتی است که از کار و سخن درمانده شود.

داء عیاء: درد بی درمان که دوایی ندارد.

و اللّه اعلم پایان کتاب العین (در آستانه اذان مغرب).

)

«باب غین»

((غبر) [غبر]

الغابر: درنگ کننده بعد از گذشتن آن چیزی که با او بوده، در آیه: (إِلَّا عَجُوزاً فِی الْغابِرِینَ- ۱۷۱/ شعراء) «۱» یعنی در میان کسانی که عمرشان طولانی شده بود و نیز گفته شده آن پیر زن در میان کسانی باقیماند که با لوط پیامبر (ع) از شهر بیرون نرفته بودند در میان کسانی که بعد از اتمام حجّت پیامبرشان در عذاب ماندند، در آیات:

(إِلَّا امْرَأَتَکَ کانَتْ مِنَ الْغابِرِینَ- ۳۳/ عنکبوت) (قَدَّرْنا إِنَّها لَمِنَ الْغابِرِینَ- ۶۰/ حجر) (هر دو آیه اخیر در باره همسر لوط پیامبر (ع) است که در عذاب باقی ماند) غبره:

تتمّه و باقیمانده شیر در پستان، جمعش- اغبار است. غبر: حائض و دشتان شدن، و نیز- غبر: شب.

غبار: باقیمانده از خاکی به هوا برخاسته است که وزن لفظی آن بر مبنای دخان و عثار و مانند اینهاست (دود و خاک) که اثرشان باقی می ماند. غبر الغبار: گرد و غبار برخاست، گذرنده و باقیمانده را نیز غابر- گویند، اگر این دو معنی برای- غابر-

---

(۱) پیامبر قوم لوط و کسانش را از عذاب نجات دادیم مگر پیر زنی که از باقیماندگان در میان فاسقین بود.

صحیح باشد گذرنده، و ماضی را به تصوّر دور شدن و گذشتن غبارش از سطح زمین- غابر- گویند و به باقیمانده هم به تصوّر باقیماندن غبار بعد از گل و خاک- غابر- گفته اند.

از واژه- غبار- (غَبَرَه)- مشتق شده است یعنی اثر غبار گونه ای که در چیزی به رنگ دود و غبار باقی می ماند، در آیه گفت: (وَ وُجُوهٌ یَوْمَئِذٍ عَلَیْها غَبَرَةٌ- ۴۰/ عبس) «۱» کنایه از دگرگونی و تغییر چهره ها در اثر غم و اندوه است، مثل آیه: (ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا- ۵۸/ نحل) «۲».

غبر، غبره و اغبرّ، اغبارّ: تیره و تار و گرد آلود شد، طرفه بن عبد می گوید: رایت بنی غبراء لا ینکروننی. «۳»

بنی غبراء: فرزندان بیابان و خاک نشینان (چون از بینوایی و فقر روی بر خاک می نهند و می خوابند، آنها را یاران و فرزندان خاک نامیده اند) مثل عبارت- بنو السّبیل: راهگردانان و بی خانمانها.

داهیه غبراء: رویداد تاریک و اندوهبار که یا از عبارت- غبر الشّی ء وقع فی الغبار- است که گویی که مصیبت و حادث چهره انسان را تغییر داده است و یا- از غبر- یعنی باقیمانده است و لذا- داهیه غبراء- به معنی بلای سخت و حادثه و رویدادی است پایدار که اثرش باقی است و یا از- غبره اللّون- است، پس آن مثل عبارتی است که می گویند:

داهیه زبّاء: بلای سخت و دشوار و یا از- غبره اللّبن- است یعنی ته مانده شیر در

---

(۱) بعضی چهره ها در آن روز روشن است و چهره هایی که بر آنها تیرگی و تاریکی هست.

(۲) اشاره به یکی از روحیّات غلط جاهلیّت عرب قبل از اسلام است می گوید: هر گاه بشارت نوزاد دختر به او دهند چهره اش تار و اندوهگین می شود.

(۳) مصراع فوق از معلقه طرفه بن عبد شاعر قبل از اسلام است می گوید:

رایت بنی غبراء لا ینکروننی و لا اهل هذاک الطّراف الممّدد

وقتی از قبیله ام جدا شدم دیدم فقراء و مساکین مرا می شناسند و انکارم نمی کنند همچنین صاحبان خیمه و خرگاه هایی که با طنابها برپا داشته شده نیز بمصاحبت من علاقه مندند. [.....]

پستان، پس تمام معانی فوق در عبارت- داهیه غبراء هست و نیز بلا و مصیبتی است که وقتی می گذرد اثری از آن باقی است و یا از عبارت- عرق غبر- است یعنی رگی که بعد از بسته شدن خونش مجدّدا خونش روان می شود و باز پی در پی باز و شکسته می شود.

غبر العرق: رگ باز شد.

غبیراء: گیاهی است معروف (درخت سنجد) که میوه اش بر همان شکل و رنگ برگ درخت است. (درخت سنجد برگش و میوه اش و ساقه اش گرد آلود و خاکستری رنگ است).

غبیراء: میوه درخت سنجد.

(غبن) [غبن]

الغبن: یعنی در معامله ای که میان تو و دیگری هست با نوعی نهانکاری او را مغبون و زیانمند سازی که اگر این مغبون شدن در مال باشد، می گویند: غبن فلان- و اگر زیان و ضرر در رأی و نظر باشد، می گویند: غبن (با کسره حرف- ب).

غبنت کذا غبنا: وقتی است که چیزی را فراموش کنی و آن را نوعی غبن و زیان و ضرر بدانی.

(یَومُ التّغابُن:) روز قیامت، برای اینکه در قیامت زیانمندیها و غبن در خرید و فروشهائی که آیات زیر به آن اشاره می کند آشکار می شود که چون مؤمن بوده اند به رضای خدا می رسند.

(وَ مِنَ النَّاسِ مَنْ یَشْرِی نَفْسَهُ ابْتِغاءَ مَرْضاتِ اللَّهِ- ۲۰۷/ بقره) (إِنَّ اللَّهَ اشْتَری مِنَ الْمُؤْمِنِینَ ...- ۱۱۱/ توبه) و از آیه: (الَّذِینَ یَشْتَرُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَ أَیْمانِهِمْ ثَمَناً قَلِیلًا- ۷۷/ آل عمران) «۱» دانسته

---

(۱) کسانی که پیمان خدای و سوگندهای خویش را به بهائی ناچیز و اندک می فروشند در آخرت

می شود که آنها در آنچه را که از فروش و دریافت و سود بطور کلّی از دست داده انـد مغبون و زیانمنـد شـده انـد. از بعضـی دانشمندان در باره (یَوْمُ التَّغابُنِ- ۹/ تغابن) سؤال شـد، گفت: در قیامت چیزهایی بر خلاف اندازه گیری و حساب دنیائیشان بر آنها آشـکار می شود. بعضـی مفسّـرین گفته انـد: اصل- غبن- پوشانـدن و مخفی نمودن چیزی است و- غبن- با فتحه حروف (غ) و (ب) جایی است که چیزی در آنجا پنهان می شود مثل زیر بغل و بن ران، در این شعر:

و لم أر مثل الفتیان فی غبن الرّأی ینسی عواقبها

(مانند جوانان در ضعف خود که عواقب کار بر آنها فراموش می شود دیده نشده است). و هر بن مفصلی از اعضاء بدن که دو تا و بسـته می شود مثل کشاله ران و زیر بغل و آرنـج که اسـتتار و پوشـیده است مغابن نامیده شده. زنان را هم- طیّبه المغابن- گفته اند (پوشیده های پاک و طیّب).

(غثا) [غثا]

الغثاء: کف و پوسته و رویه هر چیز مایع.

غثاء السّـیل و القدر: کف روی سـیل و کف سـر دیگ و چیزی است که بالا می آید و همچنین- غثاء- کاه و گیاه خشکی که پراکنده می شود.

زبـد القدر: کف بر آمده از دیگ جوشان و پر که به صورت ضـرب المثل در چیزی که ضایع می شود و چون کف از بین می رود و به آن اعتنایی نمی شود بکار می رود. غثا الوادی غثوا: رودخانه کف برآورد.

غثت نفسه تغثی غثیانا: پلید و ناپاک شد. «۱»

نصیبی ندارند خداوند با آنها سخن نمی گوید به آنها نمی نگرد پاکشان نمی کند و عذابی دردناک دارند.

(۱) در دو آیه از قرآن مجید واژه- غثاء- بکار رفته است:

الف- آیه ۵/ اعلی که می گوید: (وَ الَّذِی أَخْرَجَ الْمَرْعی فَجَعَلَهُ غُثاءً أَحْوی) او خدایی است که در پهنه

(غدر) [غدر]

الغـدر: اخلال در چیزی و ترک عهـد و پیمان نیز گفته می شود و از این معنی است واژه غادر- جمعش- غدره- یعنی رونده و ترک کننده. غدّار: زیاد مکر و غدر کننده.

اغدر و غدیر: «۱» آبی که سیلابها در گودیها بجا می گذارند و به آنجاها می رسد،

زمین مراتع و چراگاههای سبز و خرّم برای بشـر و بهره منـدی او از آنها را بیرون و پدیـد می آورد، و سـپس همچون خاشاکی پراکنده می گرداند.

ب- آیه ۴۱/ مؤمنون، در باره سـرنوشت نکبت با رقوم نوح است که به حیات دنیا آنچنان دلبسته بودنـد که آخرت را تکذیب می کردنـد و می گفتنـد نوح هم مثل ما بشـری است که می خورد و می نوشـد ما فرمانش نمی بریم، که خداونـد می فرمایـد: اینـان سرنوشـتشان آنچنـان است که صـیحه ای ناگهانی با حقّ، آنها را فرو می گیرد: (فَجَعَلْناهُمْ غُثاءً فَبُعْداً لِلْقَوْمِ الظَّالِمِینَ) آن گروه سـتمگر را بخـاطر سـتمگریشان چون خاشاک و غباری پراکنـده می کنیم و دور باش از رحمت خـدا بر قوم سـتمگر باد، سپس بعد از آنها قرنهایی، و مردمانی ایجاد کردیم.

(۱) واژه- غـدیر- در تاریـخ شـکوهمند اسـلام کاملا مشـخّص است، زیرا پیامبر (ص) در چنان مکانی و قبل از پراکنـده شـدن مؤمنین در آخرین حـجّ معروف به حجّه الوداع در روز هیجدهم ذیحجّه امیر المؤمنین علی (ع) را به مردم با عباراتی مخصوص معرّفی کرد. ابو حامد غزّالی در کتاب (سر العالمین) صفحه ۲۰ تا ۲۲ عینا چنین نوشته است: قال رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله لعلی یوم الغدیر «من کنت مولیه فعلیّ مولاه» فقال عمر بن الخطّاب بخ بخ یا ابا الحسن لقد اصبحت مولای و مولی کلّ مؤمن و مومنه و هذا رضـی و تسـلیم و ولایه و تحکیم. یعنی پیامبر (ص) در روز عید غدیر گفت: کسـی را که من مولای او هستم علی نیز مولای اوست و عمر بن خطّاب گفت: یـا ابـا الحسن بر تو مبـارک بـاد و مبارک باد که تحقیقا مولای من و مولای هر مرد مؤمن و زن مؤمن شوی، و معنی مولای- رضایت، تسلیم، و ولایت و تحکیم است. (مجمع البحرین ۳/ ۴۲۰).

و جلال الدّین مولوی در کتاب مثنوی داستان غدیر، امامت و مولا بودن او را این طور می سراید:

زین سبب پیغمبر با اجتهاد نام خود و ان علی مولا نهاد

گفت هر کو را منم مولا و دوست ابن عمّ من علی مولای اوست

کیست مولا آنکه آزادت کند بند رقّیت ز پایت بر کند

چون به آزادی نبوّت هادی است مؤمنین را ز انبیاء آزادی است

ای گروه مؤمنان شادی کنید همچو سرو و سوسن آزادی کنید

بی زبان گویند سرو و سبزه زار شکر آب و شکر عدل نو بهار

(دفتر ششم مثنوی ۴۱۹) و می بینیم که مولوی دو معنی سیاسی و رهبری معنوی را هر دو با هم از آثار عید غدیر و انتخاب علی (ع) به ولایت و امامت می دانـد و هدایت و آزادی از اسارتها را مربوط به همین امر می داند که با نبوّت مقایسه کرده و آن را استمرار نبوّت می داند.

ص: ۶۸۷

جمعش- غدر و غدران است.

استغدر الغدير: آب در برکه جمع شد.

غديره: مويی که فرو هشته و رها می شود تا بلند شود، جمعش غدائر غادره:

ترکش کرد، در آيات:

(لا يُغادِرُ صَغِيرَةً وَ لا كَبِيرَةً إِلَّا أَحْصاها- ۴۹/ کهف) «۱» (فَلَمْ نُغادِرْ مِنْهُمْ أَحَداً- ۴۷/ کهف). «۲»

غدرت الشّاه: گوسپند عقب ماند.

هی غدره: او باز مانده است.

غدر: سوراخ و شکاف در و ديوار برای نگاه کردن درون آن که مخصوص ديدن لقاح ستوران است و از اين معنی می گويند:

ما اثبت غدر هذا الفرس: چه با ثبات است عمل اين اسب و سپس اين معنی و لفظ مثلی شده است برای کسی که پايدار و با ثبات است، و می گويند: ما اثبت غدره: در مردی و جوانمردی چقدر استوار و ثابت است.

(غدق) [غدق]

گفت: (لَأَسْقَيْناهُمْ ماءً غَدَقاً- ۱۶/ جنّ) يعنی آبی زياد و فراوان، از اين معنی عبارت غدقت عينه تغدق- است چشمانش پر اشک شد.

غيداق: در چيزی گفته می شود که قدرت مردی و دويدن و سخن گفتن در او زياد باشد.

---

(۱) نامه اعمال را پيش آرند و مجرمين از ديدن محتوای آن هراسان می شوند و می گويند: وای بر ما اين نامه چيست که گناه کوچک و بزرگ را وانگذاشته مگر اينکه آن را به حساب آورده.

(۲) همه آنها را محشور کنيم و يکی از آنها را ترک نکنيم و وانگذاريم.

.(غدا) [غدا]

الغـدوه و الغداه: اوّل روز، که در قرآن واژه غدوّ با- آصال- یعنی اوّل شب برابر آمده است، مثل آیه: (بِالْغُدُوِّ وَ الْآصالِ- ۲۰۵/ اعراف).

غداه- با- عشیّ- برابر است، در آیات: یعنی (پگاهان، و شامگاهان) (بِالْغَداهِ وَ الْعَشِیِّ- ۵۲/ انعام).

(غُدُوُّها شَهْرٌ وَ رَواحُها شَهْرٌ- ۱۲/ سباء) «۱» غادیه: ابرهایی که صبحگاهان ظاهر می شود.

(غَداء:) غذای چاشتگاه یا صبحانه.

غدوت اغدو: ناشـتاهی خوردم، گفت: (أَنِ اغْدُوا عَلی حَرْثِکُمْ- ۲۲/ قلم) (صـبحگاهان به زراعتتان بروید) (غَد:) فردا یا روزی که پس از امروز در آن هستی، در آیه: (سَیَعْلَمُونَ غَداً- ۲۶/ قمر) یعنی فردا خواهید دانست، و مانند اینها.

(غرر) [غرر]

غررت فلانا: از غفلت و بی خبریش سود بردم و به آنچه که از او می خواستم نائل شدم.

غره: غفلت و بی خبری در بیداری است.

غرار: بی خبری در خواب سبک و اصل آن از- غرّ- یعنی اثر روشن و ظاهر از چیزی است، و از این معنی است:

غرّه الفرس: سپیدی پیشانی اسب.

غرار السّیف: تیزی شمشیر. غرّ الثّوب: اثر چاک خوردگی جامه و تا خوردگی آن.

اطوه علی غرّه: بر خط و پارگیش آن پارچه را تا کن.

---

(۱) مربوط به مسـخّر بودن باد بحکم حضرت سلیمان (ع) است که می گوید رفتن و وزیدن آن در صبحگاه یک ماه و رفتن و وزیدن در شامگاه یک ماه بود.

(غرّه کذا) غروا: گویی که او را مغرور کرد و وجود او را غرور فرا گرفته و پیچیده است، در آیات:

(ما غَرَّکَ بِرَبِّکَ الْکَرِیمِ- ۶/ انفطار) «۱» (لا- یَغُرَّنَّکَ تَقَلُّبُ الَّذِینَ کَفَرُوا فِی الْبِلادِ- ۱۹۶/ آل عمران) «۲» (وَ ما یَعِدُهُمُ الشَّیْطانُ إِلَّا غُرُوراً- ۶۴/ اسراء) «۳» (بَلْ إِنْ یَعِدُ الظَّالِمُونَ بَعْضُهُمْ بَعْضاً إِلَّا غُرُوراً- ۴۰/ فاطر) «۴» (یُوحِی بَعْضُهُمْ إِلی بَعْضٍ زُخْرُفَ الْقَوْلِ غُرُوراً- ۱۱۲/ انعام) (وَ مَا الْحَیاهُ الدُّنْیا إِلَّا مَتاعُ الْغُرُورِ- ۱۸۵/ آل عمران) «۵» (وَ غَرَّتْکُمُ الْحَیاهُ الدُّنْیا- ۳۵/ جاثیه) وَ لا یَغُرَّنَّکُمْ بِاللَّهِ الْغَرُورُ- ۳۳/ لقمان) (ما وَعَدَنَا اللَّهُ وَ رَسُولُهُ إِلَّا غُرُوراً- ۱۲/ احزاب) ۶ (غَرُور:) هر چیزی از مال و جاه و شهوت و شیطان که انسان را فریب دهد و مغرور کند و- غرور- در این آیه به شیطان تفسیر شده است زیرا گفته شده: «الدّنیا تغرّ و تضرّ و تمرّ» (دنیا فریفته می کند زیان می زند و در می گذرد).

(غَرَر:) به معنی خطر است، از- غرّ- که در حدیثی از فروختن غرر نهی شده

---

(۱) خطاب به انسان است پس از اشاره به حوادث سهمگین آستانه قیامت می گوید: ای انسان چه چیزی تو را به پروردگار کریم و ارجمندت مغرور کرده است، همان خدایی که تو را آفریده و موزون و متناسب آفرید.

(۲) رفت و آمد کفّار در شهرها نبایستی مرا تحت تأثیر قرار دهد و ترا بفریبد آنان بهره ای ناچیز و اندک از زندگی دارند آنگاه جایگاهشان جهنّم است (فبئس المهاد) چه جایگاه بدی است.

(۳) شیطان جز به غرور و فریب وعده شان نمی دهد.

(۴) دیوان و دیو سیرتان در راه دشمنی با پیامبران سخن غرور آمیز و ظاهر فریب به یکدیگر القاء می کنند.

(۵) زندگی دنیا چیزی نیست مگر متاع فریفتن و غرور.

۶- آنگاه که در جنگ احزاب منافقین و کسانی که در دلهاشان مرض و بیماری بود می گفتند خدا و پیامبرش جز غرور بما وعده ای ندادند.

است. «۱» غریر: اخلاق نیکو باعتبار اینکه روشن و مشخّص است. فلان ادبر غریره و اقبل هریره: «۲» (حسن خلقش از او دور شد و بد خلق و کج خوی شد).

فلان اغرّ: او در کرم و بخشندگی مشهور است به اعتبار همان سپیدی پیشانی و مشخّص بودن.

غرر: سه شب اوّل هر ماه که هلال چون سپیدی پیشانی اسب است.

غرار السّیف: تیزی شمشیر. غرار: شیر اندک.

غارت النّاقه: شیر آن شتر کم شد بعد از اینکه گمان کرد شیری در آن نبود گویی که صاحبش را فریب داده است. «۳»

---

(۱) حدیثی است که در متون مختلف چنین نقل شده است که: «نهی رسول اللّه (ص) عن بیع الغرر و هو مثل السّمک فی الماء و الطّیر فی الهواء» پیامبر از خرید و فروش آنچه در خطر است مثل ماهیان در دریا و مرغان در هوا نهی فرموده است زیرا دسترسی به آنها نامیسور و با خطر و زحمت و مشقّت همراه است و اینگونه معاملات ناقص است و «لا یتمّ البیع فیه ابدا» هرگز خرید و فروش در آن تمام نیست. غرر: در معانی مختلف آمده است: ۱- برده، ۲- شبی که هلال دیده می شود، ۳- روشنی و طلوع هلال ۴- دندان سپید پیشین ۵- متاع و جنس خوب.

غریر من القوم: شرافتمند، بخشنده و کریم، پیشانی و هر چیزی از نور و طلوع صبح که سپیدیش ظاهر می شود. غرّه: برج بلندی در مدینه که مناره مسجد قبا بوده و متعلّق به فرزندان عمر و بن عوف. (ترتیب القاموس ۳/ ۳۸۰ لس ۵/ ۱۵- مقائیس اللّغه ۴/ ۳۸۱- مجمع البحرین ۳/ ۴۲۳). [.....]

(۲) هریر: بد اخلاقی و زشتخویی و همچنین زوزه سگ از سرما اقبل هریره: بد اخلاق شد. لیله الهریر:

شبی معروف در جنگ صفّین که جنگی در آن شب میان سپاهیان امیر المؤمنین (ع) و معاویه رخ داد. یوم الهریر: روز مخصوص در میان عرب که جنگ مهمّی در آن واقع شده.

(۳) در حدیثی آمده است که: «المؤمن غرّ کریم و الکافر خبّ لئیم» یعنی مؤمن حیله گر نیست و دارای کرم و حسن خلق است. و کافر حیله گر و مفسد است. و در خبری آمده است که: «کان صلّی اللّه علیه و آله یغرّ علیّا بالعلم» یعنی همانطور که پرنده نوزاد خود را غذا می دهد پیامبر نیز علم و دانش را به علی ذرّه ذرّه و لحظه لحظه آموخت و در وصف علی علیه السّلام آمده است که: «قائد الغرّ المحجّلین» علی پیشوای پاکیزگان و سپید چهره گانی است که سپیدی رویشان از نور ایمان راستی و وضو است و در حدیثی از علی (ع) است که فرمود: «من یطع اللّه یغرّه کما یغرّ الغراب فرخه» کسی که مطیع خدای بود خداوند او را رشد و کمال می دهد همانگونه که کلاغ و پرنده جوجه خود را رشد و پرورش می دهد (مجمع البحرین ۳/ ۴۲۴ لسان العرب ۵/ ۱۳).

.(غرب) [غرب]

الغرب: پنهان شدن و غروب خورشید.

غربت تغرب غربا و غروبا: خورشید غروب کرد.

مغرب الشّمس و مغیربانها: جای فرو شدن و افول آفتاب، در آیات:

(رَبُّ الْمَشْرِقِ وَ الْمَغْرِبِ- ۲۸/ شعراء) (رَبُّ الْمَشْرِقَيْنِ وَ رَبُّ الْمَغْرِبَيْنِ- ۱۷/ الرّحمن) (بِرَبِّ الْمَشارِقِ وَ الْمَغارِبِ- ۴۰/ معارج) و در باره تثنیه و جمع آوردن آنها در قرآن قبلا- سخن گفته شده (در ذیل واژه- شرق- بصورتی که با نظریه کروی بودن و گردش زمین مطابقت دارد نوشته شده است).

و در آیات: (لا شَرْقِيَّةٍ وَ لا غَرْبِيَّةٍ- ۳۵/ نور) (حَتَّى إِذا بَلَغَ مَغْرِبَ الشَّمْسِ وَجَدَها تَغْرُبُ- ۸۶/ کهف) «۱» غریب هر شخص دور، و نیز هر چیزی که در میان جنس خود بی نظیر باشد، از این روی سخن پیامبر علیه السّلام است که فرمود: «بدأ الاسلام غریبا و سیعود کما بدأ» «۲» گفته شد: «العلماء غرباء» چون دانشمندان تعدادشان در میان جهّال به نسبت نادانها کم و اندک است و نظیرشان نیز کم است.

(غُراب): کلاغ، به خاطر اینکه در رفتن دور پرواز است، در آیه:

---

(۱) ذو القرنین به همان نقطه ای که می پنداشت محلّ فرود خورشید است رسید، و باز دید خورشید در نقطه ای دیگر غروب می کند.

(۲) یعنی اسلام در آغاز ظهورش کم نظیر و بی مانند بود، در آینده هم به همان گونه که شروع شد باز می گردد و بی نظیر می شود که خوشبختانه تجلّی اسلام راستین از ایران اسلامی امروز به خوبی در سراسر جهان و در میان مستضعفین به نام دین و شریعتی کم نظیر مشهود است که از نظر حمایت از آنها و رهائیشان از سلطه ستمگران دینی است بی نظیر.

(فَبَعَثَ اللَّهُ غُراباً يَبْحَثُ- ۳۱/ مائده)»

.(غارِبُ) السّنام: بلندی کوهان شتر که از دسترس دور است.

غرب السّیف: تیزی شمشیر که با ضربه خود حریف را از صحنه نبرد دور می کند، مصدری است در معنی فاعل، تیزی زبان و سخن نیز به تیزی شمشیر تشبیه شده است مثل تشبیه نمودن زبان به شمشیر می گویند:

فلان غرب اللّسان: او تند زبان است.

دلو چاه هم به تصوّر دور شدنش به قعر چاه- غرب نامیده شده اغرب السّاقی: دلو را گرفت. و نیز- غرب- زر و طلا، چون در میان فلزّات زمینی دیگر بی نظیر است.

سهم غرب: تیری که معلوم نمی شود چه کسی آن را پرتاب کرده است.

نظر غرب: نگاهی بودن قصد. غرب: درختی که میوه نمی دهد و برای دور بودنش از میوه آنطور نامیده شده.

عنقاء مغرب: وصفش به این نام برای این است که می گویند پرنده ای بوده که دختری را گرفته سپس او را ربوده و گریخته است که بصورت (عنقاء مغرب) در حالت اضافه هر دو گفته می شود (برای توضیح بیشتر پیرامون این اصطلاح از مآخذ دیگر به ذیل واژه- عنق- رجوع شود).

غرابان: قسمت گودی کناره های دم اسب.

مغرب: سپید مژگان، گویی که در سپیدی مژگانش مردمک چشمش دور شده است. (غَرابِیبُ) سود: جمع غریب است که به کلاغ سیاه تشبیه شده است مثل: اسود کحلک الغراب: بسیار سیاه مثل رنگ تیره کلاغ. «۲» (غربیب: انگور سیاه).

---

(۱) مربوط به کلاغی است که پیشا روی پسر ناخلف آدم زمین را کاوش می کرد.

(۲) غراب- با ضمّه حرف. (غ) مفرد- غربان- است و- الغراب الاعصم کلاغی است که یا بالها و یا پر سینه اش سپید است. ضرب المثلی در کلام عرب است که می گویند: اعزّ من الغراب الاعصم. یعنی کم نظیر و عزیزتر از کلاغ پر سپید. در خبر آمده است «مثل المرأه الصّالحه فی النّساء کمثل الغراب الاعصم فی مائه غرب، قیل: یا رسول اللّه و ما الغراب الاعصم؟ قال: الّذی احد رجلین بیضاء: پیامبر (ص) فرمود: مثل زن

.(غرض) [غرض]

الغرض: هدفی که مقصود از تیر انداختن است، سپس بصورت اسمی برای هر غایت و هدفی که برای رسیدن به آن تلاش می شود بکار می رود، جمعش- اغراض- است، پس- غرض دو گونه است: ۱- غرض ناقص: یعنی هدفی که بعد از رسیدن به آن، هدفی و چیز دیگری مورد اشتیاق قرار می گیرد مثل آسایش و ریاست و مانند اینها که از اهداف و اغراض مردم است.

۲- غرض تامّ: هدف و غرضی که بعد از آن چیز دیگری مورد اشتیاق نیست مثل بهشت. «۱».

(غرف) [غرف]

الغرف: برداشتن و گرفتن چیزی است، و می گویند غرفت الماء و المرق: آب و آش را گرفتم و برای خوردن برداشتم. غرفه: چیزی که با کف دست برداشته می شود، و نیز- غرفه یکبار برداشتن چیزی است (اسم مرّه است).

مغرفه: پیمانه و ظرف آبخوری یا ملاقه آش خوری (کفگیر و ملاقه) در آیه:

صالحه و شایسته در میان زنان مثل کلاغ سپید است که یک در صد یافت نمی شود گفته شد ای پیامبر خدا- غراب اعصم چیست؟ فرمود: آنکه یکپایش سپید است. حدیث شریف نشانگر این است که زن صالحه ارزشمند و وجودی است کم نظیر که خوشبختانه در زمان ما بیشتر زنان جامعه ما بخاطر روی آوردن به اسلام و انقلاب و فداکاری و ایثارگری که در دامنشان پسران، و دخترانی کم نظیر تربیت می شوند بوجود می آیند (مجمع البحرین ۲/ ۱۳۲) (و غرابیب سود/ ۲۷ فاطر) اشاره به یکی از میوه های سیاه رنگین است که از خاک و باران بی رنگ پیدا می شود)

(۱) از واژه غرض بصورت مفرد و جمع و مشتقّاتش نیامده است، در حدیثی آمده که: «انّ اللّه جعل ولیّه غرضا لعدّوه» اولیاء خدا همواره هدف دشمنان خدایند و پهنه تاریخ بشر از زمانی که بنی اسرائیل و اقوام دیگر پیامبران و صالحین رای می کشتند و چه بعد از ظهور اسلام اولیاء و امامان معصوم سلام اللّه علیهم اجمعین و صالحین از مؤمنین همواره هدف تیر زهرآگین بنی امیّه و سایر خلفاء جور و ستم قرار گرفتند حتّی دانشمندانی هم که تازه مسلمان شده بودند مثل ابن مقفّع بدست منصور خلیفه عبّاسی و یا ابو مسلم خراسانی که با شمشیرش حکومت عبّاسیان رای استوار داشت مورد هدف همان جبّاران و دشمنان خدای بودند.

(إِلَّا مَنِ اغْتَرَفَ غُرْفَةً بِيَدِهِ- ۲۴۹/ بقره) (مگر کسانی که یک مشت آب بردارند و بنوشند) و بطور استعاره می گویند:

غرفت غرف الفرس: در وقتی است که اسب را با موی پیشانیش بکشی و مویش را بچینی. غرفت الشّجره: درخت را بریدم.

غرف: درخت معروفی است (درختی که با پوست آن و پودرش چرم ها را دبّاغی می کنند) غرفت الإبل: از خوردن برگ آن درخت بیمار شد و ناله کرد غرفه: طبقه و اشکوبه بالای بنا، منازل بهشتی هم- غرفه- نامیده شده، در آیات: (أُوْلئِکَ یُجْزَوْنَ الْغُرْفَهَ بِما صَبَرُوا- ۷۵/ فرقان) «۱».

(لَنُبَوِّئَنَّهُمْ مِنَ الْجَنَّهِ غُرَفاً- ۵۸/ عنکبوت) (وَ هُمْ فِی الْغُرُفاتِ آمِنُونَ- ۳۷/ سباء).

(غرق) [غرق]

الغرق: فرو رفتن در آب و غرق شدن در بلا و مصیبت.

غرق فلان یغرق غرقا: غرق شد و در آب فرو رفت.

اغرقه: غرقش کرد، در آیه: (حَتَّی إِذا أَدْرَکَهُ الْغَرَقُ- ۹۰/ یونس) «۲» فلان غرق فی نعمه فلان: تشبیهی به همان، در میان گرفتن و غرق بودن است (غرق نعمت فلانی است) در آیات:

(وَ أَغْرَقْنا آلَ فِرْعَوْنَ- ۵۰/ بقره) (فَأَغْرَقْناهُ وَ مَنْ مَعَهُ جَمِیعاً- ۱۰۳/ اسراء)

---

(۱) کسانی که ایمان آورده اند و عمل صالح نموده در منازل بهشتی ایمنند و پاداششان دو چندان است.

(۲) مربوط به غرق شدن فرعون در دریاست که با دیدن چهره سهمگین مرگ و رسیدن به آن می گوید: حالا می پذیرم و ایمان می آورم که خدایی جز خدایی که موسی و فرزندان اسرائیل به او گرویده اند نیست (و انا من المسلمین) من از تسلیم شدگانم. این آیه اشاره دقیق به تجلّی فطرت در آدمی است، هر چند که سالها پرده غرور و غفلت بر آن پوشیده شود که به هنگام سختی ظاهر می شود.

(ثُمَّ أَغْرَقْنَا الْآخَرِينَ- ۶۶/ شعراء) (ثُمَّ أَغْرَقْنا بَعْدُ الْباقِينَ- ۱۲۰/ شعراء) (وَ إِنْ نَشَأْ نُغْرِقْهُمْ- ۴۳/ یس) (أَغْرِقُوا فَأُدْخِلُوا ناراً- ۲۵/ نوح) (فَكانَ مِنَ الْمُغْرَقِينَ- ۴۳/ هود).

(غرم) [غرم]

الغرم: ضرر و زیانی که به انسان در مالش به او می رسد بدون اینکه خیانت و جنایتی از او سر زده باشد، گفته می شود، غرم کذا غرما و مغرما و اغرم فلان غرامه: زیان و غرامتی به او رسید در آیات:

(إِنَّا لَمُغْرَمُونَ- ۶۶/ واقعه) «۱» (فَهُمْ مِنْ مَغْرَمٍ مُثْقَلُونَ- ۴۰/ طور) «۲» (يَتَّخِذُ ما يُنْفِقُ مَغْرَماً- ۹۸/ توبه) «۳» (غَرِيم:) به کسی که وام و قرضی دارد، یا از کسی وامی طلب دارد گفته می شود، در آیه: (وَ الْغارِمِينَ وَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ- ۶۰/ توبه) «۴» (غَرام:) چیزی است از مصیبت و سختی که به انسان می رسد، در آیه:

(إِنَّ عَذابَها كانَ غَراماً- ۶۵/ فرقان) مغرم بالنّساء: با زنان همچون وامدار و وامگیرنده ملازم و پیوسته است.

---

(۱) همین که آفتی برای تنبّه و بیداری در دست آورده ها و محصول آن به شما برسد می گوئید ما محروم و زیانمند شدیم.

(۲) آیا از این قوم گستاخ مزدی خواسته ای که برایشان سنگین است.

(۳) از کوتاه بینی، انفاق را غرامت و تاوان تصوّر می کنند.

(۴) اشاره به یکی از مصارف زکات است می گوید، وامداران و در راه ماندگان مشمول گرفتن زکاتند و فریضه ای است از سوی خدا که خداوند علیم و خبیر است. [.....]

حسن گفته است: کلّ غریم مفارق غریمه الّا النّار- گفته شده معنایش این است که، آتش شیفته هلاک اوست (یعنی هر وام دهنده ای و وام گیرنده ای روزی از بدهکار یا طلبکارش با تسویه حساب دور می شود مگر آتش عذاب).

(غرا:) غری بکذا: پیوسته و شیفته آن شد و اصلش از- غراء: مواد چسبنده، مثل سریشم است. اغریت فلانا بکذا- مثل عبارت- الهجت به- است یعنی مشتاقش کردم، در آیات:

(فَأَغْرَیْنا بَیْنَهُمُ الْعَداوَهَ وَ الْبَغْضاءَ- ۱۴/ مائده) (لَنُغْرِیَنَّکَ بِهِمْ- ۶۰/ احزاب) «۱» در آیه: (وَ لا تَکُونُوا کَالَّتِی نَقَضَتْ غَزْلَها- ۹۲/ نحل) «۲».

(غزل) [غزل]

غزلت غزلها: آن را رشته کرد. غزال: نوزاد آهو.

غزاله: قرص خورشید. غزل و مغازله: با شفقت و شگفتی نگریستن به همسر، گویی که مادر آهو به نوزادش می نگرد.

غزل الکلب غزلا: این است که سگی به آهوی برسد و او را بگیرد امّا بعد از رسیدن از او غافل شود و آهو بگریزد.

(غزا) [غزا]

الغزو: بیرون رفتن برای جنگ با دشمن غزا، یغزوا، غزوا: برای جنگ بیرون

---

(۱) هر گاه دو چهرگان و منافقین به عداوتشان پایان ندهند ترا فرمان دهیم تا با آنان کاری انجام دهی که ناچار از ترک «مدینه» شوند.

(۲) از کسانی که رشته ها و بافته های خویش پاره پاره می کنند و آنها را پنبه می کنند نباشید که کنایه از پیمان شکنی و به هدر دادن کارهای گذشته است.

رفت. غاز: جنگجو، جمعش غزاه و غزّ- در آیه: (أَوْ كانُوا غُزًّى- ۱۵۶/ آل عمران) «۱».

(غسق) [غسق]

غسق اللّیل: شدّت تاریکی شب، در آیه: (إِلى غَسَقِ اللَّيْلِ- ۷۸/ اسراء) در آیه: (وَ مِنْ شَرِّ غاسِقٍ إِذا وَقَبَ- ۳/ فلق) که عبارت از مصیبت و بلایی است که در شب می رسد که مثل طارق است (طارق: کسی که شب سر می رسد و شبیخون می زند).

و گفته اند- غاسق- قرص ماه است وقتی که کسوف رخ می دهد و تاریک می شود. غسّاق: چیزی است که از پوست دوزخیان قطره قطره می ریزد گفت (إِلَّا حَمِيماً وَ غَسَّاقاً- ۲۵/ نباء).

(غسل) [غسل]

غسلت الشّی ء غسلا: آب بر آن ریختم و پلیدی و چرکش را از او زدودم. غسل:

اسم است ولی- غسل- با کسره حرف (غ) چیزی است که با آن شستشو می کنند، در آیه:

(فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَ أَيْدِيَكُمْ ...- ۶/ مائده) اغتسال: شستشوی بدن، در آیه: (حَتَّى تَغْتَسِلُوا- ۴۳/ نساء) (مُغتَسَل:) جایی که در آنجا شستشو می شود و نیز آبی که با آن می شویند در آیه:

(هذا مُغْتَسَلٌ بارِدٌ وَ شَرابٌ- ۴۲/ ص) (این آبی خنک، و شستشو دهنده و نوشیدنی است).

---

(۱) تمام آیه چنین است: (ای کسانی که ایمان آورده اید از کسانی مباشید که کفر ورزیده اند و به برادران خود که برای جنگیدن خارج شده بودند می گفتند اگر پیش ما بودید نمی مردید و کشته نمی شدید و خداوند این گفتارشان را در دلهاشان حسرت و ندامتی قرار داد و خداوند است که زنده می کند و می میراند و به آنچه می کند آگاه و بصیر است و اگر در راه خدا کشته شدید یا مردید برای شما آمرزشی از سوی خدا و رحمت خیری از اوست در روزی که همه جمع می شوید.

(غسلین: چرکابه بدنهای کفّار در آتش، در آیه: (وَ لا طَعامٌ إِلَّا مِنْ غِسْلِینٍ- ۳۶/ حاقه) «۱».

(غشی) [غشی]

غشیه، غشاوه و غشاء: او را با چیزی همراه و ملازم کرد تا او را فرا گرفت و پوشاند. غشاوه: پیوسته یا چیزیکه با آن پوشیده می شود، در آیات: (وَ جَعَلَ عَلی بَصَرِهِ غِشاوَةً- ۳۲/ لقمان) (فَغَشِیَهُمْ مِنَ الْیَمِّ ما غَشِیَهُمْ- ۷۸/ طه) «۲» (وَ تَغْشی وُجُوهَهُمُ النَّارُ- ۵۰/ ابراهیم) «۳» (إِذْ یَغْشَی السِّدْرَهَ ما یَغْشی- ۱۶/ نجم) «۴» (وَ اللَّیْلِ إِذا یَغْشی- ۱/ لیل) «۵» (إِذْ یُغَشِّیکُمُ النُّعاسَ- ۱۱/ انفال) ۶ (غَشَیتُ) موضع کذا: به آنجا آمدم که کنایه از مقاربت است. می گویند غشّاها و تغشّاها: با او در آمیخت، در آیه: (فَلَمَّا تَغَشَّاها حَمَلَتْ- ۱۸۹/ اعراف) و همچنین واژه-

---

(۱) دوزخیان همانگونه که در دنیا از عصاره وجودی و دسترنج ضعفاء که با عرق جبین بدست آورده اند تغذیه می کنند مکافاتشان همسان همان است که در دوزخ جز از چرکابه های بدن خویش و دیگران غذا ندارند.

(۲) فرعون و لشگریان از پی موسی سر رسیدند و از آب دریا آن چنان فرو گرفته شدند که همگیشان را غرق نموده و پوشاند.

(۳) آتش عذاب چهره هاشان را فرو گرفت.

(۴) چیزی که درخت سدر را پوشانده و فرا گرفته بود.

(۵) سوگند به شب، و شب گواه است که تاریکیش همه چیز را فرو می گیرد و همه جا را می پوشاند.

۶- ترجمه تمام این چنین است: موقعی که در آن کارزار که از خداوند یاری خواستید و با فرشتگان یاریتان کرد خواب را بر شما مسلّط کرد تا امنیّت خاطری از سوی خدا برای شما باشد و از آسمان بارانی بر شما فرو فرستاد که پاکتان کند و آلودگی شیطانی را از شما دور کند دلهاتان را امیدوار و گامهاتان را استوار دارد.

غشیان و (غاشِیَه:) آنچه که چیزی را می پوشاند «۱» مثل: غاشیه السّرج: زین پوش، در آیه: (أَنْ تَأْتِیَهُمْ غاشِیَةٌ- ۱۰۷/ یوسف) دشواری و سختی که آنها را فرو می گیرد و می پوشاند، گفته شده در اصل سخن پسندیده است و لفظش اینجا استعاره شده است.

مثل آیات: (لَهُمْ مِنْ جَهَنَّمَ مِهادٌ وَ مِنْ فَوْقِهِمْ غَواشٍ- ۴۱/ اعراف) «۲» (هَلْ أَتاکَ حَدِیثُ الْغاشِیَهِ- ۱/ غاشیه) «۳». کنایه از قیامت است و جمعش- غواش.

(غُشِیَ) علی فلان: وقتی است که او را بلیّه و مصیبتی که فهمش را پوشانده و مستور کرده رسیده است. در آیات:

(کَالَّذِی یُغْشی عَلَیْهِ مِنَ الْمَوْتِ- ۱۹/ احزاب) (نَظَرَ الْمَغْشِیِّ عَلَیْهِ مِنَ الْمَوْتِ- ۲۰/ محمّد) (فَأَغْشَیْناهُمْ فَهُمْ لا یُبْصِرُونَ- ۹/ یس) (وَ عَلی أَبْصارِهِمْ غِشاوَةٌ- ۷/ بقره) (کَأَنَّما أُغْشِیَتْ وُجُوهُهُمْ- ۲۷/ یونس) (وَ اسْتَغْشَوْا ثِیابَهُمْ- ۷/ نوح) یعنی لباس خود را مثل پوششی بر گوشهای خود قرار می دادند، که عبارت از خودداری از شنیدن است. گفته شده: (استغشوا ثیابهم) در آیه اخیر کنایه از دویدن و گریختن از شنیدن آیات وحی و حقّ است، مثل عبارت شمّر ذیلا: دامن به کمر بست.

القی ثوبه: جامه خویش فرو افکند.

---

(۱) در باره حضرت آدم (ع) است که می گوید: او خدایی است که شما را از نفس واحد آفرید و همسر او را از او قرار داد تا با او آرامش و سکونت یابد و چون با او در آمیخت باری سبک برداشت و بر او مدّتی گذشت چون بارش سنگین شد از خدای و پروردگارشان خواستند که اگر فرزندی شایسته بما دهی سپاسگزار خواهیم بود.

(۲) دوزخیان را در جهنّم جایگاهی است و از روی سرشان عذابی فرا گیرنده است. واژه- مهاد- یعنی گاهواره و جای آسایش و رشد کودک، و در آیه اخیر بطور استعاره بکار رفته.

(۳) آیا قصّه و داستان عذاب فرا گیرنده به تو رسیده است.

می گویند: غشّیته سوطا او سیفا: با تازیانه و شمشیر، او را فرو گرفتم و زدم مثل- کسوته و عمّمته: لباسش پوشاندم و دستارش بستم.

(غصّ) [غصّ].

الغصّه: غم و دردی که گلوگیر می شود و راه گلو و حلق تنگ و گرفته می شود، در آیه گفت: (وَ طَعاماً ذا غُصَّهٍ- ۱۳/ مزمّل).

(غضّ) [غضّ]

الغضّ: نقصان از دیدن و صدا و آنچه که در ظرفی است یا (خیره نگاه نکردن و صدای آرام و ملایم برآوردن از حلقوم (و از ظرف). غضّ و اغضّ: دیده فرو هشت و آرام صدا کرد، در آیات:

(قُلْ لِلْمُؤْمِنِینَ یَغُضُّوا مِنْ أَبْصارِهِمْ- ۳۰/ نور) (وَ قُلْ لِلْمُؤْمِناتِ یَغْضُضْنَ- ۳۱/ نور) «۱» (وَ اغْضُضْ مِنْ صَوْتِکَ- ۱۹/ لقمان) «۲» شاعر گوید:

فغضّ الطّرف انّک من نمیر

«۳».

غضّ طرفک: چشمت را پائین بینداز، که از نظر تحقیر چنان گفته است (غضّ الطّرف: بطور نیشخند و استهزاء است).

---

(۱) دو آیه اخیر مربوط به عفّت و چشم پاکی یا چشم پوشی از نامحرمان است، نخست بمردان خطاب می کند و سپس به زنان، زیرا خطر عزّت نفس و عفّت و حیا در آغاز کردن و نگریستن بغیر بیشتر است و لذا مردان را که بیشتر بلغزش نزدیکند و اکثر از آنها آغاز می شود اوّل مورد خطاب قرار داده است.

(۲) یکی از دستورات اخلاقی لقمان حکیم بفرزند خویش است که می گوید صدایت را آرام و ملایم کن و بانگ برمدار.

(۳) مصراع فوق از جریر است، می گوید:

فغض الطرف انّک من نمیر فلا کعبا بلغت و لا کلابا

دیده فرو نه که تو نه از قبیله نمیر هستی و نه با قبائل کعب و کلاب رسیده و منسوبی. [.....]

غضضت السّقاء: محتوای ظرف آب را کم کردم.

غضّ: هر چیز تازه ای که مدّتش و درنگش طولانی نبوده.

(غضب) [غضب]

الغضب: هیجان و جوشش خون قلب برای انتقام، پیامبر علیه السّلام فرموده:

«اتّقوا الغضب فانّه جمره توقد فی قلب ابن آدم الم تروا الی انتفاخ اوداجه و حمره عینیه» (از عصبانیت و خشم دوری کنید زیرا خشم اخگری است که در قلب فرزند آدم افروخته می شود، آیا تند شدن و برآمدگی رگهای گردن و سرخ شدن چشمانش را ندیده ای و ندانسته ای). در آیات:

(فَباؤُ بِغَضَبٍ عَلی غَضَبٍ- ۹۰/ بقره) (وَ مَنْ یَحْلِلْ عَلَیْهِ غَضَبِی- ۸۱/ طه) (غَضِبَ اللَّهُ عَلَیْهِمْ- ۶/ فتح) (غَیْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَیْهِمْ- ۷/ فاتحه) در مورد این آیه گفته شده آنها یهودند.

غضبه: مثل ضجره- است یعنی اندوه و ملالت.

غضوب: بسیار خشمگین، مار و شتر بی قرار و هیجان زده هم با واژه غضوب- وصف می شود. فلان غضبه: او تند خو و زود خشم است.

گفته شده اگر بگویند- غضبت لفلان: وقتی است که از کسی که زنده است خشمگین باشی ولی عبارت- غضبت به: وقتی است که او مرده باشد.

(غطش) [غطش]

در آیه: (أَغْطَشَ لَیْلَها- ۲۹/ نازعات) شبش را ظلمانی و تاریک کرد و اصلش از اغطش- است یعنی کسی که در چشم و بینائیش ضعف است و از این معنی است عبارت: فلاه غطشی: بیابانی که در آن برای راهنمایی و عبور راه مستقیم و درستی نیست.

تغاطش: خود را از چیزی به کوری زدن (باب تفاعل- غالبا چنین معنایی دارد مثل تمارض- تشاکل- تجاهل).

(غطا) [غطا]

پوسته و طبقه ای که بر چیزی قرار می گیرد همانطور که غشاء- چیزی است از جامه و مانند آن که روی چیزی قرار داده می شود.

غطاء: بطور استعاره برای نادانی بکار می رود، آیه: (فَكَشَفْنا عَنْكَ غِطاءَكَ فَبَصَرُكَ الْيَوْمَ حَدِيدٌ- ۲۲/ ق) «۱».

(غفر) [غفر]

الغفر: بیم و ترس و آنچه که انسان را از پلیدی و آلودگی مصون می دارد و از این معنی گفته می شود: اغفر ثوبک فی الوعاء: لباست را در ظرف شستشو کن تا ریم و چرکش دور شود.

اصبغ ثوبک: جامه ات را رنگین کن (تا چرکتاب شود زیرا رنگ کردن لباس پوشاننده تر از ناتمیزی آن است.)

غفران و مغفره: از سوی خدای این است که بنده را از اینکه عذاب به او برسد مصون می دارد، در آیات:

(غُفْرانَكَ رَبَّنا- ۲۸۵/ بقره) (مَغْفِرَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ- ۱۳۳/ آل عمران) (وَ مَنْ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ إِلَّا اللَّهُ- ۱۳۵/ آل عمران) «۲» (غَفَرَ لَهُ:) وقتی است که در ظاهر از او درگذرد هر چند که در باطن بر او اعتمادی

---

(۱) خطاب به انسان است می گوید تو از وقوع قیامت در بی خبری بودی امروز غفلت را از تو برطرف کردیم و اکنون دیده ات تیز بین است که همه چیز را بخوبی درمی یابی و می بینی.

(۲) چه کسی جز خدای گناهتان را می پوشاند.

نکرده و از او در نگذشته است مثل آیه: (قُلْ لِلَّذِینَ آمَنُوا یَغْفِرُوا لِلَّذِینَ لا یَرْجُونَ أَیَّامَ اللَّهِ- ۱۴/ جاثیه) «۱».

(استِغفار:) طلب غفران نمودن با زبان و عمل. در آیه: (اسْتَغْفِرُوا رَبَّکُمْ إِنَّهُ کانَ غَفَّاراً- ۱۰/ نوح) در آیه اخیر امر نشده اند به اینکه غفران و طلب در گذشتن از گناهان را فقط با زبان بخواهند بلکه با زبان و فعل هر دو، گفته اند: استغفار زبانی بدون فعل و عمل و کار، روش دروغگویان است و معنی آیه فوق این است که می گوید: (ادْعُونِی أَسْتَجِبْ لَکُمْ- ۶۰/ غافر) (این آیه بیان کننده مفهوم آیه بالا است یعنی از خدای طلب آمرزش بخواهیم.) و آیه:

(اسْتَغْفِرْ لَهُمْ أَوْ لا تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ- ۸۰/ توبه) (وَ یَسْتَغْفِرُونَ لِلَّذِینَ آمَنُوا- ۷/ غافر) (غافِر) و غفور: هر دو در توصیف خدای تعالی است، مثل آیات:

(غافِرِ الذَّنْبِ- ۳/ غافر) (إِنَّهُ غَفُورٌ شَکُورٌ- ۳۰/ فاطر) (هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِیمُ- ۱۰۷/ یونس) غفیره «۲» همان غفران است و از این واژه آیات:

---

(۱) این آیه قبل از آیه قتال نازل شده است می گوید: به مؤمنین بگو از کسانی که امیدوار به ایّام اللّه (فرمانهای الهی) نیستند در گذرند تا هر قومی به آنچه کرده اند برسند (من عمل صالحا فلنفسه و من اساء فعلیها ثمّ الی ربّکم ترجعون) هر کس عمل شایسته ای انجام دهد برای خودش می کند و هر که بدی کند بر زیان خود اوست سپس به پیشگاه پروردگارتان باز می گردید.

(۲) غفیره به دو معنی آمده است: ۱- غفران و آمرزش ۲- فراوانی و کثرت. طریحی حدیثی را از علی (ع) نقل می کند که گفته است «فان اصاب احدکم غفیره فی رزق او عمرا و ولدا و غیر ذلک فلا یکون ذلک له فتنه و یفضی به الی الحسد» و همین مفهوم در نهج البلاغه به صورت زیر نقل شده (خطبه ۲۳) فان احدکم لاخیه غفیره فی اهل او مال او نفس فلا تکوننّ له فتنه، انّ المال و البنین حرث الدّنیا و العمل الصّالح حرث الآخره و قد یجمعها اللّه تعال لا قوام، یعنی هر گاه یکی از شما در برادرش، اهل و عیال و یا رزق یا عمر یا فرزند و غیر از اینها زیاد دید، بداند که برای او فتنه و ابتلائی نیست و نباید به او حسادت بورزد زیرا مال و فرزندان زراعت دنیاست و عمل صالح زراعت آخرت و راستی که خداوند این دو را برای افرادی یا اقوامی فراهم می آورد (خطبه ۲۳/ ص ۶۴- مجمع البحرین ۳/ ۴۳)

(اغْفِرْ لِی وَ لِوالِدَیَّ- ۴۱/ ابراهیم) (أَنْ یَغْفِرَ لِی خَطِیئَتِی- ۸۲/ شعراء) (وَ اغْفِرْ لَنا- ۲۸۶/ بقره) اغفروا هذا الامر بغفرته: یعنی آنگونه که واجب است و بایستی پوشیده شود او را مستور دار.

مغفر: کلاه خود که سر را می پوشاند.

غفاره: پارچه و نمد زین الاغ است که از رسیدن چربی سرش ببدنش او را حفظ می کند (وقتی که بخاطر گری سر حیوانی را قطران می مالند).

تکّه چرمی هم که جای حرکت زه کمان را می پوشاند نیز- غفاره- گویند و همچنین ابرهای متراکم و رویهم.

(غفل) [غفل]

الغفله: سهو و لغزشی که انسان را بخاطر کمی مراقبت و کمی هشیاری و بیداری فرا می گیرد، می گویند: غفل فهو غافل، در آیات:

(لَقَدْ کُنْتَ فِی غَفْلَهٍ مِنْ هذا- ۲۲/ ق) (وَ هُمْ فِی غَفْلَهٍ مُعْرِضُونَ- ۱/ انبیاء) (وَ دَخَلَ الْمَدِینَهَ عَلی حِینِ غَفْلَهٍ مِنْ أَهْلِها- ۱۵/ قصص) «۱» (وَ هُمْ عَنْ دُعائِهِمْ غافِلُونَ- ۵/ احقاف) (لَمِنَ الْغافِلِینَ- ۳/ یوسف) (هُمُ الْغافِلُونَ- ۱۷۹/ اعراف) (بِغافِلٍ عَمَّا یَعْمَلُونَ- ۱۴۴/ بقره) (لَوْ تَغْفُلُونَ عَنْ أَسْلِحَتِکُمْ- ۱۰۲/ نساء) «۲» (فَهُمْ غافِلُونَ- ۶/ یس) (عَنْها غافِلِینَ- ۱۳۶/ اعراف) ارض غفل: زمین هموار، که بلندی ندارد.

---

(۱) مربوط به حضرت موسی است می گوید زمانی که بحدّ رشد و کمال رسید ناشناخته و دور از چشم ساکنان شهر وارد آنجا شد.

(۲) هشداری است به مؤمنین و مسلمانان در زمان صلح و جنگ هر دو، که هرگز نباید از نیرومندی و قدرت و سلاح خویش از دشمن غافل باشند.

رجل غفل: مرد بی تجربه و ناآزموده.

(اغفالُ الکِتابِ:) کتاب و نوشته ای را بدون نقطه گزاری ترک کردن، در آیه: (مَنْ أَغْفَلْنا قَلْبَهُ عَنْ ذِکْرِنا- ۲۸/ کهف) یعنی دل او را بدون اینکه ایمانی در آن ثبت شود واگذاردیم.

و در باره ثبت بودن ایمان در دلها گفت: (أُولئِکَ کَتَبَ فِی قُلُوبِهِمُ الْإِیمانَ- ۲۲/ مجادله). و گفته شده معنای آیه: (مَنْ أَغْفَلْنا قَلْبَهُ عَنْ ذِکْرِنا- ۲۸/ کهف) «۱» این است که او را از حقایق غافل نمودیم.

(غل) [غل]

الغلل: اصلش زره یا پارچه بر چیزی پوشیدن، و در میان گرفتن آن شی ء است و از این معنی است- الغلل: آب جاری در میان درختان که آن را- غیل- هم می گویند.

انغلّ فیما بین الشّجر: داخل درختان شد، پس- غلّ- یا زنجیر مخصوص، چیزی است که با آن بسته می شود و اعضاء بدن در میانشان قرار می گیرد، جمعش- اغلال- است.

غلّ فلان: با زنجیر بسته شد، در آیات: (خُذُوهُ فَغُلُّوهُ- ۳۰/ حاقّه) (إِذِ الْأَغْلالُ فِی أَعْناقِهِمْ- ۷۱/ غافر) به آدم بخیل- (مغلول الید) گویند یعنی دست بسته و کف بسته «۲» در

---

(۱) آیه ۲۸ سوره کهف است که در آن، پیامبر (ص) را که با رسالتش تحت تربیت حقّ است هشدار می دهید و مردمان بظاهر تند رو ولی در واقع پیرو هواهای نفسانی را معرّفی می کند که البتّه برای سایرین نیز دستور العملی سیاسی اجتماعی است می گوید: جان خویش را با کسانی که هر صبح و شام خدای را می خوانند و رضای او می طلبند پیوسته با پایداری همراه و قرین ساز، و دیدگانت برای زینت زندگی دنیا از آنها برنگردد و نیز کسی را که دلش را از یاد خویش بخاطر اینکه پیرو هوای نفسانی است و کارش همواره زیاده روی است واگذاردیم اطاعت مکن و بگو حقّ از جانب پروردگار شماست هر که خواهد ایمان آورد و هر که خواهد کفر پیشه کند برای ستمکاران آتشی آماده کردیم که محیط و شعاع آن عذاب در میانشان گیرد.

(۲) این اصطلاح در زبان فارسی هم هست (سخی) را دست باز و (خسیس) را دست بسته می نامند.

آیات:

(وَ یَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ وَ الْأَغْلالَ الَّتِی کانَتْ عَلَیْهِمْ- ۱۵۷/ اعراف) (وَ لا تَجْعَلْ یَدَکَ مَغْلُولَةً إِلی عُنُقِکَ- ۲۹/ اسراء) (وَ قالَتِ الْیَهُودُ یَدُ اللَّهِ مَغْلُولَةٌ غُلَّتْ أَیْدِیهِمْ- ۶۴/ مائده) که خدای را به بخل مذمّت کرده اند و نیز گفته شده همین که شنیدند که خدای هر چیزی را در امرش گذرانده و حکم نموده است، گفتند بنابر این دیگر دست خدا بسته است یعنی در حکم و امر بسته شده است چون دیگر از کار فارغ است، از این روی خدای تعالی آیه فوق را بیان داشته که (دستان آنها بسته شده است).

در آیه: (إِنَّا جَعَلْنا فِی أَعْناقِهِمْ (أَغْلالًا)- ۸/ یس) یعنی از کار خیر بازشان داشت و از همین معنی است که آنها را با واژه های- طبع و ختم یعنی مهر کردن بر دلهاشان و بر گوشها و دیدگانشان وصفشان کرده است.

و نیز گفته شده هر چند که لفظش ماضی است مثل (جعلنا یا ختم) ولی اشاره به چیزی است که در قیامت در باره شان انجام می شود مثل آیه: (وَ جَعَلْنَا الْأَغْلالَ فِی أَعْناقِ الَّذِینَ کَفَرُوا- ۳۳/ سباء).

غلاله: لباس و جامه ای است که میان دو لباس پوشیده می شود.

شعار: زیر لباسی. دثار: لباس رو، است.

غلاله «۱»: لباسی میانه آن دو و نیز- غلاله- بطور استعاره در باره زره- بکار

---

(۱) غلاله: این نوع جامه در شهرهای ایران به ویژه شهر شوشتر بافته می شد از این روی- غلاله تستریه یعنی زیر جامه زرّین شوشتری معروف بوده و به همه کشورهای اسلامی صادر می شد از این نوع جامه برای لباس استراحت و خواب نیز تهیّه می کردند و از این نوع لباسها برای مردان، و زنان به هنگام خواب یا کار می بافتند. وشّاء- در کتاب معروفش به نام (موشّی در لباس ظرفا و ادیبان می نویسد: اعلم انّ من زیّ الرّجال الظّرفاء و ذوی المروه الادباء الغلائل الرّقاق: بدان که یکی از لباسهای مردان خوش پوش و جوانمرد و ادیبان، زیر جامه های نازک است و ضمنا- غلاله- لباس فاخر عروسان نیز بوده، ناصر خسرو گوید:

فتنه کند خلق را چو روی بپوشد همچو عروسان به زیر سبز غلاله

(دیوان ناصر خسرو ۳۸۹- مروج الذّهب ۴/ ۲۵۷- ۵/ ۳۱۲- ۸/ ۲۶۸ به نقل از فرهنگ مصطلحات تاریخی و

می رود و همانطور که درع و زره برای- غلاله استعاره است.

غلول: خیانت ورزیدن و جامه خیانت پوشیدن «۱».

(غَل:) دشمنی و عداوت، در آیات: (وَ نَزَعْنا ما فِی صُدُورِهِمْ مِنْ غِلٍّ- ۴۳/ اعراف) «۲» (وَ لا- تَجْعَلْ فِی قُلُوبِنا غِلًّا لِلَّذِینَ آمَنُوا رَبَّنا إِنَّکَ رَؤُفٌ رَحِیمٌ- ۱۰/ حشر) غلّ، یغلّ:

دشمنی کینه توز شد. اغلّ: خائن شد.

غلّ (یَغُلّ:) خیانت ورزید. اغللت فلانا: به غلّ و خیانت نسبتش دادم در آیه: (وَ ما کانَ لِنَبِیٍّ أَنْ یَغُلَّ- ۱۶۱/ آل عمران) «۳» که بصورت (ان یغلّ) هم خوانده شده یعنی شایسته نیست که به غلّ و خیانت نسبت داده شوند که (اغللته) است (باب افعال). و در آیه: (وَ مَنْ یَغْلُلْ یَأْتِ بِما غَلَّ یَوْمَ الْقِیامَهِ- ۱۶۱/ آل عمران) روایت شده است که: «لا إغلال، و لا اسلال» «۴». و سخن پیامبر علیه السّلام که: «ثلاث لا یغلّ علیهنّ قلب المؤمن» سه چیز است

جغرافیایی).

(۱) یکی از موضوعاتی که از نظر سازمان حکومتی اسلامی و نظام اقتصادی آن مورد توجّه قرآن و روایات قرار گرفته، موضوع «غلول» است غلول- واژه ای که در مورد خیانت به بیت المال استعمال می شود و علّت آن این است که طبق روایتی که در مجمع البحرین (۵/ ۴۳۶) مورد استشهاد است، شخصی که به بیت المال خیانت کرده در روز قیامت دستهایش را به غلّ و دستبند آهنین تبهکاران می بندند.

غلول: از نظر قرآن کار بسیار ناپسند و حرامی است چنانکه در سوره آل عمران می فرماید: (وَ ما کانَ لِنَبِیٍّ أَنْ یَغُلَّ وَ مَنْ یَغْلُلْ یَأْتِ بِما غَلَّ یَوْمَ الْقِیامَهِ- ۱۶۱/ آل عمران) هیچ پیامبری در روز قیامت او را با آنچه که خیانت کرده جهت دادرسی و مجازات حاضر می کنند. این آیه زمانی از سوی خدای نازلشد که در جنگ بدر، قطیفه سرخی از میان غنائم ناپدید شد و برخی منافقین با تصوّر خام خود گمان کردند پیامبر مرتکب چنین خیانتی شده خداوند برای اثبات پاکیزگی و توجّه به اینکه این عمل نشایست ممکن است از غیر معصومین سر بزند و برای بیان مجازات سنگین آن این آیه را فرو فرستاد.

(یاد نامه کنگره هزاره نهج البلاغه ص ۳۴۵ بنقل از تفسیر صافی ۱/ ۳۱۰)

(۲) در باره بهشتیان است، می گوید: دشمنی را از دلهاشان برکنده و دور کرده ایم.

(۳) پیامبران را نسزد که نسبت به رسالت خویش خیانت کنند.

(۴) عبارت فوق از صلحنامه حدیبیه نقل شده است که معانی واژه های آن در ذیل لغت- سلّ- از مآخذ معتبر یادآوری شده،

نکته ای که لازم به تذکّر است متن مختصـر صلحنامه است که چنین است: این صلحنامه ای است که میان محمّد بن عبد اللّه با سهیل بن عمرو منعقد شده است بر شروطی به قرار ذیل:

اصطلحا علی وضع الحرب عن النّاس عشر سنین یأمن فیهنّ النّاس و یکفّ بعضهم عن بعض علی انّه من اتی [.....]

ص: ۷۰۸

که دل مؤمن بر آنها حقد و کینه ندارد که- لا یغلّ- هم روایت شده یعنی دل مؤمن بر آن سه چیز دارای خیانت نمی شود. «۱»

اغلّ الجازر و السّالخ: وقتی است که در پوست مقداری از گوشت باقی بماند که از واژه- اغلال- یعنی خیانت است گویی که سلاخ در گوشت خیانت کرده است و آن را در پوستی که آن را می برد و حمل می کند باقی گذارد.

(غُلّه) و غلیل: شدّت خشم و عطش و سختی است که انسان آن را در دل خویش نگه می دارد و می پوشاند. گفته می شود- شفا فلان غلیله: او خشم و غیظ خود فرو نشاند.

غلّه: آنچه که انسان از درآمد زمینش بدست می آورد.

اغلّت ضیعته: زمین و مالش سود داد.

محمّد من قریش بغیر اذن ولیّه ردّه علیهم و من جاء قریشا ممّن مع محمّد لم یردوه علیه و ان بیننا عیبه و مکفوفه و انّه «لا اسلال و لا اغلال» و انّه من احبّ ان یدخل فی عقد محمّد و عهده دخل فیه و من احبّ ان یدخل فی عقد قریش و عهدهم دخل فیه:

پیامبر (ص) و سهیل بن عمرو بر شرایط زیر پیمان صلح بسته اند:

(۱) حدیث شریف فوق که یکی از عالیترین آداب تربیت نفسانی و انسانی است همانطور که راغب گفته با عبارت- لا یغلّ- هم روایت شده یعنی اصولا دل مؤمن چنان آلودگیهایی پیدا نمی کند:

«ثلاث لا یغلّ علیهن قلب مؤمن، اخلاص العمل للّه و مناصحه ذوی الامر و لزوم جماعه المسلمین».

سه چیز است که دل و قلب مؤمن بر آنها دارای کینه و خیانت نمی شود:

الف- اخلاص عمل برای خدای تعالی و پاک نیّتی.

ب- نصیحت کردن کسانی که مسئولیّت امور مسلمین را دارند.

ج- الزام نمودن خود بر اینکه در جماعت مسلمین باشد.

گفته شده- لا یغل علیهنّ قلب مؤمن- یعنی در دل مؤمن هرگز نفاق و خیانت و دغلکاری راهی ندارد و در عوض اخلاص نیّت در باره خدای عزّ و جلّ در دل اوست، اگر- یغلّ- با فتحه حرف (ی) و کسره (غ) خوانده شود از کینه و خیانت است یعنی در دلش حقد و کینه ای که حقّ را از دل بزداید راه ندارد و اگر- یغلّ با فتحه حرف (ی) خوانده شود، در معنی خیانت است.

در مجمع البحرین این حدیث بجای قلب مؤمن- (قلب مسلم) نوشته شده و بصورت «ثلاث لا یغلّ قلب مسلم» آمده است.

(لسان العرب ۱۱/ ۵۰۱- مقائیس اللّغه ۴/ ۳۷۵- مجمع البحرین ۵/ ۴۳۶).

ص: ۷۰۹

مغلغله: رساله و نامه ای که ناراحتی و ناآرامی را در میان مردمی که خاطرشان آشفته است ایجاد می کند، چنانکه شاعر گوید:

تغلغل حیث لم یبلغ شراب و لا حزن و لم یبلغ سرور

(آنجائیکه ناآرامی و ناآشفتگی بوجود می آورد، نوشیدنی و اندوه و سروری نرسیده است).

(غلب) [غلب]

الغلبه: چیره شدن، می گویند: غلبته غلبا و غلبه و غلبا (با سه مصدر) اسم فاعلش- غالب- است خدای تعالی گوید: (الم غُلِبَتِ الرُّومُ فِی أَدْنَی الْأَرْضِ وَ هُمْ مِنْ بَعْدِ غَلَبِهِمْ سَیَغْلِبُونَ- ۲/ روم) «۱» (کَمْ مِنْ فِئَهٍ قَلِیلَهٍ غَلَبَتْ فِئَهً کَثِیرَهً بِإِذْنِ اللَّهِ- ۲۴۹/ بقره) «۲» (یَغْلِبُوا مِائَتَیْنِ- ۶۵/ انفال) (یَغْلِبُوا أَلْفاً- ۶۵/ انفال) (لَأَغْلِبَنَّ أَنَا وَ رُسُلِی- ۲۱/ مجادله) «۳» (لا غالِبَ لَکُمُ الْیَوْمَ- ۴۸/ انفال) (إِنْ کُنَّا نَحْنُ الْغالِبِینَ- ۱۱۳/ اعراف) (إِنَّا لَنَحْنُ الْغالِبُونَ- ۴۴/ شعراء) (فَغُلِبُوا هُنالِکَ- ۱۱۹/ اعراف) (أَ فَهُمُ الْغالِبُونَ- ۴۴/ انبیاء) (سَتُغْلَبُونَ وَ تُحْشَرُونَ- ۱۲/ آل عمران) (ثُمَّ یُغْلَبُونَ- ۳۶/ انفال) غلب علیه کذا: بر او مستولی شد، در آیه: (غَلَبَتْ عَلَیْنا شِقْوَتُنا- ۱۰۶/ مؤمنون) «۴» اصل غلبت- در آیه اخیر یعنی تیره روزی و شقاوتمان به ما می رسید و ما را فرا می گرفت.

---

(۱) این آیه در سوره روم است که سراسرش اشاراتی به آیات طبیعی و علمی و اجتماعی و سیاسی دارد که با آیه فوق آغاز می شود و یکی از پیشگوئیهای قرآن است در وقتی که رومیان در جنگی شکست خورده بودند و این آیه پیروزی آینده آنها را بیان می کند که پس از چندی صورت عمل بخود می گیرد می گوید:

رومیان در نزدیکترین زمین شکست خوردند و آنها بعد از مغلوب شدنشان در چند سال آینده پیروز می شوند.

(۲) چه بسیار گروهی اندک که بر گروه زیاد باذن خدا چیره شدند.

(۳) مقرّر است که من و پیامبرانم غلبه می یابیم که خداوند توانا و نیرومند است.

(۴) مربوط به اقرار و اعتراف تکذیب کنندگان امّت است که در قیامت می گویند: پروردگارا تیره روزی و شقاوت بر ما چیره شد و قومی گمراه بودیم.

(غَلَبَ:) ستبر گردن شد. اغلب: گردن کلف.

رجل اغلب و امرأه غلباء: زن و مرد دلاور و ستبر گردن.

هضبه غلباء: مثل عبارت- هضبه عنقاء و رقباء- است یعنی پشته و کوه بسیار بلند و مرتفع. رقباء: گردن دراز و قوی گردن.

جمع غلب- غلب- است، در آیه: (وَ حَدائِقَ غُلْباً- ۳۰/ عبس) «۱».

(غلظ) [غلظ]

الغلظه: سختی و تندی، نقطه مقابل- رقّه- یعنی نرمی است. غلظه و غلظه: هر دو گفته می شود و اصلش این است که در اجسام بکار می رود ولی برای معانی هم استعاره می شود مثل واژه های- کبیر و کثیر-، در آیات:

(وَ لْیَجِدُوا فِیکُمْ غِلْظَهً- ۱۲۳/ توبه) یعنی خشونت «۲» (ثُمَّ نَضْطَرُّهُمْ إِلی عَذابٍ غَلِیظٍ- ۲۴/ لقمان) «۳» (مِنْ عَذابٍ غَلِیظٍ- ۵۸/ هود) (جاهِدِ الْکُفَّارَ وَ الْمُنافِقِینَ وَ اغْلُظْ عَلَیْهِمْ- ۷۳/ توبه) «۴» (استَغلَظَ:) برای سختی و تندی آماده شد در وقتی که چیزی محکم و سخت شد بکار می رود، در آیه: (فَاسْتَغْلَظَ فَاسْتَوی عَلی سُوقِهِ- ۲۹/ فتح) «۵»

---

(۱) باغات بسیار متراکم.

(۲) ای مؤمنین با کفّاری که با شما در آویخته اند کارزار کنید بایستی در شما خشونت و تندی بیابند و ببینند، بدانید که خدا یاور پرهیزکاران است.

(۳) اشاره به حیات کوتاه و فرجام سهمگین کفّار است می گوید آنهائی که کفر می ورزند انکارشان تو را محزون نسازد بازگشت همه آنها به ماست و از اعمالشان آگاهشان می کنیم که خداوند مکنونات و نهفته های دلها را می داند در دنیا اندکی بهره مندشان می کنیم و سپس به سوی عذابی سخت ناچارشان سازیم.

(۴) این آیه در سوره توبه خطاب به پیامبر معظّم (ص) است می فرماید: ای پیامبر (ص) با کفّار و منافقین جهاد کن، بر آنها سخت گیر که جایگاهشان دوزخ است و بد جایگاهی است آنها به خدا سوگند می خورند که سخنان کفر آمیز نگفته اند ولی گفته اند و بعد از مسلمانی و اسلامشان کفر ورزیده اند.

(۵) محکم و استوار شد و بر ساقه های خود قرار گرفت.

.(غلف) [غلف]

آیه: (قُلُوبُنا غُلْفٌ- ۸۸/ بقره) «۱» گفته شده- غلف جمع- اغلف- است مثل: سیف اغلب: شمشیری که آیه: (قُلُوبُنا غُلْفٌ- ۸۸/ بقره) بودن دلها در- اکنّه یا پرده ها است در آیه: (وَ قالُوا قُلُوبُنا فِی أَکِنَّهٍ- ۵/ فصّلت) «۲» و مثل آیه: (فِی غَفْلَهٍ مِنْ هذا- ۹۷/ انبیاء) است. و نیز گفته شده معنایش- قلوبنا اوعیه للعلم- است یعنی دلهامان ظرفهایی برای علم و دانش است و یا معنایش این است که بر دلهامان پرده افکنده و نهفته و پوشیده شده.

غلام اغلف: پسری که ختنه نشده که کنایه از- اقلف- است و در همان معنی است: غلفه- مثل- قلفه- است (پوستی که در ختنه کردن بریده می شود).

غلّفت السّیف: برای آن شمشیر، نیامی و غلافی ساختم.

غلّفت القاروره و الرّحل و السّرج: برای شیشه و رحل و زین، پوستی و غلافی قرار دادم. غلّفت لحیته بالحنّاء: ریش او را حناء گرفتم.

تغلّف: خضاب کرد. و همچنین در آیه: (قُلُوبُنا غُلْفٌ- ۸۸/ بقره) گفته شده غلف جمع غلاف است و اصلش غلف- با ضمّه حرف (ل) است که مثل (کتب) خوانده شده یعنی دلهامان مثل غلافها، جای نگه داشتن و ظرف های علم است، تنبیهی است بر اینکه ما نیازی نداریم که از تو تعلیم بگیریم ما را هر چه داریم بس است و بی نیازیم.

(غلق) [غلق]

الغلق و المغلاق: چیزی است که با آن چیزی دیگر بسته می شود و با آن باز

---

(۱) ما به موسی علیه السّلام کتاب دادیم و از پی او پیامبران فرستادیم، عیسی علیه السّلام پسر مریم با حجّت ها بر پیامبرش از پی موسی فرستادیم و او را با روحی مقدّس و پاک تأیید کردیم هر زمان که پیامبری با تعلیماتی که دلهای بنی اسرائیل آن را دوست نداشت می آمد استکبار ورزیدند و پیامبران را دروغگو می خواندند و گروهی را می کشتند و گفتند دلهای ما ظرف علوم است و نیازی دیگر نداریم.

چنین نیست که می گویند: بلکه خدای به سبب انکارشان آنها را لعنت کرده و از رحمت خویش طردشان نموده و اندکی از ایشان ایمان می آورند (و قلیل ما یؤمنون).

(۲) مشرکان گفتند دلهای ما در پرده هاست و در گوشهامان سنگینی است.

می شود ولی اگر این واژه با معنی اغلاق یعنی بستن در نظر گرفته شود، می گویند:

مغلق و مغلاق: و اگر معنی (فتح) یعنی گشودن در نظر باشد- مفتح و مفتاح- گویند.

اغلقت الباب و غلّقته: درب را محکم بستم و این معنی وقتی است که درهای زیادی را ببندی و یا یک درب را چند بار ببندی و یا دربی را محکم ببندی و بر این معنی است: آیه: (وَ غَلَّقَتِ الْأَبْوابَ- ۲۳/ یوسف) «۱» و به تشبیه این معنی عبارت:

غلق الرّهن غلوقا: گروی و رهن و حقّ گیرنده در رهن شد و راهن نتوانست آن را فکّ کند.

غلق ظهره دبرا: زخم پشتش بهبود یافت.

مغلق: هفتمین تیر شرط بندی است که راه بقیّه اجزاء شرط را می بندد نخله غلقه: خرما بنی که از ریشه کنده شده و میوه ای ندارد.

غلقه: درختی تلخکام مثل سمّ.

(غلم) [غلم]

الغلام: کودک و جوانی که صورتش، تازه موی و سبیل برآورده. غلام بیّن الغلومه و الغلومیّه: پسری که جوان بودن و موی برآمدن صورتش آشکار است.

خدای تعالی گفت:

(أَنَّی یَکُونُ لِی غُلامٌ- ۴۰/ آل عمران) (وَ أَمَّا الْغُلامُ فَکانَ أَبَواهُ مُؤْمِنَیْنِ- ۸۰/ کهف) «۲» (وَ أَمَّا الْجِدارُ فَکانَ لِغُلامَیْنِ- ۸۲/ کهف) و در قصّه حضرت یوسف گفت: (هذا غُلامٌ- ۱۹/ یوسف) جمع غلام- غلمه و غلمان- است.

---

(۱) در سوره یوسف است که آن زن برای نیّت سوء خود دربها را محکم بست. [.....]

(۲) در باره موسی و ارشاد کننده اوست که می گوید: امّا آن پسر پدر و مادرش مؤمن بودند.

اغتلم الغلام: وقتی است که پسر بحدّ جوانی برسد و از آنجائی که هر کس به این حدّ از سن برسد بیشتر چیز که بر او غلبه دارد نیروی جنسی است «۱» لذا- شبق- یعنی آزمند در شهوات را- غلمه- گویند. اغتلم الفحل: لقاح انجام داد.

(غلا) [غلا]

الغلوّ: در گذشتن از حدّ است که اگر افزونی در نرخ و قیمت باشد می گویند:

غلاء: گرانی هزینه زندگی.

غلوّ: زیاده روی در جاه و مقام نیز هست و همچنین- غلوّ- در بلند پرتاب کردن تیر، که افعال همه این معانی- غلا- یغلو- است، در آیه گفت: (لا تَغْلُوا فِی دِینِکُمْ- ۱۷۱/ نساء).

(الغَلی) و الغلیان: جوش آمدن محتوای دیگ وقتی که کف می کند و سر می رود، و از این معنی بطور استعاره گفت: (طَعامُ الْأَثِیمِ کَالْمُهْلِ یَغْلِی فِی الْبُطُونِ کَغَلْیِ الْحَمِیمِ- ۴۵/ دخان). «۲» و این معنی به جوشش خشم و شدّت کارزار تشبیه شده است که می گویند:

غلیان الغضب و غلیان الحرب، و تغالی النّبت: انبوهی و رشد گیاه اگر از معنی- غلی یا غلوّ باشد صحیح است.

غلواء: زیاده روی در گستاخی.

غلواء: الشّباب: که غرور جوانی به آن تشبیه شده است.

---

(۱) چنانکه روانشناسان و علماء علم تربیت و رشد نوجوانان اظهار می دارند و از قراین و نشانه های عینی مشهود است بر سن نوجوانی احساسات و غرایز و بر نیروی عقلانی غلبه دارد لذا در هر کشوری که استعمارگران بخواهند منابع زیر زمینی و اقتصادی آن جامعه را غارت و چپاول نمایند از عوامل احساساتی نوجوانان برای تلقین نظرات خود و واداشتن آنها به امور احساساتی سوء استفاده می کنند لذا بر جوانان عزیز واجب و لازم است که اینگونه شگرد استعمارگران را با آگاهی خنثی نموده و هرگز تحت تأثیر دروغ پردازیها و شایعات بی اساس دشمنان دین و ملّت قرار نگیرند.

(۲) آن درخت غذای گناهکاران است و مانند مس گداخته در دلهای می جوشد همانند جوشیدن آب.

.(غم) [غم]

الغمّ: پوشانـدن چیزی است و از این معنی واژه- غمام یعنی ابرها است برای اینکه ابرها پوشاننـده نور خورشـیدند خـدای تعالی گفت: (یَأْتِیَهُمُ اللَّهُ فِی ظُلَلٍ مِنَ الْغَمامِ- ۲۱۰/ بقره). «۱»

غمّی: ابر تاریک مثل- غمام- و از این معنی- غمّ الهلال- است یعنی هلال مسـتور شد. یوم غمّ و لیله غمّی: روز و شب گرم و غمبار.

شاعر گویـد: لیله غمّی طامس هالها (شبی تار و غمبار که هاله و هلالش مسـتور است) غمّه الامر: حیرت و سـرگردانی در کار، گفت:

(ثُمَّ لا یَکُنْ أَمْرُکُمْ عَلَیْکُمْ غُمَّةً- ۷۱/ یونس) یعنی شدّت حزن و سختی (سپس کارتان بر شما سخت و پوشیده نباشد).

غمّ و غمّه: یعنی- کرب و کربه (حزن و اندوه شدید).

غمامه: پارچه ای که بر چشم و بینی شتر بسته می شود.

ناصیه غمّاء: موی بلند پیشانی و جلوی سر که روی و چهره را می پوشاند اصل- غمر- از بین بردن اثر چیزی است.

(غمر) [غمر]

غمر و غـامر: آب فراوانی است که اثر بستر خود را زایل می کنـد و می شویـد، شاعر گفت: و الماء غامر خـدادها (آب فراوانی که گودالها و بستر خود را پر می کند و می پوشاند).

غمر: بصورت تشبیه به معنی شـخص سخی و اسبی که تند می دود، چنانکه شخص سخی و اسب تندرو به بحر (دریا) نیز تشبیه شـده است. غمره: آب زیادی که پوشاننده بستر خود است، جهالت و نادانی را هم به- غمره- مثل زده اند که شـخص نادان را در

---

(۱) خطـاب به مفسـدین است می گویـد اینان شایـد انتظار دارنـد در برابر اعمالشان خداونـد در سایبانهای ابرها با فرشـتگان به سویشان بیاید و کارها یکسره شود امّا سر انجام همه کارها بخدای بازگشت می نماید.

خود می پوشاند (ورطه ژرف). آیه: (فَأَغْشَیْناهُمْ- ۹/ یس) و مانند این عبارات که در آیات قرآن هست به همان معنی و مثل است. در آیات:

(فَذَرْهُمْ فِی غَمْرَتِهِمْ- ۵۴/ مؤمنون) «۱» (الَّذِینَ هُمْ فِی غَمْرَهٍ ساهُونَ- ۱۱/ ذاریات) «۲» (غَمَرات:) سختی ها، در آیه: (فِی غَمَراتِ الْمَوْتِ- ۹۳/ انعام).

رجل غمر: مردی که کارها را تجربه نمی کند و نمی آزماید جمعش غمار است (غَمر:) حقد و کینه ای که در دل پنهان است جمعش غمور و نیز غمر بوی گوشت و چربی در دست که سایر بوها را از بین می برد.

غمرت یده: دستانش آلوده شد. غمر عرضه: آبرویش لکّه دار شد.

دخل فی غمار النّاس و خمارهم: در انبوه متراکم مردم داخل شد.

غمره: رنگ و بوی زعفران.

تغمّرت بالطّیب: خود را خوشبوی نمودم.

غمر: کاسه کوچک آبخوری باعتبار آبی که در آن هست.

تغمّرت: آب کمی خوردم که از همان کاسه کوچک یعنی- غمر مشتق شده است. فلان مغامر خود را در جنگ و سختی افکند یا اینکه بخاطر وارد شدن و فرو رفتن در کارزار چنان گفته اند همانطور که می گویند:

یخوض الحرب- و یا به تصوّر- غماره- یعنی گروه زیاد و پراکنده- مردم که او را- مغامر- گویند و بصورت صفت درآمده است مثل صفت- هودج و مانند اینها.

(غمز) [غمز]

اصل غمز- اشاره نمودن با پلک چشم یا دست به چیزی است که در آن عیبی

---

(۱) آنها را در گرداب نادانی واگذار.

(۲) کسانی که در ورطه و غرقاب جهالت بی خبرانند.

هست و معیوب است و از این معنی گفته می شود: ما فی فلان غمیزه: در او نقصی و عیبی نیست که به آن اشاره شود، جمعش- غمائز- است در آیه: (وَ إِذا مَرُّوا بِهِمْ يَتَغامَزُونَ

- ۳۰/ مطفّفین) «۱» اصل واژه- غمز- از عبارت- غمزت الکبش- گرفته شده، در وقتی که می خواهند گوسفند را با سنگین و سبک کردن، بدانند پرگوشت و پر چربی است یا نه، مثل- عبطته: گوسپند را وزن کردم.

(غمض) [غمض]

الغمض: خوابی که بر انسان عارض می شود، می گویی: ما ذقت غمضا و لا غماضا:

نخوابیدم و طعم خواب را نچشیدم و به این اعتبار گفته می شود: ارض غامضه و غمضه:

زمینی گود و مغاک. دار غامضه: خانه ای که در معبر و شارع نباشد.

غمض عینه و اغمضها: پلک چشمش را بر هم نهاد و چشم خود را بست و سپس واژه- غمض- برای سهل انگاری و غفلت استعاره می شود، در آیه گفت: (وَ لَسْتُمْ بِآخِذِيهِ إِلَّا أَنْ تُغْمِضُوا فِيهِ- ۲۳۷/ بقره) «۲».

(غنم) [غنم]

الغنم (گوسپند) که معروف است، در آیه گفت:

---

(۱) یعنی مجرمین و تبهکاران همینکه در دنیا به مؤمنین برخورد می کردند می خندیدند و با چشمک زدن در آنها عیب و نقص می دیدند همواره شیوه بدبینان و کینه توزان در میان جوامع صالح و پاک چنین است که عیبها رای بزرگ، و خوبیها رای با بغض و عداوت یا نادیده می گیرند و یا کوچک می کنند، شاعری در وصف بدبینان و خوش بینان یا دشمنان و دوستان می گوید:

و عین الرّضا عن کلّ عیب کلیله و لکنّ عین السّخط تبدی المساویا

دیده پاک و خشنود از مشاهده عیب و نقص خسته است و صرف نظر می کند ولی دیدگان بدبین و کینه توز یا ناخشنود عیب پوشیده رای آشکار و زشتیهای نبوده رای آشکار می کند.

(۲) ترجمه تمام این آیه چنین است: شما که ایمان آورده اید از پاکیزها که بدست می آورید و آنچه از زمین برایتان بیرون می آوریم انفاق کنید و ببخشید نه اینکه از پلیدیها باشد که اگر بخودتان بدهند نمی گیرید جز اینکه از آنها چشم می پوشید بدانید که خداوند بی نیاز و ستوده است.

(وَ مِنَ الْبَقَرِ وَ الْغَنَمِ حَرَّمْنا عَلَيْهِمْ شُحُومَهُما- ۱۴۶/ انعام) «۱» الغنم: رسیدن به غنم یا گوسفند و دسترسی یافتن به آن، سپس در باره هر غنیمتی که از دشمنان و غیر ایشان در دسترس قرار گیرد و بدست آید بکار رفته است، در آیات:

(وَ اعْلَمُوا أَنَّما غَنِمْتُمْ مِنْ شَیْ ءٍ- ۴۱/ انفال) «۲» (فَكُلُوا مِمَّا غَنِمْتُمْ حَلالًا طَيِّباً- ۶۹/ انفال) «۳» مغنم: سودی یا چیزی که بدون دسترنج بدست آمده است، جمعش مغانم- در آیه: (فَعِنْدَ اللَّهِ مَغانِمُ كَثِيرَةٌ- ۹۴/ نساء) (در پیشگاه خدای سود و غنیمت های بسیاری برای شما هست).

(غنی) [غنی]

الغنی، در گونه ها و اقسامی مختلف بکار می رود:

اوّل- در معنی بی نیازی مطلق و این نیست مگر برای خدای تعالی و همانست که در آیات زیر بیان شده است:

(إِنَّ اللَّهَ لَهُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ- ۶۴/ حجّ) (أَنْتُمُ الْفُقَراءُ إِلَى اللَّهِ وَ اللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ- ۱۵/ فاطر) دوّم- کم نیازی و احتیاجات کم و اندک و همانست که در آیه: (وَ وَجَدَكَ عائِلًا فَأَغْنى- ۸/ ضحی) اشاره شده است و این همان غنایی است که در سخن پیامبر (ص) یادآوری شده است که فرمود: «الغنی، غنی النّفس».

---

(۱) مربوط بحرام نمودن چربی گاو و گوسفند به بنی اسرائیل در زمان حضرت موسی است

(۲) بدانید که هر چه غنیمت گرفته اید یک پنجم آن از خدای، پیامبر و خویشان او و یتیمان و تنگدستان و در راه مانده هاست.

(۳) پس از آنچه که غنیمت گرفته اید حلال، و پاکیزه بخورید و خدای را پروا داشته باشید که آمرزنده و رحیم است.

(بی نیازی واقعی، عزّت نفس و بی نیازی روحی و نفسانی است) سوّم- غنی- در معنی زیادی دستآورده ها بر حسب گونه گونی مردم، مثل آیات: (وَ مَنْ کانَ غَنِیًّا فَلْیَسْتَعْفِفْ- ۶/ نساء) (الَّذِینَ یَسْتَأْذِنُونَکَ وَ هُمْ أَغْنِیاءُ- ۹۳/ توبه) (لَقَدْ سَمِعَ اللَّهُ قَوْلَ الَّذِینَ قالُوا إِنَّ اللَّهَ فَقِیرٌ وَ نَحْنُ أَغْنِیاءُ- ۱۸۱/ آل عمران) «۱» این مطلب، یعنی مفهوم آیه اخیر را وقتی که آیه: (مَنْ ذَا الَّذِی یُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضاً حَسَناً- ۲۴۵/ بقره) نازل شد گفتند (یعنی خدا از ما قرض می خواهد؟ و این مطلب نهایت کوتاه بینی چنان کسان را می رساند که یاری و وام دادن به مستضعفین را بحساب قرض و وام دادن به ذات خدا تلقّی کردند). و آیه: (یَحْسَبُهُمُ الْجاهِلُ أَغْنِیاءَ مِنَ التَّعَفُّفِ- ۲۷۳/ بقره) دارای عزّت نفس و بی نیازی معنوی هستند بطوریکه شخص نادان آنها را اغنیاء می پندارد زیرا در آنها پارسائی و خودداری از حرام و لطف و مهربانی می بینند. «۲»

---

(۱) خداوند سخن کسانی را که گفتند او نیازمند است و ما اغنیاء و بی نیازیم شنید، اینگونه کسان همان شیفتگان و فریفتگان سرمایه و مال و جاهند که با غروری احمقانه و شیطان منشانه و با تمام نیازهای نفسانی، و روحی، خود را با خدای جهانیان قیاس می کنند بلکه خدای را نیازمند و خود را بی نیاز می پندارند زهی تصوّر باطل، زهی خیال محال، انسانی که با چند دقیقه بسته شدن راه تنفّسش به گور سپرده می شود و کوچکترین موجودات یعنی میکرب او را از پای درمی آورد و دو سه شب بی خوابی کلافه اش می کند و به عجز و ناتوانی شدید دچار می شود چگونه خود را بی نیاز می داند راستی که به گفته قرآن: (فَاعْتَبِرُوا یا أُولِی الْأَبْصارِ- ۲/ حشر).

ای کسانی که دیده بصیرت دارید از حال زار چنان گستاخان یاوه سرا عبرت گیرید. و در عصر خود دیدیم که یکی از زمامداران کشورهای مقتدر جهان که بیش از ده میلیون انسان را در کشورش قتل عام کرده است (به نقل از کتاب- جهان در قرن بیستم) در موقع مرگ بیش از پنجاه پرفسور و دکتر برای ادامه ده دقیقه بیشتر زندگی او تلاش کردند امّا به حکم:

(کُلُّ نَفْسٍ ذائِقَةُ الْمَوْتِ- ۱۸۵/ آل عمران) تمام قدرتش همچون کفی بر سطح آب، پوچ و باطل شد و تسلیم امر و فرمان حقّ.

(۲) تعرفهم بسیماهم ...- تو ای پیامبر (ص) آنها را با سیما، و چهره شان می شناسی و از مردم تقاضایی نمی کنند و از خیر و نیکی انفاق می کنند و خدای به آنها آگاه است این آیه صفت انسانهای برتر و اصحاب صفّه را بیان می کند.

و بر این معنی است سخن پیامبر علیه السّلام به «معاذ بن جبل» «۱» که فرمود: «خذ من اغنیائهم و ردّ فی فقرائهم» (از اغنیاء و بی نیازان شان بگیر و به نیازمندانشان رد کن).

و این معنی همانست که شاعر گوید: (قد یکثر المال و الانسان مفتقر (مال فراوان می شود ولی انسان نیازمند) غنیت بکذا غنیانا و غناء و استغیت و تغنّیت و تغانیت: صور افعال این فعل است، یعنی از آن بی نیاز شدم و به آن بسنده کردم، خدای تعالی گوید: (وَ اسْتَغْنَی اللَّهُ- ۶/ تغابن) (وَ اللَّهُ غَنِیٌّ حَمِیدٌ- ۱۶/ تغابن(اغنانِی) بکذا و اغنی عنه کذا: وقتی است که او رای کفایت کند.

در آیات: (ما أَغْنی عَنِّی مالِیَهْ- ۲۸/ حاقّه) «۲» (ما أَغْنی عَنْهُ مالُهُ- ۲/ مسد)

---

(۱) معاذ بن جبل- یکی از اصحاب بزرگوار پیامبر (ص) است که در باره اش فرمود: یأتی معاذ بن جبل یوم القیامه امام العلماء برتبه» یعنی معاذ در روز قیامت پیشاپیش علماء است و در درجه ای بالاتر از آنها، و نیز فرمود: «اعلم امتی بالحلال و الحرام معاذ بن الجبل» یعنی داناترین فرد امّتم بحلال و حرام معاذ بن جبل است.

معاذ خود می گوید: همینکه پیامبر مرا به یمن فرستاد به من گفت در آنجا اگر کار قضا و داوری پیش آمد، به چه چیز قضاوت می کنی گفتم بآنچه که در کتاب خدا است فرمود: اگر کتاب خدا نبود، گفتم: بآنچه که پیامبر خدا حکم کرده است، فرمود: اگر در آن هم نبود: قال اجتهد برایی و لا- آلو: گفتم در آن امر اجتهاد برأی می کنم و کوتاهی هم نمی نمایم، سپس پیامبر دست بر سینه ام نهاد و گفت: «الحمد للّه الّذی وفّق رسول اللّه یرضی رسول اللّه» حمد و سپاس برای خدایی که رسولش را به آنچه که خشنودش می کند توفیقش داد. اسحق بن یحیی از مجاهد خبر داده است که پیامبر (ص) وقتی که به جنگ حنین روی آورد، معاذ بن جبل را در مکّه باقی گزارد حتّی یفقه اهل مکّه یقرئهم القرآن: تا اهل مکّه را فقه دین بیاموزد و قرآن را برایشان قرائت کند.

عمر خلیفه دوّم در خطبه اش: گفت: کسی که می خواهد از فقه پرسش کند بحضور معاذ بن جبل برود.

کعب بن مالک می گوید: در زمان حیات پیامبر (ص) و همچنین در دوران ابو بکر در مدینه فتوی می داد.

ابن مسعود در باره معاذ می گوید: انّ معاذا کان امّه قانتا للّه حنیفا- همینکه به ابن مسعود گفتم این مطلب در باره حضرت ابراهیم آمده است پاسخ می دهد (امّه) یعنی کسیکه مردم را خیر می آموزد و (قانت) کسی است که مطیع محض خدای تعالی و رسول او است و معاذ چنین است.

(الطّبقات الکبری ۲/ ۴۸ تا ۳۵۲- کاتب واقدی) [.....]

(۲) ای وای و افسوس که ثروت و سرمایه ام مرا از عذاب کفایت و بسنده نکرد.

(لَنْ تُغْنِیَ عَنْهُمْ أَمْوالُهُمْ وَ لا أَوْلادُهُمْ مِنَ اللَّهِ شَیْئاً- ۱۰/ آل عمران) «۱» (ما أَغْنی عَنْهُمْ ما کانُوا یُمَتَّعُونَ- ۲۰۷/ شعراء) (لا تُغْنِ عَنِّی شَفاعَتُهُمْ- ۲۳/ یس) «۲» (وَ لا یُغْنِی مِنَ اللَّهَبِ- ۳۱/ مرسلات) «۳» الغانیه: زنی که در برابر شوهرش از زینت و آرایش بی نیاز است یا بخاطر زیبائیش مستغنی از زیور و زینت است.

(غَنَی) فی مکان کذا: وقتی است که کسی ماندنش در جایی طولانی شود و از غیر آن مکان بی نیاز باشد در آیه: (کَأَنْ لَمْ یَغْنَوْا فِیهَا- ۹۲/ ۱/ اعراف) «۴» مغنی: برای اسم مکان و مصدر هر دو هست.

غنّی، اغنیه و غنا: آواز خواند، گفته شده- تغنّی به معنی استغنی- است و حدیث

---

(۱) مال و فرزندانشان هرگز از خدای بی نیازشان نخواهد کرد.

(۲) آیه فوق در سوره یس است و گفتار مؤمن آل یاسین (حبیب نجّار است) که از شهر دوری با سرعت می آید و می گوید: ای مردم پیرو پیامبران باشید همانهائیکه اجر و مزدی از شما نمی خواهند و هدایت شده اند چگونه خدایی که مرا بر فطرت آفرید و باو بازگشت می کنیم پرستش نکنم، آیا غیر او خدا بتی یا خدایی اتّخاذ کنم که هرگز از زیان و ضرری که خدا برای من بخواهد بسنده ام نکنند و حاجتم نتوانند داد.

ابن عساکر در تاریخ دمشق می نویسد: عن عبد الرّحمن بن ابی لیلا- عن ابیه، قال رسول اللّه (ص) الصّدیقون ثلاثه (حبیب النّجار) مومن آل یس و (حزبیل) مؤمن آل فرعون و (علیّ بن أبی طالب) و هو افضلهم. و باز در روایتی دیگر می نویسد: عن ابی الزّبیر عن جابر عن النّبی انّه قال ثلاثه ما کفروا باللّه قطّ، مؤمن آل یاسین و علیّ بن أبی طالب و آسیه امرأه فرعون یعنی صدّیقون سه نفرند: ۱- مؤمن آل یاسین ۲- مؤمن آل فرعون ۳- و افضل برایشان علیّ بن أبی طالب. و سه نفرند که هرگز به خدای کفر نورزیده اند و بت نپرستیده اند مؤمن آل یس و علیّ بن ابی طالب و آسیه همسر فرعون. روایت فوق در تاریخ بغداد از خطیب تبریزی (۵/ ۵۹۵) نیز آمده است و همچنین حافظ ابو نعیم در کتاب معرفه الصّحابه ص ۲۲. (ترجمه الامام علیّ بن أبی طالب من تاریخ مدینه دمشق، از حافظ ابو القاسم علیّ بن حسن بن هبه اللّه شافعی معروف به ابن عساکر از علماء قرن ششم ه)

(۳) و نه اینکه از لهیب و حرارت آتش بی نیاز می کند و نگه می دارد.

(۴) تمام آیه چنین است: (الَّذِینَ کَذَّبُوا شُعَیْباً کَأَنْ لَمْ یَغْنَوْا فِیهَا) زلزله و عذاب آنها را آنچنان فرو گرفت که در خانه خویش بی جان باقی ماندند گویی کسانی که شعیب را تکذیب کرده بودند هرگز در آنجا نبوده اند و اقامت نداشته اند.

پیامبر علیه السّلام که فرمود: «من لم یتغنّ- بالقرآن» «۱».

(غیب) [غیب]

الغیب: مصدری است یعنی پنهان شدن خورشید و غیر آن وقتی که از چشم پوشیده شود. غاب عنّی کذا: از دیده ام پنهان شد، در آیه گفت: (أَمْ كانَ مِنَ الْغائِبِينَ- ۲۰/ نمل) (سخن حضرت سلیمان در باره ندیدن هدهد است)

---

(۱) تمام حدیث فوق در مآخذ معتبر دیگر چنین است: «انّ هذا القرآن نزل بحزن فاذا قرأتموه فابکوا فان لم تبکوا فتباکوا فمن لم یتغنّ بالقرآن فلیس منّا» ابو عبید می گوید: سفیان بن عیینه این حدیث را اینطور نقل کرده است: «لیس منّا من لم یستغن بالقرآن عن غیره» یعنی کسی که با قرآن و هدایت آن از غیر قرآن بی نیاز نشده است از دین ما نیست.

ابو عبید، معنی با صوت و آهنگ خواندن قرآن را از مفهوم آن حدیث نمی داند و می گوید: «و لو کان معناه التّرجیع لعظمه المحنه علینا بذلک اذ کان من لم یرجّع بالقرآن فلیس منه علیه السّلام» یعنی اگر معنی خواندن قرآن با آهنگ منظور باشد که نیست کار بر ما مشکل می شود زیرا بنا به این معنی هر کسی نتواند قرآن را با آهنگ بخواند از پیامبر نیست و این سخنی ناگوار و بیهوده است.

نظر ابو عبید را شریف مرتضی علی بن حسین موسوی علوی در کتاب (امالی المرتضی) چندین بار در ذیل تأویل حدیث فوق تأیید و تشریح کرده است و می گوید احتمال دارد معنی «من لم یتغن» از عبارت- غنی الرّجل بالمکان باشد یعنی کسی که باقیماندن و اقامتش در جایی طولانی می شود و خداوند هم در آیه: (كَأَنْ لَمْ يَغْنَوْا فِيهَا- ۹۲/ اعراف) همان معنی را اشاره کرده است و (و لیس منّا) در حدیث هم یعنی روش و اخلاق پیامبر (ص) نیست، که با اشعاری از شعراء عرب مثل اعشی و نابغه استشهاد کرده است، اعشی می گوید:

و کنت امرأ زمنا بالعراق عفیف المناخ طویل التغن

که منظورش بی نیازی و استغنای اوست و نیز گفته شده «لم یتغن بالقرآن» منظور کسی است که آشکارا قرآن را قرائت نکند. ازهری می گوید یتغنی بالقرآن- که در حدیثی دیگر هم آمده است یعنی یجهر به، آشکارا و روشن قرائت کند و نیز به معنی- تحسین القراءه و ترقیقها: یعنی نیکو خواندن و با نرمی قرائت کردن نیز هست در نظر اعراب هم کسی که در خواندن چیزی بانگ بردارد صدایش را (غنا) گویند.

غناء: با فتحه (غ) سود و منفعت و (غناء) با کسره آواز و (غنی) آسایش و رفاه مالی.

ابن اعرابی می گوید: قبل از اسلام اعراب با رکبانی یعنی آوازی با صدای مخلوط و کشیده و خوش آهنگ تغنّی می کردند مثلا- هر وقت بر شتر می نشستند یا در فضای خانه بودند و در بیشتر حالات آواز (رکبانی) می خواندند، همین که قرآن نازل شد، پیامبر (ص) فرمود: کسی که آشکارا قرآن را (رکبانی) بخواند از ما نیست و در احادیث، منظور از- تغنّی غناء- آواز اهل

لهو و لعب مقصود نیست.

لیس المراد (الغناء) المعروف بین اهل اللّهو و اللّعب.

(لسان العرب ۵/ ۱۳۶- المحکم و المحیط الاعظم ۶/ ۱۴ امالی المرتضی ۱/ ۳۴ و ۳۵- مجمع البحرین ۱/ ۳۲۱).

واژه- غیب- به معنی- غائب- در باره هر چیز نهفته ای که از حسّ و آنچه را که از علم انسان پوشیده باشد بکار رفته است، در آیه: (وَ ما مِنْ غائِبَةٍ فِی السَّماءِ وَ الْأَرْضِ إِلَّا فِی کِتابٍ مُبِینٍ- ۷۵/ نمل) «۱» به چیزی اگر (غیب و غائب) گفته شود باعتبار غائب بودن آن از مردم است نه برای خدای تعالی که هیچ چیز بر او پوشیده نیست، چنانکه گفت:

(لا یَعْزُبُ عَنْهُ مِثْقالُ ذَرَّةٍ فِی السَّماواتِ وَ لا فِی الْأَرْضِ- ۳۴/ آل عمران) «۲» (عالِمُ الْغَیْبِ وَ الشَّهادَهِ- ۷۳/ انعام) یعنی: آنچه را که از شما پوشیده است و آنچه را که مشاهده اش می کنید (خداوند بر آنها آگاه و عالم است.) ولی واژه- غیب- در آیه: (یُؤْمِنُونَ بِالْغَیْبِ- ۳/ بقره) آن چیزی است که در تحت حواسّ واقع نمی شود، و خردهای بدیع هم بر آن حکم نمی نماید و جز این نیست که با خبر دادن پیامبران علیهم السّلام آنها دانسته می شوند و با نپذیرفتن و دفع آنها نام الحاد بر انسان اطلاق می شود. کسانی گفته اند- غیب- در آیه: (یُؤْمِنُونَ بِالْغَیْبِ- ۳/ بقره) همان قرآن است. و کسانی که می گویند- غیب- به معنی (قدر) است اشاره ای از سوی ایشان به بعضی از مقتضیاتی است که لفظ غیب آن را حکم می کند.

بعضی از علماء «۳» گفته اند آیه: (یُؤْمِنُونَ بِالْغَیْبِ- ۳/ بقره) معنایش این است که وقتی کسانی

---

(۱) هیچ نهفته و غائبی در آسمان و زمین نیست مگر اینکه در کتابی روشن و آشکار است.

(۲) مثقال و ذرّه ای نه در آسمانها و نه در زمین از او دور و پوشیده نیست. شیخ سعدی شیرازی در سر آغاز بوستانش ضمن قصیده ای مفصّل در توحید چنین می گوید:

بر او علم یک ذرّه پوشیده نیست که پیدا و پنهان بنزدش یکی است

نه بر اوج ذاتش پرد مرغ و هم نه بر ذیل وصفش رسد دست فهم

بشر ماوراء جلالش نیافت بصر منتهای کمالش نیافت

محیط است علم ملک بر بسیط قیاس تو بر وی نگردد محیط

نه ادراک بر کنه ذاتش رسد نه فکرت به غور صفاتش رسد

(۳) ابو مسلم اصفهانی رحمه اللّه می گوید: (غیب) در آیه فوق مصدر است به جای اسم فاعل مثل صوم به معنی صائم و (زور) به معنی زائر در آیه (یُؤْمِنُونَ بِالْغَیْبِ- ۳/ بقره) نظرش این است که (بالغیب) صفت مؤمنین است باین معنی که چنین کسان در آشکار و نهان ایمان به خدای دارند نه مثل منافقین که هر گاه به مؤمنین بر خورد

از شما غائب شدند یعنی چنان کسان مانند منافقین نیستند که در باره شان گفته شده:

(وَ إِذا خَلَوْا إِلی شَیاطِینِهِمْ قالُوا إِنَّا مَعَکُمْ إِنَّما نَحْنُ مُسْتَهْزِؤُنَ- ۱۴/ بقره) و بر این اساس آیات: (الَّذِینَ یَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ بِالْغَیْبِ ۴۹/ انبیاء) (مَنْ خَشِیَ الرَّحْمنَ بِالْغَیْبِ- ۳۲/ ق) (وَ لِلَّهِ غَیْبُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ- ۱۲۳/ هود) (أَطَّلَعَ الْغَیْبَ- ۷۸/ مریم) (فَلا یُظْهِرُ عَلی غَیْبِهِ أَحَداً- ۲۶/ جنّ) (لا یَعْلَمُ مَنْ فِی السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ الْغَیْبَ إِلَّا اللَّهُ- ۶۵/ نمل)

می کنند، می گویند: مؤمنیم، و زمانی که با دوستان همفکر و شیطانیشان خلوت می کنند می گویند با شما هستیم و مؤمنین را استهزاء می کنیم، نظیر این معنی آیه: (ذلِکَ لِیَعْلَمَ أَنِّی لَمْ أَخُنْهُ بِالْغَیْبِ- ۵۲/ یوسف) یعنی آن کار برای این است که تا بداند در پنهانی و غیبتش او را خیانت نکرده اند و نیز در عبارتی که کسی به دیگری می گوید: نعم الصّدیقین لک فلان یظهر الغیب: چه دوست خوبی است فلانی برای تو که در نبودنت دوستی را ظاهر می کند و همه اینها مدح مؤمنین است زیرا که ظاهرشان با باطنشان موافقت دارد و با حال منافقین که با دهانشان چیزی می گویند که در دلهاشان نیست فرق دارد. ابو مسلم رضوان اللّه علیه برای اثبات نظرش با موری استدلال می کند:

اوّل- می گوید: آیه: (وَ الَّذِینَ یُؤْمِنُونَ بِما أُنْزِلَ إِلَیْکَ وَ ما أُنْزِلَ مِنْ قَبْلِکَ وَ بِالْآخِرَهِ هُمْ یُوقِنُونَ- ۳/ بقره) ایمان به اشیاء غائب است و اگر موارد از (الَّذِینَ یُؤْمِنُونَ بِالْغَیْبِ- ۳/ بقره) ایمان به اشیاء غائب بود بایستی معطوف همان معطوف علیه باشد و این امر جایز نیست.

دوّم- اینکه اگر ایمان به غیب را بر این حمل کنیم که انسان غیب می داند بر خلاف آیه: (وَ عِنْدَهُ مَفاتِحُ الْغَیْبِ لا یَعْلَمُها إِلَّا هُوَ- ۵۹/ انعام) است امّا اگر آیه را به مفهومی که گفتیم تفسیر کنیم چنین محظور و مانعی در بین نخواهد کرد.

سوّم- اینکه لفظ (غیب) جایز است که اطلاقش بر کسی و چیزی باشد که حضورش نیز جایز است بنابر این اطلاق لفظ غیب بر ذات و صفات خدای تعالی جایز نیست پس در آیه: (الَّذِینَ یُؤْمِنُونَ بِالْغَیْبِ- ۳/ بقره) هر گاه مراد ایمان به غیب باشد ایمان به ذات و صفات خدای تعالی در آن داخل نمی شود و چیزی جز ایمان به آخرت باقی نمی ماند و این امر جایز نیست، زیرا رکن بزرگتر در ایمان همان ایمان به ذات و صفات خدا است پس چگونه ممکن است لفظ بر چیزی غیر از آن معنی که اقتضاء دارد حمل شود و از معنی اصلیش خارج می شود.

امّا اگر در تفسیری که برگزیدیم حمل کنیم چنان محظوری لازم نمی آید. (به نقل از تفسیر کبیر فخر رازی ۲/ ۲۸).

نتیجه اینکه- غیب- همان غیاب است.

(ذلِکَ مِنْ أَنْباءِ الْغَیْبِ- ۴۴/ آل عمران) (وَ ما کانَ اللَّهُ لِیُطْلِعَکُمْ عَلَی الْغَیْبِ- ۱۷۹/ آل عمران) (إِنَّکَ أَنْتَ عَلَّامُ الْغُیُوبِ- ۱۰۹/ مائده) (إِنَّ رَبِّی یَقْذِفُ بِالْحَقِّ عَلَّامُ الْغُیُوبِ- ۴۸/ سباء) (اغابَتِ) المَرأه: شویش غائب شد. و در صفت زنان پارسا و صالحه گفته است:

(حافِظاتٌ لِلْغَیْبِ بِما حَفِظَ اللَّهُ- ۳۴/ نساء) یعنی در غیاب شوهرانشان چیزی که برای شوهر ناپسند باشد انجام نمی دهند.

(غِیبَه:) این است که انسان را با عیبی که در او هست بدون اینکه نیازی به ذکرش باشد یادآوری نمایند خدای تعالی گفت: (وَ لا یَغْتَبْ بَعْضُکُمْ بَعْضاً ۱۲/ حجرات). «۱»

---

(۱) چنانکه در صحیح بخاری از داود بن سرحان از حضرت صادق (ع) روایت شده است که: «قال رسول اللّه (ص) اذا رأیتم اهل الرّیب و البدع من بعدی فاظهروا البرائه منهم و اکثروا من سبّهم و القول فیهم و الوقیعه و باهتوهم کیلا یطمعوا فی الفساد فی الاسلام و یحذرهم النّاس و لا یتعلمون من بدعهم یکتب اللّه لکم الحسنات و یرفع لکم به الدّرجات فی الآخره)».

حدیث فوق در مورد غیبتهای استثنائی است که در اصطلاح سیاست امروز آن را افشاگری می نامند، می فرماید: زمانی که دیدید شایعه پراکنان و بدعتگذاران سوء و باطل و کسانی که بعد از من شک و تردید در دین و امّت ایجاد می کنند، آشکارا از آنها برائت و دوری بجوئید و ناسزا و سخن رسوا کننده در باره شان زیاد بگوئید بهتانشان بزنید تا طمع نکنند که در حکومت اسلامی فساد ایجاد کنند و تا اینکه مردم از آنها دوری کنند و از بدعتهاشان نیاموزند و یاد نگیرند که خداوند برای شما حسنات و مقام و درجات رفیعی در آخرت قرار می دهد. موارد استثنائی دیگر در غیبت مثل:

۱- شهادت ۲- نهی از منکر ۳- اندرز به طرف مشورت ۴- و عیبجویی از شاهد و راوی (که به غلط و بطور مجعول شهادت و روایت می کنند).

۵- در برتری دادن بعضی دانشمندان بر دیگری.

۶- غیبت متظاهر به فسق که باکی از گناه ندارد.

۷- یادآوری کسی که عیبی در جسم اوست مثل: لنگ و کور نه به طریق تحقیر و سرزنش بلکه در حضور کسی که او را بخوبی می شناسد.

۸- و غیبت در هشدار دادن و تنبیه بر خطا در مسائل علمی به قصدی که دیگری در آن خطا تبعیّت او را نکند. و در حدیثی دیگر آمده است که: «من ذکر رجلا من خلفه بما هو فیه ممّا عرفه النّاس لم یغتبه» کسی که

(غَیابَه:): زمین گود و فرو رفته.

غابه: هم از همین واژه (غیابه) است یعنی بیشه زار، گفت:

(فِی غَیابَتِ الْجُبِّ- ۱۰/ یوسف) یعنی در ته چاه. می گویند: هم یشهدون احیانا و یتغایبون احیانا: گاهی حاضر می شوند و زمانی غائب.

و آیه: (وَ یَقْذِفُونَ بِالْغَیْبِ مِنْ مَکانٍ بَعِیدٍ- ۵۳/ سباء) از جائی که با دیدگان ظاهر و باطن او را درک نمی کند.

(غوث) [غوث]

الغوث: در یاری نمودن گفته می شود و- غیث- در باران. استغثته: از او یاری خواستم یا طلب باران کردم أغاثنی: یاریم کرد و به فریادم رسید که از واژه- غوث- است ولی- غاثنی- از واژه- غیث- است.

غوّثت: از غوث و یاری نمودن است، در آیات:

(إِذْ تَسْتَغِیثُونَ رَبَّکُمْ- ۹/ انفال) «۱» (وَ إِنْ یَسْتَغِیثُوا یُغاثُوا بِماءٍ کَالْمُهْلِ- ۲۹/ کهف) «۲».

و صحیح است که- یستغیثوا- از واژه- غیث- یعنی طلب آب و یا از- غوث- یعنی طلب یاری باشد. و همچنین- یغاثوا- که در آیه هست مبتداء و خبر است هر دو

دیگری را در غیابش به آنچه را که در آن هست و مردم می دانند و می شناسند ذکر کند غیبت نکرده است مثل صفات تندی و خشم و شتاب زدگی و از این قبیل صفات که در میان مردم آشنا و مشهور است.

اگر عیبی در کسی باشد ذکر آن در غیابش غیبت است و اگر عیبی در آن نباشد بازگو کردنش بهتان است. (سفینه البحار ۱/ ۶۳- صحیح بخاری کافی/ شیخ کلینی ۲/ ۳۵۸- مجمع البحرین ۲/ ۱۳۶).

(۱) از پروردگارتان یاری خواستید (فَاسْتَغاثَهُ الَّذِی مِنْ شِیعَتِهِ عَلَی الَّذِی مِنْ عَدُوِّهِ- ۱۵/ قصص) ۲- در باره حضرت موسی است که یکی از یارانش علیه دشمنش از او کمک خواست.

(۲) مجرمین و کفّار دوزخی که از تمام نعمت های نوشیدنی و خوردنی در دنیا بهره مند بودند و از ستمکاری به دیگران باکی نداشتند همین که در جهنّم کمک می طلبند با آبی چون گداخته ای از فلزّات یاری می شوند. [.....]

معنی یاری و باران در آن صحیح است.

(غیث:) مطر یا باران است در آیه: (کَمَثَلِ غَیْثٍ أَعْجَبَ الْکُفَّارَ نَباتُهُ- ۲۰/ حدید) «۱» شاعر گوید:

سمعت النّاس ینتجعون غیثا فقلت لصیدح انتجعی بلالا «۲»

(غور) [غور]

الغور: فرو رفتگی و گودی زمین.

غار الرّجل و اغار: آن مرد به غیرت آمد و رشک نمود.

غارت عینه غورا و غورا: چشمش از اشک خشک شد، در آیات:

(ماؤُکُمْ غَوْراً- ۳۰/ ملک) یعنی کم شونده و فرو رونده.

(أَوْ یُصْبِحَ ماؤُها غَوْراً- ۴۱/ کهف) (غار:) مغّاره و شکاف کوه: گفت (إِذْ هُما فِی الْغارِ- ۴۰/ توبه) بطور کنایه به بطن و عورت- غارین می گویند.

(مَغار:) جای فرو رفته، گفت: (لَوْ یَجِدُونَ مَلْجَأً أَوْ مَغاراتٍ أَوْ مُدَّخَلًا- ۵۷/ توبه) (هر گاه پناهگاه و یا نهان گاه و گریزگاهی می یابید در حالی که گستاخی و چموشی می کنند به سوی آنها روی می آورند) غارت الشّمس غیارا: خورشید نهان شد، شاعر گوید:

هل الدّهر الّا لیله و نهارها و الّا طلوع الشّمس ثمّ غیارها «۳»

غوّر: به سختی فرود آمد.

---

(۱) بدانید که زندگی این جهان و حیات دنیا سرگرمی و بازیچه و زینتی است و مایه تفاخر و تکاثر در میان خودتان و همچنین زیاده طلبی اموال و اولاد مانند بارانی که رویانیدن گیاه آن کفّار را به شگفتی می آورد و سپس می خشکد و آنها را در دشت می بینی و سپس ریز ریز و پراکنده شوند.

(۲) شعر از ذو الرّمه است خطاب به- صیدح- که اسم ناقه اوست می گوید شنیدم که مردم طلب باران می کنند من هم به صیدح گفتم تو هم برای تر کردن گلویت ناله ای سر ده و طلب باران کن.

(۳) شعر از- ابو ذؤیب هذلی است- که چه نیکو، گذاران روزگار و عدم سکون زندگی را با تشبیهاتی محسوس بیان کرده می گوید: آیا روزگار مگر بجز شب و روزی است که پیاپی است و مگر جز این است که خورشید طلوع می کند، و سپس

نهان می شود. (مقائیس اللّغه ۴/ ۴۰۱).

ص: ۷۲۷

اغار علی العدوّ اغاره و غاره: بر دشمن تاخت و تاز آورد، در آیه گفت: ((فَالْمُغِیراتِ) صُبْحاً- ۳/ عادیات) «۱» که عبارت از خیل و ستوران است.

(غیر) [غیر]

غیر بر چند وجه گفته می شود:

اوّل این است که برای نفی مجرّد و مطلق باشد بدون اثبات کردن معنایی در چیزی به وسیله آن مثل عبارت- مررت برجل غیر قائم- یعنی به مردی که ایستاده نبود گذشتم، در آیات:

(وَ مَنْ أَضَلُّ مِمَّنِ اتَّبَعَ هَواهُ بِغَیْرِ هُدیً مِنَ اللَّهِ- ۵۰/ قصص) «۲» (وَ هُوَ فِی الْخِصامِ غَیْرُ مُبِینٍ- ۱۸/ زخرف)

شعر ابو ذؤیب مفهوم متعالی از آیات متعدّد قرآنی است که تازیانه عبرتی بر گرده مستکبرین و طاغوت های زمان است که با پرستش زندگی، و روزگار و شیفتگی به جاه و قدرت و مقام از گذشت زمان غافلند، چنانکه در قرآن می گوید: (تِلْکَ الْأَیَّامُ نُداوِلُها بَیْنَ النَّاسِ ...- ۱۴۰/ آل عمران) سعدی می گوید:

کدام باد بهاری وزید در عالم که باز در عقبش نکبت خزانی نیست

خوشست عمر دریغا که جاودانی نیست پس اعتبار بر این پنج روز فانی نیست

درخت قد صنوبر خرام انسان را مدام رونق نوباوه جوانی نیست

(رحمه اللّه علیه)

(۱) سوگندهای قرآن که گونه ای شهادت از مورد سوگند است غالبا آنچنان شکوهمندی و عظمتی دارد که گویی روح و حیات یک جامعه را در بر می گیرد یکی از آن سوگندهای با عظمت، آیه: (فَالْمُغِیراتِ صُبْحاً- ۳/ عادیات) که اشاره ای به شب زنده داران و سحر خیزان است که همچون سپاه کفر تن آسانی، و خواب غفلت آنها را فرا نگرفته بلکه صبحگاهان بر دشمن یورش می برند تا دشمن را آگاه سازند که رمز سعادت و سلامت جامعه نه در خواب و غفلت و سرمستی است بلکه در هشیاری و بیداری و خدا پرستی است، شگفتی در این است که خداوند بهمان مرکب های و ستورانی که چنین عظمتی می آفرینند و یاور سپاهیانند با حرکت سریعشان و با هجوم به دشمن گرد و غبار برمی افشانند. سوگند می خورد و آنها را شاهد چنان حالتی انسانی در دفاع از امّت اسلامی می داند و سپس می گوید: به راستی که انسان از نظر کلّی به پروردگارش ناسپاس است و خود بر این امر گواه است زیرا برای دوستی مال و ثروت حریص است و در باره کسانی که از سیره خدا پرستی و شب بیداری پیروی می کنند می گوید: پروردگارشان به حالشان آگاه است.

(۲) چه کسی گمراه تر از آن کسی است که هواهای نفسانی خویش را بدون هدایتی از سوی خدا پیروی می کند؟!

(وَ هُوَ فِی الْخِصامِ غَیْرُ مُبِینٍ- ۱۸/ زخرف) «۱» دوّم- غیر، به معنی (الّا) و حرف استثناء که بعد از- غیر- جمله مستثنی می شود و اسم نکره به وسیله آن وصف می شود، مثل: مررت بقوم غیر زید: بر گروهی مگر زید گذشتم، در آیات:

(ما عَلِمْتُ لَکُمْ مِنْ إِلهٍ غَیْرِی- ۳۸/ قصص) (ما لَکُمْ مِنْ إِلهٍ غَیْرُهُ- ۵۹/ اعراف) (هَلْ مِنْ خالِقٍ غَیْرُ اللَّهِ- ۳/ فاطر) سوّم- (غیر) برای نفی صورت بدون مادّه آن بکار می رود مثل عبارت: الماء اذا کان حارّا غیره إذا کان باردا: وقتی که آب گرم باشد و غیر آب وقتی که خنک باشد. (که واژه- غیر- در این عبارت نفی گرمی آب از غیر آن که خنک است نموده) «۲» در آیه:

(کُلَّما نَضِجَتْ جُلُودُهُمْ بَدَّلْناهُمْ جُلُوداً غَیْرَها- ۵۶/ نساء) «۳».

چهارم- (غیر) در صورتی بکار رود که ذات شی ء را در بر گیرد، مثل آیات: (الْیَوْمَ تُجْزَوْنَ عَذابَ الْهُونِ بِما کُنْتُمْ تَقُولُونَ عَلَی اللَّهِ غَیْرَ الْحَقِّ- ۹۳/ انعام) یعنی باطل نه حقّ «۴».

(وَ اسْتَکْبَرَ هُوَ وَ جُنُودُهُ فِی الْأَرْضِ بِغَیْرِ الْحَقِّ- ۳۹/ قصص) (أَ غَیْرَ اللَّهِ أَبْغِی رَبًّا- ۱۶۴/ انعام) (وَ یَسْتَخْلِفُ رَبِّی قَوْماً غَیْرَکُمْ- ۵۷/ هود)

---

(۱) و او در دشمنی نهانی و آشکارا است.

(۲) مفهوم سوّم «غیر» که در متن آمده تأیید کننده آیه: (اللَّهُ الَّذِی رَفَعَ السَّماواتِ بِغَیْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَها- ۲/ رعد) است که در زیرنویسی واژه رفع- به تفصیل بیان شد و اینجا تأییدی از نظر راغب در تفسیر (غیر) بر آن معنی است یعنی آسمانها و زمین و ستارگان با نیروهایی برپا داشته شده که ما نمی بینیم و گر نه علّتی بر حرکت و برپاداشتن آنها وجود دارد و این خود یکی از معجزات بزرگ با فصاحت علمی قرآن است که گاهی در یک واژه به یک اصل کلّی آفرینش که از دید معمولی بشر پنهان و پوشیده است اشاره می کند.

(۳) پوستی که پخته شده است.

(۴) چون در باره خدای و حقّ سخنانی پوچ و باطل می گویند جزا و پاداشی خوار و پست داده می شود این آیه خطاب به کسانی است که به دروغ ادّعای دریافت وحی و پیامبری نموده و نیز در باره ستمکاران.

(ائْتِ بِقُرْآنٍ غَيْرِ هذا- ۱۵/ یونس) (که در تمام آیات اخیر واژه- غیر- به معنی عوض کردن و تبدیل ذات آن شی ء است).

« (تغییر) بر دو وجه است».

اوّل- تغییر صورت چیزی بدون تغییر ذات آن مثل: غیّرت داری: در وقتی که بنایی غیر از آنچه که بود در آن ساختم.

دوّم- تغییر در معنی تبدیل به غیر آن، مثل عبارت:

غیّرت غلامی و دابّتی: در وقتی که آنها یعنی (غلام و ستور) را با غیر آنها عوض کنیم. مثل آیه: (إِنَّ اللَّهَ لا يُغَيِّرُ ما بِقَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا ما بِأَنْفُسِهِمْ رعد) «۱» فرق میان دو واژه غیر و دو معنی مختلف آن که در آیه اخیر آمده است این است که در (غیر) اعمّ است زیرا ممکن است چیزهایی در جوهر و ذات متّفق باشند بر خلاف دو چیز مختلف، پس دو جوهر که با هم جمع شده و فراهم آمده، هر دو غیر یکدیگرند و دو مختلف نیستند پس هر دو چیز مختلف و خلافی غیر یکدیگرند و هر دو چیز غیر، خلاف هم نیستند.

(غوص) [غوص]

الغوص: داخل شدن و فرو رفتن زیر آب و بیرون آوردن چیزی از آن. غایص:

کسی است که در چیزی پیچیده و غامض غور کند و آن رای فرو ریزاند و چیزی مادّی یا علمی از آن بیرون آورد.

غوّاص: «۲» کسی که حالت فوق در او زیاد است، در آیات:

---

(۱) ابو منصور ازهری در ذیل واژه (غیر) حدیثی از جریر بن عبد اللّه نقل می کند که گفت: شنیدم پیامبر خدا (ص) که فرمود: «ما من قوم یعمل فیهم بالمعاصی یقدرون ان یغیروا فلا یغیّرون إلّا اصابهم اللّه بعقاب» هیچ قومی نیست که در آن گناهان و معاصی عمل شود و بتوانند آنها رای تغییر دهند ولی چنان کاری نکنند و گناهان را تغییر ندهند مگر اینکه عقوبت خداوند به آنها اصابت خواهد کرد. این حدیث تفسیر آیه ای است که در متن آمده، و احادیث مستند صحیح پیامبر (ص) و ائمّه اطهار علیهم السّلام همگی تفسیری و تأویلی از آیات قرآنی است.

(۲) کمال الدّین دمیری در کتاب حیاه الحیوان می نویسد: غوّاص پرنده ای است که در اطراف رودخانه ها و-

(وَ الشَّياطِينَ كُلَّ بَنَّاءٍ وَ غَوَّاصٍ- ۳۷/ ص) (وَ مِنَ الشَّياطِينِ مَنْ يَغُوصُونَ لَهُ- ۸۲/ انبياء).

(غيظ) [غيظ]

تغيّظ: اظهار خشم و غيظ است كه غالبا با صدايى كه شنيده مى شود همراه است (بانگ و فرياد و تنفّس شديد) چنانكه گفت: (سَمِعُوا لَها تَغَيُّظاً وَ زَفِيراً- ۱۲/ فرقان).

(غول) [غول]

الغول: هلاك كردن چيزى از جائى كه احساس نشود. (دزدانه و ناجوانمردانه هلاك كردن و كشتن) فعلش غال، يغول، غولا- اغتاله اغتيالا- است و از اين معنى سعلاه يا ديو هم- غول- ناميده شده. در صفت نوشابه بهشتى گويد: (لا فِيها غَوْلٌ- ۴۷/ صافّات) در اين آيه آنچه را كه خداوند در آيه: (وَ إِثْمُهُما أَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِما- ۲۱۹/ بقره) خبر داده است از نوشابه بهشتى نفى مى كند، و همچنين آنچه را كه گفته است (رِجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّيْطانِ فَاجْتَنِبُوهُ- ۹۰/ مائده) نيز از نوشابه بهشتى نفى مى نمايد.

(غوى) [غوى]

الغىّ: نادانى و جهالتى كه از اعتقاد فاسد حاصل مى شود، جهل و نادانى دو گونه است.

۱- در وقتى كه انسان هيچگونه اعتقاد چه خوب و چه فاسد نداشته باشد.

۲- وقتى كه از چيز فاسدى نوعى عقيده در انسان باشد و اين تعريف دوّم از جهالت و نادانى را- غىّ- گويند.

خداى تعالى گويد: (ما ضَلَّ صاحِبُكُمْ وَ ما غَوى- ۲/ نجم) «۱»

نهرها يافت مى شود، براى گرفتن ماهى در آب به شدّت فرو مى رود و آنقدر باقى مى ماند تا ماهى صيد كند (۲/ ۱۹۲ طريحى عبارتى از نهج البلاغه را در ذيل واژه- غوص- آورده كه يكى از صفات خداى تعالى اين است كه «لا يناله غوص الفطن» و اين عبارت در خطبه توحيديّه اوّل نهج البلاغه امير المؤمنين على (ع) آمده است كه: «الحمد للّه الّذى لا يبلغ ... و لا يناله غوص الفطن ... بالصّخور ميدان ارضه».

(۱) يعنى پيامبر (ص) كه مصاحب و همنشين شما است از راه حقّ دور نشده و باور باطل و فاسد هم نداشته است. [.....]

(وَ إِخْوانُهُمْ يَمُدُّونَهُمْ فِي الغَيِّ- ۱۰۲/ اعراف) «۱» (فَسَوْفَ يَلْقَوْنَ (غَيًّا)- ۵۹/ مریم) در آیه اخیر یعنی بزودی عذاب را خواهند دید، عذاب را در این آیه از این جهت- غیّ- نامیده است که غیّی- سبب عذاب است و بنا بر قاعده نامیدن و تسمیه چیزی به سبب آن است مثل اینکه گیاه را رطوبت گویند (که رطوبت سبب رشد گیاه می شود).

گفته شده معنایش این است که بزودی نتیجه و اثر غیّ و عقیده فاسد خود را در می یابند و به آن می رسند:

در آیات: (وَ بُرِّزَتِ الْجَحِيمُ لِلْغاوِينَ- ۹۱/ شعراء) (وَ الشُّعَراءُ يَتَّبِعُهُمُ الْغاوُونَ- ۲۲۴/ شعراء) (إِنَّكَ لَغَوِيٌّ مُبِينٌ- ۱۸/ قصص) ولی در آیه: (وَ عَصى آدَمُ رَبَّهُ (فَغَوى)- ۱۲۱/ طه) یعنی نادانی کرد. و گفته شده معنایش- خاب- است یعنی به آنچه که خواست نرسید و نومید شد، مثل سخن این شاعر که می گوید: و من یغو لا یعدم علی الغیّ لائما «۲».

و نیز گفته اند- غوی- در معنی- فسد عیشه است زندگی او به تباهی و فساد انجامید، چنانکه می گویند: غوی الفصیل و غوی- مثل هوی و هوی: دیوار فرو ریخت.

و آیه: (إِنْ كانَ اللَّهُ يُرِيدُ أَنْ (يُغْوِيَكُمْ)- ۳۴/ هود) گفته اند معنایش این است که بر جهالت و نادانیتان شما را عقوبت می کند و یا اینکه به نادانی و گمراهی تان بر شما

---

(۱) یعنی: شیاطین برادران و هم سخنان خود را در گمراهی می کشانند. در قرآن افراط گران و مترفین را برادران شیطان معرّفی می کند، می گوید: (إِنَّ الْمُبَذِّرِينَ كانُوا إِخْوانَ الشَّياطِينِ- ۲۷/ اسراء) آنها که از فرط زیادی سرمایه ها همواره اسراف کننده هستند، در حقیقت راه شیطان که جهالت و گمراهی است در پیش گرفتند و لذا در قرآن همواره صفت اسراف و تبذیر مورد ملامت قرار گرفته حتّی در خوردن.

(۲) شعر از مرقش اصغر است تمام بیت چنین است:

فمن یلق خیرا یحمد النّاس امره و من یغولا یعدم علی الغیّ لائما

کسی که به خیری رسید کارش را مردم می ستایند و آنکه مأیوس شد نومیدیش و نادانیش فاقد ملامتگر نیست.

حکم می نماید.

آیه: (قالَ الَّذِینَ حَقَّ عَلَیْهِمُ الْقَوْلُ رَبَّنا هؤُلاءِ الَّذِینَ أَغْوَیْنا- ۶۳/ قصص) (کسانی که عذاب و سخن حقّ علیه آنها باشد گویند پروردگارا آنها هستند که ما را گمراه کردند).

در آیه اخیر عبارت (أَغْوَیْناهُمْ کَما غَوَیْنا- ۶۳/ قصص) یعنی به جهالت و گمراهی افکندیمشان همانگونه که گمراه مان کردند و ما به پیشگاه تو از آنها اعلام برائت و بیزاری می نمائیم، ما نهایت کاری را که انجام دادیم و در وسع هر انسانی هست این است که نسبت به دوستش انجام می دهد زیرا حقّ انسان این است که برای دوستش چیزی را بخواهد که او برای این می خواهد.

سپس می گوید ما هر چه داشتیم در راهشان فدا کردیم و آنها را اسوه و الگوی نفس خویش قرار دادیم و بر این معنی است:

آیات:

(فَأَغْوَیْناکُمْ- ۳۲/ صافات) (إِنَّا کُنَّا غاوِینَ- ۳۲/ صافات) (فَبِما أَغْوَیْتَنِی- ۱۶/ اعراف) (لَأُزَیِّنَنَّ لَهُمْ فِی الْأَرْضِ وَ لَأُغْوِیَنَّهُمْ- ۳۹/ حجر)

) و سپاس بیکران خدائی را که توفیقم داد تا جلد دوّم کتاب مفردات قرآن راغب اصفهانی را که خدایش رضوان عطا کند، تا آخر حرف (غ) با تحقیق و بررسی در حدود توان به پایان برسانم، و از رحمتش امید به پایان رساندن جلد سوّم را دارم، تا توشه ای برای جهان باقی باشد.

پایان جلد دوّم ۳/ ۵/ ۱۳۶۱ ه. ش.

درباره مرکز

بسمه تعالی

هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ

آیا کسانی که می‌دانند و کسانی که نمی‌دانند یکسانند ؟

سوره زمر/ ۹

آدرس دفتر مرکزی:

اصفهان -خیابان عبدالرزاق - بازارچه حاج محمد جعفر آباده ای - کوچه شهید محمد حسن توکلی -پلاک ۱۲۹/۳۴- طبقه اول

وب سایت: www.ghbook.ir

ایمیل: Info@ghbook.ir

تلفن دفتر مرکزی: ۰۳۱۳۴۴۹۰۱۲۵

دفتر تهران: ۸۸۳۱۸۷۲۲ ـ ۰۲۱

بازرگانی و فروش: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹

امور کاربران: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹

مرکز تحقیقات رایانه‌ای
قائمیه
اصفهان
www
برای داشتن کتابخانه های‌تخصصی
دیگر به سایت این مرکز به نشانی
www.Ghaemiyeh.com
www.Ghaemiyeh.net
www.Ghaemiyeh.org
www.Ghaemiyeh.ir
مراجعه و برای سفارش با ما تماس بگیرید.
۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹